

**Əmir Əliyev, Gülnaz Rzayeva, Aytəkin İbrahimova,
Bəhruz Məhərrəmov, Şahin Məmmədrzalı**

İNFORMASIYA HÜQUQU

*Bakı Dövlət Universiteti tərəfindən verilmiş
13 noyabr 2017-ci il tarixli R-107 sayılı əmrlə
dərslək kimi təsdiq edilmişdir.*

BAKİ – 2019

Müəlliflər:

Əliyev Əmir İbrahim oğlu, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin dekanı, “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” YUNESKO kafedrasının müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor – Ön söz, I, II, IV, V, VI, VII, VIII, X, XI Fəsilər (həmmüəllifliklə);

Rzayeva Gülnaz Aydın qızı, Bakı Dövlət Universiteti “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” YUNESKO kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru – Ön söz, I, II, IV, V, VI, VII, VIII, XII Fəsilər (həmmüəllifliklə), IX Fəsil;

İbrahimova Aytəkin Nazim qızı, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin dekan müavini, “Konstitusiya hüququ” kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru – I, II, V, VI, XII Fəsilər (həmmüəllifliklə), III Fəsil;

Məhərrəmov Bəhrüz Abdurrəhman oğlu, Bakı Dövlət Universiteti “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” YUNESKO kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent – I, VII, X, XI Fəsilər (həmmüəllifliklə);

Məmmədrzalı Şahin Sabir oğlu, Bakı Dövlət Universiteti “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” YUNESKO kafedrasının müəllimi – I, X, XI, XII Fəsilər (həmmüəllifliklə).

Elmi redaktorlar:

Əliyev Əmir İbrahim oğlu, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin dekanı, “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” YUNESKO kafedrasının müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rzayeva Gülnaz Aydın qızı, Bakı Dövlət Universiteti “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” YUNESKO kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər:

Mustafazadə Aytən İnqilab qızı, AMEA Hüquq və İnsan haqları İnstitutunun direktoru, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Məmmədov Rüstəm Fəxrəddin oğlu, Bakı Dövlət Universiteti “Beynəlxalq ümumi hüquq” kafedrasının müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Əmir Əliyev, Gülnaz Rzayeva, Aytəkin İbrahimova, Bəhrüz Məhərrəmov, Şahin Məmmədrzalı. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2019, 448 s.

Dərslikdə informasiya hüququnun nəzəri və təcrübi məsələləri hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi, bu istiqamətdə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası və müxtəlif dövlətlərin milli qanunvericiliyi əsasında geniş təhlil edilmişdir.

Амир Алиев, Гюльназ Рзаева, Айтакин Ибрагимова, Бахруз Магеррамов, Шахин Мамедрзалы. Информационное право. Учебник. Баку: Издательство “Нурлар”, 2019, 448 с.

В учебнике широко анализируются теоретические и практические вопросы информационного права на основе существующих разногласий в юридической литературе, важных международных норм, принятых в данном направлении, а также внутригосударственного законодательства Азербайджанской Республики и различных государств.

Amir Aliyev, Gulnaz Rzayeva, Aytakin Ibrahimova, Bahruz Maharramov, Shahin Mammadrzali. Information law. Textbook. Baku: “Nurlar” Publishing House, 2019, 448 p.

In the textbook theoretical and practical issues of information law have been thoroughly analyzed on the basis of current opinion diversity in legal studies, significant international norms accepted in this sphere, including the national legislations of the Azerbaijan Republic and other different states.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	6

I FƏSİL. İNFORMASIYA HÜQUQU HÜQUQ SAHƏSİ, HÜQUQ ELMI VƏ TƏDRİS FƏNNİ KİMİ

1.1. İnformasiya hüququnun yaranma tarixi, anlayışı və predmeti.....	9
1.2. İnformasiya hüquq münasibətlərinin mahiyyəti, məzmunu və təsnifatı	17
1.3. İnformasiya hüququnun metodları və funksiyaları	24
1.4. İnformasiya hüququnun prinsiplərinin anlayışı və sistemi	28
1.5. İnformasiya hüquq normalarının anlayışı, quruluşu və təsnifatı.....	30
1.6. İnformasiya hüququnun digər hüquq sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi	35
1.7. İnformasiya hüquq elmi, onun sistemi, funksiyaları və metodları.....	38
1.8. İnformasiya hüququ tədris fənni kimi.....	42

II FƏSİL. İNFORMASIYA HÜQUQU VƏ İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİ

2.1. İnformasiya cəmiyyətinin anlayışı və xarakterik xüsusiyyətləri.....	51
2.2. İnformasiya cəmiyyətinin nəzəri və konseptual əsasları.....	58
2.3. İnformasiya cəmiyyəti və bilik cəmiyyətləri	63
2.4. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişaf meylləri	64

III FƏSİL. İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİNDƏ “ELEKTRON DÖVLƏT” VƏ “ELEKTRON DEMOKRATIYA”

3.1. E-dövlətin anlayışı, məqsədi, hədəfləri və faydaları.....	70
3.2. Elektron dövlətin inkişaf modelləri	80
3.3. Elektron demokratiya.....	85
3.4. Beynəlxalq hüququn (təşkilatların) elektron dövlətin formalaşmasında rolu	94
3.5. E-dövlətə keçiddə inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi	100

IV FƏSİL. İNFORMASIYA SAHƏSİNDƏ MÜNASİBƏTLƏRİN BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

4.1. İnformasiya hüquq münasibətlərini tənzim edən beynəlxalq-hüquqi aktlar	116
4.2. İnformasiya sahəsinin tənzimlənməsində beynəlxalq təşkilatların rolu.....	124
4.3. Qloballaşma və onun informasiya sahəsinin beynəlxalq-hüquqi tənzimetməsinə təsiri	127
4.4. Rəqəmsal bərabərsizlik: Onun beynəlxalq və milli səviyyədə aradan qaldırılması yolları	132
4.5. İnformasiya sahəsində milli hüquqi tənzimetmənin anlayışı və sistemi	141
4.6. İnformasiya hüququnun konstitusion əsasları.....	143
4.7. İnformasiya hüquq münasibətlərinin milli hüquqi tənzimlənməsində normativ hüquqi və normativ xarakterli aktların mövqeyi	146
4.8. İnformasiya qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsinin konseptual əsasları.....	149

V FƏSİL. İNFORMASIYA HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

5.1. İnformasiya sferasının tənzimlənməsi üzrə dünya dövlətləri təcrübəsinin ümumi aspektləri	154

5.2. İnformasiya sferasının tənzimlənməsi üzrə Avropa modeli	156
5.3. İngilis-Amerikan modelinin səciyyəvi xüsusiyyətləri	159
5.4. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı üzrə Asiya modeli	165

VI FƏSİL. İNFORMASIYANIN ANLAYIŞI, TƏSNİFATI VƏ ONUN HÜQUQİ REJİMİ

6.1. İnformasiyanın anlayışı, sosial, hüquqi təbiəti və təsnifatı	170
6.2. Açıq informasiya və onun hüquqi rejimi	180
6.3. Əldə edilməsi qanunla məhdudlaşdırılan informasiyanın hüquqi rejimi	186
6.4. Dövlət sirrinin hüquqi rejimi və onun qorunması	188
6.5. Kommersiya sirrinin hüquqi rejimi	198
6.6. Peşə sirrinin hüquqi rejimi	204
6.7. İstintaq və məhkəmə sirlərinin hüquqi tənzimlənməsi	208
6.8. Xidməti sirrin hüquqi rejimi	210
6.9. Fərdi məlumatlar və onların hüquqi tənzimlənməsi	213

VII FƏSİL. İNFORMASIYA EHTİYATLARI, İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ, İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI VƏ ONLARIN TƏMİNAT VASİTƏLƏRİ İNFORMASIYA HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN OBYEKTİ KİMİ

7.1. İnformasiya ehtiyatları və informasiya sistemləri	232
7.2. İnformasiya texnologiyaları və onların təminat vasitələri	244

VIII FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNFORMASIYA SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

8.1. Milli informasiya siyasətinin anlayışı və hüquqi təsbiti. Azərbaycan Respublikasında milli informasiya siyasətinin həyata keçirilməsinin prinsipləri	250
8.2. Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və sosial dövlət ideyası milli informasiya siyasəti kontekstində	255
8.3. Azərbaycan Respublikasında milli informasiya siyasətinin əsas istiqamətlərinin həyata keçirilməsində mərhələlilik	262
8.4. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərə dair dövlətimizin informasiya-hüquqi siyasətinin əsas istiqamətləri	269

IX FƏSİL. İNFORMASIYA SAHƏSİNDƏ ƏSAS İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATI

9.1. İnformasiya cəmiyyətində əsas insan hüquq və azadlıqlarının inkişaf istiqamətləri	283
9.2. Məlumat azadlığının informasiya-hüquqi tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətləri	289
9.3. İnformasiyanın əldə olunmasının sorğu əsasında təmin edilməsi	290
9.4. Ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququ və onun hüquqi tənzimlənməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri	297
9.5. Vəcdan, fikir və söz azadlığının informasiya-hüquqi tənzimlənməsi	302
9.6. Müraciət hüququnun realizəsində informasiya-hüquqi aspektlər	314
9.7. Yaradıcılıq azadlığının informasiya-hüquqi tənzimlənməsi	324

**X FƏSİL. KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ (KİV) SAHƏSİNDƏ
İNFORMASIYA HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN
TƏNZİMLƏNMƏSİ**

10.1. Kütləvi informasiyanın anlayışı, mahiyyəti və vasitələri.....	339
10.2. KİV sahəsində məlumatların əldə olunması və toplanılması üzrə münasibətlər.....	343
10.3. KİV-də məlumatların hazırlanması (istehsalı) üzrə münasibətlər	347
10.4. KİV sahəsində məlumatların ötürülməsi üzrə münasibətlər	351
10.5. KİV sahəsində məlumatların yayımı üzrə münasibətlər	354
10.6. KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin təşkilati münasibətlər üzrə təsnifatı.....	362

**XI FƏSİL. VIRTUAL MƏKANIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN
SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

11.1. İnternetin anlayışı, mahiyyəti və tənzimlənməsinin əsas prinsipləri	368
11.2. İnternetin tənzimlənməsi problemlərinə ümumi yanaşma	378
11.3. Yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi ilə bağlı problemlər	382
11.4. İnternetdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması problemləri.....	385
11.5. İnternetdə diffamasiya problemi	389
11.6. İnternetin tənzimlənməsi metodları	393

**XII FƏSİL. İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ
İNFORMASIYA-HÜQUQİ MƏSULİYYƏT**

12.1. İnformasiya təhlükəsizliyinin anlayışı və mahiyyəti	397
12.2. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə beynəlxalq və milli təcrübənin müqayisəli təhlili.....	401
12.3. İnformasiya təhlükəsizliyinin obyektləri	406
12.4. İnformasiya-hüquqi məsuliyyət və onun növləri	412

İSTİFADƏ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT.....428

***Bakı Dövlət Universitetinin
yüz illik yubileyinə həsr olunur.***

ÖN SÖZ

XX əsrin sonlarında global informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı və informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynadığı bir dövrdə Azərbaycan Respublikasının dünya proseslərinə inteqrasiyası sürətlə inkişaf etmiş və hazırda da inkişafını yüksələn xətt üzrə davam etdirir. Hələ 2003-cü ilin əvvəllərində “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya”nın Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1146 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilməsi zamanı Respublikamızda dövlətin İKT-nin tətbiqinə istək və marağını, həmçinin bu istəyin reallığa çevrilmə imkanlarını nümayiş etdirən şərait mövcud idi. Bu şəraiti müsbət xarakterizə edən amillər qismində Azərbaycan Respublikasının bir çox elm və təhsil müəssisələrini birləşdirən telekommunikasiya şəbəkəsinin yaradılması, ali və orta ixtisas məktəblərinə tələbə qəbulu prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi, əhaliyə internet vasitəsilə geniş informasiya xidmətlərinin göstərilməsi, məhkəmə hakimlərinin və bir sıra dövlət qulluqçularının seçilməsi prosesində İKT-dən istifadə, “Seçkilər” dövlət avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin yaradılması, 2000-ci ildən başlayaraq əhalinin səs verməsi zamanı İKT-nin uğurla tətbiqi, respublikada beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə informasiya sahəsində maarifləndirmə yönümlü bir sıra regional mərkəzlərin yaradılması, beynəlxalq layihələr əsasında informasiya şəbəkələrinin sıx əlaqələndirilərək daha da inkişafı və s. bu kimi cəhətlər xüsusi vurğulanmalıdır.

Qəbul edilən Milli Strategiya və onun mərhələlərlə icrasını nəzərdə tutan “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)” və “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)” bütün istiqamətlər üzrə İKT-nin tətbiqini və informasiya quruculuğunun qısa bir zamanda həyata keçirilməsini qarşıya məqsəd kimi qoyurdu. Bu məqsədlər sırasında cəmiyyətdə insan amilinin inkişaf etdirilməsi, vətəndaşların keyfiyyətli təhsil, tibbi xidmət və sosial təminatlar alması üçün əlverişli şəraitin yaradılması mühüm yer tuturdu. Təbii ki, müasir cəmiyyətin formalaşdırılmasında aktiv iştirak edən vətəndaşların informasiya savadlılığını artırmadan qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla icrası çətin olardı. Ona görə də maarifləndirmə, innovasiya, bərabərlik, şəffaflıq və s. prinsiplərin rəhbər tutulmasının nəticəsi olaraq, İKT-nin tətbiqi ilə təhsilin təkmilləşdirilməsi, İKT sahəsində milli kadrların hazırlanması və ölkədə minimal İKT savadlılığının təmin olunması Milli Strategiyada əsas fəaliyyət istiqaməti olaraq nəzərdə tutulmuşdu. Qeyd olunan istiqamətin realizəsi hər iki Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan “əhalinin İKT sahəsində maarifləndirilməsi və onların informasiya resurslarına müraciət imkanlarını genişləndirmək üçün regional informasiya-təlim mərkəzlərinin və internetə çıxış məntəqələrinin yaradılması (yerli kitabxana, poçt şöbəsi, orta və ali məktəblər bazasında) və inkişaf etdirilməsi, milli tarixi, ədəbi və mədəni irsin qorunub

saxlanması və təbliği, o cümlədən ali təhsil proqramlarına müasir İKT ixtisaslarının daxil edilməsi, İKT sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması və ixtisaslarının artırılması üçün müvafiq təhsil müəssisələrində şəraitin yaradılması” kimi tədbirlərin mərhələlərlə icrası nəticəsində mümkün oldu.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 aprel tarixli 2014-cü il Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya” artıq formalaşmış informasiya cəmiyyətinin daha da inkişaf etdirilməsini və müasir vətəndaşın cəmiyyətin aktiv üzvünə çevrilməsini qarşıya məqsəd kimi qoyur. Belə ki, dövlət işlərində şəffaflıq və effektivliyin təmin edilməsi və informasiya cəmiyyətinin inkişafı məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli 1880 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı” və 27 dekabr 2011-ci il tarixli 1938 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 iyul 2007-ci il tarixli 2292 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya” və s. bu kimi strategiya, proqram və fəaliyyət planlarına əsasən, “Elektron hökumət”in formalaşdırılması və digər müasir şərtlərin mövcud olduğu bir dövlətdə hər bir vətəndaşın öz informasiya sahəsində hüquqlarını bilməsi və onların həyata keçirilməsi yolu ilə cəmiyyətin həyatında yaxından iştirak etmək imkanı qazanması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Milli Strategiyanın icrası üçün qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” da “elektron vətəndaş”, “elektron təhsil”, “elektron tibb” və s. prioritet istiqamətlər üzrə tədbirlərin icrası ilə məhz həmin hüquqların təminatına, bütövlükdə isə Azərbaycan Respublikasında dövlətin ali məqsədinə (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq dövlətimizin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsindən ibarətdir) xidmət edir. Bu baxımdan, hər bir vətəndaşın informasiya mədəniyyətinin yüksək olması nəticə etibarilə, informasiya cəmiyyətinin uğurla formalaşdırılmasının təminatçısıdır. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının müasir çağırışları və əsas prioritetləri də bunu təsdiq edir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, ölkə daxilində tədris-elm sahəsində atılan addımlardan biri də “İnformasiya hüququ” fənninin Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin “Hüquqşünaslıq” ixtisası üzrə tədris planına daxil edilməsi hesab olunmalıdır. Fənnin Bakı Dövlət Universitetinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” YUNESKO kafedrasında tədris edilməsi də xüsusi qeyd olunmalıdır. Çünki BMT-nin dünyada təhsil, elm, mədəniyyət, informasiya və kommunikasiya sahəsindəki əməkdaşlıq üzrə ən böyük ixtisaslaşmış təşkilatı olan YUNESKO informasiyanın ali forması olan biliklərin mübadiləsində, bilik cəmiyyətlərinin qurulmasında əvəzedilməz rola malik olmaqla yanaşı, təhsilin inkişafına dair geniş əhatəli missiyanı reallaşdırır. Məhz bu fənnin öyrənilməsi nəticəsində əldə etdiyi biliklər əsasında tələbələr İKT-nin imkanlarından istifadə prosesində informasiya mədəniyyətini daima inkişaf etdirə, bütövlükdə malik olduğu nəzəri bilikləri təcrübədə, son nəticədə hüquq elmlərində müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilirlər.

“İnformasiya hüququ” tədris fənninin əsas məqsədi isə informasiya sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimətmə metod və istiqamətlərini, informasiya sahəsində hüquqi bazanın formalaşdırılmasını və bu sahədə mövcud olan problemləri, informasiya hüquq normalarının tətbiqinin nəzəri və təcrübi tərəflərini, qlobal informasiya məkanında əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunması məsələlərini tələbələrə aşılamaqdan, eləcə də onlarda yüksək səviyyəli informasiya mədəniyyətini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Belə ki, müasir cəmiyyətin bütün üzvləri informasiya proseslərində onlara verilən əsas hüquq və azadlıqlardan xəbərdar olmalı və bu hüquq və azadlıqların realizəsi üzrə müəyyən vərdislərə malik olmalıdırlar. Burada əsas məqsəd digər cəmiyyət üzvlərinin də hüquqlarının qorunmasından ibarətdir ki, bütün bunlar informasiya mədəniyyətinin müasir informasiyalaşma proseslərinin mərkəzi elementlərindən biri kimi qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhz informasiya mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi nəticəsində informasiya hüquqlarının normal şəkildə həyata keçirilməsi ilə yanaşı, müxtəlif hüquq pozuntularından, elektron təhlükələrdən də qorunmaq olar.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün “İnformasiya hüququ” tədris fənni çərçivəsində informasiya qanunvericilik aktlarının sistemi barədə ətraflı məlumat verilir, informasiya hüququnun konstitusion əsasları şərh olunur, informasiya hüququnun beynəlxalq mənbələrinin milli hüquq normalarına təsir dairəsi müəyyənləşdirilir, informasiya hüquq normalarının realizəsi formaları və bununla bağlı təcrübi problemlər təhlil olunur, informasiya hüququnun əsas anlayışlarının mahiyyəti və onların qanunvericilik qaydasında təsbiti məsələləri araşdırılır, informasiyanın hüquqi rejimi və təsnifatına dair aspektlər şərh olunur, informasiya hüququnun prinsiplərin təminat mexanizmləri barədə mühakimələr yürədülür, informasiya hüququnun bütün hüquqi institutlarının nəzəri və təcrübi problemləri müfəssəl formada tədqiq olunur, virtual məkanda insan hüquq və azadlıqlarının təminatı problemləri araşdırılır, ayrı-ayrı informasiya hüquqlarının müdafiəsinə dair məhkəmə təcrübəsi (beynəlxalq və yerli) təhlil olunur, Azərbaycan Respublikasının informasiya-hüquqi siyasətinin istiqamətləri, o cümlədən respublikada hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və sosial dövlət ideyalarının müasir şərtlərlə inkişaf xronologiyası təhlil olunur.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin çevik inkişafını nəzərə alaraq, dərslikdə bu münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş informasiya hüququnun mənbələri – universal, regional və ikitərəfli beynəlxalq-hüquqi sənədlər, eləcə də Azərbaycan Respublikasında informasiya və ona yaxın sahələrdə qəbul edilmiş dövlətdaxili normativ hüquqi sənədlər hərtərəfli tədqiq olunmuşdur. Bütövlükdə, “İnformasiya hüququ” dərsliyinin tam mənimsənilməsi nəticəsində informasiya hüququnun institutlarının hüquqi tənzimlənməsi, informasiyalaşdırma üzrə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri, informasiya təhlükəsizliyinin təminatı və informasiyanın mühafizəsi, informasiya hüquqlarının realizəsi mexanizmləri, elektron dövlətin əsas xüsusiyyətləri, informasiya hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair xarici dövlətlərin və eləcə də beynəlxalq təcrübənin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında biliklərə yiyələnmək mümkündür.

I FƏSİL

İFORMASIYA HÜQUQU HÜQUQ SAHƏSİ, HÜQUQ ELMİ VƏ TƏDRİS FƏNNİ KİMİ

1.1. İnformasiya hüququnun yaranma tarixi, anlayışı və predmeti

Bəşəriyyət yarandığı gündən cəmiyyət dövrün tələblərindən irəli gələrək, dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, elm və texnika sahəsində əldə olunan nailiyyətlər nəticə etibarilə cəmiyyətin müxtəlif sferalarına öz təsirini göstərmiş və bu da informasiya inqilablarının baş verməsini şərtləndirmişdir. Ədəbiyyatın təhlili əsasında qeyd etmək olar ki, bəşər tarixinə beş informasiya inqilabı məlumdur.

Birinci informasiya inqilabı hələ çox qədim zamanlarda insanlar arasında informasiya mübadiləsinin əsasını təşkil edən nitqin meydana gəlməsi və inkişafı ilə baş vermişdir. Bunun nəticəsində informasiyanın ifadə olunması və insanlar arasında ötürülməsi mümkün olmuşdur. Belə informasiya məhdud coğrafi məkanda yayılması və bəsitliyi ilə səciyyələnirdi.

Tədrisən insanlar öz fikirlərini müxtəlif səthlərdə əks etdirməyə başladılar və yazı ixtira olundu. Artıq informasiya daşıyıcısı kimi təkcə insanların yaddaşı deyil, həm də maddi daşıyıcılardan – daş, heyvan dərisi, ağac və s. vasitələrdən istifadə edilməyə başlandı. Bəşər tarixində baş verən bu mühüm hadisə informasiyanın qeydiyyatı, məkana və zamana görə yayılması üçün əvvəlki inqilaba nisbətən bir qədər geniş imkanlar yaradaraq **ikinci informasiya inqilabının** baş verməsini şərtləndirdi.

Üçüncü informasiya inqilabı XV əsrdə İohann Quttenberq (1399-1468) tərəfindən çap presinin yaradılması ilə baş verdi. Bununla da yeni dünyəvi elmlərə aid kitabların çap edilməsi universitetlərin və digər elm ocaqlarının yaranmasına səbəb oldu. Bu elm müəssisələrində hüquq, tibb, riyaziyyat, fəlsəfə və s. elmlərin geniş tədrisinə başlandı. Elmi biliklərin geniş ərazidə yayılması iqtisadi inkişafa, yeni sahələrin meydana gəlməsinə, müxtəlif kəşf və ixtiraların edilməsinə, onların ümumbəşəri əhəmiyyətinin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Dördüncü informasiya inqilabı (XIX əsrin sonu) elektrik cərəyanının kəşfinin nəticəsi olaraq teleqraf, telefon və radionun yaranması ilə bağlıdır. Bu vasitələr informasiyanı ixtiyari həcmdə və yüksək sürətlə ötürməyə və qəbul edib saxlamağa imkan verdi. Beləliklə, informasiya-kommunikasiya vasitələri yarandı. Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya inqilablarının 4 mərhələsini ayıran bir çox müəlliflər bu informasiya inqilabından yan keçirlər. Lakin fikrimizcə, teleqraf, telefon və radionun informasiya ötürücüsü kimi rolu əhəmiyyətli dərəcədədir. Ona görə də elektrik cərəyanının kəşfinin informasiya inqilabı kimi qiymətləndirilməsi məqsədamüvafiqdir.

Beşinci informasiya inqilabı (XX əsrin ortalarında) mikroprosessor texnologiyasının ixtirası və fərdi kompüterlərin meydana çıxması ilə əlaqələndirilir. 1969-cu ildə ARPANET-in (İnternetin əsası bu şəbəkə ilə qoyulmuşdur) işə salınması vahid

şəbəkənin formalaşmasına gətirib çıxardı. İnformasiya artıq cəmiyyətdə aparıcı bir ünsürə çevrilərək, yalnız sənaye və idarəetmədə deyil, bütün sahələrdə istifadə edilməyə başlandı. Beşinci informasiya inqilabı bəşəriyyətin sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçməsinə təkan verdi. Bununla da “informasiya” və “bilik” anlayışlarına yanaşma dəyişdi.

Əksər müəlliflər tərəfindən beşinci informasiya inqilabının özündə bir neçə mərhələ ayrılır:

Birinci mərhələ XX əsrin 50-ci illərində elektron hesablama maşınlarının yaradılması ilə başlanmışdır;

İkinci mərhələ XX əsrin 70-ci illərində fərdi kompüterlərin yaranması və onların kütləvi istehsalı ilə müşahidə olunur;

Üçüncü mərhələ isə XX əsrin 90-cı illərində qlobal informasiya məkanının¹ formalaşması ilə əlaqədardır.²

Ədəbiyyatda *altıncı informasiya inqilabı* barədə mövqelər də vardır. Belə ki, amerikalı tədqiqatçı Irving Fang altıncı informasiya inqilabı kimi İnformasiya Supermagistralının (Information Highway, Information Superhighway)³ yaranmasını qeyd edir. O, öz fikrini belə əsaslandırır ki, burada mahiyyət etibarilə yeni bir informasiya mənbəyi və ya təqdimatından söhbət getmir. Sadəcə olaraq, informasiya supermagistralı informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması prosesində daha sürətli təsir mexanizminə malikdir.⁴ Əslində informasiya supermagistralının yaradılması qeyd etdiyimiz beşinci informasiya inqilabının üçüncü mərhələsini əhatə edir. Ona görə də birinci qrup müəlliflərin mövqeyini daha məqsədmüvafiq hesab etmək olar. İnformasiya supermagistralının özü də qlobal informasiya məkanının yaradılması prosesində həyata keçirilən yeniliklərdən biridir.

Beləliklə, informasiyanın vacib faktora çevrildiyi müasir cəmiyyətimizdə informasiya sferasında yaranan münasibətlərin həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə tənzimlənməsinə zərurət yarandı və bu da nəticə etibarilə bir çox hüquqi sənədlərin qəbulu ilə nəticələndi. İnformasiya münasibətlərini tənzim edən çoxsaylı hüquq normalarının mövcudluğu informasiya hüququ sahəsinin formalaşmasını şərtləndirdi. Müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif cür adlandırılan bu hüquq sahəsini müasir və yeni

¹ **Qlobal informasiya məkanı** – informasiya ehtiyatlarının və informasiya infrastrukturunun məcmusu olub, vahid prinsip və qaydalar əsasında beynəlxalq və milli maraqlar arasında mütənəsibliyi qoruyub saxlamaqla, informasiya ehtiyatlarının tam və bərabər səviyyəli əlyətərliyini təmin etməklə, dövlətlərin, fiziki və hüquqi şəxslərin təhlükəsiz informasiya münasibətlərini həyata keçirməsini əhatə edir.

² Копылов В.А. Информационное право. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2002, 512 с.; Актуальные проблемы информационного права: Учебник. Под ред. Бачило И.Л., Лапина М.А. Москва: Юстиция, 2016, 534 с.

³ **İnformasiya supermagistralı** termini ilk olaraq, 90-cı illərdə ABŞ-da Bill Klintonun prezidentliyi dövründə vitse-prezident Albert Qor tərəfindən gündəmə gətirildi. O zamankı dövrdə informasiya supermagistralı dedikdə, informasiya şəbəkələrinin, xüsusilə də Internetin inqilabi inkişafı nəzərdə tutulurdu ki, kompüter texnologiyaları və optik xətlərin qarşılıqlı və ikitərəfli əlaqəsi nəticəsində modem-onlayn sistemlərə nisbətən daha yüksək sürətlə siqnalların ötürülməsini təmin etmək olurdu. Bu da insanların istənilən interaktiv video, animasiyalara çıxışını asanlaşdırırdı.

⁴ Irving Fang. A History of Mass Communication: Six Information Revolutions. Boston: Focal Press, 1997, p. 189.

sahələrdən biri hesab etmək olar. İnformasiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılmasını şərtləndirən amillər qismində aşağıdakılar çıxış edir:

- informasiya cəmiyyətinin formalaşması və İKT-nin cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə çevrilməsi;
- informasiya münasibətlərinin geniş inkişaf etməsi və bu münasibətlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi zərurəti;
- xüsusi nizaməsalma metodunun mövcud olması;
- müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması.

Ümumilikdə, hər bir hüquq sahəsi – cəmiyyət həyatının müəyyən sahələrində mövcud olan və xaraktercə yaxın, həmcins olan ictimai münasibətləri nizamlayan, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan normaların məcmusundan ibarətdir. Bu o deməkdir ki, hüquq sahələri öz tənzimləmə predmetinə görə xarakterizə olunur. İstənilən tənzimləmə fəaliyyəti isə konkret müəyyənləşdirilmiş, seçilmiş üsul və vasitələr olmadan həyata keçirilə bilməz. Ona görə də tənzimləmə metodu hər bir hüquq sahəsini fərqləndirən ikinci əsas rolunda çıxış edir. Tənzimləmə metodu elə üsul və vasitələrin məcmusudur ki, bunların vasitəsilə hüquq ictimai münasibətləri nizama salır. Beləliklə, konkret hüquq sahəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini onun tənzimləmə predmeti və metodu müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, xüsusi qanunvericilik bazasının olması və digər hüquq sahələri ilə qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu da müstəqil hüquq sahəsinin ayrılması əsaslarına daxildir.

Müasir hüquqi ədəbiyyatda hüquq sahələri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1. Vahid tənzimləmə predmeti və metodu olan əsas (fundamental) hüquq sahələri (məsələn, konstitusiya hüququ, cinayət hüququ, mülki hüquq və s.);

2. Öz tənzimləmə predmeti ilə xarakterizə olunan, metodu isə qarışıq səciyyə daşıyan və ya işlənib hazırlanmaqda olan törəmə (ikinci dərəcəli) hüquq sahələri. Bu hüquq sahələri formalaşdığı əsas hüquq sahəsinin tənzimləmə metodları ilə bağlı müəyyən varisliklə fərqlənir. Məsələn, mənzil hüququ mülki hüquqdan ayrılmış və müstəqil hüquq sahəsinə çevrilmişdir və s.;

3. Kompleks hüquq sahələri – cəmiyyət həyatının bir neçə sahəsini əhatə edən hüquq sahələridir və bu hüquq sahələri özünün konkret, vahid tənzimləmə metodunun olmaması, yəni çoxsaylı metodlardan istifadə edilməsi ilə səciyyələnir. Məsələn, aqrar hüquq. Bir çox tədqiqatçılar törəmə hüquq sahələrini əsas hüquq sahələrinin yarım-sahəsi kimi qiymətləndirir və hüquq sahələrinin yalnız əsas və kompleks sahələrə bölgüsünü qəbul edirlər. Fikrimizcə, problemin bu qədər dərinləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Törəmə hüquq sahələri öz müstəqil tənzimləmə predmetinə və metoduna malik olduğu üçün onların da ayrıca bir növ kimi xarakterizə olunması daha məqsədəmüvafiqdir. Məsələn, son zamanlar sürətlə inkişaf edən internet hüququ informasiya hüququnun yarım-sahəsi deyil, müstəqil hüquq sahəsi kimi qəbul edilir.

Ədəbiyyatda informasiya hüququ ikinci növ hüquq sahələrinə¹ və ya kompleks hüquq sahələrinə² aid edilir. Təbii ki, informasiya hüququnu əsas hüquq sahələrinə aid edə bilmərik. Sadaladığımız informasiya inqilabları tarixindən açıq-aşkar görünür ki,

¹ Актуальные проблемы информационного права: Учебник. Под ред. Бачило И.Л., Лапина М.А. Москва: Юстиция, 2016, с. 32-38.

² Ковалева Н.Н. Информационное право России. Москва: Дашков и К, 2008, с.10-11.

informasiya ta qədim dövrlərdən tədqiqat obyektı olmuşdur. Lakin ənənəvi hüquq sahələrindən fərqli olaraq, informasiya hüququ çox sonralar İKT-nin inkişafı və informasiya cəmiyyətinin formalaşması nəticəsində meydana gəlmişdir. Ona görə də bu hüquq sahəsini əsas hüquq sahələri sırasına daxil etmək düzgün olmazdı. Nəzərə alsaq ki, informasiya cəmiyyətinin qurulması və cəmiyyət həyatının bütün sferalarının elektronlaşdırılması mövcud münasibətlərin yeni forma almasına gətirib çıxardı, deməli, İKT-nin inkişafı əvvəlki münasibətlərin məzmununu deyil, sadəcə olaraq formasını dəyişdirdi. Əgər belədirsə, informasiya hüququ törəmə yoxsa kompleks hüquq sahəsi hesab olunmalıdır? İnformasiya hüququnu törəmə hüquq sahəsi kimi qəbul etsək, onda belə bir sual yaranır: O, hansı hüquq sahəsindən ayrılaraq, “müstəqillik” əldə etmişdir? – İnformasiya hüququnu inzibati hüququn bir bölməsi kimi qiymətləndirən müəlliflərin mövqeyindən çıxış etsək, bu hüquq sahəsi inzibati hüquqdan ayrılmışdır. Yaxud da informasiya azadlığının, informasiya əldə etmək hüququnun konstitusion əsaslara söykənməsini nəzərə alsaq, informasiya hüququnun konstitusiyaya hüququndan ayrılaraq, müstəqil hüquq sahəsinə çevrilməsini qəbul etməliyik. Fikrimizcə, məsələni bu qədər konkretləşdirmək lazım deyil. Çünki informasiya münasibətləri yalnız konstitusion və inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənmir, bu münasibətlər insan fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə edir. Ona görə də informasiya hüququna **kompleks hüquq sahəsi** kimi baxılmalıdır.

Yarandığı gündən informasiya hüququ müxtəlif adlar altında təqdim olunmuşdur. İKT-nin inkişaf etdiyi erkən dövrlərdə informasiya hüququ bilavasitə kompüterlərin inkişafı ilə əlaqələndirildiyi üçün bir qrup müəlliflər “informasiya-kompüter hüququ” terminindən istifadə edirdilər. Hətta “proqram hüququ”, “kompüter hüququ” kimi ifadələrə də rast gəlinirdi. Eyni zamanda, informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı ilkin dövrlərdə ön plana çəkilən informasiya azadlığını rəhbər tutaraq, “informasiya əldə etmək hüququ”, “telekommunikasiya hüququ” və s. bu kimi anlayışlara da müraciət olunurdu. Lakin tədricən informasiya cəmiyyətinin sürətlə inkişafı “informasiya” termininə daha geniş aspektdən yanaşmağı tələb etdi. Ədəbiyyatda əksər tədqiqatçılar “informasiya hüququ” anlayışından istifadə etməyə başladılar.

İlkin dövrlərdə “hüquqi kibernetika”, “hüquqi informatika” kimi terminlər də irəli sürülmüşdü. Hüquqi kibernetika bütövlükdə hüquqi fəaliyyətin, eləcə də onun ayrı-ayrı növlərinin avtomatlaşdırılması ilə bağlı istiqamətləri öyrənirdi.¹ Hüquqi informatika isə hüquqi sferada informasiyanı, informasiya proseslərini, informasiya texnologiyalarını və informasiya sistemlərini öyrənən tətbiqi elm kimi başa düşülürdü.² Hüquqi informatika hüquqi kibernetikanın bir bölməsi hesab olunurdu. Qısa sözlə desək, hüquqi informatika hüquq mühafizə orqanlarının informasiyalaşdırılması, eləcə də vahid hüquqi informasiya fəzasının yaradılmasını əhatə edir. Deməli, informasiya hüququnun bir müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşmasını və bu hüquq sahəsinin əsasında informasiya hüquq elminin yaranmasını nəzərə alsaq, hüquqi informatika

¹ Сухарев А.Я., Крутских В.Е., Сухарева А.Я. Большой юридический словарь. Москва: Инфра-М, 2003. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/17378>

² Чубукова С.Г., Элькин В.Д. Основы правовой информатики (юридические и математические вопросы информатики): Учебное пособие. Изд. второе, исправленное, дополненное / Под ред. доктора юридических наук, профессора М.М. Рассолова, профессора В.Д. Элькина. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ», 2007, с.15.

elmi öz mahiyyətini itirmiş olur. Çünki informasiya hüququ daha geniş məzmunla malik olub, yalnız hüquqi sferada deyil, cəmiyyətin bütün sferalarında informasiyalanma proseslərini və bununla bağlı yaranan münasibətləri tənzim edir. Məhz buna görə də tədricən informasiya hüququna verilən bütün anlayışlar sıradan çıxdı və bu gün müasir dövrün tədqiqatçıları tərəfindən demək olar ki, yekdilliklə “informasiya hüququ” termini qəbul olunur. Lakin fikrimizcə, informasiya hüquq sahəsinin yaranması hüquqi informatika və digər məhdud tənzimləmə sferası olan sahələrin (internet hüququ və s.) inkarı kimi qiymətləndirilə bilməz. Belə ki, bir çox hüquq sahələrindən törəyən yeni hüquq sahələri vardır. Hər hansı bir hüquq sahəsindən müstəqil hüquq sahəsinin ayrılması əvvəlki hüquq sahəsinin ləğvinə səbəb olmamalıdır. Bu baxımdan, informasiya hüququnun tənzimləmə dairəsi nə qədər geniş olsa belə, hüquqi informatika hüquqda informasiyanın istifadəsi ilə bağlı olan bir elm kimi “yaşamaq hüququna” malikdir.

Şərh olunan məsələ ilə bağlı ingilis və amerikan müəlliflərinin mövqeyini daha məqsədəmüvafiq saymaq olar. Belə ki, ingilis-amerikan hüquq sistemli dövlətlərdə İKT ilə əlaqəli bir neçə hüquq sahəsi formalaşmışdır. Bunlardan birincisi informasiya texnologiyaları hüququ (Information Technology Law – IT Law) hesab olunur və cəmiyyətdə İKT-dən istifadənin hüquqi tərəflərini əhatə edir. Belə hüquqi məsələlərə rəqəmsal informasiyaya çıxış və onun yayılması, proqram təminatı, elektron imza və təhlükəsizlik problemləri daxildir. İT hüququnun əsas elementi əqli mülkiyyət hesab olunur və bu hüquq sahəsi multidisiplinar¹ xarakter daşıyır. İkinci bir hüquq sahəsi kimi internet hüququ (kiber hüquq) qəbul olunur və İnternetlə bağlı hüquqi aspektləri ehtiva edir. Nəhayət, üçüncü sahə hüquqi informatika hesab edilir və bu, hüquq sferasında informasiyadan və İKT-dən istifadə olunmasını öyrənir.² Göründüyü kimi, İT hüququ mahiyyət etibarilə “informasiya hüququ” termini ilə eynilik təşkil edir.

Analoji yanaşma türk tədqiqatçıları tərəfindən də dəstəklənir.³

Müəlliflər informasiya hüququnun məzmununu müxtəlif cür şərh edərək, ona anlayış verməyə çalışırlar. Belə ki, bəzi müəlliflər informasiya hüququna informasiya sferasında informasiyanın istehsalı, yenidən emalı, istehlakı üzrə yaranan və dövlət tərəfindən qorunan münasibətlərin və sosial normaların sistemi kimi yanaşır, həmçinin informasiya hüququnun istiqamətləri sırasında informasiya hüquq sahəsinin əsas məcəllələşdirilmiş aktı kimi “İnformasiya Məcəlləsi”nin yaradılması problemlərini də xüsusi vurğulayırlar.⁴

Eyni zamanda, ədəbiyyatda informasiya hüququna anlayış verilərkən, tənzimləmə predmeti ilə yanaşı, metod barədə də fikir irəli sürülür və qeyd edilir ki, informasiya

¹ Müxtəlif ensiklopedik lüğətlərdə “multidisiplinar” və onun sinonimi kimi işlədilən “transdisiplinar” anlayışları bir problemin, hadisə və ya faktın eyni zamanda müxtəlif səviyyələr, müxtəlif sahələr üzrə təhlilini nəzərdə tutur.

² Arno R. Lodder, Anja Oskamp. Introduction: Law, information technology, and artificial intelligence. Netherlands: Springer, 2006, p. 2-4.

³ Prof. Dr. B. Zakir Avşar, Prof. Dr. Gürsel Öngören. Bilişim Hukuku. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği, 2010, 346 s.

⁴ Копылов В.А. Информационное право. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2002, с. 17-18.

hüququ informasiya münasibətlərini tənzim edən və bütövlükdə informasiya fəaliyyətinə dair göstərişləri nəzərdə tutan hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir.¹

İ.L.Bacılo da özündən əvvəlki müəlliflərin mövqeyini dəstəkləyərək, informasiya hüququnun predmetini bir qədər genişləndirir və onun məzmununa İKT-nin yaradılması və istifadəsi, eləcə də informasiya təhlükəsizliyinin təminatı ilə bağlı münasibətləri daxil edir: “İnformasiya hüququnun predmetini informasiya dövriyyəsi, informasiya ehtiyatlarının yaradılması, saxlanması, emalı, genişləndirilməsi, istifadəsi, informasiyalaşdırma proseslərini və istifadəçilərin tələblərini təmin edən informasiya kommunikasiya texnologiyalarının yaradılması və istifadəsi, informasiya ehtiyatlarının, kommunikasiya vasitələrinin, eləcə də bu sahədə meydana çıxan münasibətlərin iştirakçılarının təhlükəsizliyinin təminatı üzrə hüquqi tənzimətmə və bu zaman yaranan ictimai münasibətlər təşkil edir”.² Eyni zamanda, müəllif informasiya hüququnun yalnız dövlətdaxili deyil, həm də beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənməsi fikrini xüsusi vurğulayır və informasiya hüququnun beynəlxalq xarakter daşmasından bəhs edir.³ Müəllif bu hüquq sahəsinin müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılmasına gətirib çıxaran üç səbəb kimi aşağıdakıları qeyd edir: elmi-texniki, sosial və iqtisadi səbəblər. Fikrimizcə, bu səbəblər informasiya hüququnun yaranması əsası kimi deyil, informasiya münasibətlərinin tənzimlənməsi zərurətini şərtləndirən səbəblər kimi çıxış edir. Belə ki, informasiyanın elmi-texniki, sosial və iqtisadi baxımdan geniş məzmun alması bu sahədə münasibətlərin də artmasına gətirib çıxarmışdır. Məhz həmin münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə yaradılan hüquq normaları informasiya hüququnu formalaşdırmışdır. Beləliklə, informasiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi fərqləndirilməsinin birinci amilini informasiya münasibətlərinin formalaşması və inkişafı təşkil etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, informasiya hüququ kompleks hüquq sahəsidir və ona verilən müasir yanaşmalar daha məqsədəmüvafiqdir. Lakin bu yanaşmaların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, informasiya hüquq münasibətləri daha geniş məzmunla malik olub, yalnız informasiyanın istehsalı, yenidən emalı, istehlakı üzrə yaranan münasibətləri əhatə etmir. Bura həmçinin informasiyanın axtarışı, əldə edilməsi, ötürülməsi, yayılması, məhvi və utilizasiyası üzrə münasibətlər də daxildir. Sadalanan bütün bu münasibətləri bir ad altında – “informasiya sahəsində yaranan münasibətlər” kimi adlandırmaq olar. Bəs “informasiya sahəsi” termininə hüquq ədəbiyyatının və qanunvericiliyin münasibəti necədir? – “İnformasiya sahəsi” anlayışının şərhini “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu və “İnformasiya əldə etmək haqqında” 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa istinad edərək vermək olar. Birinci Qanunun 1-ci maddəsinə görə, Qanun informasiyanın yığılması, işlənməsi, saxlanması, axtarışı, yayılması əsasında informasi-

¹ Боер В.М., Павельева О.Г. Информационное право: Учеб. пособие. Ч. 1. СПб.: ГУАП, 2006, с.28.

² Бачило И.Л., Лопатин В.Н., Федотов М.А. Информационное право. СПб.: Юридический центр Пресс, 2001, с.32.

³ Актуальные проблемы информационного права: Учебник. Под ред. Бачило И.Л., Лапина М.А. Москва: Юстиция, 2016, с. 101-105.

ya ehtiyatlarının formalaşdırılması, informasiya sistemləri, texnologiyaları, onların təminat vasitələrinin yaradılması və onlardan istifadə olunması, informasiyanın mühafizəsi ilə əlaqədar olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyir və informasiya proseslərində iştirak edən subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir. Deməli, informasiya sahəsi sadalanan bütün bu münasibətlər əsasında həyata keçirilən fəaliyyəti – informasiya fəaliyyətini ehtiva edir. Eyni zamanda, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, məlumat əldə etmək hüququnun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə, açıq cəmiyyətin və demokratik hüquqi dövlətin prinsipləri əsasında təmin edilməsi üzrə münasibətlər də informasiya hüququnun predmetini təşkil edir. Çünki məhz bu hüququn həyata keçirilməsi və təminatı məqsədilə informasiya sahəsində digər münasibətlər formalaşmış olur. Qeyd olunan hər iki norma informasiya sahəsinin geniş anlayışını verir.

Beləliklə, **informasiya hüququ** – informasiya sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən kompleks bir hüquq sahəsidir. Məhz həmin münasibətlər informasiya hüququnun predmetini təşkil edir.

İnformasiya hüququnun predmetinin müəyyənləşdirilməsi üçün onun anlayış aparatına diqqət yetirilməsi zəruridir. “İnformasiya, informasiyaladurma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsi və “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsi bu anlayışların siyahısını geniş şəkildə verir. (Bu maddələrdə əks olunan bütün terminlər növbəti mövzularda ətraflı şərh ediləcəkdir). Həmin siyahıya informasiya sahəsində əsas insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı məsələlərin artırılması da zəruridir. Belə ki, hər kəs üçün açıq olan informasiya cəmiyyətinin təməlində əsas insan hüquq və azadlıqları dayanır və informasiya sahəsində fəaliyyətin həyata keçirilməsində ən başlıca məqsəd bu hüquq və azadlıqların təmin olunmasından ibarətdir.

İnformasiya hüququnun əsas anlayışları sırasında informasiya təhlükəsizliyi və onunla bağlı yaranan münasibətləri xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Çünki informasiya həm pozitiv, həm də neqativ məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. İnformasiya təhlükəsizliyi məhz həmin neqativ məqsədlərin qarşısının alınması, habelə pozitiv məqsədlər üçün istifadə olunan informasiyanın mühafizəsi funksiyasını daşıyır.

Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda sadalanan terminlər qanunvericilik tərəfindən verilmişdir. Hüquq ədəbiyyatında informasiya hüququnun anlayış aparatı daha ətraflı şəkildə şərh olunur.

Müasir dövrdə İKT insan həyatının bütün sferalarını əhatə etdiyi üçün informasiya hüququnun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və məhz hansı münasibətlərin bu hüquq sahəsinin predmetinə daxil edilməsi bir qədər çətin ola bilər. Təsədüfi deyil ki, əksər müəlliflər informasiya hüququna inzibati hüququn tərkib hissəsi kimi baxırlar. Məsələn, N.N.Kovalyova yazır: “İnformasiya hüququ – inzibati hüququn bir çox hüquqi problemlərini əhatə edir ki, bunlar tədricən inzibati hüququn özü üçün spesifik xarakter daşımağa başlayan və onun ənənəvi üsulları ilə tənzimlənməyən problemlərdir. Çünki müasir dövlət hakimiyyətinin tamamilə elektronlaşdırılması artıq İKT olmadan dövlət orqanlarının fəaliyyətinin qeyri-mümkün edir və bu da bir çox hallarda inzibati hüquq münasibətlərinin məzmununu İKT-nin təsirindən asılı olaraq dəyişir”.¹

¹ Ковалева Н. Н. Информационное право России: Учебное пособие. Москва: Дашков и К, 2007, с. 23.

İnformasiya hüququnun predmetinə daxil olan münasibətlər mürəkkəbliyi ilə səciyyəliyin. Çünki cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən informasiyalasdırma prosesinin nəticəsi olaraq, bütün hüquq sahələrində informasiya aparıcı rolu ilə seçilir. İnformasiya hüququnun predmetinin müəyyənəşdirilməsi zamanı bu məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Bundan əlavə, ictimai münasibətlərin əsasını təşkil edən insan davranışı müəyyən fəaliyyət formasında təzahür edir və insan hər hansı bir fəaliyyəti digər sahələr üzrə fəaliyyətdən təcrid olunmuş vəziyyətdə deyil, qarşılıqlı formada həyata keçirir. Ona görə də hüquq sahələri arasında sərhədin müəyyənəşdirilməsi üzrə çətinlikləri normal hesab etmək olar. Əsas etibarilə, konkret hüquq sahəsinin predmetinin müəyyən edilməsi zamanı onun nizamladığı münasibətlərin məzmunu, obyekt və predmetinə, eləcə də tətbiq olunan hüquq normalarına diqqət yetirilir. Bu ümumi qayda informasiya hüququna da şamil edilməlidir. Belə ki, “İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu bütün sahələr üzrə informasiyalasdırma prosesini tənzimləyir. Eyni zamanda, “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya”, “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya” və sair normativ hüquqi sənədlərə müvafiq olaraq, İKT-nin dövlət idarəetməsinin bütün istiqamətlərinə tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Belə olan təqdirdə, hər hansı bir istiqamətdə informasiyalasdırmanın həyata keçirilməsi heç də həmin istiqamətə aid olan fəaliyyətin informasiya hüququnun predmetinə aid olması anlamına gətirmir. Məsələn, elektron dövlətin formalaşdırılması nəticəsində inzi-bati və s. hüquq münasibətlərinin icrasında müəyyən dəyişikliklər yaranmışdır. Lakin mahiyyət etibarilə, həmin münasibətlər yenə də öz hüquq sahəsinin tənzimləmə predme-tinə daxildir. Sadəcə olaraq, elektron dövlətin fəaliyyəti üzrə informasiyalasdırma pro-sesinə, informasiya ehtiyatlarına dair məsələlər sırf informasiya hüquq normaları ilə tən-zimləndiyi üçün münasibətlərin bu sferası informasiya hüququnun predmetinə aid edilir.

Qeyd olunanlar əsasında informasiya hüququnun predmetinə aşağıdakı münasi-bətləri daxil etmək olar: **(BAX: Cədvəl 1.2)**

1. İnformasiyanın axtarışı, əldə olunması, saxlanması, istehsalı, emalı, ötürülmə-si, yayılması, məhvi, utilizasiyası üzrə münasibətlər;
2. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi üzrə münasibətlər;
3. İnformasiyanın mühafizəsinin təşkili, informasiya təhlükəsizliyi üzrə münasibətlər.

İnformasiya hüququnun sistemi. Məlum olduğu kimi, konkret hüquq sahəsinin sistemi hüquq institutlarından ibarət olur. Hüquq institutu – eyni növ ictimai münasi-bətləri tənzimləyən hüquq normalarını özündə birləşdirir. Hər bir hüquq sahəsi bir neçə hüquq institutunu əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq institutları hüquq sahəsini xarakterizə edən xüsusiyyətlər barədə təsəvvür formalaşmasına da imkan verir. Belə ki, hüquq subyekti, hüquq norması, hüquq münasibəti, hüquqi məsuliyyət kimi ümumi institutlar informasiya hüququnun spesifik cəhətlərini müəyyənəşdirir. Burada həm-çinin sahələrarası və spesifik institutlar da mövcuddur. Sahələrarası institutlar qismin-də əqli mülkiyyəti misal göstərmək olar. Bütövlükdə, mülki hüquqla tənzimlənən əqli mülkiyyət eyni zamanda informasiya qanunvericiliyi ilə də nizamlanır. İnformasiya hüququnun spesifik və sahəvi institutlarına isə “məlumat azadlığı”, “əlyetərlik”, “informasiyanın mühafizəsi”, “açıq informasiya”, “informasiya sirri” və s.-ni daxil etmək olar. **(BAX: Cədvəl 1.3)**

Beləliklə, digər hüquq sahələrində olduğu kimi, informasiya hüququnda da hüquq institutlarının hər üç növünə rast gəlmək olar.

Hüquq ədəbiyyatında informasiya hüququnun sistemi tənzim olunan münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq iki hissəyə bölünür: **Ümumi və xüsusi hissə. (BAX: Cədvəl 1.4)**

Ümumi hissəyə əsas anlayışlar, ümumi prinsiplər, informasiya hüququnun mənbələri, informasiya fəaliyyəti üzrə hüquqi tənzimləmənin forma və metodları kimi ümumi məsələlər daxildir.

Xüsusi hissə isə informasiya hüququnun sahələrarası və sahəvi institutlarını əhatə edir. Məsələn, əqli mülkiyyətin informasiya-hüquqi tənzimlənməsi; kütləvi informasiya vasitələrinin informasiya-hüquqi tənzimlənməsi; dövlət sirrinin qorunması üzrə münasibətlərin tənzimi və s.

Informasiya cəmiyyətinin inkişafı nəticəsində informasiya hüququnun tənzimləmə predmeti genişlənməkdə davam edir. Yaranan belə mürəkkəbliyin nəticəsi olaraq, bəzi hüquq institutları informasiya hüququndan ayrılaraq, müstəqil hüquq sahəsi kimi qəbul edilirlər. Məsələn, informasiya hüququnun yarandığı ilkin dövrlərdə internetlə bağlı bütün münasibətlər informasiya hüququ ilə tənzim olunurdusa, hal-hazırda internet hüququ (kiber hüquq) müstəqil hüquq sahəsidir.

1.2. İnformasiya hüquq münasibətlərinin mahiyyəti, məzmunu və təsnifatı

İnformasiya hüquq münasibətləri informasiya sahəsində yaranan və informasiya hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin məcmusudur. İnformasiya hüququna müxtəlif anlayışların verilməsi informasiya hüquq münasibətlərinə də fərqli yanaşmalara gətirib çıxarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya hüquq münasibətləri hüquq münasibətlərinin bir növü olduğu üçün bir sıra ümumi xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir:

- Bu münasibətlər hüquqi formaya malikdir, yəni hüquq normaları ilə tənzimlənir;
- İnformasiya hüquq münasibətlərinin tərəfləri hüquq normaları ilə müəyyən edilmiş qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin daşıyıcıları kimi çıxış edirlər;
- İnformasiya hüquq münasibətləri şüurlu-iradəvi mahiyyətə malikdir, yəni bu münasibətlər bir tərəfdən subyektin şüurlu-iradəvi fəaliyyətinin məhsulu olan hüquq normaları əsasında əmələ gəlir, digər tərəfdən isə iştirakçılar hüquq normalarında nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrini öz iradəvi, şüurlu hərəkətləri vasitəsilə həyata keçirirlər. İnformasiya hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişməsi və xitam verilməsi subyektin iradəsinə uyğun şəkildə baş verir;
- İnformasiya hüquq münasibətləri subyekt, obyekt və məzmunundan ibarət olan müəyyən tərkibə malikdir;
- İnformasiya hüquq münasibətlərinə dövlət tərəfindən təminat verilir və lazım gəldikdə onlar dövlətin məcburetmə vasitələri ilə qorunur.

Bununla yanaşı, informasiya hüquq münasibətlərini digər münasibətlərdən fərqləndirən bir çox xarakterik cəhətlər mövcuddur. Əksər tədqiqatçılar məhz həmin xarakterik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirərək, informasiya hüquq münasibətlərinə

anlayış verirlər: Bu münasibətlər – informasiya sahəsində informasiya ilə əlaqədar olaraq yaranır, inkişaf edir və xitam olunur; informasiya sahəsində əsas insan hüquq və azadlıqlarının tanınması, təminatı və müdafiəsi üzrə dövlət siyasətini əlaqələndirir; informasiya hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi zamanı (informasiya və informasiya obyektlərinin spesifik və hüquqi əlamətlərini nəzərə almaqla) ictimai-hüquqi və mülki-hüquqi metodların tətbiqi xüsusiyyətlərini əks etdirir.¹

İKT-nin sürətlə inkişafı insan fəaliyyətinin bütün sahələrində əl əməyinin avtomat maşınlarla əvəz olunmasına gətirib çıxarmışdır. Onda belə bir sual yaranır: Hər hansı bir ictimai münasibət altında “insan-insan” formulunu nəzərdə tuturuqsa, yeni cəmiyyətdə “insan-avtomat maşınlar” münasibəti necə tənzim olunmalıdır? – Təbii ki, İKT-nin tətbiqi ilə bağlı meydana çıxan “insan-maşın” formulunu inkar etmək olmaz. Lakin bu formul daha çox texniki aspektdən şərh olunur. İnformasiya hüquq münasibətləri dedikdə isə bizi ictimai münasibətlərin müəyyən sferası maraqlandırır. Eyni zamanda, avtomat maşınların da idarə edilməsinin insanın əlində olduğunu nəzərə alsaq, ısrarla deyə bilərik ki, İKT-nin inkişafı ilə bağlı yeni münasibətlərdə insanın iştirakı inkar edilmir. Əksinə, insan öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərək, cəmiyyətin həyatında yaxından iştirak etmiş olur.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin məzmunu. (Bax: Cədvəl 1.5) Digər münasibətlər kimi informasiya hüquq münasibətlərinin də yaranması, dəyişməsi və xitamı əsasını hüquqi faktlar təşkil edir. Hüquqi fakt – qanunda nəzərdə tutulan, konkret hüquq münasibətlərinin yaranması (həmçinin dəyişməsi və xitam edilməsi) üçün əsas olan hadisə və hərəkətlərdir. Hadisələr insanın iradəsindən asılı olmayaraq baş verirsə (məsələn, ölüm faktı), hərəkətlər insanın öz iradəsi əsasında həyata keçirdiyi davranışında ifadə olunur.

Hüquq nəzəriyyəsinə əsasən, hüquq münasibətinin quruluşu üç elementdən ibarət olur: subyekt, obyekt və münasibətin məzmunu. Lakin informasiya hüququ sahəsində tədqiqatlara nəzər salsaq görürük ki, bir çox müəlliflər informasiya hüquq münasibətlərinin quruluşunu fərqli aspektdən izah edirlər. Məsələn, V.A.Kopylov dörd element müəyyənləşdirir: subyekt, subyektin davranışı (hərəkət və ya hərəkətsizliyi), obyekt və subyektlərin hüquq, vəzifə və məsuliyyəti.² Əslində ənənəvi olaraq, subyektin hərəkət və hərəkətsizliyi hüquq münasibətinin yaranma əsası kimi, yəni hüquqi fakt kimi çıxış edir. Ona görə də belə bir yanaşmanı məqbul saymaq düzgün deyil.

İ.L.Baçılo obyekt anlayışından imtina edərək, onun predmetlə əvəz olunmasını təkid edir və informasiya hüquq münasibətlərinin quruluşuna aşağıdakı elementləri daxil edir: subyekt, predmet (maddi və virtual) və məzmun.³ Fikrimizcə, predmet və obyekt anlayışlarının belə fərqləndirilməsi hüquq münasibətinin quruluşuna yanaşma tərzindən asılı olaraq dəyişir. Əgər münasibətə hər hansı bir fəaliyyət kimi baxırıqsa, bu halda maddi və qeyri-maddi nemətlər predmet, subyektin həmin predmetə yönəlmiş davranışı isə obyekt rolunda çıxış edəcəkdir. Əksinə, münasibətə hüquqi aspektdən yanaşsaq, o halda obyekt qismində maddi və qeyri-maddi nemətlər, predmet qismində

¹ Копылов В.А. Информационное право: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрист, 2005, с. 98.

² Копылов В.А. Информационное право. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрист, 2002, с. 50.

³ Бачили И.Л. Информационное право: Учебник для магистров. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 2013, с. 90.

isə iştirakçıların subyektiv hüquq və vəzifələri tanınmalıdır. Ona görə də nəzəri məsələlərə səthi yanaşaraq, informasiya hüquq münasibətlərinin quruluşunu müəlliflərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmiş “üçlük” əsasında təhlil etmək daha məqsədsəuyğundur.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin subyektləri qismində fiziki və hüquqi şəxslər çıxış edir. Lakin daxil olduğu informasiya hüquq münasibətinin növündən və məzmunundan asılı olaraq subyekt müxtəlif cür adlandırıla bilər. Məsələn, informasiya sorğusu verən və informasiya sahibi, müraciət edən və müraciətə baxan subyekt və s.

Bundan başqa, informasiya sahəsinin modelinə əsasən, informasiya hüquq münasibətlərinin subyektlərini aşağıdakı qruplara bölmək olar: informasiyanın istehsalçıları və ya yaradıcıları; informasiyanın istehlakçıları. Lakin belə bölgünü aparmaq bir qədər şərti xarakter daşıyır. Çünki müasir informasiya cəmiyyətində informasiya istehlakçısı informasiyanı yenidən emal edərək, istehsalçıya çevrilə bilər. Bu baxımdan, subyektlərin bölgüsü və xarakterik xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı informasiya hüquq münasibətləri üzrə aparılması daha düzgün hesab edilir (İnformasiya hüquq münasibətlərinin subyektlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri ayrı-ayrı növ sahəvi institutlar üzrə növbəti fəsillərdə şərh olunacaqdır).

İnformasiyanın axtarışı, əldə olunması, saxlanması, istehsalı, emalı, ötürülməsi, yayılması, məhvi, utilizasiyası üzrə münasibətlərdə informasiya istifadəçiləri xüsusi statusa malikdirlər. Çünki bütün informasiyalaşdırma prosesi bilavasitə informasiya əldə etmək hüququnun təminatına və digər insan hüquq və azadlıqlarının maneəsiz həyata keçirilməsinə xidmət edir. Bunu “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində verilən anlayış bir daha təsdiq edir: “İnformasiyalaşdırma – informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, təqdim edilməsi, istifadə olunması əsasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların informasiya tələbatlarının və bu sahədəki hüquqlarının təmin edilməsinin optimal şəraitinin yaradılması üçün təşkilati, sosial-iqtisadi və elmi-texniki prosesdir”.

Maraqlı tərəf ondadır ki, bu növ informasiya hüquq münasibətlərində subyekt qismində yalnız dövlətin vətəndaşları çıxış etməyə bilər. Çünki internetdə hər hansı məlumatı axtaran vətəndaş istənilən xarici dövlətin saytına daxil olaraq məlumat əldə edə bilər. Bəs belə olan təqdirdə bu münasibətlərin milli hüquqla tənzimlənməsinin nə əhəmiyyəti vardır? – Hər bir dövlətin əsas fəaliyyət istiqaməti öz vətəndaşlarının normal həyat şəraitinin və təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Əgər dövlət informasiya axtarışı ilə bağlı münasibətlərə müdaxilə edib onun tənzimlənmə əsaslarını yaratmazsa, nəticədə vətəndaş üçün təhlükəli meyillər yarana bilər. Məsələn, müxtəlif informasiya hücumları, informasiya-psixoloji təsirlər, viruslar və s. Təsədüfi deyil ki, Qanunun 3-cü maddəsində informasiyalaşdırma sahəsində dövlət siyasətinin istiqamətləri müəyyənləşdirilir və bunlar informasiya hüquqlarının normal həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılmasına xidmət edir. Məsələn, informasiya məhsulları və xidmətləri bazarında informasiya münasibətlərinin subyektləri, o cümlədən xarici subyektlər tərəfindən inhisar fəaliyyəti və haqsız rəqabətin qarşısının alınması və yol verilməməsi; informasiyalaşdırma mühitində dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə

orqanlarının, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması və s.

Deməli, məlumat azadlığının realizəsi zamanı yaranan informasiya hüquq münasibətlərində dövlət üçüncü tərəf kimi vətəndaşların informasiya ehtiyatlarının axtarışı və istehlakı ilə bağlı münasibətləri tənzim edir, zərurət olduqda, müxtəlif qadağalarla hüquq pozuntularının qarşısını alır. Beləliklə, informasiyalaşdırma prosesində dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının mühüm rolu vardır və ona görə də konkret münasibətin növündən asılı olmayaraq, bu orqanlar öz tənzimətmə və mühafizə funksiyalarını icra edirlər.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin obyekt qismində geniş mənada informasiya sahəsi çıxış edir. Dar mənada isə informasiya hüquq münasibətinin təbiətindən irəli gələrək, informasiya, informasiya ehtiyatları, informasiya sistemləri və s. obyektlər müəyyən olunur. Fikrimizcə, informasiya sahəsi birbaşa informasiya prosesləri ilə əlaqəli olduğu üçün onun əvvəlki paragrafda informasiya hüququnun predmetinə daxil olan münasibətlər üzrə şərh daha məqsədmüvafiqdir. Beləliklə, informasiya sahəsi – informasiyanın axtarışı, əldə olunması, saxlanması, istehsalı, emalı, ötürülməsi, yayılması, məhvi və utilizasiyası, informasiya texnologiyalarının tətbiqi, informasiyanın mühafizəsinin təşkili, informasiya təhlükəsizliyi üzrə münasibətləri əhatə edir.

Hüquq ədəbiyyatında informasiya hüquq münasibətlərinin obyekt ilə bağlı üç nəzər nöqtəsi qeyd olunur:

1. Monistik konsepsiya – obyekt qismində subyektin maddi sərvətlərə yönəlmiş hərəkəti və ya davranışını müəyyənləşdirir. Bu konsepsiyanın tərəfdarları iddia edirlər ki, yalnız subyektin davranışı hüquqi təsirə məruz qaldığı üçün obyekt də məhz həmin davranışdan ibarət olmalıdır.

2. Plüralistik konsepsiya – informasiya hüquq münasibətlərinin obyektlər çoxluğunu qəbul edir və bura maddi və qeyri-maddi sərvətləri, mənəvi yaradıcılıq məhsullarını və s.-ni daxil edir.

3. Üçüncü konsepsiyanın tərəfdarları isə informasiya hüquq münasibətlərinin obyektini hüquqi rejim kimi qəbul edərək şərh verirlər.¹

Əksər müəlliflər (L.L.Popov, Y.İ.Miçaqov, S.V.Tixomirov və başqaları) informasiya hüquq münasibətlərinin beş obyektini müəyyən edirlər: informasiya, informasiya texnologiyaları, informasiya sistemləri, informasiya-telekommunikasiya şəbəkəsi, informasiyanın müdafiəsi.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin obyekt qismində ilk növbədə, *informasiya* əsas götürülür. Hətta bəzi müəlliflər onu informasiya hüquq münasibətləri üçün *sui generis*² hesab edirlər.

V.M.Boer və O.Q.Pavelyeva yazırlar ki, informasiya hüquq münasibətlərinin obyekt olan informasiya aşağıdakılardan biri qismində çıxış edə bilər:

- informasiyanın özünün yaradılması, saxlanması, istifadəsi, ötürülməsi və yayılması zamanı əmtəə kimi;
- qərarların qəbul edilməsi üçün mənbə kimi;

¹ Городев О.А. Информационное право: Электронный учебник. Москва: Книжная индустрия, 2012, оперативная память 512 Mb, Глава 4.

² **Sui generis** – latın ifadəsi olub, hüquqi konstruksiyanın digərləri ilə oxşar əlamətlərinin olmasına baxmayaraq, onun unikallığı mənasını verir.

– təhsil hüququnun həyata keçirilməsi zamanı təhsil və tərbiyə proseslərində bilik mənbəyi kimi;

– məlumat azadlığının təminatı üçün cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslər haqqında xəbərlər kimi;

– hüquqi və fiziki şəxslərin hesabatlılıq vasitəsi kimi (vergi hesabatları, statistik hesabatlar və s. formalarda);

– bir çox hüquqların (yaşamaq hüququ, mənzil hüququ və s.) realizəsi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dövlət orqanlarına özü haqqında məlumatların çatdırılma vasitəsi kimi;

– konkret məqsədlərin (gəlir əldə olunması, alıcıların cəlb olunması və s.) həyata keçirilməsi üçün bir vasitə kimi.¹

Əslində müəllifin verdiyi bu siyahı tam deyil. Fikrimizcə, informasiyanın istifadə olunma sahələrini sıralamaq çox çətindir. Çünki global informasiya cəmiyyətinin mərkəzi elementi olan informasiya əldə etmək hüququ informasiyanın cəmiyyətin bütün həyatını əhatə etməsi ilə nəticələnmişdir.

İnformasiyanın əks olunması informasiya ehtiyatlarını formalaşdırır ki, bu ehtiyatlar da informasiya hüquq münasibətlərinin obyektlərinə daxildir. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə görə, *informasiya ehtiyatları* – informasiya sistemlərində (kitabxanalarda, arxivlərdə, fondlarda, məlumat banklarında və s.) olan sənədlər və sənəd massivləri, habelə ayrıca mövcud olan sənədlər və onların massivləridir. İnformasiya ehtiyatları sırasında İnternet informasiya ehtiyatları xüsusi çəkiyə malikdir. İnternet informasiya ehtiyatı – internet şəbəkəsində yaradılan, informasiyanın yayılması üçün istifadə olunan, müraciət edilməsi üçün domen adına və sahibi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş digər işarələnməyə malik olan informasiya ehtiyatıdır.

İnformasiya ehtiyatları informasiya sistemlərində toplandığı üçün bu sistemlər, onların yaradılmasında tətbiq olunan informasiya texnologiyaları və onların təminat vasitələri də informasiya hüquq münasibətlərinin obyektləri qismində çıxış edir. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə görə:

İnformasiya sistemi – informasiya texnologiyaları və sənədlərinin təşkilati və texniki qaydada, o cümlədən hesablama texnikasından istifadə edilməklə, nizamlanmış məcmusudur.

İnformasiya texnologiyaları – informasiya prosesləri zamanı, o cümlədən hesablama və rabitə texnikasının tətbiqi ilə istifadə edilən üsul və vasitələr sistemidir.

İnformasiya sistemləri və texnologiyalarının təminat vasitələri – informasiya sistemlərinin və texnologiyalarının yaradılması zamanı hazırlanan və onların istismarını təmin edən proqram, texniki, linqvistik, hüquqi, təşkilati vasitələrdir.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin məzmununda iki tərəf fərqləndirilir: maddi tərəf – subyektlərin davranışını, hüquqi tərəf isə subyektlərin hüquq, vəzifə və məsuliyyətini əhatə edir.

Subyektlərin subyektiv hüquqları üç səlahiyyəti özündə birləşdirir:

1. müəyyən olunmuş formada hərəkət və ya hərəkətsizliyi etmək. Məsələn, qanunla qadağan olunmayan informasiyanı axtarmaq;

¹ Боев В.М., Павельева О.Г. Информационное право: Учеб. пособие. Ч. 1. СПб.: ГУАП, 2006, с. 48-49.

2. münasibətin digər iştirakçılarından müvafiq davranışı tələb etmək. Məsələn, informasiya sorğusunu verməklə məlumatı tələb etmək;

3. münasibətin digər iştirakçılarının öz vəzifələrini icra etmədiyi halda hüquqi müdafiə olunmaq imkanı. Məsələn, konfidensial məlumatların açıqlanmasına görə dəymiş zərərin əvəzini tələb etmək.

Subyektiv hüquqların mövcudluğu hüquqi vəzifələri müəyyənləşdirir. İnformasiya hüquq münasibətlərinin iştirakçılarından vəzifələri onların lazımi davranışını ifadə edir. Belə davranışın realizəsi aktiv və passiv formada ola bilər. Aktiv formada vəzifələrin icrası informasiya hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquqlarının təminatına yönəlmiş hüquqi öhdəliklərin icrasını ehtiva edir. Məsələn, informasiyanı açıqlamaq vəzifəsi. Passiv formada vəzifələrin həyata keçirilməsi dedikdə, informasiya hüququnun subyektlərinin hüquqlarını pozan hərəkətlərin edilməməsi öhdəliyi başa düşülür. Məsələn, təhqirə yol verilməməsi.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin iştirakçılarından məsuliyyəti müəyyən olunmuş qaydaların pozulması nəticəsində yaranır, məsuliyyətin forma və növündən asılı olaraq sanksiyalar tətbiq olunur.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin təsnifatı. Hüquq ədəbiyyatında informasiya hüquq münasibətlərinin müxtəlif təsnifat meyarları vardır. Belə fərqlilik bu münasibətlərin məzmununun tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif cür şərh edilməsindən irəli gəlir.

İnformasiya hüquq münasibətləri tənzimləndiyi hüquq normasının təbiətindən asılı olaraq **maddi və prosesual münasibətlərə** bölünür. Maddi informasiya hüquq münasibətləri maddi normalarla, prosesual informasiya hüquq münasibətləri isə prosesual normalarla tənzimlənir.

Məqsədinə görə **tənzimləyici və mühafizəedici informasiya hüquq münasibətləri** fərqləndirilir. Birinci qrup münasibətlər informasiya sahəsində hüquq və azadlıqların realizəsi, bütövlükdə informasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı formalaşır. Məsələn, informasiya ilə işləməyə buraxılma zamanı, informasiya sorğusu verildikdə və s. hallarda yaranan informasiya hüquq münasibətləri. İkinci qrup münasibətlər isə informasiya-hüquqi məsuliyyəti yaradan hər hansı hüquq pozuntusunun törədilməsi zamanı meydana çıxır. Məsələn, internet informasiya ehtiyatında şəxsin təhqir olunması, şəxsin informasiya sorğusunun əsassız olaraq təmin edilməməsi və s. hallarda. Fikrimizcə, hüquq normasının hər bir halda mühafizəedici funksiyasının olması münasibətlərin qeyd olunan bölgüsünü müəyyən mənada inkar edir. Çünki istənilən hüquq münasibətinin hüquq normaları ilə tənzimlənməsində başlıca məqsəd həmin münasibətin iştirakçılarından maraqlarının qorunmasından (mühafizəsindən) ibarətdir.

Subyektlərin hüquq və vəzifələrinə əsasən, **vertikal (şaquli) və horizontal (üfüqi) informasiya hüquq münasibətləri** fərqləndirilir. Şaquli münasibətlərdə iştirakçılar arasında hakimiyyət-təbəçilik münasibətləri mövcud olur. Məsələn, yuxarı dövlət orqanları ilə təbəçiliyində olan dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri arasında yaranan informasiya hüquq münasibətləri. Bir qayda olaraq, bu münasibətlər imperativ metodla tənzimlənir. Üfüqi münasibətlərdə isə əksinə, tərəflər arasında bərabərlik müşahidə edilir və belə münasibətlər dispoziitiv metodla nizama salınır. İnsan hüquq və azadlıqlarının realizəsi zamanı yaranan münasibətlər üfüqi xarakter daşıyır. Münasibəti yaradan hüquqi faktın xarakterindən asılı olaraq iki növ informasiya hüquq münasibətləri

ayrılır: hüquqauyğun hüquqi faktlarla yaranan və hüquqazidd hüquqi faktlarla yaranan (delikt) informasiya hüquq münasibətləri.

Subyektlər arasında əlaqənin quruluşuna görə **mütləq və nisbi informasiya hüquq münasibətləri** fərqləndirilir. Birinci qrup münasibətlərdə bir tərəf səlahiyyətli subyekt qismində çıxış edir, digər tərəfə isə passiv öhdəlik daşıyan qeyri-müəyyən şəxslər dairəsi aiddir. Bu o deməkdir ki, mütləq informasiya hüquq münasibətlərində bir tərəfin səlahiyyətləri dəqiq müəyyən olunur, digər iştirakçılar isə hamısı həmin subyekt qarşısında vəzifələr daşıyırlar. Məsələn, dövlət sirrinin hüquqi rejimi ilə bağlı yaranan münasibətlərdə dövlət sirri məlum olan subyekt və bu məlumatları əldə etməsi qadağan olunan üçüncü şəxslər münasibətin iştirakçıları kimi tanınır. Nisbi informasiya hüquq münasibətlərində isə ikinci subyektlərin dairəsi konkret müəyyən olunur, yəni münasibətin bütün iştirakçılarının hüquq və vəzifələri dəqiq məlumdur. Məsələn, fərdi məlumatlarla bağlı işçi və işəgötürən arasında yaranan münasibətlər.

Ədəbiyyatda informasiya hüquq münasibətlərinin **bilavasitə və nisbi-müəyyən növləri** də fərqləndirilir.¹ Bilavasitə informasiya hüquq münasibətləri elə münasibətlərdir ki, onlar informasiyanın yaradılması, dövriyyəsi və müdafiəsi ilə bağlı formalaşır. Burada informasiya formasından (sənəd, videoyazı və s.) asılı olmayaraq, əsas və müstəqil obyekt kimi çıxış edir. Nisbi-müəyyən informasiya hüquq münasibətlərində isə əksinə, informasiya fakultativ səciyyə daşıyır. Məsələn, mülki-hüquqi müqavilələrin bağlanması zamanı tərəflərin bir-birinə informasiya verməsi barədə gəldiyi razılıq üzrə yaranan informasiya hüquq münasibətləri mülki hüquq münasibətləri əsasında meydana çıxır.

İnformasiya hüququnun sahəvi institutlarına əsasən informasiya hüquq münasibətlərinin təsnifatını aparmaq olar. Məsələn, KİV sahəsində yaranan münasibətlər, virtual məkanda yaranan münasibətlər və s.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin ən geniş təsnifatına əsasən, bu münasibətlərin dörd növü fərqləndirilir:

1. İnformasiyanın, informasiya ehtiyatlarının, informasiya məhsullarının, informasiya xidmətlərinin axtarışı, əldə edilməsi və istehlakı üzrə yaranan münasibətlər;
2. İnformasiyanın, informasiya ehtiyatlarının, informasiya məhsullarının, informasiya xidmətlərinin istehsalı, ötürülməsi və yayılması zamanı yaranan münasibətlər;
3. İnformasiya sistemlərinin və onların şəbəkələrinin, eləcə də onların təminat vasitələrinin yaradılması və tətbiqi üzrə meydana çıxan münasibətlər;
4. İnformasiya təhlükəsizliyi vasitələri və mexanizmlərinin yaradılması və tətbiqi zamanı yaranan münasibətlər.²

İnformasiya hüquq münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi aspektləri. Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya hüquq münasibətlərinin anlayışını və elementlərini nəzəri cəhətdən təhlil edən müəlliflər bu münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi xarakteri ilə bağlı məsələlərə toxunmurlar. Hesab edirik ki, global informasiya cəmiyyətinin formalaşması bütün sahələrdə olduğu kimi, informasiya hüququnda da bir çox yanaşmaların dəyişməsinə gətirib çıxarmalıdır. Ona görə də informasiya hüquq münasibətlərinin yalnız dövlətdaxili səviyyədə deyil, beynəlxalq aspektdən də şərhli məqsəduyğundur.

¹ Боер В.М., Павельева О.Г. Информационное право: Учеб. пособие. Ч. 1. СПб.: ГУАП, 2006, с. 51-52.

² Копылов В.А. Информационное право. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2002, с. 26-48.

İKT-nin inkişafı və qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması 3 qrup beynəlxalq münasibətlərin yaranması ilə nəticələnmişdir:

- **Cəmiyyətin bütün sahələri üzrə İKT-nin təbii inkişaf etdirilməsi ilə bağlı münasibətlər.** Bu qrup münasibətlərin subyektləri qismində İKT-nin inkişafı sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar və onların qurumları, dünya üzrə tanınmış elmi tədqiqat mərkəzləri və dövlətlər (öz təmsilçiləri vasitəsilə) çıxış edir. Belə ki, dünya üzrə İKT-nin inkişaf prosesi ilə bağlı problemlər araşdırılır və onların həlli yolları axtarılıb tapılır. Beynəlxalq təşkilat və qurumlardan BMT-nin Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı, BMT-nin İnkişaf Proqramı, Ümumdünya İnformasiya Texnologiyaları və Xidmətləri Alyansı, İnformasiya cəmiyyəti sahəsində tədqiqatlar üzrə Avropa Şəbəkəsi, Tədqiqatların Koordinasiyası üzrə Avropa Şəbəkəsi, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bununla yanaşı, dünyada İKT-nin inkişafı ilə məşğul olan nüfuzlu elmi-tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Məsələn, ABŞ-da yaradılan Berkli İnformasiya Cəmiyyəti Mərkəzi son informasiya inqilabının sosial təsirlərinin tədqiqi ilə məşğul olur.

- **İKT-nin normal və maneəsiz fəaliyyətinin təminatı üzrə yaranan münasibətlər.** Beynəlxalq təşkilat və qurumların fəaliyyət istiqamətləri sırasında həmçinin İKT-nin fəaliyyətinin təminatı da xüsusi yer tutur. Məsələn, Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı informasiya cəmiyyəti infrastrukturunun formalaşdırılması ilə bağlı bir sıra problemlərlə məşğul olur ki, bunlardan genişzolaqlı İnternet şəbəkəsinin yaradılması, yeni nəsil şəbəkələrinin yaradılması, kiberməkanda təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi istiqamətlər İKT-nin fəaliyyətinin təminatına yönəlmişdir.

- **İKT-nin təbii inkişafı nəticəsində yaranan yeni münasibətlər.** Bu qrup münasibətlər əsas insan hüquq və azadlıqlarının informasiya cəmiyyətində realizəsi ilə əlaqədar yaranır. Doğrudur, belə münasibətlər dövlətdaxili çərçivədə formalaşır. Lakin beynəlxalq hüquq müstəvisində bu münasibətlər ümumi məzmununda tənzimlənilir. Çünki məhz İKT-nin fəaliyyətinin təsir göstərdiyi bir çox sferalar artıq dövlət sərhədlərini aşmağa başlamışdır. Məsələn, elektron ticarətin müxtəlif formaları, eləcə də informasiya cəmiyyətində təhlükəli meyillərin qarşısının alınması və s. bu kimi məsələlər beynəlxalq hüququn tənzimləmə predmetinə daxildir.

1.3. İnformasiya hüququnun metodları və funksiyaları

Qeyd olunduğu kimi, hər bir hüquq sahəsini xarakterizə edən birinci əsas onun predmetidirsə, ikinci əsas qismində həmin hüquq sahəsinin tənzimləmə metodu çıxış edir. **Hüquqi tənzimləmə metodu** dedikdə, hüquq normalarının ictimai münasibətlərə təsir üsulu başa düşülür.

Hüquqi tənzimləmə metodları qanunvericinin iradəsini ifadə edir və normativliyi ilə xarakterizə olunur. Hüquq normalarının normativliyi bir neçə şərtə riayət olunması ilə təmin olunur: normanın təsir göstərdiyi və realizə olunduğu fəaliyyətin – cəmiyyət həyatının sahəsinin dəqiq müəyyən edilmə dərəcəsi; normanın tətbiq olunduğu hüquq subyektlərinin dairəsinin konkretlik və dəqiqlik dərəcəsi; normanın icrasının təminat mexanizmlərinin mövcudluğu.

Bu üç şərtədən birinci və ikinci hüquq normasının yaradılması zamanı nəzərə alınırsa, üçüncü şərt normanın realizəsi zamanı özünü büruzə verir. Məhz həmin təminat

mexanizmləri ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimləməsinin üsul və vasitələrini müəyyənləşdirir.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsinə görə, hüququn istənilən sahəsi hüquqi tənzimləmə vasitəsi kimi aşağıdakı hüquqi imkanlardan istifadə edir: **icazə (yol vermə), göstəriş (tələb) və qadağa**. Bu hüquqi imkanların informasiya hüquq müstəvisində şərhli yerinə düşərdi:

İcazə – hüquq normasında nəzərdə tutulan hərəkəti etməyə icazə verir və həmin hərəkəti edib-etməməklə bağlı seçim şəxsin ixtiyarına buraxılır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsinə görə, hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. Qanunverici vətəndaşa bu hüququ (icazəni) verir, lakin həmin hüquqdan istifadə edib-etməmək məsələsi şəxsin öz seçimindən asılı olur. Həmçinin başqa bir misal: “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsində informasiya sorğusunun təqdim edilməsinin 2 üsulu müəyyənləşdirilir:

- informasiya sahibinin vəzifəli şəxsinə bilavasitə və ya telefonla müraciət etmək yolu ilə şifahi;

- sorğunu şəxsən təqdim etmək və ya informasiya sahibinə poçt, telefaks, yaxud elektron poçtla göndərmək yolu ilə yazılı.

Şəxs bu iki üsuldən hər hansı birinin seçilməsi üzrə azaddır.

Göstəriş – hüquq normasında nəzərdə tutulan hər hansı bir hərəkəti etməyi şəxsin üzərinə birbaşa hüquqi vəzifə, öhdəlik kimi qoyur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının IV fəslində nəzərdə tutulan vəzifələr; “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsində müəyyənləşdirilən informasiya sahibinin sorğuçuya kömək göstərmək vəzifəsi və s. bu kimi vəzifələr.

Qadağa – hüquq normasında göstərilən hərəkətin şəxs tərəfindən edilməməsi barədə birbaşa hüquqi öhdəlik müəyyənləşdirir. Məsələn, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 15.4-cü maddəsinə görə, sorğuçu qulluq vəzifəsini yerinə yetirmək bəhanəsi ilə, yaxud qulluq mövqeyindən istifadə etməklə şəxsi məqsəd üçün informasiya əldə edə bilməz və ya qulluq vəzifəsini yerinə yetirərkən əldə etdiyi informasiyadan digər məqsədlər üçün istifadə edə bilməz.

Ənənəvi olaraq müəlliflər hüquqi tənzimləmə vasitələrini hüquq sahəsinin predmetindən asılı olaraq müəyyənləşdirirdilər. Məsələn, mülki hüquq üçün icazə, inzibati hüquq üçün göstəriş, cinayət hüququ üçün isə qadağa xarakterik hesab olunurdu. Fikrimizcə, belə yanaşma məqsəduyğun deyil. Çünki hər bir hüquq sahəsində hər üç vasitədən istifadə olunur. Onların hər hansı birinin konkret hüquq sahəsi üzrə aparıcı metod kimi çıxış etməsi digər metodların da bu hüquq sahəsində istifadəsini istisna etmir. Onu da nəzərə almalıyıq ki, əgər hər hansı bir hüquq sahəsi üzrə normalarda icazə varsa, həmin icazənin təmin olunması məqsədilə digər hüquq subyektinin üzərinə göstəriş formasında vəzifə qoyulur və həmin vəzifənin icrasına, eləcə də icazə xarakterli hərəkətlərin sui-istifadə hallarına yol verilməməsinə görə qadağalar müəyyənləşdirilir. Sadalanan bu üç hüquqi tənzimləmə vasitəsinin həm eyni bir hüquq sahəsi həddlərində, həm də ayrı-ayrı hüquq sahələri tərəfindən tətbiqi mümkün ola bilər. Məsələn, vətəndaşın informasiya əldə etmək azadlığı ilə bağlı normaların təmin edilməsi üçün dövlət orqanlarının üzərinə bir sıra vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin icrası ilə bağlı informasiya qanunvericiliyində bəzi qadağalar müəyyənləşdirilmişdir. Eyni

zamanda, cinayət qanunvericiliyində də kibercinayətlər adı altında bir çox qadağalar əks olunmuşdur.

Yuxarıda çəkdiyimiz misallar bir daha göstərir ki, informasiya hüququnda hüquqi tənzimləmə vasitələri kompleks şəkildə tətbiq olunur.

Informasiya hüququnun tənzimləmə metodu ilə bağlı digər bir məsələ imperativ və dispoitiv metodlara bölgü ilə bağlı özünü büruzə verir. **(BAX: Cədvəl 1.6)** Məlum olduğu kimi, imperativ metod hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin iştirakçısına hakimiyyətin təsir üsuludur. Dispoitiv metod isə bərabərhüquqlu tərəflər arasında münasibətləri tənzimləmə üsuludur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında elektron dövlət quruculuğu ilə əlaqədar dövlət təşkilatları ilə fiziki şəxslər arasında (G2C-government to citizens), müxtəlif dövlət orqanları arasında (G2G-government to government) yaranan münasibətlərin tənzimlənməsində imperativlik müşahidə olunursa (subordinasiya ilə əlaqədar olaraq), elektron ticarət münasibətlərində (B2B-business to business, B2C-business to customers) daha çox dispoitiv metodlara üstünlük verilir.

Informasiya hüquq münasibətlərinə tətbiq edilən dispoitiv tənzimləmə metodu üçün xarakterik olan cəhət hüquq münasibətlərinin subyektlərinin iradə müstəqilliyində ifadə olunan bərabərliyi. Məsələn, elektron ticarət münasibətləri üzrə hər hansı bir informasiya xidmətinin göstərilməsi zamanı tərəflərin bərabərliyi və iradə sərbəstliyi müşahidə olunur. Onda belə bir sual ortaya çıxa bilər: Bu tip münasibətlər mülki hüququn yoxsa informasiya hüququnun predmetinə daxil edilməlidir? – Ədəbiyyatda bu mövzuda uzun müddət mübahisələr getmiş və hələ də davam etməkdədir. Təbii ki, hər hansı bir ticarət münasibəti mülki hüquqla tənzimlənir. Lakin son dövrlərdə İKT-nin demək olar ki, həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrildiyini və informasiyanın əmtəyə çevrildiyini nəzərə alsaq, informasiya xidmətinin göstərilməsini informasiya hüququnun tənzimləmə predmetinə daxil etmək olar. Çünki informasiyanın hazırlanması və ötürülməsi məlumat azadlığı ilə ehtiva olunur.

Informasiya hüquq münasibətlərinə tətbiq olunan imperativ tənzimləmə metodu isə əksinə nizama salınan münasibətlərin iştirakçılarından birinin birtərəfli qaydada öz iradəsini ifadə etməsini nəzərdə tutur və “hakimiyyət – tabeçilik”, yəni bərabər hüquqlu olmayan tərəflərin iştirakı ilə yaranan münasibətlərə şamil edilir.

Informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı ilkin dövrlərdə informasiya ehtiyatlarının və informasiya resurslarının yaradılması, onlardan istifadə və s. bu kimi məsələlər dövlət orqanlarının səlahiyyət dairəsinə daxil idi. Deməli, informasiya hüququna inzibati hüququn tərkib hissəsi kimi baxılması stereotipi buradan qaynaqlanır. Lakin tədricən cəmiyyətdə informasiyalaşdırma proseslərinin sürətlənməsi informasiya münasibətlərində vətəndaşların fəal iştirakını təmin etməyə başladı, “elektron demokratiya”, “elektron vətəndaş cəmiyyəti”, “elektron vətəndaşlıq” və s. bu kimi yeni anlayışlar meydana gəldi. Çünki bu global informasiya cəmiyyətinin ən zəruri tələbi idi. Bununla da imperativ metodun tətbiqi dairəsi məhdudlaşdı. Müasir cəmiyyətdə imperativ tənzimləmə metodu konkret növ münasibətlərdə istifadə edilir. Məsələn, dövlət sirrini təşkil edən informasiyanın mühafizəsi zamanı meydana çıxan münasibətlər.

Ümumilikdə, informasiya hüququnda imperativ metod aşağıdakılar üzrə tətbiq olunur:

– dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının informasiya sahəsində səlahiyyətlərinin müəyyən olunması;

- konkret sahələr üzrə dövlət informasiya sistemləri və texnologiyalarının yaradılması və tətbiqi üzrə qaydaların müəyyənləşdirilməsi;
- informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması və inkişafı üzrə dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətin tənzimlənməsi;
- informasiya resurslarının dövlət qeydiyyatı və dövlət informasiya sistemləri ilə bağlı fəaliyyətin nizamlanması;
- informasiya təhlükəsizliyi və informasiyanın mühafizəsi üzrə münasibətlərin tənzimlənməsi;
- informasiya sahəsində gəlir gətirən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlət orqanlarının nəzarət və tənzimləyici funksiyalarının icrası;
- dövlət orqanlarının informasiya sahəsində digər fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi və s.

Son dövrlərin hüquq ədəbiyyatında dispoitiv tənzimləmə metodu koordinasiya metodu kimi, imperativ tənzimləmə metodu isə subordinasiya metodu kimi adlandırılır.¹

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, informasiya hüququ kompleks xarakter daşıyan bir hüquq sahəsidir. Ona görə də onun metodu deyil, metodlarından danışmaq lazımdır. Çünki kompleks hüquq sahələrində vahid metod olmur. Həmçinin informasiya cəmiyyətinin global xarakter daşması, kiberməkanın formalaşması və s. bu kimi amillər informasiya-hüquqi tənzimləmənin beynəlxalq xarakterindən də danışmağa əsas verir. Belə ki, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən bir çox hüquq normaları dövlətdaxili informasiya münasibətlərinin tənzimlənməsi zamanı nəzərə alınır.

İnformasiya hüququnun funksiyaları. Hər bir hüquq sahəsi müəyyən funksiyalar daşıyır. Bir qayda olaraq, konkret hüquq sahəsinin əsas vəzifələri həmin hüquq sahəsinin predmetini tənzim edən normalarda öz əksini tapır ki, adətən həmin normalar ya məcəllələşdirilmiş formada, ya da ayrı-ayrı qanunlar şəklində sistemləşdirilir. Bundan əlavə, konkret hüquq sahəsinin funksiyaları onun əsas məqsədindən irəli gəlir. İnformasiya sahəsində olan qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq, informasiya hüququnun əsas məqsədini müəyyən etmək olar. Bu məqsəd – informasiya sahəsində yaranan bütün münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi, habelə əsas insan hüquq və azadlıqlarının (xüsusilə məlumat azadlığının) sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə, açıq cəmiyyətin və demokratik hüquqi dövlətin prinsipləri əsasında təminatından ibarətdir.

Hüquq ədəbiyyatında hüququn funksiyasına hüququn ictimai münasibətlərə təsirinin əsas istiqaməti kimi şərh verilir.² İnformasiya hüququnun aşağıdakı funksiyaları vardır:

1. **Hüquqyaradıcı (normativ) funksiya** – informasiya fəaliyyətinin müəyyən subyektlərinə norma yaradıcılığı üzrə səlahiyyətlərin verilməsində ifadə olunur.

2. **Tənzimləyici funksiya** – onu müəyyən edir ki, informasiya hüququ informasiyanın istehsalı, axtarışı, əldə olunması, saxlanması, emalı, ötürülməsi və yayılması, məhvi, utilizasiyası habelə informasiya texnologiyalarının tətbiqi və informasiyanın mühafizəsi ilə bağlı münasibətləri bilavasitə tənzimləyir.

¹ Городов О.А. Информационное право: Электронный учебник. Москва: Книжная индустрия, 2012, оперативная память 512 Mb. Глава 2.

² Алексеев С.С. Общая теория права. В 2-х т, Том 1. Москва: Юридическая литература, 1981, с. 191.

3. **Təşkilati funksiya** – öz başlanğıcını informasiya fəaliyyətinin təşkilatçılıq xarakterindən götürür və informasiya hüquq normaları ilə təmin olunur.

4. **Əlaqələndirmə (koordinasiya) funksiyası** – cəmiyyət həyatının informasiya hüququ ilə nizama salınan bütün münasibətlərinə və onların subyektlərinə məqsədə-uyğun və səmərəli təsir göstərilməsinə xidmət edir.

5. **Mühafizəedici funksiya** – həm informasiya fəaliyyəti sahəsində müəyyən edilmiş hüquqi rejimlərə riayət edilməsini təmin edir, həm də informasiya hüquq münasibətlərinin bütün iştirakçılarının hüquq və mənafelərini qoruyur. (BAX: Cədvəl 1.7)

1.4. İnformasiya hüququnun prinsiplərinin anlayışı və sistemi

İnformasiya hüququnun prinsipləri – informasiya hüququnun əsaslandığı rəhbər müddəalardan ibarət olub, informasiya hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin mahiyyəti və məzmununu müəyyən edir. Hüquq nəzəriyyəsində prinsiplər ümumi (konstitusion), sahələrarası və sahəvi prinsiplərə bölünür. (BAX: Cədvəl 1.8) İnformasiya hüququnun prinsiplərini də bu bölgü əsasında şərh etmək olar.

İnformasiya hüququnun ümumi prinsipləri. Ümumi prinsiplər bir qayda olaraq Konstitusiyada öz əksini tapır. Ona görə də onlar çox vaxt konstitusion prinsiplər kimi adlandırılır. Konstitusiyada prinsiplər əsasən iki formada ifadə olunur:

Birincisi, prinsip konkret bir maddənin məzmununda təsbit olunur.

İkincisi, prinsip hər hansı maddədə birbaşa mətndə nəzərdə tutulmur, sadəcə maddənin təfsiri nəticəsində həmin prinsip haqqında mühakimə yürütmək olur.

Konstitusion prinsiplər sırasında ən başlıca yeri *insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi* tutur. Əksər konstitusion normalar, eləcə də müxtəlif sahələrdə yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən qanunvericilik aktları məhz bu prinsipə riayət olunmasını əsas vəzifə kimi qarşıya qoyur. Dövlət siyasətinin bütün istiqamətləri hüquq və azadlıqların təminatına və müdafiəsinə yönəlmişdir. İnformasiya cəmiyyətinin qurulmasını əks etdirən beynəlxalq sənədlərin demək olar ki, hamısında iştirakçı dövlətlər başlıca vəzifə kimi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasını bəyan edirlər.

Digər bir konstitusion prinsip kimi *qanunçuluq prinsipini* qeyd etmək lazımdır. Bu prinsipdən irəli gələrək, bütün hüquq və azadlıqlar, o cümlədən informasiya əldə etmək hüququ yalnız qanunla müəyyən olunmuş qaydada məhdudlaşdırıla bilər. Belə bir sual yaranır: İnformasiya hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində məhz hansı qanunun müddəaları rəhbər tutulur? – Qeyd olunduğu kimi, informasiya sahəsi geniş məzmunlu malikdir və bu sahənin tənzimlənməsinə yönəlmiş bütün normativ hüquqi aktlarda hansı qanunların tələblərinə riayət olunması barədə birbaşa göstəriş müəyyən olunur. Məsələn, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə görə, informasiya əldə etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan və bu Qanunun tələblərinə uyğun hazırlanmış digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktlarında informasiyanın əldə olunması ilə bağlı bu Qanunun tələblərindən fərqli qaydalar müəyyənləşdirilə bilməz.

Növbəti ümumi prinsip hər kəsin *bərabərlik hüququnu* özündə ehtiva edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə müvafiq olaraq, hamı

qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Dövlət irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Məhz bu prinsiplərdən irəli gələrək, bütün dünya üzrə rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması global problem qismində ortaya qoyulmuş və bir sıra tədbirlər həyata keçirilməkdə davam edir.

Konstitusion prinsiplər sırasında *fərdin və dövlətin qarşılıqlı məsuliyyəti* də xüsusi yer tutur ki, bu da bir çox öhdəlik və vəzifələrin müəyyən olunması, habelə hüquqi məsuliyyətin müxtəlif formalarının təyin edilməsində özünü büruzə verir.

Əslində konstitusion prinsiplərin siyahısını daha da genişləndirmək olar. Çünki Konstitusiyada təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqları hər biri öz-özlüyündə ayrıca prinsipi əhatə edir. Məsələn, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, vicdan azadlığı və s. Bəzi mənbələrdə bu hüquqlar ümumi prinsiplər sırasında¹, bəzi müəlliflər tərəfindən isə xüsusi (yəni sahəvi) prinsiplər kimi² qiymətləndirilir. Fikrimizcə, Konstitusiyanın insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını nəzərdə tutan normaları bütün hüquq sahələri üçün ümumi və əsas ideyalar kimi müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan, onlarla bağlı prinsiplərin ümumi prinsiplər kimi qəbul edilməsi daha məqsədmüvafiqdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, konstitusion prinsiplər bir çox sahələrarası və sahəvi prinsiplərin əsasında dayanır. Məsələn, informasiya əldə olunmasının qanuniliyi qanunçuluq prinsipinə söykənir.

İnformasiya hüququnun sahələrarası prinsipləri. Sahələrarası prinsiplər eyni zamanda, bir neçə hüquq sahəsini əhatə edir. Məsələn, informasiyanın əlyetərliyi prinsipi həm informasiya hüququ, həm internet hüququ üçün rəhbər müddəalar kimi müəyyənləşdirilir. İnformasiyanın müdafiəsinin təminatı prinsipi informasiya hüququ ilə yanaşı, cinayət və inzibati hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsini əhatə edir.

İnformasiya hüququnun sahəvi prinsipləri. Sahəvi prinsiplər sırf informasiya hüququna aid olan rəhbər başlanğıclardan ibarətdir. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsində informasiya əldə olunmasının əsas prinsipləri əks olunmuşdur:

- informasiya sorğusunun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə təmin edilməsi;
- informasiyanın əldə olunmasının qanuniliyi;
- dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin informasiyanı açıqlamaq vəzifəsi;
- informasiyanın maksimum açıqlığı;
- informasiya sorğusunun ən qısa zamanda və ən münasib üsulla təmin edilməsi;
- informasiyanın əldə edilməsinin Qanunun 2.4-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş məqsədlərə zidd olmaması.

İnformasiyanın əldə edilməsinə o şərtlə icazə verilir ki, bu, Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi, hərbi, maliyyə-kredit və valyuta siyasəti

¹ Кузнецов П.У. Основы информационного права: Учебник для бакалавров. Москва: Проспект, 2016, с. 129-138.

² Ковалева Н.Н. Информационное право России: Учебное пособие. Москва: Дашков и К, 2007, с. 54.

sahələrində maraqlarının qorunması, ictimai qaydanın, sağlamlığın və mənəviyyatın mühafizəsi, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının, kommersiya və digər iqtisadi maraqlarının qorunması, məhkəmənin nüfuzunun və qərəzsizliyinin, cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırmanın normal gedişinin təmin edilməsi məqsədlərinə zidd olmasın;

- informasiya əldə etmək hüququnun dövlət tərəfindən qorunması, o cümlədən məhkəmə yolu ilə müdafiəsi;

- qanunla müəyyənləşdirilmiş hallar istisna olmaqla, informasiyanın əldə edilməsinin ödənişsiz həyata keçirilməsi;

- informasiya əldə etmək hüququnun pozulmasına görə informasiya sahiblərinin məsuliyyət daşması;

- informasiya əldə edilməsinə qoyulan məhdudiyyətin bu məhdudiyyəti doğuran əsaslardan daha artıq müəyyənləşdirilməməsi;

- ictimaiyyətdə maraq doğuran hüquq pozuntuları barədə məlumatı açıqlamağa görə vəzifəli şəxslərin təqib olunmaması.

Qeyd olunan prinsiplər məlumatın əldə olunmasının prinsipləri olduğu üçün informasiya hüququnun sahəvi prinsipləri ilə eyniləşdirilə bilməz. İkinci daha geniş səciyyə daşıyır. Çünki informasiya hüququ yalnız məlumat azadlığının realizəsi zamanı yaranan münasibətləri deyil, həmçinin informasiyanın mühafizəsi və informasiyalaşdırma proseslərini də əhatə edir. Ona görə də informasiya hüququnun prinsipləri yalnız şəxsiyyətin maraqlarını deyil, həmçinin cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını da özündə birləşdirir.

Qanunda sadalanan hər bir prinsipin təminat mexanizmi olmadığı təqdirdə bu prinsip öz mahiyyətini itirmiş olur. İnformasiyanın maksimum açıqlığı prinsipi açıq və qapalı informasiyaların dəqiq müəyyənləşdirilməsini, informasiya sahiblərinin üzərinə informasiyanın açıqlanması vəzifəsinin qoyulmasını, eləcə də açıq informasiyanın əlyetər olması üçün ona çıxışın asanlaşdırılması məqsədilə texniki təminatın təşkilini şərtləndirmişdir. Eyni zamanda, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda deyilir ki, əməliyyat-axtarış tədbirləri keçirilən hallar istisna olmaqla, şəxsin onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmayaraq kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri və başqa şəxslər tərəfindən izlənilməsi, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qalması qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olur (maddə 6.2). Bu norma bilavasitə şəxsiyyətin toxunulmazlığı prinsipinin təminatına yönəlmişdir.

1.5. İnformasiya hüquq normalarının anlayışı, quruluşu və təsnifatı

İnformasiya hüquq normalarının anlayışı. Ümumhüquq nəzəriyyəsində hüquq normalarına verilən anlayışa görə, hüquq normaları – ümumi xarakter daşıyan, rəsmiləşdirilmiş, davranış qaydalarını müəyyən edən, dövlət tərəfindən qeydə alınmaqla tanınan, zəruri olduqda icrası dövlət məcburiyyət tədbirləri ilə təmin edilən, ictimai münasibətlərin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edən qaydalardır. Hər bir hüquq norması konkret növ ictimai münasibətləri tənzim edir. Bu

anlayışı informasiya hüquq normalarına da şamil edərək, informasiya hüquq normalarını informasiya sahəsində yaranan münasibətləri tənzim edən davranış qaydaları kimi qəbul etmək olar. Qısa sözlə desək, **informasiya hüquq normaları** informasiya hüquq münasibətlərini tənzimləyir və bu münasibətlərin subyektləri üçün məcburi davranış qaydalarını müəyyənləşdirir.

Ümumilikdə, hər bir informasiya hüquq norması – iki təsiretmə qüvvəsinə malik olan davranış qaydasıdır: hakimiyyət-iradəvi təbiət və bu iradənin ifadəsinin informasiya baxımdan əlyetər forması. Birinci qüvvə normanı yaradan dövlət orqanlarının səlahiyyətləri ilə təmin olunursa, ikinci qüvvə hüquq normasının hər kəs üçün aydın və əlyetər davranış qaydası olmasını əhatə edir.

Hüquq norması üçün xarakterik olan ümumi cəhətlər informasiya hüquq normalarına da aid edilə bilər: informasiya hüquq normaları informasiya sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin iştirakçılarının (subyektlərinin) davranışını tənzim edir; informasiya hüquq normaları ümumi xarakter daşıyır; informasiya hüquq normaları da digər hüquq normaları kimi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən yaradılır və qanunla müəyyən olunmuş qaydada tətbiq edilir; informasiya hüquq normaları ümumməcburi xarakterə malikdir; informasiya hüquq normaları rəsmi xarakter daşıyır və müxtəlif normativ hüquqi aktlarda əks etdirilməklə rəsmiləşdirilir; informasiya hüquq normaları məzmun baxımdan konkretliyi ilə fərqlənir, yəni onlar yığcam şəkildə, əsasən təsdiq formasında və indiki zamanda ifadə edilir, normada istifadə edilən termin və anlayışlar aydın və birmənalı xarakter daşıyır; informasiya hüquq normaları həm öz arasında, həm də digər hüquq sahələrinin normaları ilə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə təsiretmə mexanizminə malikdir və onlarla ziddiyyət təşkil etməməlidirlər.

İnformasiya hüquq normalarının funksiyaları informasiya hüquq sahəsinin funksiyalarından irəli gəlir. Çünki informasiya hüququ özü informasiya hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir. Lakin normaların daşdığı funksiyalar daha məhdud xarakteri ilə səciyyələnir. Deməli, informasiya hüquq normaları, ilk növbədə tənzimləyici funksiya daşıyır. Çünki onlar informasiya hüquq münasibətlərini tənzim edərək, subyektlərin davranış qaydasını müəyyənləşdirir. İnformasiya hüquq normaları, həmçinin mühafizəedici və müdafiə funksiyası da daşıyır, yəni informasiya hüquq münasibətlərinin hüquq pozuntularından qorunmasını təmin edir. Belə təminat müxtəlif hüquqi qadağaların qoyulması, məsuliyyətin müəyyən olunması və s. bu kimi formalarda özünü büruzə verir.

İnformasiya hüquq normalarının quruluşu. (BAX: Cədvəl 1.9) İnformasiya hüquq normalarının quruluşu *hipoteza, dispozisiya və sanksiyadan* ibarət olur.

Hipoteza (əgər...) – informasiya hüquq münasibətlərinin yaranma şərtlərini, şəraitini və bu münasibətlərin subyektlərinin dairəsini müəyyənləşdirir, yəni o, özündə bilavasitə təsir etdiyi ictimai münasibətləri əks etdirir və bu təsir də konkret hüquq münasibətini yaradır. Deməli, informasiya hüquq normalarının hipoteza hissəsində nəzərdə tutulan şərtlər informasiya hüquq münasibətlərini yaradan, dəyişən və ləğv edən hüquqi faktlardır. Qısa sözlə desək, hipoteza hüquq normasının kim tərəfindən, nə vaxt və hansı şəraitdə realizəsini nəzərdə tutur. Məsələn, informasiya əldə olunmasının sorğu qaydasında təmin edilməsini əks etdirən norma həmin sorğunun verilməsi üsulunu və subyektlərini müəyyənləşdirir. Burada informasiya sorğusunun təqdim edilməsi hüquqi fakt olaraq informasiya hüquq münasibətlərini yaradır. Əgər qanunverici şəxsə

informasiya əldə etmək hüququnu verməyə idi, həmin hüququn reallaşdırılması da mümkün olmayacaqdı. Ona görə də informasiya hüquq normalarının belə şərtləri müəyyənləşdirən hissəsi hipoteza hesab olunur.

Dispozisiya (o zaman, onda...) – informasiya hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirir, yəni subyektlərin necə hərəkət etməsinə, normanın necə icra olunmasına dair göstərişi ehtiva edir. Məsələn, informasiya sorğusunun təqdim olunması formalarını müəyyən edən normalar. Dispozisiyanın özünün də sadə, təsviri, göndərici və blanket növləri vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, informasiya hüquq normasının dispozisiyası qanunvericiliyin bir neçə maddəsini əhatə edə bilər və ya əksinə.

Sanksiya (əks təqdirdə...) – hüquq normasının tələblərinin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərini nəzərdə tutur. İnformasiyanın növündən və xarakterindən asılı olaraq informasiya hüquq normalarının sanksiyası mülki-hüquqi, inzibati və ya cinayət məsuliyyətini müəyyənləşdirə bilər.

Informasiya hüquq normalarında heç də hər bir halda bu üç quruluş elementi birlikdə nəzərdə tutulmur. Onlardan birinin qanunun bir maddəsində, digərinin isə başqa maddədə əks olunması hallarına çox rast gəlinir. Bundan əlavə, hüquq normasının elementləri (hipoteza, dispozisiya, sanksiya) müxtəlif normativ hüquqi aktların maddələrində əks oluna bilər. Bu hüquq norması ilə normativ hüquqi aktların maddələrinin eyni anlayış olmamasını bir daha təsdiq edir. Hüquq norması məntiqi cəhətdən tamamlanmış davranış qaydasıdırsa, qanunun maddəsi onun ifadə formasıdır və bu ifadə üsulları fərqli ola bilər. Belə ki, normativ hüquqi aktların maddələrində hüquq normalarının aşağıdakı ifadə üsulları mövcuddur: birbaşa ifadə üsulu (maddədə hər üç element mövcuddur); göndərici ifadə üsulu (maddə həmin qanunun başqa maddəsinə göndərişi nəzərdə tutur); blanket ifadə üsulu (maddə başqa qanunun maddəsinə göndərişi müəyyən edir).

İnformasiya hüquq normalarının realizəsi. Məlum olduğu kimi, hər bir hüquq normasını realizə olunmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu, informasiya hüquq normalarına da xas olan bir xüsusiyyətdir. İnformasiya hüquq normalarının realizəsi informasiya hüquq münasibətlərinin subyektlərinin həmin norma ilə müəyyənləşdirilmiş tələblərə uyğun hüquqi davranışında (norma ilə müəyyənləşdirilmiş hüquqların həyata keçirilməsi və vəzifələrin icrasında) özünü büruzə verir.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsində hüquq normalarının realizəsinin aşağıdakı formaları fərqləndirilir: **riayət etmə, icra etmə, istifadə və tətbiq etmə.**

Riayət etmə – informasiya hüquq münasibətinin subyektinin informasiya hüquq normasına könüllü tabe olması və ona riayət etməsindən ibarətdir. Bu o deməkdir ki, subyekt qadağan olunmuş əməllərdən çəkinir və hüquq normasının tələblərinin pozulmasına cəhd göstərmir. Beləliklə, riayət etmə subyektin konkret informasiya hüquq münasibətlərinə daxil olmadığı halda da həyata keçirilə bilər. Adətən, qadağanedicı informasiya hüquq normaları riayət etmə ilə realizə olunur.

İcra etmə – informasiya hüquq normasında nəzərdə tutulan göstəriş, icazə və qadağalara subyektlər tərəfindən dəqiqliklə riayət olunmasında ifadə olunur. Riayət etmədən fərqli olaraq, icra etmə subyektlərin aktiv davranışı, yəni informasiya hüquq münasibətlərində fəal iştirakı zamanı reallaşır. Bir qayda olaraq, məcbureddici (bəzi hallarda stimullaşdırıcı) normalar icra etmə formasında realizə edilir.

İstifadə etmə – informasiya hüquq normasında subyektə verilən hüquqi imkanlardan könüllü şəkildə istifadə edilməsini nəzərdə tutur. İstifadə etmə və icra etmə arasında müəyyən mənada oxşarlıq var. Lakin icra etmədə normanın şərtlərinin dəqiqliklə yerinə yetirilməsi subyektin qarşısına tələb kimi qoyulursa, istifadə etmədə subyekt informasiya hüquq normaları ilə ona verilmiş subyektiv hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək və ya etməmək barədə qərarı müstəqil olaraq özü verir. Bir qayda olaraq, istifadə etmə səlahiyyətverici informasiya hüquq normalarının realizə forması kimi çıxış edir.

Sadalanan bu üç forma hüquq normalarının realizəsinin birbaşa forması hesab olunur.¹ O ki qaldı tətbiq etmə formasında hüquq normalarının realizəsinə, hüquq ədəbiyyatında bu məsələ ilə bağlı çoxsaylı yanaşmalara rast gəlmək olar. Bu onunla əlaqədardır ki, **tətbiq etmə** – digər üç realizə formasından fərqli olaraq, təşkilati xarakter daşıyır və müvafiq səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti subyektləri tərəfindən qanunla müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir. Ona görə də əksər tədqiqatçılar hüququn tətbiqini hüququn realizəsinin xüsusi forması kimi qiymətləndirirlər. Hətta belə bir yanaşma da var ki, tətbiq etməni hüququn realizəsi mexanizmindən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil, bir çox stimullaşdırıcı hüquq normaları və ya sanksiyalar məhz tətbiq etmə vasitəsilə reallaşa bilər.²

Hüququn tətbiq edilməsi eyni zamanda, fərdi-hüquqi aktların (hüququn tətbiqi aktlarının) qəbul edilməsi ilə nəticələnir. Həmin tətbiqi aktların bir sıra xüsusiyyətləri vardır: Onlar səlahiyyətli dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qəbul edilir; Fərdi xarakter daşıyır, yəni konkret şəxs barəsində qəbul edilir; Hüquq normalarının tələblərinin yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir; Bu aktların tələblərinin icrası dövlət məcburiyyət tədbirləri ilə təmin edilir. Belə aktlara misal olaraq, müxtəlif sərəncam və qərarları, məhkəmə hökmlərini və s. göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsi işçilərinə “Əməkdar mühəndis” fəxri adının verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

İnformasiya hüquq normalarının təsnifatı. (BAX: Cədvəl 1.10) Qeyd olunduğu kimi, hüquq normaları mahiyyətinə görə konkret qrup münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlir. Ona görə də hər şeydən əvvəl, informasiya hüquq normaları məzmun xarakteristikası baxımından fərqlənilirlər. Belə ki, hüquq normalarına **prinsip-normalar, anlayış-normalar və tənzimləyici-normalar** daxildir.

İnformasiya hüququnda xüsusi yeri **anlayış-normalar** tutur. Onlar informasiya sahəsində meydana çıxan münasibətlərlə bağlı əsas termin və anlayışları müəyyən edir. Məsələn, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Əsas anlayışlar” adlı 3-cü maddəsinə ehtiva edən norma. Nəzərə alsaq ki, informasiya hüquq münasibətləri dinamik inkişafı ilə xarakterizə olunur, onda anlayış-normalarının da bu inkişafa uyğun dəyişdiyini və yeniləndiyini qeyd etməliyik.

Prinsip-normalar informasiya hüquq münasibətləri üzrə subyektlərin fəaliyyəti üçün əsas olan rəhbər müddəaları müəyyənləşdirir. Məsələn, adı çəkilən Qanunun 6-cı maddəsi (İnformasiya əldə olunmasının əsas prinsipləri).

¹ Хропанюк В.Н. Теория государства и права: Учебное пособие для ВУЗов. Москва: ОМЕГА, 2005, с. 224.

² Решетов Ю.С. Характерные черты реализации права. // Вестник экономики, права и социологии, 2013, № 3, с. 153.

Tənzimləyici-normalar isə daha geniş məzmunu malik olub, informasiya hüquq münasibətlərinin subyektlərinin davranış qaydalarını tənzimləyir. Ədəbiyyatda məqsəd-normalar, qadağa-normalar və s. bu kimi terminlərə də rast gəlinir. Belə ki, imperativ və dispoitiv informasiya hüquq normalarını fərqləndirən V.A.Kopilov imperativ normaların özünün də yarımnovlərini ayırır və bura aşağıdakıları daxil edir: anlayış-normalar, prinsip-normalar, məqsəd-normalar, qadağa-normalar, sanksiya-normalar və səlahiyyətverici normalar.

Normadakı göstərişin müəyyənlik dərəcəsinə görə informasiya hüquq normalarının iki növü fərqləndirilir:

– **Dispoitiv informasiya hüquq normaları.** Belə normalarda hüquq subyektinin alternativ davranış imkanı nəzərdə tutulur. Dispoitiv hüquqi tənzimləmə metodunun müəyyənləşdirildiyi bütün hüquq normaları dispoitiv hüquq norması hesab olunur.

– **İmperativ informasiya hüquq normaları.** Belə normalarda isə əksinə vahid davranış qaydası müəyyən olunmaqla, hüquq subyektinə alternativ davranmaq imkanı verilmir. İmperativ tənzimləmə metodunun tətbiq edildiyi bütün münasibətlər imperativ hüquq normaları ilə tənzim olunur.

Tənzim etdiyi münasibətlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq **maddi və prosessual informasiya hüquq normaları** fərqləndirilir. **Maddi informasiya hüquq normaları** – informasiya sahəsində münasibətlərin subyektlərinin hüquq və vəzifələri, hüquqi statusu, milli informasiya məkanı və s. məsələləri əhatə edir. **Prosessual informasiya hüquq normaları** isə maddi hüquq normalarının realizə qaydalarını müəyyənləşdirir.

Normadakı göstərişin xarakterindən asılı olaraq informasiya hüquq normalarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

– **Səlahiyyətverici (icazəverici) informasiya hüquq normaları** – informasiya hüquq münasibətlərinin subyektlərinə hər hansı bir hərəkəti etmək və ya etməmək barədə səlahiyyətlər verir. Konstitusion hüquq və azadlıqları nəzərdə tutan normaları belə normalara misal göstərmək olar.

– **Məcburedici (və ya öhdəlik müəyyənədi) informasiya hüquq normaları** – subyektlərin üzərinə hər hansı bir hərəkəti etmək və ya etməkdən çəkinmə öhdəliyi, vəzifəsi qoyur. Məsələn, informasiya sorğusunun təmin edilməsi ilə bağlı dövlət orqanlarının üzərinə qoyulan vəzifələri əks etdirən normalar.

– **Qadağanədi informasiya hüquq normaları** – konkret qadağalar müəyyənləşdirir. Məsələn, dövlət sirrini təşkil edən məlumatların yayılması ilə bağlı qadağaların qoyulması və buna görə məsuliyyətin müəyyən edilməsini nəzərdə tutan normalar.

– **Stimullaşdırıcı (həvəsləndirici) informasiya hüquq normaları** – müvafiq maddi və mənəvi təsir vasitələri ilə şəxslərdə maraq yaratmaqla, onların davranışını arzu olunan istiqamətə yönəldən normalardır. Belə normalar bir qayda olaraq, inzibati, mülki və cinayət məsuliyyətindən azad olunmağa və ya sanksiyanı yüngülləşdirməyə əsas verir.

Bundan başqa, ədəbiyyatda məsləhətverici informasiya hüquq normaları da qeyd olunur. Hüquq normaları ümumməcburi xarakterə malik olduğu üçün belə bir növün ayrılmasını məqsədmüvafiq hesab etmirik. Ən düzgün variant səlahiyyətverici, məcburedici, qadağanədi və stimullaşdırıcı normalara bölgünün aparılmasıdır.

Başqa bir təsnifat informasiya hüquq normasının istiqamətləndiyi subyektlərdən asılı olaraq aparılan bölgüdür. Bu meyara əsasən aşağıdakı informasiya hüquq normaları fərqləndirilir:

- *dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətini tənzim edən normalar;*
- *ictimai təşkilatların fəaliyyətini tənzim edən normalar;*
- *vətəndaşların davranışını tənzim edən normalar;*
- *dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətini tənzim edən normalar.*

Tətbiq olunduğu subyektlərdən asılı olaraq informasiya hüquq normaları *fərdi şəxslərin davranış qaydalarını müəyyənləşdirən və kollektiv münasibətlərə tətbiq olunan informasiya hüquq normalarına* da bölünür.

Ədəbiyyatda informasiya hüquq normalarının tənzimətmə obyektindən asılı olaraq *ümumi və xüsusi normalara* bölgüsünə də rast gəlmək olar.¹ Ümumi normalar informasiya hüquq münasibətlərinin bütün obyektlərinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirir. Bura beynəlxalq hüququn ümumqəbul edilmiş norma və prinsipləri, konstitusion normalar və sahəvi qanunların ümumi müddəaları aiddir. Xüsusi informasiya hüquq normalarına isə konkret növ informasiya hüquq münasibətlərini tənzim edən normalar daxildir. Məsələn, kütləvi informasiya vasitələri ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən normalar və s.

Əks olunduğu informasiya hüquq mənbəyinin hüquqi qüvvəsindən asılı olaraq *beynəlxalq-hüquqi aktlarda, Konstitusiyada, qanunlarda və qanun qüvvəli aktlarda nəzərdə tutulan informasiya hüquq normalarını* ayırmaq olar.

Zamana görə qüvvəsinə görə *müddətli (müvəqqəti) və müddətsiz informasiya hüquq normaları*, məkana görə qüvvəsinə görə isə *beynəlxalq, regional və milli (dövlətdaxili) informasiya hüquq normaları* fərqlənir.

1.6. İnformasiya hüququnun digər hüquq sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Müstəqil və kompleks hüquq sahəsi olan informasiya hüququ digər hüquq sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

İnformasiya hüququ və konstitusiya hüququ. Konstitusiya hüququ hüquq sistemində aparıcı yeri tutur. Çünki konstitusiya hüquq normalarında elə ilkin başlanğıclar əks olunur ki, onlar başqa hüquq sahələrinin əsasını təşkil edir. Eyni qayda informasiya hüququna da şamil olunur.

İlk növbədə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsini qeyd etmək lazımdır. Həmin maddəyə görə, dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bütün hüquq normalarının yaradılması zamanı bu ali məqsəd rəhbər tutulur. İnsan hüquq və azadlıqları tam və ətraflı şəkildə Konstitusiyanın digər maddələrində şərh olunur. Qlobal informasiya cəmiyyətinin mərkəzi elementi olan məlumat azadlığının nəzərdə tutulduğu 50-ci maddənin təminatı məqsədilə qanunvericilik aktları yaradılmışdır və onlar informasiya hüququnun mənbələri sırasında çıxış edir. Məsələn, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası

¹ Боер В.М., Павельева О.Г. Информационное право: Учеб. пособие. Ч. 1. СПб.: ГУАП, 2006, с. 38-40.

Qanununun 1-ci maddəsindən açıq-aşkar görünür ki, həmin qanunun əsas məqsədini 50-ci maddənin maneəsiz formada realizəsi təşkil edir.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində əks olunan bərabərlik hüququna informasiyalaşdırma proseslərində mütləq şəkildə riayət olunur. Məhz bunun nəticəsidir ki, nəinki milli səviyyədə, həmçinin beynəlxalq səviyyədə rəqəmsal bərabərsizliyin (informasiya bərabərsizliyinin) aradan qaldırılmasına dair tədbirlər informasiya cəmiyyətinin qarşısında dayanan ən başlıca vəzifə kimi çıxış edir. Bu da informasiya-hüquqi tənzimləmədə öz əksini tapır.

Informasiya hüququnun sisteminə daxil olan sahələrarası və spesifik institutların tənzimləmə dairəsi də Konstitusiyaya əsaslanır. Məsələn, əqli mülkiyyət hüququ ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 30-cu maddəsinə (Əqli mülkiyyət hüququ), “alınması məhdudlaşdırılan informasiya” ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinə (Şəxsi toxunulmazlıq hüququ) əsaslanır və s.

Informasiya hüququ və konstitusiya hüququnun qarşılıqlı əlaqəsi birtərəfli şəkildə olmayıb, yalnız informasiya hüququnun konstitusiya hüququndan qaynaqlanması ilə məhdudlaşmır. Eyni zamanda, informasiya hüququnun özünün inkişafı, informasiya hüquq münasibətlərinin məzmununda baş verən dəyişikliklər də konstitusiya hüququna öz təsirini göstərir. Buna misal olaraq, 11 oktyabr 2016-cı il tarixli dəyişikliklərlə Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə aşağıdakı bəndlərin artırılmasını göstərmək olar:

“...VI. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, üçüncü şəxslər haqqında məlumat almaq məqsədi ilə elektron formada və ya kağız üzərində aparılan informasiya ehtiyatlarına daxil olmaq qadağandır.

VII. Məlumatın aid olduğu şəxsin buna razılığını aşkar ifadə etdiyi hallar, ayrışdırmağa yol verməmək şərti ilə anonim xarakterli statistik məlumatların emalı və qanunun yol verdiyi digər hallar istisna olmaqla, informasiya texnologiyalarından şəxsi həyata, o cümlədən əqidəyə, dini və etnik mənsubiyyətə dair məlumatların açıqlanması üçün istifadə edilə bilməz.

VIII. Fərdi məlumatların dairəsi, habelə onların emalı, toplanması, ötürülməsi, istifadəsi və mühafizəsi şərtləri qanunla müəyyən edilir.”

Informasiya hüququ və beynəlxalq hüquq. Beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemlərindən fərqli olan və onlardan asılı olmayaraq mövcud olan hüquq normalarının sistemidir. O, dövlətlər arasındakı müxtəlif xarakterli münasibətləri hüquqi çərçivəyə salmaq üçün yaranmışdır. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərarası münasibətlər sisteminin, demək olar ki, hər bir aspektini əhatə edir. Ona görə də global informasiya cəmiyyətinin qurulması, kiberməkanda baş verən informasiya prosesləri və s. bu kimi məsələlər beynəlxalq-hüquqi tənzimləmədən kənarda şərh oluna bilməz. İnformasiya hüququnun beynəlxalq mənbələri məhz dövlətdaxili hüquq normalarının yaradılmasında rəhbər müddəalar kimi çıxış edir. İnformasiya cəmiyyəti quruculuğu üzrə qəbul edilən Milli Strategiyalarda əks olunan prinsiplər (şəffaflıq, əməkdaşlıq, cəlb olunma, mərhələlilik və s.) beynəlxalq-hüquqi sənədlərə söykənir. Eyni zamanda, informasiya cəmiyyətinin təməlini təşkil edən əsas insan hüquq və azadlıqları (məlumat azadlığı, fikir və söz azadlığı, vicdan azadlığı, yaradıcılıq azadlığı) da beynəlxalq əsasla malikdir.

Bununla yanaşı, hər bir dövlət qlobal informasiya cəmiyyəti quruculuğunda, İKT ilə bağlı beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsində fəal iştirakına, ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişafına, öz fəaliyyət istiqamətlərində qlobal informasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə sıx əlaqənin təmin olunmasına, bir sözlə beynəlxalq əməkdaşlığa xüsusi önəm verir (bu barədə növbəti fəsillərdə geniş məlumat veriləcəkdir). Ona görə də informasiya hüququ və beynəlxalq hüquq bir-biri ilə ikitərəfli qarşılıqlı əlaqəyə malikdir.

İnformasiya hüququ və inzibati hüquq. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, informasiya hüququna uzun müddət inzibati hüququn tərkib hissəsi kimi baxılırdı. Hal-hazırda hər ikisi müstəqil hüquq sahəsi kimi xarakterizə olunan bu hüquq sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi elektron dövlətin formalaşdırılması, informasiya ehtiyatlarının və informasiya sistemlərinin yaradılması və istifadəsi, informasiya təhlükəsizliyinin təminatı kimi münasibətlərdə özünü büruzə verir.

İnzibati hüququn əsas məqsədi icra hakimiyyətinin demokratik təşkilinin təmin edilməsi, idarəetmə sahəsində vətəndaşların və onların birliklərinin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması, vətəndaşların və cəmiyyətin inzibati özbaşınalıqdan, sui-istifadədən, dövlət idarəetmə aparatının vəzifəli şəxslərinin özbaşınalığından müdafiəsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Məhz bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi informasiya cəmiyyətində informasiya azadlığı və digər hüquqların həyata keçirilməsi üçün də əlverişli şərait yaratmış olur.

Bir çox informasiya hüquq normalarının realizəsi ilə bağlı qaydalar icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir. Məsələn, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən, informasiyanın sənədləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyi, kargüzarlıq, sənəd və sənəd massivlərinin standartlaşdırılması məsələlərinin təşkilinə cavabdeh olan müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının müəyyən etdiyi qaydalar əsasında həyata keçirilir. İcra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələlər isə inzibati hüquqla tənzimləndiyi üçün belə normalar inzibati hüquqla informasiya hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin qurulması ilə əlaqədar milli strategiyalarda və dövlət proqramlarında effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsi, elektron hökumətin yaradılması, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və s. bu kimi vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur. Həmin vəzifələrin icrası dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir və bu sahədə informasiya fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlərdə informasiya hüququ və inzibati hüquq qarşılıqlı təsir mexanizminə malikdir.

İnformasiya hüququ və mülki hüquq. İnformasiya hüququnun dispoitiv tənzimləmə metodlarının əksəriyyəti elektron cəmiyyətdə mülki hüquqların həyata keçirilməsi zamanı yaranır. Elektron ticarətin inkişafı, informasiya xidmətlərinin əsas gəlir gətirən sahəyə çevrilməsi və informasiyanın istehsalının günbəgün artması mülki hüquqla informasiya hüququnun qarşılıqlı əlaqəsini daha da intensivləşdirir. Belə ki, bir çox sahələrarası hüquqi institutlar hər iki hüquq sahəsinin tənzimləmə predmetinə daxil olur. Məsələn, əqli mülkiyyət hüququ.

İnformasiya sahəsində fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticə etibarilə azad sahibkarlıq üçün də əlverişli şərait yaradır. İKT-dən səmərəli şəkildə istifadə etməklə hər kəs təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla

qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq imkanı qazanır. Bütün bunlar mülki və informasiya hüquq normalarının birgə tətbiqinin zəruriliyini şərtləndirir.

İnformasiya hüququ və cinayət hüququ. İKT-nin tətbiqi və informasiya fəaliyyətinin normal həyata keçirilməsini informasiya sahəsində mühafizənin operativ və səmərəli təşkili olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Şübhəsiz ki, dövlətin informasiya təhlükəsizliyi nə qədər mükəmməl səviyyədə tənzimlənsə belə, hüquq pozuntularının mövcudluğu qaçılmazdır. Məhz həmin hüquq pozuntularının qarşısının alınması məqsədilə cinayət qanunvericiliyinə “Kibercinayətlər” adlı 30-cu fəsil daxil edilmişdir. Bundan əlavə, Cinayət Məcəlləsinin bir çox maddələrində informasiya ehtiyatlarının yaradılması ilə əlaqədar dəyişikliklər edilmişdir. Məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 147 (Böhtan), 148-ci (Təhqir), 323-cü (Azərbaycan dövlətinin başçısının – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şərəf və ləyaqətini ləkələmə və ya alçaltma) maddələrində nəzərdə tutulan əməllərin internet informasiya ehtiyatında törədilməsi də cinayətin obyektiv cəhətinin elementi kimi əlavə olunmuşdur. Eyni zamanda, 29 noyabr 2016-cı il tarixli dəyişikliklərlə Cinayət Məcəlləsinə internet informasiya ehtiyatında saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablardan istifadə edərək böhtan atma və ya təhqir etmə müstəqil cinayət tərkibi kimi daxil edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 148-1-ci maddəsi).

Yuxarıda qeyd olunanlar informasiya hüququ və cinayət hüququnun qarşılıqlı əlaqəsinin bariz nümunəsi ola bilər.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə baş verən elektronlaşdırma və informasiyalaşdırma prosesləri bütün sferaları əhatə etdiyi üçün informasiya hüququ həmin sferalar üzrə münasibətləri tənzim edən bütün hüquq sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bura maliyyə hüququ, vergi hüququ, bank hüququ, əmək hüququ, mülki-prosessual hüquq, cinayət-prosessual hüquq, cəza icra hüququ və s. daxildir.

İnformasiya hüququ, həmçinin onun özündən ayrılan yeni hüquq sahələri ilə də qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Məsələn, internet hüququ, reklam hüququ və s. Bir çox hallarda həmin hüquq sahələrinin norma yaradıcılığı informasiya hüquq normalarından qaynaqlanır.

1.7. İnformasiya hüquq elmi, onun sistemi, funksiyaları və metodları

İnformasiya hüququ üç aspektdən öyrənilməlidir: **(BAX: Cədvəl 1.1)**

1. Hüquq sahəsi kimi;

2. Hüquq elmi kimi;

3. Tədris fənni kimi.

Burada birinci mövqe informasiya hüquq sahəsinə aiddir. Çünki məhz hüquq sahəsinin formalaşması nəticəsində onun hüquq elmi və tədris fənni kimi qiymətləndirilməsi mümkün olur. İnformasiya hüquq sahəsinin mahiyyəti əvvəlki paraqraflarda tərəfimizdən ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. Bəs informasiya hüquq elmi nədir və onu informasiya hüquq sahəsindən nə fərqləndirir? – **İnformasiya hüquq elmi** informasiya hüququnun yaranma tarixi, anlayışı, predmeti, sistemi və tənzimləmə metodları

barədə elmi-nəzəri müddəaları, eləcə də ayrı-ayrı informasiya hüquq institutları haqqında elmi araşdırmaları, təklif və tövsiyələri əhatə edir. Belə bir sual ortaya çıxır: İnformasiya hüquq elmini hansı növ hüquq elmlərinə aid etmək olar? – Məlum olduğu kimi, hüquq elmləri nəzəri-tarixi, sahəvi və xüsusi elmlərə bölünür. İnformasiya hüququ konkret hüquq sahəsi kimi qəbul olunur, onun özünün tənzimləmə predmeti və metodları vardır. Ona görə də bu hüquq sahəsi əsasında yaranmış informasiya hüquq elmini sahəvi elm kimi qiymətləndirmək daha məqsədəuyğundur.

Informasiya hüquq elmindən danışarkən, onun yaranma tarixini, predmetini, sistemini, metodlarını, elmi terminologiyası və kateqoriyalarını, digər hüquq elmləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini şərh etmək lazımdır. İnformasiya hüququ yeni hüquq sahələrinə olduğu üçün informasiya hüquq elmi də XX əsrdə formalaşmış elmi müddəalara söykənir.

Informasiya hüquq elminin *predmetinə* informasiya hüquq normaları, informasiya hüquq münasibətləri, informasiya-hüquqi kateqoriyalar və informasiya hüququnun təbii təcrübəsi daxildir. İnformasiya hüquq normaları qanunverici orqan tərəfindən yaradılır, informasiya hüquq münasibətləri informasiya cəmiyyətinin və İKT-nin inkişafı ilə əlaqədar günbəgün artmaqda davam edir. Həmin norma və münasibətlərin anlayışı, təsnifatı, məzmunu, eləcə də təcrübədə mövcud problem və boşluqların araşdırılması kimi məsələlər informasiya hüquq elminin tədqiqat obyektini təşkil edir. Bu problemlərin hərtərəfli şərhə və onların həlli yollarının axtarılıb-tapılması nəticəsində qanunvericilikdə olan boşluqları aradan qaldırmaq mümkündür.

Informasiya hüquq elmi, həmçinin informasiya hüquq sahəsinin bir sıra terminlərinə də aydınlıq gətirir. Məhz hüquq elmində “informasiya”, “informasiyaləşdirmə”, “informasiya cəmiyyəti”, “elektron dövlət”, “elektron hüquq və azadlıqlar” və s. bu kimi anlayışların səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir, həmin institutların qanunvericilikdə verilən anlayışı tədqiq olunaraq ziddiyyətlər üzə çıxarılır. Belə tədqiqatların nəticəsi olaraq, informasiya hüquq elmi tərəfindən yeni təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanır.

Ümumilikdə, informasiya hüquq elminin öyrənilməsində *əsas istiqamətlər* aşağıdakılardan ibarətdir:

- informasiya hüququnun tədris metodikasının, eləcə də informasiya hüququ sahəsində standartların, tədris və metodiki vəsaitlərin işlənib hazırlanması;
- informasiya hüququ üzrə mühazirə və məşğələlər üzrə materialların hazırlanması;
- informasiya hüququ sahəsində elmi tədqiqatların aparılması və müxtəlif elmi dərəcələrin alınması üzrə mütəxəssislərin hazırlığı prosesinin təkmilləşdirilməsi.

Informasiya hüquq elminin *funksiyalarına* aşağıdakılar daxildir:

- *Nəzəri-dərketmə funksiyası* – hüquq elmlərinin və sosial idarəetmənin ümumi nəzəriyyəsinin inkişaf etməsinə köməklik göstərilməsində ifadə olunur;
- *Təcrübi-tətbiqi funksiya* – informasiya sahəsində bütün fəaliyyətin, informasiyaləşdirmə proseslərinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin hazırlanmasından, informasiya hüquq institutlarının, habelə informasiya hüququnun əsas anlayışlarının öyrənilməsi üçün lazımı şəraitin yaradılmasından (dərsləklərin, dərslər vəsaitlərinin, monoqrafiyaların, məqalələrin, mühazirələrin və s.) hazırlanmasından və hüquqi biliklərin təbliğ edilməsindən ibarətdir;

- *Tərbiyəvi funksiya* – sosial proseslərin idarə edilməsinə, informasiya hüquq normalarının realizəsinin zəruriliyinin cəmiyyətin üzvləri tərəfindən dərk edilməsinə və bunun üçün onlarda lazımi vərdişlərin, yanaşmaların, davranış prinsiplərinin inkişaf etdirilməsinə köməklik göstərilməsində özünü büruzə verir. Tərbiyəvi funksiyadan danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında informasiya hüquq elminin profilaktik funksiyasından bəhs olunmur. Ümumilikdə, hər zaman profilaktik fəaliyyət dedikdə, hüquq mühafizə orqanlarının cinayətkarlıqla mübarizə tədbirləri nəzərdə tutulur və bu fəaliyyət cinayət hüququ, inzibati hüquq və digər tətbiqi hüquq elmləri çərçivəsində tədqiqat obyektini kimi öyrənilir. Fikrimizcə, belə bir yanaşma profilaktik funksiyaya məhdud aspektdən baxılmasından irəli gəlir. Əslində hər bir hüquq elmi müəyyən profilaktik funksiyalar daşıyır. Çünki hər bir elm təcrübə və nəzəriyyənin ümumiləşdirilməsi nəticəsində boşluqların, ziddiyyətlərin üzə çıxarılması, problemlərin müsbət həlli istiqamətində təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi və s. bu kimi vəzifələr daşıyır. Eləcə də informasiya hüquq sahəsinin bir sıra profilaktik xarakterli normalarının şərhini belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, informasiya hüquq elmi də profilaktik funksiya daşıyır. Məsələn, “İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsində informasiya ehtiyatları və prosesləri sahəsində mühafizənin məqsədləri sırasında informasiyanın məhvinin, itməsinin, saxtalaşdırılmasının qarşısının alınması, informasiyanın məhvi, modifikasiyası, surətinin çıxarılması, təcrid edilməsi ilə bağlı sanksiyalaşdırılmamış hərəkətlərin qarşısının alınması da göstərilmişdir. Mahiyyət etibarilə, bu məqsədlər profilaktik xarakter daşıyır. İnformasiya hüquq elmində informasiyanın mühafizəsi, informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı aparılan müxtəlif araşdırmalar da məhz belə məqsədlərin normal və qüsursuz icrası ilə bağlı təklif və tövsiyələr verə bilər. Bununla yanaşı, informasiya hüququnun digər institutları ilə bağlı tənzimləmə problemlərinin araşdırılması özü də nəticə etibarilə hüquq pozuntularının qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Sadəcə olaraq, bu növ araşdırmalar qeyri-rəsmi xarakter daşıyır və yalnız qanunvericilik sisteminə daxil edildikdən sonra icrası məcburi ola bilər. Ona görə də informasiya hüquq elminin funksiyaları sırasında profilaktik funksiya da təhlil edilməlidir.

Yuxarıda sadalanan istiqamət və funksiyaların həyata keçirilməsi zamanı informasiya hüquq elmi digər hüquq elmlərinin nailiyyətlərindən istifadə edir. İnformasiya hüququnun ümumi hissəsinə daxil olan institutların (hüquq norması, hüquq münasibəti və s.) anlayışının, təsnifatının və s.-nin tədqiqi məqsədilə dövlət və hüquq nəzəriyyəsinə müraciət olunur. Sahələrarası institutlarla bağlı problemlərin araşdırılması üçün digər sahəvi elmlərin elmi müddəalarından, təklif və tövsiyələrindən istifadə edilir. Bundan əlavə, informasiya hüquq elmi sosiologiya, informatika, kibernetika, fəlsəfə, məntiq və s. elmlərin nailiyyətlərindən də yararlanır.

İnformasiya hüquq elminin **sistemi** informasiya hüququnun institutları arasındakı daxili əlaqələr əsasında təşkil edilir. Lakin informasiya hüquq elminin sistemi informasiya hüququnun sistemi ilə üst-üstə düşmür və daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Çünki informasiya hüquq elmi yalnız informasiya hüquq normalarını tədqiq etmir, o, həm də digər nəzəri problemləri araşdırır.

Məlum olduğu kimi, hər bir elmin inkişafı bu elmin predmeti ilə müəyyən edilən, ona xas qanunlar və qanunauyğunluqlar əsasında baş verir. Elmdə qanun – bu elmin

öyrəndiyi ayrı-ayrı hadisələr, proseslər arasında sabit, konkret, zəruri və təkrarlanan əlaqəyə deyilir, qanunauyğunluq isə qarşılıqlı əlaqədə olan, sistemdəki dəyişikliklərin sabit meylini və ya istiqamətini təmin edən cəhətlərin məcmusudur. Qanundan fərqli olaraq, qanunauyğunluq hadisələrin müəyyən düzgünlüyü və ardıcılığını göstərmək üçün istifadə olunur. Digər hüquq elmləri kimi informasiya hüquq elminin də inkişafı **üç növ qanunauyğunluqlara** əsaslanır: (BAX: Cədvəl 1.11)

– *Ümumi fundamental qanunauyğunluqlar*. Bu qanunauyğunluqlara məlum olan biliyin əsasında həqiqi yeni biliyin alınması qanunauyğunluğu, elm və texnikanın müasir nailiyyətlərindən istifadə edilməsi qanunauyğunluğu, riyaziləşmə və kompüterləşmə proseslərinin qanunauyğunluğu və s. fundamental qanunauyğunluqlar daxildir. Məsələn, informasiya hüquq elminin əsas kateqoriyalarının şərhı və təhlili, bununla bağlı təcrübə və nəzəriyyənin müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi nəticəsində məlum biliklər əsasında yeni biliklər əldə olunur.

– *“Sərhəd” xüsusiyyətli qanunauyğunluqlar*. Qeyd olunduğu kimi, informasiya hüquq sahəsi kompleks xarakteri ilə səciyyələnir. Bu, informasiya hüquq elminin təbiətinə də öz təsirini göstərir. Ona görə də informasiya hüquq elmi bir çox elmlərin qanunauyğunluqları əsasında inkişaf edir ki, belə qanunauyğunluqlar “sərhəd” xüsusiyyətli qanunauyğunluqlar adlanır. Məsələn, informatika, hüquqi informatika, kibernetika və s. bu kimi elmlərin nailiyyətlərindən informasiya hüquq elmində də istifadə olunur. Bu, elmlərin tədqiqat predmeti və obyektinin oxşarlığından irəli gəlir.

– *Xüsusi predmet qanunauyğunluqları*. Bu qanunauyğunluqlar sırf informasiya hüquq elmi üçün xarakterikdir və onlara informasiya hüquq sahəsinin inkişaf qanunauyğunluqları birbaşa təsir qüvvəsinə malikdir. Məsələn, informasiya hüquq institutlarının inkişafı onların hüquq elmində ətraflı tədqiqatı şərtləndirir. Tədqiqatların nəticəsi olaraq, konkret informasiya-hüquqi problemlərlə bağlı informasiya hüquq elminin yeni istiqamətləri inkişaf edir.

İnformasiya hüquq elminin *metodlarını* informasiya hüquq sahəsinin metodlarından fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, informasiya hüquq elminin metodları daha geniş olması ilə fərqlənir. Burada dialektik metod, ümumelmi, xüsusi və sahəvi metodlardan istifadə olunur.

Dialektik metod digər metodların inkişafı üçün baza rolunu oynayır. Dialektikanın anlayış və kateqoriyaları dərkətmə prosesində istifadə edilir.

Ümumelmi metodlara bütün elmlərdə tətbiq olunan və ümumi səciyyə daşıyan analiz, sintez, induksiya, deduksiya, müşahidə, ölçmə, təsvir, eksperiment, modelləşdirmə kimi metodlar daxildir. Məsələn, informasiya hüququnun sisteminin, bu sistemin elementlərinin tədqiqatı üçün modelləşdirmədən, informasiya-hüquqi anlayışların məzmununu şərh etmək üçün təsvirdən istifadə olunur və s.

Xüsusi metodlar başqa elm sahələri tərəfindən hazırlanan və informasiya hüquq elmində də istifadə olunan metodlardır. Bunlardan riyazi, sosioloji, kibernetik, statistik və s. metodların adını çəkmək olar. Məsələn, informasiya hüquq elmi tərəfindən təklif və tövsiyələrin hazırlanması zamanı sorğuların keçirilməsi üçün sosioloji metod, müxtəlif təcrübə ümumiləşdirmələrin aparılması üçün statistik metod tətbiq edilə bilər.

Nəhayət, sonuncu növ metodları *sahəvi metodlar* təşkil edir. İnformasiya hüquq elmində istifadə olunan əsas sahəvi metodlardan biri formal-doqmatik metoddur. Bu metod aşağıdakıları ehtiva edir:

– informasiya hüquq normaları və informasiya hüquq münasibətlərinin təsviri və təhlili;

– informasiya hüququnun anlayışlarının sistemləşdirilməsi, təsnifatı və təfsiri.

Məhz formal-doqmatik metodun tətbiqi nəticəsində informasiya-hüquqi tənzimləmənin predmeti və metodları və s. bu kimi məsələlər üzrə konkret təsəvvür yaratmaq mümkün olur. Məsələn, müxtəlif normaların təsnifatının verilməsi qarşılaşdığımız normanın hansı növə aid olmasını müəyyənləşdirməyə, həmin normanın tənzim etdiyi münasibətlərin xarakteri və hüquqi tənzimləmə metodları barədə konkret nəticəyə gəlməyə imkan verir.

İnformasiya hüquq elmində predmet və sistemli yanaşma metodlarından da istifadə edilir. Predmet yanaşma metodunda obyekt ayrılıqda, təcrid olunmuş halda götürülərək öyrənilirsə (məsələn, konkret informasiya hüquq münasibətinin tədqiqi), sistemli yanaşma metodu çoxölçülü, mürəkkəb prosesləri daha yaxşı başa düşməyə, dərk etməyə imkan verir (məsələn, kiberməkanla bağlı məsələlərin araşdırılması).

Digər bir sahəvi metod müqayisəli-hüquqi metoddur. Müqayisəli-hüquqi metod informasiya hüququnun müxtəlif elementlərinin qarşılıqlı müqayisəsinə əsaslanır. Burada əsas məqsəd ümumi və fərqli xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması yolu ilə daha optimal nəticə əldə etməkdən ibarətdir. Məsələn, milli informasiya qanunvericiliyinin xarici dövlətlərin hüquq sistemi ilə müqayisəsi informasiya sahəsində yeni tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasına, inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinin Azərbaycan Respublikasında uyğunlaşdırılmış şəkildə tətbiqinə şərait yaratmış olur.

İnformasiya-hüquq elminin metodları statik deyil, dinamik xarakter daşıyır. Çünki elmin inkişafı onun tətbiq etdiyi üsul və vasitələrin də inkişafını şərtləndirir.

1.8. İnformasiya hüququ tədris fənni kimi

İnformasiya hüququnun tədris fənni kimi ali məktəblərin tədris planına daxil edilməsi bu fənnin sisteminin və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya hüququ fənninin sistemi informasiya hüquq sahəsinin inkişafından asılı olaraq dəyişir. Belə ki, yarandığı ilkin dövrlərdə informasiya hüququ məhdud tənzimləmə predmetinə malik olduğu üçün informasiya hüququ fənninin sistemində yalnız İKT ilə bağlı məsələlər öz əksini tapırdı. Eyni zamanda, informasiya hüququndan yeni sahələrin ayrılması informasiya hüququ fənninin məzmunundan həmin sahələrin tənzim etdiyi problemlərin çıxarılması ilə nəticələnmişdir.

Müəlliflər informasiya hüququnun tədris fənni kimi 4 bölməsinə ayırırlar:

1. Ümumi müddəalar. Bu bölmə informasiya hüququnun predmeti, informasiyanın anlayışı və növləri, informasiya hüququnun subyektləri, informasiya hüququnun sistemi və onun digər hüquq sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və s. bu kimi ümumi məsələləri əhatə edir.

2. İnformasiya sahəsinin dövlət tənzimlənməsi. Bura informasiya resurslarının hüquqi rejimi, informasiya texnologiyalarının yaradılması və tətbiqi qaydaları, beynəlxalq informasiya mübadiləsi, informasiya bazarı (elektron ticarət), kütləvi informasiya

vasitələrinin tənzimlənməsi, informasiya sistemlərinin təşkilatdaxili idarəetməsi, informasiya sahəsində insanların hüquq və azadlıqları, arxiv və kitabxana işi daxildir.

3. İnformasiya təhlükəsizliyi. Bu bölmə şəxsiyyətin, dövlətin, cəmiyyətin qlobal informasiya məkanında təhlükəsizliyinin təminatını ehtiva edir.

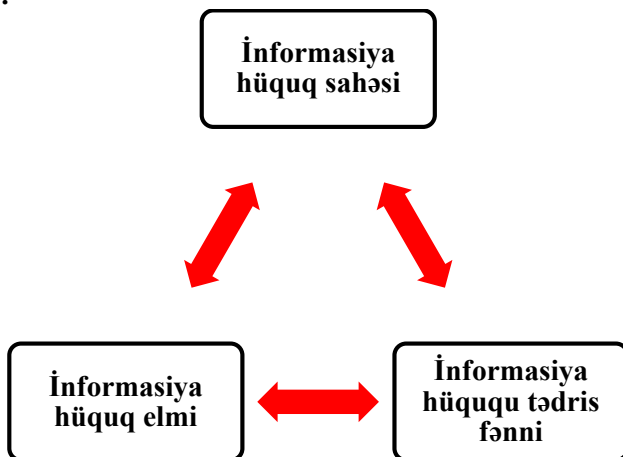
4. İnformasiya sahəsində məsuliyyət. Bura cinayət, inzibati, intizam, mülki-hüquqi məsuliyyət növləri aiddir.¹

Fikrimizcə, informasiya hüququ fənninin sistemini daha geniş formada təqdim etmək lazımdır. Belə ki, informasiya sahəsinin inkişafından asılı olaraq müxtəlif insan hüquq və azadlıqlarının yeni cəmiyyətdə realizə və təminat formaları, eləcə də elektron idarəçiliyin qurulması və onun hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və sosial dövlət ideyalarının inkişafında rolu və sair bu kimi vacib məsələlərin informasiya hüququ fənninin sisteminə daxil edilməsi daha məqsədmüvafiqdir.

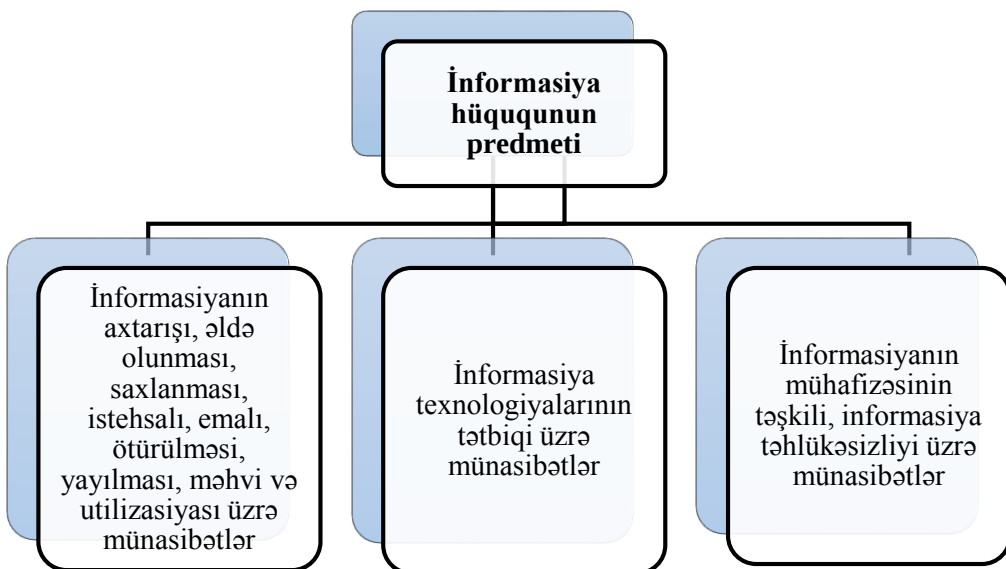
İnformasiya hüququnun tədris olunması o demək deyil ki, bu tədris fənni üzrə mühazirə və məşğələ dərslərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına digər fənlərə nisbətən daha geniş müraciət edilir. Çünki müasir təhsil sistemində bütün fənlər üzrə elektron resurslardan istifadə olunur. Sadəcə olaraq, informasiya hüququ fənninin tədrisi müasir cəmiyyətimizdə baş verən prosesləri daha asan dərk etməyə, müasir İKT-nin tətbiq olunduğu bütün sahələr üzrə mövcud qayda və şərtlər barədə məlumatlı olmağa imkan verir. Eyni zamanda, bu fənnin tam və mükəmməl qavranılması digər hüquq sahələri üzrə elektronlaşdırma və informasiyalaşdırma proseslərini müşahidə edərək nəticələr çıxarmağa şərait yaradır.

¹ Ковалева Н. Н. Информационное право России: Учебное пособие. Москва: Дашков и К, 2007, с. 51-52.

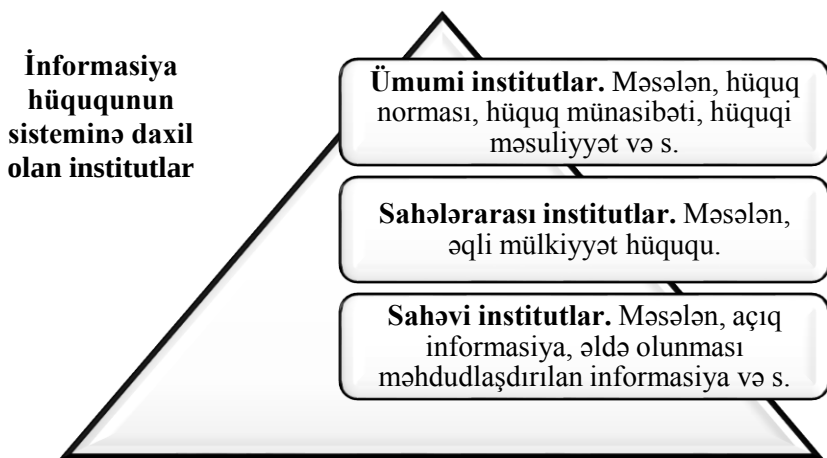
Cədvəl 1.1.

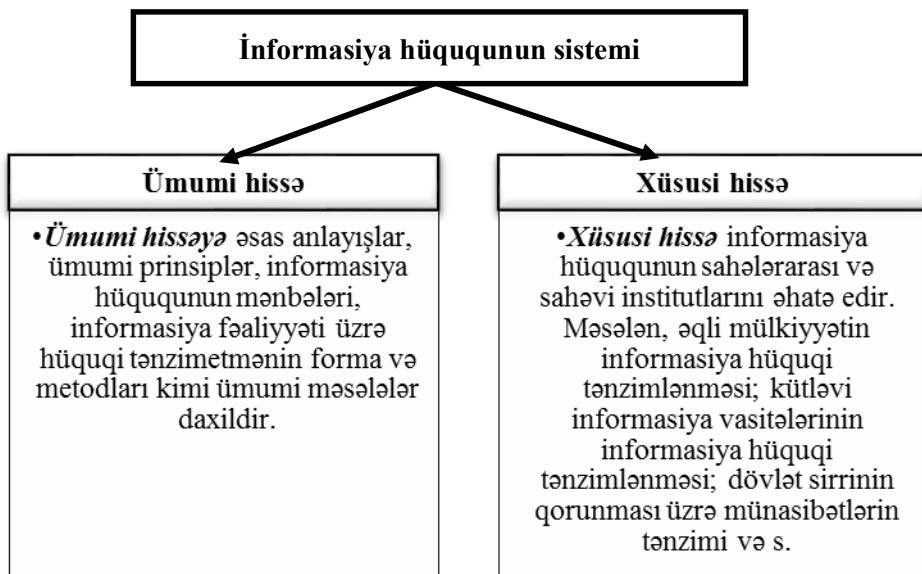
Cədvəl 1.2.

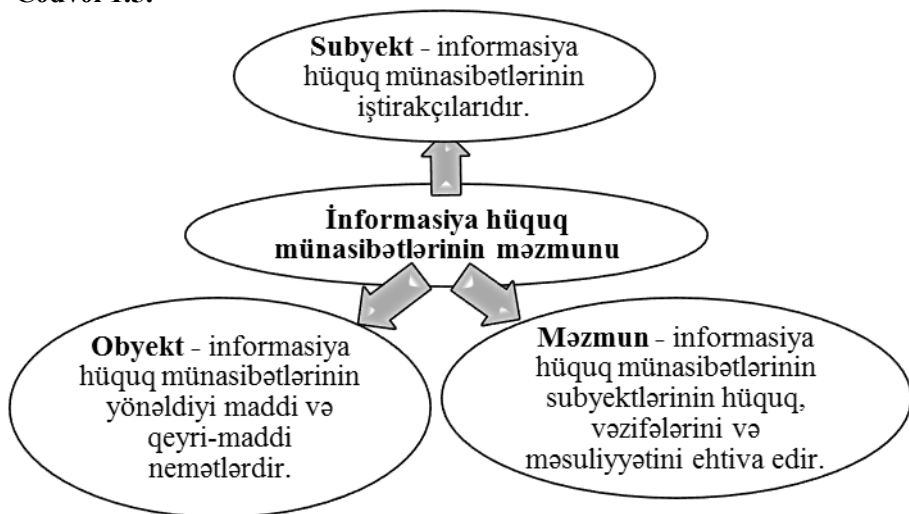
Cədvəl 1.3.

Cədvəl 1.4.

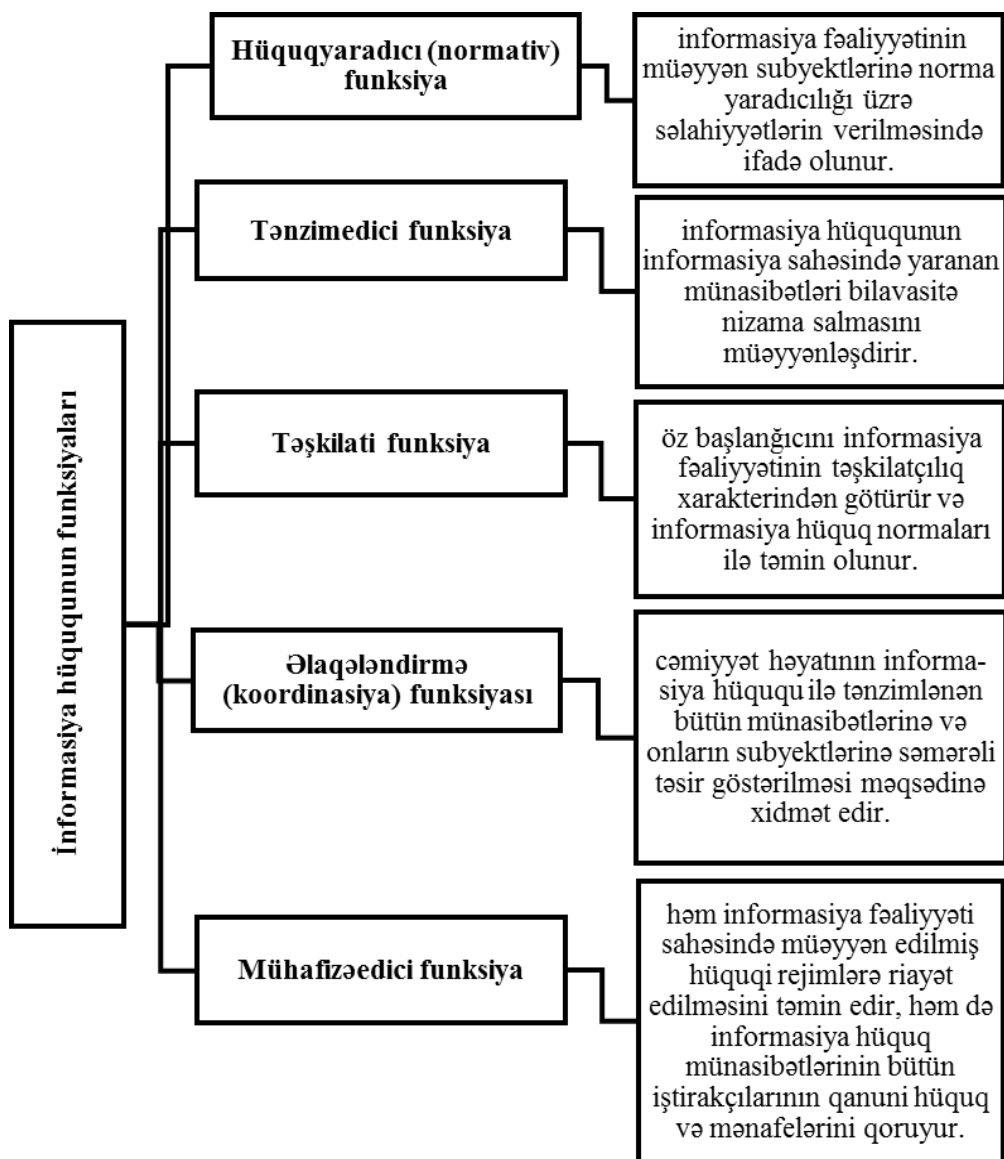
Cədvəl 1.5.

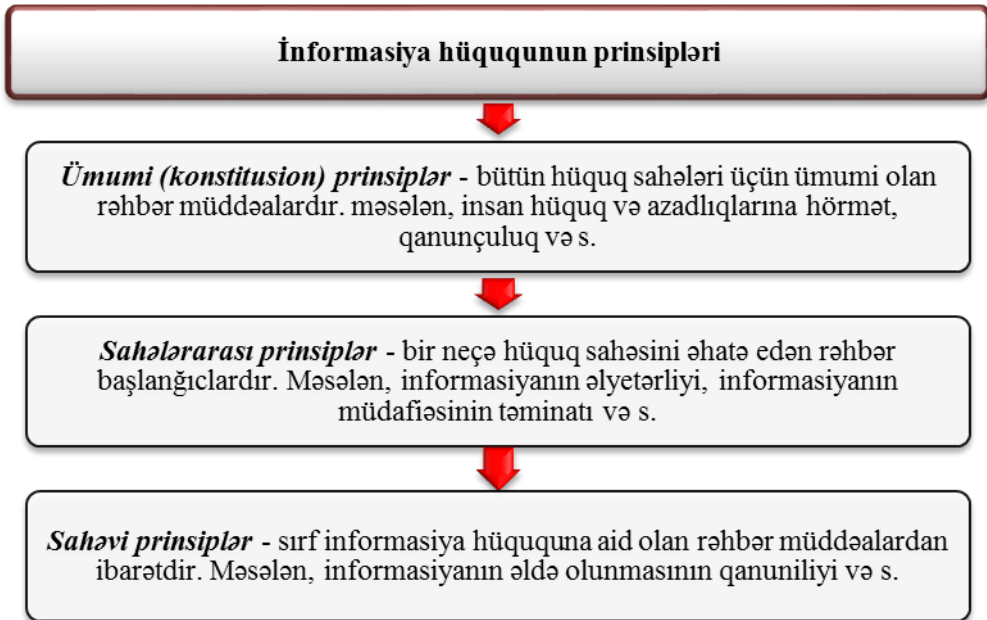
Cədvəl 1.6.

İnformasiya hüququnun metodları	
<i>Dispozitiv metod</i>	<i>İmperativ metod</i>
Dispozitiv tənzimləmə metodu üçün xarakterik olan cəhət hüquq münasibətlərinin subyektlərinin iradə müstəqilliyində ifadə olunan bərabərliyədir.	İmperativ tənzimləmə metodu nizama salınan münasibətlərin iştirakçılarından birinin birtərəfli qaydada öz iradəsini ifadə etməsini nəzərdə tutur və "hakimiyyət – təbəçilik", yəni bərabər hüquqlu olmayan tərəflərin iştirakı ilə yaranan münasibətlərə şamil edilir.

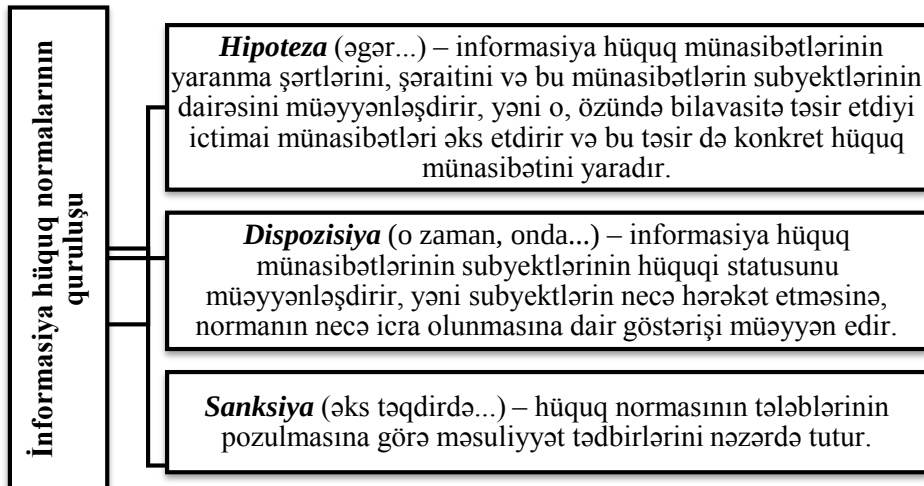
Cədvəl 1.7.

Cədvəl 1.8.

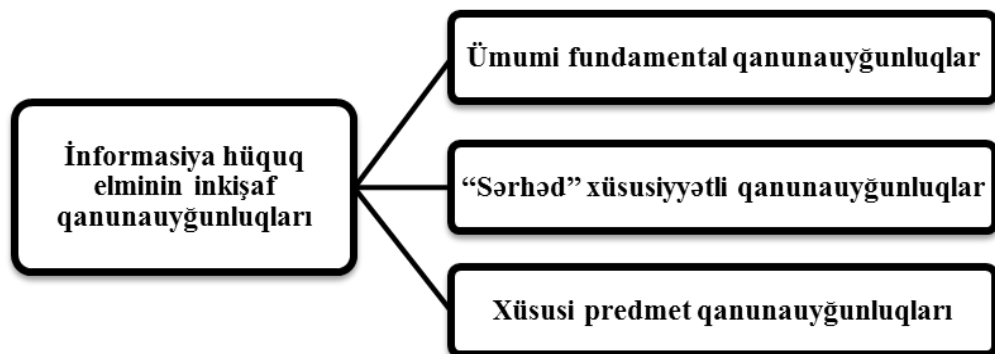
Cədvəl 1.9.

Cədvəl 1.10. İnformasiya hüquq normalarının təsnifatı

<i>Məzmun xarakteristikasına görə</i>	• Anlayış-normalar • Prinsip-normalar • Tənzimləyici-normalar
<i>Normadakı göstərişin müəyyənlik dərəcəsinə görə</i>	• Dispozitiv informasiya hüquq normaları • İmperativ informasiya hüquq normaları
<i>Tənzim etdiyi münasibətin xüsusiyyətlərinə görə</i>	• Maddi informasiya hüquq normaları • Prosessual informasiya hüquq normaları
<i>Normadakı göstərişin xarakterinə görə</i>	• Səlahiyyətverici (icazəverici) informasiya hüquq normaları • Məcburedici (öhdəlik müəyyənədi) informasiya hüquq normaları • Qadağanədi informasiya hüquq normaları • Stimullaşdırıcı (həvəsləndirici) informasiya hüquq normaları.
<i>Tətbiq olunduğu subyektlərə görə</i>	• Fərdi şəxslərin davranış qaydasını müəyyənləşdirən informasiya hüquq normaları. • Kollektiv münasibətlərə tətbiq olunan informasiya hüquq normaları
<i>Tənzimətmə obyektinə görə</i>	• Ümumi informasiya hüquq normaları • Xüsusi informasiya hüquq normaları
<i>Əks olunduğu informasiya hüquq mənbəyinin hüquqi qüvvəsinə görə</i>	• Konstitusiyada, beynəlxalq-hüquqi aktlarda, qanunlarda və qanun qüvvəli aktlarda nəzərdə tutulan informasiya hüquq normaları
<i>Zamana görə qüvvəsinə görə</i>	• müddətsiz və müddətli (müvəqqəti) informasiya hüquq normaları
<i>Məkana görə qüvvəsinə görə</i>	• beynəlxalq, regional və milli informasiya hüquq normaları

Cədvəl 1.11.

II FƏSİL

İNFORMASIYA HÜQUQU VƏ İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİ

2.1. İnformasiya cəmiyyətinin anlayışı və xarakterik xüsusiyyətləri

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı informasiyanın cəmiyyətin bütün sferalarını əhatə etməsi ilə nəticələnmişdir ki, bu da yeni növ ictimai münasibətlərin hüquqi cəhətdən nizama salınmasını şərtləndirmişdir. Həmin münasibətlər informasiya hüququnun predmetini təşkil etdiyi üçün informasiya cəmiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin şərhı informasiya hüquq elmi üçün zəruri olan bir çox məsələlərə aydınlıq gətirə bilər.

Hesab olunur ki, insan cəmiyyətində mövcud olan bioloji və sosial sistemlərdə informasiyanın üç forması vardır: bioloji informasiya – canlı orqanizmlərin daxilində və onların arasında; maşın informasiyası – “ikinci təbiət” hesab olunan informasiya texnikasının daxilində və onların arasında; sosial informasiya – insan cəmiyyətinin özündə. İnformasiya və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri bütün cəmiyyətin tənzimlənməsində struktur dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələnir ki, informasiya cəmiyyəti belə dəyişikliklərin ən böyük nümunəsidir.¹

2003-cü ildə Cenevrədə İnformasiya Cəmiyyəti Məsələləri üzrə Ümumdünya Sammitində qəbul edilmiş Prinsiplər Bəyannaməsinin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq, **informasiya cəmiyyəti** elə bir cəmiyyətdir ki, burada hər kəs informasiya və bilik yarada, onu əldə edə, ondan istifadə edə və paylaşa bilər. Bu da ayrı-ayrı xalqlara və millətlərə BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə əsasən, eləcə də Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə riayət edərək, öz potensialını nümayiş etdirmək və həyat səviyyəsini yüksəltmək imkanı verəcəkdir.

İnformasiya cəmiyyətində məlumatlandırma, yəni zəruri informasiyanın bütün istifadəçilərə çatdırılması, biliklərin saxlanması və yayılması, eləcə də informasiya texnikası vasitələri və informasiya resurslarından öz maraq və mənafehləri daxilində istifadə ilə bağlı təlimatlandırılma və cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı məqsədilə biliklərdən istifadə olunması funksiyaları reallaşdırılır.² Qısa sözlə desək, informasiya cəmiyyəti elə bir cəmiyyətdir ki, burada cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyəti müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, informasiyanın axtarışı, əldə edilməsi, istehsalı, saxlanması, emalı, ötürülməsi və yayılmasında iştirak edir.

Mənbələrə görə, informasiya cəmiyyətinin qurulması məsələləri ilk olaraq, XX əsrin 60-70-ci illərdə ABŞ-da araşdırılmağa başlandı. Ardınca Avropa Birliyi də bu sahəyə öz marağını yönəltdi. 1994-cü ilin əvvəllərində Avropa Birliyi məşhur mütəxəssislərdən ibarət qrup yaradaraq, ona informasiya cəmiyyəti ilə bağlı hesabat

¹ Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2002, 461 с.; Соколов А. В. Информатические описи. Опис. 2. «Информационные очки» как эпитемологический инструмент. /А. В. Соколов // Науч. и техн. б-ки. 2010, № 10, с. 5-22.

² Актуальные проблемы информационного права: Учебник. Под ред. Бачило И.Л., Лапина М.А. Москва: Юстиция, 2016, с. 31.

hazırlamağı tapşırırdı. Qrupun rəhbəri Martin Banqemanın adı ilə adlandırılan “Banqeman hesabatı” 1994-cü ildə müzakirəyə çıxarıldı. Bununla da Avropada informasiya cəmiyyətinin qlobal səviyyədə inkişafına təkan verildi.¹

Artıq 1980-ci illərdə bir çox inkişaf etmiş dünya dövlətlərində informasiya biznesi və informasiya xidmətləri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Məsələn, həmin dövrdə ABŞ-da əhalinin 3%-i kənd təsərrüfatında, 20%-i sənayedə, 30%-i xidmət sahələrində çalışırdısa, 49%-i informasiya ilə işləmə vasitələrinin yaradılması ilə məşğul olurdular.

Beləliklə, zamanın tələbi ilə informasiya və texnologiya əsrində cəmiyyət də informasiyalaşdırıldı və informasiya cəmiyyəti yarandı. İnformasiya cəmiyyətinin əsas məqsədi bütövlükdə cəmiyyətin və ayrı-ayrı şəxslərin informasiya tələbatını ödəmək üçün müasir informasiya texnologiyaları bazasında müxtəlif təyinatlı informasiya resurs və fəzalarının formalaşdırılmasıdır.

İnformasiya cəmiyyətinin yaranışı Amerika iqtisadçısı **Frits Maxlup** (1902-1983)² və yapon sosioloqu **Uməsaō Tadaonun** (1920-2010) adları ilə bağlıdır. Bu anlayış ABŞ və Yaponiyada onlar tərəfindən eyni vaxtda elmi dövriyyəyə çıxarılmış və sonradan informasiya cəmiyyəti konsepsiyası yapon sosioloqu və futuroloqu Yonedzi Masuda (1905-1995), ingilis alimi Tom Stounyer (1929), amerikalı iqtisadçı Mark Porat (1932) və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

İnformasiya cəmiyyəti anlayışı ilə yanaşı, eyni zamanda, “texnotron cəmiyyət”, “biliklər cəmiyyəti”, “postindustrial cəmiyyət”, “açıq cəmiyyət” kimi anlayışlardan da istifadə olunmuş və olunmaqdadır.

İnformasiya cəmiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri müasir dövrün tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif aspektlərdən izah olunur. Məsələn, bəzi müəlliflər informasiya cəmiyyətinin aşağıdakı əsas əlamətlərini sadalayırlar:

1. Ənənəvi bazarlarla yanaşı, informasiya və texnoloji bazarların formalaşdırılması və informasiya ehtiyatlarının dövlətin real ehtiyatlarına çevrilməsi. İnformasiya cəmiyyətini ənənəvi cəmiyyətdən fərqləndirən ən başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada informasiyanın yığılması, emalı, saxlanması və yayılmasını həyata keçirən xüsusi sektor fəaliyyət göstərir.

2. İqtisadiyyatın maksimal səviyyədə qeyri-istehsal sektoruna istiqamətləndirilməsi. İnformasiya cəmiyyətində informasiya, biliklər, informasiya xidmətləri və onların bütün sahələri sürətlə artır, yeni iş yerlərinin mənbəyi kimi çıxış edir və iqtisadi inkişafda hakim mövqeyə malik olur.

3. Daha etibarlı və nisbətən münasib qiyməti olan fərdi kompüterlərin geniş yayılması, istənilən həcmdə məlumatların ötürülməsinə imkan verən şəbəkənin mövcudluğu.

4. İctimai və fərdi istifadə üçün əlverişli olan informasiya resursları və xidmətlərinin təkrar artımı. Yeni cəmiyyət istənilən informasiyanın əlverişli formada təqdim olunması ilə bütün cəmiyyət üzvlərinə istənilən növdə tam və etibarlı informasiya əldə etmək üçün şərait yaradır. Bununla da hər kəs nəinki informasiyanın axtarışında, həmçinin onun istehsalı, emalı, saxlanması, ötürülməsi və yayılmasında fəal iştirak edə

¹ Чернов А.А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы. Москва: Дашков и К, 2003, с. 49-51.

² Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. Москва: Прогресс, 1966, 462 с.

bilir və nəticə etibarilə informasiya şəbəkəsindən istifadə etməklə, yeni fəaliyyət formaları (iş, yaradıcılıq, təhsil, tibb və s.) yaratmaq imkanı qazanır.

5. Cəmiyyətdə yüksək səviyyədə hüquq mədəniyyətinin olması və hüquqi dövlətin fəaliyyət göstərməsi.

6. Sosial-iqtisadi və dövlət institutlarının fəaliyyətinin informasiya infrastrukturlarından asılılıq səviyyəsinin artması.

7. Dünya üzrə vahid – qlobal informasiya məkanının yaradılması.

8. Dövlətlərin vahid informasiya fəzasının formalaşdırılması.

9. Informasiya təhlükəsizliyinin təminatına dair tələblərin artırılması və bu sahədə hüquqi bazanın yaradılması.¹

İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı üzrə perspektivlər, eləcə də onun mərkəzi elementləri V.H.Dutton tərəfindən daha müfəssəl formada şərh olunmuşdur. Müəllif öz mövqeyini aşağıdakı cədvəldə əsaslandırmışdır:²

Mərkəzi elementlər	Aparıcı məsələlər	İKT-nin təsir aspektləri
Texnologiya	Texnologiyanın cəmiyyətdəki rolu. Texniki və sosial dəyişikliklərin arasındakı qarşılıqlı əlaqənin dərk edilməsi	Texnoloji dəyişikliklərin sosial və texniki sistemlərə nəzarət edilməsi fəaliyyətinə təsiri
Təsir və təkanlar	Yeni İKT-nin fərdi, sosial, iqtisadi və sair formada planlaşdırılmış və gözlənilməz təsirləri (təkanları). Təsir və təkanların təhlili və proqnozlaşdırılması (istehsalçı, istifadəçi, istehlakçı və s. subyektlərin rolunun müəyyənəndirilməsi)	Kompüterlərin texniki və sosial aspektləri, yeni KİV-in interaktivliyi və yeni kommunikasiya kanallarının açılması
Strategiya	İKT-nin biznes, sosial və ictimai idarəetmə və başqa istiqamətlərdə strateji tətbiqi. İKT-nin istehsalı və istehlakına yönəlmiş proseslər	İnformasiya sistemi və şəbəkə konstruksiyası idarəetmə, siyasət, sosial, fərdi və başqa sahələrdə nailiyyətlərin əldə olunması aləti kimi
İnformasiya	İqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində İKT-nin rolu. İnformasiya sahəsində məşğulluq, istehsal, texniki vərdiş və bacarıqların sürətlə artımı	İnformasiya yeni iqtisadi resurs kimi
Əlyetərlik (İKT-yə çıxış)	Sosial, iqtisadi və digər sferalarda insanların informasiyaya və informasiya texnologiyalarına elektron çıxışının təşkil olunması. İKT-dən istifadə üzrə sosial və texniki seçimlərin edilməsinə şərait yaradan və məhdudlaşdıran amillər	Müxtəlif sahələrdə İKT-nin əlyetərliyinin təminatı üçün strateji texniki, təşkilati, sosial və siyasi seçimlərin formalaşdırılması

¹ Бачило И.Л. Глобальная информатизация и право // Проблемы информатизации, 1999, №3, с. 10-19.

² William H. Dutton. Social Transformation in an Information Society: Rethinking Access to You and the World. UNESCO, 2004, p. 38.

İnformasiya cəmiyyətinə dair şərhlərin ümumiləşdirilməsi və eləcə də Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsinin təhlili nəticəsində informasiya cəmiyyətinin aşağıdakı əlamətlərini müəyyən etmək olar ki, bu əlamətlər informasiya cəmiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini şərtləndirir: **(BAX Cədvəl 2.1)**

I. Biliklərə pərəstiş (biliklər kultu)¹ – informasiya cəmiyyətində informasiyanın ən ali forması olan biliklərdən istifadəni nəzərdə tutur. İnformasiya cəmiyyəti üçün relevant informasiyadan istifadə xarakterikdir. Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsində əks olunan informasiya və biliklərin əlyetərliyi və potensialın möhkəmləndirilməsi prinsipləri biliklər kultunun mahiyyətini demək olar ki, tam açıq. Belə ki, Bəyannamənin 24-34-cü maddələrinə uyğun olaraq, hamı üçün açıq olan informasiya cəmiyyətinin zəruri elementlərindən biri informasiyaların, ideya və biliklərin əlyetərliyi, o cümlədən hər kəsin həmin sahədə öz töhfəsini vermə imkanına malik olmasının təminatıdır. Lazımı savad və vərdişlər olmadan belə imkanların realizəsi mümkün deyil. Bir sözlə, İKT sahəsində məlumatlı, eləcə də savadlılıq səviyyəsi aşağı olan şəxs informasiya cəmiyyətinin qurulması və inkişafında fəal iştirak edə bilməz. Bu isə nəticə etibarilə, informasiya cəmiyyətinin formalaşması prosesini ləngidə bilər. Ona görə də hər bir dövlətdə əhəlinin maarifləndirilməsi vacib şərtlərdən biridir. Qlobal biliklərdən hamının birgə istifadə edə bilməsi məlumatların əlyetərliyinin bərabər səviyyədə paylanmasına gətirib çıxara bilər. Burada həmçinin assistiv texnologiyaların da dizaynı və istifadə qaydalarının universallığı zəruridir. Məhz belə universallıq iqtisadiyyat, sosial həyat, siyasət, mədəniyyət və digər sahələrdə informasiyanın əlyetərliyinə gətirib çıxaracaqdır.

Məhz biliyə üstünlük verilməsi informasiya cəmiyyətinin aşağıdakı fərqləndirici xüsusiyyətlərini yaradır:

- İnformasiya böhranı aradan qalxır, informasiya axını və informasiya “aqlığı” arasındakı ziddiyyət həll olunur;
- Cəmiyyətin həyatında informasiya və biliyin rolu artır və onun inkişafında mərkəzi yeri bilik tutur;
- İnformasiyanın başqa resurslardan üstünlüyü təmin edilmiş olur;
- İntellektual texnologiyaların inkişaf tempinə uyğun olaraq, lazımı biliklərə malik insanların sayı artır, hakimiyyət meritokratiyaya, yəni yüksək təhsilli peşəkarlara keçir;
- Bütün bəşəri sivilizasiya üçün global informasiya məkanı yaranır. İnsanların səmərəli informasiya əlaqələrini, dünya informasiya ehtiyatlarına müraciətlərini, o cümlədən onların informasiya məhsullarına və xidmətlərinə olan tələbatlarını təmin edən global informasiya fəzasının yaradılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulur.

II. İnformasiya infrastruktur – cəmiyyətin fəaliyyətinin informasiya sferasının dəstəklənməsi və normal təminatı üçün yaradılmış texniki-proqram vasitələrini əhatə edir və istifadəçilərin informasiya resurslarına asan çıxışının təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Ona görə də müasir informasiya infrastruktur zəruri olan aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: qəzaya davamlı və əlçatan olmalı; idarəetmə imkanlarına malik olmalı; təhlükəsizlik təmin olunmalı; miqyaslaşdırılmalı, uyğunlaşma mövcud olmalı və ən nəhayət daima yenilənməli və inkişaf etməlidir. Bəyannaməyə görə,

¹ **Kult** – latın dilində “cultus” sözündən götürülüb, “pərəstiş, ehtiram” mənasını verir.

informasiya cəmiyyətinin qurulmasında bağlantı (əlaqə) əsas faktorlardan biridir. Belə bağlantı isə yalnız inkişaf etmiş və müasir tələblərə cavab verən İKT vasitəsilə mümkün ola bilər. Ona görə də bütün beynəlxalq seminar və konfransların nəticələrində İKT-nin inkişafı, onların maliyyələşdirilməsi, eləcə də zəif inkişaf etmiş dövlətlərdə donorların dəstəyi kimi məsələlər daim diqqət mərkəzində olur.

Informasiya infrastrukturunu qlobal və yerli olur. Qlobal infrastruktur formalaşdırılması 1995-ci ildə dünyanın bir qrup inkişaf etmiş dövlətləri tərəfindən başlanan, keyfiyyətcə yeni informasiya infrastrukturudur. Yaradıcılarının fikrincə, qlobal informasiya infrastrukturunu qlobal və regional informasiya kommunikasiya sistemlərinin, eləcə də rəqəmli televiziya və radio yayımı, peyk və səyyar rabitə sistemlərinin integrasiyası sayəsində Yer kürəsinin bütün əhalisinə hərtərəfli xidmət edə biləcək integrə olunmuş ümumdünya informasiya şəbəkəsi olacaqdır. Yerli infrastruktur isə hər bir dövlətin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq formalaşdırılır.

Informasiya infrastrukturunu əlaməti informasiya cəmiyyətinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir:

- İKT olmadan bu cəmiyyəti təsəvvür etmək mümkün deyil və məhz onların inkişafı informasiya cəmiyyətinin inkişaf tempini müəyyənləşdirir;
- İKT-dən istifadə kütləvi hal alır və bunun nəticəsi olaraq sosial və iqtisadi fəaliyyətin yeni formaları yaranır;
- İKT vasitəsilə hər bir insanın, eləcə də bütün dünya dövlətlərinin əhalisinin informasiya ehtiyatlarına sərbəst çıxışı reallaşır.

III. İnformasiya iqtisadiyyatı – informasiya və biliklərin istehsalı, emalı, saxlanması və yayılması üzrə fəaliyyət nəticəsində daxili məhsulların axınıni təmin edən iqtisadiyyatı əhatə edir. İnformasiya iqtisadiyyatı formalaşmaqda olan informasiya cəmiyyətinin elə proqnozları üçün nəzərdə tutulmuş konsepsiyadır ki, bu proqnozlarda iqtisadiyyatın bütün əsas sahələrinin inkişafında diqqət İKT-nin aparıcı roluna yönəlir. İnformasiya iqtisadiyyatı üç əsas istiqaməti özündə birləşdirir. Birincisi, ənənəvi bilik və informasiya (elmi-tədqiqat, təhsil, kütləvi informasiya vasitələri, müxtəlif məsləhət xidmətləri və s.) sferasıdır. İnformasiya iqtisadiyyatının ikinci istiqaməti ənənəvi istehsal və xidmət sahələrinin informasiyalaşdırılmasında özünü büruzə verir. Üçüncü istiqamət isə informasiya iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi sayılır və bu istiqamətə İKT-nin istehsalı və tətbiqi ilə bağlı xidmət sahələri aiddir.

Informasiya iqtisadiyyatının formalaşması informasiya cəmiyyətinin inkişafında əsas təkanverici qüvvə hesab olunur. Təsədüfi deyil ki, müasir hüquq ədəbiyyatında müəlliflər informasiya cəmiyyətini artıq iqtisadi reallıq kimi qiymətləndirirlər. Məsələn, informasiya cəmiyyətinin tarixini və xarakterik xüsusiyyətlərini şərh edən Y.Ünal yazır: “İnformasiya cəmiyyəti bir abstraksiya deyil, iqtisadi gerçəkdir. Yeni informasiya texnologiyaları ənənəvi sənaye fəaliyyətinə tətbiq olunacaq, yeni fəaliyyətlərə, əməliyyatlara və məhsullara həyat verəcəkdir.”¹ İnformasiya iqtisadiyyatının formalaşması informasiya cəmiyyətinin aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir: informasiya iqtisadiyyatı inkişafın əsas formasına çevrilir; daxili məhsulların axınında informasiya kommunikasiyalarının, məhsullarının və xidmətlərinin payı artır;

¹ Yenal Ünal. Bilgi toplumunun tarihçesi. // Tarih Okulu, Sonbahar, 2009, Sayı V, s. 133.

cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi informasiya məhsulunun istehsalı ilə məşğul olur; informasiya əmtəyə çevrilir, informasiya və bilik bazarı yaradılır və inkişaf edir.

IV. İnformasiya əmək bazarı – o deməkdir ki, cəmiyyətin əmək ehtiyatlarının 50%-dən çoxu informasiya sahəsində (kompüter texnologiyası, telekommunikasiya, informasiya xidmətləri, KİV, reklam işi və s.) çalışır və məhz bundan asılı olaraq:

– İnformasiya cəmiyyətində istehsal olunacaq məhsul kimi bilik və intellekt çıxış edir. İntellektual əməklə bağlı sənət sahələrini seçən insanların sayı günbəgün artır;

– Dəyərlər dəyişərək, yeni həyat tərzı formalaşır, asudə vaxtda məşğuliyyətlərin seçimi və dairəsi dəyişir;

– Məhsul istehsalında və cəmiyyətin başqa sahələrində “insansız” maşınlar daha geniş yer verilir, insan işə əsas etibarilə, informasiyanın emalı ilə məşğul olur.

V. İnformasiya mədəniyyəti – cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin bir hissəsi olub, informasiya ilə məqsədyönlü işləmək və onun qəbul edilməsi, emalı və ötürülməsi üçün kompüter texnikasından, müasir texniki üsul və vasitələrdən istifadə etmək bacarığıdır.¹

Yüksək informasiya mədəniyyəti insana istənilən növ informasiya ilə işləmək, həm gündəlik həyatda, həm də peşəkar fəaliyyətdə bu informasiyadan səmərəli istifadə etmək imkanı verir. İnformasiya mədəniyyətinin tərkibinə aşağıdakılar daxildir: informasiya tələbatını müəyyənləşdirmək bacarığı; müxtəlif mənbələrdən informasiyanın axtarılıb tapılması; informasiyaların arasından əsas və ikinci dərəcəli informasiyanın seçilməsi; toplanmış informasiyanı strukturlaşdırmaq, sistemləşdirmək, ümumiləşdirmək və emal edərək yeni informasiya yaratmaq bacarığı; informasiya ilə işləyərkən onun məxfiliyinin qorunması, tamlığının, əlyetərliyinin təmin olunması, hüquqi və etik normalara əməl olunması; əldə edilən informasiyadan öz fəaliyyətində istifadə etmək bacarığı; informasiyanı aydın şəkildə təqdim etmək bacarığı; informasiya ilə məqsədyönlü şəkildə işləmək üçün müasir informasiya texnologiyalarının imkanları barədə biliklərə malik olmaq və ondan istifadə etmək.

VI. Sosial sahələrin informasiyalaşdırılması – təhsil, seçki kampaniyaları, sənəd dövriyyəsi, kommersiya və digər sosial institutların müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, avtomatlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Məhz belə informasiyalaşdırma informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, təqdim edilməsi, istifadə olunması əsasında biliyin daha geniş yayılma ərazisinə malik olmasını təmin edir. Məsələn, distant təhsil vasitəsilə daha asan və vaxt itkisi olmadan informasiya əldə etmək olur.

VII. İnformasiya qanunvericiliyi – informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması və inkişafını təmin edən və tənzimləyən qanunvericilik aktlarından ibarətdir. Bu, hər bir dövlət daxilində milli qanunvericilik normalarında əks olunur. Eyni zamanda, informasiya və informasiyalaşdırma sahəsində, o cümlədən qlobal informasiya cəmiyyətinə dair beynəlxalq-hüquqi sənədlər də informasiya qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə öz təsirini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan əlamət və xüsusiyyətlərin birini digərindən təcrid etmək mümkün deyil, yəni onların hamısı vəhdət şəklində informasiya cəmiyyətini xarakterizə edir və onlardan hər hansı birinin olmaması informasiya

¹ Hüquq ədəbiyyatında “informasiya mədəniyyəti” ilə yanaşı, “informasiya savadlılığı” anlayışından da istifadə olunur ki, mahiyyət etibarilə onlar hər ikisi eyni məna kəsb edir.

cəmiyyətinin inkişafını ləngidə bilər. Məsələn, İKT-nin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir şəraitdə informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına güclü zəmin yaransa da, bütün bunlar qanunvericilik qaydasında tənzimlənməzsə, sonda informasiya cəmiyyətində xaos yaranar və bu, müxtəlif özbaşınalıq və cinayət əməllərinin inkişafına gətirib çıxarar. Həmçinin başqa bir misal: informasiya infrastrukturunu və informasiya qanunvericiliyinin mükəmməl təşkil olunduğu bir şəraitdə İKT-dən istifadə bacarığının – yəni informasiya mədəniyyətinin olmaması qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağa mane olan ən başlıca faktor kimi çıxış edə bilər və s.

Informasiya cəmiyyətinin müsbət xarakterik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, təhlükəli meylləri də vardır. Bu çatışmazlıqları informasiya hüququnun problemləri sırasında şərh edən müəlliflər hesab edirlər ki, yeni sosial sistemin formalaşması nə qədər müsbət tərəfləri ilə xarakterizə olunsa da, həm insan, həm də cəmiyyət üçün yeni problemlər yaratmışdır. Bu problemlərə aşağıdakılar daxildir:

– *Informasiya qarşিদurması, böhranı* cəmiyyətdə baş verən ziddiyyətlərin, təzadların həllində yeni forma kimi çıxış edir. Bu problemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən İKT-nin istehsalı və yayılması üzrə inhisarçılığın geniş vüsət alması qaçılmaz haldır, digər tərəfdən isə müasir informasiya sistemləri beynəlxalq münasibətlərdə yeni “güc təbiiqetmə” vasitələrinə çevrilmişdir. Bu faktor siyasi-iqtisadi xarakter daşıyır və onun ən bariz nümunəsi qismində informasiya müharibələri çıxış edir.

– *Informasiya təhlükəsizliyi və kibercinayətkarlıq*. Yeni texnologiyaların inkişafı yeni cinayətlərin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir ki, bunlar ənənəvi cinayətlərlə müqayisədə daha çox ziyan yetirmək xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn, viruslar vasitəsilə eyni zamanda, milyonlarla kompüter sistemini sıradan çıxarmaq mümkün olur. Bundan başqa, müxtəlif “çirkli” məlumatların şəbəkəyə daxil edilməsi nəticə etibarilə ənənəvi dünya mədəniyyətinin əxlaqi dəyərlərini aşağı salır. Məhz belə təhlükələrin qarşısının alınması tədbirləri həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili səviyyədə planlaşdırılmalı və operativ şəkildə icra olunmalıdır.

– *Informasiya mühitində insanın şəxsi həyatının müdafiəsi*. İKT-nin inkişafı və fərdi məlumatların şəbəkədə yerləşdirilməsi həmin məlumatların müxtəlif vasitələrlə əldə olunması ilə nəticələnə bilər. Bu baxımdan, fərdi məlumatların qorunması ilə bağlı texniki, təşkilati, hüquqi tədbirlərin görülməsi informasiya hüququnun ən vacib problemlərindən biri olmalıdır.

– *Müəlliflik hüquqlarının qorunması*. İnformasiyanın hər kəs üçün açıq və əlyetər olması əksər hallarda müəlliflik hüquqlarının pozulması ilə nəticələnir. İlkin mənbəyə istinad tələbi demək olar ki, bütün dövlətlərin qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulsa da, plagiat hallarının sayı günbəgün artmaqdadır. Belə halların aradan qaldırılması informasiya hüququnun problemlərindən biridir və bu problem informasiya cəmiyyətinin formalaşması nəticəsində geniş vüsət almışdır.

– *“Bioloji inqilab”ın baş vermə təhlükəsi*. İKT-nin inkişafı nəticəsində insanın genetik məlumatlarının əldə olunması və müxtəlif eyniləşdirmə məqsədləri üçün istifadəsi təbiətdə ekoloji balansın pozulmasına gətirib çıxara bilər. Bu da hər şeydən əvvəl, insanın özü üçün təhlükəli olan “bioloji inqilab”la nəticələnəcəkdir.¹

¹ Кузнецов П.У. Основы информационного права: Учебник для бакалавров. Москва: Проспект, 2016, с. 21-25.

Sadalandan bu cür problemlər informasiya cəmiyyətinin inkişafına pessimist yanaşma üçün əsas olmamalıdır. Belə ki, hər bir proses və hadisəni həm müsbət, həm də mənfi səciyyələndirən tərəflərin mövcudluğu normal hal kimi qəbul edilməlidir. Sadəcə olaraq, təcrübə fəaliyyətində və eləcə də informasiya hüquq elmi çərçivəsində aparılan tədqiqatlarda məhz mənfi xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması və problemlərin aradan qaldırılması yolları axtarılıb-tapılmalıdır.

2.2. İnformasiya cəmiyyətinin nəzəri və konseptual əsasları

Müasir informasiya cəmiyyəti həm global və lokal səviyyədə öyrəniləndiyi, həm də insan həyatının müxtəlif sferalarını əhatə etdiyi üçün onunla bağlı problemləri multidisiplinar hesab etmək olar. Buna görə də informasiya cəmiyyəti bir çox elmlərin tədqiqat obyektini təşkil edir, onun nəzəri və konseptual əsasları müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunur. İnformasiya hüququ fənni çərçivəsində isə həmin əsasların ən vacib məqamlarına toxunmaq daha məqsədəmüvafiqdir.

İnformasiya cəmiyyətini xarakterizə edən çoxsaylı konsepsiyalar mövcuddur və onlar arasında əsas fərq tədqiqat obyektini olaraq informasiya cəmiyyətinin hansı əlamətinin seçilməsi ilə bağlı üzə çıxır. Konsepsiyaların dövrlər üzrə bölgüsünü aparan A.A.Çernov¹ informasiya cəmiyyəti haqqında nəzəriyyələrin formalaşmasını 3 dövrə ayırır:

1) İlk dəfə yapon hökumətinə qeyri-hökumət təşkilatlarının verdiyi hesabatlarda informasiya cəmiyyətinin xarakteristikasının verildiyi dövr – XX əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısı. Həmin hesabatlarda informasiya cəmiyyətinin ümumi xarakteristikası aşağıdakı kimi verilmişdir:

- keyfiyyətli informasiya mənbələrinin geniş inkişafı və hər kəsin onlara rahat çıxışı;
- insanları rutin işlərdən (o cümlədən onların bir çox intellektual növlərindən) azad edən avtomatlaşdırmanın və robotlaşdırmanın yüksək səviyyəsi;
- məhsulun dəyərində informasiyanın rolunun artması.²

İnformasiya cəmiyyəti konsepsiyasının müəlliflərindən olan yapon alimi Yonezi Masuda³ (1905-1995) 1968-ci ildə nəşr etdirdiyi “İnformasiya cəmiyyətinə giriş” əsərində informasiya cəmiyyətinin əsaslarını ətraflı şəkildə təsvir edirdi və xüsusi vurğulayırdı ki, yeni cəmiyyətin əsas hədəfi “zamanın dəyərini” reallaşdırmaqdan ibarətdir. Y.Masuda eyni zamanda, informasiya cəmiyyətində əməkdaşlıq, problemlərin birlikdə həll edilməsi imkanlarına da öz münasibətini bildirirdi. Onun fikrincə, yeni cəmiyyətdə koqnitiv, sistemləşdirilmiş informasiyanın, texnologiyaların və biliklərin kütləvi istehsalı mümkün olacaqdır.

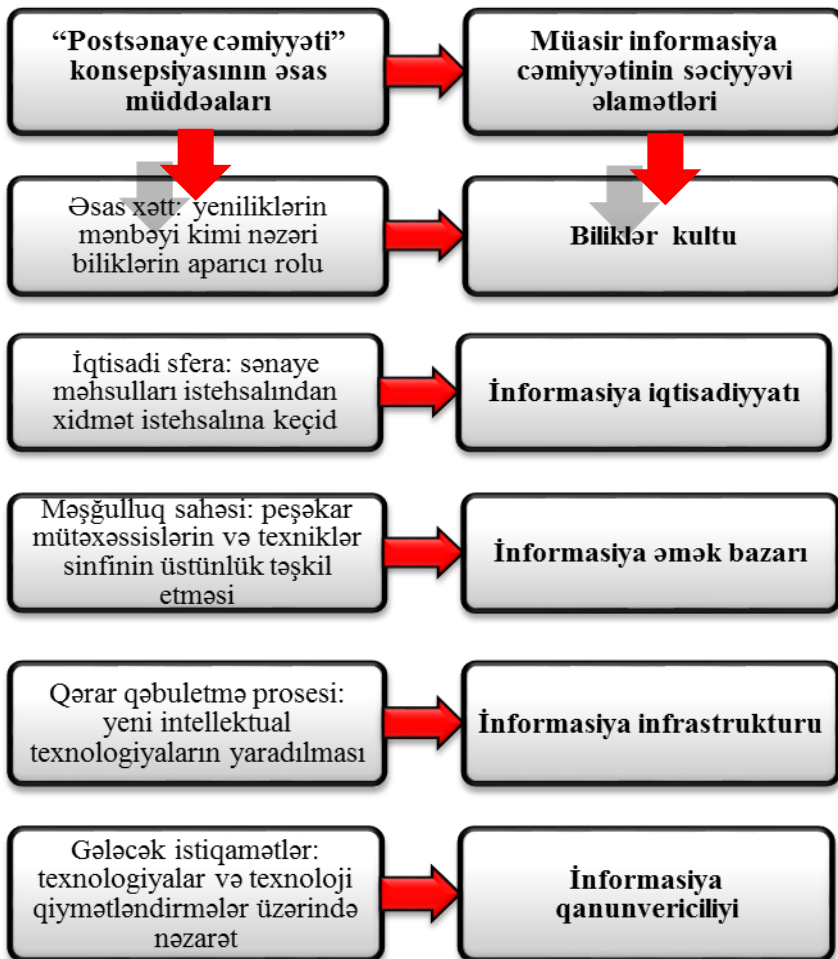
2) Daniel Bellin “Yaxınlaşan postindustrial cəmiyyət. Sosial proqnozlaşdırma təcrübəsi” kitabının nəşr olunduğu 1973-cü ildən sonrakı dövr. Qeyd olunduğu kimi, beşinci informasiya inqilabının baş verməsi sənaye cəmiyyətinin informasiya cəmiyyətinə keçidi ilə nəticələndi. Ona görə də ilkin dövrlərdə informasiya cəmiyyəti

¹ Чернов А.А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы, Москва: Дашков и К, 2003, 232 с.

² Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasının multidisiplinar elmi-nəzəri problemləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №2, s. 4.

³ Масуда Е. Информационное общество как постиндустриальное общество. Москва: ЭКСМО-ИПЕСС, 2003. с.155.

postsənaye cəmiyyəti kimi adlandırılırdı. Bu nəzəri baxışların əsasında görkəmli Amerika sosioloqu Daniel Bellin (1919-2011) “Postsənaye cəmiyyəti” konsepsiyası¹ dayanır. Bu konsepsiyada müəllif bilik və texnologiyaların inkişafının cəmiyyətin tərəqqisinə təsir göstərdiyini ön plana çəkirdi. Hesab edirdi ki, postsənaye cəmiyyətində maşın texnologiyasını informatikaya əsaslanan intellektual texnologiyalar əvəz etməyə başlayır, bu cəmiyyətin əsas siyasi problemi elmə dövlət dəstəyinin forma və xarakteri ilə bağlıdır, burada artıq əzələ gücü və enerji deyil, informasiya əsas rol oynamağa başlayır. D.Bellin “Gələcək postindustrial cəmiyyət” kitabında² şərh etdiyi “Postsənaye cəmiyyəti” konsepsiyasının əsas müddəalarına nəzər yetirsək, bunlar informasiya cəmiyyətinin yuxarıda sadaladığımız əlamətlərini müəyyən edir. Bu müddəalarla informasiya cəmiyyətinin əlamətlərini qarşılıqlı şəkildə şərh etmək yerinə düşərdi:

¹ Bell D. The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting. Basic Books, 1976, 507 p.

² Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Образец социального прогнозирования. Москва: Академия, 2004, 578 с.

Təbii ki, apardığımız müqayisədə müəyyən mənada şərtlilik var. Bu da həmin dövrün tələbləri ilə müasir informasiya cəmiyyətinin inkişaf şərtlərinin eyni olmamasından irəli gələ bilər. Göründüyü kimi, D.Bell informasiya mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərə də toxunmurdu.

3) Piter Draker və Manuel Kastelsin informasiya və biliklərə əsaslanan iqtisadi sistemə keçid haqqında nəzəriyyəni yaratdıqları 1980-90-cı illərdən sonrakı dövr.

Amerika alimi Manuel Kastels¹ (1942) əsərlərində “informasiya cəmiyyəti” anlayışından istifadə etmir. Onun fikrincə, bütün cəmiyyətlər informasiyadan istifadə edib, ona görə də onların hamısı əslində informasiya cəmiyyəti olub. O, yeni cəmiyyəti “şəbəkə cəmiyyəti” adlandırır. Belə ki, “İnformasiya əsri: iqtisadiyyat, cəmiyyət və mədəniyyət” əsərində informasiya əsərində insanları, təşkilatları və dövlətləri bir-biri ilə birləşdirən vahid şəbəkədən bəhs edən M.Kastels bu fikirləri ilə qloballaşma və qlobal informasiya məkanı barədə konseptual fikirlərin əsasını qoyan alimlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Onun baxışlarına görə, insan həyatının bütün sahələrini əhatə edən operativlik və çeviklik sosial quruluşun şəbəkə formasına keçidini zəruri edir: iqtisadiyyatda şəbəkə sistemi, interaktiv siyasi sistem, vahid qlobal informasiya şəbəkəsi Internet.

M.Kastels şəbəkə cəmiyyətinin problemlərini aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

- internetin idarə edilməsi ilə bağlı problemlər;
- internetin imkanlarından istifadə ilə bağlı məhdudiyyətlər, rəqəmsal bərabərsizlik;
- informasiyanın işlənməsi qabiliyyətinin inkişafı ilə bağlı problemlər;
- əmək münasibətlərinin transformasiyası ilə bağlı problemlər;
- təbii resursların istismarının intensivliyinin artması ilə bağlı problemlər;
- insanın yaratdığı texnologiyaların onun nəzarətindən çıxması qorxusu.

Göründüyü kimi, D.Belldən fərqli olaraq, M.Kastels informasiya mədəniyyəti problemlərini (informasiyanın işlənməsi qabiliyyətinin inkişafı ilə bağlı problemlərini) gündəmə gətirir. O, həmçinin şəbəkə cəmiyyətinin inkişafı ilə yeni iqtisadi sistemə keçilməni də ön plana çəkərək, bu sistemi həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq aspektdən şərh edir.

Piter Draker (1909-2005) “Postkapitalist cəmiyyəti” kitabında yazır ki, cəmiyyət kapital, torpaq və fiziki əmək üzərində qurulmuş cəmiyyətin daha üstün forması olan informasiya cəmiyyətinə daxil olur. O, bu cəmiyyətin iqtisadi sistemə birbaşa təsir göstərmək və sistemin fasiləsiz işləməsini təmin etmək imkanından bəhs edir. P.Drakerin mövqeyinə görə, sənaye cəmiyyətindən fərqli olaraq, informasiya cəmiyyətində maddi məhsulların istehsalı və istehlakı deyil, burada intellekt və biliyin istehsalı və istehlakı üstünlük təşkil edir. Ona görə də zəruri biliklərə malik olmaqla ənənəvi istehsal ehtiyatlarını (torpağı, işçi qüvvəsini, kapitalı) asanlıqla əldə etmək olar.² Göründüyü kimi, P.Draker informasiya cəmiyyətinin şərhində informasiya iqtisadiyyatı və biliklər kultu əlamətlərinə daha çox önəm verir.

¹ Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture. Wiley, 2000, 624 p.

² Дрaкep П. Посткапиталистическое общество. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. под ред. В.Л.Иноземцева. Москва: Academia, 1999, с.71.; Чугунов А.В. Развитие информационного общества: теории, концепции и программы: Учебное пособие. СПб.: Ф-т филологии и искусств СПбГУ, 2007, с. 18-23.

Qeyd etmək lazımdır ki, A.A.Çernovun apardığı bölgü daha çox tarixi aspektdə əsaslanır. Bundan əlavə, başqa bölgülərə də rast gəlmək olar. Məsələn, N.V.Litvak informasiya cəmiyyəti nəzəriyyələrini texnoloji və sosial hissələrə ayırmaqla, birincidə əsasən elmi-texniki tərəqqinin öyrənildiyini, ikincidə isə yeni cəmiyyət tipinin yaratdığı sosial dəyişikliklərin araşdırıldığını bildirir.¹

Fikrimizcə, informasiya cəmiyyətinə dair nəzəriyyələrin qruplaşdırılması F.Uebster² tərəfindən daha düzgün aparılmışdır. Belə ki, o, informasiya texnologiyaları nəzəriyyələrini 5 qrupa bölür: *texnoloji, iqtisadi, professional, məkan və mədəni nəzəriyyələr*.

Texnoloji nəzəriyyənin əsası amerikalı futuroloq, iqtisadçı və sosioloq Elvin Toffler (1928-2016) tərəfindən qoyulmuşdur. Bu nəzəriyyədə ictimai münasibətlərin yeni strukturunun formalaşmasında texnologiyaların rolu araşdırılır. E.Tofflerin “Gələcəyin şoku”³, “Üçüncü dalğa”⁴ və “Hakimiyyətin metamorfozları”⁵ adlı əsərləri – trilogiyası informasiya cəmiyyətinin konsepsiyasına həsr olunmuşdur. “Gələcəyin şoku” əsərində dəyişikliklərin insanlara və təşkilatlara təsiri məsələləri araşdırılır. “Üçüncü dalğa” əsərində cəmiyyətə təsir edən dəyişikliklərin istiqamətləri təhlil edilir. “Hakimiyyətin metamorfozları” əsəri isə dəyişikliklər dövrünün idarəetmə və tənzimləmə problemlərinə həsr olunur. “Üçüncü dalğa” kitabında E.Toffler insan cəmiyyətinin inkişaf tarixini üç dalğanın ardıcıl meydana gəlməsi və qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirir: Birinci dalğa (kənd təsərrüfatı sivilizasiyası) – 10 min il əvvəl meydana gəlmiş və hal-hazırda öz enerjisini itirmişdir və dövrün tələblərinə cavab vermir; İkinci dalğa (industrial sivilizasiya) – 300 illik dövrünü başa vurmuşdur; Üçüncü dalğa (informasiya cəmiyyəti) – XX əsrin 50-ci illərində meydana gəlmiş və hələ indi dinamik inkişafa başlamışdır. E.Toffler yeni sivilizasiyanın – üçüncü dalğanın təşəkkülünü və yaranmasını iqtisadiyyatın informasiya sektorunun kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmətlər sahəsi kimi ənənəvi sektorlarından üstünlüyü ilə əlaqələndirir. Yeni cəmiyyətdə informasiya daha yüksək dəyərə malikdir və işləyən insanların yarısından çoxu informasiya xidməti göstərməklə məşğuldur. Onun başlıca xüsusiyyətləri industrial cəmiyyət üçün xarakterik olan eynitipli malların kütləvi istehsalından, habelə cəmiyyətin və mədəniyyətin iyerarxik təşkilindən imtina, informasiya mübadiləsinin artırılması, istehsalla istehlakın yaxınlaşmasıdır. Beləliklə, E.Toffler informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında informasiya texnologiyalarının inkişafını ən vacib faktorlardan biri kimi qiymətləndirərək, bu cəmiyyətdə biliklərin həlledici rolu barədə mühakimələr yürüdü.

İqtisadi nəzəriyyədə informasiya iqtisadiyyatının formalaşması ön plana çəkilir və əsaslandırılır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları sırasında Amerika iqtisadçısı Frits Maxlup⁶ (1902-1983) xüsusilə qeyd olunmalıdır. Belə ki, o, 1962-ci ildə ABŞ iqtisadiyyatında ilk dəfə olaraq “biliklər iqtisadiyyatı” terminini irəli sürmüş, informasiya

¹ Литвак Н.В. К вопросу о классификации концепции информационного общества // Социологические исследования, 2010, № 8 с. 3-12.

² Webster F. Theories of the Information Society. Third edition. Routledge, 2006, p. 8-21.

³ Тоффлер Э. Шок будущего, АСТ, 2008, 558 с.

⁴ Тоффлер Э. Третья волна. Москва: АСТ, 2004, 784 с.

⁵ Тоффлер Э. Метаморфозы власти: знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва: АСТ, 2009, 668 с.

⁶ Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США, Москва: Прогресс, 1966, 462 с.

sənayesi anlayışına təhsil, hüquq, nəşriyyat işi, KİV və kompüterlərin istehsalını aid edərək, bu sahələrin iqtisadi dəyərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Professional nəzəriyyə D.Bellin əsərlərində inkişaf etdirilmişdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, D.Bell yeni cəmiyyətin sosial strukturunda əsas rolun informasiya texnologiyalarından istifadə edən və intellekt əməyi ilə məşğul olan professionallar sinfinə aid olduğunu qeyd edirdi. Bu o deməkdir ki, informasiya cəmiyyətində məşğulluq və xidmət sahələri üzrə fiziki əmək “ağ yaxalıqlılar”ın¹ (elm, informasiya, kadr hazırlığı, mədəniyyət) fəaliyyəti ilə əvəz olunmağa başlandı.²

Məkan nəzəriyyəsi M.Kastelsin şəbəkə cəmiyyəti nəzəriyyəsini öyrənir. Bu nəzəriyyə çərçivəsində kompüter şəbəkələrinin məkan və zamana təsiri araşdırılır. Bu zaman “virtual məkan”, “informasiya supermagistralı” kimi anlayışların şərhinə daha geniş yer verilir.

Mədəni nəzəriyyə informasiya mədəniyyəti problemini ortaya qoyur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, məhz informasiya mədəniyyətinin yüksək səviyyəsinə malik olan insanlar biliklərin istehsalı və emalında aparıcı qüvvəyə çevrilə bilirlər.

Yuxarıda şərh olunan nəzəriyyələrlə yanaşı, bir çox tədqiqatçı və alimlərin informasiya cəmiyyətinə dair diqqət çəkən və maraqlı yanaşmalarını da qeyd etmək lazımdır. Məsələn, rus alimi Nikita Moiseyevin (1917-2000) “Kollektiv beyin” konsepsiyasına görə, “kollektiv beyin” dedikdə, insanları informasiya əlaqələri ilə birləşdirən sistem başa düşülür. Onun baxışlarına görə, kollektiv beyin tək informasiyanı toplamaq və ötürmək yox, eyni zamanda, təhlil və sintez etmək imkanlarına malik olan, fərdi intellektləri xüsusi bir qaydada birləşdirən məxsusi informasiya sistemidir. N.Moiseyev hesab edirdi ki, kollektiv beyin bu kimi funksiyaları yerinə yetirmək imkanlarına yiyələndikdə, bəşəriyyət qlobal informasiya cəmiyyətinə qədəm qoyacaqdır.³

Informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətləri kanadalı alim Don Tapskottun⁴ (1947) “Elektron-rəqəmsal cəmiyyət” adlı əsərində (1999) daha geniş şərh olunmuşdur:

Biliklərə yönəlmə. İntellektual əmək maddi dəyərlərin yaradılmasının, gəlirlərin əldə edilməsinin əsasına çevrilir. Bilik məhsulun tərkib hissəsini təşkil edir. Biliklərə yönələn texniki vasitələr yayılmağa başlayır. İnformasiya-idarəetmə sistemi biliklər sisteminə transformasiya olunur.

Obyektlərin rəqəmsal təqdimetmə forması. Sənədlər elektron-rəqəmsal formaya keçir. Analoq texnikasından elektron-rəqəmsal texnikaya keçid baş verir.

Virtual xüsusiyyət. Fiziki predmetlər, təşkilatlar virtuallaşır. Virtual mağazalar, anbarlar, iş yerləri yaranır. Verilənlərin virtuallaşması baş verir, “virtual reallıq sistemləri” formalaşır.

Molekulyar struktur. İnzibati-komanda iyerarxiyasının sonu çatır. Ayrı-ayrı işçilər və işçi qrupları fəaliyyət sərbəstliyi və dəyər yaratmaq imkanı qazanır. Çoxfunksiyalı və dəfələrlə istifadəni nəzərdə tutan komponentlər yaranır.

¹ Ağ yaxalıqlılar – (ingiliscə – white-collar worker – qeyri-rəsmi nitqdə fiziki əməklə məşğul olmayan işçi mənasında) əqli əməklə məşğul olanlara, yüksək texnologiyalı iş prosesində çalışanlara deyilir.

² Webster F. Theories of the Information Society. Third edition, Routledge, 2006, p. 14.

³ Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasının multidistiplinar elmi-nəzəri problemləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №2, s.7.

⁴ Тэпскотт Д. Электронно-цифровое общество. Москва: Рефл-Бук, 1999, 432 с.

İntegrasiya və şəbəkələrarası qarşılıqlı əlaqə. Yeni tip müəssisə – şəbəkə elementidir. Vahid xidmət və istehsal şəbəkəsini təşkil edən müstəqil təşkilatlar meydana gəlir. Maddi dəyərlərin yaradılması, ticarət, ictimai həyat ümumi istifadədə olan global infrastruktura əsaslanır.

Vasitəçilərin aradan qalxması. Agentlərin, topdansaş mərkəzlərinin təsərrüfat fəaliyyətindən kənarlaşdırılması nəticəsində istehsalçı ilə istehlakçı arasında birbaşa münasibətlər yaranır.

Konvergensiya. İqtisadiyyatın əsas sahələrinin, təşkilati strukturların konvergen-siyası baş verir.

Innovativ mühit. Novatorluq iqtisadi fəaliyyətin və müvəffəqiyyətin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Dəyərlərin əsas mənbəyi kimi ənənəvi uğur amilləri olan xammala çıxış, məhsuldarlıq, miqyas, işçi qüvvəsinin dəyəri deyil, insan təxəyyülü çıxış edir.

“İstehsalçı-istehlakçı” münasibətlərinin transformasiyası. İstehsalçı ilə istehlakçı arasındakı sərhədlər silinir. İstehlakçının bilikləri məhsulun yaradılmasında, o cümlədən informasiya sistemlərinin, proqram məhsullarının işlənməsində istifadə edilir. İstehlakçı onun istəyinə uyğun olan məhsulun yaradılmasını izləyə və ona düzəlişlər edə bilər.

Dinamiklik. Yeni cəmiyyət real zaman rejimində fəaliyyət göstərir. Ticarət elektron formaya keçir, kommunikasiya anı olaraq həyata keçirilir, birbaşa nəzarət və idarəetmə prosesin bütün zəruri parametrləri ilə həqiqi mənzərəsinin əldə edilməsini təmin edir.

Global miqyas. Biliklər sərhədləri bəlli deyil, yəni bütün Yer kürəsini əhatə edir. İqtisadiyyat qloballaşır. Qarşılıqlı fəaliyyətin, əməkdaşlığın təşkili zaman və məkanla məhdudlaşmır. İş istənilən yerdə, o cümlədən evdə yerinə yetirmək mümkün olur. Ölkələrin qarşılıqlı asılılığı artır.

Ziddiyyətlərin mövcudluğu. Çalışan və bilikləri lazım olmayan, işdən azad olunan işçilər, biliklilər və biliksizlər, informasiya magistrallarına çıxışı olanlar və olmayanlar arasında kütləvi sosial qarşıdurma yaranır.

Fikrimizcə, sonuncu yanaşma daha ətraflı və hərtərəfli olması ilə fərqlənir və informasiya cəmiyyətinin mahiyyətinin tam açılmasına imkan verir.

2.3. İnformasiya cəmiyyəti və bilik cəmiyyətləri

Son dövrdə, daha dəqiq desək, XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq “bilik” və “informasiya” anlayışlarının fərqi diqqətin artması artıq “informasiya cəmiyyəti”nin “**bilik cəmiyyətləri**” ifadəsi ilə əvəz olunması ideyasını formalaşdırmışdır. Bu ideya ilk dəfə YUNESKO-nun 2005-ci il hesabatında səsləndirilmişdir.¹ Belə ki, həmin hesabatda artıq informasiya cəmiyyətindən bilik cəmiyyətlərinə keçid dövrünün gəlib çatdığı qeyd olunur. Hesabata əsasən, **bilik cəmiyyətləri** elə bir cəmiyyətlərdir ki, onların mənbəyini fərdi müxtəliflik və fərdi bacarıqlar təşkil edir. İnformasiya cəmiyyəti texnologiyanın nailiyyətlərinə əsaslanır. Bilik cəmiyyətləri isə daha geniş sosial, etik və siyasi parametrləri əhatə edir. Bu cəmiyyətlərin məhz cəm şəklində qeyd olunması təsadüfi hal deyil.

¹ Toward knowledge societies. UNESCO World Report, 2005, p.17-23, 27-43.

Belə təqdimatda əsas məqsəd onu vurğulamaqdır ki, dünyada mədəni və dil müxtəlifliyini əks etdirən vahid model yoxdur. İstənilən cəmiyyətin qurulması müxtəlif bilik və mədəni formaları ehtiva edir və bu formalara müasir elmi-texniki inkişaf öz təsirini göstərir. İnformasiya texnologiyaları və kommunikasiyaları sahəsində inqilabların dar texnoloji determinizm və fatalizm məntiqi çərçivəsində vahid cəmiyyət formalaşdırması məsələsini məqbul saymaq olmaz. Belə ki, internet və multimedia vasitələrinin imkanlarından istifadə mətbuat, radio, televiziya və ən əsası məktəb kimi vacib alətlərdən uzaqlaşmağa məcbur etməməlidir. Dünya əhalisinin əksəriyyəti kitablara, dərs vəsaitlərinə, savadlı pedaqoqlara ehtiyac duyurlar. Ona görə də ayrı-ayrı qrupların müxtəlif dil və mədəni keyfiyyətləri əsasında yaratdığı bilik cəmiyyətləri həm bu müxtəlifliyin digər bilik cəmiyyətlərində tanınmasına, həm də həmin bilik cəmiyyətlərinin öz bilik və bacarıqlarının dərinə gətirib çıxaracaqdır. Bilik cəmiyyətlərində sosial biganəlik mövcud olmur, çünki burada bilik ictimai xarakter daşdığı üçün hər kəs üçün əlverişli olur. Məhz bu səbəbdən də YUNESKO-nun hesabatında bilik cəmiyyətlərinin rəqəmsal bərabərsizliyi aradan qaldıracağı xüsusi vurğulanır.

Beləliklə, bilik cəmiyyətlərində informasiya biliyin aləti hesab olunur, amma öz-özlüyündə informasiya bilik kimi qiymətləndirilmir. İnformasiyanın düzgün “emalından” sonra onu bilik qismində tanımaq olar və belə emalda insanların özü də iştirak edir.

“Bilik cəmiyyətləri” anlayışı ilk dəfə 1969-cu ildə Piter Draker¹ tərəfindən işlədilmişdir, 90-cı illərdə Robin Mansell və Niko Sterin tədqiqatlarında daha ətraflı təsvirini tapmışdır.² Bilik cəmiyyətlərinin əsasında “insan biliklərinin inkişafı məqsədilə məlumatları axtarır tapmaq, istehsal etmək (yaratmaq), emal etmək, yenidən yaratmaq, yaymaq və istifadə etmək” dayanır. Bu anlayış müxtəliflik, çoxçeşidlilik, həmrəylik, inteqrasiya və birgə iştirakı özündə ehtiva etdiyi üçün bilavasitə insan hüquq və imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edir. Qlobal informasiya cəmiyyəti isə insan hüquqları əsasında bəşəriyyətin inkişafına nail olduğu halda qoyulmuş məqsədə çatmış ola bilər. Bu baxımdan, YUNESKO hesab edir ki, bilik cəmiyyətlərinin yaradılması qloballaşma prosesinin humanistləşdirilməsinə yol açacaqdır.³

Beləliklə, YUNESKO-nun bu mövqeyini dəstəkləyən əksər müəllif və tədqiqatçılar hesab edirlər ki, “cəmiyyət”in mahiyyətini İKT ilə məhdud çərçivəyə salmaq düzgün deyil. Çünki cəmiyyət insanlar toplusu olduğu üçün onların bilik və bacarıqları ilə əlaqəli olaraq biliklər cəmiyyəti adlandırılarsa, daha yaxşı olar.⁴

2.4. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişaf meylləri

Azərbaycan Respublikasının bir sıra normativ sənədləri və mövcud vəziyyətin şərhinə əsasən, ölkədə informasiya cəmiyyəti quruculuğunun yüksək sürətlə inkişaf tempinə malik olduğunu qeyd edə bilərik. **(BAX Cədvəl 2.2)** Belə ki, “Azərbaycan

¹ Peter F. Drucker. The Age of Discontinuity, Guidelines to our changing society. New York: Harper & Row, 1969, 394 p.

² Toward knowledge societies. UNESCO World Report, 2005, p. 20.

³ Toward knowledge societies. UNESCO World Report, 2005, p. 27-43.

⁴ Sally Burch. The Information Society / the Knowledge Society. <http://vecam.org/archives/article517.html>

Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”da ölkə daxilində cari vəziyyət ətrafı təsvir olunur. Strategiyaya görə, Azərbaycan Respublikasında İKT-nin inkişaf etdirilməsi üçün görülən işlər nəticəsində ölkənin ümumdünya elektron məkanına daha sürətli inteqrasiyası, sosial və iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarının (e-hökumət, e-ticarət, distant təhsil və s.) təşəkkül tapması, informasiya və bilik bazarının yaradılması, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində səmərəliliyin artırılması, məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Dövlətin xüsusi diqqətində olan bu sahənin ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün prioritetlərdən olduğu bəyan edilmiş və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 yanvar 2013-cü il tarixli 2664 nömrəli Sərəncamı ilə 2013-cü il Azərbaycan Respublikasında “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili” elan edilmişdir. 2003-2013-cü illər ərzində İKT sahəsinə dövlət tərəfindən yüksək diqqət və qayğı göstərilmiş, məqsədyönlü, kompleks və ardıcıl fəaliyyət həyata keçirilmişdir. Məhz bunun təzahürüdür ki, Azərbaycan BMT-nin ənənəvi olaraq hər iki ildən bir nəşr etdiyi “Elektron Hökumət 2016” (“E-Government Survey 2016”) hesabatında əvvəlki mövqeyini 12 pillə artıraraq, 193 ölkə arasında 68-ci yerdən 56-cı yerə yüksəlmişdir. “Elektron-İştirak İndeksi” üzrə Azərbaycan daha da güclü inkişafa nail olaraq mövqeyini 30 pillə artıraraq 47-ci mövqedə yer almışdır.¹

BMT-nin son hesabatında (2018) isə Azərbaycanın müasir idarəçilik təcrübəsi “yaxşı təcrübə” kimi qiymətləndirilir: “Dövlətlərin elektron dövlət strategiyalarını tətbiq etmələrinə dair dünyanın müxtəlif yerlərindən çox yaxşı nümunələr vardır. Məsələn, Azərbaycan insan resursları və potensialın artırılması vasitəsilə dövlət qulluqçularının düşüncə tərzini dəyişdirmək üçün birləşdirilmiş şəkildə xidmətlərin müasirləşdirilməsinə dair bütünlüklə hökumət yanaşmasını qəbul etmişdir.”²

Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin bütün əlamətləri üzrə tədbirlər planlaşdırılır və həyata keçirilir. Burada ilk növbədə, müvafiq hüquqi bazanın yaradılmasını qeyd etmək lazımdır. Ölkə daxilində qəbul edilən çoxsaylı normativ mənbələr İKT-nin inkişafı üçün yeni imkanlar açmaqla yanaşı, sahə üzrə azad bazar və sağlam rəqabət prinsiplərinin gözlənilməsinə, vətəndaşların və dövlət orqanlarının İKT-dən geniş istifadə etməsinə şərait yaratmışdır. Bütün bunları rəsmi statistik məlumatlar bir daha təsdiq edir.³

Ölkədə “elektron hökumət”in formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir və dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında münasibətlərinin İKT-dən istifadə etməklə sadələşdirilməsi, şəffaflaşdırılması bürokratik əngəllərin qarşısının alınmasına xidmət edir. Ölkədə “elektron hökumət”in zəruri infrastrukturunu yaradılmışdır. “Elektron hökumət” portalı artıq fəaliyyət göstərir, dövlət orqanlarının informasiya sistemləri arasında xüsusi infrastruktur vasitəsilə informasiya mübadiləsi aparılır, elektron imzanın istifadəsi üçün infrastruktur və sertifikat xidmətləri mərkəzləri yaradılmışdır. Nəticədə

¹ United Nations. E-Government Survey 2016. <https://www.un.org/development/desa/en/>

² United Nations. E-Government Survey 2018: Gearing e-government to support transformation towards sustainable and resilient societies. p. 3.

³ Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları. Statistik məcmuə. Rəsmi nəşr. Bakı, 2016, http://www.stat.gov.az/source/information_society/

e-imzanın tətbiqi genişlənir, dövlət orqanları tərəfindən müxtəlif elektron xidmətlər göstərilir. Hazırda “Elektron hökumət” portalına qoşulmuş dövlət qurumlarının elektron xidmətləri “bir pəncərə” prinsipi əsasında əhaliyə təqdim edilir. “Elektron hökumət” portalı haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi və elektron xidmətlərin genişləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 fevral 2013-cü il tarixli 813 sayılı Fərmanı bu sahədə aparılan işlərə xüsusi təkan vermişdir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, vətəndaşlara xidmətlərin daha keyfiyyətli, rahat, vahid məkandan və müasir innovasiyaları tətbiq etməklə həyata keçirilməsi, dövlət orqanlarının informasiya bazalarının qarşılıqlı inteqrasiyası, elektron xidmətlərin təşkili prosesinin sürətləndirilməsi, bu sahədə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyul 2012-ci il tarixli 685 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi və onun tabeliyində “ASAN xidmət” mərkəzləri yaradılmışdır ki, bu da qısa müddətdə özünü müsbət təcrübə kimi doğrultmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, rabitə və yüksək texnologiyalar sektoru ilə bağlı Azərbaycan hökumətinin təşəbbüslərindən biri kimi BMT tərəfindən dəstəklənən ölkəni tranzit-informasiya məkanına çevirəcək Trans Avrasiya Super İnformasiya Magistralı – TASİM layihəsi də icra olunur. Qeyd olunmalıdır ki, Frankfurtdan Honkonqa istiqamətlənən əsas tranzit xəttinin qurulmasını nəzərdə tutan bu xətt Avropanın və Asiyanın ən böyük informasiya mübadiləsi mərkəzlərini birləşdirərək Çin, Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədən keçərək, Almaniyaya qədər uzanacaq və həmçinin ehtiyat Şimal tranzit xətti Rusiya, Ukrayna və Polşadan keçəcəkdir.¹

Ölkədə rəqabətədavamlı və yüksək ixrac potensialı, innovativ İKT sənayesinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanları ilə Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu və “Yüksək Texnologiyalar Parkı” yaradılmışdır. Bu yeni qurumlar Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının güclənməsinə, xarici investisiyaların cəlb edilməsinə və ölkədə İKT məhsullarının istehsalının genişlənməsinə, yeni yaranan şirkətlərin fəaliyyətinin təşkilinə və innovativ təşəbbüslərə (“start-up”lara) maliyyə dəstəyini və təşkilati dəstəyi təmin edəcəklər.

Qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması prosesində beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində də Azərbaycan Respublikasının rolu az deyil. Belə ki, 2004-cü ilin 25-28 noyabr tarixlərində Bakıda keçirilən “Rəqəmli Uçurum və Bilik İqtisadiyyatı üzrə Bakı Bəyannaməsi”ni qeyd etmək lazımdır. Bəyannamədə göstərilir ki, Avrasiya regionunun gələcəyi “rəqəmli uçurum”un aradan qaldırılması və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçidi təmin edəcək fəaliyyət siyasətindən asılıdır. Bu siyasət biliklər iqtisadiyyatının imkanlarının hər kəsə açıq və əlyetər olmasını, həmçinin onun asılı olduğu informasiya infrastrukturunun təhlükəsizliyini, sağlamlığını və dayanıqlığını təmin etməlidir. Ona görə rəqəmli uçurum və bilik iqtisadiyyatı üzrə Qlobal Bakı kon-

¹ Hacızadə M.E. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması amilləri və onun Azərbaycanda inkişaf meylləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №2, s. 77-78.

fransının iştirakçıları aşağıdakı prinsip və prioritetlər üzrə razılığa gəlmişlər: hökumətin liderliyi və təşəbbüskarlığı; özəl sektorla gücləndirilmiş əməkdaşlıq; vətəndaş cəmiyyəti ilə dialoq, məsləhətləşmələr və tərəfdaşlıq; cəlb olunma, İKT və informasiya inqilabının yaratdığı imkanlar bütün vətəndaşlar, xüsusilə də sosial cəhətdən aztəminatlı qruplar və şəxslər üçün mümkün və əlçatan olmalıdır. Bu məsələdə qadınlara, həmçinin təbii və insanın törətdiyi fəlakətlərdən zərər çəkmiş, münafişələrdən sonrakı vəziyyətlərdəki qrup və cəmiyyətlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir; təhsil; internetin idarə edilməsi; İKT-nin inkişafının maliyyələşdirilməsi; mühafizə, təhlükəsizlik, məxfilik; əqli mülkiyyət hüquqları və məzmun.

Bakı Bəyannaməsində Qlobal Bakı konfransı İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitinin təşkilatçıları yuxarıda qeyd olunan məsələlər üzrə açıq müzakirə təşkil etməyə və bu Sammitin keçirilməsi zamanı həmin məsələlərin əhəmiyyətinin qlobal səviyyədə başa düşülməsinə yardım göstərməyə çağırır. Bu, məzmunun yaradılmasındakı müsbət təcrübə, innovasiyaların tətbiq olunma hallarının nümayiş etdirilməsi və Dünya Sammiti mükafatları tərəfindən onların yaradıcılarının təltif olunması məsələlərinə də aiddir.

“İKT inkişafı üçün maliyyə mexanizmləri” Beynəlxalq seminarı da Azərbaycan Respublikasında keçirilmişdir. 2005-ci ildə təşkil olunan bu seminarda əsasən İKT-in inkişafı ilə bağlı problemlər araşdırılmış və həmin problemlərin aradan qaldırılması yolları müzakirə edilmişdir.

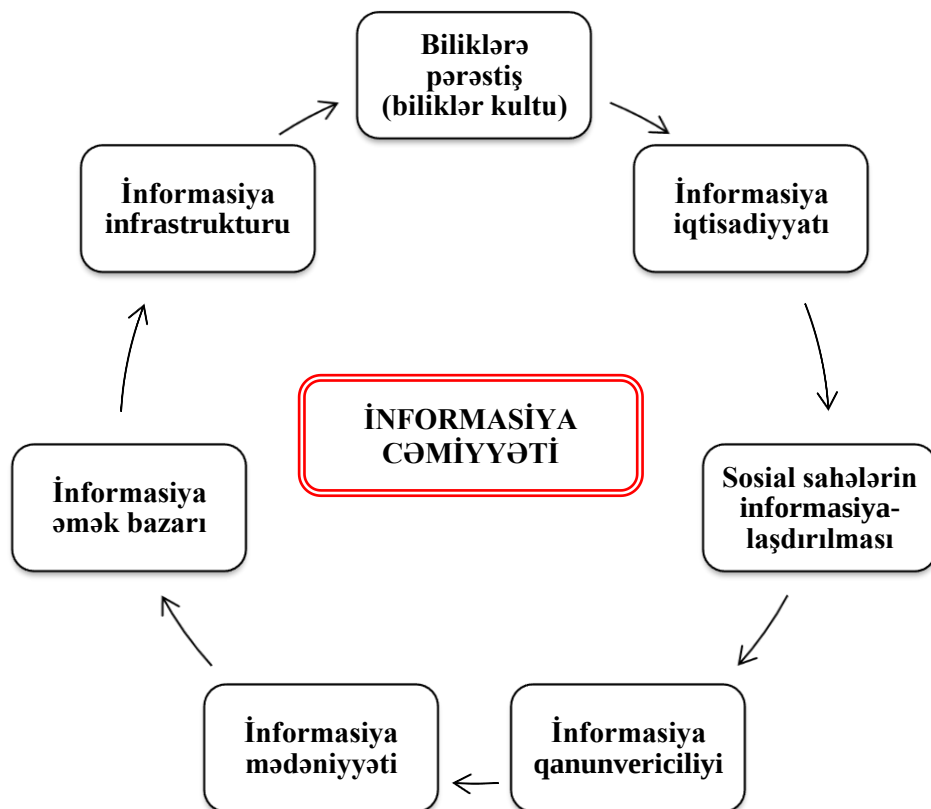
Dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da 17 may “Ümumdünya İnformasiya Cəmiyyəti günü”¹ kimi qeyd olunur və hər il yeni mövzu gündəmə gətirilir. Həmin mövzuların müzakirəsində əsas məqsəd İKT-dən istifadənin cəmiyyətə verdiyi imkanlar barədə məlumatlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək etməkdən ibarətdir. Məsələn, 2008-ci ildə “Əlil insanların informasiya telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarının artırılması”, 2009-cu ildə “Kiberfəzada Uşaqları qorumaq”, 2010-cu ildə “Daha yaxşı şəhərlər, İKT ilə daha yaxşı həyat”, 2011-ci ildə “Kənd yerlərində İKT ilə daha yaxşı həyat”, 2012-ci ildə “İKT-də qadınlar və qızlar”, 2013-cü ildə “İKT və yol hərəkətinin təhlükəsizliyinin artırılması”, 2014-cü ildə “Dayanıqlı inkişaf naminə genişzolaqlı rabitə”, 2015-ci ildə “Telekommunikasiya və İKT: innovasiyaların hərəkətverici qüvvələri”, 2016-cı ildə “Sosial inkişaf üçün İKT sahibkarlığı”, 2017-ci ildə “Böyük təsir üçün böyük verilənlər”, 2018-ci ildə “Süni intellekt” və s. mövzularda müzakirələr aparılmışdır. Göründüyü kimi, günün mövzusu qismində qoyulan məsələlər ikitərəfli aspektə malikdir. Belə ki, bu mövzular bir tərəfdən İKT-nin inkişafını nəzərdə tutursa, digər tərəfdən də cəmiyyətin müəyyən təbəqələrinin informasiyalaşma sferasında maarifləndirilməsi məqsədini daşıyır. Məhz bu məqsəd də informasiya cəmiyyətinin inkişafını şərtləndirən amillərdən biridir.

Yuxarıda qeyd olunanlar respublikamızda informasiya cəmiyyətinin yüksək tempə inkişafını göstərir və bu inkişaf statik xarakter daşımayıb, dinamikliyi ilə

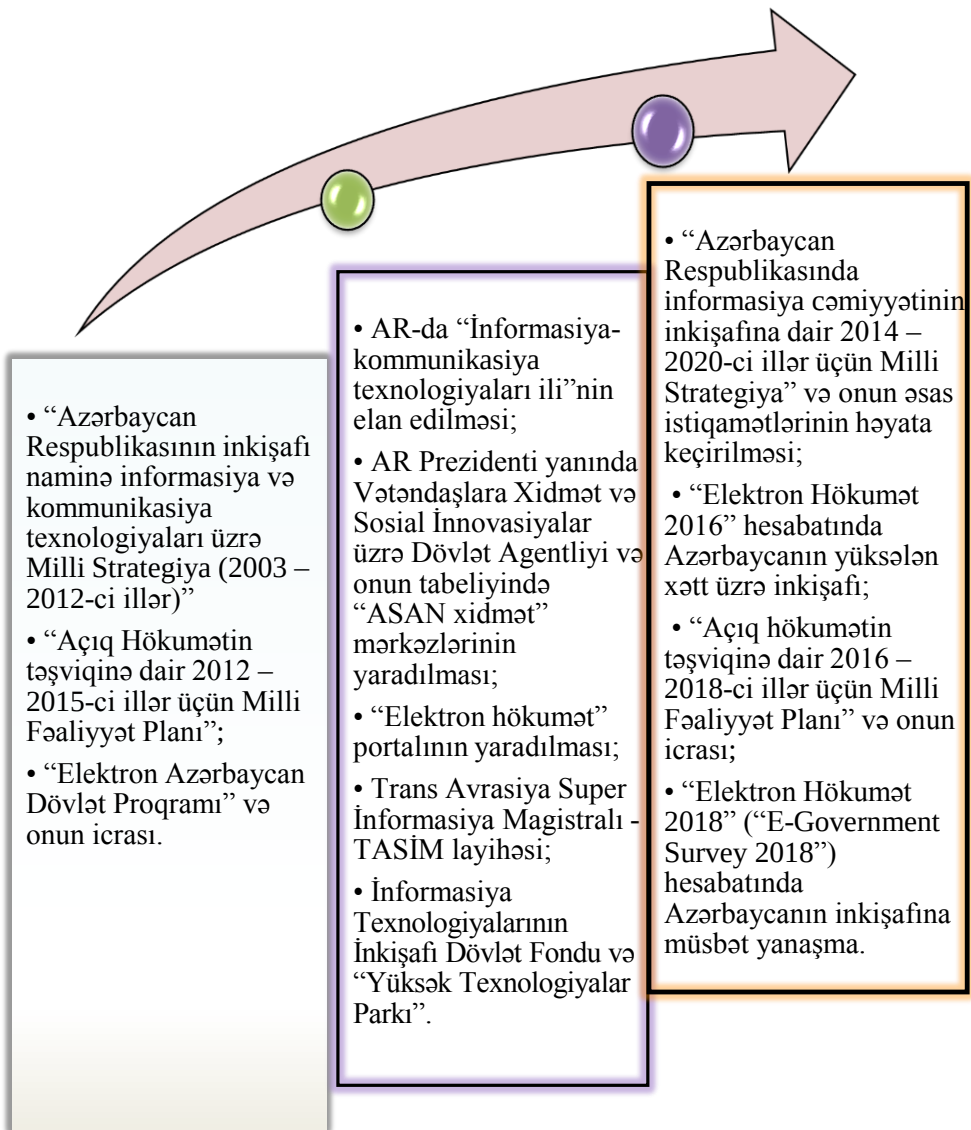
¹ BMT-nin Baş Məclisi 2006-cı ildə 17 may tarixini “Ümumdünya İnformasiya Cəmiyyəti günü” elan etmişdir. Bu günün may ayının 17-də qeyd olunmasının tarixi səbəbi: Məhz həmin gün 1865-ci ildə Parisdə 20 Avropa ölkəsinin nümayəndələri tərəfindən Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının (BTİ) (International Telegraph Union-ITU) yaradılması haqqında müqavilə imzalanmışdır. BTİ-nin yaradılmasının əsas məqsədi həmin dövrə məxsus teleqraf əlaqələri üçün vahid standartları müəyyən etmək idi.

xarakterizə olunur. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı sahəsində operativ formada aparılan dövlət siyasətinin bütün istiqamətləri üzrə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin icrası üzrə tədbirlər planının müntəzəm formada həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında informasiya hüquq münasibətlərinin normal şəkildə inkişafını təmin edən ən başlıca faktor hesab olunur.

Cədvəl 2.1.

Cədvəl 2.2. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişaf tempi

III FƏSİL

İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİNDƏ “ELEKTRON DÖVLƏT” VƏ “ELEKTRON DEMOKRATIYA”

3.1. E-dövlətin anlayışı, məqsədi, hədəfləri və faydaları

İnformasiya cəmiyyətində başlanmış olan dəyişiklik və yeniliklər iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni həyata da təsir etmişdir. İdarəetmə sahəsində formalaşan dəyişikliklərin nəticəsi olaraq yeni bir dövlət anlayışı – **e-dövlət modeli** ön plana çəkilməyə başlamışdır. E-dövlətin formalaşması nəticəsində açıq, şəffaf, iştirakçı, rahat, sürətli və təsirli kimi müəyyənedici xüsusiyyətlərlə dəstəklənən bir dövlət idarəetməsi ənənəvi dövlət idarəetməsinin yerini almağa başlamışdır.¹ Dövlət xidmətlərində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin artan formada elektron mühitə daşınması idarəetməni e-dövlət istiqamətində dəyişikliklərə aparmaqda davam edir. Məhz buna görədir ki, son illərdə beynəlxalq və milli səviyyələrdə elektron idarəçiliyin tətbiqi geniş yayılmışdır. Dünyada hökumətlər inkişaf etmiş İKT sahəsində formalaşan üstünlüklərdən istifadə edərək dövlət idarəetməsini daha təsirli və daha işlək hala gətirə bilmək üçün hüquqi baza formalaşdıraraq təşəbbüs və layihələr irəli sürməkdədirlər. Bu müddətdə hökumətlərin söyləri beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də dəstəklənməkdədir. Həm beynəlxalq, həm də milli təşkilatlar tərəfindən mövzuya belə əhəmiyyət verilməsi e-dövlət xidmətlərinin həm texnoloji, həm də hüquqi xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif üsulların formalaşdırılmasına təkan vermişdir. Bu baxımdan, “e-dövlət” həm anlayış olaraq, həm də tətbiqi baxımından çox sıx nəzərdən keçirilən mövzu olmuş və qısa zaman ərzində bir çox elmi-tədqiqatlarda və ədəbiyyatlarda araşdırılmışdır.

Dövlət xidmətlərinin elektron mühitdə təqdim edilməsi mənasına gələn e-dövlət sayəsində xalqın xidmətə əlyətərliyi daha sürətli və daha ucuz olmaqdadır. E-dövlət dövlət xidmətlərinin İKT vasitəsilə vətəndaşlara çatdırılması olaraq da izah edilir. E-dövlətin mükəmməl idarəçiliyə nail olmaqda vacib bir vasitə olduğu bu mənada şəffaflaşmada, sui-istifadə halları ilə mübarizədə və xalqın idarəetmə müddətlərinə demokratik töhfə verməkdə bir vasitə olaraq istifadə oluna biləcəyi artıq mübahisəsiz bir reallıq olaraq qəbul edilmişdir. E-dövlətə anlayış verməzdən əvvəl, elektron dövlətin inkişafına şərait yaradan reallıqlara nəzər yetirmək lazımdır. “E-dövlət: dövlət idarəetməsində yeni imkanlar” adlı əsər e-dövlətin gələcəyin dövləti olacağına yönələn düşüncələr formalaşdırır və bu düşüncələri zaman keçdikcə haqlı çıxaran səbəb və təsirləri isə belə ifadə edir:

1) Ənənəvi üsullarla çalışan (bürokratik) dövlət qurumları getdikcə üzərindəki yükü daşımaqda çətinlik çəkirlər. Vəzifələrin və təqdim edilən xidmətlərin görülməsi üçün lazım olan kağız üzərindəki işlər, həm idarəetmə müddətini uzatmaqda, həm də maliyyə xərclərini artırmaqdadır.

¹ Marquardt K., Gökçe, O. E-devlet: Kavramın Anlamı ve Kapsamı. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2008, s. 27.

2) Mərkəzi idarəetmədən yerli idarəetməyə səlahiyyət və vəzifələrin ötürülməsi, dövlətin bəzi vəzifələri yerinə yetirərkən özəl sektorla daha yaxın münasibətə keçməsi kimi dövrün tələbinə uyğun yanaşmaları, dövlət qurumlarının koordinasiya yoxlama və nəzarət funksiyalarının ön plana çıxmasına səbəb olmaqla yanaşı, yeni öhdəliklərin yerinə yetirilməsində daha əlverişli vasitələrdən istifadə etməni tələb halına çevirməkdədir.

3) İnkişaf edən İKT tədricən iqtisadi və sosial həyatın imtina olunmaz bir hissəsi olmaqda, dövlətin bu inkişafa uyğunlaşması da bir məcburiyyətə çevrilməkdədir.

4) Fərdlər inkişaf edən texnologiyaların sayəsində dövlətə qarşı daha tələbkər olmaqdadırlar. Texnologiya və çoxlu media vasitələri informasiya əldə etmək və onun ötürülməsi məsələsində məhdudiyyət tanımır. Müasir inkişaf özlərinə xidmət göstərən qurumlardan daha aktiv, daha sürətli, daha açıq, daha doğru və daha az maliyyə xərci tələb edən işlər tələb etməkdə və gözlənməkdədir.

5) Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanlarının xidmətləri dövləti müdafiə, terrorizmin qarşısının alınması kimi məsələlərlə yanaşı dövlətə hər sahədə xidmət göstərməli, xüsusi ehtiyac və problemlərin müəyyənləşdirilməsi və ödənilməsi məsələsində dövlətin vəzifələrini yerinə yetirə bilməsi üçün yüksək texnoloji vasitələrdən istifadə olunmasını vacib hala gətirməlidir.

E-dövlət dedikdə, dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri informasiya ilə təmin etməsi və bu inkişafın tamlığını onun təhlükəsizliyini təmin etməsi başa düşülür. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində dövlətin müxtəlif növləri olmuşdur:

- Nəzarətəddici dövlət – sənayedən əvvəlki cəmiyyət;
- Hüquqi dövlət – sənaye cəmiyyəti;
- Sosial dövlət – post-sənaye cəmiyyəti;
- Elektron dövlət – informasiya cəmiyyəti.

Elektron dövlət dövlət idarəetməsində şəffaflığı təmin etmək məqsədi daşıyır. Elektron dövlət ideyası dövlətin veb-saytlar formalaşdırması ilə reallaşmağa başlayır ki, bununla da dövlət vətəndaşın informasiya hüququnu reallaşdırır, elektron sistemlərdə yerləşdirilmiş informasiyaya görə məsuliyyət daşıyır və kommunikasiya funksiyasını həyata keçirir.

Ədəbiyyatda e-dövlətə bir çox anlayışlar verilmişdir. Riçard Heeks e-dövlətə dövlət orqanlarının fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi olaraq anlayış vermişdir.¹

ABŞ-ın Ümumi mühasib ofisinin müdir müavini D.L.McClure isə e-dövlətlə bağlı fikirlərini belə ifadə etmişdir: e-dövlət vətəndaşla daha rahat və daha səmərəli qarşılıqlı münasibət yaradaraq dövlət və cəmiyyət arasında daha yaxşı münasibət yarada bilmə potensialına malikdir.²

Türk müəllifi M.Yıldız öz məqaləsində e-dövləti dövlətin təşkilatı qurumlarının informasiya və xidmətin təqdim olunmasında və dövlətin demokratik idarəetməsində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bacarığının olması kimi izah etmişdir.³

¹ Heeks Richard. Understanding e-Governance for Development. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/NISPAcee/UNPAN015484.pdf>

² McClure D.L. Electronic Government: Federal Initiatives Are Evolving Rapidly. But They Face Significant Challenges. 2000, <https://www.gao.gov/new.items/a200179t.pdf>

³ Yıldız M. Uluslararası Kuruluşların Türkiyenin E-devlet Siyasalarına Etkisi. // Amme İdaresi Dergisi, 2007, 40 (2), s. 39.

Başqa bir şərhə görə, e-dövlət bütün dövlət xidmətlərinin elektron mühitdə təqdim edildiyi dövlət sistemidir. Bu sistem sayəsində vətəndaşlar bürokratiya ilə üzləşmədən asan və ucuz yolla dövlət xidmətlərindən istifadə edə biləcəklər. E-dövlət dedikdə, yalnız dövlətin bütün proqramlarının elektronlaşdırılması başa düşülməməlidir. Texnoloji həll yolu üzərində fikrin cəmlənməsi vətəndaşı dövlətin müştərisi və qərar alma müddətində aktiv bir iştirakçı olaraq görməsi halında bürokratiya aradan qaldırılsa, e-dövlət qurula bilər.¹ E-dövlət vətəndaşların öz dövlətləri ilə yaxınlaşmasını təmin etməkdədir.

Daha başqa bir anlayışa görə, e-dövlət dövlət idarəetməsində İKT-nin strateji istifadəsi sayəsində informasiya cəmiyyətinin ehtiyaclarına cavab verə biləcək, vətəndaş və dövlət orqanlarının elektron mühitdə münasibət yaratması üçün məhsuldarlığı, şəffaflığı və inkişafı təmin edəcək yenidən qurulmuş modelidir.² Özəl sektor qarşısında zəifləyən dövlət idarəetməsinin yenidən qurulmasında İKT-dən daha çox yararlanmanın qaçılmaz bir yol olduğu fikrinin artıq hər kəs tərəfindən qəbul edilən bir reallıq olduğunu vurğulayan Hüseyin Odabaş e-dövlətə:

- fərdi və gizli məlumatların müdafiəsi şərti ilə;
- informasiya texnologiyaları vasitəsilə;
- vətəndaşlara özəl sektora və dövlət qurum və təşkilatlarına;
- 7 gün 24 saat dövlət xidməti verə bilən;
- lazımı xidmətlərdən yararlanı bilən və ya lazımı məlumatları əldə edə bilən;
- daha şəffaf və demokratik bir üsul vasitəsilə, daha gəlirli, təsirli və sürətli
- xidmət verə bilən dövlət forması şəklində anlayış vermişdir.³

E-dövlətin tətbiqi dövlət idarəetməsi sahəsində çalışan alimlərin əksəriyyətinin maraq dairəsində olduğu kimi, BMT, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İÖİT), Avropa İttifaqı (Aİ) kimi beynəlxalq təşkilatların da gündəmini tutmuşdur. BMT-nin verdiyi anlayışa görə, e-dövlət hökumətin İKT-dən informasiya və xidmətləri vətəndaşlara verə bilmələri üçün istifadə olunmasıdır.⁴ İÖİT-in verdiyi anlayışa görə, isə e-dövlət hökumətin daha yaxşı idarəetmə sisteminə nail olma vasitəsi olaraq İKT-dən, xüsusilə də internetdən istifadəsidir. Aİ isə daha geniş anlayış vermişdir: “E-dövlət dövlət xidmətlərini və demokratiyanı daha da təkmilləşdirmək və dövlət siyasətinə dəstəyi gücləndirmək məqsədilə İKT-nin dövlət idarəetməsində təşkilatı dəyişikliklər və yeni bacarıqlarla uzlaşdırılaraq istifadə olunmasıdır”.⁵

E-dövlət yeni bir anlayış olaraq nəzərdən keçirilsə də, əsas etibarilə elektron dövləti yeni edən vasitələr istifadə edilən üsullar və bu anlayışın arxasında gizlənən xüsusiyyətlərdir. Nə qədər elektron olsa da, dövlət anlayışı yenə də ilk olaraq ona verilən anlayış

¹ Asma Al-Hashmi. ve Abdul Basit Darem. Understanding Phases of E-government Project. s. 152. https://www.csi-sigegov.org/emerging_pdf/17_152-157.pdf

² Kuran N.H. Türkiye İçin E-devlet Modeli. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 11 s.

³ Odabaş H. E-devlet Sürecinde Elektronik Belge Yönetimi. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği, 2009, s. 8-9.

⁴ United Nations. Global E-government Readiness Report 2004. Towards Access for Opportunity: Towards Access for Opportunity. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN019207.pdf>

⁵ Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - The Role of E-Government for Europe's Future. Commission of the European Communities, 2003. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52003DC0567>

qorumaqdadır. Burada yeni olan yalnız elektron dövlətin ənənəvi dövlətdən fərqli olaraq, funksiyasını hansı və necə üsullarla yerinə yetirməsindədir. Dolayısı ilə e-dövlət əslində ənənəvi dövlətin davamını əsas götürən bir yanaşma deyil, dövlətin struktur olaraq quruluşunu vacib edən bir model olaraq da qəbul edilməkdədir. E-dövləti sadəcə hökumətin bir veb-səhifəsi kimi deyil, siyasi, sosial, iqtisadi və texnoloji vasitələr daxilində mövcud olan bir tam olaraq qiymətləndirmək lazımdır.

E-dövlət anlayışı öz-özlüyündə ortaya çıxmış bir anlayış olmayıb, müəyyən zaman daxilində informasiya texnologiyalarının köməyi ilə mövcud olan dövlət anlayışının bir ifadəsidir.¹ E-dövlət ilk baxışda dövlət xidmətlərinin elektron mühitə daşınması fəaliyyətinin bir nəticəsi kimi görülməklə birlikdə diqqət yetirilməli olan başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada dövlətin “elektronlaşdırılması” ilə informasiya emalı artırılmış, təcili qərar qəbul edə bilən və ehtiyaclara sürətlə cavab verə bilən dövlət quruluşu formalaşdırılmışdır.

Dövlət qurumlarının bütün xidmətləri internetə daşınması e-dövlət modelinin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu modeldə dövlət sektorunun fəaliyyəti böyük ölçüdə artarkən, dövlət vətəndaş münasibətlərində isə fərqli hal ortaya çıxarır. Əmək, ticarət, təhsil və sosial həyat tərzini dəyişdirən internet artıq dövlət qurumlarının da fəaliyyət və xidmət anlayışını dəyişdirməkdədir. E-dövlətə belə bir formada anlayış vermək olar: E-dövlət dövlətin gündəlik idarəetmə fəaliyyətlərinin daha da asanlaşmasında İKT-dən istifadə olunmasıdır. E-dövlət dövlət işlərində istər vətəndaş, istərsə də idarəedənlərə münasibətdə xidmətlərin göstərilməsi məqsədilə elektron ticarət üsul və vasitələrinin tətbiqidir. Deməli, e-dövlət ən sadə formada “dövlətin vətəndaşlara qarşı yerinə yetirməklə öhdəlik daşdığı, vətəndaşların da öz növbəsində dövlətə qarşı daşdığı öhdəliklərin elektron vasitələrlə təhlükəsiz formada həyata keçirilməsidir. Ağıllı dövlət olaraq tanınan “elektron dövlət” dövlətin xidmət göstərdiyi sahələrdə İKT-dən istifadə yolu ilə şəffaf, vətəndaşa yaxın daha ucuz və daha əlverişli bir idarəetmə vasitəsi olaraq tanınır.² Başqa sözlə, e-dövlət İKT-dən istifadə etməklə dövlət xidmətlərinin vətəndaş və idarəetmə orqanlarına daha rahat bir formada, daha şəffaf, təsirli, münasib və ucuz bir şəkildə təqdim edilməsidir. Bu anlayış dövlətdən dövlətə, dövlətdən vətəndaşlara, dövlətdən-özəl sektora, işçilərə olan münasibətlərdə yeni münasibətlərin qurulmasını təmin etməkdədir.

E-dövlətə verilmiş başqa bir anlayışda isə deyilir ki, e-dövlət dövlətin vətəndaşlara qarşı yerinə yetirməkdə öhdəlik daşdığı vəzifə və öhdəliklərlə, vətəndaşların dövlətə qarşı olan vəzifə və xidmətlərinin qarşılıqlı olaraq elektron çatdırılması və çatdırılmasının davamlı və təhlükəsiz olaraq həyata keçirilməsidir.³

Yuxarıda qeyd olunan yanaşmalarda diqqət yetirilməli olan əsas xüsusiyyət İKT-dən istifadənin e-dövlət üçün vacib bir vasitə kimi qiymətləndirilməsidir. Bu o deməkdir ki, İKT olmasa, e-dövlətin tətbiqindən danışmaq mənasızdır. E-dövlətin digər komponentləri isə vətəndaş, hüquqi şəxslər və dövlətin özüdür. E-dövlətdə distant

¹ Ali Arifoğlu, Abdullah Körnes, Ali Yazıcı, Kemal Akgül, Ahmet Ayvalı. E-Devlet Yolunda Türkiye. Türkiye Bilişim Derneği (TBD). Kamu-İB, 2002, s. 13.

² Levent Yanık. Değişimin Rotası e-Türkiye. <http://www.teknoturk.org/docking/yazilar/t>

³ Ali Arifoğlu, Abdullah Körnes, Ali Yazıcı, Kemal Akgül, Ahmet Ayvalı (Der.) E-Devlet Yolunda Türkiye. // Türkiye Bilişim Derneği (TBD). Kamu –İB, 2002, s. 11.

təhsil və video-konfrans kimi texnoloji vasitələr ilə yer və zamandan asılılıq aradan qaldırılmış olur, bundan başqa məlumatlar qloballaşır, elektron kitabxana vasitəsilə elm geniş yayılmış olur.

Dünyada tətbiq olunan e-dövlət proqramlarına baxaraq, e-dövlətin əhatə dairəsinin genişliyini görməmək mümkün deyil. Sağlamlığın qorunmasından sosial təminata, milli və coğrafi informasiya sistemlərindən seçimlərə qədər çox geniş sahədə dövlətin vətəndaşlara və ya dünyanın hər hansı bir yerindəki insanlara internetdən istifadə etməklə geniş əhatəli xidmətlər təqdim etməsi mümkündür. Fiziki və hüquqi şəxslərin vəziyyətini yaxşılaşdıracaq hər növ xidmət onlayn təqdim edilə bilər. Texnologiyadan istifadə ilə birlikdə dövlət xidmətlərinin çatdırılmasında bir yenilik ifadə edən e-dövlətin dörd vasitəsi olduğu qəbul edilir: **e-xidmət, e-demokratiya, e-ticarət və e-idarəetmə**.

E-xidmət – dövlət qurumlarının sahib olduğu informasiya, sənəd və proqramların, eləcə də təqdim etdikləri xidmətlərin elektron mühitdə əlverişliliyini ifadə edir.

E-demokratiya – qərar qəbul etmədə xalqın iştirakını artırmaq məqsədilə e-mail və internet kimi elektron vasitələrdən istifadəni nəzərdə tutur.

E-ticarət – vətəndaşlar üçün vergi və qəbzləri elektron vasitələrlə ödənilə bilməsi mənasına gəlmiş halda, dövlət üçün bəzi əşyaları satın ala bilməyi və hərrac kimi bir sıra fəaliyyətləri reallaşdırma bilməni ifadə edir.

E-idarəetmə – idarəetmə müddətini təsirli hala gətirə bilmək və qeydiyyatları elektron apara bilmək üçün fərqli idarəetmələrin sahib olduğu məlumatların birləşdirilməsi və idarəedənlər arasındakı informasiya axınının təmin olunmasını əhatə edəcək şəkildə geniş bir perspektivlə dövlət idarəetməsinin inkişaf etməsi üçün informasiya texnologiyalarından istifadəni nəzərdə tutur. E-dövlət bu vasitə ilə bir tam yaradaraq e-dövlət anlayışını və dövlət-vətəndaş münasibətlərini formalaşdırır. Bu vasitələrlə birlikdə vətəndaşlar daha asan bir şəkildə qərar qəbul etmədə, xidmətdən istifadə etmədə və idarəetmədə fəal iştirak edə bilirlər.

E-dövlət vətəndaşları dövlətə daha yaxın edə bilmək üçün çalışmaqdadır. Əsas məqsəd qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün maksimum e-dövlətin imkanlarından istifadə etməkdir. Bu hədəflər isə istər dövlətdaxili, istərsə də dövlətdən kənar olmaqla bəlli sahələrdə mövcud vəziyyətin yaxşılaşmasına və qənaət əldə etməyə yönələn fəaliyyətlər cəmi kimi qarşıya çıxmaqdadır.

E-dövlətin məqsədlərini bu şəkildə qruplaşdırmaq olar: şəffaflıq; keyfiyyətli xidmət; xidmətlərdə məhsuldarlıq; xərclərdə qənaətin təmin olunması; kağız üzərində aparılan bütün sənədləşmələrin nəzarətə götürülməsi; 7/24 saat dövlət xidməti; iştirakçılığın artırılması; rahat, sürətli və asan əldə etmə. **(BAX: Cədvəl 3.1)**

E-dövlət haqqında verilən anlayışlardan çıxış edərək, e-dövlətin tətbiqində əsasən aşağıdakı **hədəflərə** çatmaq qarşıya məqsəd qoyulmuşdur:¹ **(BAX: Cədvəl 3.2)**

- Yeni yaradılan texnologiya yönümlü layihələrin daha dəqiq və düzgün izahı təmin olunacaqdır;

¹ Kösecik Muhammet, Naci Karkın. Elektronik Devlet: Amaçlar, Sorunlar ve Uygulamalar. Ankara: Gazi Kitabevi, 2004, s. 99.

- Dövlətdə bürokratiyanın qarşısı alınacaq, dövlət sürətli, müasir, gənc dinamik quruluşlu olacaqdır. Beləliklə, dövlət iqtisadi baxımdan dünya coğrafiyasında daha rəqabətə davamlı hala gələcəkdir;

- Dövlət orqanları arasında qurulan elektron əlaqə sayəsində onlar daha çevik və məhsuldar işləyəcək, dövlət artıq təkbaşına fəaliyyət göstərməyəcək, tətbiq olunan yeni proqramla dövlət orqanları və özəl sektor arasında birlik təmin olunacaqdır;

- Vergi alan dövlətdən vətəndaşa xidmət edən dövlət anlayışına keçid təmin olunacaqdır. Yəni “birinci dövlət” yanaşmasından “dövlət vətəndaş üçün” yanaşmasına və onun tətbiqinə keçid baş verəcəkdir;

- Vətəndaşla daha tez və təsirli bir münasibət quran dövlət orqanları meydana gələcəkdir;

- E-dövlət modelinin reallaşmasında bir standart, texniki quruluş və informasiya yığını bir çox layihənin qüsursuz həyata keçməsinə təmin edəcəkdir;

- Vətəndaşlar tərəfindən dövlət qurumlarına olan inam artacaqdır;

- Mərkəzi idarəetmə ilə yerli özünüidarəetmə arasındakı münasibət daha da sıx əməkdaşlıq halına gələcəkdir;

- Dövlət xidmətlərinin vətəndaşlara təqdim olunması və çatdırılmasında maliyyə xərcləri azalacaqdır;

- Göstərilən xidmətlər qoyulan vaxt məhdudiyyəti aradan qaldırılaraq 7/24 saat fasiləsiz çalışan e-məmurlarla çatdırılacaq, yəni vətəndaş zaman və məkan baxımdan hər hansı bir məhdudiyyət olmadan istənilən xidmətdən yararlanacaqdır;

- Dövlət verilənlər bazası sayəsində özünün formalaşdırdığı və daha əvvəldən sistemdə yer alan informasiyanı vətəndaşdan tələb etməyəcək, yəni dövlətin şəxslərin qeydiyyatı, hərbi xidmətlə bağlı məlumatı, diplom kimi məlumatları təkrarən kağız formasında istəməsinə ehtiyac qalmayacaqdır;

- Sistemə daxil olanlar arasındakı məsafə qısaldılaraq, ölkədəki bölgələrə bərabər səviyyədə xidmət təqdim ediləcəkdir;

- Dövlət xidmətlərindəki bürokratik maneələr aradan qaldırılaraq xidmət təqdim etmədə sürətlilik və təsirlilik təmin olunacaqdır;

- Hesab verə bilən, etibarlı və daha şəffaf bir dövlət idarəetməsi qurulacaqdır.

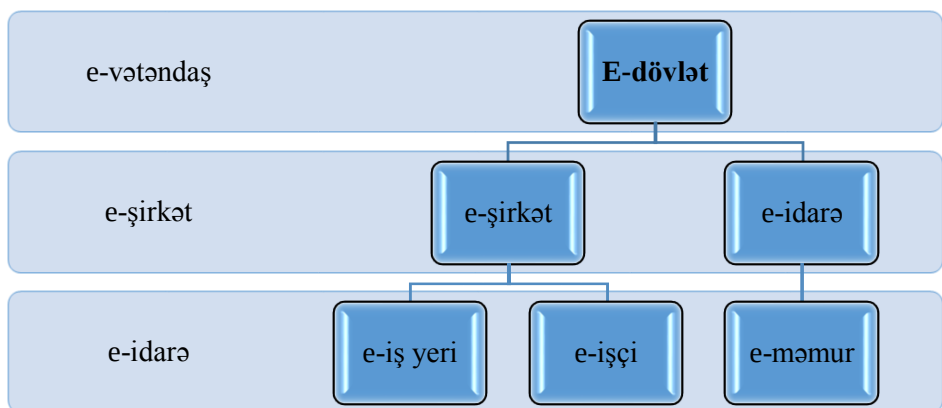
E-dövlətin məqsədlərinə aiddir: xərclərdə və görülən işlərdə qənaətin təmin olunması; informasiya əldə etmənin asanlaşması; dövlət xidmətlərində keyfiyyətin artırılması; dövlət orqanları arasında əlaqənin qurulması; iqtisadi münasibətlərin nəzarət altına alınması; bürokratiya, rüşvət və sui-istifadə hallarının qarşısının alınması.

E-dövlətin subyektləri. 1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən idarəetmədə dəyişikliklərin baş verməsi ənənəvi dövlət quruluşunun təməl vasitələrinin təşkilati və funksional formasını dəyişdirdi. Dövlət xidmətlərinin təqdim olunmasında yenilik gətirən e-dövlətdə vətəndaş, özəl və dövlət orqanları anlayışı öz yerini e-orqan, e-vətəndaş, e-xidmət, e-demokratiya, e-idarəetmə, e-şirkət kimi yeni anlayışlara verdi.¹

E-dövlətin vasitələri:²

¹ Demokan Demirel. E-Devlet ve Dünya Örnekleri, Sayıştay Dergisi, Sayı: 61, 2006, s. 85.

² Murat Erdal. Elektronik Devlet e-Türkiye ve Kurumsal Dönüşüm. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2004, s. 3; 20.

Hər bir vasitə öz daxilində e-xüsusiyyəti reallaşdırmağa çalışacaq, beləcə də hər bir vasitə bir-birindən təsirlənərək e-dövlət yaradacaqdır. E-dövlət formalaşmasının ən son və ən vacib mərhələsi dövlət orqanları arasında münasibətlərin yaradılaraq onların birgə fəaliyyət göstərməsi və bunun sayəsində də böyük bir e-dövlət qurulmasıdır. Orqanlar arasında belə bir münasibətin qurulması onları bir-birinə yaxınlaşdıraraq göstərilən xidmətlərin vətəndaşlara daha yaxşı və keyfiyyətli təqdim olunmasına imkan yaradacaqdır. İKT-nin inkişafı ilə birlikdə dəyişən idarəetmə anlayışında **e-vətəndaş** – dövlət orqanları ilə olan münasibətlərini internet vasitəsilə əldə edən, xidmətləri kompüter vasitəsilə reallaşdıran vətəndaşlardır. **E-orqan** – həm digər dövlət orqanlarına, həm də vətəndaşlara internet vasitəsilə sürətli və daha tez təsir edən xidmət təqdim edən, xidmətin keyfiyyətlərinə və məhsuldarlığına bağlı məlumatları internet vasitəsilə alan, təşkilatı ilə bağlı məlumatları da internet vasitəsilə alan və bu məlumatları internet vasitəsilə paylaşan təşkilatları ifadə etməkdədir. **E-xidmət** – vətəndaşların ehtiyac duyduqları və tələb etdikləri məlumatları elektron vasitələrlə sürətli və rahat bir şəkildə əldə edə bilmələridir. **E-idarəetmə** – vətəndaşa verilən dövlət xidmətlərinin təsirli və məhsuldar hala gətirilməsindən arxivlərin internetdə saxlanılmasınadək geniş bir sahəni əhatə edəcək bir şəkildə dövlət idarəetməsinin informasiya texnologiyalarından faydalanmasını ifadə etməkdədir. **E-şirkət** – özəl sektordakı ticarətlə məşğul olan qurumların internet vasitəsilə dövlət orqanları ilə münasibət qura bilməsini ifadə etməkdədir.

Dövlət vətəndaş, hüquqi şəxslər, dövlət orqanları ilə münasibətdədir. E-dövlət öz fəaliyyəti ilə birlikdə əvvəlcə bu münasibətləri daha sadə hala gətirməklə fəaliyyəti sürətləndirməkdə, maliyyə xərclərini aşağı salmaqla, dövlət idarəetməsində şəffaflıq və keyfiyyətdə ciddi irəliləyiş ortaya çıxarmaqdadır. Bürokratiyanın çoxalması ilə dövlət qurumları öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirlər. Vəzifələrin və təqdim olunan xidmətlərin görülməsi üçün lazım olan sənədə əsaslanan işlər həm iş müddətini uzadır, həm də xərcləri, dolayısı ilə dövlətin cari xərclərini artırır. E-dövlətin fəaliyyəti bu maliyyə xərclərini və müddətlərini azaltmaqla təsir imkanlarının və keyfiyyətin artmasına təsir edən müsbət nəticələr ortaya çıxarma imkanına malikdir. Hər növ dövlət xidmətlərinə vətəndaşların əlçatanlığı vətəndaşın dövlətdən razılığına səbəb olur. E-dövlətlə birlikdə bürokratiya böyük ölçüdə azalacaq və istifadəçilər xidməti vasitəsiz

olaraq ala biləcək, dövlət xidmətlərində standartlaşma təmin olunacaqdır. E-dövlətin vətəndaş və dövlət üçün *faydalarını* aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:¹ (**BAX: Cədvəl 3.3**)

• **Vətəndaş üçün:** kiminsə yardımı olmadan informasiya əldə edə bilməsi; informasiya əldə edə bilmə və ondan istifadənin asanlaşması; dövlətlə qarşılıqlı münasibətin qurulmasında irəliləyiş; problemlərin sürətlə həlli; vətəndaşların dövlətə inamının artması; vətəndaşın idarəetmədə aktiv iştirakı; istənilən zaman və məkanda informasiya əldə edə bilmə imkanı.

• **Dövlət üçün:** xarici vasitələrdən asılılığın azalması; klassik vasitələrdən istifadə edərək informasiya əldə etmənin azalması; informasiyanın daha asan və sürətli yolla əldə edilməsi; dövlət xidmətlərində gecikmələrin qarşısının alınması; daha yaxşı xidmətə görə vətəndaş məmnunluğunun artması; dövlətin daxilə və xaricdə sürətli münasibətlər qurması; dövlət orqanlarının fəaliyyətində yüksəliş.

E-dövlətin üstünlükləri:

Dövlətdən vətəndaşa
• Alternativ vasitələr; • Xidmətlərdə sürətlilik və asanlıq; • Şəffaflıq; • Maliyyə xərclərinin aşağı salınması; • Fasiləsiz xidmət.
Dövlətdən özəl sektora
• Sürətli və təsirli qarşılıqlı münasibət; • Daha az bürokratiya; • Maliyyə xərclərinin aşağı salınması; • Kargüzarlığın azalması.
Dövlət və dövlət qulluqçuları
• Məhsuldarlıq və fəaliyyətdə artım; • Aşağı maliyyə xərcləri.
Dövlət orqanları
• Məhsuldarlıq və fəaliyyətdə artım; • İnformasiya mübadiləsi; • Aktiv çalışma mühiti; • Zamana qənaət.

¹ Demokaan Demirel. E-Devlet ve Dünya Örnekleri, Sayıştay Dergisi, Sayı: 61, 2006, s. 94

E-dövləti sosial-texniki bir sistem olaraq nəzərdən keçirdikdə **problemləri** də bu müstəvidə nəzərdən keçirmək lazımdır. BMT e-dövlət qarşısındakı problemlərin daha çox təşkilatı baxımdan çatışmazlıqlar, insan resursları, maliyyə, ətraf mühit, texnologiya sahələrində sıxlaşdığını ifadə etmişdir.¹

E-dövlətlə bağlı texniki problemlərlə yanaşı, yeni dövlətin təşkilatı quruluş və təsirlərinə yönələn tənqidlərlə ortaya çıxan fikirlər də qiymətləndirilməlidir. Bu problemləri və yanaşmaları ümumi başlıqlar şəklində e-dövlətin hədəf və məqsədlərinə paralel şəkildə təsnifləşdirmək olar. Həmçinin e-dövlətlə bağlı hüquqi problemlərə də toxunmaq faydalı olacaqdır.

İqtisadi problemlər. Vətəndaşa yönələn e-dövlət sərmayə, maliyyə xərcləri və ixtisaslılıq tələb edir.² İnformasiya cəmiyyəti elə bir cəmiyyətdir ki, burada saysız-hesabsız informasiya xidmətləri mövcuddur və bu zaman İKT-dən səmərəli istifadə etmək lazımdır. Bəzi fikirlərə görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) informasiya texnologiyalarına qoyulan investisiyaların geri qayıtması olduqca aşağı səviyyədədir. Bu ölkələrdə həyata keçirilən e-dövlət layihələrinin 15%-inin uğurlu, 50%-inin qismən uğursuz, 35%-inin isə ümumiyyətlə uğursuz olduğu müəyyən edilmişdir.³ İEOÖ-də informasiya texnologiyaları investisiyalarında sabitliyin təmin olunmamasının səbəbi bu dövlətlərin getdikcə inkişaf edən texnologiyaları tətbiq edə bilməmələri və istehsal etməyə çalışdıqları halda isə sosial-iqtisadi çatışmazlıqların təsirində qalmalarıdır.⁴ Digər problem isə İEOÖ-nün texnologiyanı istehsal edən deyil, istehlak edən olmalarıdır. Belə vəziyyət onları inkişaf etmiş ölkələrdən (İEO) asılı vəziyyətə salır ki, bu da İEOÖ-nün e-dövlət quruculuğuna hazır olub-olmamasını sual altına qoyur.

İdarəetmədə problemlər. E-dövlətin idarəetmə sahəsində necə qəbul edildiyi və texnologiyadan istifadənin tətbiqində nə kimi təsirləri olduğu ilə bağlı məsələlər gündəmdədir. Dünyada e-dövlətin ölkənin iqtisadi inkişafı üçün bir vasitə olacağı, yoxsa mərkəzi hakimiyyətin əsas vəzifələrini saflaşdırmaq üçün istifadə olunacağı ilə əlaqədar bir dilemma mövcuddur. E-dövlət anlayışı ölkədən-ölkəyə dəyişə bilməkdədir. Məsələn, ABŞ və Çinin baxışları bu mənada fərqlidir.⁵

¹ Donna M.Evans, David C.Yen. E-Government: Evolving Relationship of Citizens and Government, Domestic, and International Development. // Government Information Quarterly, 2006, Vol. 23, Issue 2, p. 211.

² Bertot John Carlo, Jaeger Paul T. The E-Government Paradox: Better Customer Service Doesn't Necessarily Cost Less. // Government Information Quarterly, 2008, Vol. 25, p. 152.

³ T.C. Sayıştay Başkanlığı. E-Dönüşüm Türkiye Projesi Çerçevesinde Yürütülen Faaliyetler. / Performans Denetimi Raporu, Ankara, 2006, s.106.

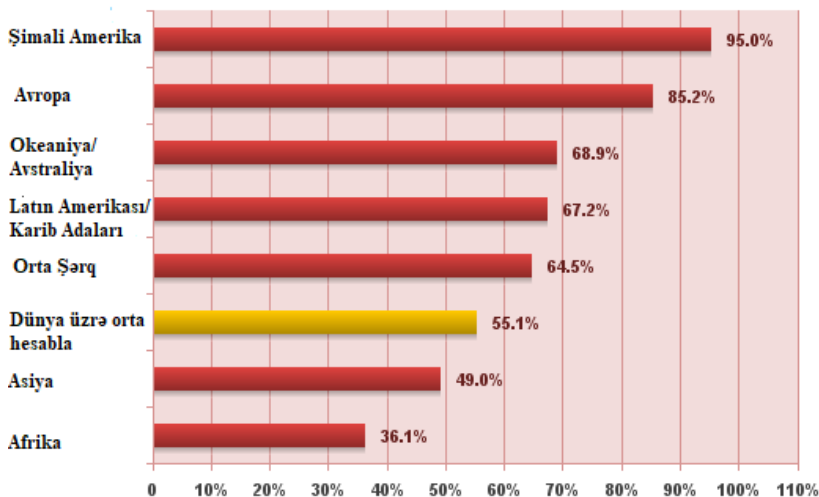
⁴ Mustafa K. Öktem, Uğur Ömürgönlüşen. Kamu Yönetimi, Gelişimi ve Güncel Sorunları. Ankara: İmajYayınevi, 2004, s. 143.

⁵ Ma Lianjie Et al. E-Government In China: Bringing Economic Development Through Administrative Reform. // Government Information Quarterly, 2005, No. 22, 2005, p. 24.

ABŞ	Dövlət orqanlarının fəaliyyətində məhsuldarlığı artırmaq;
	Vətəndaşa xidmətin əhatə dairəsini genişləndirmək.
Çin	İdarəetmədə islahatı sürətləndirmək;
	Mərkəzi idarəetmə orqanlarının nəzarət etmə funksiyasını artırmaq;
	İqtisadi inkişafı təşviq etmək.

Sosial problemlər. Sosial problemlər “rəqəmsal bərabərsizlik”lə bağlıdır. Belə ki, texnologiyadan istifadə etməyən və ya ondan faydalanmayan insanlarda texnologiyadan istifadə edən insanlar arasındakı fərqi ifadə edən rəqəmsal bərabərsizlik sosial mənada təbəqələşməyə səbəb olmaqdadır. Əhalisinin 70%-dən çoxu internetdən istifadə edən Amerika və Qərbi Avropa ölkələri ilə Asiya və Şərqi Avropa ölkələri arasında ciddi fərq mövcuddur. Ölkədəki əhali sayına və internetdən istifadə sayına baxdıqda bu fərq ortaya çıxmaqdadır. Amerikada 100 nəfərə düşən kompüter sayı 50-89 ətrafında olduğu halda, Afrikanın bəzi bölgələrində bu rəqəm ancaq 0-5 arasında dəyişir, bəzi bölgələrində isə ümumiyyətlə kompüter yoxdur. Şimali Amerika 95.0%-lə birinci yerdədir. Bu isə 45.3% dünya göstəricisindən artıqdır.¹

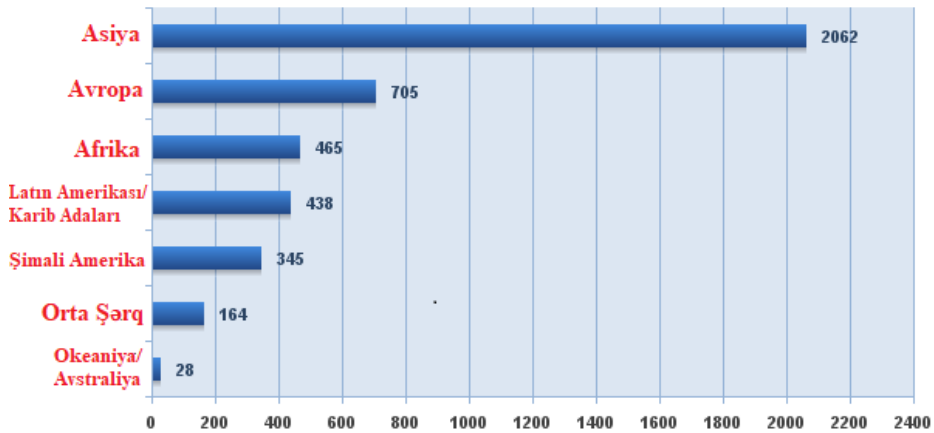
Coğrafi meyarlara görə dünyada İnternetə çıxış imkanları 30 iyun 2018-ci il tarixə statistik hesabla

Source: Internet World Stats - www.internetworldstats.com/stats.htm

¹ <https://www.internetworldstats.com/>

Coğrafi meyarlara görə dünyada İNTERNET İSTİFADƏÇİLƏRİ

Milyonla - 30 iyun 2018-ci il tarixə statistik hesablama

Source: Internet World Stats - www.internetworldstats.com/stats.htm

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya əldə etmənin asanlaşması bir tərəfdən dövlətin vətəndaş üzərindəki izləmə və nəzarət fəaliyyətini asanlaşdırdığı halda, digər tərəfdən də fərdi məlumatların səlahiyyətsiz şəxslər tərəfindən istifadəsi təhlükəsini də yaradır. Qanundan kənar yollarla informasiya əldə etmə və ondan istifadə internet vasitəsilə daha da asan olmuş və bu da təhlükələri özü ilə birlikdə gətirmişdir. Qısa sözlə desək, hüquqi və texniki problemlər e-dövlətin işləkiliyi baxımından həll ediləməli olan ciddi problemlərdir. Ona görə də elektron dövlətin inkişafı ilə bağlı hüquqi və texniki problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlərin dinamik formada davam etdirilməsi məqsədmüvafiqdir.

3.2. Elektron dövlətin inkişaf modelləri

E-dövlət tək mərhələli sadə bir layihə olaraq tətbiq oluna bilməz. E-dövlət bir neçə mərhələni və inkişaf dövrünü əhatə edən dünyəvi bir fəaliyyətdir. E-dövlətin inkişaf mərhələləri ilə bağlı alimlər, beynəlxalq təşkilatlar fərqli inkişaf modelləri təqdim edirlər. Əksər tədqiqatçılar **e-dövlətin inkişaf modellərini** üç qrupda təsnifləşdirmişlər:

1. **Hökumət modelləri.** Bu modellər dövlət orqanlarına e-dövlətlə olan münasibətlərində çatdıqları səviyyələri müəyyən etməyi və e-dövləti inkişaf etdirmək üçün dövlət, vətəndaş və alimlərin dəstəyindən birgə faydalanmağı əsas götürmüşlər.

2. **E-dövlət layihələrinə hərtərəfli yanaşma modelləri.** Bu modellər inkişaf layihələrinin e-dövlət xidmətlərində tətbiqi üçün formalaşdırılmışdır.

3. **E-dövlət təkamül modelləri.** E-dövlətin inkişafı təkamül modellərinin mərhələlərində ümumiyyətlə bir-birini izləyən pillələr şəklində göstərilməkdədir.

Qeyd olunduğu kimi, ədəbiyyatda fərqli inkişaf modellərinə rast gəlmək mümkündür. İnkişaf modelləri bir çox mənada bir-birinə bənzəməkdədirlər və bütün modellər e-dövlətin onlayn baxımdan inteqrasiyaya, çevrilməyə və fasiləsizliyə doğru inkişafını əsas götürməkdədir. Modellərin hamısı bariz bir nümunədə bu inkişafın irəliləyən və mərhələli olduğunu, e-dövlətin hökumətlər və vətəndaşlar arasındakı münasibətləri dəyişdirəcəyini qeyd edirlər. E-dövlətin vacibliyini irəli sürən bu modellər onun daha yaxşı bir sistem olduğunu və daha çox vətəndaş təsirinin inkişaf etmiş xidmətlərə bərabər olduğunu xüsusi vurğulayırlar. Ədəbiyyatda daha çox rast gəlinən 24 inkişaf modelini qrafik halına salsaq, aşağıdakı inkişaf modelləri və bu modellərin mərhələlərini göstərmək olar:¹

Model	Mərhələ					
	I	II	III	IV	V	VI
Layne və Lee	Siyahıya alma	Fəaliyyət	Şaquli inteqrasiya	Üfüqi inteqrasiya	-	-
Andersen və Henriksen	İnkişaf mərhələsi	Genişləndirmə	Yetkinləşdirmə	İnqilabçı	-	-
Alhamod	Şəbəkə qurulması	Qarşılıqlı təsir	Tam fəaliyyət	İnteqrasiya		
Hiller və Belonger	İnformasiya	İki tərəfli əlaqə	Fəaliyyət	İnteqrasiya	İştirak	-
Almazan və Gil-Garcia	Mövcudluq	İnformasiya	Qarşılıqlı təsir	Fəaliyyət	İnteqrasiya	Siyasi iştirak
Cisco	Məlumatın qarşılıqlı təsiri	Fəaliyyət	Çevrilmə	-	-	-
Gartner group	Şəbəkə mövcudluğu	Qarşılıqlı təsir	Fəaliyyət	Çevrilmə		-
West	Reklam	Qismən xidmət	E-portalı	İnteraktiv demokratiya	-	-
Moon	İnformasiyanın yayılması	İki tərəfli münasibət	Xidmət və maliyyə fəaliyyəti	İnteqrasiya	Siyasi iştirak	
Dünya Bankı	Yayınlamaq	Xidmət göstərmək	İnteqrasiya etmək	-	-	-
Deloitte və Touche	İnformasiya	İki tərəfli fəaliyyət	Çox funksiyalı e-portal	E-portalın fərdiləşdirilməsi	Nümunəvi fəaliyyət	Tam inteqrasiya
Howard	Yayınlamaq	Təsirlilik	Fəaliyyət göstərmək	-	-	-
Shahkooh	Onlayn mövcudluq	Qarşılıqlı təsir	Fəaliyyət	Bütünləşmə e-dövlət	E-demokratiya	-
Siak və long	Onlayn mövcudluluq	Qarşılıqlı təsir	Fəaliyyət	Çevrilmə	E-demokratiya	-

¹ Abdoullah Fath-Allah, Laila Cheikhi, Rafa E. Al-Qutaish and Ali Idri. E-government Maturity Models: A Comparative Study. // International Journal of Software Engineering & Applications (IJSEA), 2014, 5(3), pp. 71-91. <http://airccse.org/journal/ijsea/papers/5314ijsea06.pdf>

Wescoft	Mail sistemi və daxili şəbəkənin qurulması	İnformasiyanın yayılması. Təşkilatlararası və dövlət əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi	Vətəndaş və dövlət arasında iki tərəfli münasibətin qurulması	Dəyərlərin dəyişməsi	E-demokratiya	İdarəetmədə iştirak
Lee və kwak	Başlanğıc şərtləri	Məlumat şəffaflığı	Açıq iştirak	Açıq fəaliyyət	Yayılmış iştirakçılıq	
Onandler və Emanuel	İnformasiya	Qarşılıqlı təsir	Fəaliyyət	İnteqrasiya	-	-
Kim və Grant	Şəbəkə mövcudluğu	Qarşılıqlı təsir	Fəaliyyət	İnteqrasiya	Fasiləsiz inkişaf	
Chen	Siyahı	Fəaliyyət	Şaquli inteqrasiya	-	-	-
Windley	Sadə şəbəkə saytı	E-dövlət	Hər tərəfli dövlət	Dəyişmiş dövlət	-	-
Reddick	Siyahıya alma	Fəaliyyətlər	-	-	-	-
Accenture	E-dövlət	Təməl əhatə	Xidmət yararlılığı	Yetkin fəaliyyət	Xidməti çevrilmə	-
İngilistərə milli yoxlama mərkəzi	Təməl səhifə	E-yayım	Fəaliyyət	E-idarəetmə		

Bu modellər içərisində ən çox tanınan üç modeli: **Layne və Lee inkişaf modeli**, **Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan model**, **Gartner modelini** tədqiq edək:

Gartnerin 4 mərhələli e-dövlət inkişaf modeli. Gartner tədqiqat qrupunun aparmış olduğu işdə e-dövlətin inkişaf mərhələlərini müəyyən etmək və müştəri xidmətlərinin arzu olunan səviyyəyə çatmasını təmin edən yol xəritəsi formalaşdırmaq baxımından e-dövlətin inkişaf dövrünün 4 mərhələdən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir:¹

I mərhələ: Mövcudluq. Bu mərhələ sadə informasiya verən bir internet səhifəsi olaraq izah edilməkdədir. Bəzən kağız bukletlərlə eyni xüsusiyyətdə olan fəaliyyətləri reallaşdırdığı üçün bu mərhələni “buklet səhifə” də adlandırırlar.

II mərhələ: Qarşılıqlı təsir. Qarşılıqlı təsir dövlət və vətəndaş, müəssisələr və dövlət orqanları arasında sadə münasibətlərin qurulmasını əsas götürməkdədir. Bu mərhələdə tərəflər bir-birinə informasiyanı e-poçt vasitəsilə təqdim edir.

III mərhələ: Fəaliyyət mərhələsi. Fəaliyyət mərhələsi sənədləri yeniləmək üçün ödəniş edilməsi, vergi və ödənişlərin ödənilməsi kimi fəaliyyətlərin internet vasitəsilə həyata keçirilməsini təmin etməkdədir.

IV mərhələ: Çevrilmə. Bu mərhələ idarəetmənin əhatə dairəsinə görə meydana gələn ən yüksək mərhələdir və dövlətin funksiyalarının necə formalaşması və təşkilatlanmasının yenidən kəşf edilməsini əhatə etməkdədir.

¹ Alshehri, M. ve Drew, S.Implementation of e-Government: Advantages and Challenges.<http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/40620/72631-1.pdf?sequence=1>

Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan inkişaf modeli. Bu model 2002-ci ildə “The e-government Handbook For Developing Countries”də dərc edilmişdir. Dünya Bankı inkişaf etdirdiyi modelin mərhələlərinin bir-birinə bağlı olmadığını və bir mərhələnin başlaya bilməsi üçün daha əvvəlki mərhələnin bitməsinin vacib olmadığını bildirmişdir. Təqdim etdiyi modelin 3 mərhələsinin də anlayış olaraq e-dövlətin məqsədlərinə çatmaq üçün bir yol olduğunu vurğulayan Dünya Bankı mərhələləri və bu mərhələlərin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi izah etmişdir:¹

1-ci mərhələ – yayımlanmaq və nəşr edilmək. Hökumətlər böyük miqdarda bir çox fiziki və hüquqi şəxslər üçün yararlı olan informasiyalar verməkdədirlər. Bu informasiyalar internet və digər inkişaf etmiş əlaqə texnologiyaları vasitəsilə vətəndaşlara doğru yolla və daha sürətlə təqdim oluna bilər. Məlumatların yayımlandığı internet sahifələri bu yolla e-dövlətin ən əsas vasitəsi olaraq xidmət göstərir. İEOÖ e-dövlətin yayımlanmaq mərhələsini dizayn və məzmun olaraq fərqli şəkillərdə reallaşırsalar da, bu dövlətlərin ümumilikdə hamısı e-dövlət müddətinin e-hökumət məlumatlarını qaydalar və idarəetmələri, sənədlər və formaları yayımlayaraq başlatmaqdadırlar. Dünya Bankı son olaraq, bu vasitə ilə əlaqədar vətəndaşlar və müəssisələrin dövlət orqanlarına gəlmədən, uzun sıralarda gözləmədən və rüşvət vermədən asanlıqla dövlət məlumatlarını əldə etməsinin təmin olunmasını bürokratiya və sui-istifadə hallarından tükənmiş olan millətlər üçün inqilabi bir inkişaf ola biləcəyini əsas götürməkdədir.

2-ci mərhələ – təsirlilik. Yayım sahifələrindəki məlumatlar nə qədər zəngin olsa da, onlar e-dövlətin fəaliyyətində ilk addım olaraq qiymətləndirilir. İnkişafın 2-ci mərhələsində olan e-dövlət səlahiyyətli hökumət nümayəndələri və ya məlumatdan istifadə edənlərin hüquqi və siyasi məsləhətləri ilə bağlı təkliflərini təqdim etməsinə icazə verən əlaqə formaları üçün e-poçt kimi əlaqə vasitələrinin yaradılmasını təklif edir. Dövlət öz vətəndaşlarını dövlətin siyasi həyatında iştirakına təşviq edir. Vətəndaşın dövlətin həyatında iştirakının genişləndirilməsi isə öz növbəsində hökumətə olan etibarın artmasını təmin edəcəkdir.

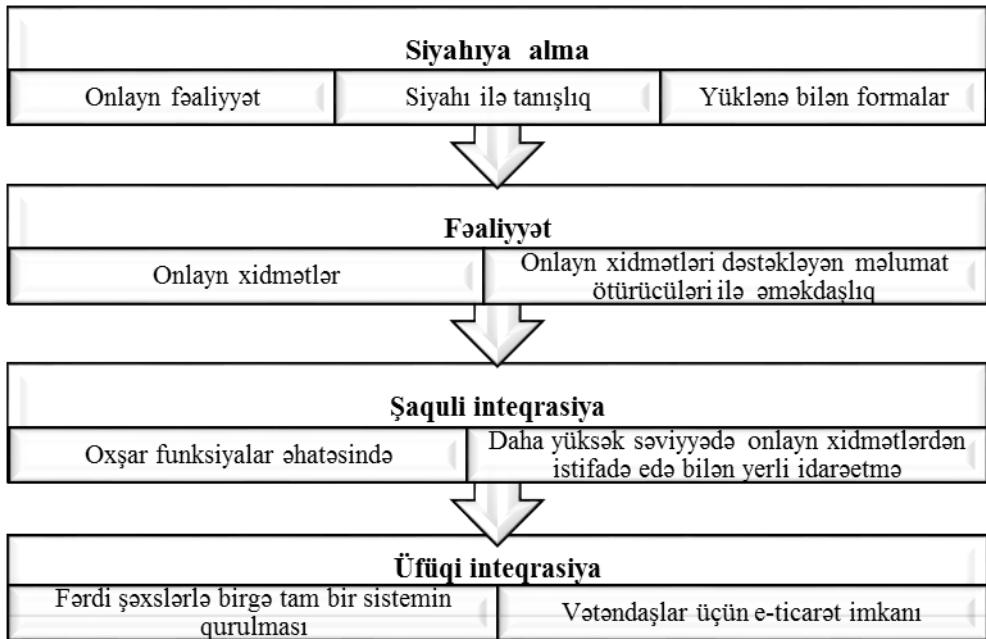
3-cü mərhələ – fəaliyyət göstərmək. İEOÖ-də özəl sektor e-ticarət xidmətlərini təqdim etmək üçün internetdən istifadəyə başladığı kimi dövlətdən də eyni cür xidmətlərin təqdim edilməsini gözləməkdədir. Bu mənada dövlətlər istifadəçilərin onlayn olaraq fəaliyyət göstərə biləcəyi veb-sahifələr yaradırlar ki, bu veb-sahifələr dövlət xidmətləri üçün hər zaman imkan yaradan doğru bir əlaqə vasitəsi təqdim edir. İKT-dən istifadənin vacib tələb kimi qoyulmasına səbəb dövlətlərin ağır və çətin iş şəraitini tənzimləmək istəyi ilə bağlıdır. Çünki bu yolla uzun müddətli qənaət təmin oluna bilər və məhsuldarlıq artırıla bilər. Keçmişdə isə adi şəxsiyyət vəsiqəsini dəyişmək kimi dövlət xidməti üçün saatlarla növbə gözlənilməli olduğundan vətəndaş bürokratiya və korrupsiya halları ilə rastlaşırdı. Bu mərhələdə dövlətin İKT-dən istifadəsi sui-istifadə hallarının, bürokratiyanın, korrupsiyanın aradan qalxmasına səbəb olur ki, bu da vətəndaşların dövlətə olan inamını artırır.

Dünya Bankının e-dövlətin inkişaf mərhələləri ilə bağlı fəaliyyətinə nümunə kimi Braziliyada ticarət mərkəzlərində olan vətəndaş xidmət köşkləri, Hindistanda

¹ Center for Democracy and Technology. E-Government Handbook. <http://www.infodev.org/infodev-files/resource/InfodevDocuments-16.pdf>

əkinçinin cibində daşıya biləcəyi səyyar dövlət kompüterləri, Azərbaycanda ASAN xidməti göstərə bilərik.

Layne və Lee inkişaf modeli. Layne və Lee e-dövləti təkamül fenomeni kimi qəbul edərək, 4 mərhələli inkişaf modeli təqdim etmişlər: *Siyahıya alma, fəaliyyət, şaquli integrasiya və üfüqi integrasiya*. Bu 4 mərhələ və hər mərhələnin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı şəkildə qısa olaraq izah edilmişdir:

Siyahıya alma mərhələsində fiziki və hüquqi şəxslər özəl sektorun xidmətlərindən internet vasitəsilə istifadə edə bildikləri kimi dövlət xidmətlərindən də eyni şəkildə istifadə etmək istəyirlər. Buna görə də getdikcə bütün vətəndaşlar dövlət məlumatlarını telefon vasitəsilə və ya digər vasitələrdən istifadə edərək pul xərcləməklə deyil, internet vasitəsilə axtarışa verərək axtaracaqlar və onlar bu xidmətlərdən istifadə edə bilmədikdə ruh düşkünlüyünə məruz qalacaqlar. Beləliklə də dövlət medianın texnologiyasının imkanlarından istifadə edə bilmək qabiliyyətinə malik olan işçilərin təzyiqi və vətəndaşların gəlir qruplarının tələblərinə uyğun dövlət informasiya sistemini yaratmağa başlayacaqdır. Bu mərhələdə dövlətlər internet mövzusunda yetəri qədər peşəkar olmadıqları üçün kiçik layihələr həyata keçirərək riskləri minimum səviyyəyə endirməyə üstünlük verməkdədirlər. İnternet sahifəsinin mövcudluğu dövlət orqanlarının fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən də faydalıdır, çünki dövlət qulluqçularının zamanının çoxu vətəndaşlara xidmət və bu xidmətin müddətləri ilə bağlı əsas sualları cavablamağa sərf olunmaqdadır. Dövlətin internet sahifəsinin mövcudluğu sayəsində vətəndaşlar siyasətlə və qanunlarla tanış olmaq imkanına malik olurlar və dövlət xidmətinin dəstəyi üçün hər hansı bir quruma müraciət etməli olduqlarını əvvəlcədən bilirlər. Amma

təəssüflər olsun ki, bəzi hallarda vətəndaşlar hələ də növbədə gözləmək kimi mövcud xidmətlərdən istifadə etməkdədirlər.

Fəaliyyət mərhələsində vətəndaşlar lazımı olan sənəd işlərini tamamlamaq üçün dövlət qurumlarına getmək əvəzinə bu fəaliyyətləri internet üzərindən reallaşdırmağa üstünlük verirlər. E-fəaliyyət həm müştərilər, həm də təşkilatlar üçün məhsuldarlığın artmasına səbəb olur. Bundan başqa hər iki tərəfə vaxta qənaət kimi böyük imkanlar təqdim edir. İkinci mərhələ əsasən həyata keçirilən fəaliyyətlə e-dövlətə keçidin başlanğıcını qoymuş olur.

Şaquli integrasiya mərhələsində təqdim edilən xidmətlərdə müddətlərin avtomatlaşdırılması və fərdiləşdirilməsi məsələsinə deyil, dövlət xidmətlərinin başqa müstəvidə (onlayn) təqdim edilməsinə diqqət yetirilir. Dövlətin elektronlaşdırılması, yalnız mövcud dövlət xidmətlərinin internet vasitəsilə təqdim edilməsi deyil. Dünyada gedən inkişaf vətəndaşların dövlət və yerli özünüidarə orqanlarından gözləntilərini də artırır. Burada əsas məsələ şaquli istiqamətdə bütün dövlət orqanlarında e-xidmətin təşkili və bu xidmətdə fasiləsizliyin təmin olunmasıdır.

Üfüqi integrasiya mərhələsində vətəndaşların İKT-nin bütün potensialından yararlanma bilməsi üçün geniş imkanlar açılır. Bir çox hallarda vətəndaş birdən çox dövlət xidmətinə ehtiyac duyur. Məsələn, sığınacağa ehtiyacı olan vətəndaş eyni zamanda təhsil, tibbi yardım, qida məsələsində də dövlətin dəstəyinə ehtiyac duyur. Bu problemin öhdəsindən gələ bilmək üçün dövlət orqanları birgə fəaliyyət göstərməlidirlər. Belə ki, şəxsin həqiqətən yardıma ehtiyacı olmasını ancaq aidiyyəti üzrə dövlət qurumlarının verdiyi arayışa əsasən müəyyən etmək mümkündür. E-dövlətdə fərqli münasibətdə olan informasiya sahibləri bir-biri ilə əlaqə yaradaraq vətəndaşlar haqqında informasiyanı ən yaxşı formada paylaşirlar və belə qarşılıqlı əlaqə üfüqi integrasiyanın bariz nümunəsidir. Məsələn, bir vətəndaş başqa bir şəhərə və ya rayona köçdükdə onun fərdi məlumatları elektron formada yeni yaşayış yerinin sosial xidmət mərkəzlərinə köçürülür və nəticədə şəxs getdiyi ərazidə xidmət göstərilməsi üçün yenidən sənədləşmə aparmaq məcburiyyətində qalmır.

3.3. Elektron demokratiya

“Demokratiya” yunanca xalq sözünün qarşılığı olan “demos” ilə hakimiyyət mənasını daşıyan “kratos” sözlərindən formalaşan bir termindir. Kökü qədim yunan mədəniyyətinə qədər uzanan demokratiya anlayışı o dövrlərdən günümüzədək müxtəlif mənə və məzmun dəyişikliklərinə məruz qalaraq gəlmişdir. Qədim yunan mədəniyyətindən sonra demokratiya uzun illər unudulmuş yerini “krallıq” tərzindəki idarəetməyə vermişdir.

Uzun müddətdən sonra demokratiyanın təkrar canlanmasını Rodos adalarındakı 1641-ci ildə yazılan ilk siyasi Konstitusiyada görmək mümkündür. Çünki bu Konstitusiya ilk dəfə qanunları hazırlayaraq bir məclisdən və həmin qanunları tətbiq edəcək bir hökumətdən bəhs etmişdi. Bu tarixdən sonra anlayış davamlı olaraq siyasi gündəmə gəlmiş və yavaş-yavaş bugünkü yerini qazanıb geniş yayılmış bir idarəetmə

formasına çevrilmişdir.¹ Demokratiyaya verilən anlayışlara diqqət yetirdikdə, Qərbdə fərqli yanaşmaların olduğunu görürük. Məsələn, Avraam Linkolinin “xalqın xalq tərəfindən xalq üçün idarəetməsi” olaraq tərif verdiyi demokratiyaya Uinston Çorçil “ən yaxşı idarəetmə forması deyil, amma pis tərəfləri ən az olan bir idarəetmə forması” kimi anlayış vermişdir. Əslində ölkələrin idarəetməsində müasir dövrdə ortaya çıxan yeni və dünya miqyasında nisbətən az görülən bir təsir vasitəsi olan demokratiyanın 20-ci yüz ildə göz qamaşdıran bir inkişafı olduğunu görürük. Hökumətlər üzərində xalq idarəetməsinin və məsul idarəetmə sisteminin inkişafı ancaq 20-ci yüz ilin əvvəllərində reallaşmışdır.²

Bəzi müəlliflərə görə, “demokratiya” anlayışı texnologiyanın inkişafının anlayış üzərindəki təsiri səbəbilə yenidən izah edilməlidir. Demokratiya anlayışının tanınmış nəzəriyyəçilərindən olan Robert Dahl təmsilçi demokratiyanı “reallıqda olması vacib olunanın yerinə qoyulan qüsurlu bir köçürmə” olaraq izah etmişdir. Təmsilçi demokratiyaya bütün vətəndaşların kollektiv qərar qəbul etmə müddətlərinə qatılmalarının reallığa çevrilməsinin qeyri-mümkünlüyündən müraciət olunmuşdur.

İKT-nin artıq dövlətin tərkib hissəsinə çevrilməsi, onlayn referendum, telekonfrans, e-şəhərlər kimi imkanlar təqdim etməsi təmsilçi demokratiyanın mövcudluğunu mübahisə predmetinə çevirmişdir. 1990-cı illərin elektron inqilabı demokratiya mexanizminin mövcud buxar maşını mərhələsində qalmayacağını ortaya çıxarmışdır. Demokratiyanın tətbiqində qarşılaşacağı problemlərdə internetin təsirli bir vasitə olacağı iddia edilmişdir.³

Demokratik idarəetmə anlayışının tarixi inkişafını tədqiq edən M.Hagen e-demokratiyanın 3 fərqli formasına diqqət çəkmişdir:

M.Hagenə görə, e-demokratiya anlayışının ən birincisi tele-demokratiyadır ki, bu, ABŞ-ın timsalında kabel televiziyanın yayılmağa başladığı 1970-1980-ci illərdə formalaşmışdır. 1990-cı illərin əvvəllərində ABŞ-da prezidentliyə namizəd Ross Perrotun populist kampaniya platformasının bir hissəsi olaraq televiziya vasitəsilə şəhərdə e-iclasların qurulması tele-demokratiya anlayışını medianın, siyasətçilərin və elm adamlarının gündəminə gətirmişdir. Barberə görə, informasiya təhlükəsizliyi üçün Vətəndaş Rabitə Korporativləri təsis edilməlidir. Vətəndaş Rabitə Korporativlərinin müdafiəsi altında vətəndaş təhsilini təmin etmək də daxil olmaqla hər kəsin bərabər şəkildə informasiya əldə edə biləcəyi bir Vətəndaş Videoteks Servisinin qurulması məsləhətdir. Korporativ şəbəkənin genişləndirilməsi internet istifadəçilərinin saylarının artımı yeni bir anlayışı “kiber-demokratiya” anlayışını formalaşdırmışdır. E-demokratiyanın ikinci mərhələsi olan kiber-demokratiya virtual mühitdə əldə olunacaq

¹ İhsan Sezal. Sosial Bilimlerde Temel Kavramlar. Ankara: Akçağ Yayınları, 1981, s. 43.

² Samuel P.Huntington. Üçüncü Dalga / Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma. Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993, s. 10-14.

³ Altınok Ramazan. İnternet, Demokrasi ve Devlet. // Türk İdare Dergisi, 2001, Sayı: 433, s. 138- 139.

informasiyanın demokratik quruluşunu ifadə edir. Əlaqələndirici və siyasi quruluşlardan ibarət olan kiber-demokratiyanın həm liberal, həm də mühafizəkar tərəfdarları onun əsas düşmənin mərkəziyyətçilik olduğu məsələsində həmfikirdirlər.¹

E-demokratiya tele-demokratiya və kiber-demokratiya anlayışlarından fərqli olaraq, həqiqi demokratiya modelini qurmağı deyil, təmsilçi demokratiyanı gücləndirməyi ifadə edir. Kompüter vasitəsilə informasiyanın ötürülməsi vətəndaş iştirakçılığı və demokratiyanın genişləndirilməsi potensialını daşıyır. E-demokratiya anlayışı ilə e-demokratikləşməni bir-birindən ayırmaq lazımdır. E-demokratikləşmə dövlət və seçilmiş dövlət nümayəndələri arasında yeni və alternativ kommunikasiya-informasiya vasitələrinin yaradılmasını hədəf götürür. E-demokratiya isə seçkiləri, siyasi-partiyaları, səs verməni, passiv və aktiv seçicilər arasındakı münasibəti ictimaiyyətə açıq olan yerlərdəki kompüterlər vasitəsilə əldə etmə rahatlığını, e-mühitə qatılmanı təmin edən fəaliyyətləri əhatə edir.

Fərqli demokratiya növləri və e-demokratiya. E-demokratiya anlayışından istifadə dedikdə, bir sual meydana gəlir: E-demokratiya yeni bir demokratiya növüdümmü? – Bu sualı izah edə bilmək üçün kommunikasiya texnologiyaları müstəvisində demokratiya növlərini fərqləndirən Jan Van Dijk-in işlərindən yararlanmaq lazımdır. J.V.Dijk demokratiyanın 5 növünü (modelini) fərqləndirmişdir: **(BAX: Cədvəl 3.4)**

1) Hüquqi demokratiya. Şəxsi azadlıq, fikir və söz azadlığı, xüsusi mülkiyyət hüquqlarını əhatə edən liberalizm ideologiyası ətrafında formalaşan bu demokratiya kompüter vasitəsilə reallaşdırılır. Əlaqənin məqsədi siyasi sistemin daha şəffaf olmasını və daha çox məlumatın bölüşdürülməsini təmin etməkdir.

2) Təmsili (rəqabətçi) demokratiya. Bu modeldə siyasət seçici dəstəyini təmin etmək üçün partiyalar və liderlər arasındakı bir rəqabət müddəti olaraq görülür. Bu müddətdə kompüterdən yalnız kütləyə mesajların çatdırılması məqsədilə istifadə edilir.

3) Plebisit demokratiya. Siyasi qərarların alınmasını referendum və başqa yollarla seçicilərə həvalə edilmişdir. Hakimiyyəti yönəldən xalqdır. Kompüterə əsaslanan rabitə sistemləri plebisit demokratiyada telefon, televiziya və ya kompüter şəbəkəsi yolu ilə səs vermə və ya ictimai rəyin araşdırılmasını apara bilmə məqsədinə uyğun bir çərçivə təqdim edə bilməkdədir.

4) Plüralist demokratiya. Bu model dövlətlə vətəndaşlar arasında vasitəçilik rolunu öz üzərinə götürən vətəndaş cəmiyyətinə əsaslanır. Kompüterə əsaslanan rabitə sistemləri elektron poçt, onlayn müzakirələr vasitəsilə qərarları dəstəklənən sistemlər olaraq görülür.

5) İştirakçı demokratiya. Vətəndaşlıq anlayışını əsas götürən, iştirakçı demokratiyadır və cəmiyyətin aktiv üzvləri olaraq tərbiyə edilmiş vətəndaşlara əsaslanır. Dövləti ilə kompüterə əsaslanan rabitə sistemləri bu model üçün vətəndaşın təhsilində aktiv iştirakçılığın təmin olunmasında olduqca uyğun vasitələrdir. Yeni informasiya texnologiyaları vətəndaş iştirakçılığını artıran demokratik təlimi yayma, informasiya əldə etməni asanlaşdırmaq, mübahisələrdə iştirakçılıq üçün uyğun platforma yaratmaq iştirakçı demokratiyanı gücləndirir.²

¹ Michael Hagen. A Typology of Electronic Democracy. // University of Giessen. www.unigiessen.de/fb03/vinci/labore/netz/hag-en.htm

² Erdoğan Tosun G. Elektronik Demokrasi, Çağdas Kamu Yönetimi II. // Edit. Muhittin Acar, Hüseyin Özgür, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s.121

Texnologiyanın verdiyi imkanlar çərçivəsində e-demokratiya son təhlildə iştirakçı bir demokratiya modeli olaraq izah edilir. E-demokratiyanın yeni bir demokratiya modeli olmaqdan çox hər hansı bir demokratiya modeli daxilində demokratik siyasətin məqsədlərinə xidmət edəcək bir sistem olaraq idarəetmə modelinə təsir göstərə biləcəyi söylənilə bilər.

İKT daim artan istiqamətdə cəmiyyət həyatına təsir etməkdə, bu inkişaf da özü iqtisadiyyatda (e-ticarət), siyasətdə (e-demokratiya), təhsil sahəsində (e-təhsil) və idarəetmədə (e-dövlət) özünü göstərməkdədir. İnternet istər özündə əks etdirdiyi informasiya və rabitə imkanlarını, istərsə də şəbəkə quruluşundan qaynaqlanan zəngin münasibət mərkəzləşdirmə, şəffaflaşdırma və hesab tələb etmə və ya hesab vermə vasitəsi olma potensialı ilə dövlət idarəetmə sahəsi baxımından parlaq bir gələcək vəd edən bir texnologiyadır.

Övvəllər yalnızca seçmək və seçilmək hüququ olaraq tanınan demokratik iştirakçılıq günümüzdə idarəetmənin bütün sahələrinə qatılaraq, fikirlərini vasitəli, ya da vasitəsiz-idarəetmə orqanlarına çatdırmaq şəklində izah olunmaqdadır. Bundan başqa, insanlar sadəcə mənsub olduqları təşkilatlara deyil, eyni zamanda bir çox məsələdə müxtəlif düşüncə və hüquqlara malikdirlər. Ona görə də müasir dövrdə idarəetmə üsulu ön plandadır. Bütün bunları daha gəlirli, təsirli, keyfiyyətli, ucuz, dəqiq və sürətli bir formada edə bilmək mümkündür, çünki artıq internet və müasir telekommunikasiyadan istifadə edərək daha iştirakçı və şəffaf dövlət anlayışı reallaşdırıla bilər.

Hələ də sənaye dövrünün təşkilati formaları və siyasi strategiyalar üzərində cəmlənən siyasi sistemlər informasiya dövrünün inkişafına uyğunlaşa bilməmişdir. M.Kastelsə görə, demokratiya böhranının əsas mənbəyi də elə budur. Demokratiya böhranı və demokratiyanın daha iştirakçı bir təməldə yenidən formalaşmasına yönələn tələblər, elə bu səbəbdən sürətlə yayılan e-medianın istifadəsi ilə bir şəkildə əlaqələndirilmiş və e-demokratiya bu mənada inkişaf etməyə başlamışdır.

İKT-nin inkişafı, xüsusilə də İnternetin kütləvi hal alması media ilə demokratiya arasında var olduğu düşünülməli əlaqəni yenidən gündəmə gətirmiş, İnternetin təbiətini formalaşdıran qeyri-mərkəzi və qarşılıqlı təsirin iştirakçı demokratiya baxımından təqdim etdiyi imkanlar müzakirə olunmağa başlanılmışdır. Sahib olduğu xüsusiyyətlə İnternetin qəzet, radio və televiziya kimi tək-tərəfli münasibətə icazə verən kütləvi informasiya vasitələri ilə müqayisədə daha demokratik olduğu fikri qısa müddətdə üstünlük qazanmışdır.¹ Sürətli bağlantı sayəsində İnternet güclü bir alternativ münasibət mühiti olaraq vacib bir demokratik potensiala malikdir. Xüsusilə totalitar rejimlərdə meydana gələn insan hüquqları pozuntuları, təzyiqedic təsirlər, digər kütlə münasibət vasitələri qədər asan istifadə olunmayan İnternet vasitəsilə geniş kütlələrə çatma bilməkdə, beləcə də hökumətlər üzərində milli və beynəlxalq səviyyədə ictimai təzyiq qurula bilməkdədir.

Elektron mühitin təsiredici quruluşu sayəsində vətəndaşlar və idarəetmə müddətlər arasındakı münasibəti formalaşdırma imkanına malik olur. Bir demokratik dialoq mühiti olaraq ortaya çıxan bu təsir, əgər yetərincə vətəndaşı əhatə edə bilirsə, real bir iştirak platformasına çevrilə bilər və idarəetmə fərdlərin hesab verə bilmə və öhdəlik səviyyələri üzərində müsbət təsir göstərə bilər. Son dövrdə elektron mühit

¹ Uçkan Özgür. E-Devlet, E-Demokrasi ve Türkiye. İstanbul: Literatur Yayınları, 2003, s. 26-27.

demokratikləşdirici imkanlardan çox bu günədək heç olmadığı qədər əhatəli bir “nəzarət cəmiyyəti”nin yaradılmasındakı funksiyalarla xatırlanmaqdadır. Ədəbiyyatda e-demokratiya belə təsnifləşdirilir: ilkin, güclü və həssas demokratiya.

İlkin demokratiya yanaşması vətəndaşların siyasi qərar qəbul etməyə birbaşa qatılması fikrinə əsaslanır. Xüsusilə keçirilən e-səsvermə texnologiyalarına əsaslanan bu yanaşma regional hesablamadan ölkə hesablamasına qədər bütün qərarların Internet səviyyəsində səs verilərək alınmasını məsləhət görür.

Güclü demokratiya yanaşması isə qərarların formalaşdırılması müddətinin qərar qəbul etmə müddətindən daha təsirli olduğu fikrindədir. Bu yanaşmada Internet qərarların formalaşdırılması üçün bir mübahisə mühiti olaraq qəbul edilir. Dolayısı ilə güclü demokratiya ilkin demokratiyanın tərsinə qərar qəbul etmə müddətini yavaşladır və qərar üzərində daha çox və daha geniş kütlələrdə mübahisə edilərək daha doğru qərarların formalaşdırılmasını qarşısına məqsəd qoyur.

Həssas demokratiya yanaşmasında isə vətəndaş Internet vasitəsilə dövlətlə bağlı xidmət alan bir müştəri kimi düşünülür. Bu mənada internet seçkisindən əvvəl namizədlərin hədəfləri təbliğ edilir. Seçkidən sonra isə xidmətlərin hədəfə yönələn və daha gəlirli olması üçün istifadə olunan bir vasitə olaraq düşünülür.

E-demokratiyanın tətbiq olunduğu sahələr. E-demokratiya dövlət orqanları və təşkilatları, seçilənlər (prezident, deputat və bələdiyyə üzvü) və seçənlər (vətəndaşlar) arasındakı bütün münasibətlərin elektron formalarda qurulmasının müddət və formalarını özündə ehtiva edir. Burada Internetin çox böyük rolu vardır. Internet vasitəsilə dövlət xidmətlərindən və siyasi xidmətlərdən istifadə edən və onlar haqqında məlumatlardan rahat istifadəsinin nəticəsi olaraq vətəndaşlar dövlətin siyasi həyatında daha aktiv formada iştirak edirlər. E-demokratiyaya görə, demokratiyanın tətbiqinə mənfi təsir göstərən bir problem varsa, o da vətəndaşın informasiya təminatı ilə bağlı probleminin olmasıdır. Informasiya problemi dedikdə, iki problem nəzərdən keçirilməlidir:

- dövlətin fərqli orqanları arasında inkişaf münasibətlərinin yaranması ilə bağlı problemlər;
- dövlət ilə vətəndaşlar arasındakı informasiyanın yaranmasında mövcud olan problemlər.

Birinci problem bürokratiyanın formalaşması ilə mərkəzləşmə siyasətində maneə kimi çıxış edirsə, ikinci problem dövlətin siyasi idarəetməsində xalq hakimiyyətinin iradəsinin ifadəsinə mənfi təsir göstərir. Internet vasitəsilə informasiya mübadiləsi isə bu problemləri aradan qaldıraraq, informasiya mübadiləsini daha asan edir ki, bu da dövləti demokratikləşdirəcək, idarəetməni daha şəffaf edərək bürokratiyanı aradan qaldıracaqdır. Eyni zamanda, İKT-nin inkişafı dövlət idarəetməsində iştirak edən şəxslər arasında məlumat əldə etmə və münasibətlərin daha asan qurulmasında əmək vərdişlərinin zənginləşməsinə səbəb olacaqdır ki, bu da idarəetməni əvvəlkinə nisbətən daha təsirli hala gətirəcəkdir. E-demokratiya anlayışı dövlətin e-dövlət olaraq yenidən qurulmasını, insanların inkişaf əldə edə bilmə imkanlarının artmasını, beləcə qərar qəbul etməkdə söz sahibi olmasını lazım gəldikdə isə qarşı tərəfdən məlumat ala bilmə azadlığını ifadə etməkdədir.

Qeyd olunanlara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, e-dövlət sayəsində:

- İşin daha sürətli, daha keyfiyyətli şəffaf və ədalətli bir şəkildə reallaşması təmin olunacaqdır;

- Dövlətin təqdim etdiyi informasiyalar bütün ölkədə eyni məzmununda olacaq və istəyən hər kəs üçün əlverişli olacaqdır;
- Vətəndaşların dövlət idarəetməsində iştirak imkanı olacaqdır;
- Orqanlararası iş və məlumatların təkrarlanması, sürətli və doğru qərar qəbul etmək imkanlarını yaradacaqdır;
- Bütün bunlar ictimai və fərdi rifahın artmasına gətirib çıxaracaqdır.

İKT-nin yaratdığı imkanlardan istifadə və e-dövlətin qurulması ilə təkmilləşəcək xidmət növləri isə aşağıda sıralanmışdır:

- İnformasiya alma və informasiya vermə xidmətləri: dövlət informasiyası, statistik informasiya, qanunvericilik informasiyaları.
- Müraciət etmə və müraciətə cavab: ədalət mühakiməsi, hərbi xidmət, ərizə vermə, yerli özünüidarəetməyə dair məlumatlar, pasport, sürücülük vəsiqəsi alma ilə bağlı müraciətlər və s.
- Onlayn xidmətlər: vergilər, bank xidmətləri, ümumi orta təhsillə bağlı müraciətlər və s.

E-dövlətə keçiddə bir sıra meyarlar əsas götürülür. Bu meyarları ümumi olaraq üç yerə bölmək olar:

1) Texniki infrastrukturun qurulması. E-dövlət xidmətlərinin təməl şərtlərini informasiya və məlumat əlverişliliyinin təmin olunması təşkil edir. Son illər texniki sahədə mövcud inkişaf İEOÖ inkişafının əvvəlki illərlə müqayisədə daha da yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin texnologiyanın inkişafı özü ilə birlikdə informasiya təhlükəsizliyi kimi ciddi bir problemi də gətirmişdir. Bu problemin həlli ilk növbədə, İEOÖ-in İEO-lə mütəxəssis hazırlanması və texnologiya sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığını tələb edir. E-dövlətin əsas məqsədlərindən birini informasiyanın əlverişliliyinin təmin olunmasıdır. Belə əlverişlilik isə internet vasitəsilə ilə reallaşa bilər ki, bu da e-dövlətdən internet portallarının yaradılmasını tələb edir. Bu portalın yarada biləcəyi istifadə imkanının asanlıq, uyğunluğu və təhlükəsizliyi vətəndaş-dövlət münasibətlərinin qurulmasına təsir göstərən vacib faktorlardır.

2) E-dövlət qanunvericiliyinin qəbul edilməsi. E-dövlətə keçə bilmək üçün dövlət səviyyəsində ümumi siyasət tətbiq olunmalı və uzun müddətli strateji hədəflər müəyyənləşdirilməlidir. Digər tərəfdən, bu strategiyanın baş tutması üçün e-dövlətin qanunvericilik bazası formalaşdırılmalıdır. E-dövlət qanunvericiliyi informasiya təhlükəsizliyi, şəxsi hüquqların qorunması kimi əsas hüquqlarla yanaşı, e-notarius, e-imza rəqəmsal şəxsiyyət kimi vacib məsələləri də əhatə etməlidir.

3) E-mədəniyyətin formalaşdırılması. E-dövlətə keçmək və onun qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün e-mədəniyyətin formalaşması vacib şərtdir. E-dövlət xidmətlərindən maksimum istifadə e-mədəniyyətdən asılıdır. E-mədəniyyətin formalaşması üçün cəmiyyətin bütün üzvlərində kompüter texnologiyalarından istifadə vərdisləri formalaşdırılmalıdır. Bunun təmin olunması üçün isə İnternetə əlverişlilik təmin olunmalı, e-mədəniyyətlə bağlı təlimlər keçirilməlidir.

E-dövlətdə informasiyanın ötürülməsində sürətlilik, təsirlilik, rahatlıq yaradılsa da, bürokratiya azalsa da, dövlət demokratik dəyərlərlə daha da zənginləşsə də, e-dövlətin özü ilə birlikdə gətirdiyi ciddi problemləri də unutmaq olmaz. Kiberhücumlar qarşısında e-dövlətin acizliyi dövlətin daha çox kiberhücumlara qarşı təhlükəsizlik tədbirlərinin artırılmasını tələb edir. Bununla yanaşı, qanunvericilik bazasının təkmil olmaması,

koordinasiyanın düzgün qurulmaması, internetə əlçatanlığın zəif olması, telekommunikasiya problemləri, informasiya təhlükəsizliyi kimi məsələlər də e-dövlətin ən çox rastlaşdığı problemlər sırasındadır. Bu problemlərin həlli maliyyə imkanlarından asılı olduğu üçün İEOÖ İEO-lərlə müqayisədə informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına görə arxa planda dayanır. Bu problemlərdən irəli gələrək İEOÖ-də e-dövlətə münasibətdə bir sıra çatışmayan xüsusiyyətlər formalaşır ki, bunlara aiddir:

- E-dövlət anlayışı İEOÖ-yə gətirilərkən sosial-iqtisadi nəticələr arxa plana keçir;
- E-dövlət neo-liberalizmin bütün “dövləti kiçiltmə” anlayışlarına baxmayaraq, dövlətin informasiya və rabitə texnologiyalarını yayacaq infrastrukturunu qurması və bu texnologiyalara dair xidmətlərin müştərisi olması prinsipinə əsaslanır;

- İEOÖ-in e-dövlətlə bağlı problemləri nəzərə almadan e-dövlət layihələrini idxal etməsi müsbət bir nəticə vermir;

- Həm iqtisadi, həm də sosial bərabərsizliklər aradan qaldırılmazsa, bu layihələr İEOÖ-də uğurla reallaşa bilməz.

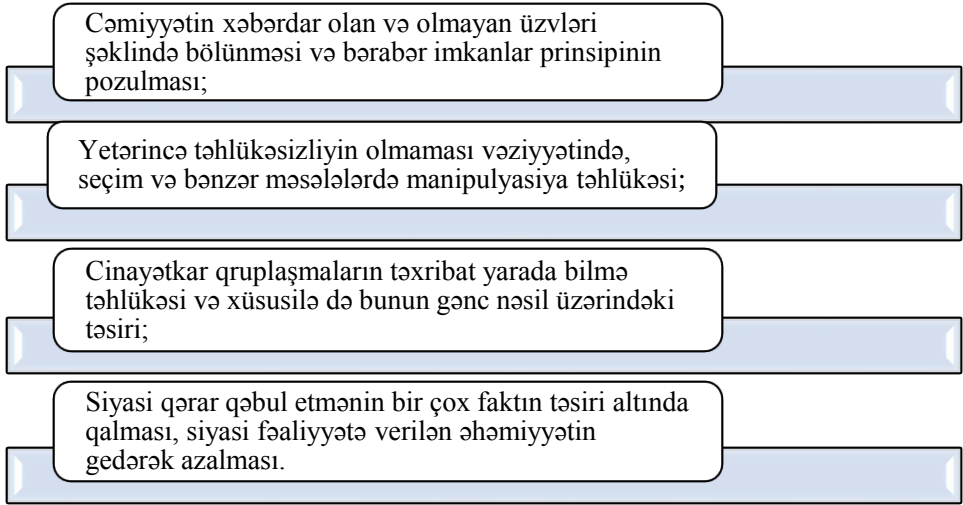
Bu problemlərlə yanaşı, fərdi məlumatların təhlükəsizliyi, gizlilik və ictimai nəzarət məsələlərində də e-dövlət ciddi təhlükələrlə rastlaşır. Dövlətlər hər dövrdə informasiya təminatı üçün vətəndaşlar haqqında məlumatları toplayaraq elektron bazada yerləşdirirlər ki, ancaq bu informasiyaların e-dövlət proqramı vasitəsilə rəqəmsal səviyyəyə gətirilməsi informasiyaların bir yerdə cəmləndirilməsi, bu informasiyalar arasında əlaqə yaradılması, informasiyaların analiz edilərək təsirli vasitələrlə istifadə olunmağa başlanılması və bu məlumatların son nəticədə texnologiya vasitəsilə ötürülməsi prosesi başlandıqda təbii bir problem ortaya çıxır ki, bu da informasiya təhlükəsizliyinin təmini ilə bağlı problemdir və fərdi məlumatların başqasının reklam və ya şəxsi məqsədləri üçün istifadə edə bilmə təhlükəsini yaradır. İstənilən məqsədlə başqasının fərdi məlumatlarından istifadə şəxsi hüquqların toxunulmazlığı kimi konstitusion hüququn pozulmasına gətirib çıxarır. Lakin qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada başqalarının hüquqlarının müdafiəsi naminə fərdi məlumatların toxunulmazlığı aradan qaldırıla bilər (cinayətin baş verməsinin qarşısını almaq məqsədilə və ya baş vermiş cinayətin üstünün açılması məqsədilə). Fərd özünəməxsus fərdi məlumatların qorunmasında acizdir. Bu səbəblə də onun hüquqlarının qorunması öhdəliyini dövlət daşıyır.

E-demokratiya dövlətdən kənarda siyasətçilərin istər siyasi qərarlara təsir etməyə yönələn, istərsə də ictimaiyyətə təsir göstərməyə istiqamətlənmiş klassik dövlət idarəetməsi xaricində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunmasıdır. Bunları istifadə sahələrinə görə aşağıdakı başlıqlar altında formalaşdırmaq mümkündür:¹

- internet vasitəsilə həyata keçirilən siyasi kampaniyalar və siyasi partiya fəaliyyəti;
- internetdə həyata keçirilən lobbicilik fəaliyyətləri;
- hökumət təşkilatlarının və xüsusilə də təmsilçi qurumların e-dövlət proqramları;
- kütləvi informasiya vasitələrinin internet səhifələri və özəl sektorun dəstəklədiyi pulsuz e-mail imkanlarının təmin olunduğu müzakirə mühitləri;
- internet əsaslı təşkilatlanan qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti.

¹ Steve Clift. E-Democracy E- Book. Konya: Çizgi Kitabevi, 2000, s. 74.

E-demokratiya ilə bağlı tənqidi yanaşmalar. Bütün müsbət yanaşmalarla yanaşı, e-demokratiya məsələsində müxtəlif risklər və problemlər də mövcuddur.¹

Bəzi mütəfəkkir və siyasətçilər e-demokratiya məsələsinə şübhə ilə yanaşmaqdadırlar. Onların mövqeyinə görə, e-dövlət olaraq adlandırılan yeni tənzimləmənin demokratiyanın inkişafına töhfəsi heç də televiziyanın töhfəsindən çox olmayacaqdır. Lakin e-dövlətin demokratiyaya təsiri baxımından bitərəf bir fakt olduğunu qəbul etmək lazımdır, yəni e-dövlətin demokratik həyata təsirinin ölkənin siyasi quruluşunu və iqtidarını əlində cəmləyən şəxs, fikri və niyyətini də müəyyənləşdirəcəkdir. E-dövlət mexanizmləri və vasitələri demokratiyanın əhatəsinin genişləndirilməsi və inkişafı istiqamətində istifadə edə biləcəyi kimi tamamilə əksinə bir məqsəddə də xidmət edə bilər. Çünki e-dövlət dövlət idarəçilərinə verdiyi güclər sayəsində mükəmməl səlahiyyətli bir dövlət quruluşu qurulması riskini də daşımaqdadır. Bu baxımdan, vətəndaşların, siyasətçilərin, alimlərin informasiya texnologiyalarının dövlət idarəetməsinə gətirdiyi və gətirəcəyi rahatlıq və fərsətlər qarşısında daha ehtiyatlı olmaları, bunların hər iki istiqamətdə də istifadə oluna biləcəyini nəzərdə tutmaları vacibdir.

İnternetin siyasi sahəyə təsiri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif fikirlər mövcuddur. İki müxtəlif nöqtədə olmaqla bu fikirlər səfərbərlik və gücləndirmə adı altında fəaliyyət göstərir.

¹ <http://www.abgs.gov.tr/dokuman/Berlin%20Konferansi.htm>.

Səfərbərlik tərəfdarlarının fikirlərinə görə, internetin yeni bir rabitə vasitəsi olaraq siyasi sahəyə göstərdiyi təsir böyükdür. Internetin interaktiv rabitə kimi xüsusiyyətləri siyasi müddətin fəaliyyətini uzun müddətə sabit saxlama məsələsində olduqca güclü təsirə malikdir. Internetdən və digər yeni rabitə texnologiyalarından istifadə idarə edənlər ilə idarə olunanlar arasındakı məsafənin azalması üçün fərsətlər yaradarkən bir tərəfdən də demokratiyanı gücləndirəcəkdir. Internet vətəndaş münasibətlərinin qarşısındakı çətinlikləri azaldıb siyasi mübahisə fərsətlərini informasiyanın yayılmasını genişləndirməkdədir.

Gücləndirmə yanaşmasını dəstəkləyənlərin fikrincə isə internet sosial bərabərsizliklərin və siyasi iştirakçılığın mövcud vəziyyətini dəyişməyə də, müsbət istiqamətdə xeyli təsir göstərir. Internet bu texnologiyaya sahib olanlarla olmayanlar arasındakı fərqi genişləndirməyə, mövcud vəziyyəti inkişaf etdirməyə xidmət edəcəkdir.

Minnessota təcrübəsi. 1994-cü ildə ilk dəfə Steve Clift tərəfindən yaradılmışdır. İstər hökumətdən, istərsə də siyasi partiyalardan asılı olmayaraq inanmış və özünü bu məqsədə həsr etmiş bir qrup insanın formalaşdırdığı vətəndaş hərəkəti “Minnessota e-demokratiyası” adı ilə tanınır. Minnessota internetdən istifadə edərək, iştirakçı demokratiyanı yaxşılaşdırmağı və xüsusilə vətəndaşların seçkilərdə şüurlu formada iştirakını yüksəltməyi qarşısına məqsəd qoyan bir vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətidir. Minnessota e-demokratiya hərəkətinin ən yeni fəaliyyətlərindən biri “Capitol Topics” başlığı altında açılmış olan Federal Dövlətlə bağlı məsələlərin araşdırılmasına ayrılmış olan e-poçt səhifələridir. Bu səhifələr millət vəkilləri, senatorlar, dövlət qulluqçuları və əlaqədar vətəndaşların seçilmiş vacib siyasət məsələləri haqqında fikir mübadiləsi aparmasına imkan yaratmaqdadır.

İngiltərədə e-demokratiya təcrübəsi. İngiltərədə 1997-ci ildə seçkilərdən əvvəl yenə ABŞ-dakı kimi könüllü təşkilatların formalaşdırdığı heç bir siyasi partiya ilə əlaqəsi olmayan bir hərəkət başladı. Avropa da bir sıra dövlət xidmətlərinin internetlə verilməsi kimi spesifik mövzulardakı mübahisələrə ev sahibliyi etdi. Seçki qabağı siyasi partiyalar bütün təbliğat və təşviqat kompaniyasını internet vasitəsilə həyata keçirdi. Internetdən istifadə edərək konfrans keçirənlərin sayı isə 100%-ə yaxınlaşdı.

İsveçdə e-demokratiya təcrübəsi. Bildiyimiz kimi, e-demokratiyanın ən vacib şərti ölkədə geniş yayılmış Internet şəbəkəsinin olmasıdır. İsveçdə “Yerli özünüidarəetmə Demokratiya Araşdırma Komitəsi”nin 2000-ci ildə verdiyi statistikaya görə, İsveçdə 16-64 yaş arasındakı şəxslər 80% evdə, işdə və ya universitetdə olurlar ki, burada da onların internetə əlçatanlığı təmin olunmalıdır. E-demokratiyaya keçid üçün ikinci vacib şərt istər xalqın, istərsə də seçilmiş vəzifəli şəxslərin demokratik iştirakçılığa əhəmiyyət verilən bir mədəniyyətə sahib olmalarıdır. Hal-hazırda kitabxanalarda, oxu zallarında, ictimai yerlərdə internetdən istifadə kütləviləşmişdir ki, bu da e-demokratiyanın əhatə dairəsini genişləndirir.¹

ABŞ-da e-demokratiya təcrübəsi. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, ABŞ-da da e-demokratiya və internet yönümlü siyasi fəaliyyətlərlə əlaqədar bir sıra addımlar atılmaqdadır. Arizonada Demokrat Partiyasının nümayəndə seçkiləri Floridada istifadə olunan “Butterfly”dan sonra ABŞ-ın 107-ci hökuməti bu mövzuda standartlar üzərində

¹ Bruce Bimber. Internet ve siyasal Dönüşüm: Hızlandırılmış Çoğulculuk. // Cogito Dergisi, 2002, No. 30, s. 170-172.

tədqiqat aparmaq məqsədilə komitələr qurmuşdu. ABŞ-ın tanınmış məktəblərindən dünyada məşhur MIT və CAL Tech avtomatik səsvermə maşınları ortaq layihəsi üzərində çalışmaqdadır. Bu sistem Hollandiya və Belçikadakı “Touch Schreen”, Braziliyadakı “Push Button”u xatırladır. Bunun vasitəsilə seçicilərin daha rahat, sürətli və daha ucuz bir şəkildə seçkilərə qatılmaq imkanına malik olurlar.¹

3.4. Beynəlxalq hüququn (təşkilatların) elektron dövlətin formalaşmasında rolu

Dünya Bankının e-dövlətlə bağlı yanaşmaları. “İEOÖ üçün stolüstü kitab”da Dünya Bankı e-dövlətin üç mərhələli olduğunu müəyyən etmişdir: *nəşr, münasibətlərin qurulması və qarşılıqlı əməkdaşlıq*. (BAX: Cədvəl 3.5)

Nəşr mərhələsində hər bir orqan internetdən istifadə edərək e-əlaqə yaradır və mümkün olduğu qədər daha çox məlumatı yaymağa çalışır. İnsanlar isə hər hansı bir xidmətdən istifadə üçün uzun müddət növbə gözləməli olurlar.

Münasibət mərhələsində informasiya yaymaqdan savayı, vətəndaş iştirakçılığını təmin etmək qarşıya məqsəd kimi qoyulur. Bu inkişaf mərhələsində xalq dövlətin siyasi qərar qəbul etməsində iştirak edə bilər, internetlə bərabər digər vasitələrdən istifadə edərək sənədləri əldə edə bilər və lazımı formaları doldura bilər. Eyni zamanda, bu mərhələdə dövlət orqanları müzakirələrdə iştirak edərək məsləhətlər verə bilmək hüququnu da əldə edirlər. Münasibət mərhələsi dövlət-vətəndaş yaxınlaşmasını həyata keçirir ki, bununla da vətəndaşın dövlətə və özünə inamı bərpa olunur.

Qarşılıqlı əməkdaşlıq mərhələsi isə artıq bu xidmətlərin internet və ya alternativ olan vasitələrlə həyata keçirilməsidir. Bu müddətdə maliyyə xərcləri və ictimai xərclər kifayət qədər azdır. Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin elektronlaşdırılması həm bürokratik maneələri, həm də korrupsiya hallarını aradan qaldırır. Dövlətin öz xidmətini elektronlaşdırması onun xalqına qarşı şəffaf olmasını təmin edir.

Dövlətlər getdikcə İKT istifadə edənlər sırasında yer tutmağa başlayırlar. Xüsusilə də e-dövlət anlayışı İKT-dən istifadəni özü ilə birlikdə aktuallaşdırmışdır. Bu gün e-dövlət layihələrinin çox hissəsi təhsil və təlimin inkişafına yönəlmişdir. Layihə rəhbərləri üçün təhsil və təlim olduqca vacibdir. Vətəndaşlar bu xidmətlərdən istifadə üçün lazımı formada təlim almalıdırlar.² Dünya Bankının yanaşmasına görə, dövlətlərin elektronlaşdırılması üçün bir sıra şərtlər tələb olunur:³

1. Liderlik: Texnologiyani dəstəkləyən bütün dövlət orqanlarının rəhbərləri islahata dəstək verməklə buna nail olacaqlar.

2. Strateji idarəetmə: Dövlət öz məhdud fəaliyyətini genişləndirməli, bunun üçün hədəflərinin və proqram müddətlərinin çox açıq bir şəkildə dəqiqləşdirilməsini təmin etməlidir.

¹ Hasret Aktaş. Bir Siyasal İletişim Aracı Olarak İnternet. Konya: Tablet Kitabevi, 2004, s. 214.

² Worldbank. Building Blocks of eGovernment: Lessons from Developing Countries. // The World Bank Public Sector Premnotes, Washington DC, 2004, No: 91, p.3.

³ Mohsen A. Khalil, Bruno D. Lanvin ve Vivek Chaudhry, World Bank The eGovernment Handbook for Developing Countries: A Project of Infodev, The Center for Democracy & Technology, The World Bank Washington DC, 2002, p.11.

3. Əməkdaşlıq: Dövlətlər e-dövlətə keçə bilmək üçün dövlət orqanları ilə özəl sektor və gəlir güdməyən təşkilatlar arasındakı keyfiyyəti artırma bilmək üçün əməkdaşlıq qurmaq qədər yeni münasibətlər də kəşf etməlidirlər.

4. Vətəndaşın iştirakçılığı: Vətəndaşın iştirakçılığına əsaslanan layihələr həyata keçirməklə təmin oluna bilər. Vətəndaşların iştirakını təmin edəcək vasitələr arasında rəqəmsal bərabərsizliyi aradan qaldıraraq internetə əlçatanlığı təmin etmək ən əsas şərtlərdəndir.

5. Dövlət siyasəti, qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsi: Qanunverici orqan qanunların e-sənədlər şəklində sürətli olaraq güclənməsini təmin etməlidirlər. Ciddi addımlar olaraq e-dövləti dəstəkləyən dövlət siyasətini həyata keçirməlidirlər. İnternet məsələsinə gəldikdə isə ən ciddi məsələlərdən biri gizliliyin təmin olunmasıdır. Dövlət şəxsi məlumatları gizliliyin təminatçısı kimi öz öhdəliyinə götürməlidir.

İƏİT-nin e-dövlətlə bağlı yanaşmaları. Ölkələrdə e-dövlətin formalaşması müddətində irəliləyiş əldə edə bilmək üçün bir çox tövsiyə hazırlayan təşkilatlardan biri də İƏİT-dir. İƏİT xüsusilə də e-dövlət mövzusunda həyata keçirdiyi işlərdə dövlət islahatına ən çox töhfə verən vasitənin e-dövlət olduğunu daha çox dilə gətirməklə və bu mövzu üzərində daha çox dayanaraq zaman-zaman verdiyi hesabatlarla həm ölkənin ümumi müqayisələrini aparmaqda, həm də əldə olunan səviyyədə alınması lazım olan yeni strategiyalar məsələsində taktiki məsləhətlər verməkdədir. Dünyada olan iqtisadi böhran belə e-dövlət layihələrinə ayrılan texnoloji investisiya proqramlarında çatışmazlıqlara yol açmaqdadır. Həqiqətən də e-dövlətin inkişafı üçün ödənilən vəsait günbəgün artmaqdadır. E-dövlətin tətbiqi ona qoyulan xərcləri birə beş nisbətində geri qaytarmaqla yanaşı, dövlət və vətəndaş arasındakı münasibətlərin daha yaxşı və şəffaf olmasına da imkan yaradır.

İƏİT-in şərhinə görə, ümumilikdə, e-dövlətin cəmiyyətə verəcəyi xeyirlər olduqca çoxdur. Əvvəla, bu formada idarəetmə dövlət qurumlarında mövcud olan əlavə ştat yerlərinin ləğvinə gətirib çıxaracaq və digər işçilərin isə daha gəlirli sahələrdə daha səriştəli işlə məşğul olmasına imkan yaradacaqdır. Əvvəllər yüksək maliyyə xərci tələb edən sənədlər üçün ortaq e-xidmətin tətbiqi bu xərcləri azaldacaqdır. Vətəndaşların hər hansı bir sənəd üçün dövlət orqanına getməsinə ehtiyac qalmayacaqdır. Vətəndaş növbədə gözləmək əvəzinə vaxtını daha gəlirli işlər üçün sərf edə biləcəkdir.¹

BMT-nin e-dövlətlə bağlı yanaşması. BMT-nin hazırladığı hesabatların birində idarəetmədəki irəliləyişlər məsələsində e-dövləti beş mərhələdə izah etmişdir:² (**BAX: Cədvəl 3.6**)

- **Görünüş:** İnformasiyanı və xidmətləri müxtəlif formalarda təqdim edən veb-səhifələrin, saytların yaradılması;

- **Genişlənmiş iştirak (inkişaf):** dövlət və özəl sektor üzrə veb-səhifələrin yaradılması nəticəsində informasiyanın elektron formada təqdim olunmasının dinamik inkişafı;

¹ OECD. OECD E-Government Studies: E-Government for Better Government, OECD Publications, Paris, 2005, p. 118, 124.

² United Nations. Global E-Government Survey 2003, pp. 12-14.

• **İnteraktivlik:** Dövlət-vətəndaş münasibətlərində hər iki tərəfin onlayn xidmətlərdən maneəsiz yararlanması imkanları və informasiyanın əlyətərliyinə maksimum səviyyədə təminatı;

• **Qarşılıqlı münasibət:** İstifadəçilər onlara təqdim olunan xidmətlərdən xidmət haqqı ödəməklə asanlıqla istifadə edə bilirlər;

• **İnformasiya şəbəkəsi:** Bu mərhələdə dövlət həm vətəndaşlara, həm də özəl sektorun istək və arzularına eyni tərzdə yanaşaraq hər ikisi üçün e-xidmət göstərməkdədir.

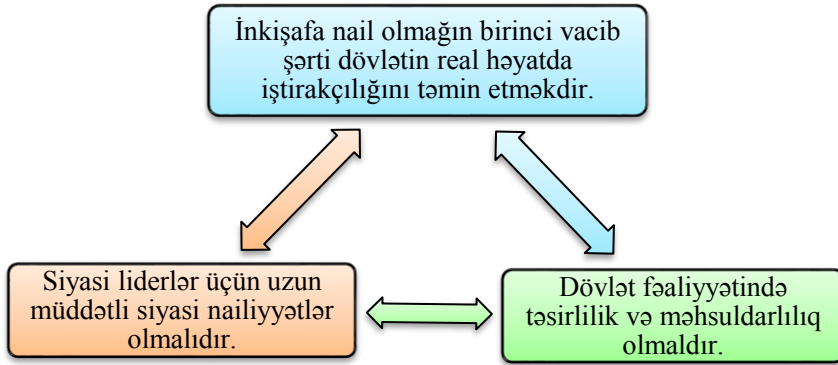
BMT-nin nöqtəyi nəzərindən baxsaq, e-dövlətin faydalarını bu şəkildə izah etmək olar:¹ dövlət xidmətlərindən istifadə daha asanlaşmışdır; dövlətin qərarlarından vətəndaşlar, ictimaiyyət daha tez xəbərdar olurlar; xidmətlər daha sürətli və problemsiz yerinə yetirilir; dövlətin qəbul etdiyi qərarlar daha tez yerinə yetirilir; yerli idarəetmə və yerli özünüidarəetmə orqanlarının xidmətlərindən istifadə asanlaşır; hər zaman hər yerdə əmrə tabe olan dövlət mövcud olur; vətəndaş cəmiyyəti və özəl sektor arasındakı münasibətlər yüksələn xətt üzrə inkişaf edir; vətəndaşın dövlət idarəetməsində iştirakçılığı artır; bir çox dövlət xidmətlərinin keyfiyyəti artır; beynəlxalq mühitə inteqrasiya olunma hissi getdikcə artır. İnsanlar özlərini cəmiyyətdən və elmdən təcrid olunmuş hiss etmirlər; son olaraq insanların dövlətə olan inamı getdikcə daha da artır.

Bütün dövlətlər e-dövlətə uğurla keçmək istəsələr də, müxtəlif istiqamətdə problemlərlə rastlaşırlar. BMT dövlətlərin qarşılaşdığı bu problemləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişdir:

Təşkilati idarəetmə ilə bağlı problemlər
• 7/24 saat informasiya yenilənməsi üçün mənbə çatışmazlığı; • e-mədəniyyətin olmaması; • təşkilati dəstəyin az olması; • texnoloji problemlər
İdarəetmə ilə bağlı problemlər
• yüksək həcmli İKT-dən istifadənin uğursuzluğu; • idarəetmədə İKT-yə inamsızlığın olması; • peşə sahiblərinin müxalif yanaşması; • yanlış informasiya idarəetməsi; • dövlət orqanlarında və özəl sektorda köhnə idarəetmə sisteminə inamın güclü olması.
Siyasi planının qurulmasında problemlər
• strateji planlama və koordinasiya əksikliyi; • siyasi rəhbərlərin yoxluğu; • yerli idarəetmənin arxa plana keçməsi ilə meydana gələn problemlər.

¹ Richard Labelle. ICT Policy Formulation and eStrategy Development: A Comprehensive Guidebook, United Nations Asia-Pacific Development Information Programme (UNDP-APDIP), Elsevier Publications, New Delhi, 2005, p. 21.

Əgər dövlətlər e-dövlət proqramlarından uğurla istifadə etsələr, bu dövlət idarəetməsini daha da gücləndirəcək, kəsibliğin azalmasına da öz töhfəsini verəcəkdir. Uğurlu e-dövlətə nail olmaq üçün BMT E-dövlət Minilliyin rəhbər prinsiplərində¹ vacib məsləhətlər irəli sürmüşdür:

Əslində dünyada bütün dövlətlər İKT-yə böyük məbləğdə investisiyalar yatırır, lakin problem insanların bu xidmətə əlçatanlığının təmin olunması ilə yaranır. Hansı ki, əks halda rəqəmsal bərabərsizlik yaranır.

Avropa İttifaqının (Aİ) e-dövlət strategiyası. 45 mln. km² sahəyə malik olmaqla ABŞ-ın yarısı qədər ərazini əhatə edən, 500 milyon əhalisi olan Avropa Birliyi gəlirləri ilə ABŞ-dan önə çıxsa da, e-dövlətin tətbiq olunmasında ABŞ-dan təxminən 10 il gec başlayaraq böyük bir fürsəti əldən vermişdir. İnternetin kəşfindən sonra dünyadakı yerini bir daha möhkəmləndirən ABŞ-a alternativ olaraq yeni bir informasiya texnologiyası kəşf etmək istəsə də Avropa Birliyi buna nail ola bilməmiş və özü də bütün layihələrini ləğv edərək ABŞ-ın göstərdiyi yol ilə getmək məcburiyyətində qalmışdır.

Avropa İttifaqı e-dövlət sahəsində ABŞ-la aralarındakı olan fərqi aradan qaldırmaq məqsədilə 1990-cı illərdən etibarən müxtəlif layihələr hazırlamışdır. Bu layihədən ən uğurlusu 1998-ci ildən başlayan və 1999-cu ildə Helsinki Zirvəsində Aİ komissiyasına təqdim olunan e-Avropanın qurulmasıdır. Komissiya tərəfindən bu fəaliyyət daha üstün bir strategiya adı altında yer almasına qərar verilmişdir. Bu layihə Aİ-nin iqtisadi sahədə 10 illik bir dövr üçün gələcək inkişafını təmin edəcək Lissabon strategiyası adlandırılmışdır.²

E-Avropa olaraq adlandırılan bu meyarların əsas təməl məqsədləri aşağıdakı formada qeyd edilə bilər: Avropadakı gənc nəslin rəqəmsal dövrə hazırlanması; ucuz internetə əlyətərliyin təmin olunması; e-ticarətin sürətləndirilməsi; tədqiqatçılar və tələbələr üçün sürətli internet tədarüku; təhlükəsiz e-xidmət üçün ağıllı kartdan istifa-

¹ United Nations. World Public Sector Report 2003: eGovernment at the Crossroads, United Nations Publication, New York, 2003, p. 9

² Seda Akçam. Avropa Birliyi'nde Bilgi Toplumuna Geçiş Çalışmaları. Ankara: TOBB, 2006, s. 3.

dənin yayılması; yüksək texnologiya istehsal və istehlakçının risk sığortasının formalaşdırılması; əlillər üçün e-cəmiyyətdə iştirakçılığın inkişaf etdirilməsi; səhiyyə xidmətlərindən bütün cəmiyyətin istifadəsi; ağıllı xidmətdən istifadənin genişləndirilməsi; dövlət xidmətlərinin onlayn olaraq təqdim edilməsi.

Avropa+ 2001 Proqramının məqsədi Lissabonda müəyyən olunan hədəflərə çatmaq üçün lazımı proqramları qəbul etməkdir. Plan e-Avropaya daxil olmanın 10 təməl məqsədini Lissabon qərarları ilə Avropa Parlamenti və üzv ölkələrdən daxil olan təkliflər əsasında formalaşdırmışdır. 2000-ci ildə Varşavada keçirilən yığıncaqda orta və şərq Avropa ölkələri 15 Aİ üzv ölkə tərəfindən E-Avropa ilə ortaya çıxarılan inkişafın bir hissəsi olma məsələsində uzlaşma əldə olunmuşdur. Bundan başqa, Avropa Birliyinin e-dövlətə keçidi üçün birliyə daxil olan dövlətlər islahat planını qəbul etmə istiqamətində öz üzərlərinə öhdəlik götürmüşdür. Hazırlanan İslahat Planı 2001-ci ildə Avropa Birliyinin iclasında qəbul edilmişdir. E-Avropa+ adı verilən bu islahat sayəsində E-Avropanın əsas məqsədlərini və hədəflərini müdafiə edərək üzv ölkələrin hər birinin öz xüsusi vəziyyətinə yönələn 57 fərqli islahat planı dövrüyyəyə buraxılmışdır. Bu islahatlar aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- 1) Üzv ölkələrin siyasətinin informasiya cəmiyyətinə uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi;
- 2) İnformasiya cəmiyyətinin formalaşdırılmasının sürətləndirilməsi;
- 3) Üzv ölkələrdə münasib qiymətə hər bir fərd üçün kommunikasiya xidmətlərinin təmin olunması.

2002-ci il E-Avropa İslahat planı əsas hədəfi kimi aşağıdakıları təsbit etmişdi:

- ◆ Daha ucuz, daha sürətli, daha təhlükəsiz internetin təqdim olunması;
- ◆ Ağıllı kartlar və ağıllı nəqliyyat sistemlərinin tədarükü;
- ◆ İnsan resurslarının e-baza vasitəsilə idarəsi;
- ◆ İnternetdən istifadənin təşviqi;
- ◆ E-ticarətin sürətləndirilməsi;
- ◆ Dövlət xidmətlərinə elektron girişin təmin edilməsi;
- ◆ Onlayn layihələr;

Avropa İttifaqında vacib “20 e-dövlət xidməti”. Vətəndaşlarla bağlı 12 və iş dünyasına bağlı 8 növ xidmətdən ibarət 20 təməl xidmət 2001-ci ildən etibarən hər il muntəzəm olaraq tənzimlənəlməkdədir.

Vətəndaşları maraqlandıran əsas təməl xidmətlər:

- Gəlir vergisi;
- Məşğulluq;
- Sosial təminat (işsizlik, tibbi ödənişlər);
- Şəxsi sənədlər (şəxsiyyət vəsiqəsi, ümumvətəndaş pasportu);
- Sürücülük vəsiqəsi;
- Tikinti icazəsi;
- Polisə məlumat vermə;
- Kitabxana;
- Şəhadətnamə (doğum və ölüm);
- Universitetə qeydiyyat;
- Mənzil;
- Tibbi xidmətlər;
- Sosial təhlükəsizlik;
- Daşınmaz əmlak vergisi;
- Əlavə dəyər vergisi;
- Şikayətlərin qeydiyyatı;
- Vergi statistikasi;
- Gömrük bəyannamələri;
- Ekoloji sənədlər;
- Layihələr.

2010-cu il Aİ Planının əsas hədəfləri belə müəyyənləşmişdi: heç bir vətəndaşın arxa plana atılmaması; fəaliyyət və məhsuldarlığın artırılması; təsir imkanı yüksək olan xidmətlərin tətbiqi; Avropada demokratik qərar müddətinin inkişaf etdirilməsi.

Qərb modelində demokratiyada 3 növ dövlət idarəetməsi mövcuddur: İngilis-Amerikan, Şimali Avropa və Qitə Avropası.

İngilis-Amerikan tərzii daha çox fəaliyyətə onun təsirliliyinə əhəmiyyət verir. Daha çox bazar mexanizmlərini və rəqabətçilik normalarını önə çıxararaq vətəndaşların xidmət təqdim olunması baxımından bir müştəridən fərqlənmədiyini və hər bir fərdin dövlət xidmətləri üçün ola biləcək namizədlər olduqlarını bildirməkdədir. Bu qrupa İrlandiya və İngiltərə daxildir.

Şimali Avropa ölkələri bütünlüklə vətəndaşların arzu və istəklərini ön plana çıxarır. Bu qrup ölkələrə Danimarka, Norveç, İsveç, Finlandiya və Hollandiya aid edilir.

Qitə Avropasındakı idarəetmə isə daha çox hüquqi münasibətlərə əsaslanır. Bu ölkələr dövlət islahatlarını bürokratiya modellərinə uyğunlaşdıraraq tətbiq etməkdədir. Vətəndaşların, işçilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmasını təmin etmək və xidmət keyfiyyətini artırmaq üçün dövlətlər vətəndaşa yönələn, amma ənənəvi idarəetmə quruluşuna uyğunluq yaradan modellər ortaya çıxarmaqdadır. Bu qrup ölkələrə isə Fransa, Almaniya, İtaliya, İspaniya, Portuqaliya, Avstriya, Yunanıstan və İsveçrə aiddir.¹

¹ Lourdes Torres, Vicente Pina, Basilio Acerete. Government Developments on Delivering Public Services Among EU Cities. // Government Information Quarterly, 2005, Vol. 22, p. 219.

Aİ 2010-cu ildən etibarən dünyadakı dinamik informasiya iqtisadiyyatı halına gətirilməsində İKT-dən istifadə edərək dövlət xidmətlərinin vətəndaşlara və müəssisələrə daha rahat çata bilən bir mühitdə şəffaf, təsirli, gəlirli və ucuz bir şəkildə təqdim edilməsi üçün müxtəlif işlər görməkdədir. Bu fəaliyyətin əsas məqsədi İttifaq üzvü olan dövlətlərin razılaşdırdıqları 20 dövlət xidmətinin e-mühitə daşınması məqsədinə yönəlir. Aİ Avropa Lissabon Strategiyasının və 2010 e-Dövlət Planının hədəflərini əhatə edən dövlət xidmətlərinin onlayn təqdim edilməsində irəliləyişlər əldə etməkdədir. İlk öncə, 76 xidmətin onlayn təqdim edilməsi ilə başlayan bu plan ildən-ilə sürətlə artmaqdadır. Bununla yanaşı, artımlar iş dünyasına və vətəndaşlara təqdim olunan xidmətlərdə ciddi fərqliliklərə səbəb olmaqdadır. Avropanın yeni Avropa-2020 Strategiyası İKT-nin ağıllı və davam edə bilən bir Avropa yarada bilməsi üçün yeni iqtisadi strategiyalar müəyyən etməkdədir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa 2010-cu ilə qədər dünyanın qabaqcıl texnologiyalarına sahib olma məsələsində strategiyalar formalaşırsa da, bu hədəfi hələ də tam reallaşıdır bilməməsinin səbəbləri müxtəlifdir. Bu səbəbləri belə sıralamaq olar: müxtəlif növ e-ticarətin mövcudluğu; İttifaqda fəaliyyət göstərməyə meylliliyin olmaması; artan kiberhücumlar, kibercinayətlər; internetə olan inamın azalması; informasiya təhlükəsizliyinin aşağı səviyyədə olması; internetdə mövcud olan investisiyaların yetərsiz olması; e-xidmətdən hələ də istifadə edə bilməyən təbəqənin mövcudluğu; müsbət sosial yeniliklərə səbəb olacaq imkanlardan istifadə edilməməsi.

Məhz AB-2020 Proqramının hədəflərində bu problemlər dayanır. E-xidmətlərin bahalı olması vətəndaşların ondan istifadə etməsində problem yaradır. Bu zaman bəzi şirkətlər e-dövlət xidmətlərini daha ucuz formada təqdim edirlər. Məsələn, İngiltərədə özəl internet şirkətləri dövlətin təqdim etdiyi bir sıra xidmətləri dövlətdən daha ucuz qiymətə təqdim edirlər.²

3.5. E-dövlətə keçiddə inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında e-dövlət quruculuğu yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Bu faktı BMT-nin iki ildən bir nəşr etdirdiyi “E-Hökumət” hesabatları bir daha təsdiq edir. Belə ki, hesabatda “Elektron Hökumətin İnkişaf İndeksi” üzrə ölkələr ümumilikdə topladığı xala görə 4 qrup üzrə təsnifləşdirilmişdir: çox yüksək, yüksək, orta, zəif. “Elektron Hökumət İnkişaf İndeksi”nin hesablanması zamanı 3 komponent əsas götürülür: onlayn xidmət sub-indeksi; telekommunikasiya infrastrukturunu sub-indeksi; insan kapitalı sub-indeksi. BMT-nin 2016-cı il Hesabatı ilə sonuncu Hesabatın müqayisəli təhlili respublikamızda inkişafın dinamikliyini göstərir: Onlayn xidmət sub-indeksi (OSİ) üzrə göstərici 2016-cı ildə 0.6812 idisə, hal-hazırda 0.7292 təşkil edir; Telekommunikasiya infrastrukturunu sub-indeksi (Tİİ) üzrə 2016-cı ildə olan 0.4852 rəqəmi 2018-ci il hesabatında 0.5062-yə doğru artmışdır; İnsan kapitalı sub-indeksi (HÇİ) üzrə göstərici isə 0.7158-dən 0.7292-yə yüksəlmişdir. Lakin qeyd olunanlar o demək deyil ki, Azərbaycanın e-dövlət quruculuğunun dünya

¹ Europe's Digital Competitiveness Report. / European Commission. Commission Staff Working Document, Brussels, 2010, Vol. 1, 2010, p. 77.

² William Heath, Europe's Readiness for eGovernment, Kable Limited Publishing, London, 2000, p. 26.

dövlətlərinin təcrübəsindən yararlanmamasına səbəb olmamalıdır. Belə ki, dünyadakı uğurlu e-dövlət proqramlarını tədqiq edərək, Azərbaycanın e-dövlət sahəsində olduğu səviyyəni daha rahat görmək olar. Real müqayisələri apara bilmək üçün uğurlu nümunələri təhlil etmək və bu proqramlarda o ölkənin yaşadığı sıxıntıları yaşamadan ən qısa yoldan nəticə əldə edəcək şəkildə siyasətlər formalaşdıraraq strategiyalar tətbiq etmək vacibdir. Bu baxımdan, cari paragrafda dünyada iqtisadi sahədə lider olan Amerika və Avropa qitəsinin elmi texnoloji və xidmətlər sektorlarının beyni olan İngiltərə, 2010-cu ildə e-dövlətin uğurlu tətbiqində müəyyən etdiyi e-hazırlıq indeksinə görə dünyada 1-ci olan Cənubi Koreya və kiçik bir ada ölkəsi olmasına baxmayaraq, reallaşdırdığı uğurlu e-dövlət layihələri dünyaya model olmuş və milli gəlirinə düşən pay nisbətində görə heç bir ölkənin əldə edə bilmədiyi e-dövlət proqramları ixrac edən Sinqapur olmaqla bir sıra ölkələr tədqiq ediləcəkdir.

ABŞ-da e-dövlət proqramları. ABŞ-da e-dövlətlə bağlı fəaliyyətlər Bill Klinton dövründə başlamışdır. B.Klinton tərəfindən vəzifə verilən Albert Qorun (Al Gorenin) hazırladığı hesabatda daha yaxşı çalışan, daha aşağı maliyyə xərcinə səbəb olan bir dövlət modelinin inşasından bəhs edilməkdədir. Bu dövrdə dövlət maliyyə xərclərinə baxmayaraq, xidmətlərin müştəri razılığı prinsipi çərçivəsində vətəndaşlara təqdim edilməsi rəhbər tutulurdu. B.Klinton dövründə 30 virtual agentlik formalaşdırılmış və Federal Web sahifələri mərkəzdən idarə edən FirsGov adlı Amerika dövlət portalı fəaliyyətə başlamışdır. 1993-2001-ci illər ərzində B.Klinton idarəetməsində reallaşdırılan Web texnologiyalar sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmədə İKT-yə investisiyaların artmasına səbəb olmuşdur. B.Klinton tərəfindən başlanılan İnternet islahatı müddətində “böyük dövlətlər dövrü artıq sona çatdı” ifadəsindən istifadə olunmuşdur.¹ ABŞ-dakı e-dövlət layihəsi Prezident Köməkçisi Albert Qorun tam səlahiyyəti ilə üzərinə götürdüyü bir layihədir. 200-ə qədər məmur 1993-cü ildə Ağ Sarayda ABŞ-da dövlətin fəaliyyətlərini addım-addım sorğulayaraq məsləhətlər vermişdilər. 1996-cı ildə çıxarılan bu qərarla ABŞ federal birliklərin İKT-yə uyğunluq yaratmalarını və bu texnologiyaları əsas idarəetmə quruluşu olaraq qiymətləndirilməsini təmin etmişlər. B.Klinton dövründə 1997-ci ildə qəbul edilən başqa bir qanuna görə, qlobal e-ticarət federal dövlət tərəfindən dəstəklənmişdir. Bu qanun 1999-cu ildə qəbul edilən milli müdafiə səlahiyyət qanunu ilə ölkədəki informasiya təhlükəsizliyini zəmanət altına almışdır. 1998-ci ildə qəbul edilən “Dövlətdə bürokratiyanın aradan qaldırılması haqqında” qanunu ilə 2003-cü ilə qədər dövlətin istənilən sahəsində e-imzanın tətbiq edilməsi dövlət orqanlarında və vətəndaşlar arasında bu münasibətlə bağlı təlimlərin keçirilməsi hüququnu vermişdir. Bu qanun federal dövlətdə həyati bir rol oynamışdır. Artıq dövlət informasiyaların vətəndaşlara açılmalı olmasının vacibliyini dərk etmişdir. ABŞ-da e-dövlətin yaradılması ilə bağlı 1999-cu ildə aparılan islahatlar tək idarəetmədə süründürməçiliyi aradan qaldıraraq vətəndaşa xidmət göstərilməsində vahid pəncərə sistemi tətbiq etmişdir. Beləliklə də yaradılmış FirstGov portalı dövlət xidmətlərində informasiya əldə etməni asanlaşdırmışdır. 2000-ci ildə qəbul edilən “E-imza haqqında” qanunla e-imzaların 50 əyalətin hər birində tətbiq olunması təmin olunmuş və e-ticarətin inkişafı üçün də vacib bir addım atılmışdır. Federal məlumatları

¹ Jane E. Fountain. Bureaucratic Reform and E-Government in the United States: An Institutional Perspective. // Routledge NCDG Working Paper, 2007, No. 07-006, p. 8.

əldə etmədə dövlət portalı təsirli bir vasitədir. Təlimatlara uyğun olaraq, vətəndaşlardan, iş həyatından, federal subyektlərdən ibarət izləyici kütləsinə 2000 veb-səhifəni özündə əks etdirən 51 mln. səhifə təqdim etməkdədir. 2002-ci ildə C.Buşun hakimiyyəti illərində 24 fərqli təşəbbüsü özündə əks etdirən e-Dövlət strategiyası xalqa çatdırılmışdır. Bu tarixdən sonra artıq 1000 ədəd dövlətlərarası, 5600 dövlət və iş həyatı və vətəndaşlar arasında reallaşan xidmətlər təqdim edilməyə başlanmışdır.¹ C.Buş dövründə e-dövlət layihələrinə 2002-ci ildə 48 milyard ABŞ dolları və 2008-ci ildə 52 milyard ABŞ dolları xərc çəkilməmişdir.² 2002-ci ildə imzalanan e-dövlət strategiyasında fərqli məlumatların müdafiəsini təmin edəcək siyasətlərin tətbiqi gündəmə gətirilmiş və dövlət qurumları arasında vətəndaşlardan toplanan informasiyaların təhlükəsiz bir şəkildə çatdırılması məsələsində xüsusi tənzimləmələrə başlanılmışdır. Onlayn olaraq dövlətin öz üzərinə götürməli olduğu fəaliyyətlərin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək iqtisadiyyatda dövlətin rolunu dəqiqləşdirmək qədər vacibdir. Amerika iqtisadiyyatında dövlət əsas, lakin ikinci bir yerdə dayanmaqdadır. Dövlət torpaqların 25%-nə sahib olsa da, Amerikada İKT-nin iqtisadi inkişafa töhfəsi 50%-dən yuxarıdır.³ İnformasiya təhlükəsizliyi ABŞ üçün də bir problem olmaqdadır və dövlət bu problemin həlli üçün lazımi qədər təşəbbüs sərf etməməkdədir. ABŞ-da uğurlu e-dövlət proqramı arasında ən başda IRS gəlir, çünki ölkə milli gəlirinin 20%-ni təşkil edən vergi gəlirlərini toplayan IRS çox uğurlu nailiyyət əldə etməkdədir və o, bu uğurunu e-dövlət texnologiyalarına borcludur. IRS hər hansı bir verginin ödənilməsi zamanı kredit kartından istifadə olunmasına icazə verilməsidir. IRS dünyada kağız üzərində ən çox informasiyanın istifadə olunduğu bir qurum sayıla bilər.⁴ Ən məşhur e-dövlət proqramlarından biri də maşınlara nömrənin internet vasitəsilə alınmasıdır. Normal halda bu xidmətin dövlətə verdiyi maliyyə xərci 100 ABŞ dolları olduğu halda bu xidmətin internet vasitəsilə həyata keçirilməsi maliyyə xərcini 18 sentə salmışdır. İstəyən hər kəs maşınına nömrə ala bilər və bu nömrələr evlərə qədər gətirilir. ABŞ-da internet vasitəsilə bu nümunələrə bənzər yüzlərlə istifadə reallaşmaqdadır.⁵ ABŞ-da yerli xidmətlərin onlayn təqdim edilməsi 70% maliyyə xərcini azaldır. Məsələn, Arizona ştatında sürücülük vəsiqəsi, şəxsiyyət vəsiqəsi və s. kimi fəaliyyətlər onlayn təqdim edildikdə maliyyə xərci 2 ABŞ dolları tutduğu halda, bu xidməti adi formada təqdim etmə isə 7 ABŞ dollarına başa gəlir. Federal və mərkəzi dövlət səhifələrinin 90%-ində tam onlayn tətbiq oluna bilən xidmətlər mövcuddur.

İngiltərədə e-dövlət proqramları. 1999-cu ildə həm dövlət təşkilatı sektoru, həm də özəl sektor üçün dövlət “Müasir islahat planı” hazırlamışdır. Planda 62 növ

¹ US Office of Management and Budget. E-Government Strategy: Simplified Delivery of Services to Citizens, Washington DC, 2002, p. 3.

² US General Accounting Office. Electronic Government: Opportunities and Challenges Facing the First Gov Web Gateway. GAO-01-087T, Washington DC, 2000, p. 237.

³ Joseph E. Stiglitz, Peter R. Orszag, Jonathan M. Orszag, The Role of Government in a Digital Age, The Computer & Communications Industry Association (CCIA), 2000, p. 16.
<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan002055.pdf>

⁴ Semih Bilge. ABD İç Gelir İdaresinde (IRS) Elektronik Vergi Yönetimi Uygulaması. // Vergi Sorunları Dergisi, 2005, Sayı: 199, s. 196.

⁵ İbrahim Kırçova. E-Devlet Uygulamaları ve Ekonomiye Etkileri, İstanbul: İTO Yayınları, 2003, s.148.

e-dövlət xidməti nəzərdə tutulmuşdu. Dövlət müasir planında ilk 2 il dövlət tərəfindən e-xidmətin göstərilməsi və e-imza vasitəsilə tənzimləməni həyata keçirmişdir. 2000-ci ildə qəbul edilən İKT qanunvericiliyi və 2002-ci ildə çıxarılan e-imza tənzimləmələri ilə elektron əlaqədə e-ticarət üçün e-imza vasitəsilə formalaşdırılan qanuni çərçivə ilə təhlükəsizliyin təminini qarşıya məqsəd kimi qoymuşdur. 2001-ci ildə e-elçi ofisi e-siyasət prinsiplərini tətbiq edərək hökumətdəki tətbiqi yolları plan çərçivəsində e-dünyaya uyğunlaşdıraraq təsirli hala gətirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Directgov olaraq adlandırılan bu e-tətbiq İngiltərə vətəndaşları üçün bir çox xidməti bir arada təqdim edən bir portaldır. 2004-cü ildə açılış edilən Directgov portalı ilə İngiltərə artıq e-dünyada yerini almışdır. Son aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, e-dövlət portalından istifadə edənlərin sayı 14 milyondan çoxdur. Bundan başqa, 2006-cı ildən tətbiq olunan Zanzibar adlı e-layihə platforması ilə dövlət xidmətləri artıq bu portal üzərindən həyata keçirilməyə başlanıldı.

İngiltərə baş naziri 2005-ci ilə qədər bütün xidmətlərin elektron olacağını, həyatın müxtəlif sahələrində e-xidmətdən istifadəni yüksək həddə çatdıracağına söz vermişdi. E-dövlət İngiltərədə hökumətin xidmətlərini vətəndaşlara və ticarət fəaliyyətinə təsirli bir şəkildə təqdim etmədə əsaslı bir rol oynamaqdadır.¹ İngiltərədə e-dövlət müştəri xidmətləri idarəetmə proqramları tətbiq edərək yerli idarəetmənin sistemə integrasiya olmalarını təmin etmiş və müştəriyə əsaslanan idarəetmə çərçivəsində açılan çağrı mərkəzləri ilə bütün xidmətlərin onlayn olaraq həyata keçirilməsini təmin etmişlər. Vətəndaş məmnuniyyəti üçün yerli və dövlət idarəetməsinin hər bir sahəsində e-xidmətin tətbiq edilməsini artıq məqsəd halına çevrilmişdir.

Böyük Britaniya “Elektron Hökumət” sahəsində mühüm uğurlar əldə etmişdir və BMT-nin İqtisadi və Sosial məsələlər üzrə Departamentinin son illərdə hazırladığı dünya ölkələrinin elektron hökumət texnologiyasının tətbiqi reytingində 192 ölkə arasında 4-cü yeri tutmuşdur. Bu sahə üzrə əldə edilmiş mühüm uğurlara baxmayaraq, ölkənin “Elektron Hökumət” infrastrukturunu daima inkişaf etdirilir. Qeyd edək ki, Böyük Britaniya ötən əsrin 90-cı illərində özünün bu sahədə geridə qaldığını etiraf etmişdi. Odur ki, “Elektron Hökumət” sahəsində sürətli inkişafın başlanması baş nazir Toni Bleyerin adı ilə bağlıdır. İlkin olaraq, mütəxəssislər dövlət qurumlarının göstərdikləri bütün xidmətləri inventarizasiya etdilər. O zaman bu siyahıda 250-yə yaxın xidmət qeydə alındı.

İlkin mərhələdə əhali və biznes strukturları hədəf kimi götürüldü. Dövlət qurumlarının xidmətləri elektronlaşdırılarkən vətəndaşları cəlb etmək üçün, hətta elektron xidmətlərə müraciət edən vətəndaşlara müəyyən vergi güzəştləri tətbiq olunmağa başlanıldı. 2001-ci ildə Böyük Britaniya hökuməti “Elektron Hökumət” sahəsində fəaliyyətini genişləndirərək, əsas xidmət sahələrini elektronlaşdırmağa başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, hər il federal büdcədən bu sahəyə 16 milyard vəsait xərclənir.

Britaniya elektron hökuməti öz fəaliyyətində “digital by default” prinsipini əsas götürür. Bu prinsip özündə istisnasız olaraq, bütün vətəndaşlara (onlayn xidmətdən istifadə edə bilən və istifadə etmək imkanı olmayan) informasiya və xidmət sahələrini

¹ European Communities, Study on Mutual Recognition of eSignatures: Update of Country Profiles UK Country Profile. IDABC, Brussels, 2009, p. 8.

təqdim edir. Onlayn xidmətlərdən istifadə imkanları olmayanlar isə daha çox yaşlılar və risk qruplarıdır.

İstifadəçilərin rahatlığı üçün elektron xidmətlər ilkin mərhələdə 3 sahə üzrə: vətəndaşlar (direct.gov.uk), hüquqi şəxslər (businesslink.gov.uk) və səhiyyə xidmətləri (National Health Service) üzrə qruplaşdırılmışdır. Vətəndaşları elektron xidmətlərə daha aktiv şəkildə cəlb etmək və bütün xidmətləri “vahid pəncərə”dən təqdim etmək məqsədilə Böyük Britaniya hökuməti 24 nazirliyin departamentlərini və 330-dan çox dövlət qurumunu özündə birləşdirən vahid gov.uk portalında 47 sahə üzrə elektron xidmətlər yerləşdirmişdir. Bu portal 2012-ci ilin oktyabr ayından etibarən fəaliyyət göstərməyə başlamış və yuxarıda göstərilən direct.gov və business.link saytlarındakı xidmətləri özündə birləşdirmişdir. Bu portal dövlət qurumlarının bütün xidmətlərinə internet vasitəsilə vahid pəncərədən giriş etməyə imkan verir, daha çox lazım olan (sağlamlıq, təhsil, iş düzəlmə və s.) sahələrə və daha böyük istifadəçi qruplarına (valideynlər, əlillər, gənclər və s.) hesablanmış xidmətləri özündə əks etdirir.

Böyük Britaniya hökuməti bu yaxınlarda Smart Government (Ağıllı Hökumət) layihəsini irəli sürmüşdür. Layihənin yaradıcıları bildirirlər ki, Direct.gov.uk ilkin layihə olsa da, Smart Government layihəsi 2020-ci ilə qədər İKT-nin tətbiqi sahəsində ən uğurlu layihələrdən biri olacaqdır. Microsoft şirkətinin mərkəzi hakimiyyətin xidmətlərinin bölüşdürülməsi üzrə rəhbəri Conatan Souler bu faktı belə ifadə etmişdir: “İlkin layihə olan direct.gov.uk daha çox ictimai xidmətlərin optimallaşdırılmasına xidmət edirdisə, yeni sənəd isə dövlət idarəetməsində mühüm islahatdır”. Layihəni hazırlayanların fikrincə, dövlət hakimiyyətinin “landşaft”ı bütünlüklə dəyişəcək və vətəndaş və biznes tələblərinə uyğun qurulacaqdır. Dövlət idarəetməsində İKT-nin rolu 2020-ci ilə qədər maksimum inkişaf etdiriləcək və bu isə böyük məbləğdə maliyyə vəsaitlərinə qənaət edilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

İngiltərə hökuməti 2010-cu ilə qədər onlayn dövlət xidmətlərinin ölkədəki bütün vətəndaşlar üçün əl çatan olması məsələsində qərarlı idi. Pulsuz ya da aşağı maliyyə xərcli internet xidmətləri İngiltərədə evlər, kitabxanalar, kolleclər kimi 6000 məntəqədə fəaliyyət göstərməkdədir. İngiltərə onlayn xidmət mərkəzlərinə ildə təxminən 3 milyon müraciət reallaşmaqdadır. Evində interneti olmayanlar üçün İngiltərədə onlayn xidmət mərkəzləri dəstək olmaqdadır. Direct.gov ünvanı ilə vətəndaşlarına yaxınlaşan İngiltərə hökuməti milyonlarla vətəndaşına və minlərlə sahibkara və dünyaya ən münasib və ən sürətli xidmətini internet vasitəsilə vermiş və dövlət xidmətlərinin onlayn olaraq reallaşmasını təmin etmişdir. Onlayn xidmətlərin tətbiqi insanların işini təkcə iş vaxtında deyil, boş vaxtlarında da həyata keçirə bilmələri üçün imkanlar yaradır. Eyni zamanda bu xidmətdən istifadə vaxta qənaət etmək üçün ən əlverişli üsuldur. İngiltərə Avropada internet xidməti sferasında ən yaxşı nəticə göstərən ölkələr sırasındadır. Müqayisə edilən bir çox göstəriciyə görə Avropa ortalamasının üzərində dayanır. İnternetə əlçatanlıq olduqca yüksəkdir. E-ticarət sahəsindəki nəticəsi də olduqca yüksəkdir. Bundan başqa İKT sektorunun İngiltərə iqtisadiyyatında rolu olduqca böyükdür. Sonuncu dəfə nəşr edilmiş “E-Britaniya” hesabatında hökumətin atacağı addımlar mərhələ-mərhələ sadalanmışdır. İKT sektorunda iqtisadi və sosial fürsətləri artırmaq üçün 4 əsas fəaliyyət müəyyənləşmişdir ki, onu bu formada sıralamaq olar:¹

¹ Helen Margetts. E-Government in Britain: A Decade on. // Parliamentary Affairs, 2006, Vol. 59, No: 2, p. 262.

– dünyəvi bir xidmət sözü verərək 2012-ci ilə qədər müasir kommunikasiyadan istifadə edərək özəl sektora dəstək olmaq;

– e-ticarətdən faydalanmayan sahələr üçün yeni nəsil geniş əhatəli sistemlərin inkişafı üçün yardımlar göstərmək;

– e-dövlətdə yaradıcı və yenilikçi sənayelər üçün açıq və dəqiq qanuni çərçivə və dövlət xidmətləri əhatəsi ilə Britaniyanın qlobal bir mərkəz olmasını təmin etmək;

– fərdlərin e-ticarətdə iştirakını təmin edəcək, bacarıq və qabiliyyətlərini lazımınca göstərə biləcək e-cəmiyyətə integrasiya etməsinə təminat vermək.

Dünyada dövlətlər elektronlaşmış və razılaşdırılmış yeni sistemlər ilə vətəndaşları tanış edərək e-dövlət proqramlarını təkmilləşdirir. Bunlara misal kimi, ağıllı kartlar, biometrik vasitələr, internet vasitəsilə şəxsiyyətin tanınması və s. Bu vasitələrlə dövlətlər asan üstünlüklərdən yararlanmış olurlar. 2006-cı ildə İngiltərədə tətbiq olunan ağıllı kartlar vasitəsilə insanlar asanlıqla kitabxanalardan istifadə edə, borc ala, aldığı mal və xidmətləri e-pul kartı vasitəsilə ödəyə bilmə, orta məktəblərdə nəğdsiz qida tədarükü həyata keçirə, yaş müəyyən edə bilmə kimi xüsusiyyətlərə sahib olmuşdular.¹

İsveçin “Elektron hökumət” modeli. İsveçin 2000-ci ildən etibarən “hər bir şəxs üçün informasiya cəmiyyəti” və “Elektron Hökumət” yaradılması prosesində davamlı addımlar atması, ölkədə demokratiyanın möhkəmləndirilməsi və qərarların verilməsində vətəndaşların iştirakını hədəf kimi götürməsi elektronlaşmanın sürətlənməsinə zəmin yaratdı.

2003-cü ildə “Demokratiya sahəsində ictimai idarəetmə” proqramı çərçivəsində “24/7 Agentliyi” yaradıldı. Bu agentlik həftənin 7 günü, 24 saat vətəndaşlara onlayn xidmət göstərməyə başladı. Agentliyin məqsədi – vətəndaşlara və biznes sektoruna xidmət edən elektron xidmətlərin inkişafı, həmçinin dövlət qulluğunda effektivliyin artırılması idi.

2005-ci ildə İsveç hökuməti “Müəssisələr üçün administrativ yükün aradan qaldırılması” planını irəli sürdü. Planda 8 nazirlik və 46 agentlik tərəfindən həyata keçirilən 291 fəaliyyət növündə biznes sektorunda yaradılan baryerlərin aradan qaldırılması nəzərdə tutulurdu. Planın həyata keçirilməsi nəticəsində İsveç xarici investorlar üçün əlverişli ölkəyə çevrildi. Bununla yanaşı, 2009-cu ildə 2014-cü ilin sonuna kimi “Elektron Hökumət”lə bağlı həyata keçiriləcək bəyannamə qəbul edildi. Bunlar aşağıdakılardır:

- elektron-identifikasiya: bütün dövlət xidmətlərinə vahid giriş;
- “elektron hökumət”in formalaşmasında vətəndaş və biznes strukturlarının iştirakını təmin etmək üçün vahid internet forumunun tətbiqi;

- hüquqi və fiziki şəxslər üçün elektron xidmətlərin hüquqi və texniki cəhətdən tənzimlənməsi və yaxşılaşdırılması;

- standartların açıqlanması və açıq proqram təminatına keçilməsi;

- şəxsi və ictimai həyatda internet istifadəçiləri üçün təhlükəsizliyin artırılması, elektron xidmətlərdən istifadə edən fiziki və hüquqi şəxslər üçün cəlbədici və asan yolların tətbiqi.

Qeyd edək ki, İsveç elektron vergi bəyannaməsi, elektron identifikasiya və digər elektron xidmətləri tətbiq edən ilk ölkələrdəndir. Həmçinin İsveçdə 2008-ci ildən müxtəlif

¹ Miriam Lips, John Taylor, Joe Organ. Managing Citizen Identity Information in E-Government Service Relationships in the UK: The Emergence of a Surveillance State or a Service State? // Public Management Review, 2009, Vol.11, Issue 6, p. 846.

İKT alətləri vasitəsilə vətəndaş dialoqunun genişlənməsi üçün layihə həyata keçirilir ki, bu uğurlu məhsullar vasitəsilə də artıq aşağıdakılar həyata keçmişdir:

- Vətəndaşların məmurlara mətn, audio və video formatda rəyini bildirmək üçün The Dialogue adlı dialoq portalı;

- Onlayn petisiya saytı: adaptasiya olunmuş və yaxşılaşdırılmış ingilisdilli sayt;

- Vətəndaşlarla bağlı SMS-portal: ictimai rəylərlə bağlı sual-cavab keçirmək üçün;

- Vətəndaşların büdcənin hazırlanması və paylanmasında iştirakını artırmaq üçün büdcə stimulyatoru. Vətəndaşlar öz müraciətlərini həm yazılı, həm də foto və video carxlarla təqdim edə bilirlər.

Buna misal olaraq, 2010-cu ildən vətəndaşlara Xaninq şəhərindəki parkın yenidən qurulması ilə bağlı ideyalar təqdim etməsi təklif olundu. Vətəndaşlar 100-dən çox təklif verdilər və bunun əsasında 20 ssenari hazırlandı. Səsvermə nəticəsində prosesdə iştirak edən 250 nəfərin təklifi əsasında nəinki park yeniləndi, həmçinin hakimiyyət orqanları ilə vətəndaşlar arasında dialoq yaxşılaşdırıldı.

İsveç rəqəmsal innovasiya sahəsində ilkin addım atan ölkələrdəndir. Hökumət milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi internetə investisiya yatırmadı. Sürətli artım son dövrlərdə böyük olan onlayn tələbat, mobil cihazlara keçid və internet alış-verişinin artımı sayəsində mövcud olmuşdur.

Proqnozlara görə, İsveçdə internet-iqtisadiyyatına düşən pay 2017-ci ildə topdan və pərakəndə ticarət hesabına ümumi daxili məhsulun 9,5 faizinə çatmışdı.

Beləliklə, İsveç qarşıya qoyduğu hədəflərə çatdı və “hər kəs üçün informasiya cəmiyyəti” ideyasını gerçəkləşdirdi. Hal-hazırda İsveç bu sahədə nəinki Avropa Birliyini, demək olar ki, bütün dünya ölkələrini qabaqlayır.

Fransada e-dövlət quruculuğu. İnformasiya cəmiyyətinin quruculuğunda İKT-nin əldə olunması, internet çıxışının təminatı ilə yanaşı, e-hökumətin yaradılması prosesi daha da sürətləndirilmişdir. Fransada e-hökumətin inkişafını nəzərdə tutan “Rəqəmsal Fransa 2012” planı 2008-ci ilin oktyabrından həyata keçirilir. Lakin dövlət portalı öz vətəndaşlarına on ildən çoxdur ki xidmət göstərir. Hazırda bu portaldan 53 milyon nəfər istifadə edir. Fransada ildə 10 milyon vergi deklarasiyası internetdə doldurulur və ölkə vətəndaşları, lazımı sənədlərin 80%-ni elektron variantda alırlar. 1 milyondan çox fransız öz vacib sənədlərini “elektron seyfə” saxlayırlar. Hazırda Fransada 700-dən çox hökumət portalı fəaliyyət göstərir.

Niderlandda e-hökumət quruculuğu. Niderlandda e-hökumət quruculuğuna 1994-cü ildə qəbul edilmiş elektron magistrallar sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının qəbulu ilə başlanılmışdır. 1998-ci ildə e-hökumət sahəsində Fəaliyyət Proqramı və 1999-cu ildə isə “Elektron delta” proqramları qəbul edilmişdir. E-hökumət proqramının reallaşmasına 1999-2002-ci illərdə Niderland hökuməti 12 milyon dollar maliyyə vəsaiti sərf etmişdir.

Yeni nəsil sənədlərin (şəxsiyyət vəsiqəsi, xarici pasport və s.) hazırlanması məqsədilə kiçik miqyaslı layihələr həyata keçirilir. Bundan sonra isə bu sahədə daha iri miqyaslı layihələrin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. “Dövlət qulluğunun İnternet şəbəkəsi”nə (RYX) 150 min dövlət qulluqçusu qoşulmuşdur.

Dünyada ilk elektron xidmətlər haqqında qanun qəbul edən ölkə **Finlandiya** hesab olunur (2001-ci il). Qanunda hökumət orqanlarının elektron xidmətlərlə bağlı hüquq və vəzifələri, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin xüsusiyyətləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi əks olunub. Finlandiyanın rəsmi veb-səhifəsi (www.om.fi) çoxlu miq-

darda ixtisaslaşdırılmış xidmətlər təklif edir: istehlakçılara xidmət üzrə agentlik, hüquqi sənədlərin təqdimatı (Ədliyyə Nazirliyi), boş iş vakansiyaları, təhsil müəssisələri, “Virtual Finlandiya” xidməti, Rabitə İnformasiya Nazirliyinin layihələri və s.

Kanadanın e-dövlət quruculuğu. 1990-cı illərin ortalarında Kanada “cəmiyyətin problemləri → dövlət və dövlət → siyasi strategiya” kimi qarşılıqlı əlaqədə olan iki həlqəni keçmişdir. Lakin üçüncü mərhələyə – dövlət siyasətinin yerinə yetirilməsi prosesinə Kanada birdən-birə keçməmişdir. Əvvəlcə hökumət əlaqələr şəbəkəsinin qurulması qərarına gəlmişdir. 1994-cü ildə “e-Government” şərti adı altında layihə planlaşdırmışdır: ölkə miqyasında vergi ödəyicilərinə xərcləri azaltmağa imkan verən, eyni zamanda əhaliyə xidməti sürətləndirən və sadələşdirən dövlət aparatının elektron informasiya şəbəkəsinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu.

Bu gün Kanadada nazirlikləri və təşkilatları özündə birləşdirən minlərlə inter-səhiyyəyə malik güclü veb-portal yaradılmışdır. İstənilən şəxs bu portalda bütün Kanada hökumətinin işini görməklə bərabər, onunla birbaşa əlaqəyə girə bilər. Hazırda Kanada e-hökumət sferasında dövlət siyasətinin inkişafında problemlərin müəyyən edilməsindən dövlət siyasətinin tənzimlənməsindənək bütöv bir dövrü keçmişdir. Nəticədə bu ölkə İKT-nin tətbiqi və e-hökumət quruculuğu sahəsində lider dövlətə çevrilmişdir.

Kanadanın hökumət portalı saytı ingilis və fransız dillərində olub, həm Kanada vətəndaşları, həm də bu ölkədə daima yaşayanlar üçün nəzərdə tutulan bölmələrdən ibarətdir. Saytda bir neçə istiqamətlər üzrə bölmələr vardır. Məsələn: “Biznesin başlanğıcı” bölməsi bu ölkədə öz biznesinə başlamaq istəyənlər üçün interaktiv rəhbərlik olmaqla bərabər, artıq öz biznesini quranlar üçün də sorğu məlumatı verir (Business Start Up). “Vergilər” (Tax) bölməsində Kanada vergi agentliyi ilə qarşılıqlı əlaqə üçün elektron servislər vardır və həmçinin bu bölmədə Kanadada vergi barədə çoxlu normativ və hüquqi sənədlər haqqında informasiya verilir. Bütövlükdə Kanada dövlətinin bu portalı demək olar ki, 1000-ə qədər dövlət proqramı və xidmətinə çıxışa imkan verir.

Beləliklə, “Kanada saytı” “kanadalılara onlar üçün münasib olan yerdə və vaxtda açıq dövlət informasiyalarına və çoxsaylı xidmətlərə elektron çıxışa imkan verir”.

Kanada e-hökumət sferasının siyasi strategiyası elə formalaşdırılmışdır ki, o, praktik olaraq bir “demokratik model” kimi dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanmasına vətəndaşları və ictimai təşkilatları cəlb edə bilər. Dövlət əhalinin fikrinə operativ reaksiya verir, vətəndaş təşəbbüsləri təqdir olunur. Təkliflərə və təşəbbüslərə həssaslıqla yanaşılır, vətəndaş cəmiyyətinin aktivliyinin artması üçün şərait yaradılır, sanki “ictimai siyasət” formalaşdırılır. Bu “ictimai siyasət” formalaşmasında müxtəlif fərdlər və vətəndaş cəmiyyətinin müxtəlif institutları iştirak edir. Belə yanaşma tərzində xüsusi ilə ictimai bölmə, ictimai maraqlar və tələblərlə, xüsusi maraqlar və tələblər arasında aydın sərhəd xətti olur. Onlayn xidmətlərin göstərilməsində əsas diqqət həm vətəndaş cəmiyyətinə, həm də fərdlərə qeyri-mərkəzləşmiş yolla göstərilir.

Kanada İnternet Siyasəti və İctimai Maraqlar Klinikası. Kanada İnternet Siyasəti və İctimai Maraqlar Klinikası (Canadian Internet Policy and Public Interest Clinic, CIPPIC) Ottava Universitetinin Hüquq klinikası kimi fəaliyyət göstərir. Bu tədqiqat mərkəzinin məqsədi ölkədə texnologiyalarla bağlı ədalətli və tarazlaşdırılmış siyasətin hazırlanması prosesinə elmi dəstək verməkdir. Başqa sözlə, bu mərkəz ölkədə texnologiyalarla hüquq sisteminin qovşağında yaranan müxtəlif problemlərlə bağlı cəmiyyətin maraqlarını təmsil etmək missiyasını daşıyır. CIPPIC müntəzəm olaraq,

Kanadanın parlament komitələrində, həmçinin müxtəlif məhkəmə orqanlarında ekspertiza qurumu kimi təmsil olunur. Bundan başqa, bu qurum İdarəçiliyi Forumunun tədbirlərində fəal iştirak edir. Bu tədqiqat mərkəzi fiziki və hüquqi şəxslərə konsultasiya xidməti göstərir, müxtəlif hüquqi məsələlərlə bağlı ictimaiyyət arasında maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirir, eləcə də, tədris fəaliyyəti ilə məşğul olur.

Cənubi Koreyada e-dövlət. Cənubi Koreya İKT-nin vacibliyini erkən kəşf etməsilə yanaşı bu texnologiyaları çox uğurlu bir formada və ən irəli səviyyədə tətbiq edərək BMT-nin hər il hazırladığı e-hazırlıq indeksində ilk illərdən ön sıralarda yer almış və 2010-cu ildən isə 1-ci sırada qərarlaşmışdır.

Avtoritar xarakterli olan Cənubi Koreya uzun müddət inkişaf etmiş Yaponiya və ABŞ-dan asılı olmuşdur. Lakin 1990-cı illərin ortalarından praktik olaraq ölkədə müasir elmi bazanın yaradılmasına sıfırdan başlanılmışdır. Artıq 2001-ci ildə dövlət bu sahəyə 12 milyard dollar vəsait ayıra bilmiş, yüksək sıçrayış 2002-ci ildə 50 milyon dollarlıq elmi eksporta imkan vermişdir. O vaxtlar 2005-ci ildə bu səviyyənin 100 milyon dollara çatacağı və sonrakı illərdə daha da artacağı gözlənilirdi.

Cənubi Koreyada IT sahəsində 1980-ci illərdə işlənib hazırlanmış “Milli Baza İnformasiya Sistemi” (National Basic Information System – NBIS) adlı birinci Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinə 1987-ci ildən başlanılmışdır. Bu proqrama yenidən baxılaraq 1994-cü ildə “National Information Super Highway” (“Milli İnformasiya Super Magistralı”) layihəsi qəbul edilmiş və 1995-ci ildən bu layihə “Korea Information Infrastructure-KII” (“Koreya İnformasiya İnfrastrukturı”) adlandırılmışdır. İnkişaf etmiş dövlət iqtisadiyyatına keçməyə imkan verən bu Proqramda 2 yüksək sürətli milli informasiya şəbəkəsinin yaradılması nəzərdə tutulurdu:

- Dövlət şəbəkəsi. Bu şəbəkə mərkəzi və yerli dövlət orqanlarını, məktəbləri, kitabxanaları və müxtəlif ictimai təşkilatları birləşdirəcəkdi.

- Xüsusi sektor şəbəkəsi. Bu şəbəkə şirkətlərə və sırası vətəndaşlara interaktiv multimedia geniş zolaqlı şəbəkə xidməti göstərəcəkdi.

Koreyanın e-dövlət sahəsindəki uğuru olmasının təməl vasitəsi 1994-cü ildən başlayan sosial islahata əsaslanır. Kampaniya “sənaye inqilabına gec qalsa da informasiya cəmiyyəti olaraq dünyaya liderlik edək” şüarını rəhbər tutmuşdur. Bu fəaliyyət ciddi bir nəticə əldə etmiş, bir çox universitet və sivil cəmiyyət bu şüara dəstək verərək cəmiyyətin məlumatlanması məsələsində üzərlərinə düşən vəzifələri artıqlaması ilə yerinə yetirmişlər və Koreyanı bu gün dünyanın önündə gələn informasiya cəmiyyəti halına gətirməyi eynilə hədəflədikləri kimi əldə etmişlər.¹

Koreya sahib olduğu və uğurlu bir dizayna sahib milli web portalları (<http://www.korea.go.kr>; <http://www.epeople.go.kr>; <http://www.egov.go.kr>) ilə vətəndaşlarına tək bir nöqtədən informasiya əldə etmə imkanı təmin etməkdədir.

Cənubi Koreyanın bu gün informasiya cəmiyyətləri arasında yer almasını təmin edən təsiredici gücü başqa ölkələri özü ilə müqayisə edərək həyata keçirdiyi müqayisə strategiyasıdır. Koreya 1960-cı illərdən bəri Amerika və Yaponiyanı özünə iqtisadi inkişaf üçün model olaraq seçmişdir. 1990-cı illərdən sonra isə uğurla həyata keçirilən kompüterləşmə səyləri nəticəsində ölkədə böyük nailiyyətlər əldə etməyə müvəffəq olmuşdur. Amerikadan fərqli olaraq kiçik bir ölkə olan Koreya sıx əhaliyə sahib və bir

¹ Hee Joon Song. E-Government in Developing Countries: Lessons Learned from Republic of Korea. UNESCO: Bangkok, 2006, p. 24; 33.

başçı tərəfindən idarə edilən Amerikadan fərqlənir. Yaponiya ilə ortaq coğrafi və mədəni quruluşa sahib olsalar da Koreya Yaponiyaya nisbətə 10 il itirsə də hal-hazırda Yaponiyanın ciddi dərəcədə önünə keçmişdir. Dövlət başçısının İKT-yə göstərdiyi güclü liderlik iradəsi sayəsində texnologiya sahəsinə edilən güclü investisiyalar vasitəsilə Koreya informasiya texnologiyaları sahəsində vacib nailiyyətlər əldə edərək dünya lideri olmağı bacarmışdır. Artıq bu tarixdən sonra Koreya İngiltərəni özü ilə müqayisə edərək siyasətlərini formalaşdırmaqdadır.

2001-ci ildə e-hökumət quruculuğunda 45-ci yeri tutan Cənubi Koreyada 2002-ci ilin noyabrından “www.egov.go.kr” Portalının fəaliyyətə başlaması ilə bu ölkə bu sahədə dünya liderlərindən birinə çevrildi. Özündə vətəndaşlara göstərilən 400-ə yaxın xidməti və 4 min kateqoriya üzrə informasiyanı cəmləşdirən bu Portal G4C (“Hökumət vətəndaş üçün”) e-xidməti və informasiya xidməti iki servisin birləşdirilməsi hesabına yaradılmışdı.

Rəqəmsal uçurumu aradan qaldırmaq məqsədi ilə “KiberKoreya” (1999-2002) proqramı həyata keçirilmiş, ölkədəki bütün məktəblər kompüterlə və internetə pulsuz çıxışla təmin edilmişdi. Evdar qadınlara, pensiyaçılara, hərbcilərə, əlillərə və dustaqlara rəqəmsal xidmətin göstərilməsi təşkil edilmiş, 2 milyard dollarlıq maliyyə vəsaiti hesabına başa gəlmiş peyklə yayımlanan televiziya verilişləri 2006-cı ildə 2,5 milyon əhalini əhatə etmişdi.

İKT sahəsində milli informasiya infrastrukturunun yaradılmasına görə Cənubi Koreya hətta Yaponiyanı keçə bilmişdir.

2002-ci ilin noyabr ayının əvvəllərində hökumət administrasiyası və Daxili İşlər Nazirliyi e-hökumət sisteminin reallaşmasını tamamlamış və həmin il noyabrın 1-dən “Korean Electronic Government” veb-saytları fəaliyyətə başlamışdır.

“Korean Electronic Government” www.korea.go.kr saytları bütün inzibati təşkilatları əhatə edən informasiya sistemindən istifadə edir. Internet vasitəsilə 393 əsas məsələ barədə sorğu vermək və 4 min kateqoriya üzrə lazımı məlumatlar almaq olur. Daxili İşlər Nazirliyinin integrasiya olunmuş internet xidməti dünyada bu sahədə birincidir.

BMT-nin qlobal e-dövlət inkişaf hesabatında 2010-cu ildə birinci seçilən Koreya “əmrə tabe olan dövlət” anlayışına keçmişdir. Bu müddət aşağıdakı cədvəldə daha dəqiq bir şəkildə tədqiq oluna bilər. Əmrə tabe dövlət artıq hər istiqamətdə vətəndaşları üçün xidmət verən onların hər istək və arzularını sonsuz bir şəkildə yerindəcə yerinə yetirən dövlətdir.

Dövlətin təkamülü¹

	Ənənəvi dövlət	E-dövlət	Əmrə tabe dövlət
Prinsiplər	Bürokratik dövlət (telefon, faks)	Kompüter; internet	Maneəsiz əldə etmə
Xidmət vaxtı	Gündə 8 saat, həftədə 5 gün	Gündə 24 saat, həftədə 7 gün	Gündə 24 saat, həftədə 7 gün, ildə 365 gün
Xidmət yeri	Fərdi görüş, telefon və faks	Vətəndaşın evi, Internetlə təchiz olunmuş ofis	Müştərinin olduğu yer
Xidmətin göstərilmə forması	Ofisdə xidmət	Web portal vasitəsilə	Ehtiyac hiss edilən xidmətin əl çatanlığı

¹ Hee Joon Song, eGovernment in Developing Countries: Lessons Learned from Republic of Korea UNESCO, Bangkok, 2006, p.35

1995-ci ildə Koreyada “Kompüterləşmənin təmin olunması” haqqında qanun qəbul edildi. 1999-cu ildə “E-imza haqqında” qanun, 2001-ci ildə “İKT-nin idarəetməsi haqqında” qanun, “İnformasiya təhlükəsizliyi haqqında” qanun, “Kiber hücumlardan müdafiə haqqında” qanunun qəbul edilərək informasiya cəmiyyəti olma yolunda yaşana biləcək vacib maneələr ilk vaxtlardan aradan qaldırıldı və qanunvericiliyə verdiyi səlahiyyətlər çərçivəsində İKT-yə qoyulan investisiyalar və texnologiyalar da hüquqi olaraq dəstəkləndi.¹

Koreyada “vətəndaş üçün dövlət” şüarı ilə fəaliyyət göstərən e-xidmət servisi (www.egov.go.kr) internet üzərindən dövlətlə əlaqəyə girən vətəndaşlar üçün xidmətlərin inteqrasiya edildiyi bir quruluşdur. Bu e-səhifə təxminən 4000 fərqli vətəndaş xidməti üçün 400 fərqli təşkilati xidmət təqdim edən bir servisdır. Bu internet səhifə eyni zamanda vətəndaşların bir çox məsələdəki icazə sənədi, şəxsiyyəti təsdiq etmə, vergi ödənişləri üçün imkanlar yaradan bir sistemdir.²

Koreya e-dövlət məsələsindəki işləri, sahib olduğu bütün potensialı qiymətləndirərək ən üst səviyyədə reallaşdırmaqdadır. Regionda e-hökumət sahəsində liderliyə iddialı olan Cənubi Koreyanın təşəbbüsü və lobbiçiliyi ilə paytaxtı Seulda yerləşən Cənubi-Şərqi Asiya, Çin, Yaponiya və Cənubi Koreyanın (ASEAN Plus 3) birləşən regional e-hökumət planının işlənilib hazırlanmasına da təkamül vermişdir. Koreyada ən əsas nailiyyət isə vətəndaşlara e-dövlətin tərkib hissəsi kimi baxması və bütün qanunların fəaliyyətlərin bu istiqamətdə aparılması ilə bağlıdır.

Sinqapurda e-dövlət proqramları. Sinqapur e-dövlət quruluşunu ən erkən vaxtlarda inkişaf etdirən ölkələrdən biridir. Sinqapur hökuməti 1981-ci ildə dövlət xidmətlərini kompüterləşdirmə proqramına başlamış və dövlət sektorunda əhatəli və təsirli həll yolları inkişaf etdirə bilmişdir. Bu proqramın 2-ci addımı 1980-ci illərin ortalarında milli İKT-nin qurulmasıdır. Bunun sayəsində ölkənin informasiya təchizatı təmin olunmuş, digər yandan dövlət idarəetməsinin bir-birinə bağlanması və faizsiz xidmət verilməsini formalaşdırmışdır. Və beləcə məktəblərin internetə qoşulması asanlaşmış “School Links”, Bütün ərazinin istifadə sistemi, adres müəyyən etmə sistemi, vahid ticarət, hüquq sistemi kim layihələr həyata keçirilmişdir.³

Sinqapur İnformasiya İnkişaf Təşkilatı tərəfindən hazırlanan e-portal səhifə daxilində axtarış aparmaq, məsləhətlər vermək və yardım almaq üçün xidmətlər təqdim etməkdədirlər. Sinqapur tək-ünvanlı vətəndaş portalı ilə aşağıdakı əməliyyatları həyata keçirməkdədir:⁴

1. Konkret xidmətlərin müəyyən olunması;
2. Daha geniş və ətraflı məlumat üçün kimə və hara müraciət olunmanın müəyyənləşməsi;
3. Müxtəlif onlayn xidmətlərin yaradılması;
4. Ticarət fəaliyyəti ilə bağlı informasiya.

¹ Jeongwon Yoon. Korea's E-Government Strategy 2007. Korea: National Information Society Agency, 2007, p. 24.

² James S.L.Yong. Promoting Citizen-Centered Approaches to E-Government Programmes - Strategies & Perspectives from Asian Economies. 2nd APEC High-Level Symposium on Government, Acapulco, Mexico, October 6-8 2004, p. 3.

³ Uçkan Özgür. E-Devlet, E-Demokrasi ve Türkiye. İstanbul: Literatur Yayınları, 2003, s. 80.

⁴ İnce N.M. Elektronik Devlet: Kamu Hizmetlerinin Sunulmasında Yenilimkanlar. Ankara: DPT Yayını, 2001, s. 55.

Sinqapur əhatəli bir plan çərçivəsində ilk öncə dövlət idarəetmə qurumlarını təktəktə e-sistemə gətirərək əlaqələndirmiş və idarəetmə sistemini vahid pəncərəli bir xidmət şəklində təqdim etmişdir. Bu planın tətbiq oluna bilməsinin arxasında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin genişliyi və sağlam quruluşlu layihələr olduğu qədər, ölkə əhalisinin say azlığının da burada böyük payı vardır. Sinqapur vətəndaş azadlığı baxımından olduqca mənfi xüsusiyyətə malik bir ölkədir. Sinqapur Yayım Agentliyi bütün internetdən istifadə edənlərin e-maillərini oxumaqla yanaşı, istifadəçilərin sabit disklərini belə nizamlı olaraq tədqiq edərək hesabat verməkdədirlər. Şəxsi toxunulmazlığın, anonim qalma hüququnun, fikir və söz azadlığının nizamlı olaraq pozulduğu bir ölkədə e-dövlət proqramlarının “texniki uğurunun” çox da əhəmiyyət kəsb etməyəcəyi aşkardır.

Sinqapurda e-Citizen (e-vətəndaş) portalı dövlət miqyasında informasiya ehtiyatlarının klassik bir nümunəsi və e-hökumətin əsas proqramlarından biri kimi əvvəllər müxtəlif hökumət təşkilatlarının təqdim etdikləri xidmətləri integrasiya olunmuş bir xidmət zərfi kimi əhaliyə təqdim edir. Vətəndaşlar onlar üçün daha münasib vaxtda ev, yaxud iş kompüterlərindən istifadə etməklə e-hökumət xidmətlərindən istifadə edirlər. Sinqapurda əvvəllər müxtəlif nazirliklərin və təşkilatların göstərdikləri xidmətlər birləşdirilərək integrasiya olunmuş şəkildə “E-hökumət” portalı çərçivəsində hökumət portalında cəmləşdirilmişdir.

2000-ci ildən isə “Sinqapurun e-hökuməti” Dövlət Proqramının reallaşmasına başlanılmışdır. 1,5 milyard dollar həcmində büdcəsi olan bu layihə çərçivəsində “Singapore Government Online” (“Dövlət Portalı”) və “e-Citizen” (“Elektron vətəndaş”) servis mərkəzi yaradılmışdır. Təhsil, sosial və mədəni sahələr üzrə bütün təşkilatlar dövlət portalında interaktiv xidmət göstərirlər. Sinqapur elektron hökumətin inkişafının 5 əsas strategiyası tərtib olunmuşdu:

1. Dövləti rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə yenidən qurmaq;
2. İntegrasiya edilmiş e-xidmətlər göstərmək;
3. Vətəndaşların e-hüquqları üçün cavabdeh olmaq;
4. İKT-ni yeni imkanların inkişafı üçün istifadə etmək;
5. İKT vasitəsilə innovator (yenilikçi) olmaq.

Sinqapurun hər bir vətəndaşı “Elektron vətəndaş”, www.ecitizen.gov.sg portalına daxil olaraq, bu və ya digər dövlət təşkilatları barədə informasiya almaqla bərabər qısa müddətdə həyati vacib əməliyyatlar da apara bilər. Uşaq bağçalarından tutmuş universitetlərdəki kompüter texnikası və şəbəkə texnologiyalarından geniş istifadə olunan Sinqapurda sosial xarakter daşıyan xüsusi tibbi xidmətin təşkilində və göstərilməsində də elektron-sistemin internet girişi geniş yayılıb.

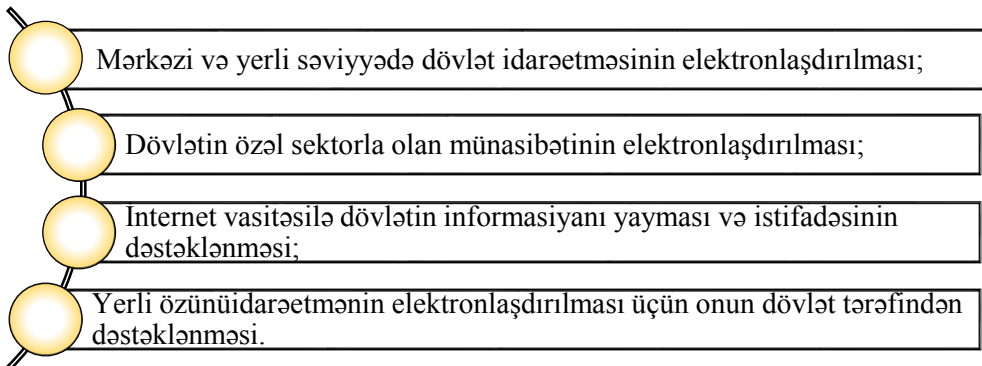
2010-cu ildə İKT üçün 1 milyard ABŞ dolları xərcləməyi planlayan Sinqapur mobil xidmətlərdə bir çox sahədə birincilik qazanmaqdadır. Sinqapurda bu gün anadan olma qeydlərindən tutmuş pensiya sahəsinədək çox sayda işlər e-mühitə daşınmışdır. Sinqapurda e-dövlət proqramlarında 4 prinsip əsas götürülmüşdür: informasiya; İKT infrastruktur; e-dövlət infrastruktur; e-dövlətin təbliği və təqdimatı.

2010-cu il layihəsi uğurla başa vurulduqdan sonra Sinqapurun yeni milli planı 2015-ci ili hədəfə almaq idi və bu planda təkcə vətəndaşlara münasibətdə deyil, bütün ticarət sahələrinə e-xidmətin tətbiq olunması idi. E-dövlət proqramlarının ilk mərhələlərində proqram istənilən kimi uğur əldə edə bilmədi. Proqramlar vətəndaşlar arasında təbliğ olunduqca e-dövlət xidmətləri içərisində əks olunan xidmətlər zaman

keçdikcə genişləndirilməkdə və istifadəçilərin gözləntiləri tədqiqlənərək tənzimlənməkdədir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sinqapur hökuməti İnternet proqramına ildə 0,5 milyard ABŞ dolları sərmayə qoymaqla həyatın bütün sahələrini – dövlət idarəçiliyini, biznesi, təhsili, elmi, səhiyyəni və əyləncə sənayesini internet vasitəsilə birləşdirə bilmişdir.

Yaponiyada e-dövlət. Yaponiya hökuməti 2001-ci ildə E-Yaponiya planını dövlətə açıqlamış və giriş hissəsində məqsədini izah etmişdir. Buna görə Yaponiya hər kəsin İKT-dən təsirli bir şəkildə istifadə etdiyi və texnologiyaların xeyrini cəmiyyətin bütün fərdləri tərəfindən paylaşıldığı inkişaf edən informasiya cəmiyyətini yaratma bilmək üçün dövlətdaxili real islahatları bir an əvvəl həyata keçirməlidir. Dövlət 5 il içində Yaponiyanı dünyanın ən inkişaf etmiş İKT ölkəsinə çevirəcəyini izah etmişdi. Yaponiyanın e-dövlətə keçid mərhələsini digər ölkələrlə müqayisədə gec başlaması ilk baxışda geridə qaldığı fikrini oyandırırsa da əslində vəziyyət göründüyündən fərqlidir. Yaponiyanın e-dövlət planını gec qəbul etməsinə baxmayaraq, qarşıya qoyduğu real hədəflər, dövlətin qərarlı duruşu və əldə olunan texnoloji təsirlilik səviyyəsi planının qəbul olunan kimi işlək vəziyyətə gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Yaponiyada e-dövlət üçün əsas hədəflər aşağıdakı formada sıralanmaqdadır:¹

Bu plan sayəsində Yaponiya sürətlə e-dövlətə keçdi və çox uğurlu addımlar atmış oldu.

Cədvəl 3.1.

Elektron dövlətin məqsədləri
• Şəffaflıq; • Keyfiyyətli xidmət; • Xidmətlərdə məhsuldarlıq; • Xərclərdə qənaətin təmin olunması; • Kağız üzərində aparılan bütün sənədləşmələrin nəzarətə götürülməsi; • 7/24 saat dövlət xidməti; • İştirakçılığın artırılması; rahat, sürətli və asan əldə etmə.

¹ Uçkan Özgür. E-Devlet, E-Demokrasi ve Türkiye. İstanbul: Literatur Yayınları, 2003, s. 90-91.

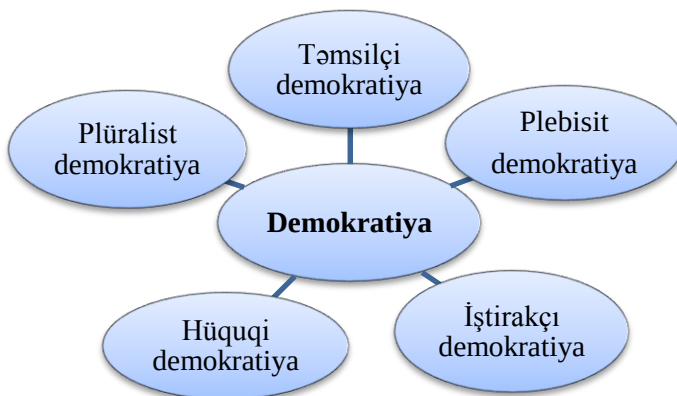
Cədvəl 3.2.

Elektron dövlətin hədəfləri	Yeni yaradılan texnologiya yönümlü layihələrin daha dəqiq və düzgün izahı təmin olunacaqdır;
	Dövlətdə bürokratiyanın qarşısı alınacaq, dövlət sürətli, müasir, gənc dinamik quruluşlu olacaqdır;
	Dövlət orqanları arasında qurulan elektron əlaqə sayəsində onlar daha çevik və məhsuldar işləyəcək, dövlət artıq təkbəşinə fəaliyyət göstərməyəcək, tətbiq olunan yeni proqramla dövlət orqanları və özəl sektor arasında birlik təmin olunacaqdır;
	Vergi alan dövlətdən vətəndaşa xidmət edən dövlət anlayışına keçid təmin olunacaqdır;
	Vətəndaşla daha tez və təsirli bir münasibət quran dövlət orqanları meydana gələcəkdir;
	E-dövlət modelinin reallaşmasında bir standart, texniki quruluş və informasiya yığını bir çox layihənin qüsursuz həyata keçməsinə təmin edəcəkdir;
	Vətəndaşlar tərəfindən dövlət qurumlarına olan inam artacaqdır;
	Mərkəzi idarəetmə ilə yerli özünüidarəetmə arasındakı münasibət daha da sıx əməkdaşlıq halına gələcəkdir;
	Dövlət xidmətlərinin vətəndaşlara təqdim olunması və çatdırılmasında maliyyə xərcləri azalacaqdır;
	Göstərilən xidmətlər qoyulan vaxt məhdudiyyəti aradan qaldırılaraq 7/24 saat fasiləsiz çalışan e-məmurlarla çatdırılacaqdır;
	Dövlət verilənlər bazası sayəsində özünün formalaşdırdığı və daha əvvəldən sistemdə yer alan informasiyanı vətəndaşdan tələb etməyəcəkdir;
	Sistemə daxil olanlar arasındakı məsafə qısaldılaraq, ölkədəki bölgələrə bərabər səviyyədə xidmət təqdim ediləcəkdir;
	Dövlət xidmətlərindəki bürokratik maneələr aradan qaldırılaraq xidmət təqdim etmədə sürətlilik və təsirlilik təmin olunacaqdır;
	Hesab verə bilən, etibarlı və daha şəffaf bir dövlət idarəetməsi qurulacaqdır.

Cədvəl 3.3. Elektron dövlətin faydaları

VƏTƏNDAŞ ÜÇÜN	DÖVLƏT ÜÇÜN
☐ Kiminsə yardımını olmadan informasiya əldə edə bilməsi; ☐ İnformasiya əldə edə bilmə və ondan istifadənin asanlaşması; ☐ Dövlətlə qarşılıqlı münasibətin qurulmasında irəliləyiş; ☐ Problemlərin sürətlə həlli; ☐ Vətəndaşların dövlətə inamının artması; ☐ Vətəndaşın idarəetmədə aktiv iştirakı; ☐ İstənilən zaman və məkanda informasiya əldə edə bilmə imkanı.	☐ Xarici vasitələrdən asılılığın azalması; ☐ Klassik vasitələrdən istifadə edərək informasiya əldə etmənin azalması; ☐ İnformasiyanın daha asan və sürətli yolla əldə edilməsi; ☐ Dövlət xidmətlərində gecikmələrin qarşısının alınması ☐ Daha yaxşı xidmətə görə vətəndaş məmnunluğunun artması; ☐ Dövlətin daxildə və xaricdə sürətli münasibətlər qurması; ☐ Dövlət orqanlarının fəaliyyətində yüksəliş.

Cədvəl 3.4.

Cədvəl 3.5.

Dünya Bankının yanaşması üzrə e-dövlətin inkişaf mərhələləri	
	<i>Nəşr mərhələsində</i> hər bir orqan internetdən istifadə edərək e-əlaqə yaradır və mümkün olduğu qədər daha çox məlumatı yaymağa çalışır. İnsanlar isə hər hansı bir xidmətdən istifadə üçün uzun müddət növbə gözləməli olurlar.
	<i>Münasibət mərhələsində</i> informasiya yaymaqdan savayı, vətəndaş iştirakçılığını təmin etmək qarşıya məqsəd kimi qoyulur. Bu inkişaf mərhələsində xalq dövlətin siyasi qərar qəbul etməsində iştirak edə bilir, internetlə bərabər digər vasitələrdən istifadə edərək sənədləri əldə edə bilir və lazımı formaları doldura bilir.
	<i>Qarşılıqlı əməkdaşlıq mərhələsi</i> isə artıq bu xidmətlərin internet və ya alternativ olan vasitələrlə həyata keçirilməsidir. Bu müddətdə maliyyə xərcləri və ictimai xərclər kifayət qədər azdır. Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin elektronlaşdırılması həm bürokratik maneələri, həm də korrupsiya hallarını aradan qaldırır.

Cədvəl 3.6.

BMT hesabatlarında e-dövlətin inkişaf mərhələləri
<i>Görünüş:</i> İnformasiyanı və xidmətləri müxtəlif formalarda təqdim edən veb-səhifələrin, saytların yaradılması
<i>Genişlənmiş iştirak (inkişaf):</i> dövlət və özəl sektor üzrə veb-səhifələrin yaradılması nəticəsində informasiyanın elektron formada təqdim olunmasının dinamik inkişafı
<i>İnteraktivlik:</i> Dövlət-vətəndaş münasibətlərində hər iki tərəfin onlayn xidmətlərdən maneəsiz yararlanması imkanları və informasiyanın əlyətərliyinin maksimum səviyyədə təminatı
<i>Qarşılıqlı münasibət:</i> İstifadəçilər onlara təqdim olunan xidmətlərdən xidmət haqqı ödəməklə asanlıqla istifadə edə bilirlər.
<i>İnformasiya şəbəkəsi:</i> Bu mərhələdə dövlət həm vətəndaşlara, həm də özəl sektorun istək və arzularına eyni tərzdə yanaşaraq hər ikisi üçün e-xidmət göstərməkdədir.

IV FƏSİL

İNFORMASIYA SAHƏSİNDƏ MÜNASİBƏTLƏRİN BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

4.1. İnformasiya hüquq münasibətlərini tənzim edən beynəlxalq-hüquqi aktlar

Qlobal informasiya cəmiyyətinin və informasiya məkanının formalaşdığı bir şəraitdə informasiya hüquq münasibətlərinin yalnız dövlətdaxili hüquqla tənzimlənməsi yetərli olmur. Ona görə də beynəlxalq-hüquqi mənbələr informasiya hüququnun mənbələri sırasında xüsusi çəkiyə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas insan hüquq və azadlıqları bir çox beynəlxalq aktlarda və **1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində** əks olunmuşdur ki, dövlətlər öz milli qanunvericilik sistemində həmin müddəaları rəhbər tuturlar. Hələ 1946-cı ildə BMT-nin Baş Məclisi bəyan etmişdi ki, məlumat azadlığı əsas insan hüquqlarından biri kimi çıxış edir və özündə BMT tərəfindən müdafiə olunan bütün azadlıqlar üçün meyarları birləşdirir.¹ Ardınca Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 19-cu maddəsində məlumat azadlığı ümumi şəkildə belə ifadə olundu:

“Hər bir insan əqidə azadlığı və onu sərbəst ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir; Bu hüquqa maneəsiz olaraq öz əqidəsində qalmaq azadlığı və istənilən vasitələrlə və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, informasiya və ideyalar axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığı daxildir.”

Analoji maddə **Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Paktda (1966)** da öz əksini tapmışdır. Paktın 19-cu maddəsinə görə, hər bir insan maneəsiz olaraq öz fikirlərində qalmaq və öz fikrini sərbəst ifadə etmək hüququna malikdir; bu hüquqa hər cür informasiyalara və ideyalara dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq şifahi və ya yazılı şəkildə, mətbuat və ya bədii ifadə formaları vasitəsilə və yaxud öz seçiminə uyğun olaraq digər üsullarla axtarmaq, almaq və yaymaq hüququ daxildir. Paktın bu maddəsi eyni zamanda, informasiya təhlükəsizliyinin təminatı məqsədilə təminedicisi və zəmanətverici xarakterli müddəaları da nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, Maddənin 3-cü bəndinə müvafiq olaraq, sadalanan hüquqlardan istifadə insanın üzərinə xüsusi öhdəliklər və xüsusi məsuliyyət qoyur. Buna görə də o, bəzi məhdudiyyətlərlə bağlıdır; lakin aşağıdakı məqsədlər üçün qoyula bilən həmin məhdudiyyətlər qanunla müəyyən edilməli və zəruri olmalıdır:

- başqa şəxslərin hüquqlarına və nüfuzlarına hörmət edilməsi üçün;
- dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhəlinin sağlamlığının və mədəniyyətinin qorunması üçün.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (1950) 1948-ci il Bəyannaməsinə nəzərə alaraq, 10-cu maddədə fikrini ifadə etmək azadlığını müəyyənləşdirir:

¹ UN General Assembly. Resolution 59 (1) 1946. <http://www.un.org/documents/ga/res/1/ares1.htm>

“Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən hər hansı maneə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir. Bu maddə dövlətlərin radioyayım, televiziya və kinematoqrafiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olmur. Bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərəzi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənaəviyyatın qorunması üçün, digər şəxslərin nüfuzu və ya hüquqlarının müdafiəsi üçün, gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən rəsmiyyətə, şərtlərə, məhdudiyyətlərə və ya sanksiyalara məruz qala bilər.”

Yuxarıda sadalanan normalardan başqa, beynəlxalq sənədlərdə bütün insan hüquqlarını nəzərdə tutan beynəlxalq hüquq normaları informasiya hüququnun mənbəyi qismində çıxış edir. Çünki əsas insan hüquq və azadlıqları bir-biri ilə vəhdət təşkil edir və müasir informasiya cəmiyyətində onlardan hər hansı birinin təmin olunmaması qlobal informasiya cəmiyyətinin prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Təsədüfi deyil ki, informasiya cəmiyyətinin qurulması ilə əlaqədar yaranan informasiya hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsini nəzərdə tutan bütün beynəlxalq mənbələrin qəbulunda əsas məqsəd kimi insan hüquq və azadlıqlarının rəhbər tutulması və təminatı dayanır.

İnformasiya-hüquqi tənzimlənmədə informasiya cəmiyyətinin qurulması üzrə qəbul olunmuş beynəlxalq-hüquqi sənədlərin xüsusi rolu vardır. Onlardan bir neçəsinə nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Qlobal İnformasiya Cəmiyyətinin Okinava Xartiyası. 22 iyul 2000-ci il tarixdə “Böyük Səkkizlik”¹ dövlətləri tərəfindən qəbul edilmiş “Qlobal İnformasiya Cəmiyyətinin Okinava Xartiyası” informasiya cəmiyyətinin inkişafında mühüm rolu olan beynəlxalq sənədlərdən biridir. Xartiya hər şeydən əvvəl, hamını həm dövlət, həm də özəl sektorda informasiya və biliklər üzrə beynəlxalq fərqliliyi aradan qaldırmağa çağırır. Okinava Xartiyasında 3 əsas ideoloji elementi ayırmaq olar:

- İKT – dünya iqtisadiyyatının inkişafının stimulu kimi elan olunur;
- Hakimiyyət və ya idarəetmə;
- Vətəndaş cəmiyyəti.

Xartiyanı tərtib edən iştirakçılar aşağıdakı vəzifələri qarşıya qoymuşlar:

- rəqəmsal texnologiyaların imkanlarından istifadə;
- dövlətlərin daxilində və öz aralarında elektron-rəqəmsal fərqliliyin (informasiya bərabərsizliyinin) aradan qaldırılması;

– inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə İKT-nin istifadəsində ümumdünya iştirakının dəstəklənməsi;

- İKT-nin sonrakı inkişafı.

Birinci vəzifənin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq, Xartiya həm ayrı-ayrı dövlətlərin, həm də beynəlxalq təşkilatların birgə iştirakını zəruri hesab edir. Xartiyanın 10-cu maddəsinə görə, dövlətlərin strategiyalarında əsas məsələlərdən biri İKT-dən istifadəyə hər kəs üçün şərait yaradılmasına nail olmaqdır. Xartiyada göstərilir ki,

¹ Almaniya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Yaponiya, Kanada, Rusiya, İtaliya.

dövlət İKT-dən ümumi istifadənin təmin edilməsi və insanlara kommunikasiya sahəsində xidmət göstərilməsi üçün münbit bazar şəraiti yaratmalı; geniş kütlə üçün açıq olan müəssisə və təşkilatlar vasitəsilə əlavə istifadə imkanları yaratmalı; geri qalmış şəhər, rayon və kəndlərdə şəbəkə xidmətinin təkmilləşdirilməsinə diqqət artırmalı; daha az sosial təminatlı insanların, o cümlədən məhdud əmək qabiliyyətli və yaşlı insanların tələbatlarına xüsusi diqqət yetirməli; İnternet şəbəkəsindən mobil istifadə, həmçinin pulsuz ümumi informasiya yığımından və bütün istifadəçilər üçün açıq proqram təminatlarından daha geniş istifadə də daxil olmaqla “istifadə üçün münasib”, “maneəsiz” texnologiyaların gələcək inkişafına dəstək olmalıdır. Eyni zamanda, İKT-nin satışı bazarları təşkil olunmalı və müasir texnoloji avadanlıqların münasib qiymətlərlə əldə olunması üçün şərait yaradılmalıdır.

İkinci vəzifənin icrası hər kəsə açıq olan informasiya cəmiyyəti üçün zəruri şərtlərdən biridir. Çünki qlobal informasiya cəmiyyətinin mühüm prinsipləri sırasında informasiya və biliklərin əlverişliliyi, hər kəsin informasiya cəmiyyətinin inkişafında iştirakı və s. bu kimi ümumi müddəalar dayanır. Məhz həmin prinsiplərə riayət olunmasının nəticəsi olaraq, elektron-rəqəmsal fərqliliyin (informasiya bərabərsizliyinin) aradan qaldırılması sahəsində tədbirlər görülməlidir. Bununla yanaşı, informasiya əsrinin tələblərinə cavab verən insan resursları yetişdirilməlidir ki, belə fəaliyyətdə təlim və təhsilin rolu əvəzsizdir.

Üçüncü vəzifənin icrası mahiyyət etibarilə, rəqəmsal fərqliliyi (informasiya bərabərsizliyini) də aradan qaldırmış olacaqdır. Həmçinin inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün informasiya cəmiyyətində geniş imkanlar açılır. Belə ki, onlar iqtisadi, sosial və digər sahələri inkişaf etdirməklə yanaşı, öz milli ehtiyatlarını da dünyaya tanıtmış olacaqlar.

Dördüncü vəzifə İKT-nin sonrakı inkişafına yönəlmişdir. İstənilən sistem dinamik olmazsa, müəyyən dövr keçdikcə zamanın tələblərinə cavab verə bilməz. Ona görə də İKT-nin sonrakı inkişafını beynəlxalq əməkdaşlıq səviyyəsində, eləcə də milli səviyyədə təmin etmək zəruri şərt sayılır. Xartiyada sonrakı inkişafın təmin olunması məqsədilə aşağıdakı prioritet sahələrdə tədbirlərin görülməsinin mühümlüyü qeyd olunur: siyasi, normativ və şəbəkə təminatı; texniki uyğunlaşmanın yüksəldilməsi, əlverişliliyin genişləndirilməsi və xərclərin azaldılması; insan potensialının möhkəmləndirilməsi; elektron-ticarətin qlobal şəbəkəsində iştiraka həvəsləndirmə.

Hesab edirik ki, sadalanan bu tədbirlərdən sonuncusu adi vətəndaşların informasiya cəmiyyətinin qurulmasında iştirak səviyyəsini artırma bilər. Çünki insan bir varlıq olaraq, hər şeydən əvvəl, öz fərdi maraqlarını düşünür. Maddi marağın və stimulun olması hər kəsi İKT-dən geniş istifadəyə yönləndirə bilər. Bununla yanaşı, insan potensialının möhkəmləndirilməsi müasir dövrün tələblərinə cavab verən insan resurslarının yetişdirilməsi ilə nəticələnir və bu da mahiyyət etibarilə insanların informasiya sferasında fəal iştirakına səbəb olmaqla, yeni növ münasibətlərin yaranmasını şərtləndirmiş olur.

Qeyd olunan aspektləri nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Okinava Xartiyası informasiya cəmiyyəti ilə bağlı məsələləri qısa və dəqiq şəkildə əks etdirmişdir.

Informasiya cəmiyyətinə doğru: prinsiplər, strategiyalar, prioritetlər adlı 2002-ci il Buxarest Bəyannaməsi. Buxarest Bəyannaməsi 7-9 noyabr 2002-ci il tarixində keçirilmiş Ümumi Avropa konfransının nəticələrinə əsasən qəbul edilmişdir. Bu bəyannamədə ilk növbədə, informasiya cəmiyyətinin prinsipləri öz əksini tapmışdır:

- informasiya və biliklərin əlyətərliyi;
- münasib qiymətlərlə universal əlyətərliyin təşviqi;
- lingvistik müxtəliflik və mədəni irsin təşviqi;
- təhsil və peşəkar hazırlıq yolu ilə insan potensialının inkişafı;
- stimullaşdırıcı mühitin yaradılması;
- İKT-dən istifadə üzrə təhlükəsizliyin və etimadın möhkəmləndirilməsi;
- global məsələlərin həlli.

Bununla yanaşı, Buxarest Bəyannaməsində elektron strategiyalarla bağlı ümumi müddəalar da öz əksini tapmışdır. Göstərilir ki, bu strategiyaların səmərəliliyi üçün onlar zaman hədlərinə malik olmalı, planlaşdırılan proqramların icrasına nəzarət mexanizmləri işlənilib hazırlanmalı, bu strategiyalar həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət meyarları ilə xarakterizə olunmalıdır.

Buxarest Bəyannaməsində bəyan edilmiş prinsiplər əsasında elektron strategiyaların, fəaliyyət planlarının işlənilib hazırlanması üçün prioritet mövzular öz əksini tapmışdır ki, bunlara daxildir:

- elektron dövlət idarəetməsi: böyük səmərəlilik və hesabatlılıq;
- elektron kommersiya fəaliyyəti: rəqabətin gücləndirilməsi və iş yerlərində keyfiyyətin yüksəldilməsi;
- elektron cəmiyyət: yerli kontentin və qoşulmaların genişləndirilməsi;
- elektron təlim və elektron təhsil: insanlara müvafiq imkanların təqdim olunması.

Göründüyü kimi, Buxarest Bəyannaməsinin məzmunu və müəyyən etdiyi məsələlər global informasiya cəmiyyətinin qurulmasına yönəlmişdir. **(BAX: Cədvəl 4.1)**

2003-cü ildə Cenevrədə İnformasiya Cəmiyyəti Məsələləri üzrə Ümumdünya Sammitində qəbul edilmiş Prinsiplər Bəyannaməsi. (BAX: Cədvəl 4.1) Bu Ümumdünya Sammiti informasiya cəmiyyəti məsələləri üzrə birinci mərhələ hesab olunurdu və toplaşan dövlətlər qəbul edilmiş Prinsiplər Bəyannaməsi ilə informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına yönəlmiş birgə fəaliyyətini bəyan edirdilər.

Prinsiplər Bəyannaməsinə görə, informasiya cəmiyyətinin qurulmasında başlıca məqsəd əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və təminatıdır. 3-cü bənddə deyilir: “Biz bütün insan hüquq və azadlıqlarının (o cümlədən Vyana bəyannaməsində əks olunan inkişaf hüququnun) universallığı, bölünməzliyi, qarşılıqlı asılılığı və əlaqəsini bir daha təsdiq edirik....”

Bəyannamədə fikir və söz azadlığına xüsusi diqqət yetirilir. Göstərilir ki, ünsiyyət informasiya cəmiyyətinin nüvəsini təşkil edir. Ona görə də harada olmasından asılı olmayaraq, hər kəsin informasiya cəmiyyətində iştirak etmək hüququ vardır, heç kəs onu bu hüquqdan məhrum edə bilməz. Eyni zamanda, Bəyannamənin 5-ci bəndində informasiya cəmiyyətinin xarakterik cəhətlərindən biri kimi insan şərəf və ləyaqətinə hörmət olunması qeyd olunur, yəni iştirakçı dövlətlər elə bir informasiya cəmiyyətinin qurulmasını vəd edirlər ki, burada şərəf və ləyaqət təmin olunsun.

Ümumilikdə, Bəyannamədə beynəlxalq ümumi hüququn bütün prinsipləri rəhbər tutulur. Məsələn, 6-cı bənddə dövlətlərin suveren bərabərliyinə ciddi şəkildə riayət olunacağı bəyan edilir.

Bəyannamədə müasir dünyada mövcud olan informasiya bərabərsizliyi inkar olunmur. Sadəcə iştirakçılar bəyan edirlər ki, həmin bərabərsizlik aradan qaldırılacaq

və marginalizasiyanın¹ qarşısı alınacaqdır. Həmçinin qadınlar cəmiyyətin əsas hissəsini təşkil etdiyi üçün informasiya cəmiyyətində onlara da kişilərlə bərabər hüquqlar verilməsi ön plana çəkilir. Mahiyyət etibarilə, bu məqsəd insanların bərabərlik hüququnun təminatına yönəlmişdir.

İştirakçı dövlətlər informasiya cəmiyyətinin gənc nəsildən çox asılı olduğunu vurğulayır və bu səbəbdən onların İKT-dən istifadə imkanlarının daha da genişləndirilməli olmasını vacib sayırlar.

Prinsiplər Bəyannaməsinə müvafiq olaraq, informasiya cəmiyyətinin qurulmasında ən başlıca məqsədlərdən biri keçid iqtisadiyyatında olan, inkişaf etməkdə olan və ya çox zəif inkişaf etmiş dövlətlərin də İKT-dən istifadə imkanlarını genişləndirmək və onların inkişafını təmin etməkdir. Şübhəsiz ki, qeyd olunan bütün məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün maraqlı tərəflər həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə həmrəy olmalıdırlar. Belə həmrəylik, tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq olmazsa, informasiya cəmiyyətinin normal inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Prinsiplər Bəyannaməsi də bunu bəyan edir.

Bəyannamə informasiya cəmiyyətinin yaradılması üçün tələb olunan prinsiplərin siyahısını müəyyənləşdirir və bunlara daxildir:

1. *İnkişaf məqsədilə İKT-nin tətbiqi üzrə dövlət idarəetmə orqanlarının və maraqlı tərəflərin birgə iştirakı.* Burada maraqlı tərəflər dedikdə, özəl sektor, vətəndaş cəmiyyəti, BMT və başqa beynəlxalq təşkilatlar nəzərdə tutulur. İnformasiya cəmiyyətinin qurulması qeyd olunan tərəflərin tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq münasibətləri yaratmasını və bu cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynamasını tələb edir.

2. *Həmü üçün açıq olan informasiya cəmiyyətinin zəruri təməlini informasiya və kommunikasiya infrastrukturunu təşkil edir.* İnformasiya və kommunikasiya infrastrukturunun inkişafında beynəlxalq əməkdaşlıqla yanaşı, dövlət siyasətinin də böyük rolu vardır. Belə ki, hər bir dövlət İKT-nin inkişafı məqsədilə özəl sektora geniş imkanlar açmalıdır. Amma bu yalnız böyük miqyasda aparılmamalıdır. Ənənəvi bazar mexanizmi olmayan ərazilərdə də (məsələn, rayon və kəndlərdə) İKT-dən istifadə üçün ictimai yerlər (məktəb, kitabxana və arxivlər) açılmalı və onlar İKT ilə təmin olunmalıdır. Bu, birbaşa dövlətin marağında olmalıdır. Çünki investorlar geridə qalmış ərazilərə nisbətən mərkəzi nöqtələrə daha çox maraq göstərirlər.

3. *İnformasiya və biliklərin əlyətərliyi.* Prinsiplər Bəyannaməsinin 24-cü bəndində öz əksini tapmış bu prinsipin təminatı məqsədilə bir çox elektron kitabxanalar yaradılmışdır. Ümumilikdə, ictimai müəssisələrin – kitabxana, muzey, arxiv və başqa kollektiv təyinatlı müəssisələrin yaradılması informasiyanın bərabər əlyətərliyini təmin edəcəkdir. İnformasiya və biliklərin əlyətərliyi üçün dövlətlərin də bu sahədə məlumatlı olması vacibdir. Ona görə də seminar və konfranslarda universallığın realizəsi və təminatı ilə bağlı təcrübənin paylaşılması, mövcud problemlərin araşdırılması informasiya cəmiyyətinin formalaşması mərhələsində olan dövlətlərə kömək edə bilər.

¹ **Marginal insan** – müxtəlif sosial qruplar, sistem, mədəniyyətlərin sərhədlərində duran, qəbul etməyən, özünü bütün bunlardan kənar tutan insana deyilir. Bu termin Amerikan sosiologiyasında 1920-ci illərdən sonra istifadə olunmağa başladı. Sosioloqlar bu termini daha çox yeni sosial şəraitə uyğunlaşmayan immiqrantlar üçün işlədirdilər.

4. *Potensialın möhkəmləndirilməsi.* Bu prinsipin icrasında xüsusi yeri əhalinin maarifləndirilməsi tutur. Ona görə də ibtidai təhsildən başlayaraq, vətəndaşların savadlılıq və məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması zəruridir və bu dövlətlərin milli strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi təsbit edilməlidir. Həmçinin ənənəvi iş yerlərində İKT sahəsində yeni əməkdaşlar cəlb olunmalıdırlar ki, işçilərin İKT sahəsində yeniliklərə uyğunlaşması təmin olunsun. Sadə əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində KİV-in də rolunu qeyd etmək lazımdır. Məhz bu vasitələrlə İKT sahəsində yeniliklərlə əhalini tanış etmək olar.

5. *İKT-dən istifadə ilə bağlı təhlükəsizliyin və etimadın möhkəmləndirilməsi.* İnsanın şəxsi həyatının toxunulmazlığı və təhlükəsizliyi informasiya cəmiyyətində vacib məsələlərdən biridir. Məhz ona görə də beynəlxalq konfranslarda cinayətkar məqsədlərlə İKT-nin istifadəsinin yolverilməz olduğu dəfələrlə bəyan edilir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyətinin üzvləri hamısı intellektual inkişaf etmiş insanlar deyil. Habelə, İKT-yə yeni adaptasiya olunan insanlar onlara bir qədər tənqidi yanaşa bilərlər. Ona görə də informasiya cəmiyyətinin yaratdığı imkanlardan istifadə edən sadə vətəndaş əmin olmalıdır ki, onun hüquq və azadlıqları qorunur və o, cinayətkar qəsdlərə məruz qalmayacaqdır. Məhz bu səbəbdən, kibercinayətlərlə mübarizə gücləndirilməli, spamlar və kibertəhlükəsizliklə bağlı məsələlər beynəlxalq və milli səviyyədə araşdırılmalıdır.

6. *Əlverişli şərait (mühit).* İnformasiya cəmiyyətinin qurulması sahəsində görülən tədbirlər insanların maraqlarına uyğun formada və milli prioritetlər nəzərə alınmaqla icra olunmalıdır. Əlverişli mühitin təmin olunması üçün beynəlxalq mühitin dinamikliyi də mühüm şərt hesab olunur. Çünki məhz beynəlxalq əməkdaşlıq maliyyə, ticarət və digər sahələrdə investisiyaların cəlb olunmasına şərait yarada bilər. İnformasiya cəmiyyətinin qurulmasında zəruri elementlərdən biri də standartlaşdırmaadır ki, burada əsas diqqət beynəlxalq standartlara verilməlidir. İstifadəçi və istehlakçıların tələblərini nəzərə almaqla tərtib olunan və diskriminasiyaya yol verməyən beynəlxalq standartlar əlverişli mühitin yaradılmasında həlledici rol oynaya bilər. Bu sahədə internetin də rolu danılmazdır. Müasir cəmiyyətdə internet ictimai ehtiyata çevrilmişdir və insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Internetin idarə olunması həm dövlət siyasətinin istiqamətlərindən biridir, həm də texniki məsələləri nəzərdə tutur. Burada vətəndaş cəmiyyətinin, özəl sektorun və beynəlxalq təşkilatların rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Prinsiplər Bəyannaməsinin 50-ci bəndində internetin idarə olunması məqsədilə işçi qrupun yaradılması üçün BMT-nin Baş Katibinə müraciət olunur.

7. *İKT-yə qoşulma bütün sahələrdə üstünlüyə malik olmalıdır.* İKT-yə qoşulma bütün insanlar üçün rahat olmalıdır. Ona görə də mövcud dil problemləri aradan qaldırılmalıdır. Eyni zamanda, bu prinsipin təminatı məqsədilə hər bir dövlət öz ərazisində müvafiq tədbirlər görməlidir.

8. *Mədəni və linqvistik fərqlilik; mədəni irs və yerli kontent.* İnformasiya cəmiyyəti mədəni və linqvistik müxtəlifliyə hörmətə əsaslanmalıdır. Mədəni və dil müxtəlifliyi informasiya cəmiyyətinin əsas problemlərindən biridir və bu cür problemlərin aradan qaldırılması dünya dövlətləri qarşısında qoyulan başlıca vəzifə qismində çıxış edir.

9. *KİV-in iştirakı.* Digər prinsiplərin məzmununda KİV-in informasiya cəmiyyətində iştirakı ehtiva olunsun belə, Prinsiplər Bəyannaməsinin 55-ci bəndində KİV ayrıca

təsbit edilmişdir. Bu da informasiyanın axtarışı, əldə edilməsi, ötürülməsi və yayılmasında KİV-in mühüm rolunun olmasından irəli gəlir.

10. *İnformasiya cəmiyyətinin etik aspektləri.* İnformasiya cəmiyyətində dünyaya hörmətlə yanaşılmalı, azadlıq, bərabərlik, həmrəylik, tolerantlıq, kollektiv məsuliyyət və təbiətin mühafizəsi kimi əsas dəyərlər müdafiə olunmalıdır. Prinsiplər Bəyannaməsinin məzmunundan belə görünür ki, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət və onların təminatı da etik aspektlər kimi qiymətləndirilməlidir.

11. *Beynəlxalq və regional əməkdaşlıq.* Məhz bu prinsipin icra olunmasının göstəricisidir ki, müxtəlif regionlar üzrə dövlətlər qarşılıqlı müqavilə və razılaşmalar imzalayır və İKT-nin inkişafı üzrə müxtəlif tədbirlər təşkil edirlər. Buna misal olaraq bir neçə regional və beynəlxalq səviyyədə keçirilən konfransların adlarını çəkmək yerinə düşərdi. Məsələn, 2002-ci il Bişkek-Moskva konfransını göstərmək olar. Konfrans 2 mərhələdə keçirilmişdi: Birinci mərhələ 2002-ci ilin 9-11 sentyabrında Bişkekdə, ikinci mərhələ isə 23-24 oktyabrında Moskvada təşkil olunmuşdu. Konfransın keçirilməsində əsas məqsəd Ümumdünya Sammitinə hazırlıq idi, mövzu isə MDB dövlətləri və Türkiyə regionunda informasiya cəmiyyətinin problemlərinə həsr olunmuşdu. Birinci mərhələdə 2 dövlətin və eləcə də beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri iştirak edirdi. Konfrans zamanı aşağıdakı mövzularda “dəyirmi masalar” təşkil olunmuşdu:

- insan və vətəndaş cəmiyyəti;
- informasiya cəmiyyətinin infrastrukturunun inkişafı;
- informasiya cəmiyyətinə keçid üçün hazırlıq səviyyəsi.

Moskva konfransında isə on dövlət və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri iştirak edirdi ki, burada əsas etibarilə aşağıdakı mövzular üzrə plenar yığıncaqlar keçirilmişdi:

- informasiya cəmiyyətinin elektron xidmətləri;
- İKT-yə əlçatanlığın inkişafı və təminatında dövlət və ictimai təşkilatların rolu;
- informasiya təhlükəsizliyi.

Hər iki şəhərdə keçirilən konfransların qətnamələri əsasında Bişkek-Moskva konfransının Bəyannaməsi tərtib olundu ki, burada iştirakçılar İKT-nin cinayətkar (o cümlədən terrorçuluq niyyətilə) məqsədlərlə, beynəlxalq sabitlik və təhlükəsizliklə bir araya gəlməyən məqsədlərlə istifadəsini rədd edirdilər. Bəyannamədə informasiya cəmiyyətinin bəşəriyyətin inkişafının ən vacib və mərkəzi istiqamətlərindən biri olduğu qeyd olunur və bu cəmiyyətin qurulmasında əsas insan hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasının başlıca vəzifə olduğu göstərilirdi. Rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması məqsədilə zəif inkişaf etmiş dövlətlər üçün onlayn tərcümə proqramlarının yaradılması, İKT sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi, İKT layihələrinin inkişafı üzrə donor dəstəyinin göstərilməsi, İKT-nin kollektiv əlyətərliyinin təmin olunması sahəsində tədbirlərin görülməsi və s. bu kimi məsələlər konfransın Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır.

İkinci Bişkek-Moskva konfransı isə 2004-2005-ci illərdə keçirildi. Burada iştirakçı dövlətlər artıq formalaşmış informasiya cəmiyyətində regional problemlərə daha geniş yer verirdilər. “Rəqəmsal həmrəylik” Fondunun yaradılması, İKT-nin inkişafı və tətbiqi ilə bağlı statistik məlumatların toplanması, monitorinqlərin keçirilməsi və təcrübədə qarşıya çıxan problemlərin öz həllini qanunvericilik qaydasında tapması kimi məsələlər konfransın Qətnaməsində əks olunmuşdu.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq tərəfdaşlıq və əməkdaşlıqla bağlı sənədlərin sayı çoxluq təşkil edir. Ən başlıca cəhət ondadır ki, bütün bu sənədlərdə, o cümlədən keçirilən seminar və konfranslarda vacib məsələlər kimi informasiya cəmiyyətində insan hüquqlarının təminatı, İKT-nin inkişafı və dövlətlərarası əməkdaşlıq, eləcə də İKT layihələrinin inkişafı üzrə donor dəstəyinin göstərilməsi ön plana çəkilir.

Prinsiplər Bəyannaməsi informasiya cəmiyyətinin yaradılması üçün tələb olunan prinsiplərin siyahısını müəyyənləşdirir ki, həmin prinsiplərin təminatı mexanizmi olmazsa, onların səmərəliliyindən bəhs etmək mümkün deyil. Belə təminat mexanizmi isə İnformasiya cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitinin Cenevrə mərhələsində (2003) qəbul olunmuş **Fəaliyyət Planında** nəzərdə tutulmuşdur. Fəaliyyət Planının 5-ci bəndinə görə, milli səviyyədə hər bir dövlətin milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, informasiya cəmiyyətinin qurulmasına dair konkret nəzarət göstəriciləri müəyyənləşdirilməlidir.

Fəaliyyət Planı Dünya dövlətləri üçün hər bir prinsipin icrası üzrə görülməli tədbirlərin dairəsini müəyyənləşdirir.

Prinsiplər Bəyannaməsi və Fəaliyyət Planının qəbulundan sonra informasiya cəmiyyəti quruculuğu üzrə görülən milli, regional və beynəlxalq tədbirlərin nəticələrinə dair “İnformasiya cəmiyyəti məsələləri üzrə Ümumdünya Zirvə Toplantısı tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin təhlili haqqında ilkin Hesabat”da inkişaf tempi açıq-aşkar görünür və bunu informasiya cəmiyyətinin qurulması sahəsində təqdirəlayiq hal hesab etmək olar.

Tunis Öhdəliyi (15 noyabr 2005-ci il). Tunis Sammitində qəbul edilmiş “Tunis Öhdəliyi”ndə informasiya cəmiyyəti quruculuğunun insanların maraqlarına, BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinə, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə əsasən həyata keçirilməsi bəyan edilir, söz və informasiya azadlığının, ideya və biliklərin informasiya cəmiyyəti üçün mühüm əhəmiyyət daşıdığı təsdiq olunur. Həmçinin İKT-nin tətbiqinin iqtisadi inkişaf üçün əsas rol oynadığı qeyd edilir, İKT-nin tətbiqi nəticəsində yaranan təhlükələrə qarşı səmərəli mübarizə aparmağın zəruriliyi vurğulanır. Eləcə də, informasiya cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsini öyrənmək, rəqəmsal bərabərsizliyi aradan qaldırmaq üçün müvafiq monitorinq və qiymətləndirmənin həyata keçirilməsinə dair öhdəlik götürülürdü. “İnformasiya Cəmiyyəti üçün Tunis Proqramında” informasiya bərabərsizliyinin aradan qaldırılması üçün maliyyə mexanizmlərini müəyyənləşdirmək, internetin tənzimlənməsi məsələlərinə diqqəti artırmaq kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, bütün iştirakçılar informasiya əlyetərliyinin təmin olunması üçün birgə əməkdaşlığın xüsusi əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir və sonda qarşıya qoyulan öhdəliklərin tamliqlə icra olunacağına inandıqlarını xüsusi vurğulayırlar.

“WSIS+10” Sammitində qəbul olunan Fəaliyyət Konsepsiyası. 2014-cü ildə Cenevrədə 2003-2005-ci illərdə keçirilmiş ikimərhələli İnformasiya Cəmiyyəti məsələləri üzrə Ümumdünya Sammitinin qərarlarının yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyətin analizi üçün “WSIS+10” Sammiti keçirildi. Sammitdə “WSIS+10”-un 2015-ci ildən sonrakı dövr üçün fəaliyyət konsepsiyası təsdiq olundu. Konsepsiyada iştirakçı dövlətlərə aşağıdakı istiqamətlər üzrə fəaliyyətin gücləndirilməsi tövsiyə olunur:

– İKT-nin inkişaf məqsədilə tətbiqi üçün dövlət hakimiyyəti orqanlarının və bütün maraqlı tərəflərin rolu;

- informasiya və kommunikasiya infrastrukturu;
- informasiya və biliklərin əlverişliliyi;
- potensialın yaradılması;
- İKT-dən istifadə zamanı etimad və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi;
- əlverişli mühit;
- İKT-nin tətbiqi sahələri: həyatın bütün aspektləri üzrə üstünlüklər (elektron dövlət, elektron biznes, elektron təhsil, elektron səhiyyə, elektron məşğulluq, elektron ekologiya, elektron kənd təsərrüfatı, elektron elm);
- mədəni müxtəliflik və mədəni özünəməxsusluq, dil müxtəlifliyi və yerli kontent;
- KİV;
- informasiya cəmiyyətinin etik aspektləri;
- beynəlxalq və regional əməkdaşlıq.¹

Konsepsiyada həmçinin davamlı inkişaf üçün 17 əsas məqsəd sadalanır və bu məqsədlər üzrə icra olunacaq tədbirlərin siyahısı müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya sahəsində beynəlxalq və regional əməkdaşlığın artması informasiya hüququnun bütün institutları üzrə bir sıra beynəlxalq aktların yaradılmasını şərtləndirir. Məsələn, informasiya təhlükəsizliyi probleminin həlli yollarının axtarılması məqsədilə aparılan araşdırmalar “Kibercinayətkarlıq haqqında” 23 noyabr 2001-ci il Budapeşt Konvensiyasının, “Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması üçün elementlər”in (20 dekabr 2002-ci il) və s. bu kimi beynəlxalq sənədlərin qəbulu ilə nəticələnmişdir (ayrı-ayrı sahəvi institutlar üzrə beynəlxalq-hüquqi sənədlər növbəti mövzularda həmin institutların şərhli zamanı qeyd olunacaqdır).

4.2. İnformasiya sahəsinin tənzimlənməsində beynəlxalq təşkilatların rolu

İnformasiya hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində BMT-nin rolu.

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması, millətlər arasında dostluq əlaqələrinin inkişafı və sosial tərəqqiyə yardım, insan həyatının və hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə yaradılmış BMT sülh, insan hüquqları, müstəqillik və inkişaf kimi fundamental prinsipləri rəhbər tutaraq, informasiya sahəsində yeni münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyət həm əsas insan hüquq və azadlıqlarına daxil olan məlumat azadlığının beynəlxalq-hüquqi təsbiti və müdafiəsi ilə bağlı özünü büruzə verir, həm də bütün dünya üzrə insanlar arasında bərabərliyin təmin olunması vəzifəsini qarşıya qoyur. Bərabərliyin təmin olunması isə nəticə etibarilə, dövlətlərin İKT-dən istifadə imkanlarının eyni səviyyəyə çatdırılmasını və cəmiyyətin bütün üzvlərinin informasiyaya çıxışının təminatını şərtləndirir.

¹ <https://publicadministration.un.org/ws10/>

“Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə nail olunması istiqamətində on ildən yuxarı aparılan işlər zamanı biz öyrəndik ki, qlobal inkişaf səylərinin mərkəzləşdirilməsi fərq yaratmağa qabildir”.

BMT-nin Sabiq Baş Katibi Pan Gi Mun

BMT-nin İnsan İnkişafı Konsepsiyasının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlərə və Minilliyin Bəyannaməsindən irəli gələn Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə (MİM-lər) nəzər salsaq görərik ki, bütün bunların yerinə yetirilməsi bir tərəfdən dünya üzrə inkişafı təmin edəcəksə, digər tərəfdən qlobal informasiya cəmiyyətində yaranan

rəqəmsal bərabərsizliyi aradan qaldırmış olacaqdır. 1986-cı ildə BMT Baş

Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “İnkişaf hüququ haqqında” Bəyannamədə inkişaf hüququ ayrılmaz hüquq kimi

tanınır. Buna müvafiq olaraq, hər bir insan və bütün xalqlar iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafda iştirak etmək hüququna malikdir. Bəyannamənin tələbinə görə, inkişafın bərabərliyi beynəlxalq və milli səviyyədə təmin edilməlidir.

MİM-lərin xalqların sülh hüququ olmadan qeyri-mümkünlüyünü qəbul edən BMT “Xalqların sülh hüququ haqqında” Bəyannaməsində (12 noyabr 1984-cü il) bəyan edir ki, bizim planetin bütün xalqları sülh hüququ kimi müqəddəs hüquqa malikdir və bu hüququn qorunması hər bir dövlətin vəzifəsidir. Bəyannamə bütün dövlətləri sülh hüququnun beynəlxalq və milli səviyyədə təminatı məqsədilə tədbirlər görməyə çağırır. Belə tədbirlər sülh mədəniyyətinin formalaşmasında xüsusi rola malikdir. Sülh mədəniyyəti, həmçinin sərbəst mübadilə və sərbəst informasiya axınına da əhatə edir.

BMT qlobal informasiya cəmiyyəti üzrə münasibətlərin tənzimlənməsində öz ixtisaslaşmış qurumları vasitəsilə iştirak edir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

BMT-nin İnkişaf Proqramı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə İKT-nin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bu qurum xüsusi fond vasitəsilə İKT-nin inkişafı üzrə yerli, regional və beynəlxalq proqramları maliyyələşdirir; İKT sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatların beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi ilə məşğul olur; İKT sahəsində beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsinə səy göstərir; İKT üzrə proqramların həyata keçirilməsi üçün strategiya və tövsiyələr hazırlayır.¹

BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət məsələləri üzrə ixtisaslaşdırılmış qurumu olan **YUNESKO** dünyada təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri sahəsindəki əməkdaşlığın ən böyük hökumətlərarası forumudur. YUNESKO-nun Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində qeyd edilmişdir: “Təşkilat irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, bütün xalqlar üçün BMT-nin Nizamnaməsində elan edilmiş ədalətə, qanunçuluğa və insan hüquqlarına, habelə əsas azadlıqlara hamılıqla hörmətin təmin edilməsi naminə xalqların təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığını genişləndirməklə, sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yardım göstərməyi qarşısına vəzifə qoyur”.

Öz fəaliyyətində fikir və ifadə azadlığına, kommunikasiya və informasiya problemlərinə xüsusi önəm verən YUNESKO informasiya sahəsində formalaşmaqda olan

¹ <http://www.undp.org/>

münasibətlərin tənzimlənməsinə dair təklif və tövsiyələr verir. Bilik cəmiyyətləri ideyasını irəli sürən bu qurum həmin cəmiyyətlərin dörd əsas prinsipə söykəndiyini bəyan edir:

1. Fikir və ifadə azadlığı;
2. İnformasiya və biliklərin əlyətərliyi;
3. Mədəni və linqvistik fərqliliyə hörmət;
4. Hər kəs üçün keyfiyyətli təhsil.¹

BMT-nin digər ixtisaslaşdırılmış qurumu olan *Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı (BTİ)* informasiya cəmiyyəti infrastrukturunun formalaşdırılması ilə bağlı bir sıra problemlərlə məşğul olur. BTİ-nin müəyyən etdiyi standartlar qlobal telekommunikasiya sisteminin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qurum genişzolaqlı İnternet şəbəkəsinin yaradılması ilə, İKT-yə, eləcə də İnternetə bərabərhüquqlu çıxış imkanını təmin edir. Bu məqsədlə BTİ həm ictimai, həm də özəl sektorla qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyət göstərir.

BTİ-nin fəaliyyəti üç sektor üzrə həyata keçirilir: beynəlxalq telekommunikasiyanın standartlaşdırılması sektoru, radiokommunikasiya sektoru və inkişaf sektoru.² Ümumilikdə, BTİ-nin dəstəyi ilə aparılan tədqiqatlar informasiya infrastrukturunun inkişafına istiqamətlənmişdir.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi üzrə regional mexanizmlərin rolu. Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə bütün regional mexanizmlərin informasiya hüquqlarının realizəsi və təminatı ilə bağlı problemlərin tədqiqatında mühüm rolu vardır.

Avropa qitəsində ən böyük regional təşkilat olan *Avropa Şurası* öz fəaliyyətində məlumat, fikir və söz azadlığının təminatına yönəlmiş bir çox beynəlxalq aktların yaradıcısı kimi çıxış edir:

– Şuranın Nazirlər Komitəsi tərəfindən 2003-cü ildə qəbul edilmiş “İnternetdə kommunikasiya azadlığı haqqında” Bəyannamə İnternetdə fikir və söz azadlığının realizəsi üzrə konkret prinsiplər müəyyən edir.

– İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası Avropa Şurasına üzv dövlətlərin demokratiya, sülh və ədalət dəyərlərinə, habelə onların ərazisində yaşayan bütün şəxslərin fundamental hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasına sadıqlığın bariz nümunəsidir. Konvensiyanın müddəaları İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin və Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasının onlara verdiyi şərhlər vasitəsilə və Avropa Şurasının hərtərəfli fəaliyyəti nəticəsində inkişaf etdirilmişdir. Bu beynəlxalq sənəd artıq bütün iştirakçı dövlətlər tərəfindən milli hüququn tərkib hissəsi kimi qəbul edilmişdir (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin fəaliyyəti barədə növbəti fəsillərdə ətraflı məlumat veriləcəkdir).

– Avropa Şurasının “İnformasiya və ifadə azadlığı haqqında” 29 aprel 1982-ci il Bəyannaməsi mətbuat və informasiya azadlığına riayət edilməsinə dair müvafiq öhdəliklər müəyyənləşdirir. Bu sənəd həm də “İnformasiya vasitələrinin Avropa Xartiyası” adlandırılır.

¹ <http://en.unesco.org/themes/building-knowledge-societies>

² <http://www.itu.int/en/ITU-R/information/Pages/default.aspx>

Əsas məqsədlərindən biri həm daxildə, həm də bütün dünyada insan hüquqlarının qorunmasını təşviq etmək olan Avropa Birliyi demokratiya, bərabərlik, insan hüquqlarına hörmət və qanunun aliliyi kimi dəyərləri rəhbər tutur. Birliyin fəaliyyət istiqamətləri sırasında innovasiyaların dəstəklənməsi, informasiya cəmiyyətinə dair quruculuq işlərinə diqqət ayrılması xüsusilə qeyd olunmalıdır. 2000-ci il dekabrın 7-də Nitsada qəbul olunan Avropa İttifaqı Xartiyasının müddəalarına riayət olunması həmçinin global informasiya məkanında bərabərliyin bərqərar olmasının təminatçısı rolunu oynayır.

Təhlükəsizliklə bağlı problemlərlə məşğul olan *Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Təşkilatın (ATƏT-in)* öhdəlikləri öz mənbəyini 1975-ci il Helsinki Yekun Aktından götürür. Bu Aktın tərkibinə daxil olan ilk sənəd kimi “İştirakçı dövlətlər arasında münasibətlərdə rəhbər tutulan prinsiplər haqqında” Bəyannamədə qeyd olunur: “İştirakçı dövlətlər irqinə, cinsinə, dilinə və ya dininə görə fərq qoyulmadan hamının fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edəcəklər”.¹

Keçmiş SSRİ ölkələrinin əksəriyyətinin birləşdiyi *Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)* öz Nizamnaməsində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, xarici siyasət fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, ümumi iqtisadi məkanın formalaşdırılmasında, eləcə də nəqliyyat və rabitə sahələrində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, əhalinin sağlamlığının və ətraf mühitin qorunması və s. sahələrdə birgə fəaliyyəti nəzərdə tutur. MDB dövlətlərinin keçirdiyi regional konfranslarda informasiya sahəsində problemlərin həllinə dair təkliflər işlənib hazırlanır və belə təkliflər iştirakçı dövlətlərin milli qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində nəzərə alınır.

Ümumiyyətlə, global informasiya cəmiyyətinin qurulması ilə əlaqədar olaraq, bir çox beynəlxalq və regional təşkilatların fəaliyyətində informasiya münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair istiqamətlər müəyyən olunmuşdur. Belə təşkilatlar qismində İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Ümumdünya İnformasiya Texnologiyaları və Xidmətləri Alyansı, Tədqiqatların Koordinasiyası üzrə Avropa Şəbəkəsi və s.-nin adlarını çəkmək olar.

4.3. Qloballaşma və onun informasiya sahəsinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə təsiri

Elmi ədəbiyyatda ümumdünya iqtisadi, siyasi, mədəni inteqrasiya və unifikasiya proseslərini izah etmək üçün “qloballaşma” terminindən istifadə olunur. Qloballaşmanı yeni dünya nizamının mərkəzi elementi kimi qiymətləndirən müəlliflər onun obyektiv proses olduğunu qeyd edir və “mondializmdən”² fərqləndirirlər. Onların fikrincə, ikinci anlayış Qərb dəyərlərinin bütün dünyaya qəbul etdirilməsindən ibarət olub, dəniz sivilizasiyasının quru sivilizasiyasına, ümumiyyətlə dünyanın bütün nisbətən az inkişaf etmiş dövlətlərinə zorla qəbul etdirilən və uğursuz sonluqla bitəcək düşünülmüş ssenaridən

¹ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi: Dərslik. Bakı, 2009, s. 359.

² **Mondializm** – mədəni və şəxsiyyət fərqliliyini nəzərə almaqla, bütün bəşəriyyət üzərində vahid siyasi hakimiyyətin, idarəetmənin yaradılmasını nəzərdə tutur.

başqa bir şey deyil.¹ Qeyd etməliyik ki, bu cür yanaşma qloballaşmanın ilkin dövrlərində onun yalnız iqtisadi cəhətdən izah edilməsi ilə əlaqədar formalaşmışdı. Hal-hazırda qloballaşmanın bütün sferaları əhatə etməsi nəticəsində dünyada vahid maliyyə, təsərrüfat, nəqliyyat, rabitə, texnologiya, investisiya, informasiya məkanı və sistemi yaranmışdır. Ona görə də israrla demək olar ki, qloballaşma obyektiv və qarşısızalmaz proses olub, dünya üzrə müasir inkişafın nəticəsidir.

“Qloballaşma” fenomeninin cəmiyyətdəki informasiya proseslərinə mühüm təsiri vardır və bu təsir qarşılıqlı xarakter daşıyır. Belə ki, bir tərəfdən qloballaşmanı sürətləndirən və onun inkişafını şərtləndirən amillər sırasında İKT-nin inkişafı qeyd olunur. İKT-nin inkişafı nəticəsində yeni informasiyanın ani ötürülməsi vaxtilə “beyin axını”nın – alimlərin inkişaf etmiş dövlətlərə getməsi prosesinin yerinə onların biliklərinin internet üzərində miqrasiyası, əqli mülkiyyətin inkişafı, bütün sahələrdə informasiya və biliklərin mərkəzi mövqe tutması nəticə etibarilə dünya üzrə qloballaşmanın ən yüksək səviyyəyə çatmasına gətirib çıxarmışdır.

Digər tərəfdən isə qloballaşma geniş bir anlayış olaraq, qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşmasını şərtləndirir. Belə ki, qloballaşmanın bütün dünyanı əhatə etməsi onun sosial sferanı da əhatə etməsinə və informasiya cəmiyyətinin qloballaşmasına gətirib çıxarmışdır. Təsədüfi deyil ki, müasir informasiya cəmiyyəti “Qlobal informasiya cəmiyyəti” adlandırılır və qlobal informasiya cəmiyyəti ilə bağlı beynəlxalq sənədlərdə əks olunan prinsiplər qloballaşmanın da əsas prinsipləri hesab olunur. Məsələn, BMT-nin 2000-ci ildə qəbul etdiyi Minilliyin Bəyannaməsində sosial bərabərsizliyin və yoxsulluğun aradan qaldırılması əsas problemlərdən biri kimi ön plana çəkilir ki, bu da qlobal informasiya cəmiyyətində rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Qlobal informasiya cəmiyyəti, İKT və qloballaşma fenomeninin qarşılıqlı əlaqəsini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

İnformasiya cəmiyyətinin qloballaşmasının əsas amilləri qismində aşağıdakılar çıxış edir:

- Yer kürəsini əhatə edən sputnik əlaqə sistemlərinin yaradılması ilə əlaqədar olaraq televiziya və radio yayımının qlobal sisteminin inkişafı;
- qlobal İKT-nin inkişafı;
- telefon əlaqəsinin, xüsusilə də mobil əlaqənin dünyada geniş istifadə olunması;

¹ Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti: Dərslik, Bakı: Azərbaycan, 2005, s. 120.

– dünya üzrə əlaqə yaratmanı mümkün edən vasitə və texnologiyaların (məsələn, Internet) yaranması.

Beləliklə, qlobal informasiya cəmiyyəti yeni tip cəmiyyətdir ki, burada informasiya dövriyyəsi zaman, məkan, siyasi sərhədlər tanımır və məhz biliklərin emalı nəticəsində cəmiyyətin həyatının bütün aspektlərdə yaxşılaşdırılması üçün əsaslı qərarlar verilə bilər.

Informasiya cəmiyyətinin qloballaşması **“kiberməkan”**¹ termininin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. “Kiberməkan” anlayışı ilk dəfə 1982-ci ildə Uilyam Qibson tərəfindən “Yanan xrom” (Burning Chrome)², az sonra isə 1984-cü ildə “Neuromancer”³ əsərində istifadə edilmişdir.

ABŞ Ali Məhkəməsinin verdiyi anlayışa görə: “Kiberməkan konkret ərazisi olmayan, lakin dünyanın istənilən nöqtəsində internet vasitəsilə hər kəs üçün açıq və əlyetər olan unikal daşıyıcıdır”. Darrel Ment “internasional məkanlar nəzəriyyəsi”ni şərh edərək, üç belə məkan olduğunu yazır: Antarktika, kosmos və açıq dəniz. Müəllif dördüncü belə məkan qismində kiberməkan olduğunu qeyd edir və bu məkana dövlət suverenliyinin şamil olunmadığını vurğulayır.⁴ Maraqlı cəhət ondadır ki, kiberməkanda yurisdiksiya məsələlərini araşdıran tədqiqatçı yalnız müəlliflik hüququ və böhtanla bağlı tərəfləri izah edir.⁵ Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır: Əgər kiberməkana heç bir dövlətin suverenliyi şamil olunmursa, onda bir dövlətin qanunvericiliyinin hər hansı bir məlumatın internetə yerləşdirilməsini qadağan etməsi nə dərəcədə qanunauyğun hesab oluna bilər? Eyni zamanda, dövlət öz vətəndaşlarının istənilən informasiyaya çıxışını məhdudlaşdırma bilərmi? – Bütün bu kimi sualların cavablandırılması üçün kiberməkanın əsaslandığı prinsiplər normativ təminatla malik olmalıdır. Təsadüfi deyil ki, Okinava Xartiyasında dövlətlər siyasi, normativ və şəbəkə təminatını İKT-nin sonrakı inkişafı üçün zəruri tədbirlər sırasında qeyd etmişlər.

Müasir dövrdə kiberməkanın müstəqilliyi və qlobal şəbəkədə fikir və söz azadlığının müdafiəsinə dair çıxışlar səsləndirilir. Məsələn, 1996-cı ildə Davos forumunda Elektron Sərhəd Fondunun yaradıcısı Con Perri Barlou özünün məşhur “Kiberməkanın müstəqilliyi” adlı Bəyannaməsini elan etdi. Bəyannamədə bütün dövlətlərə belə bir müraciət ünvanlanır: “Kiberməkan sizin sərhədlərinizə aid deyil. Elə düşünməyin ki, onu siz yaratmışınız. Kiberməkan ictimai layihədir. Bizim aramızda sizə yer yoxdur. Siz kiberməkanda üstün hakimiyyətə malik deyilsiniz. Bizim üzərimizdə hökmranlıq etməyə sizin nə mənəvi haqqınız, nə də məcburetmə metodlarınız var. Biz kiberməkanda sizin qurduğunuzdan daha ədalətli və humanist olan cəmiyyət yaradacağıq...”⁶ Belə çıxışların səslənməsinə baxmayaraq, kiberməkanla bağlı məsələlər hələ də hər bir dövlətin öz

¹ **“Kiber”** – “kibernetika” sözündən yaranmışdır. “Kibernetika” termini qədim yunan dilində “kibernetes” sözündən götürülmüş, “idarə edən” mənasını verir.

² Gibson W. Burning chrome. Canada, 1982. http://project.cyberpunk.ru/lib/burning_chrome/

³ Gibson W. Neuromancer. First edition, 1984, 271 p.

⁴ Darrel C. Menthe. Jurisdiction in Cyberspace: A Theory of International Spaces. // Michigan Telecommunications and Technology Law Review, 1998, Volume 4, Issue 1, p. 70.

⁵ Darrel C. Menthe. Jurisdiction in Cyberspace: A Theory of International Spaces. // Michigan Telecommunications and Technology Law Review, 1998, Volume 4, Issue 1, p. 97-101.

⁶ <https://www.eff.org/cyberspace-independence>

yurisdiksiyası çərçivəsində həll olunur. Təbii ki, bu zaman beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri nəzərə alınır.

“Kiberməkan” anlayışının təhlili məqsədilə “informasiya məkanı”, “internet” və s. bu kimi terminlərin məzmununa aydınlıq gətirilməsi, onların arasında fərqi müəyyən edilməsi məqsədmüvafiqdir. İnternet – informasiyanın saxlanması və ötürülməsi üçün yaradılmış kompüter şəbəkələrinin ümumdünya sistemidir. Ona görə də əksər hallarda İnternet “qlobal şəbəkə”, “ümumdünya şəbəkəsi” kimi adlandırılır. Bu şəbəkəni kiberməkanla eyniləşdirmək olmaz. Darrel Ment yazır ki, biz internetin haradan başladığını bilirik, amma kiberməkanın sərhədlərini və məhz hardan başladığını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Ona görə də kiberməkan anlayışı internetlə eyniləşdirilə bilməz.¹ Tədqiqatçının mövqeyini məqbul saymaq olar, yəni kompüter şəbəkələrinin vahid sistemi olan İnternetdən fərqli olaraq, kiberməkan metaforik abstrakt, virtual reallıq kimi qiymətləndirilməlidir. Qısa sözlə desək, kiberməkan ümumdünya kompüter şəbəkəsinin içində sərhədləri bilinməyən bir “aləmdir”. Ona görə də əksər hallarda bu aləmi xarakterizə etmək üçün “virtual məkan”² anlayışından istifadə edilir. Məsələn burasındadır ki, beynəlxalq normalarda hüquqi termin olaraq, “kiberməkan” anlayışına müraciət olunur. Lakin milli hüquqda isə “virtual” termininə bir çox normativ aktlarda rast gəlmək olar. Həmin normativ aktların məzmununa əsasən, deyə bilərik ki, dövlətdaxili hüquqda “virtual” adı altında internet vasitəsilə qurulan münasibətlər başa düşülür. Hətta Virtual Azərbaycan,³ Virtual Qarabağ⁴ və s. bu kimi saytlar yaradılmış və fəaliyyət göstərir. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda “Azərbaycan həqiqətlərinin virtual məkanda təbliği və yayılmasının genişləndirilməsi üzrə tədbirlər görülməsi” milli kontentin inkişaf etdirilməsi üzrə tədbirlər sırasında qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda, azərbaycandilli mənbələrdə “virtual cəmiyyət” “internet cəmiyyət”lə eyniləşdirilərək, elektron fəzada yaranan və fəaliyyət göstərən yeni tip cəmiyyət kimi şərh olunur. Hətta interneti virtual məkanın formalaşmasında başlıca amil kimi qiymətləndirən bir çox azərbaycan tədqiqatçıları problemə mübaliğəli şəkildə yanaşaraq yazırlar ki, internetin təsiri ilə dünyada real varlıqların virtual “əkizləri” meydana gəlir: ənənəvi təhsil elektron təhsillə, ənənəvi elm elektron elmlə, vətəndaş elektron vətəndaşla, ənənəvi dövlət elektron dövlətlə, ənənəvi kommersiya elektron kommersiya ilə və s. əvəz olunur. Beləliklə, dünya bu “əkizlərin” vəhdəti nəticəsində bütövləşir, keçmişdən miras qalan natamamlıqlar (problemlər) aradan qalxır.⁵

Ədəbiyyatda hər iki terminlə bağlı yanaşmalardan açıq-aydın görünür ki, məna baxımından həm kiberməkan, həm də virtual məkan kompüter şəbəkəsindən istifadə

¹ Darrel C. Menthe. Jurisdiction in Cyberspace: A Theory of International Spaces. // Michigan Telecommunications and Technology Law Review, 1998, Volume 4, Issue 1, p. 69-70.

² Ümumi anlamda, “**virtual**” termini xəyali, fiziki baxımdan reallıqda mövcud olmayan, lakin müəyyən şəraitdə meydana çıxma bilən mənasını verir. Virtual reallıq isə süni üsullarla və interaktiv multimedia vasitələri ilə yaradılan elektron gerçəklik, gerçəkliyin kompüter modelidir.

³ <http://virtualaz.org/>

⁴ <http://www.virtualkarabakh.az/index.php?lang=3>

⁵ Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternet cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №1, s. 36-37.

edilməklə qurulan və gözlə görülə bilməyən bir aləmdir. İngilisdilli ədəbiyyatlarda kiberməkan anlayışına daha çox rast gəlinir. Lakin bununla belə, “virtual mühit”, “virtual aləm”,¹ “virtual dünya”² kimi anlayışlardan da istifadə edilir və verilən anlayışlardan onların hamısının kiberməkanla eyni məzmunu malik olması nəticəsinə gələ bilərik. Lakin fərqli şərhlər də vardır. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar kiberməkan və virtual reallığın hər ikisinin İnternet şəbəkəsi, KİV-lə bağlı olduğunu qeyd edərək yazırlar: “Hipermediya³ iki funksiya icra edə bilər: obyektiv aləmdə pəncərə funksiyası və subyektiv aləmin güzgüsü funksiyası. Birinci funksiya virtual reallığı, ikinci isə kiberməkanı əhatə edir. Yəni virtual reallıq dəqiq qavranılan aləmi əks etdirirsə, kiberməkan həmin aləmin dəqiq konseptual əsasını müəyyən edir.”⁴ Rusdilli ədəbiyyatlarda isə “virtual məkan” ya “cyberspace” kateqoriyasının tərcüməsi kimi qiymətləndirilir⁵, ya da bu anlayışların sinonim olduğu iddia edilir.⁶ Fikrimizcə, “kiberməkan” və “virtual məkan” hər ikisi abstrakt və sinonim anlayışlardır. Nəzəri yanaşmadan asılı olaraq bəzi müəlliflər birinci, bəzi müəlliflər isə ikinci termindən istifadə edirlər. Yəni daha çox texniki və idarəetmə aspektindən yanaşdıqda, kiberməkan, sosial-humanitar mövqedən yanaşdıqda isə virtual məkan anlayışına müraciət olunur. Nəzərə alsaq ki, hal-hazırda dünyada internetdən başqa, alternativ şəbəkə yoxdur, virtual məkan və kiberməkan anlayışları sırf internet müstəvisində şərh olunmalıdır.

O ki qaldı informasiya məkanına, bu anlayış daha geniş məzmunu malik olub, informasiya ehtiyatlarını, informasiya infrastrukturunu və qarşılıqlı informasiya əlaqələrini əhatə edir. Müəlliflərin mövqeyinə görə, informasiya məkanı ənənəvi (kağız forma və KİV) informasiya məkanını və kiberməkanı özündə birləşdirir.⁷ Fikrimizcə, problemə texniki deyil, daha fərqli aspektdən yanaşsaq, düzgün olar. Belə ki, informasiya və biliklər İKT-dən asılı olmayaraq mövcuddur. Doğrudur, onların qeydiyyatı və ötürülməsində İKT-nin əvəzsiz rolu vardır. Amma bu o demək deyil ki, informasiya məkanını kompüter şəbəkəsi ilə məhdudlaşdırmalıyıq. İnformasiya məkanı informasiya və biliklərin dövr etdiyi bir məkandır, onun inkişafında internetin mühüm əhəmiyyəti vardır və bu da informasiya və biliklərin çox hissəsinin kiberməkanda cərəyan etməsinə gətirib çıxarmışdır. Lakin informasiya məkanında internetlə əlaqəsi olmayan biliklərə də rast gəlinədiyi üçün o, daha geniş səciyyə daşıyır.

¹ <http://www.dictionary.com/browse/virtual-environment>

² Richard R. Bartle. *Designing Virtual Worlds*. New Riders, 2003, 741 p.

³ **Hipermediya** – audio, video, qrafik və mətn formasında məlumatların Web sisteminə inteqrasiyasını xarakterizə edir.

⁴ W. Lambert Gardiner. *Virtual Reality/Cyberspace: Challenges to Communication Studies*. // *Canadian Journal of Communication*, 1993, Vol 18 (3), <http://www.cjc-online.ca/index.php/journal/article/view/762/668>

⁵ Телешина Н.Н. Виртуальная пространства как новая юридическая конструкция: к постановке проблемы. // *Юридическая техника*, 2013, №7 (Ч.2), с. 742.

⁶ Рассолов И.М. *Право и Интернет: Теоретические проблемы*. Москва: Норма, 2009, с. 6.

⁷ Кабанов Ю.А. Информационное пространство как новое (гео)политическое пространство: роль и место государств. // *Сравнительная политика*, 2014, № 4 (17), с. 54.

4.4. Rəqəmsal bərabərsizlik: Onun beynəlxalq və milli səviyyədə aradan qaldırılması yolları

Qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı və informasiyanın cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə çevrildiyi bir şəraitdə aktual tədqiqat obyektlərindən biri də “**rəqəmsal bərabərsizlik**” (digital divide) hesab edilir. Müxtəlif mənbələrdə “informasiya bərabərsizliyi”, “rəqəmsal bərabərsizlik”, “rəqəmsal fərqlilik”, “rəqəmsal parçalanma”, “elektron uçurum” və s. kimi anlayışlardan istifadə olunur ki, bunlar hamısı mahiyyət etibarilə eyni məna kəsb edir. İlk dövrlərdə daha çox “informasiya uçurumu” və “informasiya bərabərsizliyi” ifadələrinə rast gəlinirdisə, son dövrlərdə “rəqəmsal fərqlilik” və ya “rəqəmsal bərabərsizlik” terminlərinə müraciət edilir. Nədir rəqəmsal bərabərsizlik və onu hansı amillər şərtləndirir? –Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsinə əsaslanaraq, bu anlayışı geniş (qlobal) və dar (lokal) mənada şərh etmək olar. Bəyannamənin 10-cu maddəsində iştirakçı dövlətlər tam şəkildə qəbul edirlər ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasında, eləcə də dövlətlərin öz daxilində informasiya texnologiyaları sahəsində inqilabın üstünlükləri bərabər səviyyədə paylanmamışdır. Məhz belə qeyri-bərabər paylanma informasiya cəmiyyətində rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirir. Deməli, “Kim informasiyaya malikdirsə, dünyaya malikdir” məşhur deyimi hələ də öz qüvvəsini itirməmişdir. Çünki İKT-nin inkişaf tempi yüksək olan dövlətlərdə informasiyanın axtarışı, əldə olunması, yayılması və ötürülməsi daha asan və operativ həyata keçirilir ki, belə olan təqdirdə relevant informasiyaya çıxış zamanı problem yaranmır. Analoji hal cəmiyyətin üzvləri arasında da mövcuddur. İnformasiya mədəniyyətinə malik olan şəxslər digərlərinə nisbətən İKT-nin imkanlarından geniş şəkildə yararlana və bu yolla cəmiyyətin həyatında aktiv iştirak edə bilirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal informasiya cəmiyyətinin qurulmasında əsas vəzifə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və təminatıdır. Belə vəzifə hər kəsin informasiya və biliklərin yaradılması, əldə olunması, istehsalı, ötürülməsi və yayılmasında yaxından iştirak etdiyi halda realizə olunmuş sayıla bilər. Digər tərəfdən isə hamı üçün açıq olan informasiya cəmiyyətinin başlıca inkişaf istiqaməti informasiya, ideya və biliklərin əlyətərliyinin və hər kəsin həmin sahədə öz töhfəsini vermə imkanına malik olmasının təminatından ibarətdir. Problemin hər iki tərəfi rəqəmsal bərabərsizliyin qlobal informasiya cəmiyyətinin inkişafında başlıca maneə olduğunu və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlərin aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Beləliklə, **rəqəmsal bərabərsizlik** – həm cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri, həm də dünya dövlətləri arasında müxtəlif meyarlardan (amillərdən) asılı olaraq informasiyaya çıxış, eləcə də İKT-dən istifadə zamanı yaranan fərqlilikdir. İnformasiyaya çıxışın əsas vasitəsi olan internet qlobal informasiya cəmiyyətinin ən mühüm atributu və əsas təkanverici qüvvəsidir. Bu baxımdan, internetə çıxış imkanlarının məhdud olması rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirən vacib meyar rolunu oynayır. Dünya internet istifadəçilərinin regionlar üzrə sayını və nisbətini əks etdirən 25 mart 2018-ci ilə olan son Statistik Məlumatda¹ da rəqəmsal fərqi səviyyəsinin yüksək olduğunu

¹ <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

müşahidə edə bilərik. Avropa (16.8%) və Şimali Amerika (8.2%) dünya əhalisinin çox az hissəsini əhatə etməsinə baxmayaraq, ən yüksək inkişaf tempi ilə xarakterizə olunur (Avropa – 85.2% və Şimali Amerika – 95.0%). Asiya və Afrika dövlətləri isə əksinə, internet istifadəçilərinin sayına görə daha aşağı pillələri tuturlar. Bu dünya üzrə rəqəmsal bərabərsizliyin hələ də mövcudluğunu bir daha təsdiq edir.

Hüquq ədəbiyyatında rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirən faktorlarla bağlı fərqli şərhlərə rast gəlmək olar. Əksər tədqiqatçılar ənənəvi cəmiyyətdə baş verən prosesləri ön plana çəkərək, mövcud sinfi fərqlərin informasiya bazarına təsirindən bəhs edirlər.¹ Təbii ki, ənənəvi cəmiyyət öz sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni kolliziyları ilə informasiya cəmiyyətinin inkişafına mane olur və eyni zamanda, informasiya bərabərsizliyini şərtləndirən başlıca faktor rolunda çıxış edir. Deməli, hər şeydən əvvəl, həmin kolliziylar aradan qaldırılmalıdır ki, nəticədə rəqəmsal bərabərsizlik sahəsində də uğur əldə olunsun. Burada birinci növbədə, **sosial-iqtisadi fərqlilik** nəzərdən keçirilməlidir. Əgər iqtisadi bərabərsizlik gəlirlərə görə cəmiyyətdə mövcud olan diferensiasiyayı nəzərdə tutursa, sosial bərabərsizlik həm maddi, həm də mənəvi resurslardan məhdud istifadə şərtlərini ehtiva edir. Sosial-iqtisadi fərqdən asılı olaraq dünya əhalisi İKT-nin əldə olunması üzrə müxtəlif imkanlara malikdir və üç qrupa bölünürlər:

– İfo varlılar. Bu qrupun müasir İKT-nin imkanlarından istifadəsi qeyri-məhdud xarakterə malikdir. Onlar İKT-nin inkişafına böyük təsir göstərə bilirlər. Bura inkişaf etmiş dövlətlər, transmilli maliyyə korporasiyaları daxildir.

– Orta informasiya sinfi. Onlar İKT-nin imkanlarından aktiv istifadə edirlər, adətən yüksək informasiya mədəniyyətinə malik olurlar. Bu insanlar İKT-nin yaradılması və inkişafı ilə məşğul olmasalar da, yeni texnologiyalardan maksimum səviyyədə yararlanırlar.

– İnformasiya baxımdan kasıb təbəqə. Onlar əhalinin həm aşağı gəlirlərinə görə İKT-dən istifadədən məhrum olan təbəqəsini, həm də yeni texnologiyadan istifadə etmə mədəniyyəti ümumiyyətlə olmayan və belə istifadədən xəbərsiz olan təbəqəsini təşkil edirlər.²

Bununla yanaşı, dövlətlərin global səviyyədə inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş dövlətlərə ayrılması kimi **iqtisadi prosesin** də rəqəmsal bərabərsizliyə təsirini xüsusi vurğulamaq lazımdır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər bütün sahələrdə olduğu kimi, İKT-nin tətbiqi sahəsində də qabaqcıl mövqeni tuturlar. Bunu yuxarıdakı statistik məlumatdan açıq-aydın müşahidə etmək olar.

Baxmayaraq ki, BMT-nin “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” 1969-cu il Konvensiyasında iştirakçı dövlətlər irqi ayrı-seçkiliyi pisləyir və təxirə salınmadan bütün mümkün vasitələrlə irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarını ləğv etmək siyasəti yürütməyi və bütün irqlər arasında qarşılıqlı anlaşmaya yardım göstərməyi öhdələrinə götürürlər, hələ də dünya əhalisində **irqi fərqlilik** tam aradan qaldırılmamışdır. Bununla yanaşı, **mədəni səviyyəyə görə mövcud bərabərsizlik** rəqəmsal bərabərsizliyi xarakterizə edən faktorlar sırasında xüsusi çəkiyə malikdir. Məhz ona görə də

¹ Shiller Hebert I. Information Inequality: The Deepening Social Crisis in America. New York: Routledge 1995, 149 p.

² Сулов Д., Царик Ю. Информационное общество. Интеллектуальный клуб Аркс БГУ. <http://www.contrtv.ru/common/1566/?search=%2>

Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsində “Mədəni və linqvistik fərqlilik; mədəni irs və yerli kontent” əsas prinsiplərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bəyannamənin 52-54-cü maddələrinə müvafiq olaraq, informasiya cəmiyyəti mədəni və linqvistik müxtəlifliyə, hörmətə əsaslanmalıdır. İKT-nin tətbiqi zamanı yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı, mədəni irs qorunub saxlanmalıdır. YUNESKO-nun “Mədəni müxtəliflik haqqında” 2 noyabr 2001-ci il tarixli Bəyannaməsində mədəni müxtəliflik bəşəriyyətin ümumi sərvəti kimi qəbul edilmişdir. Mədəni müxtəliflik beynəlxalq həmrəylik, incəsənət və insan hüquqları ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, İKT yeni rəqəmsal imkanlar yaradır: milli azlıqlar ənənələri, mədəniyyəti və problemləri haqqında məlumatların yer aldığı saytlar vasitəsilə özlərini bütün dünyaya tanıda bilirlər.

Məhz mədəni müxtəliflikdən irəli gələrək, son dövrlərdə rəqəmsal bərabərsizliklə yanaşı, “bilik uçurumu” anlayışı gündəmə gəlmişdir. YUNESKO-nun 2005-ci il Hesabatında istifadə olunan bu termin daha geniş məzmunla malik olması ilə xarakterizə edilir. Hətta YUNESKO bəyan edir ki, rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması bilik uçurumunun da yox edilməsi demək deyil.

Ənənəvi cəmiyyətdə baş verən *siyasi proseslərin* rəqəmsal bərabərsizliyi artırması onların əsas faktorlar qismində şərhinə əsas verir. Dünyada baş verən müharibələr nəticəsində müharibə zonalarında gərgin vəziyyətin hökm sürməsi İKT-nin inkişafını ikinci plana keçirir. Çünki bir tərəfdən müharibə iştirakçıları bütün maddi vəsaitini hərbi məqsədlərə yönəldir, digər tərəfdən isə dövlətlər baş verən partlayış və s. bu kimi silahlı münaqişələrin törətdiyi fəsadları aradan qaldırmağa çalışırlar. Bu baxımdan, belə dövlətlərdə internetə çıxış imkanlarının normal təminatından danışmaq qeyri-mümkündür.

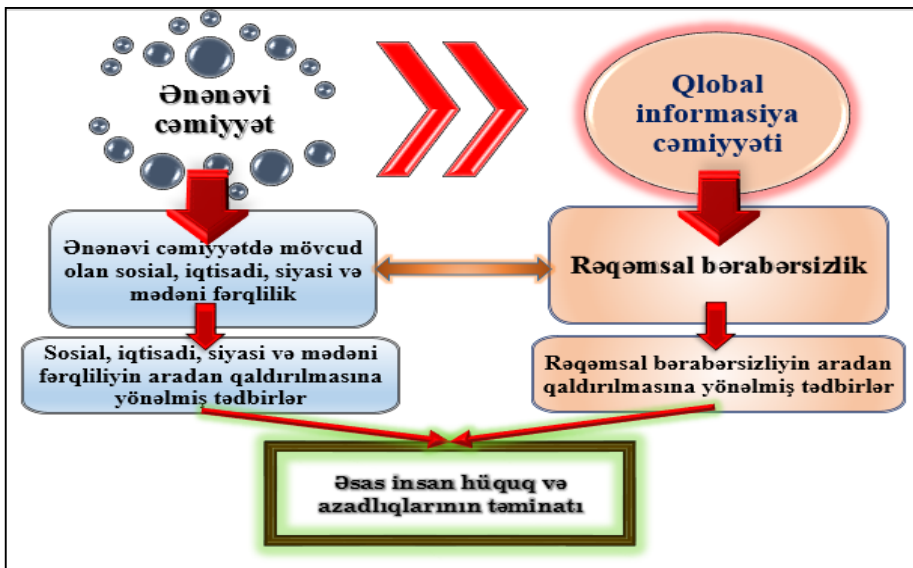
Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, sonuncu informasiya inqilabı yeni cəmiyyətin – informasiya cəmiyyətinin formalaşması ilə nəticələnə də, ənənəvi cəmiyyətdə mövcud olan problemlər “varisliklə” informasiya cəmiyyətinə də keçmişdir. Əvvəlki münasibətlərin yeni forma alması həmin problemlərin daha fərqli müstəvidə üzə çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Ona görə də rəqəmsal bərabərsizliyi yalnız İKT-nin inkişafı aspektindən şərh etmək məsələyə birtərəfli yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər. Əslində rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üsulları ikili funksiya daşımalıdır. Bir tərəfdən mövcud sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni ziddiyyətlər həll edilməli, digər tərəfdən isə İKT-nin inkişafına təkan verilməlidir. Burada müəlliflərin ikiüzlü Yanusla¹ əlaqələndirilmiş bənzətməsini qeyd etmək yerinə düşərdi.² İnformasiya qanunvericiliyinin inkişafına dair edilən bu bənzətməni global informasiya cəmiyyətinin müasir durumuna da tətbiq etmək olar. Sanki mövcud vəziyyət “keçid” xarakteri daşıyır. Həm rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması İKT-nin inkişafı olmadan mümkün deyil, İKT-nin inkişafını ləngidən

¹ **Yanus** – Roma mifologiyasında zamanın, başlanğıcların və sonların, seçimlərin, açarların və qapıların tanrısıdır (yunanca: Ιανός (Ianós kimi tələffüz edilir - qapı sözündəndir). Yanus iki üzlü təsvir edilir, onun gənc üzü gələcəyi, qoca və saqqallı üzü isə keçmiş simvolizə edir. Yanus daha çox “keçid” anlayışına uyğundur və ümumiyyətlə o, ötürücü tanrı kimi dəyərləndirilir.

² Кудрявцев М.А. Российское информационное законодательство: “Двуликий Янус” кодификации. // Систематизация и кодификация информационного законодательства. / Отв. ред. И.Л.Бачило. Сб. науч. работ. Москва: ИГП РАН-Изд-во “Канон+”, 2015, с. 59-68.

faktorlar rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirir. Həmçinin İKT-nin imkanlarından istifadə etməklə, bir çox sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni problemləri həll etmək mümkün ola bilər. Nəticə etibarilə, hər iki istiqamətdə aparılan tədbirlər insan hüquq və azadlıqlarının təminatına xidmət edir. Belə ki, rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasının ən başlıca və vacib vəzifəsi bərabərlik hüququnun təmin olunmasıdır. 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə görə, bütün insanlar öz ləyaqətləri və hüquqları etibarilə azad və bərabər doğulurlar. Hər bir insan, irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi və digər əqidələri, milli və sosial mənsubiyyəti, əmlak vəziyyəti, mənşəyi və digər vəziyyətlərinə görə heç bir fərq qoyulmadan hazırkı Bəyannamədə bəyan edilən bütün hüquqlara və bütün azadlıqlara malik olmalıdır. Bundan əlavə, insanın mənsub olduğu ölkənin və ya ərazinin siyasi, hüquqi və beynəlxalq statusuna, bu ərazinin müstəqil, asılı, özünü idarə etməyən və ya suverenliyi hər hansı digər şəkildə məhdudlaşdıran ərazi olub-olmamasından asılı olmayaraq heç bir fərq qoyulmamalıdır. Bərabərlik hüququ insanın əsas hüquq və azadlıqlarından biri olub, əksər hallarda digər hüquqların da normal həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Təsadüfi deyil ki, “bərabərlik” BMT-nin “Minilliyin Bəyannaməsi”ndə (8 sentyabr 2000-ci il) XXI əsrin fundamental dəyərləri sırasında əks olunur, habelə global problemlərin sosial ədalət və bərabərlik kimi fundamental prinsiplər əsasında həll edilməsi vəzifə kimi müəyyənləşdirilir. Deməli, rəqəmsal bərabərsizliyin hökm sürməsi bilavasitə insanların bərabərlik hüququnu pozmuş olur. Ona görə də bu problemin aradan qaldırılması insan hüquqlarının təminatına zəmanət verir.

Beləliklə, ənənəvi cəmiyyətin rəqəmsal bərabərsizliyə təsirini, eləcə də əks təsiri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

Cədvəldən göründüyü kimi, cəmiyyətdə mövcud olan ənənəvi bərabərsizlik və rəqəmsal bərabərsizlik arasında qarşılıqlı təsir vardır. Belə ki, ənənəvi cəmiyyətin problemləri rəqəmsal bərabərsizliyi yaradan amillər kimi çıxış etsə də, rəqəmsal

bərabərsizliyin aradan qaldırılmaması həmin problemlərin daha da artmasına, hətta yeni formalarda təzahür etməsinə gətirib çıxaracaqdır. Məsələn, “informasiya inhisarçıları” və “informasiya yoxsulları” formalaşacaq və bu da dövlətlər arasındakı uçurumu bir az da genişləndirəcəkdir. Belə uçurumun nəticəsi olaraq, daha təhlükəli problemlər meydana çıxa bilər. Məsələn, informasiya müharibələri, psixoloji hücumlar və s. Ona görə də rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması bəşəriyyət qarşısında dayanan ən vacib vəzifələrdən biri hesab olunur. Çünki bu, nəticə etibarilə, ənənəvi cəmiyyətin problemlərini də “sıfıra” endirmiş olacaqdır.

Qlobal rəqəmsal bərabərsizlik və onun aradan qaldırılması yolları. Qeyd etdiyimiz kimi, qlobal rəqəmsal bərabərsizlik dünya dövlətləri arasında internetə çıxış və İKT-dən istifadə imkanları ilə bağlı yaranan fərqlilikdir. Belə fərqliliyin aradan qaldırılması üzrə beynəlxalq və regional fəaliyyətin rolu xüsusi çəkiyə malikdir. Təsadüfi deyil ki, qlobal problemlər beynəlxalq hüququn problemləri sırasında qeyd olunur və həmin problemlərin həlli yeni beynəlxalq-hüquqi mexanizmlərin yaradılmasını və mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.¹ Hələ Okinava Xartiyasında dövlətlərin daxilində və öz aralarında elektron-rəqəmsal fərqliliyin (informasiya bərabərsizliyinin) aradan qaldırılması qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri kimi çıxış edirdi. Buxarest Bəyannaməsi də müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında elektron strategiyaların fəaliyyət planının işlənib hazırlanması üçün prioritet mövzuları əks etdirirdi ki, burada “Elektron cəmiyyət: yerli kontentin və qoşulmaların genişləndirilməsi” xüsusi yer tuturdu.

Rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması sahəsində müəlliflər daha çox beynəlxalq və regional əməkdaşlığı ön plana çəkirlər və “rəqəmsal uçurumu keçmək üçün körpülərin tikilməsi” anlayışından istifadə edirlər.²

Müasir informasiya cəmiyyətində qlobal rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması sahəsində daha böyük addımlar 2003-cü il Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsinin qəbulundan sonra başlandı. Bəyannaməyə görə, informasiya cəmiyyətinin bir çox sahələri elmi-texniki nailiyyətlərin nəticəsi hesab olunur. Çünki İKT insan həyatının bütün sahələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məhz İKT-nin inkişafı imkan verəcəkdir ki, zaman və məsafə ilə bağlı olan ənənəvi maneələrin cəmiyyətə təsiri zəifləsin və Yer kürəsinin istənilən nöqtəsində olan milyonlarla insan İKT-nin imkanlarından istifadə edə bilsin. Bu baxımdan, Bəyannamədə İKT son məqsəd kimi deyil, alət kimi qiymətləndirilir.

Prinsiplər Bəyannaməsinə müvafiq olaraq, informasiya cəmiyyətinin qurulmasında ən başlıca məqsədlərdən biri keçid iqtisadiyyatını yaşayan, inkişaf etməkdə olan və ya zəif inkişaf etmiş dövlətlərin də İKT-dən istifadə imkanlarını genişləndirmək və onların inkişafını təmin etməkdir. Şübhəsiz ki, qeyd olunan bütün məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün maraqlı tərəflər həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə həmrəy olmalıdırlar. Belə həmrəylik, tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq olmazsa, informasiya cəmiyyətinin normal inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Prinsiplər Bəyannaməsi də bunu bəyan edərək, “İnkişaf məqsədilə İKT-nin tətbiqi üzrə dövlət idarəetmə

¹ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi: Dərslik. Bakı, 2009, s. 51.

² Бондаренко С. Цифровое неравенство.// Наука и жизнь, 2001, № 6, <http://www.nkj.ru/archive/articles/6053/>

orqanlarının və maraqlı tərəflərin birgə iştirakı” prinsipini müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, beynəlxalq və regional əməkdaşlıq prinsipinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Çünki məhz bu prinsipə riayət olunması dünya dövlətləri arasında qlobal fərqlərin aradan qaldırılmasına kömək edə bilər. Prinsiplər Bəyannaməsinin 60-cı bəndində birbaşa olaraq, hər kəs üçün açıq olan qlobal informasiya cəmiyyətinin qurulması üzrə beynəlxalq və regional əməkdaşlıq inkişaf etdirilməli və bunun əsasında milli hüquqi tənzimləmə müəyyənləşdirilməlidir. Əgər söhbət qlobal bir cəmiyyətdən gedirsə, beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan bu cəmiyyəti təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhz bu prinsipin icrasının göstəricisidir ki, müxtəlif regionlar üzrə dövlətlər qarşılıqlı müqavilə və razılaşmalar imzalayır və İKT-nin inkişafı üzrə müxtəlif tədbirlər təşkil edirlər. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının da rolu az deyil.

Informasiya cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitinin Cenevrə mərhələsində (2003) qəbul olunmuş Fəaliyyət Planında Rəqəmsal Həmrəylik üzrə Gündəlik (Digital Solidarity Agenda) müəyyən olunmuşdur ki, onun məqsədi insan, maliyyə və texnoloji ehtiyatların səfərbər olması üçün şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Bu gündəliyin yerinə yetirilməsi üzrə milli, regional və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq həyati əhəmiyyət kəsb edən bir element kimi qiymətləndirilir.

Qlobal rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər informasiya cəmiyyətinin sonrakı inkişafında da davam etdirilirdi. Məsələn, “Tunis Öhdəliyi”ndə iştirakçı dövlətlərin üzərinə götürdüyü öhdəliklər arasında informasiya cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsini öyrənmək, rəqəmsal bərabərsizliyi aradan qaldırmaq üçün müvafiq monitorinq və qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi də ön plana çəkilir. Bununla əlaqədar olaraq, bütün iştirakçılar informasiya əlyətərliliyinin təmin olunması üçün birgə əməkdaşlığın xüsusi əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir və sonda qarşıya qoyulan vəzifə və öhdəliklərin tamlıqla icra olunacağına inandıqlarını bir daha xüsusi vurğulayırlar. “WSIS+10” Sammitində qəbul olunan Fəaliyyət Konsepsiyasında 2015-ci ildən sonrakı dövr üçün qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri də məhz rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması müəyyən edilmişdir və bu sahədə beynəlxalq tədbirlərin icrası davam etməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması tədbirləri ənənəvi cəmiyyətdə sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni problemlərin qarşısının alınması tədbirləri ilə paralel həyata keçirilməlidir. Bu, yuxarıda təqdim etdiyimiz sxemdə də aydın görünür. Ənənəvi cəmiyyətin qlobal informasiya cəmiyyətinə təsiri bu cəmiyyətdə mövcud problemlərin də təsirini ehtiva edir. Ona görə də hər iki istiqamətdə aparılan tədbirlər nəticədə ümumi məqsədə nail olunmasına xidmət edir. Məsələn, yoxsulluğun aradan qaldırılmasına dair BMT-nin fəaliyyəti mahiyyət etibarilə, rəqəmsal bərabərsizliyin də səviyyəsinin aşağı düşməsinə müsbət təsirini göstərir. Məhz ona görə də artıq 1997-ci ildən başlayaraq BMT öz inkişaf proqramlarında yoxsulluğun müəyyən edilməsi meyarları sırasında informasiyaya çıxış imkanlarının məhdudluğunu da nəzərdə tutur. Eyni zamanda, “Avropa-2020” Strategiyasında rəqəmsal texnologiyaların inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri kimi qeyd olunur.

Qlobal rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında informasiya supermagistrallarının da mühüm əhəmiyyəti vardır.

Müasir anlamda informasiya supermagistralı elə telekommunikasiya infrastrukturudur ki, ayrı-ayrı telefon, faks, kompüter, kabel və sputnik əlaqələrinin birləşməsinə

əsaslanır. Hal-hazırda informasiya supermagistralı yalnız ABŞ-da deyil, bütün dünyada istifadə olunur. Əgər bir vaxtlar, yəni 2008-ci ildə dünyada iki böyük informasiya supermagistralı (qərb-Qərbi Avropa və Şimali Amerika; Şərq-Yaponiyadan Yeni Zelandiyaya qədər) var idisə, 2008-ci ildə Azərbaycan tərəfindən irəli sürülən təşəbbüs əsasında Transavraziya İnformasiya Supermagistralı – TASİM layihəsinin yaradılması BMT tərəfindən dəstəklənmiş və bu supermagistralın yaradılması üzrə işlər sürətləndirilmişdir. TASİM-in yaradılmasında əsas məqsəd informasiya uçurumunun qarşısının alınmasıdır. TASİM supermagistralı Qərbi Avropadan Şərqi Asiyaya qədər 20 ölkəni əhatə edəcəkdir.

Hal-hazırda bəzi dövlətlərdə milli informasiya supermagistralı yaradılmışdır. Məsələn, Qazaxıstanda.

Rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üzrə milli hüquqi tənzimləmə.

Yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə qlobal rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, rəqəmsal bərabərsizlik yalnız qlobal deyil, həm də lokal səviyyədə şərh olunmalıdır və bu anlayış eyni zamanda aşağıdakıları əhatə edir: qadın və kişilərin bərabərsizliyi; sağlam və sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin bərabərsizliyi; yetkinlik yaşına çatmayanların və yetkin şəxslərin bərabərsizliyi; kənd və şəhər arasında bərabərsizlik; yaşlı və gənc nəsil arasında bərabərsizlik.

Bu sıralamanı daha da artırmaq olar. Məsələn, savadlı və savadsız təbəqə arasında informasiya bərabərsizliyi və s. Hesab edirik ki, bunların hər biri üzrə ayrıca tədbirlər həyata keçirilməlidir. Ən başlıcası, dövlətin milli siyasətinin əsas istiqaməti kimi İKT-nin inkişaf etdirilməsi və bütün sahələrin elektronlaşdırılmasına xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Ona görə də bir çox tədqiqatçılar (Korotkov və başqaları) rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasının dörd istiqamətdə təşkil olunmasını təklif edirlər:

- elektron hökumətin yaradılması;
- elektron sahibkarlığa dəstək;
- elektron təhsilin inkişaf etdirilməsi;
- elektron səhiyyə.

Cenevrə Fəaliyyət Planında göstərilən nəzarət göstəriciləri dövlətdaxili rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir: kəndlərdə İKT vasitəsilə bağlantının təminatı və kollektiv çıxış nöqtələrinin yaradılması; universitetlərdə, kolleclərdə, ibtidai və orta məktəblərdə İKT bağlantısının təminatı; bütün mərkəzi və yerli dövlət orqanlarının bağlantısının, eləcə də onlarda veb-saytların, elektron ünvanların yaradılmasının təminatı; ibtidai və orta məktəb proqramlarında informasiya cəmiyyətinin qurulması ilə bağlı dəyişikliklərin edilməsi (milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla); planetin bütün əhalisinin tele və radio yayımına çıxışının olmasını təmin etmək; kontentin inkişafını həvəsləndirmə, bütün dillərdə internetdən istifadə üçün texniki şəraitin yaradılması və s.

Ümumilikdə, milli səviyyədə rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına dair tədbirlər planı eyni anda bir neçə təbəqə arasında rəqəmsal fərqi aradan qaldıra bilər. Məsələn, kəndlərdə İKT vasitəsilə bağlantının təminatı və kollektiv çıxış nöqtələrinin yaradılması bir tərəfdən kənd və şəhər arasında fərqi aradan qaldırır, digər tərəfdən isə kəndlərdə geri qalmış düşüncə tərzinin qurbanı olan qadınların da cəmiyyətin aktiv üzvünə çevrilməsini şərtləndirə bilər.

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına dair tədbirlərin təhlilinə əsasən, ölkə daxilində beynəlxalq hüquq normalarında əks olunan rəhbər müddəalar nəzərə alınmaqla böyük uğur əldə olunduğunu müşahidə etmək olar. Ona görə də rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üzrə milli tənzimləməni öz respublikamızın təmsilində şərh etmək daha məqsədəuyğundur.

“Azərbaycan Respublikasının inkişafı nəminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya”, “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”nın əsas istiqamətləri üzrə planlaşdırılan və aparılan bütün tədbirlər ölkə daxilində informasiya cəmiyyətinin qurulması ilə yanaşı, rəqəmsal fərqlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Cari vəziyyətin təhlilinə istinadən, həmin tədbirləri şərti olaraq ümumi və xüsusi növlərə bölmək olar. Ümumi tədbirlər planı bütövlükdə bütün sahələr üzrə rəqəmsal fərqi “yox edilməsinə” xidmət edirsə, xüsusi tədbirlər konkret sosial xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla aparılır. Məsələn, elektron xidmətlərin sayının artırılması və bu yolla vətəndaşların dövlət orqanlarına çıxışının, eləcə də informasiyaya çıxışının asanlaşdırılması ümumilikdə respublika üzrə rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Əlilliyi olan şəxslərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların əlillik problemi ilə bağlı informasiya təminatının təşkili, onlara sosial və texniki yardımların göstərilməsi kimi tədbirlər isə həmin qrup şəxslərin informasiya əldə etmək hüququnu təmin edir və sağlam şəxslərlə yaranmış fərqlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Hesab edirik ki, dövlətdaxili hüquqda əhəlinin həvəsləndirilməsi sahəsində tədbirlərə daha çox diqqət yetirilməlidir. Çünki məhz həvəsləndirici tədbirlər nəticəsində cəmiyyətin sadə təbəqələrində İKT-yə maraq oyatmaq olar. Ona görə də ayrı-ayrı fərdlər arasında rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üzrə həm ümumi, həm də xüsusi növ tədbirlər siyahısının müəyyənəşdirilməsi daha məqsədomüvafiqdir. Azərbaycan Respublikasında biznes sektorunda İKT-nin tətbiqinin genişləndirilməsi və internet iqtisadiyyatının, o cümlədən elektron ticarətin inkişaf etdirilməsi, habelə İKT və yüksək texnologiyalar üzrə “start-up” layihələrin dəstəklənməsi, kiçik və orta sahibkarların biznes proseslərində İKT-ni tətbiq etmələrinə kömək göstərilməsi və s. bu kimi tədbirlər insanlarda İKT-yə marağı artırır və bu sahədə uğurun əldə olunması statistik məlumatlardan açıq-aydın görünür.¹

Ölkə daxilində rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlərin müvəffəqiyyətlə icrası onların mərhələlərlə planlaşdırılmasından irəli gəlir. Qeyd olunan Strategiyalarda nəzərdə tutulan fəaliyyət istiqamətlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə müxtəlif illər üzrə Dövlət Proqramları və Fəaliyyət Planı qəbul edilmişdir: “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”, “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”, “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Açıq hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” və s. Bütün bu proqram və planlar görülməli

¹ <http://www.azstat.org/MESearch/search?departament=24&lang=az>

tədbirləri məntiqi ardıcılıqla illər üzrə müəyyənləşdirmişdir və ona görə də həmin tədbirlərin hissə-hissə icrası nəticəsində kənd və şəhər arasında rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına, qadınların cəmiyyətin həyatında aktiv iştirakına, İKT sahəsində savadlı kadrların yetişdirilməsinə və s. bu kimi nəticələrə nail olunmuşdur.

Cəmiyyətin əksər üzvlərinin KİV-dən istifadə etməsi burada İKT ilə bağlı məlumatların yerləşdirilməsinə şərait yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, əhalinin heç də hamısı savadlı təbəqəyə aid deyil. Ona görə də sırf informasiya cəmiyyəti problemləri ilə bağlı televiziya verilişlərinin hazırlanması o qədər də səmərə verməyə bilər. Bu baxımdan da fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınması daha məqsədmüvafiqdir. Müxtəlif kütlənin maraq dairəsinə uyğun olan televiziya və radio verilişlərində dolayı (bilvasitə) yolla və yorucu olmayan formada hər hansı bir məlumatın verilməsi ilə vətəndaşlarda informasiya sahəsinə marağın oyadılmasına nail olmaq olar. Həmçinin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əhalinin müxtəlif təbəqələri KİV-in müxtəlif formalarından istifadə edir. Ona görə də təsir üsulları yalnız televiziya və radio yayımı ilə məhdudlaşmayıb, bütün yayım formalarını əhatə etməlidir. Məhz ona görə də Milli Strategiyalarda əhalinin maarifləndirilməsi və teleişin tətbiqi informasiya cəmiyyətinin yarandığı gündən prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Burada yaşlı nəslin İKT-yə marağının artırılmasına da xüsusi diqqət ayrılır. Dünya təcrübəsində tətbiq olunan telefonlara müxtəlif mobil əlavələrin yüklənməsi, eləcə də yaşlı insanlar üçün yaradılan təhsil müəssisələrində (University of the Third Age) kompüter biliklərinin aşılması kimi tədbirlərin respublikamızda da tətbiqi daha yüksək səmərə verə bilər. Nəticədə yaşlı nəslin təcrübə biliklərindən yararlanmaq və həmin bilikləri yeni şəraitə uyğun formada tətbiq etmək mümkündür.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyi sahəsində görülən tədbirlər xüsusilə vurğulanmalıdır: “e-hökumət” infrastrukturunun informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanın həyata keçirilməsi; kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq texniki və metodiki vasitələrin yaradılması, tövsiyələrin hazırlanması və metodiki dəstəyin göstərilməsi; uşaqların qanunazidd və təhlükəli kontentdən qorunması üçün “təhlükəsiz internet” mexanizminin işlənilməsi və tətbiqi; dövlət və qeyri-dövlət informasiya infrastrukturunu subyektlərinin kibertəhlükəsizlik üzrə fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi; əhalinin, özəl və digər qurumların kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsi və informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması, bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanması; informasiya təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın təmin olunması və s.

Beləliklə, respublikamızda bütün sahələr üzrə rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər yüksək inkişaf tempi ilə həyata keçirilir ki, bu da nəticə etibarilə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatına xidmət edir.

4.5. İnformasiya sahəsində milli hüquqi tənzimləmənin anlayışı və sistemi

Ümumi hüquq nəzəriyyəsində maddi və formal hüquq mənbələri fərqləndirilir. Buna uyğun olaraq, maddi mənada informasiya hüququnun mənbəyini tənzim olunan informasiya hüquq münasibətlərinin özü, yəni mövcud maddi həyat şəraiti təşkil edirsə, hüquqi mənada informasiya hüququnun mənbələri dedikdə, informasiya hüquq normalarının xarici ifadə formaları başa düşülür. Bu o deməkdir ki, hüquq subyektlərinin davranış qaydasının hüquq norması olması üçün onun müəyyən hüquqi formaya salınması zəruridir. Belə hüquqi forma dövlətin hüquqyaratma fəaliyyəti nəticəsində baş verir və bir sıra hüquqi aktlarda öz əksini tapır. Həmin hüquqi aktlar dövlətin qanunvericilik fəaliyyətinin təzahür forması kimi hüquq mənbələrini təşkil edir. Bununla yanaşı, hüquq mənbələrinin təsnifatı yalnız qanunvericilik aktları ilə məhdudlaşmayıb, müxtəlif hüquqi adətləri, presedentləri və s. mənbələri də əhatə edir. Lakin Azərbaycan Respublikası Roman-German hüquq sisteminə daxil olan dövlətlərdən olduğu üçün milli hüquq sistemində hüququn mənbələri dedikdə, konstitusion əsaslara söykənən qanunvericilik aktları nəzərdə tutulur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə müvafiq olaraq, qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir:

- 1) Konstitusiya;
- 2) Referendumla qəbul edilmiş aktlar;
- 3) Qanunlar;
- 4) Fərmanlar;
- 6) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları;
- 6) Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları. (**BAX: Cədvəl 4.2**)

Həmin maddəyə görə, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr də Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Eyni zamanda, 151-ci maddədə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Deməli, hüquq mənbələri sırasında Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş aktlardan sonrakı pillə beynəlxalq aktlara aiddir.

Milli qanunvericilik həmçinin vertikal (şaquli) və horizontal (üfüqi) quruluşa malik olması ilə fərqlənir. Vertikal (şaquli) quruluş qanunvericilik aktlarının hüquqi qüvvəsinə görə iyerarxiyasını müəyyən edirsə, horizontal (üfüqi) quruluş normativ mənbələrin sahələr və hüquq institutları üzrə bölgüsünü nəzərdə tutur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hüququn mənbələri qismində yalnız normativ hüquqi aktlar deyil, normativ xarakterli aktlar da çıxış edir. Bu həm Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-151-ci maddələrində, həm də “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 1-ci bəndi normativ hüquqi aktların siyahısını müəyyənləşdirir və adı çəkilən Qanun da həmin maddəyə istinad edir (Maddə 2). Bununla yanaşı, Qanunun 1-ci maddəsi normativ hüquqi aktlara aşağıdakı kimi anlayış verir:

“Normativ hüquqi akt – tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, qanunla və ya fərmanla dövlət orqanının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər üzrə həmin dövlət orqanı tərəfindən və ya referendum yolu ilə qəbul edilmiş, hamı üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirən, qeyri-müəyyən subyektlər dairəsi üçün və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən formalı rəsmi sənəddir”.

Beləliklə, qanunverici birmənalı şəkildə normativ hüquqi aktları ümumi davranış qaydasını əks etdirən bir mənbə olaraq qəbul edir. Normativ xarakterli aktlara gəldikdə isə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 5-ci bəndində deyilir ki, öz səlahiyyətləri daxilində yerli icra hakimiyyəti orqanları qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər. 150-ci maddə isə bələdiyyə aktlarına həsr olunmuşdur. Sadalanan hər iki növ aktların Konstitusiyanın “Qanunvericilik sistemi” fəslində öz əksini tapması onların hüquq mənbələri sırasında tanınmasına əsas verir. Analoji maddə “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Qanununda əks olunmuşdur. Belə ki, həmin Qanunun 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq, normativ xarakterli akt – həmin Konstitusiyaya Qanununun 4.1-ci maddəsində müəyyən edilmiş, məhdud subyektlər dairəsi üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirən və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən formalı rəsmi sənəddir. 4.1-ci maddə isə belə aktlara aşağıdakıları daxil edir:

– Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları;

– Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının qərarları, təlimatları və izahları;

- Maliyyə bazarları tənzimləyicisinin qərarları;
- Məhkəmə-Hüquq Şurasının qərarları;
- Milli Televiziya və Radio Şurasının qərarları;
- Yerli özünüidarə orqanlarının qərarları;
- Yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları.

Son dövrlərin hüquq ədəbiyyatında informasiya hüququnun mənbələri ilə bağlı maraqlı yanaşmalara rast gəlmək olar. Məsələn, İ.L.Bacılo informasiya hüququnun mənbələrini, eləcə də informasiya hüquq normalarını informasiyanın bir növü kimi qiymətləndirərək, informasiya hüququnun mənbələrini hüquqi informasiya hesab edir. Müəllif öz mövqeyini onunla əsaslandırır ki, qanunların və digər normativ hüquqi aktların fəaliyyət mexanizmlərinin müşahidə edilməsi və öyrənilməsindən ibarət olan hüquqi monitorinqin əsas məqsədi həmin aktların həqiqiliyi, səmərəliliyi haqqında məlumatların əldə olunmasına və onların cəmiyyət həyatının tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Ona görə də informasiya hüququnun mənbələrinə yalnız hüququn təbiəti aspektindən deyil, həmçinin praqmatizm¹ nəzər-nöqtəsindən də

¹ Doğruluğu və gerçəkliyi təktərəfli olaraq, yalnız hadisələrin nəticələri əsasında dəyərləndirən və onlara yalnız ortaya qoyduğu fayda nöqtəyi nəzərindən baxan cərəyana fəlsəfədə **praqmatizm** deyilir. Bu cərəyana görə, reallıq və doğruluq insan fəaliyyətindən asılıdır. Gerçəklik, doğruluq və insan fəaliyyətinin nəticələri, ortaya qoyduğu faydaya və səmərəyə görə dəyərləndirilir.

şərh vermək lazımdır.¹ Təbii ki, qanunvericilik sisteminin monitorinqi, boşluqların aradan qaldırılması və s. bu kimi məsələlər hər bir milli hüquq sisteminin vacib problemlərindən hesab olunur. Lakin belə problemlər hüququn mənbələrinin pragmatik aspektdən şərhinə gətirib çıxarmamalıdır. Ona görə də informasiya hüququnun mənbələri anlayışı altında ənənəvi qəbul edilmiş yanaşma daha məqsədəuyğundur.

Ümumilikdə, informasiya sahəsində qanunvericiliyin iki yolla inkişafını müşahidə etmək olar. Birinci yol – şəraitdən asılı olaraq hüquq normalarının yaradılmasını və onların müxtəlif qanun və qanun qüvvəli aktlar altında sistemləşdirilməsini əhatə edir. Belə ki, informasiya cəmiyyətinin qurulması nəticə etibarilə cəmiyyətdə meydana çıxan yeni münasibətlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsini zəruri etdi və bu da informasiya sahəsində bir çox normativ hüquqi aktların qəbulunu şərtləndirdi.

İkinci yol isə hüquq elminin doktrinal şərhləri əsasında yeni qanun layihələrinin işlənilib hazırlanmasını və sonradan təcrübəyə tətbiqini nəzərdə tutur. Məsələn, informasiya hüquq münasibətlərinin kompleks xarakter daşımasını və bu münasibətlərin bir çox hüquq sahələrinin də tənzimlənmə predmetinə aid olmasını təhlil edən hüquqşünas alimlər informasiya qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi təklifini irəli sürürlər. Bir qayda olaraq, bu cür təkliflər regional və beynəlxalq konfrans və seminarlarda müzakirə olunur və nəticə etibarilə yeni qanun layihələri işlənilib hazırlanır. Məsələn, MDB dövlətləri üçün İnformasiya Məcəlləsi Modeli (23 noyabr 2012-ci il) belə qarşılıqlı təhlil və araşdırmaların nəticəsi olaraq qəbul edilmişdir.

4.6. İnformasiya hüququnun konstitusion əsasları

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil etməklə, Azərbaycan Respublikasında ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Bütün hüquq sahələrində olduğu kimi, informasiya hüququ üçün də rəhbər müddəalar və ilkin başlanğıclar Konstitusiyada müəyyən olunmuşdur. Hüquq ədəbiyyatında Konstitusiyada təsbit olunmuş informasiya hüquq normalarının şərti olaraq üç qrupu fərqləndirilir:

1. Əsas informasiya hüquq normaları;
2. Təminəedici informasiya hüquq normaları;
3. Zəmanətverici informasiya hüquq normaları.

Əsas informasiya hüquq normalarına insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını nəzərdə tutan aşağıdakı normalar daxildir:

- məlumat azadlığı (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsi);
- bərabərlik hüququ (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi);
- şəxsi toxunulmazlıq hüququ (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsi);
- sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsi).

Təminəedici informasiya hüquq normaları da mahiyyət etibarilə insan hüquq və azadlıqlarını əks etdirən normalardır. Sadəcə olaraq, bu normalar birinci qrup hüquq və

¹ Кузнецов П.У. Основы информационного права: Учебник для бакалавров. Москва: Проспект, 2016, с. 151.

azadlıqların realizəsində “təminedicisi” rol oynayır. Məsələn, məlumat azadlığı hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq imkanlarını müəyyənləşdirir. Vətəndaş yaradıcılıq azadlığından istifadə edərək, informasiyanı hazırlamaq hüququnu realizə edə bilər. Çünki dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verir. (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 51-ci maddəsi). Və yaxud da fikir və söz azadlığından istifadə edərək, istədiyi məlumatları açıqlaya bilər (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 47-ci maddəsi). Eyni zamanda, müxtəlif informasiyanın axtarışı, əldə edilməsi, o cümlədən ötürülməsi və yayılması zamanı hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır və bu hüququ nəzərdə tutan norma da təminedicisi xarakter daşıyır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 45-ci maddəsinə müvafiq olaraq, hər kəsin istədiyi dildə təbii və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz. Qeyd olunan bu norma həmçinin bərabərlik hüququnun təminatına yönəlmişdir. Təsəvvüfi deyil ki, son illərdə informasiya bərabərsizliyinin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər sırasında dil müxtəlifliyinin və xalqların öz dillərindən istifadə etməklə kiberməkana çıxışının təminatı ən mühüm yeri tutur.

Bununla yanaşı, konstitusional hüquqlardan biri olan əqli mülkiyyət hüququ da təminedicisi rolunu daşıyır. Belə ki, məlumat azadlığını realizə edən informasiya hüquq subyektlərinin müəlliflik hüquqları konstitusional qaydada öz təsbitini tapmışdır. Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur. (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 30-cu maddəsi).

Nəhayət, məlumat azadlığı ilə bağlı digər bir vacib məsələ hər kəsin müraciət edərək, informasiya əldə etmək hüququna malik olmasında özünü büruzə verir. Məhz belə təminedicisi norma kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 57-ci maddəsi xüsusi vurğulanmalıdır. Həmin maddəyə əsasən, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, habelə fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ vardır. Hər bir müraciətə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətlərdə yazılı cavab verilməlidir.

Zəmanətverici informasiya hüquq normaları isə həm birinci, həm də ikinci qrup normaların icrası ilə bağlı zəmanətləri (qarantiyaları) ehtiva edir. Bu qrup normalar müəyyən qadağa və məhdudiyyətləri müəyyənləşdirməklə, o cümlədən konkret vəzifə və öhdəlikləri təyin etməklə, hüquq və azadlıqların normal realizəsinə təminat verir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinə görə, Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur. Dövlət orqanları yalnız Konstitusiyaya əsasən, qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hədudlarda fəaliyyət göstərə bilərlər. Dövlət orqanları üçün belə vəzifələrin və səlahiyyət hədudlarının konkret əks olunması zəmanətverici əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə, həmin maddədə bir çox qadağalar nəzərdə tutulmuşdur: İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənasib olmalıdır. Heç bir halda heç kəs din, vicdan, fikir və əqidəsini açıqlamağa məcbur edilə bilməz və bunlara görə təqsirləndirilə bilməz.

Hər kəs qanunla qadağan olunmayan hərəkətləri edə bilər və heç kəs qanunla nəzərdə tutulmayan hərəkətləri etməyə məcbur edilə bilməz. Bütün bu kimi normalar zamanətverici informasiya hüquq normalarına aid edilir. Analoji normalar Konstitusiyanın digər maddələrində də öz əksini tapmışdır. Həmçinin onu da nəzərə almalıyıq ki, insan hüquq və azadlıqlarının yalnız dövlət orqanları tərəfindən deyil, onların özü tərəfindən pozulması qaçılmaz haldır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının IV fəslində vətəndaşların vəzifələrini nəzərdə tutan normalar həm təminedicisi, həm də zamanətverici informasiya hüquq normalarına aid edilə bilər.

Bəzi müəlliflər isə informasiya prosesinin mərhələlərindən asılı olaraq konstitusion hüquqların təsnifatını aparır və konstitusiya normalarını bu təsnifata uyğun şərh edirlər və informasiya proseslərində aşağıdakı konstitusion hüquqların realizəsini mümkün sayırlar:

1. İnformasiyanı yaratmaq, istehsal etmək hüququ;
2. İnformasiyanı axtarmaq və əldə etmək hüququ;
3. İnformasiyanı ötürmək və yaymaq hüququ.

Müəlliflər informasiya hüquq normalarının konstitusion qaydada təsbiti məsələlərini bu hüquqlar əsasında təhlil edirlər.¹

Ümumilikdə, Konstitusiya bütün hüquq sahələri üçün rəhbər müddəaları müəyyənləşdirdiyi üçün burada öz əksini tapmış bir çox normaların təminatı və daha ətraflı tənzimlənməsi məqsədilə müxtəlif normativ hüquqi aktlar qəbul olunur. Məsələn, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu məhz Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsinin əsasında yaradılmışdır. Təsadüfi deyil ki, Qanunun 1-ci maddəsi əsas məqsədin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsi ilə təsbit olunmuş məlumat əldə etmək hüququnun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə, açıq cəmiyyətin və demokratik hüquqi dövlətin prinsipləri əsasında təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirməkdən, həmçinin ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə vətəndaşlar tərəfindən nəzarət olunmasına şərait yaratmaqdan ibarət olduğunu təsbit edir.

Eyni zamanda, Konstitusion qaydada təsbit olunmuş ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq hüququ əsasında qəbul edilmiş “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” 12 mart 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununu, kütləvi informasiya azadlığına dair təminatları müəyyənləşdirən və yaranan münasibətləri tənzim edən “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” 7 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununu, “Məlumat azadlığı haqqında” 19 iyun 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununu və s. bu kimi qanunvericilik aktlarını misal göstərmək olar.

Ümumiyyətlə, informasiya hüququnun ayrı-ayrı institutlarına dair bütün sahəvi hüquq normaları Konstitusiyaya əsaslanır. İnformasiya hüquq mənbələrinin siyahısının müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-151-ci maddələrinə istinad edilir, informasiyalaşdırma proseslərində iştirak edən subyektlərin hüquqi statusunun konkretləşdirilməsi zamanı konstitusion normalar rəhbər tutulur və s. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının informasiya hüquq mənbələri sırasında mərkəzi və aparıcı mövqeyini bir daha təsdiq edir.

¹ Актуальные проблемы информационного права: Учебник. Под ред. Бачило И.Л., Лапина М.А. Москва: Юстиция, 2016, с. 89-90.

4.7. İnformasiya hüquq münasibətlərinin milli hüquqi tənzimlənməsində normativ hüquqi və normativ xarakterli aktların mövqeyi

Qeyd olunduğu kimi, informasiya hüququnun mənbələri sırasında Konstitusiya, Konstitusiya Qanunları və beynəlxalq aktlardan sonra müxtəlif qanun və qanun qüvvəli aktlar xüsusi çəkiyə malikdir.

Konkret hüquq sahəsinə aid olan qanunvericilik sisteminin müəyyən edilməsində tənzimləmə predmetinin xüsusi rolu vardır. İnformasiya sahəsində qanunvericilik aktlarının predmeti qismində aşağıdakılar çıxış edir:

- Ümumi təşkilati problemlərin həlli. Bura informasiyalaşdırma sahəsində dövlət siyasəti və onun istiqamətləri, informasiyalaşdırma sahəsində dövlət orqanlarının səlahiyyətləri və rolu, informasiyalaşdırma prosesinin təşkili üzrə müxtəlif konsepsiya və proqramlarla bağlı normalar daxildir;

- Məlumat azadlığı. Məlumat azadlığını tənzim edən normalar informasiyanın axtarışı, əldə olunması, saxlanması, emalı, yayılması və s. bu kimi formalarda məlumat azadlığının realizəsi, habelə müxtəlif şəbəkələrdə informasiyadan istifadə zamanı əsas insan hüquq və azadlıqlarının təminatı ilə bağlı məsələləri əhatə edir. Bura həmçinin informasiya proseslərində digər hüquq və azadlıqların (müraciət hüququ, yaradıcılıq azadlığı və s.) həyata keçirilməsini tənzimləyən qanunvericilik normaları da daxildir;

- İnformasiya. Bura informasiyanın təşkilati formaları və təsnifatı, informasiya ehtiyatları barədə ümumi problemlər, informasiya ehtiyatlarının növləri və onların hüquqi tənzimləməsi, informasiya ehtiyatlarının hüquqi rejimi və bu rejimin elementləri ilə bağlı normalar daxildir;

- İnformasiya təhlükəsizliyi. Bura informasiyanın mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri, global informasiya məkanında təhlükəsizlik məsələlərinin nizamlanması, eləcə də informasiya sahəsində hüquqi məsuliyyətin müəyyən olunması ilə bağlı məsələlər daxildir;

- İnformasiya sahəsində fəaliyyətin digər aspektləri. Bura informasiya sahəsində müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, vətəndaşlar üçün informasiyanın əlyetər olması məqsədilə həyata keçirilən bir çox tədbirlərlə bağlı məsələləri daxil etmək olar.

Sadəliklə bu istiqamətlərdə müxtəlif qanun və qanun qüvvəli aktlar qəbul edilmişdir. Onlardan bir neçəsi barədə qısaca məlumat vermək yerinə düşərdi.

“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. İnformasiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edən bu Qanun informasiyalaşdırma prosesində yaranan münasibətləri tənzim etməklə yanaşı, informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı normaları da nəzərdə tutur. Qanun həmçinin informasiya hüquq münasibətlərinin obyektləri olan informasiyanın, informasiya ehtiyatlarının, informasiya sistemləri və texnologiyalarının təminat vasitələrinin və s. bu kimi məsələlərin hüquqi tənzimləmə metodlarını müəyyənləşdirir.

“Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. İnformasiyalaşdırma proseslərinin geniş vüsət aldığı ilkin dövrlərdə məlumat azadlığının təminatı məqsədilə qəbul edilmiş bu Qanun məlumat azadlığının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. 15 maddədən ibarət olan bu normativ hüquqi akt dəqiqliyi ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, Qanunda məlumat azadlığı

ilə bağlı bir çox münasibətlər tənzimləmə predmetindən kənarda qalmışdır. Təbii ki, informasiya hüquq institutlarının yeni yarandığı bir mərhələdə belə boşluqların olması qaçılmaz hal idi. Tədricən informasiya-hüquqi tənzimləmə predmeti və metodunun hədlərinin dəqiq müəyyən olunması **“İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda** məlumat azadlığı ilə bağlı münasibətlərin hərtərəfli tənzimlənməsinə gətirib çıxardı. Əsas konstitusion azadlıqlardan sayılan məlumat azadlığının təminatı məqsədilə qəbul edilən bu Qanun informasiya azadlığının həyata keçirilməsi ilə bağlı bir çox məsələləri tənzimləyir. Qanunun üstün cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, burada informasiya hüququnun əsas kateqoriyalarına (məsələn, informasiya, informasiya sahibi, informasiya sorğusu və s.) anlayış verilmişdir (Maddə 3 və 7). Bundan əlavə, Qanun tənzim etdiyi informasiya hüquq münasibətlərinin dairəsini konkret olaraq müəyyənləşdirir:

- informasiyanın əldə olunmasının şərtləri, qaydaları və formaları, habelə informasiya sahibinin bu cür informasiyanı təqdim etməkdən imtinasının əsasları;
- ictimai informasiyanın əldə olunmasına qoyulan məhdudiyyətlər və həmin informasiyanın digər qanunlarla tənzimlənməyən hissəsinin açıqlanma və təqdim edilmə qaydaları;
- informasiyanın əldə olunmasının təşkilinə nəzarətin həyata keçirilməsi qaydaları (Maddə 4).

Qanun informasiya sorğusunun təqdim olunması üsulları və formaları, o cümlədən həmin sorğunun icra olunması ilə bağlı normaları ehtiva edir, habelə informasiyanın təsnifatı və hər növə aid olan məlumatların dairəsini müəyyənləşdirir.

Qanunun 42-ci maddəsinə müvafiq olaraq, bu Qanunun icrasına nəzarəti:

- informasiya sahibinin rəhbəri – xidməti qaydada, yuxarı orqan – tabelilik əsasında;
- Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) – “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanunu ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada həyata keçirir.

İnformasiya hüquq münasibətlərinin inkişafı nəticə etibarilə, yeni normativ hüquqi aktların qəbulunu şərtləndirir. Məsələn, XXI əsrin əvvəllərində insanın bioloji xüsusiyyətlərinə əsasən kimliyinin müəyyən edilməsi, yəni biometrik autentifikasiya (və ya biometriya) bir çox dövlətlərin milli qanunvericiliyində biometrik informasiya haqqında hüquqi sənədlərin qəbuluna gətirib çıxarmışdır. 18 iyul 2008-ci ildə qəbul edilmiş **“Biometrik informasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu** məhz biometrik informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılmasını və onlara dair tələbləri, biometrik identifikasiya sisteminin fəaliyyətinin təşkili və təyinatını, biometrik texnologiyaların tətbiqi sahələrini müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Cəmiyyət həyatında baş verən sosial-iqtisadi, siyasi və ekoloji proseslər də informasiya qanunvericiliyinə öz təsirini göstərir. Belə ki, ətraf mühitin çirkləndirilməsinin insan həyatı üçün böyük təhlükəsini nəzərə alaraq, bu sahədə insan hüquqlarına həm beynəlxalq, həm regional, həm də dövlətdaxili səviyyədə xüsusi diqqət ayrılır. Məhz belə səbəblərdən irəli gələrək, ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququ ayrıca bir qanunla – **“Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” 12 mart 2002-ci il Azərbaycan Respublikası Qanunu** ilə tənzimlənir. Qanunda ətraf mühitə dair

informasiya almaq üçün müraciət və ya sorğunun verilməsi və təmin edilməsi qaydaları nəzərdə tutulmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, informasiya hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” 7 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu, “Dövlət sirri haqqında” 7 sentyabr 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” 9 mart 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu, “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” 30 sentyabr 2015-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu və s. qanunların və bu qanunların icrası ilə bağlı qəbul edilmiş qanun qüvvəli aktların adlarını çəkmək olar ki, bütün bunlar informasiya hüququnun mənbələri sırasına daxildir.

Informasiya hüququnun mənbələrindən danışarkən, informasiya cəmiyyətinin qurulmasına dair milli strategiya və dövlət proqramlarına da münasibət bildirilməsi məqsədmüvafiqdir. Çünki məhz informasiya cəmiyyətinin formalaşmasının nəticəsi olaraq, informasiya-hüquqi tənzimləmə günbəgün dinamik inkişaf edir. Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin qurulmasına dair aşağıdakı Milli Strategiyalar informasiya hüquq münasibətlərinin nizamlanmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir:

– **“Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya”**. Bu Strategiyada nəzərdə tutulan məsələlər əvvəlki mövzularda ətraflı şərh edilmişdir. Yeri gəlmişkən, onu qeyd etmək lazımdır ki, Milli Strategiyada bir sıra fəaliyyət istiqamətləri müəyyən olunmuşdur ki, bunlar da informasiya hüququnun funksiyalarının icrası ilə bağlıdır. Məsələn, informasiyalaşdırma ilə əlaqədar hüquqi normativ bazanın yaradılması və inkişaf etdirilməsi; milli informasiya resurslarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi; ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, şəxsiyyət haqqında və özəl məlumatların qorunması və s. Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi informasiya hüququnun normativ, təşkilati, tənzimləyici və mühafizəedici funksiyalarının icrasında özünü büruzə verir.

– **“Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”**. İnformasiyalaşdırma proseslərinin davamını əks etdirən bu Strategiya İKT-ni cəmiyyətin inkişafının əsas amili kimi qiymətləndirir və informasiya sferasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Qeyd olunan Strategiyalarda nəzərdə tutulan fəaliyyət istiqamətlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə müxtəlif illər üzrə qəbul olunan Dövlət Proqramları və Fəaliyyət Planı da informasiya-hüquqi tənzimləmədə əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

Nəzərə alsaq ki, informasiya hüquq münasibətlərinin subyektləri İKT-dən geniş şəkildə istifadə edir, o zaman texniki-normativ hüquqi aktları da informasiya hüququnun mənbələri sırasında qeyd etmək lazımdır. Bura müxtəlif texniki rəqləmətlər, standartlar, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının dövlət standartları, sahəvi standartlar, texniki şərtlər, ixtisaslaşdırılmış məlumat kitabçaları və s. daxildir. Məsələn, müxtəlif dövlət və özəl təşkilatlarda informasiya texnologiyalarının tətbiqi qaydaları.

Informasiya hüququnun kompleks xarakter daşımından irəli gələrək, informasiya hüquq münasibətləri digər hüquq sahələrinin normaları tərəfindən də tənzimlənir. Bu baxımdan, informasiya hüququnun mənbələri qismində digər hüquq sahələrinin

qanunvericilik aktlarına da müraciət olunur. Əksər hallarda informasiya qanunvericiliyinin özündə bu barədə birbaşa göstəriş nəzərdə tutulur. Məsələn, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, həmin Qanun arxiv sənədləri ilə işləməyə buraxılmanın təmin edilməsi üzrə münasibətlərə şamil edilmir və bu münasibətlər “Milli arxiv fondu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir.

Bundan əlavə, informasiya hüquq münasibətinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif hüquq sahələrinin normalarına müraciət oluna bilər. Belə ki, informasiyanın istehsalı və ötürülməsi zamanı yaranan münasibətlər “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanunla yanaşı, müəlliflik hüquqlarını nəzərdə tutan mülki qanunvericilik, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu və s. normativ hüquqi aktlarla tənzimlənsə, informasiya təhlükəsizliyinin təminatı ilə bağlı münasibətlər yalnız “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunla məhdudlaşmayaraq, cinayət, inzibati və sair qanunvericilik aktları ilə də nizama salınır.

4.8. İnformasiya qanunvericiliyinin sistemləşdirilməsinin konseptual əsasları

Mövcud ictimai münasibətlərin xarakterindən və mürəkkəbliyindən asılı olaraq bu münasibətləri tənzim edən qanunvericilik aktlarının tətbiqində yaranan boşluqları və ziddiyyətləri aradan qaldırmaq məqsədilə konkret hüquq sahələri üzrə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi həyata keçirilir. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi – normativ hüquqi aktların nizama salınması, onların daxili uzlaşdırılmış vahid sistemə çevrilməsi üzrə fəaliyyətdir.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi hüquq qaydasının sabitləşdirilməsi, hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin asanlaşdırılması və s. bu kimi məqsədlərə xidmət edir. Sistemləşdirmə nəticəsində hüquq normaları arasındakı ziddiyyətlər aradan qaldırılır, köhnəlmiş normalar ləğv edilir və ya dəyişdirilir, dövrün tələblərinə cavab verən yeni normalar yaradılır.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin üç əsas formasından istifadə olunur: ***məcəllələşdirmə, inkorporasiya və konsolidasiya.***

Məcəllələşdirmə – normativ hüquqi aktların forma və məzmun baxımından yenidən işlənməsi yolu ilə vahid normativ hüquqi aktlarda birləşdirilməsidir (maddə 1.0.7).

İnkorporasiya – normativ hüquqi aktların məzmunu dəyişdirilmədən müəyyən qaydada toplularda (külliyyatlarda) birləşdirilməsidir. Adı çəkilən Qanunun 95-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunlar külliyyatı Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarının müntəzəm təzələnen və elektron formada nəşr edilən sistemləşdirilmiş toplusudur. Bu qanunlar külliyyatının aparılması müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, yəni Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təmin edilir.

İnkorporasiya *rəsmi və qeyri-rəsmi* formada olur. *Rəsmi inkorporasiya* – bilavasitə normayaradıcı orqanlar və ya onların tapşırığı ilə digər dövlət orqanları tərəfindən qüvvədə olan normativ hüquqi aktların rəsmi məcmuəsinin və ya toplusunun nəşri yolu

ilə onların qaydaya salınmasıdır. Bu orqanlar tərəfindən nəşr edilən qanunvericilik topluları rəsmi xarakter daşıyır. Rəsmi inkorporasiyanın özü də xronoloji və predmet üzrə (sistematik) inkorporasiyaya bölünür. Birinci növ inkorporasiya normativ hüquqi aktların qüvvəyə minmə tarixinə görə aparılırsa, ikinci növ inkorporasiya normativ hüquqi aktların predmetinə görə, yəni konkret hüquq sahələri və ya institutları üzrə sistemləşdirilməsidir. Qeyri-rəsmi inkorporasiya – xüsusi hüquqyaratma səlahiyyətləri olmayan təşkilatlar və ayrı-ayrı vətəndaşlar (təhsil müəssisələri, nəzəri və təcrübi işçilər) tərəfindən qanunvericiliyin zahiri işlənməsidir. Normativ hüquqi aktların qeyri-rəsmi topluları və məcmuələri nəşr edildikdə, normativ hüquqi aktın mətninin hansı rəsmi mənbədən götürüldüyü göstərilməlidir (maddə 95).

O ki qaldı konsolidasiyaya, qanunvericilikdə bu termin barədə anlayış yoxdur. Hüquq ədəbiyyatına görə, **konsolidasiya** – sistemləşdirmənin elə formasıdır ki, bu zaman ictimai münasibətlərin eyni sferasını tənzimləyən bir neçə normativ hüquqi aktın onların məzmunu dəyişilmədən vahid normativ hüquqi aktda birləşməsi baş verir. Deməli, mahiyyət etibarilə, konsolidasiya predmet üzrə inkorporasiya ilə eyni məzmunla malikdir. Məhz buna görə də konsolidasiya əksər hallarda ya məcəllələşdirməyə, ya da inkorporasiyaya aid edilir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, konsolidasiya barəsində müxtəlif hüquqi yanaşmalara rast gəlmək olar. Hətta bəzi hallarda konsolidasiya zamanı yalnız qanunların deyil, onların təfsirinə dair materialların da birləşdirilməsi mümkün sayılır.

Qeyd olunduğu kimi, müəyyən sferaya aid olan münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik aktlarının sistemləşdirilməsi həmin sahə üzrə təcrübi problemlərin də aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır. İnformasiya hüququnun həm yeni sahə olması, həm də kompleks xarakter daşması informasiya hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində bir sıra çətinliklər yaradır. Ona görə də bu hüquq sahəsi üzrə qanunvericilik aktlarının sistemləşdirilməsi çox zəruridir. Təsadüfi deyil ki, son dövrlərdə keçirilən bir çox seminar və konfransların əsas mövzusunun informasiya qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi ilə bağlı problemlər təşkil edir. Bu sahədə MDB dövlətlərinin 2012-ci ildə keçirilmiş parlamentlərarası 38-ci plenar iclasında qəbul edilmiş “MDB dövlətləri üçün İnformasiya Məcəlləsi Modeli”ni xüsusi vurğulamaq lazımdır. Məhz bu Modelin əsasında bir çox MDB dövlətlərində İnformasiya Məcəlləsinin Konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. Məsələn, Rusiya Federasiyasında İnformasiya Məcəlləsinin Konsepsiyasına əsasən, Məcəllə iki hissədən ibarət olmalıdır: ümumi və xüsusi. Ümumi hissə informasiya hüququnun predmeti, mənbələri və prinsiplərini, o cümlədən informasiya hüquq münasibətlərinin subyektləri və onların hüquqi statusu ilə bağlı normaları əks etdirir. Xüsusi hissə isə 3 əsas superinstitutu ehtiva edir: 1. İnformasiya, informasiya ehtiyatları, informasiya texnologiyaları və kommunikasiyalarının hüquqi rejimi; 2. İnformasiya azadlığı; 3. İnformasiya təhlükəsizliyinin hüquqi təminatı. Sadalanan bu superinstitutlar daxilində institut və subinstitutlar yerləşdirilir.¹

Son dövrlərin hüquq ədəbiyyatında informasiya məcəlləsinin qəbul edilməsi təklifi ilə bağlı daha çox müzakirə obyektini qismində məhz hansı institutların informasiya məcəlləsinin xüsusi hissəsinə daxil olunması məsələsi çıxış edir. Bu da informasiya

¹ Концепция Информационного кодекса Российской Федерации. / Под ред. Бачило И.Л. Москва: Канон+, 2014, с. 155.

sahəsində fəaliyyətin cəmiyyətin bütün həyatını əhatə etməsindən irəli gəlir. İnformasiya-hüquqi tənzimetmənin hədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müzakirələr hələ də davam etməkdədir. Hətta ədəbiyyatda informasiya qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsinə dair obrazlı yanaşmalara da rast gəlmək olar. Belə ki, M.A.Kudryavtsev informasiya qanunvericiliyinin məcəllə halına salınmasını “İkiüzlü Yanus”a bənzədərək, fikrini belə əsaslandırır ki, hər bir hüquq sahəsi üzrə məcəllənin qəbul edilməsi həmin hüquq sahəsini müstəqil hüquq sahəsi kimi xarakterizə və təsdiq edən sübut rolunu oynayır. Digər tərəfdən isə hüquq elmində informasiya hüququna dair mübahisələrin davam etməsi və hələ də ortaq mövqeyə gəlinməməsi vahid məcəllənin qəbulu və onun quruluşunun müəyyən olunması işini xeyli ləngidir. Çünki hər bir sahəvi məcəllənin əsas anlayışlarının və sisteminin tərtibində hüquq elminin nailiyyətlərinə istinad olunur.¹

Azərbaycan Respublikasında da informasiya qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsinə zərurət duyulur və bunu şərtləndirən bir sıra amillər vardır. Birincisi, informasiya cəmiyyətinin qurulması və inkişafı nəticəsində meydana çıxan münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində bir sıra problemlər üzə çıxır. Bu həm informasiya sahəsində fəaliyyətin geniş aspektli olması ilə, həm də eyni münasibətlərin digər sahəvi hüquq normaları ilə nizamlanması ilə əlaqədardır. Belə ki, məhz hansı növ münasibətlərin informasiya-hüquqi tənzimetmənin predmetinə daxil olduğunu konkretləşdirmək və təcrübədə yaranan boşluq və ziddiyyətləri aradan qaldırmaq məqsədilə informasiya sahəsində vahid qanunvericilik aktının qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun sayılır. Onu da nəzərə almalıyıq ki, informasiya hüquq münasibətləri yeni yarandığı üçün ölkə daxilində qüvvədə olan normativ hüquqi aktlar həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsini tam şəkildə əhatə etməyə bilər. Eyni münasibətin iki müxtəlif norma ilə tənzimlənməsi halı da qaçılmazdır və bu, təcrübədə ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də informasiya hüquq elminin və təcrübənin ümumiləşdirilməsi nəticəsində təkmilləşdirilmiş normaların informasiya məcəlləsində öz əksini tapması zəruridir.

Digər bir səbəb qismində informasiya hüququnun terminoloji aparatının dəqiq müəyyən olunması və qanunvericinin buna öz münasibətini bildirməsi zərurəti ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, İKT-nin inkişafı yeni terminlərin leksikona daxil edilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu kimi terminlərə qanunvericilik qaydasında vahid formada anlayış verilməsinə zərurət yaranmışdır. Doğrudur, informasiya sahəsində olan qanunvericilik aktlarında bir çox anlayışlar nəzərdə tutulmuşdur. Sadəcə olaraq, əksər hallarda təkrarçılığa yol verilməməsi və daha ətraflı şərhin verilməsi üçün vahid məcəllənin qəbul edilməsi məqsədəmüvafiqdir. Məsələn, informasiya, informasiyanın növləri və s. məsələlər eyni zamanda həm “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, həm “İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, həm də “Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır. Belə

¹ Кудрявцев М.А. Российское информационное законодательство: “Двуликий Янус” кодификации. // Систематизация и кодификация информационного законодательства. / Отв. ред. И.Л.Бачило. Сб. науч. работ. Москва: Канон+, 2015, с. 59-68.

qəbildən olan problemlərin aradan qaldırılması informasiya qanunvericiliyinin məcəlləşdirilməsi nəticəsində mümkün ola bilər.

Beləliklə, informasiya hüquq münasibətlərini tamlıqla tənzim edən vahid məcəlləşdirilmiş qanunvericilik aktının qəbul edilməsində əsas məqsəd aşağıdakılardan ibarətdir:

- informasiya cəmiyyətinin qurulması və inkişafı üzrə hüquqi əsasların yaradılması;
- informasiya fəaliyyəti sahəsində terminoloji aparatın hüquqi təsbiti, rəhbər müddəaların (əsas prinsiplərin) bəyan olunması və informasiya hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi;
- fiziki və hüquqi şəxslərin informasiya sahəsində əsas hüquq və azadlıqlarının təminatı və müdafiəsi üçün hüquqi şərtlərin yaradılması;
- informasiya hüquq institutlarının tənzimlənməsi üçün hüquqi əsasların yaradılması;
- informasiya sahəsində milli hüquq normalarının beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması;
- şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s.

Cədvəl 4.1.

Qlobal informasiya cəmiyyətinin prinsipləri		
Prinsipin adı	Buxarest Bəyannaməsi	Cenevrə Bəyannaməsi
İnkişaf məqsədilə İKT-nin tətbiqi üzrə dövlət idarəetmə orqanlarının və maraqlı tərəflərin birgə iştirakı	+	+
Hamı üçün açıq olan informasiya cəmiyyətinin zəruri təməlini informasiya və kommunikasiya infrastrukturunu təşkil edir	+	+
İnformasiya və biliklərin əlyetərliyi	+	+
Potensialın möhkəmləndirilməsi	+	+
İKT-dən istifadə ilə bağlı təhlükəsizliyin və etimadın möhkəmləndirilməsi	+	+
Əlverişli şərait (mühit)	+	+
İKT-yə qoşulma bütün sahələrdə üstünlüyə malik olmalıdır	+	+
Mədəni və linqvistik fərqlilik; mədəni irs və yerli kontent	+	+
KİV-in iştirakı	-	+
İnformasiya cəmiyyətinin etik aspektləri	-	+
Beynəlxalq və regional əməkdaşlıq	+	+

Cədvəl 4.2.

İnformasiya hüququnun mənbələri
• Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası; • Referendumla qəbul edilmiş aktlar; • Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr; • Qanunlar; • Fərmanlar; • Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları; • Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

V FƏSİL

İNFORMASIYA HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

5.1. İnformasiya sferasının tənzimlənməsi üzrə dünya dövlətləri təcrübəsinin ümumi aspektləri

Dünya ölkələrinin iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni cəhətdən fərqliliyi ümumilikdə informasiya cəmiyyətinin qurulmasında da səviyyə fərqiə səbəb olmuşdur. Əvvəlki paraqraflarda rəqəmsal bərabərsizlik təhlil olunarkən, ayrı-ayrı dövlətlər arasında fərqlərin səbəbləri və bu fərqlərə təsir edən amillər barədə məlumat verilmişdir. Xarici dövlətlərin informasiya cəmiyyəti quruculuğu, o cümlədən informasiya hüquqlarının təminatı üzrə hüquqi bazasının və təcrübi aspektlərinin cari fəsil çərçivəsində şərhli bir tərəfdən müqayisələrin aparılmasına kömək edirsə, digər tərəfdən qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsinin respublikamızda tətbiqi ilə bağlı təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsinə imkan verir.

Bir qayda olaraq, informasiya sahəsinin tənzimlənməsi üzrə Şərq və Qərb modeli ayrılır. Qərb modeli Avropa dövlətləri və ABŞ-ı əhatə edirsə, Şərq modeli Asiya dövlətlərini ehtiva edir. Məsələ burasındadır ki, ədəbiyyatda verilən şərhlərdə daha çox ABŞ və Avropanın elektron hökumət quruculuğu məsələsi ön plana çəkilir. Faktiki olaraq, bu sahədə Yaponiyanın yetərinə böyük rolu vardır. Bu baxımdan, mövzu çərçivəsində İKT-nin inkişafı və informasiya cəmiyyəti quruculuğu sahəsində daha çox uğur qazanmış dövlətlərdən ABŞ, Kanada, Avropa dövlətləri və Yaponiya şərh olunmalı, eyni zamanda informasiya cəmiyyətinin formalaşması sahəsində sürətlə inkişaf etməyə səy göstərən MDB dövlətləri təhlil edilməlidir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, informasiya cəmiyyəti quruculuğu sahəsində üç inkişaf modelini təklif edən mövqeni (Baçilo İ.L., Verşinskaya O.N. və başqaları) məqbul saymaq olar: **Kontinental Avropa modeli** (Qərbi, Şərqi, Mərkəzi, Şimali və Cənubi Avropa ölkələri); **İngilis-Amerikan modeli** (ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya); **Asiya modeli** (Yaponiya, “Asiya pələngləri”, Hindistan və digər dövlətlər). **(BAX: Cədvəl 5.1)**

Hər üç modelə daxil olan dövlətlər arasında informasiya cəmiyyətinin inkişafının yüksək səviyyəsi ilə fərqlənən, o cümlədən hələ də quruculuq dövründə olan dövlətlərə rast gəlinir. Lakin əsas etibarilə, Avropa və İngilis-Amerikan modellərində inkişaf tempi daha çox müşahidə olunur. Burada maraqlı xüsusiyyət informasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə bərabər, insan hüquqları institutunun təkamülündə özünü büruzə verir. Belə ki, global informasiya cəmiyyəti ideyası həddlərində yalnız informasiya sahəsində hüquqlar deyil, bütün hüquq və azadlıqlar yeni şəraitə uyğunlaşdırılır. Qərb ölkələrini xarakterizə edən ən başlıca xüsusiyyət iqtisadi hüquqların yeni cəmiyyətin tələbləri ilə uzlaşdırılaraq inkişaf etdirilməsində özünü göstərir. Bu məqbul hal hesab oluna bilər. Çünki informasiya iqtisadiyyatının inkişafı informasiya cəmiyyəti quruculuğunun təməlini təşkil edən faktorlardan biridir. Digər tərəfdən isə iqtisadi maraqların oyatmaqla

hər hansı bir vətəndaşı aktiv vətəndaşa çevirmək daha düzgün üsul kimi qiymətləndirilir. Məhz buna görə də Kontinental Avropa və İngilis-Amerikan modelində iqtisadi hüquqlar zəminində əmək hüquqlarına xüsusi önəm verilir. Hər kəs üçün teleişdən istifadə imkanını təmin etmək məqsədilə distant əmək münasibətlərinin müxtəlif təşkilati formaları tətbiq edilir:

– Teleiş üçün kollektiv istifadə mərkəzləri (telemərkəzlər).¹ İndi kompüter və telekommunikasiyalar istənilən qruplara imkan verir ki, onların hamısının bir ofisdə, bir şəhərdə və hətta bir ölkədə yerləşməsindən asılı olmayaraq, bir yerdə səmərəli şəkildə işləyə bilsinlər. Telemərkəzlər bu tendensiyaların reallaşdırılmasının nəticəsidir. Hər bir əməkdaş onun üçün daha əlverişli olan, yəni yaxın və ya ictimai nəqliyyatdan istifadə baxımından daha münasib olan ofisə üz tutur. Telemərkəzlər bir şirkətə məxsus ola bilər, ya da şirkət bir neçə kompaniyanın payı olan telemərkəzdə iş yeri kimi çıxış edə bilər.

– Telekoteclər – telemərkəzlərin kənd yerlərində yerləşən xüsusi formasıdır. Telekotec “hərəkəti” Skandinaviya ölkələrində başlanmışdır və artıq Avropanın digər hissələrinə də yayılır. Məsələn, İrlandiyada, Fransada, Böyük Britaniyada telekoteclərin yaradılması prosesi geniş vüsət almışdır. Telekoteclər adi kənd evlərində, məktəb binalarının bir hissəsində və digər yerlərdə yaradıla bilər. Telekoteclər bu məqsədlər üçün yaradılır: ucqar kəndlərdə yaşayan, şəhərlərdə yerləşən yüksək texnologiyalara malik firmalarda işləyərək müvafiq vərdişləri mənimsəmək imkanından məhrum olan insanları həmin texnologiya və zəruri vərdişlərlə təmin etmək.

– Telekənd konsepsiyası – telekoteclərin inkişafının davamıdır, həm də insanların həyat tərzinə özündən əvvəlkindən daha artıq dərəcədə uyğundur. Əsas ideya şəbəkə iqtisadiyyatı şəraitində iş və yaşayış şərtlərinə uyğun bütöv bir cəmiyyətin yaradılmasından ibarətdir. Bu ideyaya görə, bütöv kəndlər şəbəkəyə “bürünəcək” və hər bir ev lokal kənd şəbəkəsinə qoşulmaq üçün tam təchiz olunacaq və “qlobal kəndə” yüksək sürətli qoşulma imkanı olacaqdır. Müvafiq konsepsiya kənd həyat təzi ilə “informasiya məkanına” qoşulmaq imkanını birləşdirmək istəyən insanlar üçün nəzərdə tutulub. Belə telekəndlərdən biri artıq Uelsin Kriksovel yaşayış məntəqəsində yaradılıb. Bu ideya həmçinin Şotlandiyada Naylands və Aylands kimi ətraf mühitə görə cəlbedici olan regionlarda da müzakirə olunur. Şimali Amerikada müxtəlif inkişaf mərhələlərində olan bir neçə belə layihə mövcuddur.²

Qeyd olunanlar elə təsəvvür yaratmamalıdır ki, Asiya modelində inkişaf etmiş dövlətlər mövcud deyil. Bu modelə daxil olan dövlətlər sırasında Yaponiya informasiya cəmiyyətinin ilkin formalaşdığı məkanlardan biridir. Eyni zamanda, Çin, Hindistan və başqa dövlətlərdə son dövrlərdə dinamik inkişaf müşahidə olunur. Sadəcə olaraq, həm təcrübəyə, həm də müxtəlif beynəlxalq hesabatlara əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Kontinental Avropa və İngilis-Amerikan modellərində insan hüquqlarının təminatı və müdafiəsi daha çox yer tutur.

¹ Беляева М.Г. Особенности трудовых отношений в условиях дистанционной занятости // Трудовое право, 2008, № 5, с. 21-24.

² Mahmudov R.Ş. Distant əmək münasibətləri: Beynəlxalq təcrübə və Azərbaycanada tətbiq edilməsi perspektivləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2010, №1, s. 56-62.

Əvvəlki paraqraflarda elektron-dövlət modellərinin şərhli zamanı xarici dövlətlərin elektron-hökumət quruculuğu təcrübəsi ətraflı tədqiq olunmuşdur. Cari fəsil çərçivəsində ayrı-ayrı modellərə daxil olan dövlətlər üzrə informasiya sahəsinin hüquqi tənzimlənməsi ümumi şəkildə araşdırılacaqdır.

5.2. İnformasiya sferasının tənzimlənməsi üzrə Avropa modeli

Avropada 1994-cü ildə Banqeman hesabatının təhlilinin ardınca Beşinci Çərçivə Proqramına uyğun olaraq, “İnformasiya cəmiyyətinin texnologiyaları” layihəsi işlənib hazırlandı. Lakin o qədər də uğur əldə edilmədiyi üçün 1999-cu ilin sonunda yeni təşəbbüs – “Elektron Avropa” irəli sürüldü və 2000-ci ildə bu təşəbbüs qəbul edildi. Bununla da Ümumavropa informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması üzrə fəaliyyətin aktivləşdirilməsi başlandı. “Elektron Avropa” proqramının əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarət idi:

- bütün xidmətlər üzrə informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması və ona bərabər çıxışın təmin olunması;
- multimedia kommunikasiyası və elektron kommersiya kimi sferaların qanunvericiliklə rəsmiləşdirilməsi, əqd və xidmətlərin daha yüksək müdafiəsi;
- yeni interaktiv xidmətlərin və səmərəli elektron hökumətin yüksək keyfiyyətlə təşkili;
- ixtisaslaşdırılmış insanlar;
- Avropa Birliyinin bütün ərazisinin global şəbəkə ilə əhatələnməsi.

“Elektron Avropa” proqramı çərçivəsində on bir prioritet istiqamət müəyyən olunmuşdur:

1. İnternetə daha ucuz və sürətli çıxış;
2. Tələbə və tədqiqatçılar üçün daha sürətli İnternet;
3. Təhlükəsiz şəbəkələr və smart-kartlar;
4. Avropa gəncləri rəqəmsal əsrdə;
5. İqtisadiyyatda biliklərə əsaslanan əmək fəaliyyəti;
6. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatda hamılıqla iştirak;
7. Elektron kommersiyanın inkişafı;
8. Dövlət orqanlarının elektron idarəetməsi;
9. Onlayn səhiyyə;
10. Ümumdünya şəbəkəsi üçün rəqəmsal bazanın yaradılması;
11. Nəqliyyat axınının avtomatlaşdırılması.¹

Beləliklə, “Elektron Avropa” proqramının həyata keçirilməsi Avropada informasiya cəmiyyətinin formalaşması prosesini sürətləndirdi. **(BAX: Cədvəl 5.2)**

Ümumilikdə, Avropa modelini səciyyələndirən başlıca əlamət regional integrasiyanın inkişafıdır. Belə ki, İkinci dünya müharibəsindən sonra ciddi iqtisadi böhran yaşayan Qərbi Avropa ölkələri bəzi iqtisadi sahələrdə birgə hərəkət etmək haqqında

¹ Петрова Е.А. Зарубежный опыт информатизации и особенности его реализации в России. // Фундаментальные исследования, 2007, № 11, с. 31-35, <https://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=3673>

qərar qəbul etdilər. O dövrdən keçən əlli ildə Qərbi Avropa bütün dünyaya bərabərhüquqlu və qarşılıqlı-faydalı integrasiyanın əsl nümunəsini bəxş edir.¹ Avropa integrasiyası dövlətlərin yalnız siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi-texniki yaxınlaşmasını deyil, həmçinin informasiya sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətini ehtiva edir.

Avropa Birliyi kontekstində informasiya azadlığına xüsusi önəm verilir. 1992-ci il fevralın 7-də Maastrixtdə imzalanmış Avropa Birliyi Sazişinin əlavəsi olan “İnformasiyaya çıxış hüququ haqqında” Bəyannamədə deyilir ki, qərarların qəbulu prosesinin şəffaflığı təsisatların demokratik təbiətini və əhəlinin hökumətə olan etimadını möhkəmləndirir. Məhz bunu əsas tutaraq, dövlət orqanlarının malik olduğu informasiyaya ictimaiyyətin çıxışını yaxşılaşdırmaq məqsədilə görülən tədbirlər haqqında hesabatın 1993-cü ildən gec olmayaraq Şuraya təqdim edilməsi Komissiyaya tövsiyə edilir.² Beləliklə, yarandığı gündən Avropa Birliyi informasiya və biliklərin əlyetərliyi prinsipinə xüsusi diqqət yetirir. Bu, Avropa dövlətlərində informasiya qanunvericiliyinin daha da inkişaf etdirilməsinə təkan verən amillərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Müasir dövrdə informasiya qanunvericiliyində başlıca iki istiqamətə diqqət daha çoxdur: birincisi, informasiya qanunvericiliyinin bütün dövlət orqanları və şəxslər üçün ümumi və məcburi xarakter daşması və ikincisi, informasiya sahəsində əsas terminlərə dəqiq anlayışların verilməsi. Maraqlı cəhət ondadır ki, bütün Avropa dövlətlərində informasiya kateqoriyasına verilən leqal anlayış yalnız qeydə alınmış (sənədləşdirilmiş) informasiyanı ehtiva edir. Hətta bəzi dövlətlərdə şifahi informasiyaya müraciət məqsədilə ehtiyac yarandığı halda bu məlumatların dərhal sənədləşdirilməsi imperativ qaydada müəyyən olunmuşdur.³

Avropa dövlətlərinin informasiya siyasətinin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsas diqqət informasiya təhlükəsizliyi məsələlərinə yetirilir. Məsələn, Avropa Birliyi fərdi məlumatların qorunmasının təmin edilmədiyini dövlətlərlə fərdi məlumatların dövrüyyəsini qadağan etmişdir.⁴

Avropada informasiya cəmiyyətinin inkişafı üzrə aşağıdakı modellər fərqləndirilir:

- **Mərkəzi Avropa** – Almaniya, Fransa, Avstriya və s.;
- **Qərbi Avropa** – Şimali İrlandiya və s.;
- **Şərqi Avropa** – Bolqarıstan, Rumıniya, Polşa və s.;
- **Şimali Avropa** – Norveç, Latviya, İsveç və s.;
- **Cənubi Avropa** – İspaniya, İtaliya və s.

Əslində aparılan bu bölgünün özü mübahisəlidir. Müxtəlif mənbələrdə Avropanın regionlara bölgüsü müxtəlif cür şərh olunur. Bundan başqa, Böyük Britaniya coğrafi mövqeyinə görə Qərbi Avropaya daxil olsa da, İngilis-Amerikan modelinə aid edilir. Ona görə də bir neçə inkişaf etmiş Avropa dövlətində informasiya cəmiyyətinin inkişafı prosesini və informasiya hüquqlarının təminatını şərh etmək daha məqsədomüvafiqdir.

¹ Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti: Dərslik. Bakı: Azərbaycan, 2005, s. 133.

² Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992). Declaration on the right of access to information. p. 152.

³ Official Information Act 1982 of New Zealand.

<http://www.legislation.govt.nz/act/public/1982/0156/latest/DLM64785.html>

⁴ Ковалева Н.Н. Информационное право России. Москва: Дашков и К, 2008, с. 12.

Avropada informasiya cəmiyyətinin inkişafı və elektron dövlətin formalaşdırılması üzrə ən qabaqcıl ölkə **İsveç** hesab edilir. İsveçin unikalılığı onunla bağlıdır ki, dövlətin informasiya ehtiyatlarına vətəndaşların çıxışını təmin edən ilk qanun burada qəbul olunmuşdur. Qanun vətəndaşların informasiyaya olan hüquqlarının təminatı məqsədilə dövlət orqanlarının üzərinə informasiyanın qeydə alınması vəzifəsini qoyurdu. Həmçinin dövlət sirrini təşkil edən məlumatların ayrıca normativ hüquqi aktla tənzimlənməsi imperativ şəkildə qanunda öz əksini tapmışdır. Tobi Mendel bu normanı mütərəqqi qayda kimi qiymətləndirir.¹

Fərdi məlumatlar haqqında ilk sahəvi qanun 1970-ci ildə **Almaniyada** qəbul edilmiş Hessen vilayətinin “Fərdi məlumatların mühafizəsi haqqında qanun” hesab edilir. Həmin qanun sonradan bütün Avropada bu qəbildən olan sənədlərin hazırlanması üçün əsas kimi götürülmüşdür. Qanunda qeyd edilmişdir ki, informasiya axınları cəmiyyətin sinir mərkəzini təşkil edir və vətəndaşlar haqqında informasiyanın əldə edilməsi onu “ictimai qüvvəyə” çevirir.

Fransa Parlamenti 1978-ci il yanvarın 6-da ABŞ, Almaniya, İsveç və başqa dövlətlərdə qəbul edilmiş qanunların təcrübəsini nəzərə alaraq “İnformasiya və azadlıq haqqında” Qanun qəbul etmişdir. Qanun yalnız məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənilməsi, mühafizəsi və ötürülməsinə şamil edilirdi. Fransada İnformasiya və azadlıq üzrə Milli Komissiya yaradılmışdır. Komissiya müstəqil inzibati orqandır və 17 nəfərdən: parlamentin seçdiyi iki millət vəkili və iki senatordan, İqtisadi və Sosial Şuranın iki üzvündən, Hesablama palatası və Kassasiya Məhkəməsinin iki üzvündən, Milli Məclis və Senatın təyin etdiyi iki informatika üzrə mütəxəssisdən, Nazirlər Şurasının təyin etdiyi 3 mütəxəssisdən ibarətdir. Komissiya üzvləri öz funksiyalarını 5 il müddətində yerinə yetirirlər və tutduqları vəzifəyə görə informatika və rabitə ilə bağlı peşə fəaliyyətlərini paralel olaraq davam etdirə bilməzlər. Komissiya çox geniş səlahiyyətlərə malikdir ki, burada əhalinin maarifləndirilməsi xüsusi çəkiyə malikdir.²

Müəlliflər Türkiyədə informasiya cəmiyyətinə keçidin başladığını, lakin inkişafın bir sıra səbəblər (investisiya çatışmazlığı, savadlı təbəqənin azlığı və s.) üzündən ləng getdiyini söyləsələr də,³ **Türkiyə Cümhuriyyəti** bugünkü gündə öz siyasətində bütün sahələrin elektronlaşdırılmasını davam etdirir. Fikrimizcə, son illərdə ölkədə baş verən terror aktları bu prosesə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Çünki həmin terror aktlarının fəsadlarını aradan qaldırmağa yönəlmiş tədbirlər nəticə etibarilə informasiya infrastrukturuna ayrılan xərclərin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Amma yenə də Türkiyə qitədə öz inkişafı ilə səciyyələnən dövlətlər sırasında mövqeyini qoruyub saxlaya bilər.

¹ Тоби Мендел. Свобода информации: Сравнительное правовое исследование. ЮНЕСКО: Париж, 2008, с.114.

² Aslanova A. Azərbaycanca informasiya cəmiyyətinin fərdi məlumatlar segmentinin yaradılması: beynəlxalq və milli təcrübənin təhlili. // Strateji təhlil, Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, beynəlxalq münasibətlər üzrə analitik jurnal, 2011, № 1(2), s.145-147.

³ Yenal Ünal. Bilgi toplumunun tarihçesi. // Tarih Okulu, Sonbahar, 2009, Sayı V, s. 140-142.

5.3. İngilis-Amerikan modelinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

İngilis-Amerikan modelinin səciyyəvi cəhəti İKT bazarının bütünlüklə liberallaşdırılmasında özünü göstərir. Burada dövlətin rolu minimuma endirilmiş, ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyəti isə əksinə maksimuma qaldırılmışdır. Əsas diqqət insan hüquqlarının tam və maneəsiz təminatına yönəldilmişdir. İngilis-Amerikan modelinə ABŞ, Böyük Britaniya və Kanadanın təmsalında nəzər yetirək.

ABŞ-da informasiya sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsinin nəzəri və hüquqi aspektləri. İqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf tempi ilə xarakterizə olunan ABŞ-ın informasiya sahəsində nailiyyətləri də əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Bu gün ABŞ-da informasiyalaşdırma işinə (informasiyanın yaradılması, istehsalı və tətbiqinə, müxtəlif səviyyəli informasiya şəbəkələrinin və sistemlərinin, verilənlər bazalarının yaradılmasına) çəkilən xərcin miqdarı ölkənin hərbi xərclərindən artıqdır. ABŞ-ın bugünkü inkişaf səviyyəsi sübut edir ki, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması sahəsinə qoyulan investisiyalar özünü doğrultmuşdur.¹

ABŞ-da informasiya cəmiyyətinin əsası qoyulduğu üçün o, informasiya infrastrukturunun yaradılması üzrə hər zaman birinciliyi ilə fərqlənir. Təsadüfi deyil ki, informasiya supermagistralının qurulması da ABŞ-ın adı ilə bağlıdır. Hələ 1993-cü ildə ABŞ hökuməti Milli İnformasiya İnfrastrukturunun İnkişaf Planını² hazırladı və İnformasiya İnfrastrukturunu üzrə İşçi Qrupu yaradıldı. Bununla bağlı, dövlət tənzimləməsinin doqquz əsas prinsipi irəli sürüldü:

- özəl investisiyaların dəstəklənməsi;
- universal əlyetərlik konsepsiyası;
- texnoloji innovasiyalara yardım;
- interaktiv çıxışın təminatı;
- şəxsi həyatın müdafiəsi, şəbəkənin etibarlılığı və təhlükəsizliyi;
- radio tezlik spektrində təkmilləşdirilmiş idarəetmə;
- əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi;
- dövlət tədbirlərinin əlaqələndirilməsi;
- dövlət informasiya ehtiyatlarına çıxışın təmin olunması.³

Sadalanan bu prinsiplər hal-hazırda da ABŞ-ın informasiya siyasətində rəhbər tutulur.

“İnformasiya azadlığı haqqında” qanun (1966-cı il) ABŞ-da informasiya cəmiyyətinin inkişafı tarixində əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Bu qanuna görə, ABŞ-ın bütün federal qurumları vətəndaşların, milli müdafiə, hüquq-mühafizə orqanlarına aid olan maliyyə və şəxsi sənədlər istisna olmaqla, istənilən informasiyanı sərbəst şəkildə əldə etməsinə təmin etməlidirlər. Bir sözlə, adı çəkilən qanunla hər bir vətəndaşın informasiya almaq hüququ təsbit olunmuşdur.

¹ Əhmədov M. Kitabxanalarımızda informasiya texnologiyalarının tətbiqi onları keyfiyyətcə yeni təsisatə çevirəcəkdir. // Xalq qəzeti, 2007, 14 mart, s. 4.

² The National Information Infrastructure Agenda for Action, 1993, https://archive.org/stream/04Kahle000911/04Kahle000911_djvu.txt

³ Поценцов Г.Г., Чукур С.А. Информационная политика: Учебное пособие. Киев, 2008, https://uchebnikonline.com/politologia/informatsiyna_politika_-pocheptsov_gg/amerikanskiy_dosvid_rozvitku_natsionalnoyi_informatsiynoyi_infrastrukturi.htm

Telekommunikasiya sənayesində baş verən köklü islahatları nəzərə alan ABŞ Konqresi qəbul etdiyi qanunlarda “ədəbsiz və ya açıq-aşkar təhqiramiz materialların” internetə ötürülməsini və orada yayılmasını qadağan etmişdir. Federal Məhkəmə öz qərarında bu qadağanı dəstəkləyərək yazmışdır: “İnternetə qəzetlər və ictimai toplanılardakı ifadələrə münasibətdə daha geniş ifadə azadlığı verilməlidir, habelə internetdə insanların yazışmalarının məzmununa hər hansı məhdudiyyət cəhdi Birinci Düzəlişə mənfi təsir göstərəcəkdir.”

ABŞ İKT ilə yanaşı, kriptografiya və kriptozanaliz¹ sahəsində də dünyada lider mövqeyindədir. Bu ölkənin kriptografiya siyasəti bir sıra dövlətlərin, xüsusilə də, Vassenar sazişini² imzalayan dövlətlərin kriptografiya siyasətinin formalaşmasına kritik təsir etmişdir. ABŞ-ın kriptografiya siyasətinin formalaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə bir neçə dövlət orqanı cəlb edilmişdir. Bu sahədə ümumi nəzarət prezidentə məxsusdur. ABŞ-da kriptografiya sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində Milli Təhlükəsizlik Agentliyi aparıcı rol oynayır. Bu agentlik radio-elektron vasitələrdən istifadə etməklə və potensial düşmənlərinin və hətta öz müttəfiqlərinin də şifrlərini açmaqla kəşfiyyat məlumatları əldə etməklə məşğuldur. Kriptografiya sahəsində standartların işlənməsini və qəbul edilməsini Milli Standartlar və Texnologiyalar İnstitutu koordinasiya edir. Kriptografiya sahəsində açıq elmi-tədqiqat prioritetlərinin müəyyən edilməsi və maliyyələşdirilməsi isə Milli Elm və Texnologiya Şurası ilə Milli Elm Fondunun səlahiyyətlərinə aiddir.³

Kriptografiyanın təcürbi istifadəsində əsas məsələ açarlara kimin nəzarət etməsidir. ABŞ hökuməti açar depoziti ilə şifrləmə (key escrow encryption) adlanan yanaşmanı dəstəkləyir. Bu yanaşmaya görə, istifadəçilər güclü kriptografiyadan istifadə edə bilirlər, lakin üçüncü tərəf (məsələn, dövlət strukturu və ya dövlətin səlahiyyət verdiyi şirkət) açarları depozitdə saxlayır və qanuni əsaslar olduqda (məsələn, məhkəmənin qərarı və ya dövlət maraqları) sorğu əsasında həmin açarların dövlət orqanlarına verilməsinə icazə verilir.⁴

Samuel Uorren və Luis Brendaysın “Şəxsi həyatın toxunulmazlığı tezisi”. 1890-cı ildə Harvard Hüquq İcmalında dərc olunan Samuel Uorren (1852-1910) və Luis Brendaysın (1856-1941) dərc etdirdiyi “Şəxsi həyatın toxunulmazlığı” adlı məqalədə şəxsi həyata dair bir çox vacib məqamlar öz əksini tapmışdır. Məqalədə deyilir: “Şəxsi həyatın və mülkiyyətin toxunulmazlığı əslində əvvəlki dövrlərdən ümumi hüquqda

¹ **“Kriptografiya”** – yunan dilindən götürülüb, κρυπτός (kryptos) – “gizli” və γραφω (grapho) – “yazı, yazıram” sözlərindən ibarət olub, kriptologiyanın tərkibinə daxildir. Belə ki, kriptologiya iki hissədən kriptografiya və kriptozanalizdən ibarət elmdir. **Kriptografiya** – informasiyanın konfidensiallığını (kənar şəxslər tərəfindən oxunulmasının qeyri-mümkünlüyünü), informasiyanın tamlığını (şəxsin xəbəri olmadan dəyişiklik edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü), autentifikasiyanı (istifadəçinin müəllifliyinin eyniləşdirilməsinin mümkün olmasını), eləcə də müəlliflikdən imtinaının qeyri-mümkünlüyünü təmin edən metodlar haqqında elmdir. **Kriptozanaliz** – qorunan informasiyanı əldə etmək məqsədilə kriptografik çevirmələrin (şifrlərin) təhlili və onların təcürbədə tətbiqi metodları haqqında elmdir.

² **Vassenar sazişi** – 1996-cı ildə Hollandiyanın eyni adlı şəhərində 33 ölkə tərəfindən imzalanmışdır. Bu sazişə görə, kriptografik mühafizə vasitələri silah sistemlərinə daxil edilir.

³ İmamverdiyev Y.N. İnformasiya cəmiyyətində milli kriptografiya siyasətinin formalaşdırılması problemləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №1, s. 14.

⁴ Export of cryptography from the USA.

https://en.wikipedia.org/wiki/Export_of_cryptography_from_the_United_States

tanınmışdır. Belə ki, əvvəllər qanun (hüquq) daha çox fiziki müdaxilələrin qarşısının alınması vasitələrini nəzərdə tuturdu və “vi et armis” (silahın gücü ilə) prinsipi rəhbər tutulurdu. Lakin tədricən baş verən sosial, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər insanın intellektinin ön plana çəkilməsinə və nəticə etibarilə şəxsi həyatın və mülkiyyətin toxunulmazlığı kimi hüquqların əhatə dairəsinin genişlənməsinə gətirib çıxardı. Bununla da şəxsi toxunulmazlıq hüququ bir sıra imtiyazları ehtiva etməyə başladı və artıq mülkiyyət toxunulmazlığı yalnız maddi deyil, həmçinin qeyri-maddi formada sahibliyi əhatə etdi...”¹

Deməli, artıq əvvəllər olduğu kimi, şəxsi həyatın toxunulmazlığı məsələsi hər hansı bədən xəsarətləri ilə bağlı meydana gəlmirdi və intellekt, informasiya özü şəxsi həyatın toxunulmazlığında əsas element kimi qiymətləndirilirdi. Bununla yanaşı, şəxsi toxunulmazlığın insanın fiziki bədənindən asılı olmayaraq müəyyənləşdirilməsi insanın ailə münasibətlərini şəxsi həyatın toxunulmazlığı konsepsiyasının bir hissəsinə çevirdi. S.Uorren və L.Brendaysın öz məqaləsini yazmaqda əsas məqsədi məhz belə bir yeni şəraitdə şəxsi həyatın toxunulmazlığı, təhqir, böhtan və s. bu kimi məsələlərin qanunla necə tənzimlənməsini və təcrübə tərəfləri təhlil etməkdən ibarət idi. Məqalənin maraqlı tərəfi ondadır ki, müəlliflər bir çox Roma hüququnun prinsiplərinə (postulatlarına) müraciət edirdilər. Məsələn, “damnum absque injuria”² prinsipini rəhbər tutan tədqiqatçılar xüsusi vurğulayırdılar ki, hətta formal olaraq qanuni və leqal görünən hər hansı bir hərəkət insanın şəxsi həyatına qəsd edə bilər.

Müəlliflər Prins Albert V. Strensin və Vilsonun məhkəmə işlərini misal göstərərək, Lord Kottenhamın “III Georginin xəstəliyi zamanı onun ətrafında olmuş həkimlərin öz gündəliklərindəki qeydləri çap etməyin düzgün olmadığı” iddiasını xüsusi qeyd edirlər.³

S.Uorren və L.Brendays öz məqaləsində həmçinin şəxsi toxunulmazlıq hüququnun Fransa qanunvericiliyində əks olunan tərəflərinə də nəzər salırlar: şəxsi toxunulmazlıq hüququ dövlət və ictimai maraq kəsb edən hər hansı bir məsələ üzrə nəşri qadağan etmir; şəxsi toxunulmazlıq hüququ müxtəlif formalarda kommunikasiyanı (rəhbərliyi) qadağan etmir; şəxsi toxunulmazlıq hüququ faktın dərc olunmasına icazə verildiyi və ya onun dərc olunduğu andan başa çatmış hesab olunur və s.

Şəxsi həyatın toxunulmazlığı problemi sonralar Uilyam Lloyd Prosserin (1898-1972) 1960-cı ildə dərc etdirdiyi məqaləsində daha geniş təhlil olunmuşdur. Belə ki, müəllif şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması ilə müşayiət olunan dörd növ delikti fərqləndirirdi:

1. Şəxsin həyatı və mənzilinə irrasional müdaxilə;
2. Şəxsi məlumatların açıqlanması;
3. Şəxs haqqında məlumatların təhrif olunması, yəni yalan məlumatların yayılması;
4. Şəxsin adı, soyadı və portretinin gəlir əldə etmək məqsədilə qanunsuz əldə olunması və ya istifadəsi.⁴

¹ Samuel D. Warren, Louis D. Brandeis. The Right to Privacy. // Harvard Law Review, 1890, Vol. 4, No. 5, p. 193-220.

² **Damnum absque injuria** – latın dilindən götürülüb, delikt hüququnun prinsiplərindən biridir və şəxsə fiziki zərər yetirmədən hər hansı bir itkiyə məruz qoymanı ifadə edir.

³ Dorothy J. Glancy. The invention of the right to privacy. // Arizona Law Review, 1979, Volume 21 (1), <http://law.scu.edu/wp-content/uploads/Privacy.pdf>

⁴ William L. Prosser. Privacy. // California Law Review, 1960, Volume 48 (3), p. 389.

Göründüyü kimi, ilkin olaraq, gənc tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüş şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ müasir dünyada fundamental insan hüquqlarından biri kimi həm beynəlxalq səviyyədə, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüququnda tanınmışdır.

Ümumiyyətlə, ABŞ fərdi məlumatlar problemi ilə məşğul olan ilk dövlət hesab edilir. Bu istiqamətdə fəaliyyətin başlanğıcı 1964-1965-ci illərdə ABŞ Konqresinin “Elektron Hesablama Maşınları (EHM) və məxfiliyin pozulması” adlı komissiyasının gördüyü işlərlə bağlı olmuşdur. 1966-cı ildə senator Con Mak Karti “EHM və hüquqları haqqında Bill” təklifi ilə çıxış etmiş və bu da “Məxfilik qaydaları” adlı hökumət qərarının qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. 1974-cü ildə dövlət orqanlarında saxlanan məlumatların əldə edilməsini tənzimləyən “Şəxsi sirlərin qorunması haqqında”, “Şəxsiyyətin hüquqları haqqında” (1974), bundan 6 il sonra isə “Şəxsi məlumatların qorunması haqqında” (1980) qanun qəbul olunur.¹

ABŞ-in Bank Sirri Aktında əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiyaya yanaşma. 1970-ci ildə qəbul edilmiş Bank Sirri Aktının (başqa adı Valyuta və Xarici Əməliyyatlar üzrə Akt) qəbulunda əsas məqsəd çirkli pulların yuyulmasının qarşısını almaq idi. Bu işdə maliyyə qurumları hökumət orqanlarına kömək göstərməli idi. Akta görə, 10000 dollardan yuxarı olan əməliyyatlar barədə mütləq hesabat, yəni məlumat verilməsi tələb olunurdu ki, bura həm daxili, həm də xarici pul köçürmələri daxil idi.

Aktda valyuta və əməliyyatlar barədə beş hesabatın təqdim edilməsi məsələsi imperativ qayda kimi müəyyən olunmuşdu:

1. 10000 dollardan yuxarı olan daxili və xarici əməliyyatlar barədə hesabatlar;
2. ABŞ ərazisində yaşayan vətəndaşların və əcnəbilərin əməliyyat apardığı və ya faiz gəliri əldə etdiyi hesablarındakı 10000-dən yuxarı olan vəsaitlər barədə hesabatlar;
3. 10000 dollardan yuxarı xarici hesablar barədə hesabatlar (xaricə köçürülən pul vəsaitlərinə nəzarət etmək üçün);
4. Şübhəli tranzaksiyalar barədə hesabat;
5. Bütün müştərilərin (identifikasiyası ilə) 3000 dollardan 10000 dollara qədər olan əməliyyatlarının qeydiyyat jurnalı.²

İlk baxışdan, maliyyə məsələlərini tənzim edən bir hüquqi sənəd təsiri bağışlayan Bank Sirri Aktı çirkli pulların yuyulmasını aradan qaldırmaqla yanaşı, bank sirrini təşkil edən məlumatların da xüsusi qaydada mühafizəsini təmin etmiş oldu. Çünki Akta müvafiq olaraq, verilən hesabatlarda göstərilən məlumatların yayılmasına yol verilmirdi. Müasir dövlətlərin bank sirrini tənzim edən qanunvericilik normalarına nəzər salsaq, Bank Sirri Aktında göstərilən normalara uyğunluğu müşahidə etmək olar.

Fərdi elektron yazışmaların (kommunikasiyaların) toxunulmazlığı Aktının fərdi məlumatların qorunmasında rolu. 1986-cı ildə qəbul edilmiş bu akt informasiya cəmiyyətinin qurulması və elektronlaşma proseslərinin sürətlənməsi ilə əlaqələndirilə

¹ Aslanova A. Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin fərdi məlumatlar seqmentinin yaradılması: beynəlxalq və milli təcrübənin təhlili. // Strateji təhlil, Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, beynəlxalq münasibətlər üzrə analitik jurnal, 2011, № 1(2), s.144-145.

² Bank Secrecy Act. https://en.wikipedia.org/wiki/Bank_Secrecy_Act

bilər. Çünki artıq XX əsrin 80-ci illərində ABŞ əhalisinin əsas hissəsinin İKT-dən istifadə etməsi barədə məlumat vermişdik. Ona görə də fərdi məlumatların mühafizəsinə xidmət edən bu Akt elektron yazışmalar zamanı istifadəçilərin informasiya təhlükəsizliyinin təminatına yönəlmişdi. Akta görə, elektron kommunikasiya istənilən xarakterdə və həcmdə işarələrin, siqnalların, məktubların, şəkillərin, səsli tamliqlə və ya hissəvi şəkildə radioelektronika, fotoelektronika, fotooptik sistemlər və başqa dövlətlər arasında formalarda ötürülməsini nəzərdə tutur.

Akt 3 bölmədən ibarətdir: Birinci bölmə kabelli (wire), şifahi və elektron kommunikasiyaya həsr olunmuşdur. İkinci bölmə elektron saxlanma mənbələrində olan kommunikasiyaları əhatə edir. Üçüncü bölmə isə məhkəmə qərarı olmadan kanallardan elektron məlumatların əldə edilməsini qadağan edir.¹

Təbii qəbul olunan haldır ki, 1986-cı ildən bəri elektron yazışmalarda bir çox texniki dəyişikliklər edilmişdir və edilməkdədir. Bu da qeyd olunan Aktın hüquqi cəhətdən yenidən işlənməsini və bir çox əlavələrin edilməsini şərtləndirmişdir.

1969-cu ildə **Böyük Britaniya** parlamenti "*Məlumatların müşahidə edilməsi haqqında Bill*" qəbul etmişdir. Qanuna əsasən, məlumatlar bazasına nəzarət etmək bir nəfər dövlət qulluqçusuna həvalə edilmişdi. Qanun bu sahədə hüquqların pozulması, o cümlədən kompüterin yaddaşına səhv informasiyanın yerləşdirilməsi ilə bağlı xüsusilə sərt cəzalar (5 il həbs və ya 1000 funt sterlinq cərimə) nəzərdə tuturdu. Hazırda Böyük Britaniyada fərdi məlumatlar 1984-cü ilin "Məlumatlar bazasının qorunması haqqında" qanunu ilə tənzimlənir. Onun əsasını 1981-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş "Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında" Konvensiya təşkil edir. Bu qanunla fərdi məlumatların mühafizə məsələləri üzrə Nazir vəzifəsi, fərdi məlumatların Registratoru və onların mühafizəsi üzrə Məhkəmə təsis edilmişdir. Registrator kralıca tərəfindən fərmanla təyin edilir və hər il parlamentə hesabat verir. Fərdi məlumatların registrdən çıxarılması və ya ləğvi barədə qərar Nazirlər Kabineti, Baş Prokuror və Lord-Vəkilin birgə verdiyi yazılı məlumat əsasında qəbul edilir. Böyük Britaniyada bu təyinatla yanaşı, İnformasiya Tribunalı və Telekomunikasiya Ombudsmanı da mövcuddur. İnformasiya tribunalı fərdi məlumatların mühafizəsi işi ilə məşğul olur.² Telekomunikasiya Ombudsmanı isə şəxslərin İnternetə çıxış imkanlarının, informasiya və biliklərin əlyetərliyinin təminatı məqsədilə fəaliyyət göstərir.³

Kanadada informasiya azadlığını tənzim edən qanun XX əsrin 80-ci illərində⁴, daha dəqiq desək 1982-ci ildə⁵ qəbul olunsada, əsas etibarilə, informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması 90-cı illərdə sürətlə inkişafa başlamışdır. 1994-cü ildə

¹ Electronic Communications Privacy Act.

https://en.wikipedia.org/wiki/Electronic_Communications_Privacy_Act

² Aslanova A. Azərbaycanca informasiya cəmiyyətinin fərdi məlumatlar segmentinin yaradılması: beynəlxalq və milli təcrübənin təhlili. // Strateji təhlil, Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, beynəlxalq münasibətlər üzrə analitik jurnal, 2011, № 1(2), s.145.

³ Complaining to the telecommunications ombudsman. <https://www.ombudsman-services.org/sectors/communications/complaints-we-deal-with>

⁴ Toby Mendel. Freedom of Information: A Comparative Legal Survey. Second Edition Revised and Updated. UNESCO: Paris, 2008, p. 119.

⁵ Toby Mendel. Freedom of Information: A Comparative Legal Survey. Second Edition Revised and Updated. UNESCO: Paris, 2008, p. 122.

Kanadanın Sənaye Nazirliyi “Daha çox innovasiyalı iqtisadiyyatın qurulması” hesabatı ilə çıxış etdi ki, hesabatda dövlətin iqtisadi və sosial məqsədlərə çatması üçün informasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı məsələlər müzakirə olunurdu. Mahiyyət etibarilə, bu sənəd Kanadanın informasiya magistrının köməyi ilə informasiya cəmiyyətinə və biliklər iqtisadiyyatına keçidini təklif edirdi. Proqram çərçivəsində informasiya magistrının qurulması üzrə Məsləhət Şurası yaradıldı. Hal-hazırda Şura informasiyaya universal çıxışın təminatında xüsusi rola malikdir. Kanadada həmçinin informasiya üzrə Xüsusi səlahiyyətli şəxs (Komissar) vəzifəsi təsis edilmişdir. İstənilən şəxs informasiyaya çıxış hüququnun pozulmasına görə bu vəzifəli şəxsə müraciət edə bilər. Həmin səlahiyyətli şəxs hökumət orqanlarına daxil olaraq, “Kabinetin sirri” qurfi ilə şifrələnən informasiya istisna olmaqla, qalan informasiya ilə tanış ola və vətəndaşların informasiya əldə etmək hüququnun təminatına yönəlmiş başqa fəaliyyəti həyata keçirə bilər.¹ Göründüyü kimi, informasiya üzrə Komissarın fəaliyyəti informasiya ombudsmanının fəaliyyətinə uyğun gəlir. Lakin burada maraqlı cəhət “Kabinetin sirri”nə çıxışın tamamilə istisna olunmasıdır. Beynəlxalq müqayisəli təhlil aparsaq, belə istisna bütün dövlətlərdə “dövlət sirri” adı altında qanunvericilik qaydasında təsbit edilmişdir. Fikrimizcə, Kanadada həmin məlumatların Kabinetlə əlaqələndirilməsi dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə Kabinetin səlahiyyətlərinin geniş olmasından irəli gəlir.

Kanadada informasiya sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsində əsas xüsusiyyətlərdən biri də burada informasiyalaşdırma prosesinin bütün regionları əhatə etməsi ilə bağlıdır. Demək olar ki, bütün əyalətlərdə informasiya azadlığına dair qanunlar qəbul edilmişdir.²

2016-cı ilin dekabrında Kanada BMT-nin 2011-ci ildə internetə çıxış hüququnu tanımasını rəhbər tutaraq, sürətli interneti əsas xidmətlərdən biri və fundamental hüquq kimi tanımışdır. Son strateji məlumatlara görə, cari ildə kanadalıların 82%-nin 50 Mbit/saniyə sürətli genişzolaqlı internetə çıxışı olmuşdur. Kanada hökuməti hesab edir ki, bu çox yüksək göstəricidir. Ancaq hökumət istəyir ki, ölkənin bütün sakinlərinin sürətli internetdən istifadə etmək imkanı olsun. Hökumət bunun üçün 750 milyon dollar ayırmaq niyyətindədir.³ Vəsaiti beş il ərzində ölkənin internetə çıxış problemi olan yerlərində müvafiq infrastrukturun inkişafına yönəltmək planlaşdırılır. 2021-ci ilədək ölkə əhalisinin 90%-nin yüksək sürətli internetə çıxışının təmin ediləcəyi gözlənilir.⁴

¹ Рябцева Е.Е., Тризно Т.А. Государственная информационная политика Канады: Политико-правовой аспект регулирования. // Каспийский регион: политика, экономика, культура, 2013, № 3 (36), с. 140-142.

² Койбаев Б.Г., Золоева З.Т. Правовые аспекты информатизации регионов: опыт Канады. // Гуманитарные и юридические исследования, 2015, с. 152, <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-aspekty-informatizatsii-regionov-opyt-kanady>

³ In Historic Decision, Canada Declares Internet Access a Fundamental Right for All. <https://www.commondreams.org/news/2016/12/22/historic-decision-canada-declares-internet-access-fundamental-right-all>

⁴ Канада признала доступ к высокоскоростному интернету неотъемлемым правом. <https://apparat.cc/news/canada-high-speed-internet/>; В Канаде доступ в интернет признали базовой потребностью человека. <http://nv.ua/techno/gadgets/v-kanade-dostup-v-internet-priznali-bazovoj-potrebnostju-cheloveka-352247.html>

5.4. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı üzrə Asiya modeli

Asiya modelinə Yaponiya, “Asiya pələngləri”, Hindistan və MDB dövlətlərini aid etmək olar. “Asiya pələnglərinə” məlum olduğu kimi, Cənubi Koreya, Tayvan, Sinqapur və Honqkonq (Çin) daxildir. Bu dövlətlərin iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsi onların İKT-nin tətbiqinə yetərinə vəsait ayırmasına şərait yaratmışdır. **(BAX: Cədvəl 5.3)**

Hələ XIX əsrin sonlarında ABŞ-ın dövlət katibi C.M.Hey ölkəsinin gələcək planlarından danışarkən qeyd edirdi: “Aralıq dənizi – keçmişin okeanıdır, Atlantik okeanı – bu günün okeanıdır, Sakit okean – gələcəyin okeanıdır”. Həqiqətən də əgər XX əsrdə Qərbi ölkələrinin böyük əksəriyyəti dünya siyasi proseslərinin fəal iştirakçıları idilərsə, əsrin sonlarından başlayaraq isə Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Sinqapur, Malayziya, İndoneziya və Asiya-Sakit okean regionunun digər ölkələri müasir dünyanın taleyinə böyük təsir göstərirlər.¹

Elektron Yaponiya strategiyası. Yapon hökuməti informasiya cəmiyyəti yaratmaq məqsədilə 2001-ci ilin yanvar ayından başlayaraq, Elektron Yaponiya Strategiyası həyata keçirməyə başladı. Bu strategiyaya görə, Yaponiya 2005-ci ilə qədər dünyanın ən yüksək informasiya cəmiyyətinə malik olmalı idi.² Yüksək səviyyəli informasiya cəmiyyəti dedikdə, yalnız tələb olunan informasiya avadanlıqlarına malik olan cəmiyyət yox, eyni zamanda elektron-dövləti və idarəetmə strukturları, elektron kommersiyası və bu kimi digər xidmətləri olan bir cəmiyyət basa düşülür.

Elektron Yaponiya Strategiyasının əsas məqsədlərindən biri ölkə daxilində mövcud olan informasiya bərabərsizliyini aradan qaldırmaq idi. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün Yaponiyanın bir çox nazirlikləri cəlb olunmuşdu. Strategiya ideal informasiya cəmiyyətinin yaradılması üçün vətəndaşlar arasında bilik mübadiləsinə zəruri faktor qismində müəyyənləşdirir və bu zaman üç şərtə əməl olunmasını qarşıya məqsəd kimi qoyurdu:

Birincisi, bütün əhəlinin informasiya savadlılığının yüksək səviyyədə olmasıdır ki, belə savadlılıq hər bir kəsin coğrafi, fiziki və iqtisadi məhdudiyyətlər olmadan informasiya mübadiləsində sərbəst iştirakını təmin edəcəkdir.

İkincisi, müstəqil rəqabəti dəstəkləyən müxtəlif və səmərəli iqtisadi quruluşun təminatına yönəlmiş əsaslı islahatların davamlı şəkildə həyata keçirilməsidir.

Üçüncüsü, informasiya və biliklərin dünya üzrə dövriyyəsində vətəndaşların aktivliyinin artırılmasını nəzərdə tutur ki, bu da Yaponiyanın yeni “biliklərə əsaslanan cəmiyyəti”nin global arenada fəallığını artıracaqdır.

Sadalanan şərtlərin təminatı üçün Strategiya aşağıdakı aparıcı sahələri əhatə etməli idi: tibb xidməti; qida; gündəlik həyat tərz; orta və kiçik sahibkarlıq; təhsil; işçi və əmək; ictimai xidmət sahəsi.³

Strategiyada qarşıya qoyulan dörd prioritet istiqamət ideal informasiya cəmiyyətinin qurulmasına xidmət edir: yüksək sürətli şəbəkə ilə təmin olunan infrastrukturun və rəqabətli siyasətin yaradılması; elektron ticarətə dəstək göstərilməsi; elektron hökumətin qurulması; yüksək savada malik olan insan resurslarının yetişdirilməsi.⁴

¹ Talıbov R. Asiya ölkələri beynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 101.

² Tony E Wohlers, Lynne Louise Bernier. Setting Sail into the Age of Digital Local Government: Trends and Best Practices. New York: Springer, 2016, p. 96.

³ E-Japan Strategy. January 22, 2001. IT Strategy Headquarters, http://japan.kantei.go.jp/it/network/0122full_e.html

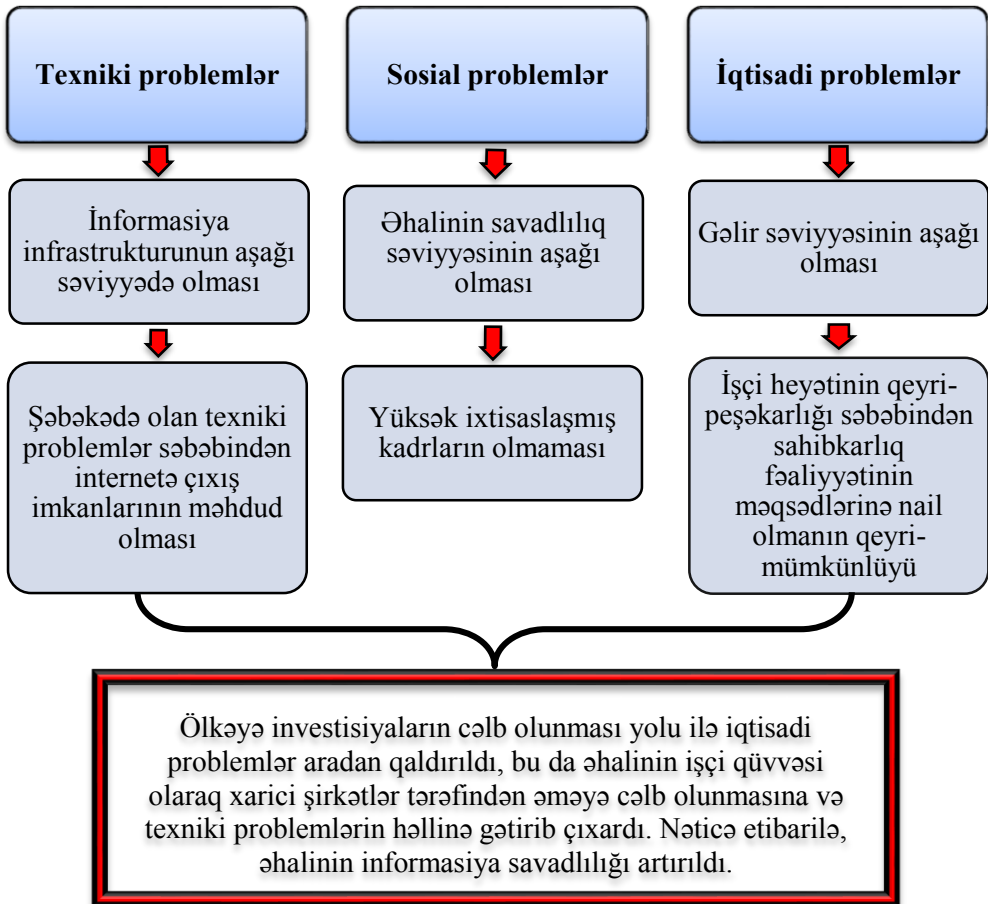
⁴ E-Japan Strategy. January 22, 2001. IT Strategy Headquarters, http://japan.kantei.go.jp/it/network/0122full_e.html

Müasir dövrdə Yaponiyada Elektron Yaponiya Strategiyasının bütün məqsəd və vəzifələrinə nail olunmuşdur.

Asiya pəhlənglərində informasiya sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsi.

Pəhləng iqtisadiyyatı adı altında birləşmiş Cənubi Koreya, Sinqapur, Honkonq və Tayvan həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan öz inkişaf tempi ilə səciyyələnir. Bu dövlətlərdə informasiya cəmiyyəti quruculuğunda mərkəzləşdirilmiş modelə üstünlük verilir. Bu o deməkdir ki, həmin dövlətlərdə “yuxarıdan aşağıya” doğru istiqamət xətti üzrə informasiyalaşdırma prosesləri davam edir. Məhz belə xəttin olması dövlət orqanlarının müstəsna səlahiyyətlərinin çoxluğunu şərtləndirir. Bütün bunlar Asiya dövlətlərində idarəçiliyin köhnə stereotiplər əsasında qurulmasından irəli gəlir.

Çinin informasiya sahəsində dövlət siyasətini fərqləndirən başlıca cəhət burada rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsidir. Belə ki, hələ ilkin dövrlərdə Çində rəqəmsal bərabərsizliyi bir sıra amillər şərtləndirirdi. Şərti olaraq bu amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Cənubi Koreya Respublikasında 15 aprel 1999-cu ildə fəaliyyətə başlamış OPEN (Online Procedures Enhancement for Civil Application – Vətəndaşların Müraciəti üçün Onlayn Prosedurların Genişləndirilməsi) sistemi Seul Paytaxt Hökumətinin başçısı Kun Koh tərəfindən irəli sürülmüşdür. Koreya Daxili İşlər Nazirliyi OPEN sistemini genişləndirərək, ölkə ərazisində tətbiq etmək üçün Yerli Hökumət İdarəetmə İnformasiya Sistemini (SAEOL – Local Public Management Information System) təklif etdi. Artıq OPEN sistemi SAEOL sisteminin tərkib hissəsidir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı OPEN sistemini korrupsiyanın qarşısının alınması, şəffaflığın artırılmasında innovativ yanaşmanın uğurlu nümunəsi kimi təqdim etmişdir. Beynəlxalq Şəffaflıq Təşkilatı və Dünya Bankı dövlətləri OPEN sistemindən istifadəyə təşviq etmişlər.

Sinqapur XX əsrin 80-ci illərindən etibarən İKT-nin inkişaf səviyyəsinə görə regional mərkəz rolunu oynamışdır. Vətəndaşlara daha səmərəli və sürətli şəkildə xidmətlərin göstərilməsi Sinqapur dövləti tərəfindən “qayğı” mənasını verən CARE (Courtesy – nəzakət, Accessibility – əlverişlilik, Responsiveness – cavabdehlik, Effectiveness – səmərəlilik) abreviaturası şəklində ifadə olunmuşdur. Sinqapur dövləti strateji fəaliyyətini beş istiqamət və altı proqram əsasında qurmuşdur. Sinqapur dövlətinin fəaliyyətinin beş əsas istiqaməti bunlardır: hökumətin yenidən qurulması, elektron xidmət göstərilməsi, fəal və məsuliyyətli olmaq, yeni imkanlardan istifadə üçün İKT-dən istifadə, informasiya texnologiyaları sahəsində yeni innovasiyalardan istifadə. Bu beş istiqamət altı proqram vasitəsilə dəstəklənir: biliklərə əsaslanan iş, İKT sahəsində təhsil, elektron xidmətlərin göstərilməsi, texnoloji təcrübə, yüksək səviyyəli informasiya-kommunikasiya infrastrukturunu, əməliyyatların səmərəliliyinin artırılması.¹

Tayvan yalnız iqtisadi inkişafına görə deyil, həmçinin açıq hökumət prinsiplərinin inkişafına görə səciyyələnir. Belə ki, Açıq Hökumət Məlumatları üzrə aparılan Global Open Data Index-i bütün ölkələr tərəfindən açıq elan edilmiş informasiya sistemlərinin hazırkı vəziyyəti barədə məlumatları bir yerdə (<http://index.okfn.org/>) toplayaraq dünya cəmiyyətinə təqdim edir. 2014-cü ildə Open Data (Açıq Məlumatlar) üzrə bu göstəricidə Birləşmiş Krallıq 97%, Danimarka 83%, Fransa 80%, Finlandiya 73%, Avstraliya 72% açıq elan edilərək, ilk beşlikdə yer tutmuşdusa, artıq 2015-ci ildə Tayvan 78% açıq olmaqla siyahıda birinci yerə yüksəlmişdir.²

Hindistanda “Elektron İdarəçilik” ilə bağlı bütün proseslər “E-Kranti”, yəni e-transformasiya çərçivəsində təşkil olunur. Beləki, “E-kranti” konsepsiyası və komponentləri Nazirlər Kabinetinin 25 mart 2015-ci il tarixdə keçirilmiş iclasında təsdiqlənmişdir. Bununla, “E-Kranti”nin perspektivləri, missiyası və əsas prinsipləri, konsepsiya və metodologiyası proqramı, idarə strukturu, eləcə də 44 missiya layihələri və əsas İKT infrastrukturunu daxil olmaqla bütün icra strategiyaları qəbul olunmuşdur.

¹ Nəhmətova B.A. Elektron dövlət antikorrupsiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi: beynəlxalq təcrübə, problemlər və həllər. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №1, s. 75-76.

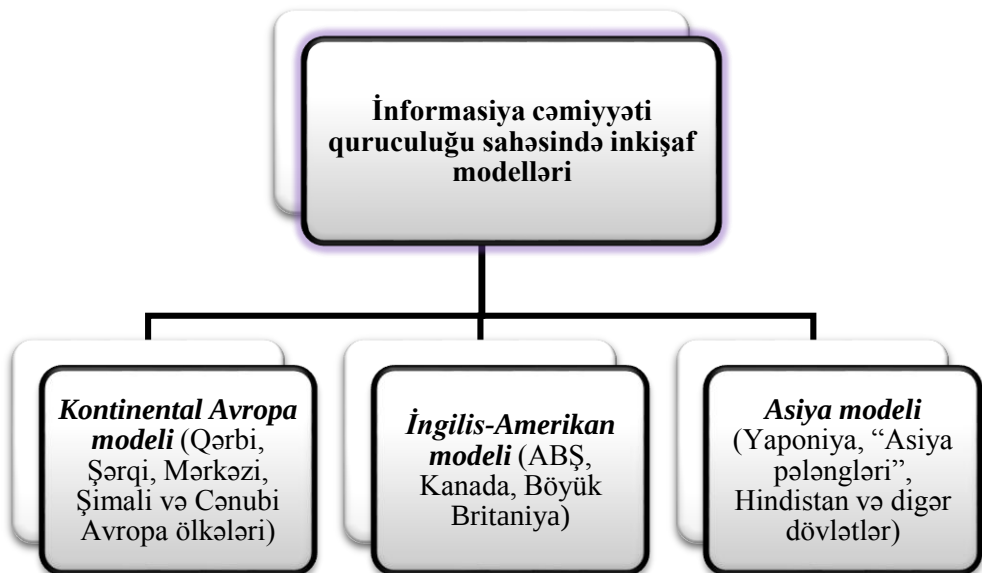
² Tayvan Hökuməti məlumatlarının 78%-ni açıq edib. <https://www.e-gov.az/az/news/read/402>; Taiwan is ranked No.1 in the 2015 Index. <http://2015.index.okfn.org/place/taiwan/>

Bütün dünyada olduğu kimi, Hindistanda da “E-Kranti”nin uğurlu icrası sadə və səmərəli idarəçilik üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.¹

İnformasiya hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi və informasiya qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə MDB dövlətlərinin təcrübəsi. MDB dövlətləri uzun müddət SSRİ tərkibində qalmış olduğu üçün müstəqilliyin əldə olunmasından sonra global proseslərə qoşulma bir qədər ləngimişdir. Doğrudur, İKT-nin inkişafı baxımdan Rusiya Federasiyası həmişə öndə olmuşdur. Lakin ayrı-ayrı dövlətlərin təcrübəsinin təhlilinə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, hələ də bir çox MDB dövlətlərində elektron dövlətin formalaşdırılması aşağı tempdə gedir. Müşahidələrə görə, bu dövlətlərdə vergi, gömrük sahələri tam elektronlaşdırılsa da, e-təhsil, distant təhsil və digər sahələrin inkişafına yetərinə diqqət ayrılır.

Müstəqilliyin ilkin dövrlərində MDB dövlətlərində hüquqi bazada olan boşluq və ziddiyyətlər insan hüquqları institutunun inkişafında başlıca maneə rolunda çıxış edirdi. Tədricən normativ bazanın təkmilləşdirilməsi, informasiya sahəsində bir çox kateqoriyalara qanunvericinin öz münasibətini bildirməsi və bütün bunların təcrübəyə tətbiqi MDB məkanında informasiya cəmiyyətinin inkişafına təkan vermişdir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, əksər MDB dövlətləri informasiyaşəkilləndirmə proseslərini sürətlə davam etdirir.

Cədvəl 5.1.

¹ Elektron Hindistan üzrə rəqəmsal idarəçilik strategiyaları. <http://e-society.az/elektron-hindistan-uzr%C9%99-r%C9%99q%C9%99msal-idar%C9%99cilik-strategiyalari/>

Cədvəl 5.2.

“Elektron Avropa”nın prioritet istiqamətləri	
Daha sürətli, ucuz və təhlükəsiz İnternet	
• İnternetə daha ucuz və sürətli çıxış; • Tələbə və tədqiqatçılar üçün daha sürətli İnternet; • Təhlükəsiz şəbəkələr və smart-kartlar;	
İnsanlar və biliklərlə bağlı investisiyalar	
• Avropa gəncləri rəqəmsal əsrdə; • İqtisadiyyatda biliklərə əsaslanan əmək fəaliyyəti; • Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatda hamılıqla iştirak;	
İnternetdən istifadənin təşviqi	
• Elektron kommersiyanın inkişafı; • Dövlət orqanlarının elektron idarəetməsi; • Onlayn səhiyyə; • Ümumdünya şəbəkəsi üçün rəqəmsal bazanın yaradılması; • Nəqliyyat axınının avtomatlaşdırılması.	

Cədvəl 5.3.

Asiya modeli			
Yaponiya	Asiya pələngləri	Hindistan	MDB dövlətləri

VI FƏSİL

İNFORMASIYANIN ANLAYIŞI, TƏSNİFATI VƏ ONUN HÜQUQİ REJİMİ

6.1. İnformasiyanın anlayışı, sosial, hüquqi təbiəti və təsnifatı

Ümumi anlamda, informasiya hüququnun predmetini informasiya sahəsində münasibətlər təşkil edir. Ona görə də informasiya hüquq münasibətlərinin obyekt qismində **“informasiya”** aparıcı mövqeyə malikdir. İnformasiya və onun fəlsəfi, sosial, hüquqi mahiyyəti ilə bağlı bir çox elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bu fenomenin geniş aspektli xarakteri ilə əlaqədar olaraq, ədəbiyyatda ona müxtəlif nəzər-nöqtələrindən yanaşılır. Mənbələrdə “informasiya” anlayışının latın sözü olan “informatio” (lat. *informatio* – məlumatlandırmaq, formaya salmaq) sözündən yarandığı göstərilir. Fəlsəfi anlamda informasiya məlumatların (məlumat vermənin) köməyiylə real dünyanın təsviri, əks olunan müxtəliflik, fərqlilik kimi nəzərdən keçirilərək dəyərləndirilir. Məlumat vermə isə informasiyanın nitq, mətn, şəkil, qrafik, cədvəl, elektron və s. formada təqdim olunması deməkdir. Burada əks etdirən obyekt əks olunan obyekt haqqında məlumatları özündə birləşdirir və belə əks olunmanın dörd növü fərqləndirilir:

- cansız təbiətdə elementar əks olunma – elementar informasiyanı yaradır;
- canlı təbiətdə bioloji əks olunma – bioloji informasiyanı yaradır;
- cəmiyyətdə sosial əks olunma – sosial informasiyanı formalaşdırır;
- süni təbiətdə əks olunma – avtomatlaşdırılmış qurğularda texniki-kibernetik informasiyanın meydana çıxmasına gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür izah “informasiya” termininin mahiyyətini tam açmır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də informasiyaya qısa və ümumi mənada anlayış verilir: “İnformasiya – məlumatlar məcmusu; informasiya anlayışlarından biridir”.¹ Rus dilçilərindən olan S.İ. Ojeqov öz lüğətində informasiyanı həm ətraf mühit və onunla əlaqədar baş verən proseslər haqqında məlumatlar, həm də hər hansı bir məsələ haqqında məlumat verən xəbər kimi izah edir.² Göründüyü kimi, nə fəlsəfi, nə də lingvistik baxımdan informasiya anlayışının şərhı informasiya hüquq elmi üçün yetərli hesab olunmur. Ona görə də hüquqi ədəbiyyata və informasiya cəmiyyətinə dair baxışlara nəzər salmaqla, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən informasiyaya verilən anlayışları şərh etmək yerinə düşərdi.

XX əsrin 50-ci illərində informasiya nəzəriyyəsinin banisi **Norbert Viner** (1894-1964) informasiyanı bizim və hisslərimizin ətraf mühitə qarşı uyğunlaşması prosesində əldə olunan məlumatlar kimi müəyyənləşdirirdi.³ Məsələ burasındadır ki, N. Viner informasiyanı daha çox psixoloji və fəlsəfi aspektdən şərh edirdi. Onun fikrincə, əldə olunmuş məlumatlar insan beyni və sinir sistemi ilə əlaqələndirilir, onların toplanması,

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 550.

² Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. 22-е изд. Москва: Русский язык, 1990, с. 253.

³ Винер Н. Кибернетика и общество. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1958, с. 31.

qarşı-qarşıya müqayisə olunmasından sonra həmin məlumatlar insanın informasiya ehtiyatına əlavə olunur və onun sonrakı hərəkətlərinə öz təsirini göstərir. Məhz buna görə də insanın obyektiv gerçəkliklə informasiya əlaqəsinin dörd elementi vardır: xarici mühit (obyektiv gerçəklik), şüur (insanın beyni və sinir sistemi), obraz (məzmunun qeyd olunması, işarələnməsi) və məqsəd (adaptasiya, uyğunlaşma). Sadalanan bu elementlər içərisində N.Viner obrazı əsas element kimi qiymətləndirir.¹ Tədqiqatlarının nəticəsi olaraq o qeyd edir ki, informasiya nə materiyadır, nə də enerjidir, informasiya elə informasiyadır.²

“İnformasiya əsrinin atası” sayılan amerikalı alim **Klod Elvud Şennon** (1946-2001) ona qədər olan bütün yanaşmaları ümumiləşdirərək, informasiyanın kəmiyyət və ya statistik nəzəriyyəsini formalaşdırmışdır.³

1963-cü ildə **Yuliy Anatolyeviç Şreyder** (1927-1998) köhnə “tezaurs” terminini (bilik ehtiyatlarının xəzinəsi) yenidən gündəmə gətirdi və informasiyanın quruluşu və tərkibini müəyyənləşdirmək üçün metodları işləyib hazırlamağa cəhd göstərdi. Bununla da o, informasiyanın semantik nəzəriyyəsini inkişaf etdirdi. Y.A.Şreyder hesab edirdi ki, informasiyanın tərkibi və quruluşunun zənginliyi onun qəbuluna və səmərəliliyinə də öz təsirini göstərir. Deməli, Şennon nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, Şreyderin semantik nəzəriyyəsi informasiyanın ötürülməsi məsələsini ikinci plana keçirdi və informasiyanın semantik əhəmiyyətinə diqqəti artırdı. Belə ki, semantik nəzəriyyə informasiya mənbəyindən hər hansı bir informasiyanın qəbulu üçün mütləq tezaursun – biliklər ehtiyatının olmasını zəruri şərt kimi müəyyənləşdirirdi. Lakin qeyd etməliyəm ki, informasiyanın bu kimi xüsusiyyətlərini informatika elmi öyrənir. İnformasiya hüququ çərçivəsində informasiya ictimai münasibətlərin obyektı, hüquqi tənzimləmənin predmeti kimi şərh olunsa, daha yaxşı olar. Ona görə də mövzu çərçivəsində fəlsəfi, riyazi və kibernetik problemlərə bir qədər səthi yanaşıaraq, informasiyanın sosial və hüquqi təbiəti, onun növləri barədə problemlərə daha geniş yer veriləcəkdir.

İnformasiya hüquq elmi sahəsində müxtəlif monoqrafiya və dərsliklərdə informasiya anlayışı fərqli aspektlərdən şərh olunur. Belə ki, bir çox tədqiqatçılar (İ.L.Baçilo və başqaları) informasiyaya geniş aspektdən yanaşıaraq, informatikanın tədqiqat obyektı olan informasiya nəzəriyyələrinə də xüsusi diqqət ayırırlar. Təbii ki, müasir cəmiyyət həyatının bütün sahələrində informasiya anlayışından danışmaq mümkündür. Sadəcə olaraq, informasiya hüququ fənni çərçivəsində informasiyanın hüquqi aspektdən şərhı daha məqsədəuyğundur.

Bir çox müəlliflər informasiyanın həyat tsiklini aşağıdakı ardıcılıqla müəyyən edirlər: yaradılma – yayılma – yenidən emal, dəyişdirilmə – istifadə, istehlak.⁴ Bu tərz yanaşma digər müəlliflər tərəfindən də qəbul olunur və informasiya prosesinin elementləri ətraflı şərh edilir. Müəlliflərin mövqeyinə görə, informasiya onun əsas əməliyyatlarında, yəni informasiya prosesində mövcud olur ki, məhz həmin əməliyyatlar informasiyanın hərəkətinin quruluşunu müəyyən edir. Bu əməliyyatlara daxildir:

¹ Кузнецов П.У. Основы информационного права: Учебник для бакалавров. Москва: Проспект, 2016, с. 32-33.

² Винер Н. Кибернетика. Москва: Наука, 1983. с. 125.

³ Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. Москва: Иностранная литература, 1963, 832 с.

⁴ Копылов В.А. Информационное право. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2002, с. 29.

– İnformasiyanın yığılması (toplanması) – informasiyanın sistemdə cəmləşdirilməsi, informasiya axınının təşkilidir.

– İnformasiyanın ötürülməsi – informasiyanın müəyyən əlaqə kanalları ilə yerdəyişməsi prosesidir.

– İnformasiyanın qeydiyyatı – informasiyanın konkret daşıyıcıda qeyd olunması prosesinin nəticəsidir.

– İnformasiyanın saxlanması – informasiyanın toplanması və onun məzmununun tamlıqla saxlanması prosesidir.

– İnformasiyanın emalı – hər hansı bir sistemin tələb və vəzifələrindən irəli gələrək, ilkin informasiyadan yeni (törəmə) informasiyanın əldə olunmasıdır.

– İnformasiyanın istifadəsi – informasiyanın idarəetmə, elmi, kommersiya və başqa sahələr üzrə fəaliyyət zamanı tətbiqidir.

– İnformasiyanın təqdim olunması – informasiyanın müəyyən şəxslər dairəsi tərəfindən əldə olunmasına istiqamətlənmiş hərəkətlər və ya informasiyanın konkret şəxslər dairəsinə ötürülməsi prosesidir.

– İnformasiyanın yayılması – informasiyanın qeyri-müəyyən şəxslər dairəsi tərəfindən əldə olunmasına istiqamətlənmiş hərəkətlər və ya informasiyanın qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə ötürülməsi prosesidir.¹

Sadəliklə bu əməliyyatlar hər biri informasiya proseslərinin tərkibinə daxildir. Lakin informasiya anlayışını yalnız informasiya prosesi çərçivəsində məhdudlaşdırmaq onun texniki termin kimi qəbul olunmasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də müəlliflərin yanaşmasını birmənalı şəkildə qəbul etmək düzgün hesab olunmur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə nəzər salsaq görərik ki, bir neçə qanunda informasiyanın anlayışı verilmişdir. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsi və “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsi eyni anlayışı nəzərdə tutur:

“**İnformasiya** – yaranma tarixindən, təqdimat formasından və təsnifatından asılı olmayaraq istənilən fəaliyyət nəticəsində yaradılan, yaxud əldə olunan faktlar, rəylər, bilgiler, xəbərlər və ya digər xarakterli məlumatlardır”.

“Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə görə isə, məlumat dedikdə, təqdimat formasından asılı olmayaraq təbiətdə, cəmiyyətdə və dövlətdə baş vermiş hadisələr, proseslər, faktlar və şəxslər haqqında xəbərlər nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, məlumat anlayışı altında kütləvi informasiya vasitələrindən əldə olunan xəbərlər başa düşülür. Bəs kütləvi informasiya vasitələri nədir? – “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq, kütləvi informasiya vasitələri – dövrü mətbu nəşrlər, teleradio proqramları, informasiya agentlikləri, internet, kinoxronika proqramları və digər yayım formalarıdır. Demək, bu vasitələrlə yayılan məlumatlar xəbər qismində tanınaraq, “Məlumat azadlığı haqqında” Qanunla tənzimlənir.

¹ Информационное право: Учебник. / Л.Л.Попов, Ю.И.Мигачев, С.В.Тихомиров. Москва: Норма, Инфра-М, 2010, с. 18-19.

Qeyd olunan qanunların maddələrinin təhlilindən açıq-aydın görünür ki, qanunverici “informasiya” və “məlumat” anlayışlarını bir-birindən fərqləndirir. Problem ondadır ki, informasiyaya verilən anlayış daha geniş olub, xəbərləri də ehtiva edir. Eyni zamanda, “KİV haqqında” Qanunda kütləvi informasiyaya anlayış verilir. Belə olan təqdirdə, “Məlumat azadlığı haqqında” Qanunda məlumata anlayış verilməsi təkrarçılığa gətirib çıxarır. Fikrimizcə, yuxarıda adları çəkilən qanunlarda əks olunan informasiyanın anlayışı daha dolğun səciyyə daşıyır. Ona görə də “informasiya” və “kütləvi informasiya” terminlərinin ayrıca nəzərdə tutulması kifayət edir və məlumat anlayışının təsbitinə gerek qalmır.

Qanunvericinin informasiyaya verdiyi anlayışla bağlı digər maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, burada faktlar və məlumatlar eyniləşdirilir, yəni informasiya adı altında faktlar, rəylər, bilgilər, xəbərlər və ya digər xarakterli məlumatlar başa düşülür. Bəzi müəlliflərin fikrincə, belə eyniləşdirmə antroposentrik yanaşmadan¹ irəli gəlir. Hesab olunur ki, bu cür yanaşma müasir cəmiyyətdə İKT-nin geniş tətbiq olunduğu bir şəraitin tələblərinə cavab vermir. Çünki birincisi, informasiyaya yalnız məlumat kimi baxılması kompüter proqramlarında, kompüter şəbəkələrində, süni intellekt sistemlərində baş verən informasiya proseslərini şərh etməyə imkan vermir. İkincisi isə, antroposentrik yanaşma həddlərində canlı təbiətin genetik informasiyasının izahı mümkün olmur. Ona görə də müasir dövrdə informasiya anlayışı bir qədər fərqli aspektdən izah olunmalıdır. Bura yalnız insanlar arasında deyil, insan və avtomat maşınlar, avtomat maşınların öz arasında yaranan məlumatlar da aid edilməlidir.² Fikrimizcə, məsələnin bu dərəcədə dərinləşdirilməsinə lüzum yoxdur. Çünki qanunverici informasiyanı istənilən fəaliyyətin nəticəsi kimi qəbul edir. İKT-nin tətbiqi və EHM-in istifadəsi də nəticə etibarilə insan tərəfindən həyata keçirilir, yəni hər hansı bir fəaliyyət icra olunur və həmin fəaliyyətin nəticəsində informasiya əldə olunur.

Informasiyanın qanunvericilik qaydasında təsbiti eyni zamanda, informasiya hüququ çərçivəsində yeni bir institutu formalaşdırmış olur. Çünki müasir dövrdə informasiya anlayışı qanunvericilik aktlarında müxtəlif formalarda əks olunmuş “informasiya”, “kütləvi informasiya”, “informasiya ehtiyatı”, “sənəd”, “biometrik informasiya”, “ətraf mühitə dair informasiya”, “açıq informasiya”, “konfidensial informasiya”, “dövlət sirri”, “bank sirri”, “fərdi məlumatlar” və s. terminləri ehtiva edir. Məhz buna görə də hüquq ədəbiyyatında əksər müəlliflər informasiya hüququnun obyektləri sırasında “informasiyanın təşkilati forması” adlı yeni kateqoriyanın şərhini xüsusi vurğulayırlar. Onların fikrincə, bu halda hüquqi informasiyanın özü sistemliliyə malik olur və məzmununa müxtəlif kateqoriyalar daxil edilir.³ Hesab edirik ki, sadalanan bütün anlayışları və onların hüquqi tənzimlənməsini nəzərdə tutan informasiya hüquq normaları “informasiyanın hüquqi rejimi və ya hüquqi tənzimlənməsi”

¹ **Antroposentrizm** – yunan dilində “άνθρωπος” – “insan” və latın dilində “centrum” – “mərkəz” sözlərindən götürülüb, insanı kainatın mərkəzi elementi və dünyada baş verən bütün hadisələrin məqsədi kimi qiymətləndirən idealist baxışlardan ibarətdir.

² Чубукова С.Г., Элькин В.Д. Основы правовой информатики (юридические и математические вопросы информатики): Учебное пособие. Изд. второе, исправленное, дополненное / Под ред. доктора юридических наук, профессора М.М.Рассолова, профессора В.Д.Элькина. Москва: КОНТРАКТ, 2007, с. 30.

³ Бачило И.Л. Информация как предмет правоотношений // НТИ. Сер. 1, 1997, № 9, с. 17-25.

hüquqi institutunu yaratmış olur (həmin anlayışlar ayrı-ayrılıqda növbəti mövzularda şərh ediləcəkdir).

Baxmayaraq ki, informasiyanın hüquqi təbiəti onun digər elm sahələrindəki xarakteristikasından fərqlənir, bu anlayışın məzmununu müəyyənləşdirmək üçün onun bir neçə səviyyədə səciyyələndirilməsi barədə müxtəlif sahələrin nümayəndələri ortaq mövqeyə gəlmişlər. O.A.Qorodov öz elektron dərsliyində üç səviyyə fərqləndirir: sintaktik, semantik və pragmatik səviyyələr.¹ Mənbələrə görə, bu səviyyələrə bölgü Paul Beynon Davies (1957-) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Maraqlı cəhət onda özünü büruzə verir ki, O.A.Qorodovdan fərqli olaraq, P.B.Davies dörd səviyyəni fərqləndirir və empirik səviyyədən də bəhs edir.² Digər qrup müəlliflər isə semantik, linqvistik, pragmatik və texniki aspektləri ayırırlar.³ Fikrimizcə, semantik, pragmatik və sintaktik səviyyələrlə yanaşı, empirik və texniki səviyyələrin də müəyyən edilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki informasiya proseslərində İKT-nin tətbiqi şərtlərinin və təcrübə tərəflərin izahı təklif və tövsiyələrin verilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Doğrudur, bəzi hallarda informasiya ilə bağlı məsələlər İKT ilə əlaqəli olmaya bilər. Lakin rəqəmsal cəmiyyətin yarandığı şərtlər altında elektronlaşdırılmayan məlumatların əlverişlilik səviyyəsi aşağı olur. Bu baxımdan, texniki səviyyədə informasiyanın şərhə mütləq xarakter alır. Sadəcə olaraq, hüquqi aspektdən texniki problemlər tədqiqat obyektı olmadığı üçün yalnız bu səviyyənin qısa şərhı ilə kifayətlənmək daha düzgün olardı.

Texniki səviyyədə informasiyanın əldə olunması, emalı, yayılması və s. bu kimi proseslərdə texniki üsul və vasitələrin tətbiqi qaydaları nəzərdən keçirilir və informasiyaya texniki məhsul kimi baxılır.

Sintaktik səviyyədə informasiyaya işarələrin məcmusu və onların qarşılıqlı əlaqələri kimi baxılır. Sintaksisi dilin formal aspektləri maraqlandırdığı üçün hesab etmək olar ki, Viner və Şennonun kəmiyyət təsviri barədə fikirləri informasiyanın sintaktik təhlilinə əsaslanır.

Semantik səviyyədə informasiya işarələr və onların qeyd olunduğu obyektlər arasındakı əlaqə kimi qiymətləndirilir. Semantik informasiya dedikdə, təbii dildə ifadə olunan məntiqi cəhətdən qavranılması üçün anlaşılan mənaya malik olan informasiya başa düşülür. İnformasiyanın semantik nəzəriyyəsinə əsasən, informasiyanın iki – daxili (istənilən sistemin təşkilatilik xarakteristikası) və xarici (istənilən sistemin təşkilətmə vasitəsi) növlərini fərqləndirmək olar.

Praqmatik səviyyədə informasiya konkret şəraitlərdə insanlar tərəfindən yaradılan və istifadə olunan məhsul kimi şərh olunur. Bu səviyyədə informasiyanın müəyyən şəxslər dairəsi və ya bütövlükdə cəmiyyət üçün dəyəri və faydalılığı məsələsi həll edilir. Müəlliflər məhz bunu əsas götürərək, hesab edirlər ki, hüquqi mənada informasiyadan danışarkən, onun pragmatik səviyyədə şərhı əsas götürülməlidir, yalnız bu

¹ Городов О.А. Информационное право: Электронный учебник. Москва: Книжная индустрия, 2012, оперативная память 512 Mb, Глава 1.

² <https://en.wikipedia.org/wiki/Information>

³ Чубукова С.Г., Элькин В.Д. Основы правовой информатики (юридические и математические вопросы информатики): Учебное пособие. Изд. второе, исправленное, дополненное / Под ред. доктора юридических наук, профессора М.М.Рассолова, профессора В.Д.Элькина. Москва: КОНТРАКТ, 2007, с. 41-42.

halda informasiya fayda əlamətinə malik olduğu üçün informasiya hüquq münasibətlərinin obyektı kimi çıxış edir.

Nəhayət, sonuncu olan empirik səviyyədə informasiya bir təcrübə anlayış olaraq araşdırılır və ona hər hansı bir fəaliyyətin nəticəsi və ya obyektı kimi baxılır.

Informasiyanı biliklər və müasir dövrdə çox geniş istifadə olunan verilənlər anlayışından fərqləndirən nədir? – Verilənlər hadisələr və təzahürlər haqqında qeyd olunmuş məlumatlardır. Başqa sözlə, verilənlər uzun müddətli müşahidələr və ya texniki vasitələr, qurğular vasitəsilə qeyd olunmuş məlumatlardır. Bilik – qərarların qəbul edilməsi və ya məsələnin həlli üçün istifadə edilmiş və ya istifadə edilən, eləcə də qərarların qəbul edilməsi üçün yararlı hala gətirilmiş, emal olunmuş informasiyadır. Başqa sözlə, bilik – dəfələrlə istifadə olunaraq təsdiq edilmiş informasiyadır. Biliklər formal və qeyri-formal ola bilər. Formal biliklər qərarların qəbul edilməsini reqlamentləşdirən sənədlər, qərarların qəbul olunması üsul və metodikalrı, standartlar və normativlər şəklində mövcud olur. Qeyri-formal biliklər hər şeydən əvvəl, ixtisaslaşmış mütəxəssislərin bilik, səriştə və vərdişləri ola bilər. Qeyri-formal biliklər konkret olmayan kateqoriyadır. Lakin qərarların qəbulunda heç də az rol oynamır. Belə ki, istənilən idarəetmə (o cümlədən hüquqi) prosesinin uğuru qeyri-formal biliklərdən istifadə olunma dərəcəsiindən, mütəxəssislərin bacarıq və vərdişlərindən maksimum səviyyədə yararlanmadan birbaşa asılıdır.

Informasiyanın əlamətləri. Ədəbiyyatda informasiyanın müxtəlif əlamətləri barədə şərhələrə rast gəlinir və bu şərhələr informasiyaya hansı istiqamətdə yanaşmadan asılı olaraq dəyişir. Informasiya müxtəlif müəlliflər tərəfindən ya fəlsəfi, ya hüquqi, ya da sosial baxımdan izah olunur. Hüquq ədəbiyyatının ümumiləşdirilməsi nəticəsində informasiyanın aşağıdakı əlamətlərini ayırmaq olar:

Universallıq – o deməkdir ki, informasiyanın məzmunu müxtəlif hadisə və proseslərlə (fiziki, bioloji, sosial və s.) əlaqəli ola bilər, yəni universallıq informasiyanın məzmununun istənilən mövzuda olmasının mümkünliyünü ifadə edir. Qanunvericilikdə informasiyaya verilən anlayışda onun hər hansı bir fəaliyyət nəticəsində yaradılması və ya əldə olunması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu universallıq əlamətini bildirir. Ümumiyyətlə, informasiya geniş aspektli bir anlayış olaraq aşağıdakılar qismində çıxış edə bilər:

- təhsil və tərbiyə zamanı bilik mənbəyi kimi;
- ilkin səviyyədə vahid informasiya məkanına qədər mövcud münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi yolu ilə sistemin təşkili vasitəsi kimi;
- qərarların qəbulu zamanı, yəni idarəetmədə mənbə kimi;
- sistemdə təşkilatiliyin qiymətləndirilməsi tədbiri kimi;
- baş verən hadisə və proseslər haqqında məlumatların formalaşdırılması mənbəyi kimi;
- insan və cəmiyyətə ziyanverici təsir mənbəyi kimi;
- əqli mülkiyyətin obyektı kimi;
- informasiyanın yaradılması, saxlanması, istifadəsi, ötürülməsi və yayılması proseslərində əmtəə kimi.

Bütün bunlar informasiyanın universal bir anlayış olmasına gətirib çıxarır.

Informasiyanın universallığından irəli gələrək, əksər müəlliflər onu meqakateqoriya və ya superkateqoriya kimi qiymətləndirirlər. Məsələn, P.U.Kuznetsov hesab edir

ki, informasiya hər şeydən əvvəl obyektiv reallığı əks etdirən abstrakt hüquqi modeldir. Ona görə də onu ümumelmi anlayış hesab etmək olar. Bu, informasiyanın geniş aspektli olmasından irəli gəlir və onun meqakategoriya və ya superkategoriya olmasını şərtləndirir.¹

İdeallıq – hüquq ədəbiyyatında ətrafında geniş mübahisəli mövqelər olan bir əlamətdir. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfədə ideallığa dair iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmaya görə, insan şüuru tərəfindən yaradılan hər şey idealdır. İkinci yanaşma isə materiyaya deyil, insana xas olan hər şeyi ideal hesab edir. Hər iki halı informasiyaya tətbiq etsək, deməli ideallıq onun insan tərəfindən yaradılması ilə əlaqələndirilir. Hələ informasiya cəmiyyətinin yeni formalaşdığı dövrlərdə postindustrial cəmiyyət konsepsiyasının banilərindən sayılan D.Bell informasiya dedikdə, iqtisadiyyatda və sositumda axtarılan, emal edilən və qorunan, yayılan aprior resursu nəzərdə tuturdu.²

Doğrudur, əksər tədqiqatçılar (İ.L.Baçilo, V.N.Lopatin və başqaları) bu əlamətin keçici olmasını, informasiya qeyd olunduqdan sonra onun maddiləşməsinə qəbul edirlər. Onların fikrincə, informasiya bir anlayış olaraq, hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hərəkətləri nəticəsində və ya informasiyanın maddi daşıyıcıda qeyd olunmasından sonra özünü bürüzə verir.³ Hətta əksər müəlliflər (V.A.Kopilov və başqaları) ideallıq əlamətini deyil, fiziki ayrılmazlıq əlamətini irəli sürərək yazırlar ki, fiziki ayrılmazlıq informasiyanı maddi daşıyıcıdan ayırmağın mümkünsüz olduğunu bildirir.⁴ İ.A.Yurçenko informasiyanı materiyanın ayrılmaz atributu olaraq qiymətləndirir və onun hər hansı bir maddi əsası olmadan təsəvvür edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü vurğulayır.⁵ Digər qrup müəlliflər ümumiyyətlə, informasiyanın maddi anlayış olmadığını qeyd edirlər: “İnformasiya idealdır. İdeallıq o deməkdir ki, informasiya təbiətdə mövcud deyil, o, insan tərəfindən öz maraqlarının, tələbatlarının və məqsədlərinin təcrübədə həyata keçirilməsi zamanı yaradılır. İnsanın yaddaşında olduğu dövrdə informasiya ideal səciyyə daşıyır və onun maddi daşıyıcıya köçürülməsi heç də təbiətini dəyişərək, maddiləşməsi anlamına gəlməməlidir. Çünki maddi olan daşıyıcıdır, informasiyanın özü əvvəlki kimi ideal olaraq qalır”.⁶

Yuxarıda qeyd olunan fikir ayrılığına aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi: İnformasiya hər hansı bir formada ifadə olunmazsa, qeyd edilməzsə, onun mövcudluğunu müəyyənləşdirmək olmur. Bu təbii və birmənalı şəkildə qəbul olunan haldır. Lakin informasiyanın hər hansı maddi daşıyıcıya köçürülməsi onun həmin daşıyıcıdan asılı olması demək deyil. Problemin həlli üçün aşağıdakı sualın cavablandırılması kifayət edir: Hər hansı bir informasiyanın internet vasitəsilə ötürülməsi informasiyanı

¹ Кузнецов П.У. Основы информационного права: Учебник для бакалавров. Москва: Проспект, 2016, с. 36-37.

² Белл Д. Наступление постиндустриального общества. Опыт социального прогноза. Москва: Экзамен, 1973, с.21.

³ Бачило И.Л., Лопатин В.Н., Федотов М.А. Информационное право. СПб.: Юридический центр Пресс, 2001, с. 143-146.

⁴ Копылов В.А. Информационное право: Учебник. Москва: Юрист, 2002. с. 49-51.

⁵ Ковалева Н.Н. Информационное право России: Учебное пособие. Москва: Дашков и К, 2007, с. 12.

⁶ Чубукова С.Г., Элькин В.Д. Основы правовой информатики (юридические и математические вопросы информатики): Учебное пособие. Изд. второе, исправленное, дополненное / Под ред. доктора юридических наук, профессора М.М.Рассолова, профессора В.Д.Элькина. Москва: КОНТРАКТ, 2007, с. 36.

daşıyıcıdan ayırırımı? – Belə halda mahiyyət etibarilə, informasiyanın ilkin mənbəyi və məzmunu dəyişmir və bu da onun ideallığını bir daha təsdiq edir. XX əsrin 50-ci illərində Leon Brillyuen (1889-1969) tərəfindən müstəqil və asılı informasiya bölgüsünün aparılması bu problemin həllində atılan mühüm addımlardan biri kimi qiymətləndirilir.¹ Belə ki, müstəqil informasiya dedikdə, dərk etmə prosesi ilə əlaqələndirilən və maddi daşıyıcılar arasında sərbəst dövr edən informasiya başa düşülür. Məsələn, radio vasitəsilə hər hansı bir xəbərin yayılması və ya hər hansı bir insanın canlı danışığının yayımlanması.

Asılı informasiya isə əksinə, informasiyanın daşıyıcısından asılılığı ilə xarakterizə olunur. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, informasiya daşıyıcıdan nə qədər asılı olsa da, onun digər daşıyıcıya ötürülməsi zamanı informasiyanın məzmunu dəyişmir. Məsələn, elektron formada olan hər hansı bir məlumatın kağız formasında çap olunması heç də onun məzmununun dəyişməsinə səbəb olmur. Bu da bir daha təsdiq edir ki, məzmun baxımdan informasiya hər bir halda müstəqilliyi ilə fərqlənir. Deməli, “informasiya və maddi daşıyıcının ikili vahidliyi” əlaməti birmənalı şəkildə qəbul edilməməlidir.

Tükənməzlik – informasiyanın qeyri-məhdud zamanda və məkanda qeyri-məhdud subyektlər dairəsi tərəfindən istifadəsini nəzərdə tutur. Məsələn, hər hansı bir normativ hüquqi aktın ictimaiyyətə çatdırılması ondan istənilən zamanda istənilən şəxs tərəfindən istifadəyə imkan yaradır. Bu akta dəfələrlə müraciət olunub, müəyyən nəticələr çıxarıla bilər. Lakin bütün bunlar onun ilkin məzmununa təsir etmir və o, dəyişməz olaraq qalır.

Sistemlilik – informasiyanın hər bir halda təşkilati forma və növdə mövcudluğunu müəyyən edir. Belə ki, informasiya nəinki materiyanın sistemli quruluşunda bir vasitədir, o özü materiyanın sistemlilik səviyyəsini xarakterizə edir. İnformasiyanın təşkilati forması sənəddir ki, bu da informasiyanın mənbəyini və kimə məxsus olmasını müəyyənləşdirməyə əsas verir.

Kütləvilik – informasiyanın iki aspektini müəyyən edir: keyfiyyət və kəmiyyət aspektləri. Birinci aspekt informasiyanın ictimailiyini, hamı üçün ümumi olmasını müəyyən edirsə, ikinci aspektdə informasiyanın kütləviliyi onun geniş istifadəçi şəbəkəsində yayılmasını göstərir.

Selektivlik – informasiya nəzəriyyəsində seçim prinsipi qeyri-müəyyənlik anlayışı ilə qarşı-qarşıya qoyulur. Bütün məsələlərdə, o cümlədən informasiyanın özünün toplanması, emalı və təhlili zamanı seçim prinsipi tətbiq olunur və bu qeyri-müəyyənliklərin qarşısını alır.

Davamlılıq (fasiləsizlik) – informasiyanın fasiləsiz olaraq hər bir halda inkişafını nəzərdə tutur.

Nüsxəlilik və yayılma – informasiyanın məzmununu dəyişmədən onun ötürülməsini və istənilən sayda (nüsxədə) yayılmasını göstərir.

İnformasiyanın keyfiyyəti – onun istifadəçilərin tələbatına cavab verən səviyyədə olmasını xarakterizə edən xüsusiyyətlərinin məcmusudur ki, bura daxildir:

¹ Городов О.А. Информационное право: Электронный учебник. Москва: Книжная индустрия, 2012, оперативная память 512 Mb, Глава 1.

– *Adekvatlıq* – obyekt haqqında informasiyanın bu obyektdən istifadənin məqsəd və vəzifələrinə nə dərəcədə uyğun gəldiyini əks etdirir;

– *Mötəbərlik* – informasiyanın obyektiv reallığa uyğunluğunu ifadə edir. Elmdə qeyri-mötəbər informasiyanın sonradan mötəbər informasiya kimi istifadəsi məqsədlə filtrasiya və statistik təhlil kimi metodlardan istifadə olunur. Belə ki, mötəbərliyin təmin olunması məqsədlə obyektlər çoxluğu içərisindən daha düzgünü seçilir;

– *Tamlıq* – informasiyanın qərarların qəbul edilməsi üçün yetərli olması deməkdir. İnformasiyanın tamlığı tədqiq edilən obyekt və ya proses haqqında toplanmış informasiyanın miqdarı ilə müəyyən edilir;

– *İnformasiyanın bolluğu* – o deməkdir ki, informasiya həтта təhrif olunduğu zamanda da ondan istifadə etməni mümkün edən səviyyədə və çoxluqda olmalıdır. Bu əlamət barədə yazan müəlliflər informasiyanın daha çox bol olduğu hallara vizual müşahidə, video vasitəsilə izlənen məlumatları daxil edirlər. Onların fikrincə, Elektron-Hesablama Maşınlarında toplanan məlumatların istifadəsi zamanı bolluq məlumatların saxlanması üçün böyük həcmdə elektron resurslar tələb etdiyi üçün müəyyən mənada çətinlik törədə bilər. Lakin müasir elmdə məlumatların sıxılması təcrübəsinə çox rast gəlinir və bu üsulla informasiyanın bolluğunu təmin etmək olar. Çünki belə bolluq mötəbərliyin və adekvatlığın təmin olunmasına xidmət edir;¹

– *Obyektivlik* – informasiyanın obyektiv gerçəkliyə uyğun olmasını ifadə edir;

– *Əlyetərlik* – informasiyanın əldə olunmasının mümkünlüyünü bildirir;

– *Dəqiqlik* – informasiyanın təhrif edilməməsi, obyektiv reallıqla informasiya arasında fərqlin olmamasıdır;

– *Aktuallıq* – informasiyanın cari zaman kəsiyinə uyğun olmasını ifadə edir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, mövcud zamana aid olmayan məlumatlar yararsız hesab olunmalıdır. Bir halda səmərəli olmayan informasiya başqa halda qərarların qəbulu üçün əhəmiyyət kəsb edə bilər;

– *Anlaşıqlılıq* – informasiyanın onu qəbul edən subyekt tərəfindən tam başa düşülməsini ifadə edir.

V.M.Boer informasiyanın keyfiyyətinə təsir edən amillərə aşağıdakıları daxil edir: elmilik və obyektivlik; mötəbərlik; konkretlik; tamlıq; kifayətlilik; aktuallıq və yenilik.²

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, informasiyanın əlamət və xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Geniş məzmunu malik olan bu anlayışa hüquq ədəbiyyatında verilən şərhlər onun normativ izahından fərqlənir. Belə ki, leqal anlayışda informasiyanın əsasən universallığı və onun məzmunu müəyyənləşdirilir. Qalan əlamətlərin təhlili isə informasiya hüquq elminin tədqiqat obyektlərindən biri kimi çıxış edir.

İnformasiyanın təsnifatı. İnformasiyanın müxtəlif meyarlar əsasında təsnifatı aparılır. N.N.Kovalyova yayılma və təqdimat qaydasından asılı olaraq dörd qrup informasiyanı ayırır:

¹ Чубукова С.Г., Элькин В.Д. Основы правовой информатики (юридические и математические вопросы информатики): Учебное пособие. Изд. второе, исправленное, дополненное / Под ред. доктора юридических наук, профессора М.М. Рассолова, профессора В.Д. Элькина. Москва: КОНТРАКТ, 2007, с. 37-38.

² Боер В.М. Правовая информированность и формирование правовой культуры личности (вопросы теории): Дис. ... канд. юрид. наук. СПб., 1993, с. 44.

- müstəqil yayılan informasiya;
- müvafiq münasibətin iştirakçılarının razılığı əsasında tədqim olunan informasiya;
- qanunvericilik qaydasında yayılması və tədqim edilməsi müəyyən edilmiş informasiya;

- yayılması və tədqim olunması qanunvericiliklə məhdudlaşdırılan informasiya.¹

Bundan başqa, təşkilatilik səviyyəsinə görə sənədləşdirilmiş və başqa informasiya, sistemləşdirilmiş (kataloq, ensiklopediya və s.) və sistemləşdirilməmiş informasiya fərqləndirilir.

Daşıyıcının növünə (qeyd olunma formasına) görə kağız daşıyıcılarda əks olunan informasiya, video və səs formasında informasiya, kompüter informasiyası, şifahi informasiya, enerji-informasiya mübadiləsində energetik (bioloji) informasiya növləri ayrılır.

Funksional təyinatına görə kütləvi və sahəvi (peşəkar) informasiyaya bölgü aparılır və s.²

Belə təsnifat meyarlarının sayını artırmaq olar. Lakin informasiya hüququ çərçivəsində əsas etibarilə iki bölgüyə diqqət yetirilməlidir.

I. Hüquq sistemində roluna görə **hüquqi və qeyri-hüquqi informasiya** fərqləndirilir. Hüquqi informasiya özü də iki mənada başa düşülür. Dar mənada hüquqi informasiya hüquq normalarında nəzərdə tutulan informasiyanı ehtiva edir. Geniş mənada informasiya dedikdə isə hüquq və onunla bağlı olan bütün hadisə və proseslər haqqında məlumatlar nəzərdə tutulur. Hüquqi informasiya hüquqyaratma, hüququn tətbiqi və hüquqmühafizə fəaliyyəti nəticəsində yaradılır və normativ (məsələn, qanunlar) və qeyri-normativ (məsələn, məhkəmə hökmü) ola bilər. Deməli, informasiya hər şeydən əvvəl, dövlət idarəetməsi üçün zəruri resurs kimi çıxış edir. Elə ona görə də bir çox tədqiqatçıların mövqeyinə görə, hətta qanunvericilik orqanının qəbul etdiyi hüquqi aktlar belə informasiyanın xüsusi növüdür və ona görə də informasiya hakimyyət orqanlarının fəaliyyətinin nəticəsini təşkil edir.³

Qeyri-hüquqi informasiyaya gəldikdə isə, bu növ informasiya kütləvi informasiyaya və mülki hüquqların obyektı olan informasiyaya bölünür. Yəni qeyri-hüquqi informasiya altında hüquq normalarının göstərişinə riayət etməklə yaradılan informasiya nəzərdə tutulur. Bəzi müəlliflər isə hüquqi və qeyri-hüquqi informasiyaya bölgünü başqa istiqamətdə apararaq, fərdi-hüquqi xarakterli informasiyanı da fərqləndirirlər. Belə ki, S.Q.Çubukova və V.D.Elkin fərdi-hüquqi xarakterli informasiyanı hüquqi informasiyanın növü kimi qiymətləndirərək, bura informasiya hüquqlarının və başqa subyektiv hüquqlarının realizəsinin nəticəsi olan və hüquqi nəticələr doğuran müxtəlif müqavilə, sorğu, ərizə, şikayət və s. daxil edirlər. Qeyri-hüquqi informasiya dedikdə isə, müəlliflər hüquq münasibətlərinin obyektı olan müxtəlif növ informasiyaları (dövlət, peşə, kommersiya sirri və s.) aid edirlər.⁴

¹ Ковалева Н.Н. Информационное право России: Учебное пособие. Москва: Дашков и К, 2007, с. 18.

² Информационное право: Учебник. / Л.Л.Попов, Ю.И.Мигачев, С.В.Тихомиров. Москва: Норма, Инфра-М, 2010, с. 19.

³ Тихомиров Ю.А. Публичное право. М., 1995. С. 198-199.

⁴ Чубукова С.Г., Элькин В.Д. Основы правовой информатики (юридические и математические вопросы информатики): Учебное пособие. Изд. второе, исправленное, дополненное / Под ред. доктора юридических наук, профессора М.М. Рассолова, профессора В.Д. Элькина. Москва: КОНТРАКТ, 2007, с. 45-49.

II. İkinci təsnifat meyarı qismində informasiyaya çıxışın (əlyetərliyin) səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Bu meyarla görə ***açıq və əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiya*** fərqləndirilir. Belə fərqləndirmə qanunvericilik qaydasında da təsbit olunmuşdur (“İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsi, “Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsi və “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsi). **(BAX: Cədvəl 6.1)**

6.2. Açıq informasiya və onun hüquqi rejimi

“İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 34.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə əldə olunması məhdudlaşdırılmayan informasiyalar **açıq informasiyalar** sayılır. Bu norma açıq informasiyanın anlayışını tam ifadə etmir. Daha dolğun izah “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddəyə görə:

“Açıq informasiya – əldə olunması, işlənməsi, verilməsi və ya istifadəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə məhdudlaşdırılmayan və ümumi istifadə üçün təyin olunmuş sənədləşdirilmiş informasiyadır”.

Maddənin məzmunundan göründüyü kimi, açıq informasiyanın hüquqi rejimini xarakterizə edən ən başlıca cəhət onun qanunla məhdudlaşdırılmamasıdır. Bu normanın təminatı məqsədilə qanunverici ikitərəfli addım atmışdır:

– Əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiyanın dairəsinin müəyyənləşdirilməsi və onlar üçün ayrıca hüquqi rejim təyin edilməsi ilə;

– Qanunvericilik qaydasında konkret subyektlərin üzərinə informasiyanı açıqlamaq vəzifəsinin qoyulması ilə.

Birinci halda müxtəlif məhdud istifadəsi nəzərdə tutulan informasiya növləri (dövlət, peşə, kommersiya sirri və s.) üçün xüsusi tənzimlənmə qaydaları müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda, elektronlaşma və informasiyalaşdırma proseslərində bu qaydalara mütləq şəkildə riayət olunur (əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiya növləri növbəti paraqraflarda ətraflı şərh olunacaqdır).

İkinci halda isə qanunverici informasiya sahibləri üçün göstəriş metodu vasitəsilə bir sıra vəzifələr müəyyənləşdirmişdir ki, burada ilk növbədə, onların malik olduğu və ya ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəticəsində yaradılmış, yaxud əldə olunmuş informasiyanı açıqlaması vəzifəsi qeyd olunmalıdır (maddə 29.1). İnformasiya sahibləri kimdir? – “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cu maddəsinə əsasən, informasiya sahibləri aşağıdakılar sayılır:

– dövlət orqanları və bələdiyyələr;

– ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslər (o cümlədən publik hüquqi şəxslər), həmçinin normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə xidmət göstərən özəl hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər. Sadalanan bu informasiya sahiblərinin vəzifələri və məsuliyyəti yalnız ictimai funksiyaların yerinə yetirilməsi, yaxud normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə göstərilən xidmət nəticəsində

yaranan və ya əldə edilən informasiyalar üzrə müəyyən olunur. Deməli, həm bu normaya, həm də Qanunun 29.1-ci maddəsinə əsasən, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı əldə olunan informasiya açıq informasiya sayılır. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə görə, ictimai informasiya – qanunlarla və ya digər normativ hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilən ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi prosesində yaradılan və ya əldə edilən faktlar, rəylər, bilgilərdir. Qanunun bir çox maddələrinin (məsələn, 29.2-ci, 30.1-ci maddə və s.) şərhindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bu Qanunda ictimai informasiya adı altında qanunverici açıq informasiyanı nəzərdə tutur. Ona görə də açıq informasiyanın anlayışının Qanunun 3-cü maddəsində əsas anlayışlar sırasında göstərilməməsini bu cür izah etmək olar.

Bundan əlavə, aşağıdakılar da informasiya sahiblərinə bərabər tutulur:

– əmtəə bazarında hökmran mövqe tutan, xüsusi və ya müstəsna hüquqa, yaxud təbii inhisara malik olan hüquqi şəxslər – malların və xidmətlərin təklif edilməsi şərtlərinə və onların qiymətlərinə, həmin şərtlərdə və qiymətlərdə dəyişikliklərə aid informasiyalar üzrə;

– tamamilə və ya qismən dövlət mülkiyyətində, yaxud asılılığında olan qeyri-kommersiya təşkilatları, büdcədən kənar fondlar, həmçinin dövlətin üzvü olduğu və ya iştirak etdiyi kommersiya birlikləri – dövlət büdcəsindən verilmiş vəsaitdən və ya onlara ayrılmış əmlakdan istifadəyə aid informasiyalar üzrə.

Açıq informasiyanın hüquqi rejiminin qanunla müəyyən edilməsində əsas məqsəd cəmiyyətin maraqlarını daha asan və daha operativ şəkildə təmin etmək və çoxsaylı informasiya sorğularını azaltmaqdan ibarətdir. Bu, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 29.1-ci maddəsində birbaşa şəkildə əks olunmuşdur. Bununla yanaşı, dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın, o cümlədən əsas insan hüquq və azadlıqlarının təminatı da əsas məqsədlər qismində çıxış edir. Belə ki, Qanunun açıqlanması məcburi olan informasiyalara daxil etdiyi bütün məlumatlar vətəndaşların dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətinin həyata keçirilməsi formaları, insanların maddi və sosial həyat şəraitinin səviyyəsi, eləcə də əsas hüquq və azadlıqların təminatına yönəlmiş tədbirlərin realizəsi ilə bağlı prioritet istiqamətləri əhatə edir. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cu maddəsində aşağıdakı informasiyaların açıqlanması informasiya sahiblərinin üzərinə vəzifə kimi qoyulmuşdur: ümumiləşdirilmiş statistik məlumatlar, o cümlədən cinayətlərin və inzibati xətalərin ümumiləşdirilmiş statistikas; büdcə proqnozları; dövlət orqanlarının struktur bölmələri haqqında əsasnamələr; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin fəaliyyətləri ilə bağlı hazırlanmış təlimatlar; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin ştat cədvəlləri, həmin idarələrdə çalışan vəzifəli şəxslərin adları, soyadları, telefon nömrələri, elektron poçt ünvanları, həmçinin onların təhsili və ixtisasları barədə məlumatlar; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin fəaliyyəti barədə hesabatlar; ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərin rəhbər orqanlarında çalışanların adları və soyadları, elektron poçt ünvanları; dövlət və bələdiyyə satınalmalarının şərtləri, nəticəsi, eləcə də dövlət və bələdiyyə əmlakının satılması, onun üzərində əmlak hüquqlarının dəyişməsi barədə məlumatlar; dövlət orqanları və bələdiyyələrin, eləcə də ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslər, həmçinin normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial

sahələrdə xidmət göstərən özəl hüquqi şəxslər və fiziki şəxslərin aldıqları kreditlər, qrantlar onların şərtləri və istifadəsi haqqında məlumatlar; normativ hüquqi aktların layihələri razılaşdırmaya və ya təsdiq olunmağa göndərildiyi andan; normativ hüquqi aktlar qüvvəyə mindiyi gündən; ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərin (o cümlədən publik hüquqi şəxslərin) fəaliyyətinə dair hesabatlar, onların gəlirləri və xərcləri barədə məlumatlar; dövlət büdcəsinin¹ və icmal büdcənin² icrası barədə hesabatlar; ətraf mühitin vəziyyətinə, ətraf mühitə ziyan vurulmasına və təhlükəli ekoloji təsirlərə dair məlumatlar; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin əmr, sərəncam və qərarları – əmr, sərəncam və qərarlar qüvvəyə mindiyi gündən; dövlətin ictimai əhəmiyyətli konsepsiyalarının, inkişaf planlarının və proqramlarının layihələri təsdiq olunmağa təqdim edilənədək; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin vakansiyaları haqqında məlumatlar; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin mal və xidmətlərinə dair məlumatlar; dövlət orqanları və bələdiyyələr tərəfindən təsis edilmiş və ya onların iştirakı ilə fəaliyyət göstərən özəl hüquqi şəxslərə dövlət büdcəsindən verilmiş vəsaitdən və ya onlara ayrılmış əmlakdan istifadəyə dair məlumatlar; kütləvi tədbirlərin proqramları; dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin göstərdikləri xidmətlə bağlı dəyişikliklərə dair məlumatlar – bu dəyişikliyin edilməsinə ən gec on gün qalanadək; dövlət və bələdiyyə orqanları rəhbərlərinin qəbul saatları barədə məlumatlar; dövlət və bələdiyyə müəssisələrində qüvvədə olan əmək haqqı dərəcələri, əməyin ödənilməsinə dair təlimatlar, habelə əlavə haqların ödənilməsi qaydaları və xüsusi güzəştlər barədə məlumatlar; ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərin (o cümlədən publik hüquqi şəxslərin), həmçinin normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə xidmət göstərən özəl hüquqi və fiziki şəxslərin bu funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə bağlı malik olduqları informasiyalar; əmtəə bazarında hökmran mövqə tutan, xüsusi və ya müstəsna hüquqa və yaxud təbii inhisara malik olan hüquqi şəxslər malların və xidmətlərin təklif edilməsi şərtlərinə və onların qiymətlərinə, həmin şərtlərdə və qiymətlərdə dəyişikliklərə aid informasiyalar – şərtlərin təklif edilməsinə və ya həmin şərtlərdə və qiymətlərdə dəyişiklik edilməsinə azı 30 gün qalmış; tamamilə və ya qismən dövlət mülkiyyətində, yaxud asılılığında olan qeyri-kommersiya təşkilatlarına, büdcədənəknar fondlara, həmçinin dövlətin üzv olduğu və ya iştirak etdiyi kommersiya birliklərinə dövlət büdcəsindən verilmiş vəsaitdən və ya onlara ayrılmış əmlakdan istifadəyə aid informasiyalar; əhaliyə göstərilən ictimai xidmətlər haqqında, habelə xidmət göstərilməsi zamanı onların qiymətlərində edilən dəyişikliklər barədə məlumatlar – bu dəyişikliklər edilənədək; məhkəmə aktları; qanunla nəzərdə tutulduğu həddə dövlət reyestrləri haqqında məlumatlar; informasiya sahiblərinin reyestri; ictimai rəy sorğusunun nəticələri; informasiya sahibinin mülkiyyəti və mülkiyyət öhdəliyi haqqında məlumatlar; dövlət sirri təşkil edən məlumatların siyahısı; açıqlanması xüsusi qanunla, beynəlxalq müqavilələrlə və

¹ **Dövlət büdcəsi** – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vəsaiti ilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir.

² **İcmal büdcə** – dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin (büdcədənəknar əməliyyatlar da daxil olmaqla) və büdcədənəknar dövlət fondlarının gəlir və xərclərini funksional və iqtisadi təsnifata uyğun paraqraflar səviyyəsində əks etdirən maliyyə sənədidir.

ya onların əsasında qəbul edilən normativ aktlarla müəyyənləşdirilən informasiyalar, yaxud informasiya sahibinin açıqlanmasını zəruri saydığı digər məlumatlar.

Yuxarıda sadalanan bu informasiyalar informasiya sorğusunun predmeti ola bilməz. Lakin burada bir istisna hal vardır. Belə ki, Qanunun 22.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq, informasiyanın rəsmi təsdiq edilərək verilməsi sorğuçunun hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi və ya vəzifəsinin icrası üçün tələb olunursa, informasiya sahibi həmin informasiyanı, o cümlədən açıqlanmış informasiyanı rəsmi təsdiqlə birlikdə verməlidir.

Bundan əlavə, Qanun açıqlanması təcili sayılan informasiyaların dairəsini də müəyyənləşdirir və bunu informasiya sahibinin üzərinə imperativ qaydada vəzifə kimi qoyur: “İnformasiya sahibi insanların həyatı, sağlamlığı və əmlakı, yaxud ətraf mühit üçün yaranan təhlükə, ictimaiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər hadisələr və faktlar barədə informasiyanı, həmin təhlükənin qarşısını almaq və onun mümkün olan nəticələrini azaltmaq məqsədi ilə dövrü mətbuatda, teleradio verilişlərində və İnternet informasiya ehtiyatlarında təcili surətdə açıqlanmalıdır” (maddə 31.3).

Açıq informasiyanın cəmiyyət üzvləri üçün əlyətərliyinin təmin olunması zəruri şərt hesab olunur ki, bu da “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda informasiya sahiblərinin üzərinə vəzifə kimi qoyulmuşdur: informasiya sahibi ictimai informasiyanı elə üsulla açıqlamalıdır ki, bu informasiya ehtiyacı olan hər kəsə mümkün qədər tez çatsın (maddə 31.1). Qanunverici informasiyanın açıqlanmasının aşağıdakı üsullarını müəyyənləşdirir:

- internet informasiya ehtiyatlarında açıqlanma;
- kütləvi informasiya vasitələrində açıqlanma;
- rəsmi nəşrlərdə açıqlanma;
- kitabxanalarda, ictimai informasiya mərkəzlərində, kütləvi istifadənin mümkün olduğu digər yerlərdə sənədlərlə tanış olmaq üçün şərait yaradılması yolu ilə;
- rəsmi və ya kütləvi tədbirlərdə açıqlanma;
- sorğu və ya məlumat kitabçalarında yayılması yolu ilə;
- brifinqlərdə¹, mətbuat relizlərində² və ya konfranslarında elan edilməsi yolu ilə;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulan başqa üsullarla.

Qeyd olunan üsullar sırasında ən geniş yayılmış üsul internet informasiya ehtiyatlarında açıqlanma hesab olunur. İnformasiya cəmiyyətinin qurulması üzrə Milli Strategiya və Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsində ən başlıca istiqaməti İnternet informasiya ehtiyatlarının yaradılması təşkil edir. Bütün dövlət və bələdiyyə orqanlarının saytlarının yaradılması və onlar haqqında açıq informasiyanın həmin saytlarda yerləşdirilməsi, müxtəlif portalların yaradılması açıq informasiyanın hər kəs üçün əlyətərliyini təmin edir.

¹ **Brifinq** – mətbuat nümayəndələrinin qısa yığıncağına deyilir. Belə toplantıda xüsusi səlahiyyətli şəxs tərəfindən hökumətin, hər hansı partiyanın, təşkilatın və ya ayrıca siyasi xadimin müəyyən məsələ üzrə mövqeyi açıqlanır.

² **Mətbuat relizi (press reliz)** – KİV-də çap olunmaq üçün mətbuat nümayəndələrinə ünvanlanmış və bir qayda olaraq hər hansı informasiya dəyəri olan məsələ barədə təşkilatın (və ya fərdi şəxslərin) münasibətini bildirməsi barədə məlumatları ehtiva edir. Press reliz hər bir təşkilatın PR (Public Relations (qısaldılmış forması pi-ar) – ictimaiyyətlə münasibətlər) sənədi hesab olunur.

Bununla yanaşı, “Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda da açıq məlumatlarla bağlı hüquq normaları vardır. Qanunun 6-cı maddəsində deyilir ki, məlumatın əldə edilməsi aşağıdakı yollarla təmin edilir: dövlət hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin öz fəaliyyətləri və qəbul olunmuş qərarları barədə məlumatlar vermələri yolu ilə; dövlət hakimiyyəti orqanlarında məlumatın əldə edilməsi üçün informasiya xidmətlərinin yaradılması ilə; statistik məlumatlardan, kitabxanaların, arxivlərin və muzeylərin fondlarından, habelə informasiya sistemlərindən maneəsiz istifadə edilməsi ilə; vətəndaşların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaradan fəvqəladə hallar, təbii fəlakətlər və qəzalar barədə əhaliyə dərhal məlumat verilməsi ilə; dövlətin təhlükəsizliyinə təhlükə yaradan fəvqəladə hallar barədə əhaliyə dərhal məlumat verilməsi ilə; kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən mətbuatda dövlət senzurasına yol verilməməsi ilə; normativ hüquqi aktların qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əhalinin nəzərinə çatdırılması ilə.

Sadələn bu hallar sırasında 1, 3 və 7-ci hal “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda da əks olunmuşdur. Altıncı halı məlumatın əldə olunması yolu deyil, prinsip kimi qiymətləndirmək daha düzgün olardı. Dörd və beşinci bəndlərə gəldikdə isə, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanunun 31.3-cü maddəsində öz əksini tapmış informasiyanın təcili açıqlanması əsasları qismində bu hallar göstərilmişdir. Yalnız ikinci üsul – dövlət hakimiyyəti orqanlarında məlumatın əldə edilməsi üçün informasiya xidmətlərinin yaradılması digər normativ hüquqi aktda nəzərdə tutulmamışdır. Cari dövrdə müxtəlif çağrı mərkəzlərinə müraciət etməklə məlumat əldə olunması hallarının geniş vüsət aldığını nəzərə alsaq, bu üsulun mühüm əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Onda belə bir sual ortaya çıxır: Telefon vasitəsilə hər hansı bir çağrı mərkəzindən məlumat alma informasiyanın və ya məlumatın əldə edilməsi yoxsa informasiya sorğusu kimi qiymətləndirilməlidir? – Əgər məsələyə qanunvericinin mövqeyindən yanaşsaq, “Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa görə, məlumat dedikdə, təbiətdə, cəmiyyətdə və dövlətdə baş vermiş hadisələr, proseslər, faktlar və şəxslər haqqında xəbərlər nəzərdə tutulur. Əgər informasiya xidmətlərinin yaradılması Qanunun 6-cı maddəsində məlumatın əldə edilməsinin təminat üsulu kimi göstərilibsə, deməli, çağrı mərkəzlərindən alınan məlumatlar bu Qanunla tənzimlənir. Onları hətta kütləvi informasiya kimi də qiymətləndirmək olar. Burada digər bir ziddiyyətli məsələ alınan məlumatın məzmunu ilə bağlıdır. Əgər məlumat ümumi xarakter daşıyarsa (məsələn, hər hansı bir qanunun tətbiqi ilə bağlı), bu zaman o qədər problem yaranmır. Lakin əgər məlumat sırf fiziki və ya hüquqi şəxsin özü ilə bağlıdırsa (məsələn, dövlət borcları barədə məlumatlar), o halda bir qədər çətinlik yaranır. Çünki belə növ məlumatlar qeydə alınmış olduğu üçün artıq məlumat kimi deyil, informasiya kimi qiymətləndirilir və “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir. Demək bu halda çağrı mərkəzindən alınan məlumatı informasiya sorğusu kimi qəbul etməliyikmi? – Qanun buna qadağa qoymur. Çünki informasiya sorğusunun təqdim edilməsinin həm şifahi, həm də yazılı forması yolveriləndir. Digər tərəfdən isə müxtəlif normativ hüquqi və normativ xarakterli aktlarla çağrı mərkəzləri vasitəsilə müraciətlər birbaşa şəkildə “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir. Lakin burada maraqlı tərəf ondan ibarətdir ki, çağrı mərkəzlərinə edilən

müraciətlərin özünün sual xarakterli olması da mümkündür. Sual xarakterli müraciəti isə nə, təklif, nə ərizə, nə də şikayət kimi qəbul etmək düzgün deyil (təklif, ərizə və şikayətin anlayışı növbəti fəsillərdə veriləcəkdir). Çünki burada hər hansı bir məlumatın təqdim olunmasından söhbət gedir. Bu, belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, çağrı mərkəzlərinə edilən müraciət məlumat azadlığının həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Eyni hal internet ehtiyatlarından istifadə etməklə, hər hansı bir informasiyanın əldə olunmasına da şamil edilir. Məlum olduğu kimi, müasir elektron cəmiyyətdə artıq arayışların və sair açıq məlumatların alınmasını da internet vasitəsilə icra etmək olar (məsələn, Elektron Hökumət Portalından). Müvafiq sayta giriş və çıxış addımları qeydə alındığı üçün belə müraciət özü də sorğu kimi qəbul olunmalıdır? – Bütün bu kimi sualların cavablandırılması məqsədilə etdiyimiz araşdırmaya əsaslanaraq, qeyd etməliyik ki, hər iki qanunun yenidən bir daha işlənməsinə ehtiyac vardır.

Açıq informasiyanın hüquqi rejimi ilə bağlı daha bir maraqlı tərəf müəlliflik və əlaqəli hüquqların obyektlərinin hüquqi tənzimləməsi ilə əlaqədar özünü buruzə verir. Hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflər açıq informasiyanın hüquqi rejimindən bəhs edərkən, müəlliflik və əlaqəli hüquqlarla bağlı məsələlərə də aydınlıq gətirirlər.¹ Doğrudur, müəlliflik hüququnda da əsərin açıqlanması həyata keçirilir ki, belə açıqlanma müəllifin razılığı ilə əsərin ilk dəfə kütləyə çatdırılması məqsədi ilə dərc edilməsi, kütləvi nümayiş etdirilməsi, kütləvi ifa olunması, efirə verilməsi və başqa üsullarla edilən hərəkətlərlə müşayiət olunur. Açıqlanan müəlliflik hüququnun obyektləri hər kəs tərəfindən istifadə oluna bilər. Lakin bu heç də o demək deyil ki, belə obyektlər də “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulmuş açıq informasiya ilə eyniləşdirilməlidir. Çünki Qanun müəlliflik və əlaqəli hüquqların obyektləri üçün ayrıca hüquqi rejim müəyyənləşdirir və burada müəllifin hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə əks olunan bir çox məhdudiyyətləri nəzərdə tutur.

Yuxarıda qeyd olunan qanunvericilik aktları açıq informasiyanın anlayışı, açıqlanması üsullarını tənzim edən hüquq normalarını ehtiva edir. Həmin normaların şərhindən görünür ki, açıq informasiyaya daxil edilən məlumatların dairəsinin bu qədər geniş olmasında qanunvericinin əsas məqsədlərindən biri ölkə daxilində şəffaf cəmiyyətin qurulmasıdır. Təsədüfi deyil ki, formalaşan informasiya cəmiyyətinin ən vacib prinsipi bu cəmiyyətin hər kəs üçün açıq və əlyətər olmasından ibarətdir. Məhz ona görə də həm 2003-2012-ci illəri, həm də 2014-2020-ci illəri əhatə edən Milli Strategiyalarda şəffaflıq əsas prinsiplər sırasında göstərilmişdir. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, açıq informasiyanın dairəsinin qanunla müəyyən olunması və onların açıqlanması üsullarının sadalanması ilə iş bitmir. Həmin informasiyaların hər kəs üçün asanlıqla əldə edilməsi üzrə tədbirlər planı işlənilib hazırlanmalı və icra olunmalıdır. Bu da nəticə etibarilə dövlətin bütün sahələrdə fəaliyyətinin şəffaflığını təmin etmiş olur. Belə tədbirlər aşağıdakı Fəaliyyət Planlarında ardıcılıqla öz əksini tapmışdır:

– Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 2012-ci il tarixli 2421 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş ***“Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”***;

¹ Городов О.А. Информационное право: Электронный учебник. Москва: Книжная индустрия, 2012, оперативная память 512 Mb, Глава 5.

– Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 aprel 2016-cı il tarixli 1993 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş **“Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”**.

Bu Fəaliyyət Planlarında dövlət orqanları üçün konkret tədbirlərin icrasının məzmunu və vaxtı müəyyənləşdirilmişdir və bunlar şəffaf cəmiyyətin qurulmasına, açıq informasiyanın vətəndaşlar üçün əlverişli olmasına xidmət edir. Məsələn, 2012-2015-ci il Milli Fəaliyyət Planında dövlət orqanlarının öz fəaliyyəti barədə məlumatları mütəmadi, yenilənmiş əsaslarla internet səhifələrində yerləşdirməsi, öz fəaliyyəti barədə illik məruzələr tərtib etməsi və internet səhifələrində mütəmadi açıqlaması və s., 2016-2018-ci il Milli Fəaliyyət Planında isə informasiyanın əldə olunması ilə bağlı hüquqi yardım mexanizmlərinin yaradılması, ixtisaslaşmış təlimlərin və maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, dövlət orqanlarının internet səhifələrinin mobil versiyalarının hazırlanması, sosial şəbəkələrdə səhifələrinin açılması və onların aktiv fəaliyyətinin təmin edilməsi və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bu kimi tədbirlər açıq informasiya ilə bağlı informasiya hüquq normalarının realizəsi işini asanlaşdırır.

6.3. Əldə edilməsi qanunla məhdudlaşdırılan informasiyanın hüquqi rejimi

“İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq, əldə edilməsi qanunla məhdudlaşdırılan informasiyalar hüquqi rejiminə görə iki növə bölünür: **məxfi və gizli (konfidensial) informasiyalar**. **Məxfi informasiyaya** dövlət sirri, **konfidensial informasiyalara** isə vətəndaşların, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq yaradılmış idarə, müəssisə və təşkilatların, digər hüquqi şəxslərin qanuni maraqlarının qorunması məqsədi ilə əldə olunmasına məhdudiyyət qoyulan peşə (həkim, vəkil, notariat), kommersiya, istintaq və məhkəmə sirləri daxildir. Fərdi məlumatlar isə daxilolma (əldə olunma) növünə görə konfidensial və açıq kateqoriyalara bölünür (bu barədə növbəti paraqraflarda fərdi məlumatların şərh zamanı şərh veriləcəkdir).

“Konfidensiallıq” sözü latınca “confidentio” sözündən götürülüb, etibar etmək mənasını verir. Bu o deməkdir ki, konfidensial informasiyaya malik olan şəxslərin dairəsi konkret olaraq bəllidir və həmin məlumatlar bu şəxslərə etibar olunmuşdur. Ona görə də üçüncü şəxslərin konfidensial məlumatları əldə etməsi üçün qaydalar qanunla müəyyən edilir. Mahiyyət etibarilə, məxfi məlumatlar (dövlət sirri) da gizli xarakter daşıyır və üçüncü şəxslərə bəlli olmur. Sadəcə olaraq, dövlət sirrini təşkil edən məlumatların yayılmasının şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət üçün xüsusi təhlükəsini nəzərə alaraq, məxfi məlumatlar üçün fərqli hüquqi rejim nəzərdə tutulmuşdur.

Qanunun maddəsindən göründüyü kimi, əldə olunması məhdudlaşdırılmış informasiyalar müxtəlif fəaliyyət sahələri üzrə sirr hesab olunan məlumatları ehtiva edir. Nədir sirr? Onun hüquqi rejimi necə müəyyənləşdirilmişdir? – Bu kimi sualları cavablandırmaq üçün **“sirr”** anlayışına qısaca nəzər yetirmək və onun informasiya-hüquqi termin kimi əlamətlərini təhlil etmək yerinə düşərdi. Ümumi anlamda, sirr

aşağıdakı mənada başa düşülür: başqalarından gizli saxlanılan, başqalarına bildirilməyən, deyilməyən, hamının bilməli olmadığı söz, iş və s.; hələ açılmamış, dərk edilməmiş, öyrənilməmiş bir müəmma.¹

Deməli, konkret mənada sirr gizli informasiyadır. Lakin hüquqi aspektdən, bu anlayışı onun ümumi şərhindən fərqləndirmək lazımdır. Hüquq ədəbiyyatında “sirr hüquqi kateqoriya kimi” mövzusunda çoxsaylı nəzər-nöqtələrinə rast gəlmək olar. Müəlliflər sirr kateqoriyasının müxtəlif əlamətlərini ayırmağa çalışırlar. Hətta onun həm subyektiv (hər hansı bir subyekt məlumatın gizli qalmasını zəruri sayır), həm də obyektiv (sirr təbiəti obyektiv gerçəkliyin bir hissəsidir) kateqoriya olduğunu qeyd edən mövqelər də vardır.² Mövcud yanaşmalar arasında ən ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, bütün tədqiqatçılar sirrin özünü bir informasiya olaraq qiymətləndirirlər. O.A.Qorodov isə fərqli münasibət bildirərək yazır: “Sirr özü informasiya deyil, sirr – informasiyanın hüquqi rejimidir”.³ Fikrimizcə, müəllifin mövqeyini daha düzgün saymaq olar. Çünki qanunverici məhz “sirr” anlayışını leqallaşdıraraq, əldə olunması məhdud olan informasiyaları bura daxil edir və həmin informasiyalar üçün xüsusi hüquqi rejim müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyatın və qanunvericiliyin ümumiləşdirilməsi nəticəsində hüquqi kateqoriya hesab edilən sirrin aşağıdakı əlamətlərini ayırmaq olar:

– Sirr məhdud şəxslər dairəsinə bəlli olan və digər şəxslərdən gizli saxlanılan informasiyadır;

– Sirr məxfi və konfidensial xarakter daşıyır, yəni onun üçüncü şəxslərə bəyan edilməsi qanunla qadağan edilir və buna görə müvafiq məsuliyyət müəyyən edilmişdir;

– Sirrin məzmununu təşkil edən məlumatların gizli saxlanılmasının həm faktiki, həm də hüquqi əsası vardır. Hüquqi əsas ondan ibarətdir ki, əldə olunması yalnız qanunla məhdudlaşdırılan informasiyalar sirrin məzmununu təşkil edə bilər. Faktiki əsas qismində isə gizli saxlanılan məlumatların xüsusi əhəmiyyət daşımaları və onların açıqlanmasının şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət üçün təhlükəli olması çıxış edir;

– Sirr legitim xarakter daşıyır, yəni onun məzmununa daxil olan məlumatların gizliliyinin qorunması qanunla müəyyənləşdirilir. Bununla bağlı, həmin informasiyaların saxlanılmasına görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin dairəsinə qanunvericilik qaydasında səlahiyyətlər verilir, bu məlumatların açıqlanmasına görə isə hüquqi məsuliyyət müəyyən olunur. **(BAX: Cədvəl 6.2)**

Beləliklə, qanunverici sirr adı altında əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiya növlərini tənzimləyir. Ona görə də hesab etmək olar ki, əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiya özü bir informasiya-hüquqi institutdur və aşağıdakı məsələləri nizamlayan hüquq normalarını əhatə edir: əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiyanın anlayışı və növləri; məlumatlara məhdud çıxışın müəyyənləşdirilməsinin, eləcə də həmin məlumatların əldə edilməsinin şərtləri və qaydaları; əldə olunması məhdudlaşdırılmış informasiyanın subyektlərinin hüquqi statusu; sirri təşkil edən məlumatların açıqlanmasına dair hüquqi məsuliyyət və s.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 126.

² Прокопенко А.Н., Дрога А.А. Понятие “тайна” с точки зрения современной Российской юридической науки. // Современные проблемы права, № 1, 2011, с. 99-100.

³ Городов О.А. Информационное право: Электронный учебник. Москва: Книжная индустрия, 2012, оперативная память 512 Mb, Глава 5.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiya növləri üçün xüsusi hüquqi rejimin müəyyən olunması vətəndaşların məlumat azadlığının pozulması kimi qiymətləndirilməməlidir. Həm insan hüquq və azadlıqlarını təsbit edən beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə, həm də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında qanunla müəyyən olunmuş qaydada və hallarda hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Analoji maddə “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.4-1-ci maddəsində də əks olunmuşdur.

6.4. Dövlət sirrinin hüquqi rejimi və onun qorunması

“İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsinə əsasən, əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiyanın məxfi növünə **dövlət sirrini təşkil edən məlumatlar** daxildir. Həmin Qanunun 4.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, dövlət sirrini təşkil edən məlumatlar bu Qanunun tənzimləmə sahəsinə aid deyil və “Dövlət sirri haqqında” 7 sentyabr 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə nizamlanır.

Dövlət sirri hüquq institutunun məzmununa aşağıdakıları daxil etmək olar:

– **Məlumatların dövlət sirrinə aid olunması üçün meyarları və dövlət sirrinin anlayışını və əlamətlərini müəyyən edən informasiya hüquq normaları;**

– **Məxfiliyin rejimi** – məlumatların dövlət sirri kimi elan olunması və mühafizəsi mexanizmlərini, eləcə də onlardan istifadə qaydalarını nəzərdə tutan informasiya hüquq normaları;

– **Dövlət sirri haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edən informasiya hüquq normaları. (BAX: Cədvəl 6.3)**

Sadalanan bu normaları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Məlumatların dövlət sirrinə aid olunması meyarları və dövlət sirrinin əlamətləri. “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa görə, dövlət sirri – dövlətin hərbi, xarici-siyasi, iqtisadi, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı olub, dövlət tərəfindən mühafizə edilən və yayılması Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən məlumatlardır.

Bu qanunvericilikə əsasən, məlumatın dövlət sirrinə aid edilməsi meyarlarını, eləcə də dövlət sirrinin əlamətlərini müəyyən etmək olar. **(BAX: Cədvəl 6.4)**

Birinci meyar dövlət sirrini təşkil edən məlumatların məzmunu ilə bağlıdır. Belə ki, bura hərbi, xarici-siyasi, iqtisadi, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti üzrə məlumatlar daxildir. Həmin məlumatların dövlət təhlükəsizliyi üçün xüsusi əhəmiyyətindən irəli gələrək, onlar üçün ayrıca hüquqi rejim müəyyən edilir. “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsi bu məlumatların dairəsini dəqiqləşdirmişdir və həmin maddəyə uyğun olaraq, *hərbi sahədə* aşağıdakı məlumatlar dövlət sirrini təşkil edir:

– Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin, başqa silahlı birləşmələrinin, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər qoşunlarının strateji, operativ və səfərbərlik üzrə yerləşdirilməsinə dair əməliyyatların hazırlanması və keçirilməsi üzrə strateji və əməliyyat planlarının, döyüşü idarəetməyə dair sənədlərinin məzmunu, onların döyüş və səfərbərlik hazırlığı, səfərbərlik ehtiyatlarının yaradılması və istifadəsi haqqında;

– Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış digər silahlı birləşmələrinin quruculuq planları, silahların və hərbi texnikanın inkişafının istiqamətləri, silah və hərbi texnika nümunələrinin yaradılması və modernləşdirilməsi üzrə məqsədli proqramların, elmi tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin məzmunu və yerinə yetirilməsinin nəticələri haqqında;

– silah və hərbi texnika nümunələrinin taktiki-texniki xarakteristikaları və döyüşdə tətbiqi imkanları, hərbi təyinatlı yeni növ maddələrin xüsusiyyətləri, resepturaları və ya texnologiyaları haqqında;

– milli təhlükəsizlik və müdafiə mülahizələrinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin dislokasiyası, təyinatı, hazırlıq və müdafiə olunma dərəcəsi, tikintisi və istismarı, habelə bu obyektlər üçün torpaq, yer təki və akvatoriyalar ayrılması haqqında;

– qoşunların dislokasiyası, həqiqi adları, təşkilati strukturu, şəxsi heyətinin sayı və onların döyüş təminatı haqqında, həmçinin hərbi-siyasi və ya əməliyyat şəraiti haqqında;

– Azərbaycan Respublikası ərazisinin müdafiə və mühüm iqtisadi əhəmiyyətli geodeziya məntəqələrinin və coğrafi obyektlərinin koordinatları haqqında.

İqtisadi sahədə aşağıdakı məlumatlar dövlət sirrini təşkil edir:

– Azərbaycan Respublikasının və onun ayrı-ayrı bölgələrinin mümkün hərbi əməliyyatlara hazırlıq planlarının məzmunu, silah və hərbi texnikanın istehsalı və təmiri üzrə sənayenin səfərbərlik gücü, hərbi sahədə istifadə edilən xammal və materialların strateji növlərinin göndərilməsi həcmi, ehtiyatları, həmçinin dövlət material ehtiyatlarının yerləşdirilməsi, faktik həcmi və istifadəsi haqqında;

– Azərbaycan Respublikasının müdafiə qabiliyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə onun infrastrukturundan istifadə olunması haqqında;

– mülki müdafiə qüvvələri və vasitələri, inzibati idarəetmə obyektlərinin dislokasiyası, təyinatı və müdafiə olunma dərəcəsi, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunma dərəcəsi, dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün nəzərdə tutulan nəqliyyat və rabitənin fəaliyyəti haqqında;

– dövlət müdafiə sifarişlərinin həcmi, planları (tapşırıqları), silah, hərbi texnika və digər hərbi məhsulların buraxılması və göndərilməsi (pul və ya natura ifadəsində), onların buraxılışı üzrə mövcud güc və bu gücün artırılması haqqında, göstərilən silah, hərbi texnika və digər hərbi məhsulları işləyib hazırlayan və ya istehsal edən müəssisələr, onların kooperasiya üzrə əlaqələri haqqında;

– dövlətin təhlükəsizliyinə təsir edən mühüm müdafiə və ya iqtisadi əhəmiyyəti olan elmi və texniki nailiyyətlər, elmi tədqiqat, təcrübi-konstruktor, layihə işləri və texnologiyaları haqqında;

– siyahısı qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən strateji növlü faydalı qazıntıların ehtiyatlarının, istehsalının, idxalı və ixracının, satışının həcmi, dövlət ehtiyatları haqqında, pul əskinaslarının, qiymətli kağızların hazırlanması, saxtalaşdırmadan qorunması, həmçinin dövlətin maliyyə fəaliyyətinin digər xüsusi tədbirləri haqqında.

Xarici siyasət sahəsində aşağıdakı məlumatlar dövlət sirrini təşkil edir:

– Azərbaycan Respublikasının xarici-siyasi və xarici-iqtisadi fəaliyyəti haqqında, əgər onların vaxtından əvvəl açıqlanması dövlətin təhlükəsizliyinə ziyan vura bilərsə;

– Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə hərbi, elmi-texniki və başqa sahələrdə əməkdaşlığı haqqında, əgər onların vaxtından əvvəl açıqlanması tərəflərdən

heç olmasa biri üçün diplomatik fəaliyyətinin həyata keçirilməsində çətinlik yaranmasına səbəb ola bilərsə.

Kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində məlumatlar:

- kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin qüvvə və vasitələri, mənbələri, metodları, planları və nəticələri haqqında, habelə bu fəaliyyətin maliyyələşdirilməsinin göstəriciləri haqqında, əgər bu göstəricilər sadalanan məlumatları açıqlayırsa;

- kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlarla konfidensial əsaslarla əməkdaşlıq edən və əməkdaşlıq etmiş şəxslər haqqında;

- dövlət mühafizəsi obyektlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasının təşkili, qüvvə və vasitələri, metodları haqqında, habelə bu fəaliyyətin maliyyələşdirilməsinin göstəriciləri haqqında, əgər bu göstəricilər sadalanan məlumatları açıqlayırsa;

- şifrlənmiş, o cümlədən kodlaşdırılmış və məxfiləşdirilmiş rabitə sistemləri haqqında, şifrlər, şifrlərin işlənməsi və hazırlanması, onlarla təminat, şifrləmə və xüsusi mühafizə vasitələri haqqında, xüsusi təyinatlı informasiya-analitik sistemləri haqqında;

- məxfi məlumatların mühafizəsi metodları və vasitələri haqqında;

- dövlət sirrinin mühafizəsinin təşkili və faktiki vəziyyəti haqqında;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin mühafizəsi haqqında;

- Azərbaycan Respublikasında dövlətin müdafiəsinin, təhlükəsizliyinin və hüquq mühafizə fəaliyyətinin təmin olunması ilə əlaqədar dövlət büdcəsinin xərcləri haqqında;

- dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə keçirilən tədbirləri açıqlayan kadr hazırlığı haqqında.

Qanunda sadalanan bu məlumatlar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 iyun 2005-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət sirrinə aid edilən məlumatların Siyahısı” ilə daha da konkretləşdirilmişdir ki, həmin Siyahıda Qanunda olan bəzi anlayışların da (məsələn, hərbi rejimli obyektlər və s.) məzmunu açılmışdır.

Qanun həmçinin dövlət sirrinə daxil edilməli olmayan məlumatların da dairəsini müəyyənləşdirir. Belə ki, 7-ci maddəyə müvafiq olaraq, aşağıdakı məlumatlar dövlət sirrinə aid edilmir və məxfiləşdirilmir:

- insanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə törədən fəvqəladə hadisələr və qəzalar, onların nəticələri, habelə təbii fəlakətlər, onların rəsmi proqnozları və nəticələri haqqında;

- ekologiya, səhiyyə, sanitariya, demografiya, təhsil, mədəniyyət və kənd təsərrüfatının, habelə cinayətkarlığın vəziyyəti haqqında;

- dövlətin vətəndaşlara, vəzifəli şəxslərə, müəssisə, idarə və təşkilatlara verdiyi imtiyazlar, güzəştlər və kompensasiyalar haqqında;

- insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması faktları haqqında;

- Azərbaycan Respublikasının ali vəzifəli şəxslərinin səhhəti haqqında;

- dövlət hakimiyyəti orqanları və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən qanunvericiliyin pozulması faktları haqqında.

Sadalanan bu altı qrup məlumatlar birbaşa olaraq dövlətin fəaliyyətində şəffaflığın və insan hüquq və azadlıqlarının təminatına xidmət edir.

İkinci meyar dövlət sirrinə aid edilən məlumatların yayılmasının dövlət təhlükəsizliyinə ziyan vurma ehtimalı ilə əlaqələndirilir. Vurulan ziyanın növü və dərəcəsi

bilavasitə müəyyən olunmasa da, həm “Dövlət sirri haqqında” Qanunun, həm də digər qanunvericilik aktlarının məzmununa əsasən, bu barədə şərh vermək olar. Qanun dövlət sirrinə daxil olan məlumatları konkret fəaliyyətlər üzrə sadalayır. Məhz bunun əsasında dövlət sirrinin yayılması nəticəsində vurulan ziyanın aşağıdakı növlərini ayırmaq olar:

– *Siyasi ziyan.* Dövlət sirrinin yayılması nəticəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq arenadakı nüfuzuna ciddi xələl gələ bilər, xarici dövlətlərlə münasibətlərdə hər hansı bir problemlər yaranar və s.;

– *İqtisadi ziyan.* İqtisadi ziyan birbaşa və dolayı xarakterli ola bilər. Məsələn, hərbi məlumatların yayılması nəticəsində dövlətin təhlükəsizliyinin təminatı sistemləri artıq öz əhəmiyyətini itirmiş olur və onların yenidən işlənilib hazırlanması və təşkili külli miqdarda maddi vəsait tələb edir ki, belə ziyan birbaşa səciyyə daşıyır. Dolayı ziyan isə dövlət sirrinin yayılması nəticəsində əvvəllər bağlanmış müqavilələrin iştirakçılarının Azərbaycan Respublikasına etimadının azalmasında və bir çox iqtisadi gəlir gətirən müqavilələrdən imtina etməsində özünü büruzə verə bilər;

– *Mənəvi ziyan.* Mənəvi ziyan qeyri-maddi xarakter daşıyır.

Məxfiliyin rejimi – məlumatların dövlət sirri kimi elan olunması və onların mühafizəsi mexanizmləri, həmin məlumatlardan istifadə qaydaları. “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsinə əsasən, məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi və onların məxfiləşdirilməsi – dövlət sirri təşkil edən məlumatların yayılmasına və onların daşıyıcıları ilə tanış olmağa buraxılmağa bu Qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada məhdudiyyətlərin qoyulmasıdır. Belə məxfiləşdirilmə qanunilik, əsaslılıq və vaxtında həyata keçirilməsi prinsipləri ilə tənzimlənir.

Qanunilik – dövlət sirrinə aid edilən və məxfiləşdirilən məlumatların Qanunda dövlət sirrinə daxil olan məlumatlar siyahısında göstərilməsini (5 və 7-ci maddələr), eləcə də məxfiləşdirmənin Azərbaycan Respublikasının dövlət sirri haqqında qanunvericiliyinə müvafiqliyini nəzərdə tutur.

Əsaslılıq – dövlətin, cəmiyyətin və vətəndaşların həyati maraqlarının balansı nəzərə alınmaqla, konkret məlumatın dövlət sirrinə aid edilməsinin və məxfiləşdirilməsinin mümkün iqtisadi, siyasi, hərbi və digər nəticələrinin ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməsi yolu ilə məqsədəuyğunluğunun müəyyənəşdirilməsidir.

Məlumatların vaxtında dövlət sirrinə aid edilməsi və onların məxfiləşdirilməsi prinsipi isə – bu məlumatların yayılmasına və onların daşıyıcıları ilə tanış olmağa buraxılmağa qabaqcadan və ya onların əldə edildiyi (hazırlandığı) andan məhdudiyyət qoyulmasıdır.

Məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi və məxfiləşdirilməsi qanunla imperativ qaydada tənzimlənən bir prosesi ehtiva edir və bu fəaliyyətin subyektlər dairəsi də qanunvericilik qaydasında müəyyən olunmuşdur. Həmin subyektlər sırasında ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səlahiyyətləri xüsusi vurğulanmalıdır. Həm “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa, həm də digər normativ hüquqi aktlara əsasən, *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti* məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi və mühafizəsi sahəsində aşağıdakı səlahiyyətləri həyata keçirir: dövlət sirrinin mühafizəsi sahəsində dövlət proqramlarını təsdiq edir; dövlət sirrinin mühafizəsi üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının, yəni Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Sirrinin Mühafizəsi üzrə İdarələrarası Komissiyanın tərkibini,

strukturunu və əsasnaməsini təsdiq edir; dövlət sirrinə aid edilən məlumatların siyahısını təsdiq edir; dövlət sirrini təşkil edən məlumatların birgə istifadəsi və mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrini bağlayır; dövlət sirrinin mühafizəsinin təmin olunmasına nəzarəti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının vəzifəli şəxslərinin dövlət sirrinin mühafizəsi üzrə səlahiyyətlərini müəyyən edir; öz səlahiyyətləri daxilində məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi, onların məxfiləşdirilməsi və ya məxfiliyinin açılması və mühafizəsi ilə əlaqədar yaranmış digər məsələləri həll edir.

Qanun məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi və mühafizəsi sahəsində *Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin* də vəzifələrini müəyyənləşdirmişdir ki, bura daxildir: dövlət sirrinin mühafizəsi sahəsində dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi üzrə dövlət büdcəsindən yönəldilən vəsaitə baxılması və dövlət sirrinin mühafizəsi üzrə Milli Məclis Aparatının vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi (maddə 4.1).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətlərinə gəldikdə isə, *Nazirlər Kabineti* dövlət sirrinin mühafizəsi sahəsində dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanmasını və yerinə yetirilməsini təşkil edir, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması haqqında müvafiq təkliflər verir, dövlət sirri təşkil edən məlumatların birgə istifadəsi və mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsi üzrə tədbirlər görür, dövlət sirrini təşkil edən məlumatların digər dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara verilməsinin mümkünlüyü barədə qərar qəbul edir, “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun icrasını təşkil edir və s. (maddə 4.3). Bundan başqa, dövlət sirrini təşkil edən məlumatların digər dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara verilməsi haqqında qərarın verilməsi də Nazirlər Kabinetinə həvalə edilmişdir (maddə 18.1). Vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların, habelə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin dövlət sirri ilə işləməyə buraxılması qaydaları Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir (21.3 və 21.9-cu maddələr). Eyni zamanda, dövlət sirrini təşkil edən məlumatlarla işləməyi istisna edən xəstəliklərin siyahısını da Nazirlər Kabineti müəyyənləşdirir. Bu cür səlahiyyətlərin sayı çoxluq təşkil edir və dövlət sirrini təşkil edən məlumatların hüquqi rejiminin digər elementlərindən danışarkən, bir daha təəssüflərlə ətraflı qeyd olunacaqdır. Bütün bunlar göstərir ki, dövlət sirrinin tənzimlənməsi üzrə məsələlərdə Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentindən sonra mühüm hüquqi statusa malikdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən tərkibi, strukturu və əsasnaməsi təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında *Dövlət Sirrinin Mühafizəsi üzrə İdarəələrarası Komissiya* dövlət sirrinin hüquqi rejimində xüsusi səlahiyyətlərə malikdir. Belə ki, Komissiya dövlət sirrinə aid olan məlumatların siyahısını tərtib edərək, Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir (maddə 9.2) və sonradan dövlət sirrinə aid edilən məlumatlar siyahısına dəyişiklik edilməsi ilə bağlı qərarların qəbulu mütləq qaydada bu Komissiya ilə razılaşdırılır (maddə 13.5). Məlumatın məxfilik müddəti onun məxfiləşdirildiyi gündən hesablanır. Bu müddət məxfi məlumatlar üçün 10 ildən, tam məxfi məlumatlar üçün 20 ildən, xüsusi əhəmiyyətli məlumatlar üçün 30 ildən, məxfilik dərəcəsi asılı olmayaraq şəxsin kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanların əməkdaşı olmasını və ya bu orqanlarla konfidensial əsaslarla əməkdaşlıq edən, yaxud əməkdaşlıq etmiş şəxslərin şəxsiyyətini müəyyən

etməyə imkan verən məlumatlar üçün 75 ildən çox olmamalıdır. Həmin müddətlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanının rəyi ilə uzadıla bilər (maddə 13.3). Dövlət sirrini təşkil edən məlumatların digər dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara verilməsi haqqında da Komissiya belə verilmənin mümkünlüyü haqqında ekspert rəyi zəruri şərt kimi qəbul edilmişdir (maddə 18.1). Bununla yanaşı, dövlət sirrini təşkil edən məlumatların qeyri-qanuni yayılması bütövlükdə Azərbaycan Respublikası və ya mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı üzrə dövlətin təhlükəsizliyinə ziyan vurulmaqla nəticələndiyi hallarda məlumatların yayılması faktı üzrə materiallara Komissiya tərəfindən baxılır və rəy verilir (maddə 30.3).

Qanunverici məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi və mühafizəsi sahəsində dövlət orqanlarının səlahiyyətləri sırasında ayrı-ayrı *nəzirliklərin* də səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Belə ki, “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq, dövlət sirrini mühafizə orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi və mühafizəsi sahəsində səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

- digər dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları, müəssisə, idarə və təşkilatlar tərəfindən onlara verilmiş dövlət sirri təşkil edən məlumatların, həmçinin onlar tərəfindən məxfiləşdirilmiş məlumatların mühafizəsini təmin edirlər;

- onların tabeliyində olan müəssisə, idarə və təşkilatlarda dövlət sirrinin mühafizəsini Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə müvafiq təmin edirlər;

- dövlət sirri ilə işləməyə buraxılan vətəndaşlar barədə öz səlahiyyətləri daxilində yoxlama tədbirlərinin keçirilməsini təmin edirlər;

- dövlət sirri təşkil edən məlumatlarla tanış olmağa buraxılan və ya buraxılmış şəxslərin hüquqlarının məhdudlaşdırılması üzrə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş tədbirləri həyata keçirirlər;

- dövlət sirrinin mühafizəsi sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarına təkliflər verirlər.

Məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi və mühafizəsi sahəsində səlahiyyətləri isə aşağıdakılardır: dövlət sirri haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin pozulması üzrə işlərə baxılır; göstərilən işlərə baxılması prosesində dövlət sirrinin mühafizəsini təmin edirlər; məhkəmə hakimiyyəti orqanlarında vəzifəli şəxslərin dövlət sirrinin mühafizəsi üzrə səlahiyyətlərini müəyyən edirlər.

Məxfiliyin hüquqi rejimində subyektlərin hüquqi statusu ilə yanaşı, məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi qaydası, məxfilik dərəcəsi və məxfilik qrifindən, o cümlədən məxfiliyin açılması qaydasından da danışmaq lazımdır.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Sirrinin Mühafizəsi üzrə İdarələrarası Komissiya haqqında Əsasnamənin 5-ci bəndinə müvafiq olaraq bu Komissiya qanunla müəyyən olunmuş dövlət sirri təşkil edən məlumatlar siyahısına və məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi və məxfiləşdirilməsi prinsipinə uyğun olaraq, habelə dövlət hakimiyyəti orqanlarının təklifləri nəzərə alınmaqla, dövlət sirrinə aid edilən məlumatların siyahısını tərtib edir və təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir. Həmin siyahıya görə, məlumatlar daşıyıcılarda yerləşdirilir ki, dövlət sirrini təşkil edən məlumatların daşıyıcıları – dövlət sirri təşkil edən məlumatların rəmzlər, obrazlar, siqnallar, texniki qərarlar və proseslər şəklində əks olunduğu maddi obyektlər, o cümlədən fiziki sahələr hesab olunur. Bu

məlumat daşıyıcıları üçün qanunla rekvizitlər müəyyən edilmişdir: müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanında, müəssisə, idarə və ya təşkilatda qüvvədə olan məxfiləşdirilməli məlumatlar siyahısının və ya dövlət sirrinə aid edilən məlumatların siyahısının müvafiq bəndinə istinadla, daşıyıcıdakı məlumatların məxfilik dərəcəsi; daşıyıcını məxfiləşdirən dövlət hakimiyyəti orqanı, müəssisə, idarə, təşkilatın adı; qeydiyyat nömrəsi; məlumatların məxfiliyinin açılması tarixi və ya şərti, yaxud buna səbəb ola biləcək hadisə.

Bu rekvizitləri məlumat daşıyıcısında əks etdirmək mümkün olmadıqda, onlar daşıyıcıya qoşulan sənədlərdə göstərilir. Daşıyıcı məxfilik dərəcəsi müxtəlif olan tərkib hissələrindən ibarətdirsə, onların hər birinə müvafiq məxfilik qriffi, bütövlükdə daşıyıcıya isə bu daşıyıcıda ən yüksək məxfilik dərəcəsi olan tərkib hissəsinin məxfilik qriffi verilir (9, 10 və 12-ci maddələr).

Beləliklə, dövlət sirrini təşkil edən məlumatlar məxfilik dərəcəsinə uyğun olaraq məxfiləşdirilir və onların daşıyıcılarına müvafiq ***məxfilik qriffi*** verilir. Dövlət sirrini təşkil edən məlumatların məxfilik dərəcəsi onların yayılması zamanı vurula bilən ziyanın ağırlıq dərəcəsinə görə müəyyənləşdirilir. Məxfilik qriffi isə – məlumat daşıyıcısının özündə və ya ona qoşulan sənədlərdə qoyulan, daşıyıcısı olduğu məlumatın məxfilik dərəcəsinə göstərən rekvizitlərdir. Qanuna əsasən, dövlət sirri üçün üç məxfilik dərəcəsi və buna müvafiq olaraq, bu məlumatların daşıyıcıları üçün üç məxfilik qriffi müəyyənləşdirilir:

- “xüsusi əhəmiyyətli”;
- “tam məxfi”;
- “məxfi” (maddə 8).

Sadəliklə bu məxfilik qriffiləri üzrə qruplaşdırılan dövlət sirrinə aid məlumatlarla işləməyə buraxılmaq üçün qanunverici konkret qaydalar nəzərdə tutur və həmin qaydalar “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 21-28-ci maddələri və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17 oktyabr 2002-ci il tarixli 162 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların dövlət sirri təşkil edən məlumatlarla işləməyə buraxılması Qaydası” ilə tənzimlənir. Bu normativ mənbələrə əsasən, dövlət sirri ilə işləməyə buraxılma – vətəndaşların dövlət sirrini təşkil edən məlumatlarla tanış olmağa, müəssisə, idarə və təşkilatların isə belə məlumatlardan istifadə etməklə işlərin icrasına buraxılması hüququnun rəsmiləşdirilməsi qaydasıdır. Dövlət sirri təşkil edən məlumatlarla tanış olmağa buraxılma isə səlahiyyətli vəzifəli şəxsin icazəsi ilə konkret şəxsin dövlət sirri təşkil edən məlumatlarla tanış olması qaydasıdır. Göründüyü kimi, qanunverici dövlət sirrini təşkil edən məlumatlardan istifadənin iki formasını – işləməyə buraxılma və tanış olmağa buraxılmanı fərqləndirir.

Vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların dövlət sirri ilə işləməyə buraxılmasının dövlət sirri təşkil edən məlumatların məxfilik dərəcələrinə uyğun üç forması müəyyən edilir: xüsusi əhəmiyyətli (birinci forma), tam məxfi (ikinci forma) və məxfi məlumatlarla (üçüncü forma) işləməyə buraxılma. Vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların məxfilik dərəcəsi daha yüksək olan məlumatlarla işləməyə buraxılışının olması, onların məxfilik dərəcəsi daha aşağı olan məlumatlarla işləməyə buraxılmasına əsas verir.

Dövlət sirri ilə işləməyə, bir qayda olaraq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları buraxılırlar və bu könüllülük qaydasında həyata keçirilir. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin dövlət sirri ilə işləməyə buraxılması isə Nazirlər Kabinetinin müəyyənləşdirdiyi qaydada həyata keçirilir.

Qanun vətəndaşlar və vəzifəli şəxslər üçün eyni qaydalar müəyyən etmişdir. Belə ki, 21.4-cü maddəyə görə, vəzifəli şəxsin və vətəndaşın dövlət sirri ilə işləməyə buraxılması aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- ona etibar ediləcək dövlət sirri təşkil edən məlumatları yaymayacağı barədə dövlət qarşısında öhdəlik götürməsinə;

- dövlət sirri haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə tanış olmasını;

- qanunda nəzərdə tutulan qismən və müvəqqəti məhdudiyyətlərə yazılı razılıq verilməsini. Dövlət sirri ilə işləməyə buraxılan və ya əvvəllər buraxılmış vəzifəli şəxsin və ya vətəndaşın hüquqları müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Məhdudiyyətlər aşağıdakılara aid ola bilər: dövlət sirri ilə işləməyə buraxılmış şəxslərin tanış olmağa buraxıldığı məlumatın məxfilik müddəti bitənədək, lakin 5 ildən çox olmamaq şərti ilə, xarici ölkəyə daimi yaşamağa getmək hüququna; dövlət sirri təşkil edən məlumatları yaymaq və bu cür məlumatları əks etdirən kəşflərdən və ixtirələrdən istifadə etmək hüququna; dövlət sirri ilə işləməyə buraxılmasının rəsmiləşdirilməsi (yenidən rəsmiləşdirilməsi) ilə əlaqədar yoxlama tədbirlərinin keçirildiyi müddətdə şəxsi toxunulmazlıq hüququna (maddə 25);

- onun barəsində səlahiyyətli orqanlar tərəfindən yoxlama tədbirlərinin keçirilməsinə yazılı razılıq verməsini. Yoxlama tədbirlərinin həcmi dövlət sirri ilə işləməyə buraxılan şəxsin işləməyə buraxılacağı məlumatların məxfilik dərəcəsiindən asılıdır. Eyni zamanda, konkret qrup subyektlər üçün qanunverici xüsusi qayda müəyyən edir və onlar dövlət sirri ilə işləməyə yoxlama tədbirləri keçirilmədən buraxılırlar. Bura daxildir: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatları, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının üzvləri, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinə əsasən vəzifəyə təyin edilmiş şəxslər (Baş Nazir, Nazirlər Kabinetinin üzvləri və başqaları), öz vəzifələrinin icrası zamanı hakimlər, habelə dövlət sirri təşkil edən məlumatlarla bağlı cinayət işləri üzrə cinayət mühakimə icraatında müdafiəçi qismində çıxış edən vəkillər;

- dövlət hakimiyyəti orqanının, müəssisə, idarə və təşkilatın rəhbəri tərəfindən dövlət sirri ilə işləməyə buraxılma haqqında qərar qəbul edilməsini.

Qeyd olunan yoxlama tədbirlərinin keçirilməsi və məlumatın məxfilik dərəcəsinin müəyyən edilməsindən sonra şəxslər dövlət sirrini təşkil edən məlumatlarla işləməyə buraxılırlar. Lakin bir çox hallarda belə buraxılmadan imtina edilə bilər. Bu cür halların siyahısı Qanunun 23-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur:

- məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyəti hesab edilməsi;

- Azərbaycan Respublikası Konstitusiya quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlərə, eləcə də digər xüsusilə ağır və ağır cinayətlərə görə məhkum edilməsi (məhkumluğun ödənilməsi və ya götürülməsindən asılı olmayaraq), habelə bu cinayətlərə görə Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinə uyğun olaraq tutulması və ya barəsində hər hansı qətimkan tədbirinin seçilməsi (azad edilənədək, qətimkan tədbirinin müddəti bitənədək və ya qətimkan tədbiri ləğv edilənədək);

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyənləşdirdiyi siyahıya uyğun olaraq, dövlət sirri təşkil edən məlumatlarla işləməyi istisna edən xəstəliklərinin

olması. Məsələn, üzvi, o cümlədən simptomatik psixi pozuntular, şizofreniya, şizotip və sayıqlamalar, kəmağıllıq və s.;

- xarici ölkədə daimi yaşaması;

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxmaq barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına müraciət etməsi və ya barəsində “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci maddəsinin müddələrinin tətbiqi ilə bağlı icraata başlanılması. Burada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan vətəndaşlara münasibətdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti, xarici dövlətlərdə yaşayan vətəndaşlara münasibətdə isə Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi həyata keçirir;

- yoxlama tədbirləri nəticəsində dövlət sirri ilə işləməyə buraxılacaq şəxsin Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyi üçün təhlükə törədən hərəkətlərinin aşkara çıxması;

- yoxlama tədbirlərindən boyun qaçırması və ya qəsdən yalan anket məlumatları verməsi.

Göstərilən hallardan hər hansı biri olduqda, vəzifəli şəxsin və ya vətəndaşın dövlət sirri ilə işləməyə buraxılmaqdan imtina edilməsi barədə fərdi qaydada qərar qəbul edilir. Vəzifəli şəxsin və ya vətəndaşın həmin qərardan şikayət vermək hüququ vardır.

“Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu həmçinin dövlət sirri ilə işləməyə buraxılmaya xitam verilməsi şərtlərini nəzərdə tutmuşdur. 24-cü maddəyə müvafiq olaraq, təşkilati və (və ya) ştat tədbirləri ilə əlaqədar onunla bağlanmış əmək müqaviləsinə xitam verildikdə, əmək müqaviləsinə əsasən dövlət sirrinin mühafizəsi üzrə götürdüyü öhdəlikləri bir dəfə pozduqda, qanuna uyğun olaraq vəzifəli şəxsi və ya vətəndaşı dövlət sirri ilə işləməyə buraxmaqdan imtina üçün əsas verən hallar yarandıqda dövlət sirri ilə işləməyə buraxılmaya xitam verilə bilər. Dövlət sirri ilə işləməyə buraxılmasına xitam verilməsi vəzifəli şəxsi və ya vətəndaşı dövlət sirri təşkil edən məlumatları yaymamaq haqqında götürdüyü öhdəliklərdən azad etmir.

Məxfiliyin hüquqi rejimi daxilində məxfiliyin açılması qaydalarını əks etdirən informasiya hüquq normalarından yan keçmək düzgün olmazdı. Belə ki, “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, məlumatların və məlumat daşıyıcılarının məxfiliyinin açılması – dövlət sirri təşkil edən məlumatların yayılmasına və onların daşıyıcıları ilə tanış olmağa buraxılmağa qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada qoyulmuş məhdudiyyətlərin götürülməsidir. Məlumatların məxfiliyinin açılması üçün əsaslar aşağıdakılardır:

- məxfilik müddətinin bitməsi;

- Azərbaycan Respublikasında dövlət sirrini təşkil edən məlumatların açıq mübadiləsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklər götürməsi;

- obyektiv halların dəyişməsi nəticəsində dövlət sirrini təşkil edən məlumatların mühafizəsinin məqsədəuyğunluğunun aradan qalxması (maddə 13.2).

Dövlət sirrinə aid edilən məlumatlar barəsində sərəncam vermək səlahiyyətinə malik olan dövlət hakimiyyəti orqanları vaxtaşırı, lakin 5 ildə azı bir dəfə dövlət hakimiyyəti orqanlarında, müəssisə, idarə və təşkilatlarda qüvvədə olan məxfiləşdirilməli məlumatların siyahılarına yenidən baxaraq, məlumatların məxfiləşdirilməsinin əsaslılığını və onların əvvəllər müəyyənləşdirilmiş məxfilik dərəcəsinə uyğunluğunu yoxlamalıdırlar. Belə

yoxlamaların nəticəsində hər hansı bir dəyişikliklərin edilməsi zərurəti yaranarsa, nəzərə almaq lazımdır ki, qanunverici məxfiləşdirilməli məlumatlar siyahısına dəyişiklik etmək hüququnu yalnız həmin siyahıları təsdiq edən dövlət hakimiyyəti orqanlarının rəhbərlərinə vermişdir (134 və 13.5-ci maddələr).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, məxfiliyin açılması məhdudiyyətlərin götürülməsi deməkdir. Bəs bu hansı qaydada həyata keçirilir? – Bir qayda olaraq, dövlət sirri təşkil edən məlumatların məxfilik müddətinin uzadıldığı hal istisna olmaqla, dövlət sirri təşkil edən məlumat daşıyıcılarının məxfiliyi məlumat məxfiləşdirildiyi zaman müəyyən edilmiş müddətdən gec olmayaraq götürülməlidir. Bundan başqa, “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 15-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, müəssisələri, idarələri, təşkilatları və dövlət hakimiyyəti orqanları məxfiləşdirilmiş məlumatların məxfiliyinin açılması haqqında sorğu ilə dövlət hakimiyyəti orqanlarına, müəssisələrə, idarələrə və təşkilatlara, o cümlədən dövlət arxivlərinə müraciət edə bilərlər. Belə halda sorğunu almış dövlət hakimiyyəti orqanı, müəssisə, idarə və təşkilat, o cümlədən dövlət arxivi sorğuya 3 ay ərzində baxıb mahiyyəti üzrə əsaslandırılmış cavab verməlidir. Əgər sorğunu alan orqan sorğulanmış məlumatın məxfiliyini açmaq səlahiyyətinə malik deyilsə, o, ilk növbədə sorğu verən tərəfə bu barədə bildiriş verməli və sorğu daxil olduğu gündən ən gec bir ay müddətində bu cür səlahiyyəti olan dövlət orqanına, yaxud Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Sirrinin Mühafizəsi üzrə İdarələrarası Komissiyasına aidiyyəti üzrə göndərməlidir.

Dövlət sirri haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyətin müəyyən olunması. “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq, dövlət sirrinin mühafizəsi sistemi – dövlət sirrini mühafizə orqanlarının, dövlət sirri təşkil edən məlumatların və həmin məlumatların daşıyıcılarının mühafizəsi üçün bu orqanların istifadə etdikləri vasitə və metodların, habelə bu məqsədlə həyata keçirilən tədbirlərin məcmusudur. Belə mühafizə işinin təşkilində müxtəlif mühafizə vasitələrindən istifadə olunur ki, bura texniki, kriptografik, proqramlı və başqa vasitələr, onların əks olunduğu vasitələr, habelə məlumatın mühafizəsinin səmərəliliyinə nəzarət vasitələri daxildir. Dövlət sirrinin mühafizəsi üzrə fəaliyyət qanunla konkret səlahiyyətlər verilmiş aşağıdakı dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir:

- müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları;
- dövlət hakimiyyəti orqanları, müəssisə, idarə, təşkilatlar və onların dövlət sirrinin mühafizəsi üzrə struktur bölmələri.

Dövlət sirri haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyətin müxtəlif növləri yarana bilər və bütün bunlar həm “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda, həm də digər məəcəllələrdə nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Qanunun 15.4-cü maddəsinə görə, vəzifəli şəxsin məlumatların məxfiliyinin açılmasına dair sorğuya mahiyyəti üzrə baxmaqdan boyun qaçırması qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq inzibati və ya intizam məsuliyyətinə səbəb olur. İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 373-cü maddəsi belə pozuntuya görə inzibati məsuliyyət müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, dövlət sirri haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə digər inzibati xətalər də nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, dövlət sirri ilə işləməyə buraxılışı olmayan şəxsin dövlət sirrindən istifadə ilə bağlı vəzifəyə təyin edilməsi.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində isə dövlət sirrini təşkil edən məlumatların hüquqi rejiminin pozulmasına yönəlmiş bir çox əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur:

– *Dövlət sirrini yayma* – şəxs tərəfindən ona etibar edilmiş və ya xidməti vəzifəsinə və yaxud işinə görə ona məlum olan dövlət sirrini təşkil edən məlumatların yayılması, dövlətə xəyanət əlamətləri olmadıqda (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 284-cü maddəsi);

– *Dövlət sirri təşkil edən məlumatların qanunsuz əldə edilməsi* – dövlət sirri təşkil edən məlumatların, məzmununda dövlət sirri olan sənədlərin, habelə barəsindəki məlumatlar dövlət sirri olan əşyaların zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, talama, aldatma yolu ilə, yaxud məxfi məlumatların gizli əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi və ya digər texniki vasitələrdən istifadə etməklə qanunsuz əldə edilməsi, dövlətə xəyanət və ya casusluq əlamətləri olmadıqda (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 284-1-ci maddəsi);

– *Məzmununda dövlət sirri olan sənədləri itirmə* – məzmununda dövlət sirri olan sənədlərin, habelə barəsindəki məlumatlar dövlət sirri olan əşyaların, etibar olunan şəxs tərəfindən göstərilən sənədlərlə və ya əşyalarla Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş davranış qaydalarının pozulması nəticəsində onların ehtiyatsızlıqdan itirilməsi ağır nəticələrə səbəb olduqda (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 285-ci maddəsi);

– *Casusluq* – dövlət sirri olan məlumatları xarici dövlətə, xarici təşkilata və ya onların nümayəndələrinə vermə, yaxud vermək məqsədilə oğurlama, toplama və ya saxlama, habelə xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanlarının tapşırığı ilə Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyi zərərinə olaraq istifadə etmək üçün sair məlumatları vermə, vermək məqsədilə oğurlama və ya toplama, əgər casusluq əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən törədilərsə (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 276-cı maddəsi).

Sadalanan cinayət əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyənləşdirilmişdir və bütün bunlar dövlət sirrini təşkil edən məlumatların məzmununun dövlət, şəxsiyyət və cəmiyyətin təhlükəsizliyi üçün xüsusi əhəmiyyət daşımasından irəli gəlir.

6.5. Kommersiya sirrinin hüquqi rejimi

Əvvəlki paraqraflarda qeyd olunduğu kimi, qanunverici kommersiya sirrini konfidensial informasiyalardan biri qismində təsbit etmiş və buna uyğun olaraq, müvafiq hüquqi rejim müəyyənləşdirmişdir. “Kommersiya sirri” haqqında 4 dekabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində kommersiya sirrinə aşağıdakı kimi anlayış verilir:

“**Kommersiya sirri** – hüquqi və fiziki şəxslərin istehsal, texnoloji, idarəetmə, maliyyə və başqa fəaliyyəti ilə bağlı, sahibinin razılığı olmadan açıqlanması, onların qanuni maraqlarına ziyan vura bilən məlumatlardır”.

Kommersiya sirrinin hüquqi rejimi dedikdə, onun məzmununa daxil olan məlumatların dairəsi, məlumatın kommersiya sirri hesab olunmasının meyarları, kommersiya

sirrinin subyektləri və onların hüquqi statusu, habelə bu sirrin yayılmasına görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş məsuliyyət formaları başa düşülür.

Məlumatın kommersiya sirrinə aid edilməsinin meyarlarına daxildir:

– **Kommersiya dəyərinə malik olması (başqa şəxslərə məlum olmadığına görə fəaliyyət sahəsində üstünlük qazanmaq və mənfəət əldə etmək baxımından əhəmiyyətlidir, digər şəxslərə bütövlükdə, yaxud hissələrlə satıla, bağışlanıla, müqavilə əsasında, yaxud varislik qaydasında verilə bilər və s.);**

– Məlumatın məxfiliyinin qorunması məqsədilə sahibi tərəfindən hüquqi, təşkilati, texniki və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi;

– Bu məlumatların sərbəst əldə olunmasının qanuni əsaslarla məhdudlaşdırılması. (BAX: Cədvəl 6.5)

Bu üç meyarla qısa şəkildə şərh etmək yerinə düşərdi. Göründüyü kimi, kommersiya sirrinin **birinci meyarı** onun məzmunu, yəni kommersiya dəyərinə malik olması ilə bağlıdır. Kommersiya dəyəri kommersiya sahibi tərəfindən müəyyənləşdirilir və kommersiya sirrinin açıqlanması halında həmin şəxsin qanuni maraqlarına ziyan vurulduğu hesab olunur. Kommersiya sirrinin sahibi qismində kommersiya sirrinə qanuni əsaslarla malik olan hüquqi və ya fiziki şəxslər çıxış edir. Belə bir sual yaranır: İstehsal, texnoloji, idarəetmə, maliyyə və başqa fəaliyyətlə bağlı istənilən məlumatı kommersiya sirri hesab etmək olarmı? – Qanunverici bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir. Belə ki, “Kommersiya sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsində kommersiya sirri hesab olunması istisna edilən məlumatların dairəsi müəyyənləşdirilmişdir:

– dövlət sirrini təşkil edən məlumatlar;

– təsis sənədlərində əksini tapan məlumatlar (kommersiya hüquqi şəxslərin təsisçiləri (iştirakçıları) və onların nizamnamə kapitalındakı payları barədə məlumatlar istisna olmaqla);

– sahibkarlıq fəaliyyətinin bəzi növləri ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyalar haqqında məlumatlar;

– qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda auditor rəyi daxil olmaqla maliyyə (mühasibat) hesabatlarında olan məlumatlar;

– Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə əsasən vergi ödəyicisi barədə kommersiya sirri hesab olunmayan məlumatlar;

– əməyin ödənilməsi formaları və məbləği barədə, əmək haqqı və sosial ödənişlər üzrə borclar, işçilərin say tərkibini, boş iş yerlərinin mövcudluğunu əks etdirən məlumatlar;

– patent və digər mühafizə sənədləri ilə qorunan əqli mülkiyyət obyektləri haqqında məlumatlar;

– qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən qiymətli kağızların emitenti, qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalasdırılan şəxslər, mərkəzi depozitar, səhmdar investisiya fondu və investisiya fondunun idarəçisi tərəfindən açılmalı olan məlumatlar;

– qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti barədə məlumatlar;

– özəlləşdirmənin dövlət proqramının həyata keçirilməsi və konkret obyektlərin özəlləşdirmə şərtləri barədə məlumatlar;

– hüquqi şəxsin ləğvi və onun kreditorları tərəfindən tələblərin irəli sürülməsi qaydası və müddəti barədə məlumatlar;

– Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən barəsində məsuliyyət növü nəzərdə tutulan əməllərə dair məlumatlar;

– ekoloji və antiinhisar qanunvericiliyinə əməl olunması, əməyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhəlinin sağlamlığına ziyan vura bilən məhsulların satışı ilə bağlı məlumatlar;

– kommersiya sirri rejiminin qoyulması qüvvədə olan qanunvericiliklə məhdudlaşdırılan məlumatlar;

– telekommunikasiya operatoruna və telekommunikasiya provayderinə nömrə resursunun ayrılması, dəyişdirilməsi və geri alınması haqqında məlumatlar;

– qanunvericiliyə əsasən kommersiya sirri hesab edilməyən digər məlumatlar.

Qanunda nəzərdə tutulan bu məlumatların konkretləşdirilməsinin əsasında bir çox səbəblər dayanır. Belə ki, dövlət sirrini təşkil edən məlumatların həmin siyahıdan çıxarılması dövlət sirrinin başqa normativ mənbələrlə xüsusi hüquqi rejiminin müəyyən olunmasından irəli gəlir, və ya vergi qanunvericiliyinə göndərişin nəzərdə tutulması Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində də kommersiya sirrinin mühafizəsi ilə əlaqədardır. Vergi Məcəlləsinin bir çox normalarında kommersiya sirrini təşkil edən məlumatlar vergi sirri adı altında qorunur. Hətta Məcəllənin 30-cu maddəsi “Kommersiya və (və ya) vergi sirri” kimi adlandırılmışdır. Bu normal bir haldır. Çünki vergi sirri əksər hallarda sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı yaranır. Lakin digər maddələrə istinadən hesab etmək olar ki, vergi qanunvericiliyi vergi sirrini daha geniş məzmununda müəyyən edir. 30.2-ci maddəyə görə, vergi orqanı və onun vəzifəli şəxsləri tərəfindən vergi ödəyicisi barədə əldə edilən istənilən məlumat vergi sirri və şəxsi həyata dair məlumat hesab olunur. Bu maddədə vergi sirri hesab olunmayan məlumatların siyahısına nəzər salsaq görürük ki, həmin məlumatlar eyni zamanda, kommersiya sirrini təşkil edən məlumatlar siyahısından da istisna olunmuşdur: vergi ödəyicisinin razılığı ilə aşkar edilən; vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi haqqında; müəssisənin nizamnamə fondu (nizamnamə kapitalı) haqqında; vergi qanunvericiliyinin pozulması və bu pozulmalara görə məsuliyyət tədbirləri haqqında; vergi ödənişləri üzrə borclar; hüquqi şəxslərin dövlət reyestrindəki məlumatlar (kommersiya hüquqi şəxslərin təsisçiləri (iştirakçıları) və onların nizamnamə kapitalındakı payları barədə məlumatlar istisna olmaqla) (maddə 30.2). Fikrimizcə, bu məlumatların, eləcə də “Kommersiya sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsində nəzərdə tutulan digər məlumatların kommersiya sirrindən istisna olunması kommersiya fəaliyyətinin prinsiplərindən, cəmiyyətdə aşkarlıq və şəffaflığın təmin olunması məqsədlərindən irəli gəlir.

Məlumatların kommersiya dəyəri ilə bağlı digər bir maraqlı məqam əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri haqqında informasiyanın kommersiya sirri hesab olunmasında özünü büruzə verir. Burada qanunverici nou-haunu fərqləndirir və onu kommersiya sirrinə daxil edir. “Nou-hau”¹ – əqli fəaliyyətin nəticəsi kimi kommersiya sirrinə aid edilən, qanunvericiliyə, yaxud sahibinin mülahizələrinə əsasən patentlə

¹ **Nou-hau** (ing. know how - bilirəm necə) və **ya istehsalat sirri** – kommersiya sirri ilə qorunan, istehsalın təşkili üçün istifadə edilə bilən yeni üsul və texnologiyalar, kommersiya xarakterli ixtira, elmi-texniki nailiyyətdir.

mühafizə olunmayan məlumatlardır (maddə 2.0.2). Göründüyü kimi, “nou-hau” əqli mülkiyyətin obyektidir, lakin kommersiya sirri rejimində qorunur. “Nou-hau”-nın sahibi onun üzərində mülkiyyət hüququna malik olur və bu hüquq fiziki şəxslərdə qanunvericiliyə uyğun olaraq vərəsəlik qaydasında keçir, hüquqi şəxslərdə isə yenidən təşkil zamanı “nou-hau”-ya hüquqlar hüquq varisliyi əsasında yeni yaranmış hüquqi şəxsə keçir. “Nou hau” üzərində mülkiyyət hüququ olduğu üçün onun sahibi müqavilə əsasında “nou-hau”-ya bütün hüquqları və ya hüquqların müəyyən hissəsini başqa şəxslərə verə bilər. Xidməti tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı, dövlət hakimiyyəti orqanları ilə münasibətdə yaranan “nou-hau”-ya münasibətdə mülkiyyət hüququ və s. bu kimi məsələlər də “Kommersiya sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir (12-16-cı maddələr).

Məlumatların kommersiya sirrinə aid edilməsinin **ikinci meyarı** məxfiliyin qorunması məqsədilə kommersiya sirrinin sahibi tərəfindən hüquqi, təşkilati, texniki və digər tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu tədbirlər kommersiya sirrinin rejimini müəyyən edir və həm kommersiya sirrinin sahibi, həm də kommersiya sirrinin konfidenti tərəfindən həyata keçirilə bilər. Qanuna görə, kommersiya sirrinin konfidenti – kommersiya sirrini qanuni əsaslarla kommersiya sirrinin sahibindən əldə edən hüquqi və ya fiziki şəxsdir (maddə 2.0.4).

Məlumatın kommersiya sirrinə aid olması “Kommersiya sirri” şifri ilə ifadə edilir. Qeyd olunan şifrə məlumatın daşıyıcısında və (və ya) onu müşayiət edən sənədlərdə həkk olunur. Kommersiya sirrinin daşıyıcıları – kommersiya sirrinin işarələr, təsvirlər, düsturlar, texnoloji proseslər, siqnallar və başqa formada ifadə edildiyi maddi və qeyri-maddi obyektlərdir.

Kommersiya sirri rejiminin təmin olunmasının iki növ şərti fərqləndirilir: əsas və əlavə şərtlər. Əsas şərt kommersiya sirrinin sahibi və konfidentinin kommersiya sirrini yaymamaq öhdəliklərini təsdiq edən müqavilənin bağlanmasıdır. Belə ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, kommersiya sirri rejimini müəyyən edən şəxs – sahib və ya konfident kommersiya sirri şifrənin qoyulmasını və götürülməsini, kommersiya sirrinin əldə edilməsi və açıqlanması şərtlərini, kommersiya sirrini təşkil edən məlumatın qorunması üsullarını, ötürülməsi vasitələrinin seçilməsini, istifadə olunma şərtlərini sərbəst müəyyənləşdirir. Kommersiya sirri rejiminin təmin olunmasının əlavə şərtləri isə kommersiya sirrinin sahibi tərəfindən kommersiya sirrinin konfidenti ilə razılaşdırılmaqla müəyyən edilir. Əlavə şərtlərə kommersiya sirrini təşkil edən məlumatları əldə etmənin xüsusi qaydası, göstərilən məlumatlarla əlaqədar sənədlərə xüsusi şifrənin qoyulması, həmin məlumatları əldə edə bilən fiziki şəxslərin əhatəsinin məhdudlaşdırılması aid edilə bilər.

Nəhayət, **üçüncü meyar** kommersiya sirrinə daxil olan məlumatların sərbəst əldə olunmasının qanuni əsaslarla məhdudlaşdırılması ilə bağlıdır. “Kommersiya sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsi birbaşa olaraq, Azərbaycan Respublikasında bütün hüquqi və fiziki şəxslərin kommersiya sirrini təşkil edən məlumatlarının, onların ifadə edilməsi üsulundan və daşıyıcısından asılı olmayaraq qorunma hüququnu təsbit etmişdir. Bu hüquqdan irəli gələrək, kommersiya sirri sahibinin aşağıdakı hüquqları vardır:

– kommersiya sirri rejimini müəyyən etmək, dəyişmək və ləğv etmək;

- kommersiya sirrindən istifadə etmək, müqavilə əsasında başqa şəxslərə vermək, mülki dövriyyəyə daxil edilmənin digər üsullarını tətbiq etmək;
- kommersiya sirrinin rejimini pozan və ya belə rejimin pozulmasına təhlükə yaranan hərəkətlərdən qanunvericiliyə uyğun olaraq müdafiə olunmaq;
- kommersiya sirrindən öz maraqları üçün istifadə etmiş şəxslərdən vurulan ziyanın əvəzini məhkəmə qaydasında almaq (maddə 5).

Qanun yalnız qanuni yolla əldə edilmiş kommersiya sirrinin istifadəsinə icazə verir. Belə ki, 9-cu maddəyə əsasən, qanuni yolla əldə etmə dedikdə, kommersiya sirri təşkil edən məlumatların sahibindən müqavilə əsasında alınması və ya vərəsəlik qaydasında keçməsi nəzərdə tutulur. Burada məlumatın məzmununun digər şəxsin kommersiya sirrinə uyğun gəlib-gəlməməsi əhəmiyyət kəsb etmir. Önemli şərt qeyri-qanuni vasitələrdən istifadə etmədən kommersiya sirrinin əldə olunmasıdır. Belə olan təqdirdə əldə olunmuş məlumat hər bir halda qanuni və müstəqil yolla əldə olunan məlumat sayılır. Bəs məlumatın qeyri-qanuni əldə olunması dedikdə, hansı üsul və vasitələr nəzərdə tutulur? – “Kommersiya sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.0.8-ci maddəsi belə qeyri-qanuni üsullara aşağıdakıları daxil edir: kommersiya sirrinin sənədləri oğurlamaq, fotosəklini çəkmək, surətini çıxarmaq, zor tətbiq etmək və ya hədələmək, rüşvət vermək, kommersiya sirrinin rejiminə riayət olunması öhdəliklərini pozmaq və ya pozmağa təhrik (vadar) etmək, məlumatların ötürülmə kanallarına qoşulmaq, danışqlara qulaq asmaq və müşahidə aparmaq kimi qeyri-qanuni üsullarla əldə edilməsi.

Eyni zamanda, kommersiya sirrinin açıqlanması şərtlərinin pozulması da onun konfidensiallığını pozduğu üçün qeyri-qanuni hesab olunur. Belə ki, həm kommersiya sirri təşkil edən məlumatları qeyri-qanuni yolla əldə edən, həm də yayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Buna müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 431-ci maddəsində kommersiya sirri olan məlumatların qanunsuz yolla əldə olunmasına və ya yayılmasına görə inzibati məsuliyyət, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 202-ci maddəsində isə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən onlara məlum olan kommersiya sirrini qorumağa borcludurlar. Bu məlumatlar ancaq müvafiq qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda açıqlana bilər (maddə 17).

Kommersiya sirrinin qorunması ilə bağlı digər bir maraqlı məqam onunla bağlıdır ki, həm inzibati (İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 431-ci maddəsi), həm də cinayət məsuliyyətini (Cinayət Məcəlləsinin 202-ci maddəsi) nəzərdə tutan normalarda kommersiya sirri ilə yanaşı, bank sirrinin pozulmasına görə də məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Lakin bu, kommersiya və bank sirrinin eyni məzmunu malik olması kimi qiymətləndirilməməlidir. Qanunverici “və ya” bağlayıcısından istifadə etməklə məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Bundan başqa, bir çox qanunvericilik aktlarında bank sirrinə anlayış verilir ki, bu da kommersiya və bank sirrini təşkil edən məlumatların fərqliliyini bir daha təsdiq edir. Bu anlayışlara qısaca nəzər salaq.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 967-ci maddəsinə görə, bank hesabının və bank əmanətinin, hesab əməliyyatlarının və müştəri haqqında məlumatların sirrinə bank qarantıya verir.

“Banklar haqqında” 16 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda da analoji maddə nəzərdə tutulmuşdur. Həmin Qanunun 41-ci maddəsində bank sirrinin hüquqi rejimi daha dəqiq müəyyən edilir. Hər iki hüquqi mənbənin təhlilinə əsasən, bank sirrinin obyektlərinə aşağıdakı məlumatları daxil etmək olar:

- bank əmanəti üzrə məlumatlar;
- bank hesabı, hesab üzrə əməliyyatlar və qalıqlar barədə məlumatlar;
- müştəri haqqında məlumatlar;
- müştərilərin bank saxlancında əmlakının mövcudluğu, bu cür əmlakın sahibləri, xarakteri və dəyəri haqqında məlumatlar.

Həm Mülki Məcəlləyə, həm də Qanuna müvafiq olaraq, bank sirrini təşkil edən məlumatlar yalnız müştərilərin özlərinə və onların nümayəndələrinə, həmçinin kənar auditorlara və maliyyə bazarlarına nəzarət orqanına verilir. Dövlət orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə bu cür məlumatlar yalnız cinayət işinin istintaqı, müştərinin pul vəsaitinə və bankın saxlancında olan əmlakına həbs qoyulması, tələb yönəldilməsi və bunların müsadirə edilməsi ilə əlaqədar məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı əsasında verilir. İcra sənədlərinin məcburi icraya yönəldilməsi ilə əlaqədar müştərilərin hesab qalıqları barədə məlumatlar qanunvericiliklə müəyyən olunmuş mənbələrdən əldə edilmiş məlumat əsasında icra məmurlarına verilir. “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulmuş sığorta hadisəsi baş verdikdə, əmanətçilər barədə məlumatlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Əmanətlərin Sığortalanması Fonduna verilir. Borcalanlar barədə məlumat kredit bürolarına “Kredit büroları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş qaydada verilir.

Bankın xidmət etdiyi vergi ödəyicisi olan hər hansı hüquqi şəxs və ya fərdi sahibkarın bank hesabı və əməliyyatları barədə məlumat vergi orqanlarına yalnız Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada verilir.

Xüsusi seçki hesabına daxil olan və xərclənən vəsaitlər barədə məlumat banklar tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş qaydada Mərkəzi Seçki Komissiyasına verilir.

Bank müştərilərə hesab açdıqda və ya maliyyə xidmətləri göstərdikdə Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlarının, habelə vergi və maliyyə məlumatlarının mübadiləsinə nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin tələblərinə əməl olunmasını təmin etməli və həmin beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikasının ərazisində həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatları barədə məlumatları Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 76-1-ci maddəsinin tələbləri əsasında həmin xarici dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarına təqdim etməlidir.

Hesabların və əmanətlərin sahibləri vəfat etdikdə, onların hesabları və əmanətləri barəsində arayışlar notariuslara onların icraatında olan vəərəsəlik işləri üzrə, habelə müvafiq notariat hərəkətlərini icra edən konsulluq idarələrinə verilir.

Maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı ilə xarici dövlətlərin bank tənzimləməsi və nəzarəti orqanları arasında qarşılıqlı əməkdaşlığa dair sazişə uyğun olaraq informasiya mübadiləsinin predmeti müvafiq dövlətin ərazisində fəaliyyət göstərən və ya fəaliyyət göstərməyə hazırlaşan subyektlər haqqında informasiyadırsa, belə informasiya bank

sirrinin açılması hesab edilmir, bir şərtlə ki, bu informasiya üçüncü şəxslərə verilə bilməz və yalnız bank nəzarəti məqsədləri üçün istifadə edilir.

Bankların mövcud və keçmiş inzibatçıları və digər əməkdaşları, habelə bankın səhmdarları bankın idarə edilməsi və ya xidməti səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar onlara məlum olan bank sirrini təşkil edən məlumatların qeyri-qanuni açılmasına görə Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada mülki, inzibati və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Bank sirrini təşkil edən məlumatlar bank tərəfindən qanunsuz olaraq açıqlandığı halda hüquqları pozulmuş müştəri Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq olaraq bankdan vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər.

Göründüyü kimi, bank sirrinin hüquqi rejimi qanunla fərqli qaydada müəyyən edilmişdir. Mahiyyət etibarilə, bank sirrini təşkil edən məlumatlar bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı və ya müxtəlif yoxlamaların aparılması zamanı müxtəlif vəzifəli şəxslərə məlum ola bilər. Ona görə də bank sirrini də müəyyən mənada peşə sirri kimi qiymətləndirmək olar. Hüquq ədəbiyyatında bu məsələ ilə bağlı konkret yanaşmaya rast gəlinmir. Demək olar ki, bütün tədqiqatçılar konkret sirri təşkil edən məlumatların məzmununu əsas götürərək, onları əldə olunması məhdud olan informasiya kimi şərh edirlər. Fikrimizcə, bank sirrinə aid olan məlumatlar yalnız kommersiya fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Mülki Məcəlləyə müvafiq olaraq, istər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan, istərsə də məşğul olmayan hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslər mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri ola bilərlər (Mülki Məcəllənin 5-ci maddəsi). Bu baxımdan, bankın müştərisi qismində istənilən subyekt çıxış etmək imkanına malik olur. Sadəcə olaraq, bu məlumatların yayılmasına görə məsuliyyəti müəyyən edən normalarda xüsusi subyektin nəzərdə tutulmaması çaşqınlıq yarada bilər. Fikrimizcə, bank sirrinə aid olan məlumatlar yalnız bank fəaliyyətinin subyektlərinə deyil, müəyyən xidməti vəzifələrin icrası ilə bağlı digər şəxslərə də (məsələn, vergi işçilərinə) bəlli olduğu üçün qanunverici bu növ məlumatları peşə sirri kimi nəzərdə tutmur.

Beləliklə, bank sirri nə kommersiya sirrinə, nə də peşə sirrinə aid olmayıb, əldə olunması məhdudlaşdırılmış informasiyanın müstəqil növünü təşkil edir.

6.6. Peşə sirrinin hüquqi rejimi

Qanunvericilikdə informasiyanın təsnifatından göründüyü kimi, **peşə sirrinə** həkim, notariat və vəkil sirləri daxil edilir ("İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsi). Qeyd etmək lazımdır ki, peşə sirrinin anlayışı qanunda dəqiq müəyyən olunmamışdır. Ümumilikdə, şəxslərə yalnız peşə vəzifələrini yerinə yetirmələri ilə əlaqədar etibar edilmiş, dövlət və kommersiya sirrinə daxil olunmayan, qanunla qorunan informasiya peşə sirrini təşkil edir və peşə sirri məzmun baxımdan daha geniş olması ilə səciyyələnir. Belə ki, bura həmçinin həkim sirri, statistika sirri, jurnalistin informasiya qaynaqlarının gizliliyi və s. kimi sirlər də aid edilə bilər. Həmin məlumatların açıqlanması müxtəlif qanunvericilik aktları ilə məhdudlaşdırılmışdır və bu qanunlara istinad edərək, peşə sirrinə daxil olan məlumatların hüquqi rejiminə dair aşağıdakı tələbləri (və ya meyarları) müəyyən etmək olar:

– Şəxsə öz peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı məlum olmuş və etibar edilmişdir;

– Məlumatın açılınması onu etibar edən şəxsə müəyyən ziyan yetirə bilər;

– Bu məlumatlar dövlət və kommersiya sirrinə aid edilmir. **(BAX: Cədvəl 6.6)**

Göründüyü kimi, peşə sirrini təşkil edən məlumatların subyektləri qismində məlumatı etibar edən şəxslər və peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı məlumatın etibar edildiyi şəxslər çıxış edir. Eyni zamanda, həmin məlumatları qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hallarda əldə edən şəxslər də subyektlərə daxil edilir. Obyektlərə gəldikdə isə, peşə sirrinin obyektlərini müxtəlif qanunlar əsasında müəyyənləşdirmək olar: **(BAX: Cədvəl 6.7)**

Vəkil sirri. “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinə görə, vəkilin peşə vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar aldığı məlumatlar, verdiyi məsləhətlər və arayışlar vəkil sirrini təşkil edir. Müraciət etmiş şəxsə hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq vəkilə məlum olmuş hallar barədə o, şahid kimi çağırılı və dindirilə bilməz. Vəkil göstərilən hallar barədə izahat verməməli və ona etibar edən şəxsin bildirdiyi məlumatı yaymamalıdır. Vəkil sirrini təşkil edən məlumatlar vəkilin hüquqi yardım göstərdiyi cinayət, mülki və inzibati işlər üzrə, həmçinin həmin vəkilin iştirakı ilə aparılan məhkəmə prosesində sübut kimi qiymətləndirilə bilməz. Bu təminatlardan başqa, cinayət-prosessual qanunvericilikdə bir çox təminədicilə normalar nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, hüquqi yardım göstərilməsi ilə əlaqədar ona məlum olan məlumatlardan müdafiə etdiyi şəxsin qanuni mənafeyi ziddinə istifadə olunmaqla, onları yaymaq müdafiəçiyə qadağan olunur (Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 92.10.2-ci maddəsi); şəxsi həyatın toxunulmazlığına, ailə, dövlət, peşə, kommersiya və qanunla qorunan digər sirlərə toxunan hallar barədə məlumatları yaymamaq vəzifəsi müdafiəçinin əsas vəzifələri sırasında göstərilmişdir (Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 92.11.8-ci maddəsi) və s.

Həkim sirri. “Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında” 26 iyun 1997-ci il Azərbaycan Respublikası Qanununun 53-cü maddəsinə əsasən, vətəndaşın tibbi yardım üçün müraciət etməsi faktı, onun xəstəliyinin diaqnozu, sağlamlığının vəziyyəti müayinə və müalicə vaxtı əldə edilən digər məlumatlar barədə informasiya həkim sirrini təşkil edir. Vətəndaşın verəcəyi məlumatın gizli saxlanması haqqında ona zəmanət verilir. Vətəndaşın və ya onun qanuni nümayəndəsinin razılığı ilə həkim sirrini təşkil edən məlumat pasiyentin müayinə və müalicəsinin mənafeyi naminə, elmi tədqiqatların aparılması, elmi ədəbiyyatda nəşr edilməsi, tədris və digər məqsədlərlə istifadə olunması üçün başqa vətəndaşlara, vəzifəli şəxslərə verilə bilər. Həkim sirrini təşkil edən məlumat vətəndaşın, yaxud onun qanuni nümayəndəsinin razılığı olmadan aşağıdakı hallarda verilə bilər:

– vətəndaş öz vəziyyətini izah etmək qabiliyyətinə malik olmadıqda, vətəndaş müayinə və müalicə etmək məqsədilə;

– yoluxucu xəstəliklərin yayılması təhlükəsi olduqda, kütləvi zəhərlənmələr və zədələnmələr baş verdikdə;

– istintaq və təhqiqat orqanlarının, prokurorun və məhkəmənin sorğusu ilə;

– yetkinlik yaşına çatmayanların valideynlərinə, yaxud qanuni nümayəndələrinə məlumat vermək məqsədilə;

– hüquqazidd hərəkətlər və vətəndaşın sağlamlığına vurulan zərər barədə şübhə olduqda;

– həqiqi hərbi xidmətə çağırışın və səfərbərliyin təmin olunması məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının sorğusu ilə.

Həkim sirrinə qanuni qaydada yiyələnən şəxslər onun yayılmasına və bununla əlaqədar vətəndaşa dəyən zərərə görə qanunauyğun olaraq tibb və əczaçılıq işçilərinə bərabər məsuliyyət daşıyırlar.

Notariat sirri. “Notariat haqqında” 29 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq, notariat hərəkətləri barədə arayışlar və sənədlər yalnız notariat hərəkətlərinin aparılmasını tapşırmış və ya barəsində notariat hərəkətləri aparılmış fiziki və hüquqi şəxslərə verilməlidir. Notariuslar, notariat hərəkətləri apararı digər vəzifəli şəxslər və xidməti vəzifələrini yerinə yetirmələri ilə əlaqədar notariat hərəkətlərindən xəbərdar olan şəxslər bu hərəkətlərin sirrini saxlamağa borcludurlar.

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada notariat hərəkətləri ilə bağlı məlumatlar maliyyə monitorinqi orqanına verilir.

Notariat hərəkətləri ilə bağlı sənədlər məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarının icraatında olan konkret cinayət və ya mülki işlərlə əlaqədar bu orqanların qərarı əsasında onlara verilir. Konkret cinayət işləri ilə əlaqədar notariat sənədlərinin götürülməsindən əvvəl həmin orqanlar notariusu götürmə barədə qərarla tanış etməlidir. Notariat sənədlərinin götürülməsi müvafiq protokolla rəsmiləşdirilir və onun surəti notariusə verilir. Əgər sənədlərin götürülməsi deyil, sadəcə notariat hərəkətləri barədə məlumatların əldə olunması zərurəti yaranarsa, bu halda məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarının icraatında olan konkret cinayət və ya mülki işlərlə əlaqədar həmin orqanların yazılı sorğusunun olması zəruri hesab olunur. Yalnız bu sorğunun təqdim edilməsindən sonra məlumatlar verilə bilər.

Notariat hərəkətləri ilə bağlı sənədlərin surətləri, eləcə də notariat hərəkətləri barədə məlumatlar həmçinin vəkilə də verilə bilər ki, bu onun yazılı sorğusu və orderi əsasında həyata keçirilir.

Bundan əlavə, Qanun notariat sirrini təşkil edən məlumatların təqdim edilməli olduğu dövlət orqanlarının dairəsini də müəyyənləşdirmişdir:

– Notarius, notariat hərəkətləri apararı digər vəzifəli şəxslər daşınmaz əmlakla bağlı müqavilələri təsdiqlədikdə və ya vərəsəlik şəhadətnamələri verdikdə, müvafiq sənədləri Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada Azərbaycan Respublikasının Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinə göndərir.

– Nəqliyyat vasitəsinin icarə və ya digər əşya hüquqlarına dair müqaviləni, yaxud nəqliyyat vasitəsindən istifadə edilməsi və ya ona dair sərəncam verilməsi hüquqları ilə bağlı etibarnaməni təsdiq edərəkən notarius müqavilənin və ya etibarnamənin təsdiq edilməsi barədə məlumatı, habelə “Yol hərəkəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 27-ci maddəsinin VI-I hissəsinə uyğun olaraq fiziki şəxslərin qeydiyyatda olduğu və yaşadığı ünvanı, mobil telefon nömrəsi və olduğu halda elektron ünvanı və sürücülük vəsiqəsinin nömrəsi, hüquqi şəxslərin isə nəqliyyat vasitəsinin idarə edilməsini həvalə etdiyi şəxs barədə müvafiq məlumatları dərhal Ədliyyə Nazirliyinə

göndərir. Ədliyyə Nazirliyi isə texniki vasitələrdən istifadə etməklə, həmin məlumatı bir gün müddətində Daxili İşlər Nazirliyinə göndərir.

Notariat hərəkətləri sirrinin açılmasında təqsirli olan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşımalıdır. Notariat hərəkətlərinin aparılması ilə əlaqədar notarius qarşı cinayət işi qaldırıldıqda məhkəmə onu sirri saxlamaq vəzifəsindən azad edə bilər.

Sığorta sirri. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” 25 dekabr 2007-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsi sığorta sirrinə daxil olan məlumatları müəyyənləşdirir ki, bura daxildir: sığortalının, sığorta olunanın və ya faydalanan şəxsin adı, ünvanı və digər şəxsi məlumatları; hər hansı sığorta müqaviləsinin sığorta məbləği və ya qaytarılan məbləğ; hər hansı sığorta müqaviləsi üzrə ödənilmiş, yaxud ödənilməmiş sığorta haqqı; hüquqi şəxs olan sığortalının, sığorta olunanın və ya faydalanan şəxsin kommersiya və ya biznes sirri; sığortalının, sığorta olunanın və ya faydalanan şəxsin şəxsi və ailə həyatı ilə bağlı, o cümlədən səhhətinə və əmlakına aid məlumatlar.

Sığorta bazarının peşəkar iştirakçıları peşəkar fəaliyyətləri nəticəsində əldə etdikləri sığorta sirri hesab edilən məlumatları qorumaq, digər şəxslərə açıqlamamalıdır. Belə məlumatların açıqlanmasına yalnız qanunla müəyyən edilmiş hallarda yol verilə bilər. Məsələn, sığorta sirrinin aid olduğu şəxsin yazılı razılığı əsasında; təkrarsığorta və ya şərikli sığorta müqaviləsi bağlamaq məqsədilə təkrarsığorta və ya şərikli sığorta müqaviləsinin digər tərəfinə, habelə təkrarsığorta müqaviləsinin bağlanması vasi-təçilik edən sığorta brokerinə; səlahiyyətli orqanın qərarı əsasında ibtidai istintaq orqanının icraatında olan cinayət işləri üzrə həmin orqana; məhkəmənin qərarı əsasında onun icraatında olan işlər üzrə həmin məhkəməyə və s. (6.2-ci maddə).

Sığorta sirrini qanuni yolla əldə edən bütün şəxslər onu yaymağa və digər şəxslərə açıqlamağa görə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində və Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş hallarda məsuliyyət daşıyırlar.

Statistik sirr. “Rəsmi statistika haqqında” 18 fevral 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsinə uyğun olaraq, rəsmi statistikanın aparılması üçün yığılan, işlənən və məlumatlar bazasına daxil edilən, birbaşa və ya dolayı yolla statistik vahidlərin¹ tanınmasına və beləliklə də, ilkin məlumatların əldə edilməsinə imkan verən hüquqi və fiziki şəxslərin ilkin statistik məlumatları (fərdi məlumatları) konfidensial sayılır və statistik sirdir. Hüquqi və (və ya) fiziki şəxsin razılığı olmadan onlar haqqında məlumatların açıqlanması statistik sirr təşkil edən məlumatların aşkarlanması, yaxud yayılması hesab olunur.

Hamı üçün açıq, yəni ümumiləşdirilmiş yekun məlumatlar məxfi sayılmır. Ümumiləşdirilmiş statistik məlumatlar, o cümlədən cinayətlərin və inzibati xətlərin ümumiləşdirilmiş statistikasını qanunvericiliklə müəyyən edilmiş üsullarla açıqlanır.

¹ **Statistik vahidlər** – “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu əsasında rəsmi statistika üçün ilkin məlumatları təqdim edən, yaxud da statistiklər tərəfindən müşahidələrin aparılması, məlumatların toplanması və təhlili üçün müəyyənləşdirilmiş hüquqi şəxslərdir (onların nümayəndəlik və filiallarıdır) və fiziki şəxslərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şərh olunan peşə sirrinə aid məlumatların hüquqi rejimi yalnız onların aid olduğu fəaliyyət sahəsini tənzim edən qanunlarla tənzimlənir. Bir çox hallarda müxtəlif qanunvericilik aktlarında peşə sirrinin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı normalar öz əksini tapır. Belə ki, həkim sirrinin anlayışı “Sağlamlığın qorunması haqqında” Qanunda verilmişdir, lakin başqa normalarda da həkim sirrini təşkil edən məlumatların dairəsi konkretləşdirilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 13.6-cı maddəsinə görə, nikaha daxil olmaq istəyən şəxslərin tibbi müayinəsinin nəticələri həkim sirridir.

Yuxarıda qeyd olunan peşə sirlərindən başqa, qanunla müəyyən olunmuş başqa açıqlanması məhdudlaşdırılan məlumatlar da vardır ki, onlar da peşə sirrinin hüquqi rejimində obyekt qismində tanınır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 175-ci maddəsi övladlığa götürmə sirrini yayma cinayətini nəzərdə tutur. Həmin cinayətin subyektləri sırasında övladlığa götürmə faktını xidməti və ya peşə sirri kimi qorumağa borclu olan şəxs də göstərilmişdir və bu, Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 130-cu maddəsinə əsaslanır: “Övladlığa götürmənin sirri qanunla mühafizə olunur. Övladlığa götürənlərin razılığı olmadan, onlar öldükdə isə qəyyumluq və himayə orqanının razılığı olmadan övladlığa götürmə haqqında hər hansı məlumat vermək, habelə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyat kitablarından övladlığa götürənlərin övladlığa götürülənin doğma valideynləri olmadığını göstərən çıxarışlar vermək qadağan edilir. Övladlığa götürənin iradəsi ziddinə övladlığa götürmə sirrini yaymış şəxslər qanunla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətə cəlb olunurlar”. Doğrudur, övladlığa götürmə ilə bağlı informasiya fərdi məlumatlara aiddir, lakin bu sirrin etibar olunduğu şəxs tərəfindən yayılması peşə sirrinin pozulması hesab olunur və məsuliyyət yaranır.

Digər bir obyekt qismində isə yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirrini göstərmək olar ki, bu sirrin pozulmasına görə də cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 155-ci maddəsi). Fikrimizcə, yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirri daha çox xidməti sirrə uyğun gəlir. Çünki həmin məlumatlar şəxsə öz vəzifələrinin icrası zamanı bəlli olur və açıqlanması hüquqi məsuliyyət yaradır. Doğrudur, təcrübədə ayrı-ayrı vətəndaşlar tərəfindən müxtəlif qeyri-qanuni üsullarla həmin məlumatların əldə edilməsi hallarına rast gəlinir. Bu halda da peşə sirrinin hüquqi rejimi yaranmır və məsuliyyət xüsusi subyektə görə deyil, adi qaydada müəyyən olunur.

6.7. İstintaq və məhkəmə sirlərinin hüquqi tənzimlənməsi

“İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq, **istintaq və məhkəmə sirləri** konfidensial xarakter daşıyır və onların əldə olunmasına məhdudiyyət qoyulmuşdur. İstintaq sirri cinayət işi üzrə məhkəmə baxışınadək yayılmasına icazə verilməyən ibtidai araşdırma məlumatlarını ehtiva edir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin “İbtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının yolverilməzliyi” adlı 222-ci maddəsində ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının yolverilməzliyi imperativ şəkildə müəyyən olunmuşdur. Lakin burada iki istisna hal vardır:

1. İbtidai araşdırma məlumatları cinayət prosesinin iştirakçıları və jurnalistlər tərəfindən yalnız müvafiq olaraq müstətiqin, təhqiqatçının, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun və ya məhkəmənin icazəsi ilə ibtidai araşdırmanın maraqlarına zidd olmayan və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının hüquq və qanuni mənafeələrini pozmayan həddə yayıla bilər (maddə 222.2);

2. İctimai maraq kəsb etməsi, yanlış məlumatların yayılmasının qarşısının alınması və ya cinayətə görə məsuliyyətin labüdlüyünün nümayiş etdirilməsi ilə əlaqədar ibtidai araşdırma məlumatları ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən və ya ibtidai araşdırmanı aparan orqan tərəfindən bilavasitə və ya kütləvi informasiya vasitələri ilə açıqlana bilər. Bu zaman açıqlanan məlumat cinayət hadisəsi ilə bağlı əldə edilmiş ibtidai araşdırma nəticələrindən ibarət olmalı, davam edən ibtidai araşdırmanın maraqlarına, cinayət prosesinin digər iştirakçılarının şəxsi həyat toxunulmazlığı hüququna zidd olmayan həddə olmalı, təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun olaraq şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayətə aidiyyəti ilə bağlı hissədə onun cinayəti törətməkdə şübhəli bilinməsinə dair həddi keçməməlidir.

Göründüyü kimi, qanunvericilikdə istintaq sirrini təşkil edən məlumatların dairəsi konkretləşdirilməmişdir. Yalnız terrorçuluq cinayətləri, silahlı mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən cinayətlər üzrə davam edən ibtidai araşdırmanın məlumatlarının yayılmasına, habelə bu Məcəllənin 52-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada tərtib edilən və “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq sənədləşdirilmiş informasiya hesab edilən cinayət təqibi üzrə icraat materiallarının surətlərinin olduğu kimi yayılmasına icazə verilmir (cinayət prosesi iştirakçılarının bu Məcəllə ilə müəyyən edilən prosessual hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı olan hallar istisna olmaqla) (maddə 222.3) və yetkinlik yaşına çatmayan şübhəli, təqsirləndirilən və ya zərər çəkmiş şəxslərin şəxsiyyəti barədə məlumatların açıqlanmasına yalnız həmin şəxslərin və onların qanuni nümayəndələrinin razılığı ilə yol verilməsi müəyyən edilir (maddə 222.7). Eyni zamanda, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 39-cu maddəsinə görə, informasiya sahibi ictimaiyyətdə maraq doğuran hüquq pozuntusu və ya bədbəxt hadisələrlə bağlı informasiyanı nəticə tam aydınlaşdırılana qədər elə həddə açıqlamalıdır ki, təhqiqatın aparılmasına və ya bədbəxt hadisənin səbəblərinin aydınlaşdırılmasına mane olmasın. Bu cür informasiyanın açıqlanma həddinə dair qərar təhqiqatı aparan və ya nəzarəti təşkil edən, yaxud bədbəxt hadisənin səbəblərini aydınlaşdıran vəzifəli şəxs tərəfindən qəbul edilir. Belə bir sual ortaya çıxır: Əgər məlumatın istintaq sirrinə daxil edilməsi məsələsi istintaq orqanları tərəfindən müəyyən edilsə, bu, məlumat azadlığının pozulması hallarına gətirib çıxara bilərmi? İstintaq sirrinin müəyyən edilməsi məhz hansı meyarlara əsaslanmalıdır? – Təbii ki, informasiya hüququnun vacib prinsiplərindən hesab olunan informasiyanın maksimum açıqlığı və hər kəs üçün açıq olan informasiyaların açıqlanma vəzifəsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Ona görə də hər hansı bir məlumatın “istintaq sirri” bəhanəsi ilə gizlədilməsinə qanun icazə vermir. Hesab etmək olar ki, bu, ibtidai araşdırmanın maraqlarını, habelə onun iştirakçılarının hüquq və mənafeələrini nəzərə alaraq, istintaq orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir və bu barədə xəbərdarlıq edilmiş şəxslər həmin məlumatların yayılmasına görə məsuliyyət daşıyırlar. Belə xəbərdarlığın edilməsi qaydası Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 222.4-cü maddəsində müəyyən edilir: İbtidai araşdırma zamanı ibtidai araşdırma məlumatlarının

yayılmasının yolverilməzliyinə dair müddəaların təmin edilməsi məqsədi ilə müstəntiq və ya təhqiqatçı şahidə, zərər çəkmiş şəxsə, mülki iddiaçıya və mülki cavabdehə, onların nümayəndələrinə, mütəxəssislərə, ekspertlərə, tərcüməçilərə, hal şahidlərinə, müdafiəçilərə və digər şəxslərə onların razılığı olmadan ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının, o cümlədən Cinayət Prosessual Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada əldə edilmiş prosessual sənədlərin surətlərinin prosessual məqsədlərdən kənar yayılmasının yolverilməzliyi barədə yazılı xəbərdarlıq edir. Belə xəbərdarlıq edilməmişdirsə, yayılması cinayətin açılmasına, cinayət törətmiş şəxsin tutulmasına, ibtidai araşdırmanın normal gedişinə mane ola bilən məlumatların yayılmasına görə cinayət prosesini həyata keçirən şəxs məsuliyyət daşıyır. Məhz qeyd olunan prosessual normaya əsaslanaraq, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 300-cü maddəsində cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir. Həmin maddənin dispozisiyasında göstərilir ki, qanunla müəyyən edilmiş qaydada yayılmaması barədə xəbərdarlıq edilmiş şəxs tərəfindən təhqiqatçının, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən hakimnin icazəsi olmadan təhqiqat və ya ibtidai istintaq məlumatlarının yayılması ibtidai araşdırmanın aparılmasına mane olduqda, yaxud maraqlı şəxsə mənəvi və ya maddi ziyanın vurulmasına səbəb olduqda cinayət məsuliyyəti yaranır.

Məhkəmə sirlərinə gəldikdə isə, bura qapalı məhkəmə iclaslarında müəyyən edilmiş, ictimaiyyətə açıqlanması qanunla məhdudlaşdırılan məlumatlar, eləcə də qərarların çıxarıldığı müşavirə otağında müzakirələrə dair qanunla gizli saxlanmalı olan məlumatlar daxil edilir. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun göstərişinə əsasən, hakimlər müşavirə otağının sirrini qorumaq, qapalı məhkəmə iclaslarında müəyyən olunmuş məlumatları gizli saxlamaq vəzifəsi daşıyırlar (maddə 99).

6.8. Xidməti sirrin hüquqi rejimi

Əldə olunması məhdudlaşdırılmış informasiyaların dairəsini müəyyən edən informasiya qanunvericiliyində **“xidməti sirr”** anlayışına rast gəlinmir, informasiyanın xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmasından bəhs olunur. Lakin müxtəlif qanunlarda bu anlayış dövlət sirri ilə yanaşı qeyd olunur. Məsələn, “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 15-ci maddəsində dövlət qulluqçusunun andının məzmununda dövlət sirri və xidməti sirrin qorunması əsas vəzifə kimi göstərilir. Analoji maddələr başqa qanunvericilik aktlarında da nəzərdə tutulmuşdur. Ümumilikdə, mahiyyət etibarilə xidməti sirr şəxsin tutduğu vəzifədən irəli gələrək, ona etibar edilmiş məlumatların məcmusudur ki, onların açıqlanması üçüncü şəxslərə müəyyən ziyan yetirə bilər. Burada digər vacib bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, xidməti sirri təşkil edən məlumatlar dövlət sirrinə daxil olmayan məlumatlardır (bu barədə Qanunun 37.1.18-ci maddəsində birbaşa göstəriş vardır). Belə olan təqdirdə, əvvəlki paraqraflarda qeyd olunan istintaq və məhkəmə sirləri, bank sirri kimi məlumatları da xidməti sirr hesab etmək olar. Bütün bu kimi qarışıq məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün qanunvericiliyin hüquq ədəbiyyatı ilə əlaqəli şəkildə təhlilinə zərurət vardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda belə bir şərh öz əksini tapmasa da, bir neçə maddədə xidməti istifadə üçün

nəzərdə tutulmuş informasiya ilə bağlı normalar vardır. 35-ci maddəyə görə, informasiya sahibi aşağıdakı informasiyaları xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmuş hesab etməlidir:

- cinayət işi və ya inzibati xətlər haqqında iş üzrə toplanmış informasiya iş məhkəməyə verilənədək və ya işin icraatına xitam verilməsi barədə qərar qəbul edilənədək;

- dövlət nəzarəti gedində toplanan informasiya həmin məsələ üzrə qərar qəbul edilənədək;

- vaxtından əvvəl açıqlanması dövlət siyasətinin formalaşdırılmasına, inkişafına və müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmasına mane olan və ya mane ola bilən informasiya prosesin başa çatması barədə razılaşma əldə edilənədək;

- vaxtından əvvəl açıqlanması dövlət orqanı tərəfindən testləşdirmə və ya maliyyə yoxlamasının səmərəliliyinə ciddi təhlükə yaradacaq və ya təhlükə yarada biləcək informasiya – test və ya maliyyə yoxlaması başa çatanədək;

- vaxtından əvvəl açıqlanması dövlət orqanında fikir mübadiləsini, məsləhətləşmə prosesini pozacaq və ya poza biləcək informasiya – son qərar qəbul edilənədək;

- vaxtından əvvəl açıqlanması dövlət orqanının iqtisadi, pul-kredit və ya maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərə bilən informasiya iqtisadi, pul-kredit və ya maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı konkret əməliyyat başa çatanədək;

- ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə əngəl törədəcək və ya törədə biləcək informasiya – məhkəmə qərarı qəbul edilənədək;

- xarici ölkələrdən və ya beynəlxalq təşkilatlardan daxil olan sənədlər sənədin açıqlanması üçün qarşılıqlı razılıq əldə edilənədək;

- ətraf mühit üçün təhlükə yaradacaq və ya yarada biləcək, ətraf mühitin komponentlərinə zərər vuracaq və ya zərər vura biləcək informasiya – bu təhlükəni törədən səbəblər aradan qalxanədək;

- açıqlanması informasiya sahibinin qanuni maraqlarına ziyan vurursa, yaxud ictimai funksiyaları yerinə yetirən özəl hüquqi şəxslərlə bağlanan müqavilədə informasiyanın xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulması qeyd olunubsa – texniki həllər barədə informasiya.

Sadalanan bu hallar informasiyanın xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmasını imperativ formada müəyyən edir. Lakin burada bir şərt vardır: həmin informasiyalar o halda xidməti istifadə üçün nəzərdə tutula bilər ki, informasiyanın yayılmasından dəyər biləcək ziyan həmin informasiyaya olan ictimai marağı üstələsin. Bundan əlavə, Qanun açıq informasiyaların xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmasına icazə vermir (maddə 37).

Qanunun 35-ci maddəsinə əsasən, informasiya sahibi informasiyanın əldə olunmasına məhdudiyyət qoymaq yolu ilə onu xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmuş hesab edə bilər. Eyni zamanda, informasiya sahibləri əsaslandırıcıları hallarda aşağıdakı informasiyaları xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmuş hesab edə bilərlər:

- Qanunun 9.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan informasiya sahiblərinin əmr, sərəncam və qərarlarının layihələri – əmr, sərəncam və qərarlar qəbul edilməyə təqdim olunanədək;

- Qanunun 9.3-cü maddəsində göstərilən hüquqi şəxslərin öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə dair aktları və onlara aid sənədlər – bu aktlar qəbul edilənədək və ya imzalananaədək.

İnformasiyanın xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmasının şərtləri və qaydaları Qanunla müəyyən edilmişdir:

Birincisi, xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulan sənədlərin və (və ya) onların saxlandığı qovluğun üzərinə “Xidməti istifadə üçün” qeydi yazılır. Fərdi məlumatları əks etdirən sənədlərin və (və ya) onların saxlandığı qovluğun üzərində isə “Xidməti istifadə üçün. Fərdi məlumatlar” qeydi aparılır. Hər iki halda sənədlərin və (və ya) onların saxlandığı qovluğun üzərində məhdudiyyətin qüvvəyə mindiyi və qüvvədən düşdüyü tarix göstərməlidir (maddə 36).

İkincisi, xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulan informasiya üzərində məhdudiyyət müddətli olur. Belə ki, bu cür məhdudiyyət bu məhdudiyyəti doğuran səbəblər aradan qalxdıqda, lakin 5 ildən gec olmayan müddətdə götürülür. Fərdi məlumatların əldə olunmasına qoyulan məhdudiyyət həmin informasiya alınan və ya sənədləşdirilən gündən 75 il müddətinədək və ya şəxsin vəfatından sonra 30 il müddətinədək və ya ölüm faktı müəyyənləşdirilməyibsə, həmin şəxsin doğum tarixindən 110 il müddətinədək qüvvədədir. Informasiyanın əldə olunmasına qoyulan məhdudiyyətin qüvvədən düşmüş hesab edilməsi informasiyanın daşıyıcısında və reyestrdə qeyd olunur (maddə 40).

Üçüncüsü, xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmuş informasiyanın qorunması vəzifəsi informasiya sahibinin üzərinə qoyulmuşdur. O, bu məqsədlə inzibati və texniki tədbirlər görür. Bununla yanaşı, əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiya İnternet informasiya ehtiyatlarına daxil edilibsə, bu zaman onun əldə olunmasını mümkün olmayan tədbirlər görülməlidir (maddə 41).

Dördüncüsü, xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmuş informasiyanın subyektləri qismində informasiya sahibləri ilə yanaşı, həmin informasiyanın istifadəçiləri də çıxış edir. Belə ki, ilk növbədə, dövlət və bələdiyyə qulluqçularını qeyd etmək lazımdır. Onlar xidməti vəzifələrini yerinə yetirmələri ilə əlaqədar xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmuş sənədlərlə işləmək hüququna malikdirlər. Kənar şəxslərin isə xidməti informasiyadan istifadəsinə yalnız o halda icazə verilir ki, həmin informasiya dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin maraqlarına ziyan vurmasın. Əgər xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmuş informasiyanın tərkibində açıq informasiya varsa, o zaman sənədin yalnız əldə olunması məhdudlaşdırılmayan hissəsi açıqlanır (maddə 39).

Qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulmuş informasiya xidməti sirrin hüquqi rejimi ilə ehtiva olunur. Lakin bundan əlavə, müxtəlif qanun və məcəllələrdə xidməti sirri təşkil edən məlumatlarla bağlı normalar əks olunmuşdur. Məsələn, vergi sirri, gömrük sirri və s. Nəzərə alsaq ki, qanunverici bu növ informasiyaların açıqlanması ilə bağlı məhdudiyyətlər müəyyənləşdirir və həmin məhdudiyyətlər üçün müddət göstərmir, belə olan halda “xidməti sirr” anlayışının daha geniş məzmununa malik olması qənaətinə gəlmək olar. Digər tərəfdən, inzibati və cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan bir çox normaların təhlilindən açıq-aydın görünür ki, bu əməllərin obyektini xidməti sirrə daxil olan məlumatlar təşkil edir. Məsələn, məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçiləri barəsində tətbiq edilən təhlükəsizlik tədbirləri haqqında məlumatları yayma (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 301-ci maddəsi), Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı həyata keçirilən tədbirlər haqqında məlumatları yayma (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 316-2-ci maddəsi), İnsayder tərəfindən insayd məlumatdan qanunsuz istifadə (Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 420-ci maddəsi) və s. Bu baxımdan, qanunvericilikdə “xidməti sirr” termininə aydınlıq gətirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

6.9. Fərdi məlumatlar və onların hüquqi tənzimlənməsi

“İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq, fərdi məlumatlar şəxsi və ailə həyatına dair məlumatların məcmusu olub, şəxsiyyəti birbaşa və ya dolayısı ilə identifikasiyaya imkan verən hadisələr, fəaliyyətlər, vəziyyətlər barədə faktlar, rəylər, bilgilərdir (3.0.2 və 38.2-ci maddələr). “Fərdi məlumatlar haqqında” 11 may 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsində isə **fərdi məlumatlar** – şəxsin kimliyini birbaşa və ya dolayısı ilə müəyyənləşdirməyə imkan verən istənilən məlumat kimi müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, fərdi məlumatlar 2 növ – *şəxsi və ailə həyatına dair məlumatları* özündə ehtiva edir. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 38-ci maddəsinə görə, əldə olunmasına məhdudiyyətlər qoyulan şəxsi həyata dair məlumatlar aşağıdakılardır: **(BAX: Cədvəl 6.8)**

- qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydə alınan özəl hüquqi şəxslərdə, üzvlüyə dair məlumatlar istisna olmaqla, siyasi baxışları, dini etiqadları, əqidələri və dünya görüşlərini əks etdirən məlumatlar;

- etnik mənşə və ya irqi mənsubiyyət haqqında məlumatlar;

- cinayət işləri və ya digər hüquq pozuntularına dair işlər üzrə icraatın gedişində toplanmış informasiyalar açıq məhkəmə iclasınadək və ya hüquq pozuntusuna dair məhkəmə qərarı çıxarılanadək, yaxud insanların mənəviyyəti, şəxsi və ailə həyatının müdafiəsi, yetkinlik yaşına çatmayanın, zərərçəkənin və ya şahidin mənafeyi, yaxud ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üçün tələb edilən hallarda;

- şəxsin məhkumluğu barədə məlumatlar;

- sağlamlıq vəziyyəti haqqında məlumatlar;

- şəxslərin özəl xüsusiyyətləri, qabiliyyətləri və xarakterlərinin digər cizgiləri haqqında məlumatlar;

- sosial yardım və sosial xidmətlər göstərilməsinə dair vəsatətlər barəsində məlumatlar;

- ruhi və fiziki əzablara dair məlumatlar;

- şəxsə qarşı məişət zorakılığının törədilməsinə dair məlumatlar;

- vergi ödənişləri üzrə borclar istisna olmaqla, vergitutma ilə əlaqədar məlumatlar;

- maliyyə əməliyyatları barədə məlumatlar.

Əldə olunmasına məhdudiyyətlər qoyulan ailə həyatına dair məlumatlar isə aşağıdakılardır:

- cinsi həyat haqqında məlumatlar;

- vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı haqqında məlumatlar;

- ailə həyatının ayrı-ayrı məqamları haqqında məlumatlar;

- övladlığa götürmə ilə bağlı məlumatlar.

Sadalanan bu fərdi məlumatlar alındığı və ya sənədləşdirildiyi gündən onların əldə olunmasına məhdudiyyətlər qoyulur. Belə məhdudiyyətlərin qoyulması şəxsiyyətin toxunulmazlığı hüququnun (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsi) təminatından irəli gəlir. Çünki hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa, şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağandır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır.

Deməli, qanunverici fərdi məlumatlar üçün konkret hüquqi rejim müəyyənləşdirmişdir. Birinci növbədə, bu rejimin hüquqi əsaslarından bəhs etmək lazımdır. Qeyd olunduğu kimi, fərdi məlumatların müdafiəsinin hüquqi əsasları Konstitusiyaya söykənir. İKT-nin sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə fundamental hüquqlardan sayılan şəxsi toxunulmazlıq hüququnun təminatı qarşıya çıxan ən vacib problemlərdən biri sayılır. Çünki informasiyanın əlverişli olması və istənilən məlumata asanlıqla çıxışın mümkünlüyü şəxsiyyətin toxunulmazlığına qəsd edilməsi hallarına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan, artıq XX əsrin 80-ci illərindən dünya təcrübəsində fərdi məlumatların müdafiəsi ön plana çəkildi və bu sahədə tədbirlər görülməyə başlandı. 1981-ci ildə Strasburqda Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin **“Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında” Konvensiyanı** qəbul etməsi belə tədbirlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Konvensiyanın 1-ci maddəsindən göründüyü kimi, onun əsas məqsədi vətəndaşlığından, yaxud yaşadığı yerdən asılı olmayaraq, hər bir Tərəfin ərazisində hər bir şəxsin hüquq və əsas azadlıqlarına, xüsusilə fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar olaraq şəxsi həyatın toxunulmazlığı (“məlumatların qorunması”) hüququna hörmət edilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bununla da fərdi məlumatların müdafiəsi bütün dövlətlər tərəfindən təmin olunmağa başlandı. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1981-ci il Konvensiyası 30 sentyabr 2009-cu il tarixdə müvafiq bəyanatlarla Azərbaycan Respublikası tərəfindən də təsdiq edilmişdir.

Fərdi məlumatların hüquqi rejiminin tənzimlənməsində “İnformasiya əldə etmək haqqında”, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında”, “Fərdi məlumatlar haqqında” və s. bu kimi qanunların, eləcə də normativ xarakterli aktların da xüsusi yeri vardır.

Fərdi məlumatların hüquqi rejiminin *obyekti* qismində yuxarıda sadalanan şəxsi və ailə həyatı məlumatları çıxış edir. Qanunverici həmin məlumatların hüquqi tənzimlənməsinə dair bir sıra göstərişlər müəyyən etmişdir. Belə ki, fərdi məlumatlar açıq və qapalı (konfidensial) olur. Açıq fərdi məlumatlar kateqoriyasına müəyyən olunmuş qaydada adsızlaşdırılmış, subyekt tərəfindən açıq elan olunmuş və ya ümumi istifadə üçün yaradılmış informasiya sistemində subyektin razılığı ilə onun barəsində daxil edilmiş məlumatlar aiddir. Şəxsin adı, soyadı və atasının adı daimi açıq fərdi məlumatdır. Açıq kateqoriyalı fərdi məlumatların konfidensiallığının təmin edilməsi tələb olunmur.

Bundan başqa, Qanunun 5-ci maddəsinə görə, telekommunikasiya, poçt rabitəsi, ünvan və digər sahələr üzrə cəmiyyətin informasiya təminatını ödəmək məqsədilə ümumi istifadəli informasiya sistemlərinə subyektin yazılı razılığı əsasında onun təqdim etdiyi məlumatlar (adı, soyadı, atasının adı, doğulduğu tarix və yer, cinsi, vətəndaşlığı, telefon nömrəsi və elektron ünvanı, yaşadığı və olduğu yer, ixtisası və iş yeri, məşğul olduğu fəaliyyət növü, ailə vəziyyəti, şəkli və digər məlumatlar) daxil edilə bilər.

Qapalı fərdi məlumatlar konfidensial xarakter daşıyır. Konfidensial fərdi məlumatlar qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tələblərə uyğun səviyyədə mülkiyyətçi, operator və bu məlumatlara giriş hüququ olan istifadəçilər tərəfindən mühafizə olunmalıdır. Konfidensial fərdi məlumatlar qanunla müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla, üçüncü şəxslərə yalnız subyektin razılığı əsasında verilə bilər. **(BAX: Cədvəl 6.9)**

Bundan başqa, “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu xüsusi kateqoriyalı məlumatları da fərqləndirir. Xüsusi kateqoriyalı fərdi məlumatlar

– fiziki şəxsin irqi və ya milli mənsubiyyətinə, ailə həyatına, dini etiqadına və əqidəsinə, səhhətinə və ya məhkumluğuna aid olan məlumatlardır. Bu məlumatlar, onların xüsusiyyəti və Qanunun tələbləri nəzərə alınmaqla, konfidensial, həm də açıq fərdi məlumatlar kateqoriyasına aid edilə bilər.

Fərdi məlumatların hüquqi rejimində subyektlərin dairəsinin müəyyən edilməsi zəruridir. Burada subyekt qismində fərdi məlumatların subyekti, fərdi məlumatların mülkiyyətçisi, fərdi məlumatların operatoru və istifadəçisi çıxış edirlər. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu bu subyektlərin hər birinə anlayış verir:

Fərdi məlumatların subyekti – barəsində fərdi məlumatlar toplanılan, işlənən və mühafizə edilən, kimliyi müəyyənləşdirilmiş və ya müəyyənləşdirilən fiziki şəxsdir.

Fərdi məlumatların mülkiyyətçisi – qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fərdi məlumatların informasiya sistemi və ya ehtiyatı üzərində tam sahiblik, istifadə, sərəncamvermə hüququnu həyata keçirən, fərdi məlumatların işlənilməsi məqsədini müəyyən edən dövlət və ya yerli özünüidarə orqanı, hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

Fərdi məlumatların operatoru – fərdi məlumatların toplanılmasını, işlənilməsini və mühafizəsini həyata keçirən fərdi məlumatların mülkiyyətçisi və ya onun bu funksiyaları müəyyən həcmdə və şərtlərlə həvalə etdiyi dövlət və ya yerli özünüidarə orqanı, hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

Fərdi məlumatların istifadəçisi – yalnız özü üçün zəruri informasiyanın əldə olunması məqsədi ilə səlahiyyətləri daxilində mülkiyyətçi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada və həcmdə fərdi məlumatlardan istifadə hüququ verilmiş dövlət və ya yerli özünüidarə orqanı, hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

“Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu fərdi məlumatların subyekti üçün aşağıdakı hüquqları müəyyənləşdirir:

- informasiya sistemində özü barəsində fərdi məlumatların mövcudluğu, onların mülkiyyətçisi və ya operatoru haqqında məlumat almaq;

- informasiya sistemində özü barəsində fərdi məlumatların toplanılmasının, işlənilməsinin və üçüncü şəxslərə verilməsinin hüquqi əsaslandırılmasını tələb etmək, bu məlumatların toplanılmasının, işlənilməsinin və üçüncü şəxslərə verilməsinin subyekt üçün hansı hüquqi nəticələrə səbəb olacağı barədə məlumat almaq;

- informasiya sistemində özü barəsində toplanılmış fərdi məlumatların məzmunu ilə tanış olmaq;

- informasiya sistemində özü barəsində fərdi məlumatların toplanılması və işlənilməsi məqsədini, işlənilmə müddətini, üsullarını, onun fərdi məlumatları ilə tanış olmaq icazəsi olan şəxslərin, o cümlədən məlumat mübadiləsi aparılması nəzərdə tutulan informasiya sistemlərinin dairəsini bilmək;

- informasiya sistemində özü barəsində toplanılmış və işlənən fərdi məlumatların dəqiqləşdirilməsini və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla, məhv edilməsini tələb etmək, habelə həmin məlumatların müəyyən olunmuş qaydada arxivə verilməsi barədə müraciət etmək;

- özü barəsində fərdi məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə qadağan qoyulmasını tələb etmək;

- informasiya sistemində özü barəsində toplanılmış və işlənən fərdi məlumatların əldə edilməsi mənbələri barədə məlumat almaq, həmin məlumatların qanuniliyinin sübuta yetirilməsini tələb etmək;

– informasiya sistemində özü barəsində toplanılmış və işlənən fərdi məlumatların mühafizəsini tələb etmək;

– özü barəsində toplanılan və işlənən fərdi məlumatların olduğu informasiya sistemlərinin uyğunluq sertifikatının mövcudluğu və dövlət ekspertizasından keçirilməsi haqqında məlumat almaq;

– bu Qanunla və Azərbaycan Respublikasının başqa normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilmiş digər hüquqlardan istifadə etmək.

Subyekt yuxarıda sadalanan hüquqlarını təmin etmək üçün sorğu ilə müraciət edə bilər və mülkiyyətçi və ya operator ödənişsiz olaraq subyektə onun haqqında məlumatları təqdim etməlidir. Sorğu ilə müraciət olunarsa, mülkiyyətçi və ya operator tərəfindən sorğuya baxılmalı, predmetinə uyğun olaraq icra edilməlidir. Belə ki, Qanuna əsasən, subyektin verdiyi sorğuya daxil olduğu gündən ən gec 7 iş günü keçənədək cavab verilməlidir. Bununla bağlı üçüncü şəxsə müraciət etmək zərurəti yarandıqda isə sorğunun icra müddəti daha 7 iş günü uzadıla bilər. Sorğunun cavablandırılması zamanı digər şəxslər barədə fərdi məlumatlar əks etdirilməsinə yol verilməməlidir. Mülkiyyətçi və ya operator subyektin sorğusu əsasında fərdi məlumatlarla əlaqədar zəruri tədbirlər (məlumatın dəqiqləşdirilməsi, məlumatın toplanılmasına və işlənilməsinə qadağan qoyulması və s.) görməli, həmin tədbirlər barəsində əvvəllər bu subyektə dair fərdi məlumatların ötürüldüyü üçüncü şəxsə 3 iş günü müddətində məlumat verməlidir. Əgər sorğunun icrasından qanunvericiliklə müəyyən edilmiş əsaslarla imtina edilmişsə, subyektə sorğusunun alındığı gündən 5 iş günü keçənədək əsaslandırılmış cavab verməlidir (maddə 12).

Göründüyü kimi, subyektin hüquqları fərdi məlumatlarla bağlı informasiya prosesinin mərhələlərindən asılı olaraq müəyyən olunur. Eyni zamanda, informasiya sahiblərinin də hüquq və vəzifələri həmin mərhələlər üzrə konkretləşdirilir. Ona görə də fərdi məlumatlarla bağlı informasiya proseslərinin ardıcılıqla şərhə daha məqsədmüvafiqdir. Bəzi müəlliflər fərdi məlumatların toplanılması, işlənilməsi, yayılması, ötürülməsi, dondurulması, adsızlaşdırılması, məhv edilməsi proseslərini fərdi məlumatların həyat tsikli adlandırırlar və fərdi məlumatların hüquqi rejiminin subyektlərini, obyektlərini həmin tsikl üzrə təhlil edirlər.¹ Fərdi məlumatların həyat tsiklinin komponentlərinə ayrı-ayrılıqda nəzər yetirək.

Fərdi məlumatların toplanılması – subyekt barəsində fərdi məlumatların sənədləşdirilmiş qaydada qanuna uyğun olaraq əldə edilməsini əhatə edir. Fərdi məlumatların toplanılmasının iki forması vardır: məcburi və könüllü.

Məcburi qaydada fərdi məlumatların toplanılmasına qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda yol verilir. Məsələn, “Biometrik informasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, biometrik məlumatların² toplanılması.

¹ Əliyev E.A. İnformasiya sistemlərində fərdi məlumatların həyat tsiklinin tənzimlənməsi problemləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2011, №1, s. 60.

² **Biometrik məlumatlar** – identifikasiya edilmiş və ya identifikasiya olunan fiziki şəxsin fizioloji xüsusiyyətlərini xarakterizə edən, onu birmənalı və ya digər məlumatlarla uzlaşdıraraq identifikasiya etməyə imkan verən (əl-barmaq və ovuc izləri, üz təsviri, gözün qüzehli və tor qışası, səs fraqmenti və onun akustik parametrləri, dezoksiribonuklein turşusu (DNT) analizinin nəticələri, bədən ölçüləri, bədənin xüsusi əlamətlərinin və qüsurlarının təsviri, yazı xətti və imzası və s.), müvafiq standartlar tətbiq olunan və maddi daşıyıcıda əks etdirilən fərdi məlumatlardır.

Könüllü formada fərdi məlumatların toplanılmasına yalnız subyekt tərəfindən verilmiş yazılı, o cümlədən gücləndirilmiş elektron imzalı¹ elektron sənəd formasında razılıq və ya özünün yazılı təqdim etdiyi məlumatlar əsasında yol verilir. Belə yazılı razılığa aşağıdakılar daxil edilməlidir: subyektin kimliyini müəyyənləşdirməyə imkan verən məlumatlar; subyektə razılıq alan mülkiyyətçinin və ya operatorun kimliyini müəyyənləşdirməyə imkan verən məlumatlar; fərdi məlumatların toplanılması və işlənilməsi məqsədi; subyekt tərəfindən işlənilməsinə razılıq verilmiş fərdi məlumatların və onların işlənilmə əməliyyatlarının siyahıları; subyektin razılığının qüvvədə olma dövrü və onun geri götürülməsi şərtləri; fərdi məlumatların müvafiq informasiya sistemində müəyyən olunmuş saxlanma müddəti başa çatdıqdan və ya subyektin ölümündən sonra onun barəsində toplanılmış fərdi məlumatların qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məhv edilməsi və ya arxivləşdirilməsi şərtləri.

Subyekt vəfat etdikdə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada ölmüş elan edildikdə, xəbərsiz itkin düşmüş, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edildikdə, habelə yetkinlik yaşına çatmadığı, özü razılıq vermək iqtidarında olmadığı hallarda yazılı razılıq müvafiq olaraq onun vərəsələri, qanuni nümayəndələri, valideynləri və ya himayəçilərindən biri tərəfindən verilir. Subyektə onun fərdi məlumatlarının toplanılması və işlənilməsi üçün razılığın alınması haqqında sübutun təqdim olunması vəzifəsi mülkiyyətçinin və ya operatorun üzərinə düşür (Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsi).

Könüllü formada fərdi məlumatların toplanılması ilə bağlı Qanun subyektə bəzi hüquqlar verir. Belə ki, 7-ci maddəyə görə, fərdi məlumatların toplanılmasının və işlənilməsinin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məcburi xarakter daşdığı hallar istisna olmaqla, subyekt onun barəsində olan məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə etiraz etmək hüququna malikdir. Subyektin etirazı mülkiyyətçiyə və ya operatora yazılı surətdə təqdim olunmalıdır. Subyektin etirazının əsaslandırılması tələb olunmur. Mülkiyyətçi və ya operator həmin etirazı aldıqda göstərilən fərdi məlumatların toplanılmasını və işlənilməsinə dərhal dayandırılmalıdır.

İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə fərdi məlumatların toplanılması və işlənilməsi nəticəsində qəbul olunan qərar subyektin mənafeyini pozduğu halda, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məcburi xarakter daşdığı hallar istisna olmaqla, subyektin bu məlumatların göstərilən üsulla toplanılmasına və işlənilməsinə etiraz etmək hüququ vardır. Mülkiyyətçi və ya operator fərdi məlumatların informasiya texnologiyaları vasitəsilə işlənilməsinə qarşı etiraz aldıqda, subyektə onun barəsində məlumatların digər üsulla işlənilməsinə razılıq almalı və ya fərdi məlumatların işlənilməsinə təxirə salmadan dayandırılmalıdır.

Fərdi məlumatların toplanılması prosesi şəxsi və ailə həyatına dair məlumatların digər mənbələrdən əldə edilməsini, düzgünlüyünün yoxlanılıb tamamlanmasını və əlaqəli məlumatlarla uzlaşdırılmasını əhatə edir. Toplanılma prosesi ya mülkiyyətçinin özü tərəfindən həyata keçirilir, ya da müqavilə əsasında operatora həvalə edilir. Bir qayda olaraq,

¹ **Gücləndirilmiş elektron imza** – imza sahibinin nəzarəti altında olan elektron imza vasitələri ilə yarıdılan və yalnız imza sahibinə məxsus olmaqla onu identifikasiya, əlaqəli olduğu məlumat bildirişinin bütövlüyünü, dəyişməzliyini, təhrif olunmadığını və saxtalaşdırılmadığını müəyyən etməyə imkan verən elektron imzadır.

fərdi məlumatlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və həcmdə fərdi məlumatların informasiya sistemlərində, habelə ayrıca informasiya ehtiyatlarında toplanılır. Fərdi məlumatların informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması və informasiya sistemlərinin yaradılması, onlara xidmətlərin göstərilməsi yalnız Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirilir (maddə 9.14). Qanun fərdi məlumatların toplanılması üçün bir neçə şərt müəyyən edir:

Birincisi, fərdi məlumatların toplanılması zamanı mülkiyyətçinin vəzifələri fərdi məlumatların toplanılmasının qanuniliyini və təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bu zaman qanunvericiliklə müəyyən olunmuş aşağıdakı *prinsiplərə* əməl olunmalıdır: *insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsi, qanunçuluq, konfidensiallıq, könüllüliyin məcburiliklə uzlaşdırılması*. Bu prinsiplər həm “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda, həm də 1981-ci il Konvensiyasında əks olunmuşdur. Həmin prinsiplər yalnız toplanılma mərhələsində deyil, fərdi məlumatlarla bağlı bütün proseslərdə rəhbər tutulmalıdır.

İkincisi, mülkiyyətçi və ya operator fərdi məlumatları toplayarkən subyektə aşağıdakıları mütləq bildirməlidir: mülkiyyətçinin və ya operatorun kimliyini müəyyənləşdirən məlumatlar; fərdi məlumatların işlənmə məqsədi və bu məqsədin hüquqi cəhətdən əsaslandırılması; toplanılan və işlənən fərdi məlumatların informasiya sisteminə mühafizə səviyyəsi; informasiya sistemlərinin uyğunluq sertifikatının mövcudluğu və dövlət ekspertizasından keçirilməsi haqqında məlumat; fərdi məlumatların nəzərdə tutulan istifadəçilərinin, o cümlədən məlumat mübadiləsi aparılması nəzərdə tutulan informasiya sisteminin dairəsi; subyektin Qanunla müəyyən olunmuş hüquqları barədə məlumatlar. Məcburi qaydada fərdi məlumatların toplanılması zamanı mülkiyyətçi və ya operator subyektə fərdi məlumatların məcburi şəkildə təqdim edilməsindən imtinanın hüquqi nəticələri barədə məlumat verməlidir (maddə 11).

Üçüncüsü, fərdi məlumatların toplanılmasının məqsədi mülkiyyətçi və ya operator tərəfindən dəqiq bəyan edilməli, həmin məlumatların toplanılması bu məqsədlərə, habelə mülkiyyətçinin və ya operatorun maddi-texniki, təşkilati imkanlarına və səlahiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Fərdi məlumatlar yalnız qanuni, əvvəlcədən müəyyən olunmuş və bəyan edilmiş məqsədlər üçün toplanılmalıdır (maddə 9.1).

Dördüncüsü, fərdi məlumatların toplanılması yalnız aşağıdakı şərtlərdən biri olduqda həyata keçirilə bilər:

- subyekt fərdi məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə öz razılığını verdikdə və ya bu məlumatlar açıq kateqoriyalı olduqda;
- fərdi məlumatlar onların toplanılması və işlənilməsi məqsədlərini və üsullarını müəyyən edən qanunvericilik əsasında işlənildikdə;
- elmi və statistik tədqiqat məqsədləri üçün fərdi məlumatlar onların mütləq qaydada adsızlaşdırılması aparılmaqla işlənildikdə;
- fərdi məlumatların toplanılması və işlənilməsi subyektin həyat və sağlamlığını qorumaq üçün lazım olduqda.

Xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə isə yol verilmir. Lakin burada dörd istisna hal vardır ki, həmin hallara daxildir:

- xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılması və işlənilməsi qanunla müəyyən olunmuş hallarda məcburi xarakter daşıdıqda;
- xüsusi kateqoriyalı məlumatlar açıq məlumatlar kateqoriyasına aid olduqda;

– xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılması və işlənilməsi subyektin, digər şəxsin və ya müvafiq şəxslər qrupunun həyat və sağlamlığının qorunması üçün zəruri olduqda və belə məlumatların əldə olunması üçün subyektin razılığının alınması mümkün olmadıqda;

– ictimai birliklərin və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarının üzvlərinə aid olan xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılması və işlənilməsi həmin təşkilatlar tərəfindən öz qanuni məqsədlərinə nail olmaq məqsədi ilə və üçüncü şəxsə subyektin razılığı olmadan verilməmək şərti ilə aparıldıqda (maddə 9).

Nəhayət, *beşinci* və ən vacib şərtlərdən biri ondan ibarətdir ki, fərdi məlumatların informasiya sistemini dövlət qeydiyyatından keçirmədən fərdi məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə yol verilmir. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 15-ci maddəsinə görə, fərdi məlumatların informasiya sistemləri, o cümlədən Qanunun qüvvəyə minməsinə qədər mövcud olan informasiya sistemləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanında (Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyində) dövlət qeydiyyatından keçməlidir. Fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin dövlət qeydiyyatına alınması və dövlət qeydiyyatının ləğv edilməsi qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti) tərəfindən təsdiq edilir.

Beləliklə, fərdi məlumatların informasiya sistemini dövlət qeydiyyatından keçirmədən fərdi məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə yol verilmir. Burada yalnız bir istisna hal vardır: Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin, habelə qanunçuluğun təmin edilməsi məqsədi ilə, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar fərdi məlumatların toplanılması və işlənilməsi, dövlət sirrinə aid edilən və milli arxiv fondunda toplanılan fərdi məlumatların mühafizəsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir (maddə 3.2). Bu qayda fiziki şəxslər tərəfindən fərdi məlumatların müstəsna olaraq şəxsi və ailə ehtiyacları üçün toplanılmasına və işlənilməsinə şamil edilmir (maddə 3.3). Məhz bu müddəaları rəhbər tutaraq, 1981-ci il Konvensiyasını qəbul edərkən, Azərbaycan Respublikası bəyanat vermişdir ki, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət sirrinə aid edilən, fiziki şəxslər tərəfindən müstəsna olaraq şəxsi və ailə ehtiyacları üçün emal olunan fərdi məlumatlar kateqoriyalarına Konvensiyanın müddəaları tətbiq olunmayacaqdır. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 15.3-cü maddəsi belə əsaslara söykənərək, dövlət qeydiyyatından keçirilməsi tələb olunmayan fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin siyahısını müəyyən edir:

– dövlət sirri haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət sirrinə aid olan fərdi məlumatların informasiya sistemi;

– mülkiyyətçi və ya operatorla əmək münasibətlərində olan subyektlərə aid və ya onların iş ərazisinə buraxılması üçün zəruri olan fərdi məlumatların informasiya sistemi;

– müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş, fərdi məlumatların işlənilmə məqsədindən və subyektlərin sayına qoyulan maksimal həddən asılı olaraq dövlət qeydiyyatından keçirilməsi tələb olunmayan hallarda yaradılan fərdi məlumatların informasiya sistemləri.

Bu informasiya sistemlərinin siyahısı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Dövlət qeydiyyatına alınması tələb olunmayan fərdi məlumatların informasiya

sistemləri”nin təsdiq edilməsi haqqında 17 dekabr 2010-cu il tarixli qərarı ilə müəyyən olunmuşdur. Məsələn, müəyyən olunmuş qaydada adsızlaşdırılmış, yaxud subyektlər tərəfindən açıq elan olunmuş və ya subyektlərin razılığı ilə onun barəsində açıqlanmış fərdi məlumatların toplandığı və işlənildiyi, ümumi istifadə üçün yaradılmış İnformasiya Sistemləri; milli arxiv fondu haqqında qanunvericiliyə uyğun olaraq arxivləşdirilmiş fərdi məlumatların toplandığı və işlənildiyi İnformasiya Sistemləri; telekommunikasiya, poçt rabitəsi, ünvan və digər sahələr üzrə cəmiyyətin informasiya təminatını ödəmək məqsədi ilə subyektlərin yazılı razılığı əsasında onun təqdim etdiyi məlumatların (adı, soyadı, atasının adı, doğulduğu tarix və yer, cinsi, vətəndaşlığı, telefon nömrəsi və elektron ünvanı, yaşadığı və olduğu yer, ixtisası və iş yeri, məşğul olduğu fəaliyyət növü, ailə vəziyyəti, şəkli və digər məlumatlar) toplandığı və işlənildiyi ümumi istifadəli İnformasiya Sistemləri üçün – tərkibində 1000-dən az subyektlə barədə fərdi məlumatlar olan İnformasiya Sistemləri və s.

Fərdi məlumatların informasiya sisteminin dövlət qeydiyyatı mülkiyyətçinin yazılı müraciəti əsasında 1 ay müddətində həyata keçirilir. İnformasiya sistemlərinin dövlət reyestrinə daxil edilməsi üçün həmin müraciətdə fərdi məlumatların informasiya sistemi barədə aşağıdakı əsas məlumatlar təqdim edilir: mülkiyyətçinin kimliyini müəyyənləşdirən məlumatlar; informasiya sisteminin yaradılmasının hüquqi əsasları; fərdi məlumatların işlənilmə məqsədi və nəzərdə tutulan üsulları; informasiya sisteminin işlənilən fərdi məlumatların kateqoriyaları; subyektlərin kateqoriyaları; informasiya sisteminin istismarı zamanı mülkiyyətçinin fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı öhdəsinə götürdüyü tədbirlərin ümumi təsviri; fərdi məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə başlanıldığı tarix; fərdi məlumatların istifadəçilərinin dairəsi; fərdi məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə nəzarət və audit mexanizmləri; digər əlaqəli informasiya sistemləri, həmin sistemlərlə informasiya mübadiləsi üsulları və mübadilə edilən məlumatların kateqoriyaları; informasiya sistemlərindən istifadə olunmaqla əhəliyə göstərilə bilən elektron xidmətlərin əhatə dairəsi; subyektlərin “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7.1-ci maddəsində göstərilən hüquqlarının təmin edilməsi qaydaları; digər dövlətlərə, habelə beynəlxalq təşkilatlara transsərhəd ötürülən fərdi məlumatların kateqoriyaları.

Qeydiyyat üçün müraciət zamanı lazım olan sənədlər elektron formada da təqdim edilə bilər və bu zaman gücləndirilmiş elektron imza ilə imzalanmalıdır.

İnformasiya Sistemlərinin dövlət qeydiyyatına alınması və dövlət qeydiyyatının ləğv edilməsi Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi (bundan sonra – Reyestr operatoru) tərəfindən həyata keçirilir. Reyestr operatoru İnformasiya Sisteminin dövlət qeydiyyatına alınması üçün müraciət edən tərəfindən təqdim edilən sənədləri qəbul edir, xüsusi kitabda qeydə alır, yoxlayır, çatışmazlıqlar və ya imtina üçün əsas olmadıqda, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq qeydə alındığı gündən başlayaraq, bir ay müddətində:

- İnformasiya Sisteminin dövlət qeydiyyatına alınması haqqında qərar qəbul edir;
- İnformasiya Sistemi haqqında məlumatları Dövlət Reyestrinə daxil edir;
- Müraciət edənə Dövlət Reyestrindən çıxarış verir (3 nömrəli əlavə).

İnformasiya Sistemləri ayrı-ayrılıqda dövlət qeydiyyatına alınır (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17 avqust 2010-cu il tarixli 149 nömrəli qərarı ilə

təsdiq edilmiş “Fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin dövlət qeydiyyatına alınması və dövlət qeydiyyatının ləğv edilməsi Qaydaları”).

“Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 15.6-cı maddəsinə görə, fərdi məlumatların informasiya sisteminin dövlət qeydiyyatı ləğv edildikdə, həmin informasiya sistemində olan məlumatlara dərhal qadağan qoyulmalı və təxirə salınmadan müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada məhv edilməlidir. Buna müvafiq olaraq, “Fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin dövlət qeydiyyatına alınması və dövlət qeydiyyatının ləğv edilməsi Qaydaları”nda İnformasiya Sistemlərinin dövlət qeydiyyatının ləğv edilmə əsasları müəyyənləşdirilir. Məsələn, bu barədə müvafiq məhkəmə aktının olması, fərdi məlumatların toplanılması, işlənməsi və mühafizəsinə dair tələblərin il ərzində təkrar pozulması və s. Dövlət qeydiyyatı ləğv edilmiş İnformasiya Sistemləri haqqında məlumatlar qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada arxivləşdirilir və dərhal məhv edilməsi icra olunur. İnformasiya sistemində olan məlumatların məhv edilməsi mülkiyyətçi və operator tərəfindən aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- kağız informasiya daşıyıcısının müvafiq doqrama maşınları vasitəsilə məhv edilməsi;
- kağız informasiya daşıyıcısının yandırılması;
- kağız informasiya daşıyıcısının kimyəvi məhlullar vasitəsilə məhv edilməsi;
- elektron informasiya daşıyıcısının mexaniki təsir üsulu ilə məhv edilərək bərpası mümkün olmayan vəziyyətə salınması;
- elektron informasiya daşıyıcısının bərpası mümkün olmayan qaydada formatlanması;
- xüsusi proqram təminatı vasitəsilə elektron informasiya daşıyıcısında olan məlumatların bərpası mümkün olmayan qaydada silinməsi.

Məhvətmə zamanı mərhələli şəkildə bir neçə üsuldən istifadə edilə bilər. İnformasiya sistemində və ya həmin sistemdən kənarda fərdi məlumatların ehtiyat nüsxəsi mövcud olarsa, belə nüsxələr də məhv edilir. İnformasiya sistemində olan fərdi məlumatların məhv edilməsi xərcləri mülkiyyətçi tərəfindən ödənilir. İnformasiya sistemlərində olan məlumatların məhv edilməsi ən geci beş iş günü müddətində başa çatdırılmalı, məhvətməni həyata keçirmiş və ona nəzarət etmiş şəxslər tərəfindən fərdi məlumatların məhv edilməsi üçün sərf olunmuş müddət, məhvətmə zamanı həyata keçirilmiş tədbirlər, məhvətmənin yeri, üsulu (üsulları), məhvətməni həyata keçirmiş və ona nəzarət etmiş şəxslər, informasiya sistemində qalan fərdi məlumatların kateqoriyası və informasiya sistemində məhv edilməmiş məlumatların saxlanılma səbəbləri göstərilməklə aktlaşdırılmalı və həmin aktın bir nüsxəsi Reyestr operatoruna təqdim edilməlidir (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17 dekabr 2010-cu il tarixli 238 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Fərdi məlumatların informasiya sisteminin dövlət qeydiyyatı ləğv edildikdə, həmin informasiya sistemində olan məlumatların məhv edilməsi Qaydası”).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, fərdi məlumatların informasiya sisteminin dövlət qeydiyyatı və ya dövlət qeydiyyatının ləğv edilməsi ilə bağlı məlumatlar dövlət reyestrinə daxil edilməlidir. Fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin dövlət reyestri informasiya sistemləri barədə məlumatları əks etdirən dövlət informasiya ehtiyatıdır.

Dövlət reyestri və onun informasiya sistemi Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti-
dir və dövlət reyestrinin aparılması ilə bağlı xərclər dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir. Dövlət reyestri Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi tərəfindən aparılır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 oktyabr 2010-cu il tarixli 341 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Fərdi Məlumatların Informasiya Sistemlərinin Dövlət Reyestrinin Aparılması Qaydaları”).

Fərdi məlumatların toplanılması həmçinin məlumatların düzgünlüyünün yoxlanılıb tamamlanmasını və əlaqəli məlumatlarla uzlaşdırılmasını da ehtiva edir. Bu, fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin milli informasiya məkanında dayanıqlı və mühafizə ilə təmin olunmuş şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi və bu sahədə pərakəndəliyə yol verilməməsinə xidmət edir. Ona görə də milli informasiya məkanında fərdi məlumatlar üzrə bölümün formalaşdırılması, istifadəsi və inkişafı vahid elmi-texniki konsepsiya əsasında həyata keçirilir, eləcə də onların təminat vasitələrində informasiya texnologiyaları və təhlükəsizlik standartları tətbiq edilir. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci maddəsinə əsasən, milli informasiya məkanının fərdi məlumatlar üzrə bölümündə paylanmış ayrı-ayrı informasiya sistemlərində eyni subyekt barədə məlumatların uzlaşdırılmasını, bu sahədə pərakəndəliyin və təkrarlığın qarşısının alınmasını təmin etmək üçün fərdi identifikasiya nömrəsi tətbiq olunur. Ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin və müxtəlif təyinatlı fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının birləşdirilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, yolverilməzdir. Fərdi məlumatların informasiya sistemlərinə fərdi identifikasiya nömrəsinin daxil edilməsi və istifadə olunması qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 aprel 2011-ci il tarixli 49 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Fərdi məlumatların informasiya sistemlərinə fərdi identifikasiya nömrəsinin daxil edilməsi və istifadə olunması Qaydaları”na görə, fərdi identifikasiya nömrəsi (FİN) – fərdi məlumatların informasiya sistemlərinə barəsində fərdi məlumat daxil edilən şəxsə müəyyən edilmiş qaydada verilən və şəxs barəsində müvafiq məlumatları birmənalı müəyyən etməyə imkan verən yeddi simvolla hərf və rəqəm kombinasiyasından ibarət olan vahid təkrar olunmaz koddur. Fərdi identifikasiya nömrəsi Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, habelə Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər haqqında qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məlumatlar Azərbaycan Respublikası Əhalisinin Dövlət Reyestrinə daxil edilərkən, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada avtomatlaşdırılmış rejimdə verilir.

Fərdi məlumatların işlənilməsi – fərdi məlumatlar üzərində aparılan əməliyyatları fərdi məlumatların yazılması, sistemləşdirilməsi, təzələnməsi, dəyişdirilməsi, çıxarılması, adsızlaşdırılması, saxlanması, ötürülməsi, məhv edilməsini əhatə edir. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 9.3-9.4-cü maddəsində deyilir ki, fərdi məlumatlar dəqiq, tam olmalı və zərurət yarandıqda təzələnməlidir. Fərdi məlumatların işlənilməsi çoxsaylı əməliyyatları özündə birləşdirir ki, bu əməliyyatlara qanunverici öz münasibətini bildirmişdir:

– fərdi məlumatların adsızlaşdırılması – fərdi məlumatların, onun subyektinin kimliyini müəyyənləşdirməyə imkan verməyən vəziyyətə salınması;

– fərdi məlumatların verilməsi – fərdi məlumatların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada sorğu əsasında maddi daşıyıcılarla və ya informasiya texnologiyaları vasitəsilə istifadəçilərə təqdim edilməsi;

– fərdi məlumatların yayılması – fərdi məlumatların kütləvi informasiya vasitələri, habelə informasiya sistemləri ilə açıqlanması və ya fərdi məlumatlarla şəxslərin hər hansı digər üsulla tanış olmasına imkan yaradılması;

– fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi – fərdi məlumatların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədindən əlaqədar beynəlxalq təşkilatlara, başqa ölkələrin dövlət və ya yerli özünüidarə orqanlarına, hüquqi və ya fiziki şəxslərinə verilməsi;

– fərdi məlumatların məhv edilməsi – informasiya sistemində fərdi məlumatların silinməsi, məzmununun sonradan bərpa edilməsi mümkün olmayan vəziyyətə salınması və ya fərdi məlumatlar olan maddi daşıyıcıların məhv edilməsi.

Sadələnən bu əməliyyatlardan bir neçəsi (adsızlaşdırılma, məhv edilmə) barədə paraqrafın əvvəlində artıq ətraflı məlumat verilmişdir. Digərlərinə qısa şəkildə nəzər salaq.

Fərdi məlumatların verilməsi “Fərdi məlumatlar haqqında” və “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunları ilə tənzimlənir. Birinci Qanunun 13-cü maddəsinə görə, fərdi məlumatların üçüncü şəxslər tərəfindən mülkiyyətçiyə və ya operatora, eləcə də onlar tərəfindən fərdi məlumatların istənilən üçüncü şəxsə verilməsinə yalnız subyektin yazılı razılığı ilə yol verilir (təbii ki, subyektin vəfat etmə halı burada istisna təşkil edir). Subyektin razılığı olmadan fərdi məlumatların verilməsinə yalnız aşağıdakı hallarda yol verilir:

– açıq kateqoriyalı fərdi məlumatlar verildikdə;

– konfidensial fərdi məlumatlar dövlət və ya yerli özünüidarə orqanları tərəfindən onlara həvalə edilmiş vəzifələrin icrası ilə bağlı verildikdə və bu zaman fərdi məlumatların informasiya sistemləri üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblərə əməl edildikdə. Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında bağlanmış beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, bu dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatları barədə məlumatlar müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin) müəyyən etdiyi hədlərdə və qaydada birbaşa və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi) vasitəsilə həmin xarici dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarına verilir;

– fərdi məlumatların verilməsi subyektin həyat və sağlamlığının qorunması məqsədləri üçün lazım olduqda və onun razılığını təxirə salınmadan almaq mümkün olmadıqda.

Fərdi məlumatların verilməsinə razılıq subyekt tərəfindən geri çağırıla bilər. Subyekt tərəfindən fərdi məlumatların verilməsinə dair razılığın geri çağırılması mülkiyyətçiyə, operatora və üçüncü şəxslərə məlum olduğu andan onlar həmin məlumatların verilməsini dərhal dayandırmalıdır.

Fərdi məlumatlara dair ümumi istifadəli və korporativ informasiya sistemlərində toplanılmış və işlənən fərdi məlumatlar ödənişli əsaslarla üçüncü şəxslərə təqdim oluna bilər. Korporativ informasiya sistemlərində toplanılmış və işlənən fərdi məlumatların ödənişli əsaslarla üçüncü şəxslərə verilməsi qaydası müvafiq icra hakimiyyəti

orqanı (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edilir. İnformasiya sistemlərində və ehtiyatlarında fərdi məlumatların toplanılması, işlənilməsi, sorğuların verilməsi və icrası, ərizələrin qeydiyyatının və baxılmasının nəticələri, habelə informasiya sistemlərinin idarə olunması və mühafizəsi ilə bağlı əməliyyatlar barədə qeydlərin müvafiq nəzarət-audit jurnallarında toplanılması mülkiyyətçi və ya operator tərəfindən təmin olunur (maddə 9.10).

Bununla yanaşı, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun 38-ci maddəsinə əsasən, aşağıdakı şəxslər fərdi məlumatlarla tanış olmaq və ya onu əldə etmək hüququna malikdirlər:

- valideynlər və ya qəyyumlar – yetkinlik yaşına çatmayanlar haqqında məlumatlarla;

- qəyyumlar – fiziki cəhətdən qüsurlu şəxslər barədə məlumatlarla;

- dövlət və bələdiyyə qulluqçuları xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı məlumatlarla;

- fərdi məlumatlarla işləməyə icazə alanlar – yalnız bu icazədə göstərilən məlumatlarla;

- normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və sosial sahələrdə xidmət göstərən özəl hüquqi şəxslərin işçiləri və sahibkarlar yalnız bu xidmətlərin göstərilməsi üçün zəruri olan həddə informasiyalarla;

- fiziki şəxslər – özləri barəsindəki informasiyalarla.

Bu hüquq Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə əsaslanır. Belə ki, həmin maddəyə müvafiq olaraq, qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, hər kəs onun haqqında toplanmış məlumatlarla tanış ola bilər. Hər kəsin onun barəsində toplanmış və həqiqətə uyğun olmayan, tam olmayan, habelə qanunun tələbləri pozulmaqla əldə edilmiş məlumatların düzəldilməsini və ya çıxarılmasını (ləğv edilməsini) tələb etmək hüququ vardır.

Fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi həm “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsi, həm də 1981-ci il Konvensiyası ilə tənzimlənir. 14-cü maddəyə görə, fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi zamanı bu məlumatların təhlükəsizliyi mülkiyyətçi və ya operator tərəfindən təmin edilir. Fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi aşağıdakı hallarda qadağan edilir:

- Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi üçün təhdid yaratdıqda;

- Fərdi məlumatların ötürüldüyü ölkənin qanunvericiliyi həmin məlumatların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səviyyədə hüquqi mühafizəsini təmin etmədikdə. Subyektin fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsinə razılıq verdiyi, habelə fərdi məlumatların ötürülməsinin subyektin həyat və sağlamlığının qorunması üçün zəruri olduğu hallarda fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi onların hüquqi mühafizəsi səviyyəsindən asılı olmayaraq həyata keçirilə bilər.

Fərdi məlumatların hüquqi rejiminin elementləri sırasında **onların mühafizəsini** və müxtəlif pozuntulara görə yaranan məsuliyyət formalarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq, fərdi məlumatların mühafizəsi mülkiyyətçilər və operatorlar tərəfindən təmin olunmalıdır. Fərdi məlumatların toplanılması, işlənilməsi və mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər fəaliyyət müddətində və işdən çıxdıqdan sonra həmin məlumatların yayılmaması barədə yazılı iltizam verməlidirlər. Mülkiyyətçi və ya

operator fərdi məlumatların mühafizəsinin (o cümlədən təsadüfi və icazəsiz məhv edilməsinin, itirilməsinin, qanunsuz müdaxilənin, dəyişdirilməsinin və digər halların qarşısının alınmasının) təmin edilməsinə zəmanət verən texniki-təşkilati tədbirlər gör-məlidir (maddə 5).

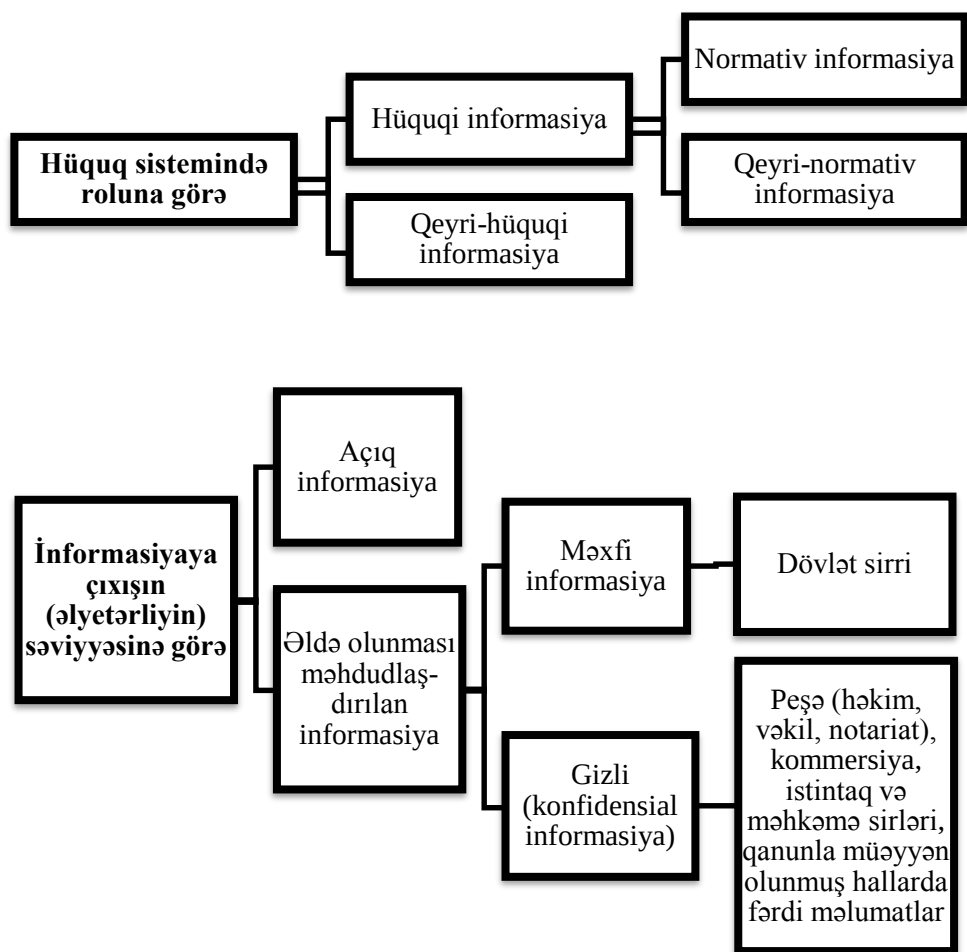
Subyekt onun barəsində fərdi məlumatların qanunsuz toplanılması və işlənilməsi, mühafizəsinin təmin edilməməsi, habelə bu Qanunun tələblərinə əməl olunmaması nəticəsində onun hüquqlarının pozulduğu hallarda müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və ya məhkəməyə şikayət etmək, habelə ona vurulmuş mənəvi və maddi ziyanın ödənilmə-sini məhkəmə qaydasında tələb etmək hüququna malikdir (maddə 7.4).

Fərdi məlumatların toplanılması və işlənilməsi, həmin məlumatların mühafi-zəsinin tam təmin olunmaması nəticəsində subyektə dəyən maddi və mənəvi ziyan və onun həcmi məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada mülkiyyətçi tərəfindən ödənilir (maddə 10.1).

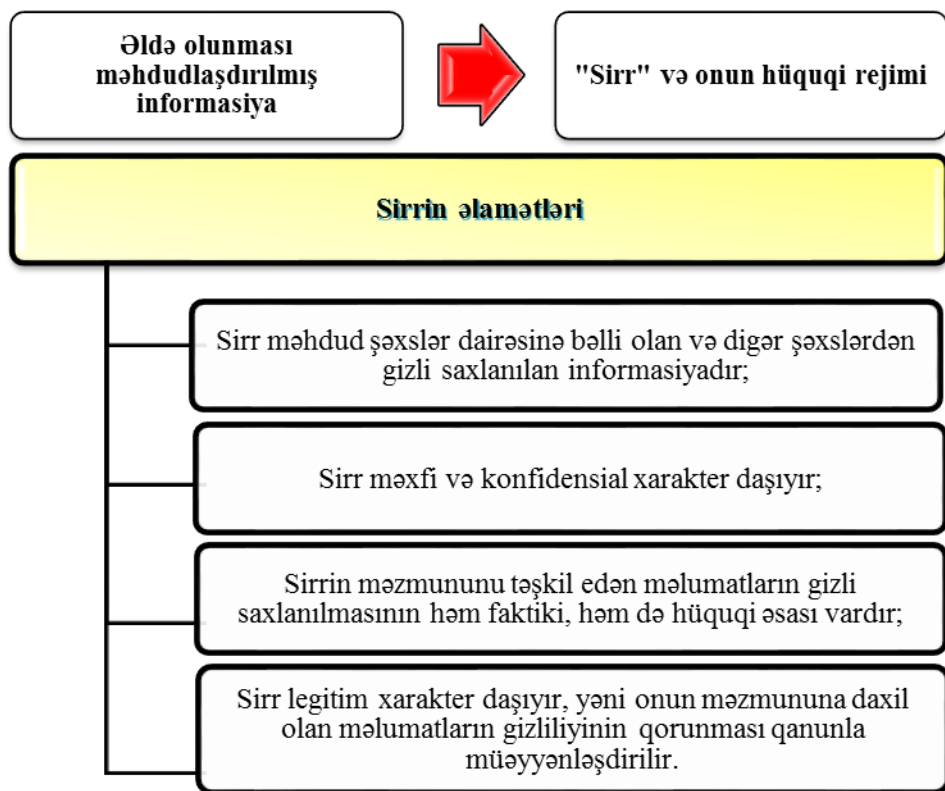
Fərdi məlumatların mühafizəsinə dair tələblər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən olunur. Azər-baycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 6 sentyabr 2010-cu il tarixli 161 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Fərdi məlumatların mühafizəsinə dair Tələblər” də fərdi məlumatların işlənilməsi zamanı təmin edilməsi məcburi olan əsas texniki-təşkilati təhlükəsizlik tələblərinin siyahısı müəyyən edilmişdir. Məsələn, fərdi məlumatların işlənilməsində avtomatlaşdırılmış texniki vasitələrin işinin pozulmasına gətirib çıxar-an təsirlərə yol verilməməsi; fərdi məlumatlara qanunsuz müdaxilə faktlarının vaxtın-da aşkar edilməsi; fərdi məlumatlara qanunsuz müdaxilənin, surətinin çıxarılmasının və (və ya) bu məlumatların onlarla işləməyə icazəsi olmayan şəxslərə ötürülməsinin qarşısının alınması; dəyişdirilmiş və ya məhv edilmiş fərdi məlumatların dərhal bərpaı imkanının olması; fərdi məlumatların mühafizə səviyyəsinin daim nəzarətdə saxlanılması və s.

Fərdi məlumatlar şəxsiyyətin toxunulmazlıq hüququnun əsasını təşkil etdiyi üçün bu məlumatların qanunsuz toplanılması, işlənilməsi, əldə olunması, yayılması, ötürülməsi məsuliyyətin yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, Azərbaycan Respubli-kası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 375-ci maddəsində fərdi məlumatlar haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 156-cı maddəsində şəxsi həyatın toxunulmazlığını pozmaya görə məsuliyyətin müəy-yən olunması və s.

Cədvəl 6.1. İnformasiyanın təsnifatı

Cədvəl 6.2.

Cədvəl 6.3.

Dövlət sirri hüquq institutunun məzmunu		
Məlumatların dövlət sirrinə aid olunması meyarlarını, dövlət sirrinin anlayışını və əlamətlərini müəyyən edən informasiya hüquq normaları	Məxfiliyin rejimi – məlumatların dövlət sirri kimi elan olunması və mühafizəsi mexanizmlərini, eləcə də onlardan istifadə qaydalarını nəzərdə tutan informasiya hüquq normaları	Dövlət sirri haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edən informasiya hüquq normaları

Cədvəl 6.4.

Məlumatın dövlət sirrinə aid edilməsi meyarları	
	Dövlət sirrini təşkil edən məlumatların məzmunu - hərbi, xarici-siyasi, iqtisadi, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti üzrə məlumatlar
	Dövlət sirrinə aid edilən məlumatların yayılmasının dövlət təhlükəsizliyinə ziyan vurma ehtimalı - siyasi, iqtisadi və mədəni ziyan
	Məlumatın açıqlanmasına qanunla müəyyən olunmuş qaydada məhdudiyyətlərin qoyulması

Cədvəl 6.5.

Məlumatın kommersiya sirrinə aid edilməsinin meyarları
•Kommersiya dəyərində malik olması (başqa şəxslərə məlum olmadığına görə fəaliyyət sahəsində üstünlük qazanmaq və mənfəət əldə etmək baxımından əhəmiyyətlidir, digər şəxslərə bütövlükdə, yaxud hissələrlə satıla, bağışlanıla, müqavilə əsasında, yaxud varislik qaydasında verilə bilər və s.); •Məlumatın məxfiliyinin qorunması məqsədilə sahibi tərəfindən hüquqi, təşkilati, texniki və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi; •Bu məlumatların sərbəst əldə olunmasının qanuni əsaslarla məhdudlaşdırılması.

Cədvəl 6.6.

Məlumatın peşə sirrinə aid edilməsi üzrə meyarlar (tələblər)
Şəxsə öz peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı məlum olmuş və etibar edilmişdir;
Məlumatın açıqlanması onu etibar edən şəxsə müəyyən ziyan yetirə bilər;
Bu məlumatlar dövlət və kommersiya sirrinə aid edilmir.

Cədvəl 6.7.

PEŞƏ SİRRİNİN OBYEKTləri

Vəkil sirri

- “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinə görə, vəkilin peşə vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar aldığı məlumatlar, verdiyi məsləhətlər və arayışlar vəkil sirrini təşkil edir.

Həkim sirri

- “Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 53-cü maddəsinə əsasən, vətəndaşın tibbi yardım üçün müraciət etməsi faktı, onun xəstəliyinin diaqnozu, sağlamlığının vəziyyəti müayinə və müalicə vaxtı əldə edilən digər məlumatlar barədə informasiya həkim sirrini təşkil edir.

Notariat sirri

- “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq, notariat hərəkətləri barədə arayışlar və sənədlər yalnız notariat hərəkətlərinin aparılmasını tapşırılmış və ya barəsində notariat hərəkətləri aparılmış fiziki və hüquqi şəxslərə verilməlidir.

Sığorta sirri

- “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsi sığorta sirrinə daxil olan məlumatlara daxildir: sığortalının, sığorta olunanın və ya faydalanan şəxsin adı, ünvanı və digər şəxsi məlumatları; hər hansı sığorta müqaviləsinin sığorta məbləği və ya qaytarılan məbləğ; hər hansı sığorta müqaviləsi üzrə ödənilmiş, yaxud ödənilməmiş sığorta haqqı və s.

Statistik sirr

- “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsinə uyğun olaraq, rəsmi statistikanın aparılması üçün yığılan, işlənən və məlumatlar bazasına daxil edilən, birbaşa və ya dolayı yolla statistik vahidlərin tanınmasına və beləliklə də, ilkin məlumatların əldə edilməsinə imkan verən hüquqi və fiziki şəxslərin ilkin statistik məlumatları (fərdi məlumatları) məxfi sayılır və statistik sirdir.

Cədvəl 6.8.

Fərdi məlumatlar-şəxsi və ailə həyatına dair məlumatların məcmusu olub, şəxsiyyəti birbaşa və ya dolayısı ilə identifikasiya etmək imkan verən hadisələr, fəaliyyətlər, vəziyyətlər barədə faktlar, rəylər, bilgilərdir.

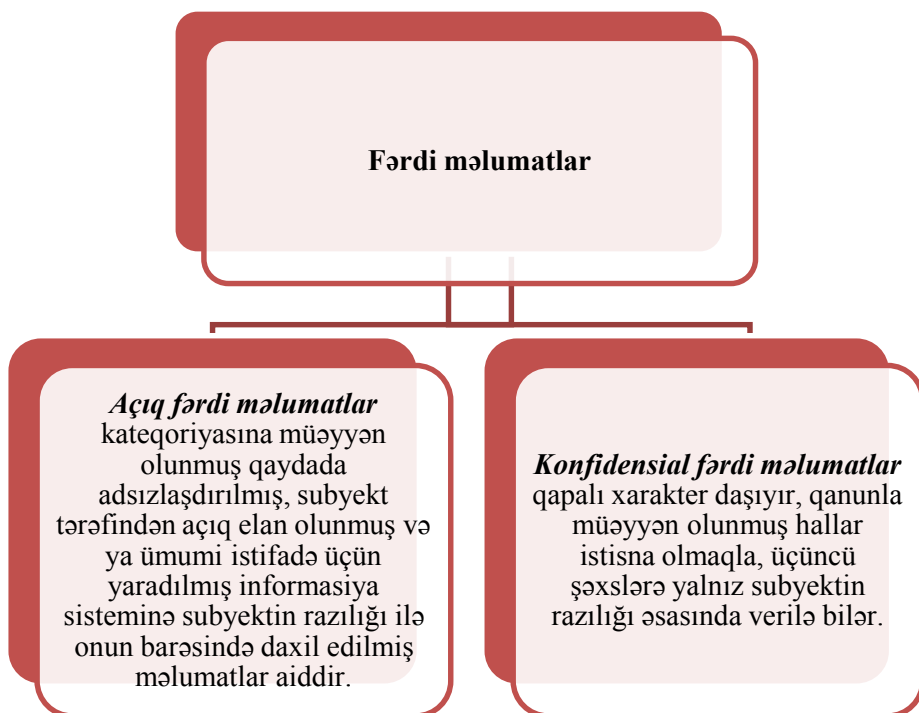
Şəxsi həyata dair məlumatlar

•qanunla müəyyən edilmiş qaydada qeydə alınan özəl hüquqi şəxslərdə, üzvlüyə dair məlumatlar istisna olmaqla, siyasi baxışları, dini etiqadları, əqidələri və dünya görüşlərini əks etdirən məlumatlar; etnik mənşə və ya irqi mənsubiyyət haqqında məlumatlar; cinayət işləri və ya digər hüquq pozuntularına dair işlər üzrə icraatın gedişində toplanmış informasiyalar açıq məhkəmə iclasınadək və ya hüquq pozuntusuna dair məhkəmə qərarı çıxarılanadək, yaxud insanların mənafeələri, şəxsi və ailə həyatının müdafiəsi, yetkinlik yaşına çatmayanın, zərərçəkənin və ya şahidin mənafeələri, yaxud ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üçün tələb edilən hallarda; şəxsin məhkumluğu barədə məlumatlar; sağlamlıq vəziyyəti haqqında məlumatlar; şəxslərin özəl xüsusiyyətləri, qabiliyyətləri və xarakterlərinin digər cizgiləri haqqında məlumatlar; sosial yardım və sosial xidmətlər göstərilməsinə dair vəsatətlər barəsində məlumatlar; ruhi və fiziki əzablara dair məlumatlar; şəxsə qarşı məişət zorakılığının törədilməsinə dair məlumatlar; vergi ödənişləri üzrə borclar istisna olmaqla, vergitutma ilə əlaqədar məlumatlar; maliyyə əməliyyatları barədə məlumatlar.

Ailə həyatına dair məlumatlar

•cinsi həyat haqqında məlumatlar; vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı haqqında məlumatlar; ailə həyatının ayrı-ayrı məqamları haqqında məlumatlar; övladlığa götürmə ilə bağlı məlumatlar.

Cədvəl 6.9.

VII FƏSİL

İNFORMASIYA EHTİYATLARI, İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ, İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI VƏ ONLARIN TƏMİNAT VASİTƏLƏRİ İNFORMASIYA HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN OBYEKTİ KİMİ

7.1. İnformasiya ehtiyatları və informasiya sistemləri

İnformasiya ehtiyatları və informasiya sistemləri informasiya hüquq münasibətlərinin obyektləri kimi araşdırılarkən öncə onların öz aralarındakı sərhədləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Hər iki anlayışa qanunverici tərəfindən anlayış verilmişdir. Belə ki, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, **informasiya sistemi** – informasiya texnologiyaları və sənədlərinin təşkilati və texniki qaydada, o cümlədən hesablama texnikasından istifadə edilməklə, nizamlanmış məcmusudursa, **informasiya ehtiyatları** – informasiya sistemlərində (kitabxanalarda, arxivlərdə, fondlarda, məlumat banklarında və s.) olan sənədlər və sənəd massivləri, habelə ayrıca mövcud olan sənədlər və onların massivləridir. Qanunvericinin yanaşmasını bir qədər genişləndirsək, informasiya sistemi informasiyanın yaradılması, yığılması, işlənməsi, saxlanması, axtarışı, yayılması zamanı, hesablama və rabitə texnikasını tətbiq etməklə istifadə edilən üsul və vasitələr sistemləri ilə sənədlərin nizamlanmış məcmusudur. Göründüyü kimi, burada əsas diqqət nizamlanmanın formasına yönəlidir. İnformasiya sistemi anlayışını formalaşdırmaq üçün bu nizamlanma təşkilati və texniki qaydada olmalı, eyni zamanda hesablama texnikası kimi ənənəvi sınılanmış üsullarla yanaşı, digər müasir vasitələrdən istifadə edilməlidir. Məsələn, kitabxanalar, arxivlər, məlumat bankları və s. özlüyündə ayrıca informasiya sistemləridir, təşkilati-texniki qaydada, müasir texnoloji vasitələrdən istifadə edilməklə informasiya daşıyıcılarının məcmusunu idarə edir. İnformasiya sistemləri qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada təşkil olunur, informasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə məqsədilə elmi-texniki və digər informasiya sistemləri, arxivlər, başqa müəssisələrlə birgə fəaliyyət proqramları və müqavilələr əsasında qarşılıqlı əlaqəyə malik olur.

Əgər informasiya sistemləri dövlət və ya ictimai əhəmiyyət daşıyırsa, mühafizə olunan sənədlərdən və informasiya vasitələrindən istifadənin hamı üçün açıq olması, bu sənədlərin toxunulmazlığı və sistemin fəaliyyətinin üstün maliyyələşdirilməsi təmin edilməlidir. Bundan başqa, dövlətin vəzifəsidir ki, informasiya sistemlərinin fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının qəbul və tətbiq edilməsini, bu sahədə dövlət standartlarının müəyyən olunmasını, dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsini, sənədlərin komplektləşdirilməsi, uçotu, mühafizəsi, istifadəsini, eləcə də bu sənədlərlə bağlı mülkiyyət məsələlərinin tənzimlənməsini, müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən xarici ölkələrdən və ya sərbəst mövcud olan yeni ehtiyatların cəlb olunmasını təmin etsin.

İnformasiya sistemlərində olan sənədlər və sənəd massivləri isə informasiya ehtiyatları adlanır. Lakin nəzərə alsaq ki, heç də bütün sənəd və sənəd massivləri bütün hallarda informasiya sistemlərində ola bilmir, o zaman informasiya ehtiyatı anlayışına həm də informasiya sistemindən kənar, sərbəst mövcud olan sənədlər və onların massivləri də aid edilir. İnformasiya sistemlərinə daxil olan informasiya ehtiyatlarına qanunvericilik aktları, idarəetmə sənədləri, məhkəmə və prokurorluq orqanlarının sənədləri, statistika, reyestr, elmi, normativ-texniki, patent, kartoqrafiya sənədləri, kino, foto, video materialları, əlyazmalar, xüsusi əhəmiyyətə malik kitablar, dövrü mətbuat materialları, partiya, ictimai və qeyri-dövlət təşkilatların sənədləri, gündəliklər, memuarlar, məktublar və şəxsi xarakterli digər sənədlər daxil ola bilər. Dövlət informasiya sistemlərinə daxil olan ehtiyatların təbii fəlakət, silahlı münaqişə, müharibə təhlükəsi və s. kimi müstəsna hallarda müvəqqəti olaraq köçürülməsinə, beynəlxalq əməkdaşlıq məqsədi ilə sənədlərin və kolleksiyaların xaricə müvəqqəti aparılmasına yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada, bu səlahiyyətlər həvalə olunmuş müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı ilə yol verilir. Lakin burada da istisnalar mövcuddur. Məsələn, “Milli arxiv fondu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 22-ci maddəsinə əsasən, milli arxiv fondu sənədlərinin orijinal və ya onları əvəz edən nüsxələrinin xaricə aparılması bütün hallarda qadağandır.

İnformasiya ehtiyatları xaraktercə açıq və qapalı olur. Əldə olunması, işlənməsi, verilməsi və ya istifadəsi qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmayan, mənbəyindən, saxlanma yerindən, rəsmi statusundan, mülkiyyət növündən, mənsub olduğu təşkilat tərəfindən yaradılıb-yaradılmadığından asılı olmayaraq ümumi istifadə üçün təyin olunmuş informasiyalar açıq informasiya ehtiyatlarıdır. Açıq informasiya maddi daşıyıcıda mətn, səs və ya təsvir formasında qeydə alınır, identifikasiyaya imkan verir və istənilən rekvizitli ola bilər. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa və bu sahədə digər qanunvericilik aktlarına əsasən açıq məlumatın əldə edilməsinin ümumi və xüsusi xarakterli vasitələrlə təmin edilir. Ümumi xarakterli vasitələr dedikdə, internet informasiya ehtiyatları, rəsmi nəşrlər, kütləvi informasiya vasitələrinin yayılması, fiziki və hüquqi şəxslərə təqdim edilməsi, həmçinin kitabxana və ictimai informasiya mərkəzləri kimi kütləvi istifadənin mümkün olduğu digər yerlərdə sənədlərlə tanış olmaq üçün şərait yaradılması yolu ilə məlumatların əldə olunması nəzərdə tutulur. Açıq məlumatın xüsusi xarakterli vasitələrlə əldə edilməsi dedikdə isə müxtəlif qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan ayrı-ayrı üsullar başa düşülür. Ümumiyyətlə, açıq məlumatın alınması qaydası və şərtləri “Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, digər qanunvericilik aktları və ya müqavilə ilə (məlumatın verilməsi müqavilə əsasında həyata keçirilsə) müəyyən olunur. Lakin bu o demək deyil ki, dövlət orqanları, bələdiyyələr bütün hallarda müqavilənin olmamasına görə məlumatı verməkdən imtina edə bilər. Konkret hallarda hüquqi əsas kimi müqaviləyə istinad olunması barədə subyektlərin razılığı olarsa, o zaman məlumatın verilməsi barədə müqavilə mülki qanunvericiliyə uyğun bağlanır.

Qapalı və ya konfidensial informasiya ehtiyatları isə əldə olunmasına məhdudiyyət qoyulan məlumatlardır. Lakin burada əsas diqqət məhdudlaşdırmanın məqsədinə və qanuniliyinə yönəlməlidir. Məsələn, açıq xarakterli ictimai informasiyanı açıqlamalı olan vəzifəli şəxsin bu vəzifəsini yerinə yetirməməsi və ya məhdud formada

yerinə yetirməsinin obyektı olan məlumatlar qapalı hesab edilə bilməz. Konfidensiallıq yalnız vətəndaşların, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq yaradılmış idarə, müəssisə və təşkilatların, digər hüquqi şəxslərin qanuni maraqlarının qorunması məqsədilə həm də qanuni və əsaslı olaraq tətbiq edilir. Burada qanunilik dedikdə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının informasiya və digər qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməklə informasiyanın açıqlanmasına məhdudiyyətin tətbiq edilməsi başa düşülür. Məsələn, şəxsi və ya ailə sirləri, dövlət sirri, peşə (həkim, vəkil, notariat), kommersiya, istintaq və məhkəmə sirləri yayıla bilməz, bu sirləri açıqlayan sübutların tədqiqinə ehtiyac yaransa, belə bu cür məlumatlar qapalı məhkəmə iclasında tədqiq olunmalıdır (açıq və qapalı informasiya haqqında növbəti fəsillərdə ətraflı məlumat verilmişdir).

Lakin bütün hallarda yuxarıda sadalanan bu təsnifat məlumat azadlığının həyata keçirilməsinin əsas prinsiplərinə ciddi riayət edilməsi fonunda realizə edilməli, məlumat azadlığı təmin edilməklə, onun açıqlığı və mübadiləsinin azadlığı, obyektivliyi, tamlığı və həqiqiliyi, axtarılmasının, əldə edilməsinin, istifadə olunmasının, yayılmasının və qorunmasının qanuniliyi, eyni zamanda hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrinin saxlanması, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin qorunması barədə imperativ tələblər gözlənməlidir.

XXI əsrin ilk illərindən etibarən informasiya hüquq münasibətlərində informasiya ehtiyatı ilə yanaşı, internet informasiya ehtiyatı anlayışı formalaşmışdır. İnformasiya ehtiyatının bir növü olan internet informasiya ehtiyatı klassik formadan fərqli olaraq internet şəbəkəsində yaradılır, transmilli xarakter daşıya bilir, müraciət edilməsi üçün klassik ünvan əvəzinə domen adına və sahibi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş digər işarələnməyə malik olur. Burada internet informasiya ehtiyatının sahibi dedikdə, sahiblik və istifadə hüquqlarına malik olan, bu ehtiyata dair sərbəst şəkildə qaydalar müəyyən edə bilən və konkret məqsədləri olan şəxs nəzərdə tutulur. Məsələn, dövlət orqanları və bələdiyyələr qanunla dairəsi müəyyənləşdirilən ictimai informasiyaları açıqlamaq üçün internet informasiya ehtiyatları yaradırlar. Müvafiq informasiya ehtiyatını yaratmış şəxs və orqanlar strukturuna daxil olan və ya tabeliklərindəki sahə və regional bölmə üzrə və s. formada informasiya ehtiyatları formalaşdırmalarına şərait yaratmalıdırlar. Təbii ki, informasiya ehtiyatını yaratmaq üçün üzərinə bu vəzifə qoyulmuş şəxs həmin ehtiyatın bazasını formalaşdırma bilmək üçün müəyyən informasiyaya malik olmalıdır. Bu baza birmənalı olaraq informasiya sahibinin özünün malik olduğu və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar toplanan informasiyalardan formalaşır. Yəni belə bir ümumiləşdirmə verilməsi mümkündür ki, informasiya ehtiyatları informasiya sahibinin, informasiyalaşdırma prosesinin reallaşdırılması nəticəsində toplanmış, emal edilmiş informasiyaların xüsusi saxlanma, qorunma, həmçinin qanuni əsaslarla və müəyyənləşdirilmiş formada maraqlı şəxslərə açıqlanması rejimləri əsasında mövcud olan məlumat bazasıdır. Müvafiq məlumat bazası – informasiya ehtiyatları dövlət arxiv fondunun xüsusi hissəsinə aid məlumatlar da daxil olmaqla aidiyyəti üzrə təşkilatların, şəxslərin mülkiyyətidir və mülkiyyətçilərin hüquqlarına dövlət təminat verir.

Ümumiyyətlə, informasiya ehtiyatlarının mülkiyyətçiləri üç qrupa ayrılır: **(BAX: Cədvəl 7.1)**

Birinci qrup mülkiyyətçilər – informasiya ehtiyatlarını yaratmalı olan informasiyanın mütləq sahibləri olan dövlət orqanları və bələdiyyələrdir.

İkinci qrup mülkiyyətçilər – informasiya ehtiyatlarını yalnız müəyyən şərtlər daxilində yaratmalı olan informasiyanın mütləq sahibi olan publik hüquqi şəxslər və ictimai funksiyaları yerinə yetirən digər hüquqi şəxslər, normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə xidmət göstərən özəl hüquqi şəxslər, eləcə də fiziki şəxslərdir. Bu qrupa daxil olanlar yalnız ictimai funksiyaların yerinə yetirilməsi, yaxud normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə göstərilən xidmət nəticəsində yaranan və ya əldə edilən məlumatlar üzrə informasiya ehtiyatları yaratmalıdır.

Üçüncü qrup mülkiyyətçilər – informasiya ehtiyatlarını yaratmalı olan informasiya sahiblərinə bərabər tutulan şəxslərdir. Buraya bazarda təbii inhisarçı mövqe tutan və ya dövlətlə ortaqlıq mövqeyində olan hüquqi şəxslər daxildir ki, onlar da informasiya sahiblərinə bərabər tutulur. Əmtəə bazarında hökmran mövqe tutan, xüsusi və ya müstəsna hüquqa, yaxud təbii inhisara malik olan hüquqi şəxslər – malların və xidmətlərin təklif edilməsi şərtlərinə və onların qiymətlərinə, həmin şərtlərdə və qiymətlərdə dəyişikliklərə aid informasiyalar üzrə, tamamilə və ya qismən dövlət mülkiyyətində, yaxud asılılığında olan qeyri-kommersiya təşkilatları, büdcədənəkar fondlar, həmçinin dövlətin üzvü olduğu və ya iştirak etdiyi kommersiya birlikləri isə dövlət büdcəsindən verilmiş vəsaitdən və ya onlara ayrılmış əmlakdan istifadəyə aid informasiyalar üzrə informasiya ehtiyatları və müvafiq istifadə rejimi yaratmağa borcludurlar.

Dövlət orqanları və bələdiyyələrin informasiya ehtiyatları sahəsində münasibətlərə dair fəaliyyətinin dairəsi çox konkret olması ilə səciyyəli ki, sərhədlərin çərçivəsi qanun və digər normativ hüquqi aktlarla dəqiq müəyyən edilir. Daha konkret desək, dövlət özünün təminat verdiyi və mühafizə etdiyi imperativ iradəsini gerçəkləşdirir. Bu iradə isə hüquq münasibətinin subyektindən asılı olmayaraq hüquq normalarında ifadə olunur. Münasibətin digər subyekt, fərdin iradəsi isə onun əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitamında üzə çıxır. Ümumiyyətlə, **dövlət orqanları və bələdiyyələrin informasiya ehtiyatları sahəsində münasibətlərini** statistik, direktiv, deklarativ və məcburi (icbari) xarakterli münasibətlər şəklində qruplaşdırmaq olar.

Statistik xarakterli münasibətlər. Bu qrupa aid olan hüquq münasibətləri ümumiləşdirilmiş statistikanın açıqlanması öhdəliyi və idarəçilikdə şəffaflığın təmin edilməsi vəzifələri formasında özünü büruzə verir. Belə ki, informasiya ehtiyatının subyekt – ehtiyatın sahibi ümumiləşdirilmiş statistik məlumatlar, o cümlədən cinayətlərin və inzibati xətalərin ümumiləşdirilmiş statistikasını, dövlətin ictimai əhəmiyyətli konsepsiyalarının, inkişaf planlarının və proqramlarının layihələrini, qanunla nəzərdə tutulduğu həddə dövlət reyestrləri haqqında məlumatları və informasiya sahiblərinin reyestrini, büdcə proqnozları, dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin fəaliyyəti, dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin icrası barədə hesabatları açıqlamağa borcludur. Bu münasibətlər, eyni zamanda şəxslərin müraciət hüququnun reallaşdırılmasına təminat verməklə yanaşı, həm də vətəndaş cəmiyyətinin və informasiya cəmiyyətinin bərqərar olmasına xidmət edir. Məsələn, dövlətin ictimai əhəmiyyətli konsepsiyalarının, inkişaf planlarının və proqramlarının layihələri informasiya ehtiyatlarında təsdiq olunmağa təqdim edilənədək artıq yerləşdirilmiş olmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, ictimai

müzakirəyə verilən layihə, informasiya hüquq münasibətlərinin mühüm elementi olan ictimai rəyin təsiri ilə, müzakirələrin nəticələrindən asılı olaraq dəyişilə və ya geri qaytarıla bilər.

Direktiv xarakterli münasibətlər. İnformasiya ehtiyatları üzrə bu xarakterli münasibətlər ehtiyatlara münasibətdə müraciət edən subyektin hərəkət azadlığı üçün baza və göstərici rolunu oynayır. Buraya informasiya ehtiyatlarına dövlət orqanları və bələdiyyələrin ştat cədvəlləri, həmin idarələrdə çalışan vəzifəli şəxslər, telefon nömrələri, elektron poçt ünvanları, onların təhsili və ixtisasları, həmçinin rəhbərlərin qəbul saatları barədə məlumatlar onların struktur bölmələri haqqında əsasnamələr, təlimatlar, normativ hüquqi aktların layihələri, qüvvəyə mindiyi gündən normativ hüquqi aktların özü, dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin qüvvəyə mindiyi gündən əmr, sərəncam və qərarları, qüvvədə olan əmək haqqı dərəcələri, əməyin ödənilməsinə dair təlimatlar, habelə əlavə haqların ödənilməsi qaydaları və xüsusi güzəştlər barədə məlumatlar, məhkəmə aktları, dövlət sirri təşkil edən məlumatların siyahısının yerləşdirilməsi və ondan istifadə ilə bağlı münasibətlər daxildir. Göründüyü kimi, əgər digər hüquq münasibətləri qanundan öncə, obyektiv meydana gələn xüsusi sosial qarşılıqlı fəaliyyət forması kimi təzahür edirsə, informasiya ehtiyatları sahəsində dövlət orqanları və bələdiyyələrin direktiv xarakterli münasibətləri daha çox müraciətə, əsas informasiyanın əldə edilməsinə hazırlıq xarakterli olur və dövlət bununla da hüquq münasibətinin tam realizəsi üçün şərait yaratmış olur.

Deklarativ xarakterli münasibətlər. Bu münasibətlərin predmeti elan-xəbərdaredici məlumatlardır və birtərəfli öhdəlik xarakteri daşıyır. Burada hüquq münasibəti daha çox informasiya ehtiyatının sahibinin vəzifəsi kimi özünü büruzə verir. Məsələn, ətraf mühitin vəziyyətinə, təhlükəli ekoloji təsirlərə dair, dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin vakansiyaları haqqında, mal və xidmətləri, əmlakının satılması, onun üzərində əmlak hüquqlarının dəyişməsi, satınalmalarının şərtləri, eləcə də göstərilən xidmətlə bağlı dəyişikliklərə, kütləvi tədbirlərin proqramlarına dair məlumatların informasiya ehtiyatlarında yerləşdirilməsi və ondan istifadə. Dövlət orqanları və bələdiyyələrin informasiya ehtiyatları sahəsində deklarativ xarakterli münasibətləri tənzimləyən normalar önləyici mexanizmə malik olmalıdır və elan edilən yeniliklərdən istifadəçinin yaxşı halda fayda əldə edərək, pis halda isə maksimum zərərsiz çıxmasını təmin etməlidir. Məsələn, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 29.1.21-ci maddəsinə əsasən, dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin göstərdikləri xidmətlə bağlı dəyişikliklərə dair məlumatlar informasiya sahibi tərəfindən bu dəyişikliyin edilməsinə ən gec on gün qalanadək ehtiyatlarda yerləşdirilməlidir. Təbii ki, burada məqsəd cəmiyyətin maraqlarını daha asan və daha operativ şəkildə təmin etməkdir və bu da eyni zamanda, çoxsaylı informasiya sorğularını azaltmağa da xidmət edir.

Məcburi (icbari) xarakterli münasibətlər. Bu münasibətlər vətəndaş cəmiyyətində informasiya-hüquqi mühitin hesabına təftiş və hesabatlılıq yolu ilə şəffaflığın təmin edilməsinə dair informasiya ehtiyatları subyektləri arasındakı münasibətləri əhatə edir. Buraya dövlət orqanları və bələdiyyələr tərəfindən təsis edilmiş və ya onların iştirakı ilə fəaliyyət göstərən özəl hüquqi şəxslərə dövlət büdcəsindən verilmiş vəsaitdən və ya onlara ayrılmış əmlakdan istifadəyə dair, eləcə də informasiya sahibinin mülkiyyəti və mülkiyyət öhdəliyi haqqında məlumatlar, açıqlanması xüsusi qanunla, beynəlxalq

müqavilələrlə və ya onların əsasında qəbul edilən normativ aktlarla müəyyənləşdirilən informasiyalar, yaxud sahibinin açıqlanmasını zəruri saydığı digər məlumatlar, dövlət orqanları və bələdiyyələrin satınalmalarının nəticələri, adı çəkilən strukturların əmlakının satılması, onun üzərində əmlak hüquqlarının dəyişməsi barədə məlumatlar və s. daxildir. Göründüyü kimi, məcburi (icbari) xarakterli münasibətlər hüququn subyektləri arasında subyektiv hüquqların həyata keçirilməsi və vəzifələr daşınması amili yaradır. Lakin bu münasibətlərin məzmunundan irəli gələn hesabatlılıq xarakteri elə həddə olmalıdır ki, vəzifə daşıyan tərəfin davranışı digər tərəfin qanuni tələblərinə uyğun olsun.

Qeyd etmək lazımdır ki, münasibətlərin yuxarıda aparılan bölgüsü bir qədər şərti xarakter daşıyır. Çünki konkret şəraitdən asılı olaraq hər hansı bir informasiya ilə bağlı münasibət bir halda direktiv, başqa halda isə əksinə deklarativ münasibət kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, dövlət orqanları və bələdiyyələrin ştat cədvəlləri, həmin idarələrdə çalışan vəzifəli şəxslər, telefon nömrələri, elektron poçt ünvanları, onların təhsili və ixtisasları, həmçinin rəhbərlərin qəbul saatları barədə məlumatlar “passiv” vətəndaşa münasibətdə deklarativ səciyyə daşıya bilər. Əksinə dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin vakansiyaları haqqında məlumat vətəndaşa həmin vakansiyalara işə düzəlmək kimi hərəkət azadlığı verə bilər. Fikrimizcə, münasibətin hansı növə aid edilməsi üçün onun quruluş elementləri ilə bağlı məqamlara xüsusi diqqət yetirilməsi daha məqsədmüvafiqdir.

İkinci qrup mülkiyyətçilərin informasiya ehtiyatlarının yaradılması və idarə edilməsi ilə bağlı münasibətləri subyektin mənşəyindən və fəaliyyət məzmunundan asılı olaraq nisbətən daha azad xarakter daşıyır. Məsələn, dövlət orqanları və bələdiyyələrin informasiya ehtiyatları münasibətlərinə nisbətə, bu qrupa daxil olan subyektlər eyni zamanda özlərinin zəruri hesab etdikləri, qanuna və ictimai əxlaqa zidd olmayan informasiyaları da ehtiyatlarda yerləşdirə və əlyetər edə bilər. İnformasiya ehtiyatları sahəsində bu sahə üzrə münasibətləri direktiv, deklarativ və məcburi (icbari) xarakterli münasibətlər şəklində qruplaşdırmaq olar.

Direktiv xarakterli münasibətlərin subyekti olaraq ictimai funksiyaları yerinə yetirən publik hüquqi şəxslər, eləcə də digər hüquqi şəxslər çıxış edir və informasiya ehtiyatlarına rəhbər orqanlarda çalışanların ad və soyadlarını, elektron poçt ünvanlarını daxil etmə vəzifələri və istifadəçilərin maneəsiz informasiya əldə etmək və müraciət hüququnu reallaşdırmaq formasında realizə olunur.

Məcburi (icbari) və ya təftiş xarakteri daşıyan hüquq münasibətləri. İctimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərin (o cümlədən publik hüquqi şəxslərin) fəaliyyətinə, gəlir (kredit və qrant da daxil olmaqla) və xərclərə dair hesabatları, ictimai rəy sorğularının nəticələri, ictimai əhəmiyyət daşıyan satınalmaların şərtləri, nəticələri, ictimai maraqların olduğu əmlakın satılmasına, əmlak hüquqlarının dəyişməsinə, dövlət büdcəsindən verilmiş vəsaitə və ya əmlakdan istifadəyə dair, ictimai informasiya sahibinin mülkiyyəti və mülkiyyət öhdəliyi haqqında məlumatlar, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə xidmət göstərilməsi ilə bağlı, həmçinin açıqlanması beynəlxalq və milli qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən məlumatlar ehtiyatlara yerləşdirilməli, qanunvericilikdə müəyyən edilmiş forma və qaydada ümumi istifadə üçün açıqlanmalıdır.

Deklarativ xarakterli münasibətlər. Yuxarıda qeyd edildiyi və adından da göründüyü kimi, bu münasibətlər bəyanat xarakterlidir və ictimai funksiya yerinə yetirən (xid-

mətlər göstərən) publik hüquqi şəxs, digər hüquqi və fiziki şəxslərin ətraf mühitin vəziyyətinə, ətraf mühitə ziyan vurulmasına və təhlükəli ekoloji təsirlərə, əhaliyə göstərilən ictimai xidmətlərə, habelə xidmət göstərilməsi zamanı onların qiymətlərində edilən dəyişikliklərə, ictimai əhəmiyyət daşıyan satınalmalar və digər iqtisadi prosedurlara dair informasiya ehtiyatlarında məlumatların yerləşdirilməsi və istifadəyə açıq olması sahəsində münasibətləri əhatə edir. İnformasiya ehtiyatları üzrə deklarativ xarakterli münasibətlərin ehtiva etdiyi məlumatlara, həmçinin sahib-subyektin özünün açıqlanmasını zəruri saydığı digər informasiyalar da daxil edilə bilər.

İkinci qrup subyektlər yaratdığı münasibətlərin üçüncü qrupu üzrə, mülkiyyətçilərin informasiya ehtiyatlarının yaradılması və idarə edilməsi ilə bağlı münasibətləri isə yalnız məcburi (icbari) xarakter daşıyır. Buraya dövlət və bələdiyyə satınalmalarının şərtləri, nəticəsi, əmlakının satılması və əmlak hüquqlarının dəyişməsinə dair, həmçinin şəxslər malların və xidmətlərin təklif edilməsi şərtlərinə və onların qiymətlərinə dair məlumatlar, eləcə də açıqlanması xüsusi qanunvericilik aktları və müqavilələrlə zəruri hesab edilmiş və ya informasiya sahibinin açıqlanmasını zəruri saydığı digər informasiyalar, zəruri hallarda isə informasiya sahibinin mülkiyyəti və mülkiyyət öhdəliyi haqqında məlumatların ehtiyatlarda mövcudluğu ilə bağlı münasibətlər daxildir.

Ümumiyyətlə, həm dövlət orqanları və bələdiyyələr, həm publik hüquqi şəxslər, həm digər ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətlə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər, həm də təbii inhisarçılar informasiya ehtiyatları münasibətlərində aktiv və passiv münasibətlərin tərəfi olurlar. Passiv münasibətlərin informasiya ehtiyatlarının sahibi informasiya ehtiyatının müvafiq məlumatlarla təmin edilməsi və qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq istifadəyə hazır vəziyyətdə qalması və müraciət edənlər tərəfindən istifadə edilməsini təmin etməklə kifayətlənirlər. Aktiv münasibətlərdə isə sorğuçu hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi, yaxud vəzifəsinin icrası üçün informasiya ehtiyatlarından müvafiq məlumatlara ehtiyac duyur və informasiya ehtiyatının sahibi informasiyanın rəsmi təsdiq edilərək verilməsini təmin etmək vəzifəsi daşıyır. Bu növ münasibətlərdə hər iki tərəf aktiv iştirak edir.

Informasiya ehtiyatının formalaşdırılması məqsədilə sahibinin statusu müəyyən edilərkən və onun üzərinə informasiyanı açıqlamaq vəzifəsi qoyularkən bir neçə məqama xüsusi diqqət yetirilir. İlk olaraq, fəaliyyət cəmiyyətin maraqlarını daha asan və daha operativ şəkildə təmin edilməsinə yönəlməlidir. Bu, özünü daha çox vətəndaşların daha asan informasiya əldə etməsi, eyni zamanda bürokratik asılılıqların minimuma endirilməsi formasında büruzə verdi. Digər vacib məsələ çoxsaylı mexaniki informasiya sorğularının azaldılması ilə bağlıdır. Xüsusən elektron hökumət və elektron sənəd dövriyyəsi tendensiyaları konstitusion hüququnu həyata keçirən vətəndaşı əlavə vaxt və maliyyə itkilərindən azad edir. Məsələn, ABŞ-ın "Cisco" şirkətinin 1984-cü ildən korporativ şəbəkələr üçün avadanlıqların, 1995-ci ildən internet vasitəsilə yayım üçün texnologiyaların kütləvi istehsalına başlaması ilə, qərb ölkələrində vətəndaşların müraciətlərinə baxılması sisteminə köklü dəyişikliklər müşahidə edilməyə başlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya ehtiyatının mülkiyyətçiləri qanunverici tərəfindən üç qrupda təsnifləşdirilməsinə baxmayaraq, informasiya ehtiyatlarının təsnifatı barədə konkret göstəriş müəyyən edilməmişdir. Yalnız "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası

Qanununun 7-9-cu maddələrində dövlət və milli informasiya ehtiyatlarından bəhs olunur, ayrıca yeni bir fəsildə internet informasiya ehtiyatları ilə bağlı məsələlər tənzimlənir. Belə ki, Qanuna görə, dövlət informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılmasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatlar, vətəndaşlar iştirak edə bilərlər. Bu sahədə fəaliyyət dövlət büdcəsindən, xüsusi vəsaitlərdən və digər fondlardan maliyyələşdirilir. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların informasiya ehtiyatları və ya onların müəyyən hissələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən milli informasiya ehtiyatları elan edilə bilər və milli sərvət kimi mühafizə edilməlidir.

Informasiya ehtiyatlarına dair yuxarıda müəyyənləşdirilmiş bölgü internet informasiya ehtiyatının sahibləri üçün də keçərlə olsa belə, internet informasiya ehtiyatının sahibi bütün hallarda saytların xarici görünüşü, naviqasiya sistemi və istifadə rahatlığı məsələlərində sərbəstdir, lakin bu sərbəstlik internet informasiya ehtiyatının funksionallığı və qanunun tələblərinin qarşıya qoyduğu vəzifələri pozmaqla müəyyən edilməlidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik təcrübəsinə görə, internet informasiya ehtiyatının ünvanı azərbaycan və ya ingilis dilində məna daşıyan, çox uzun olmamaqla, hərf və rəqəm kombinasiyalarından istifadə etməməklə müəyyən edilməli, adına və fəaliyyətinə uyğun olmalıdır. Həmçinin dövlət orqanının adının qısaldılmış formasından və ya abreviaturasından istifadə edilə bilər. Tabeli qurumlarının internet informasiya ehtiyatları dövlət orqanının internet informasiya ehtiyatının aşağı səviyyəli domen adına malik olmalıdır.

Ümumiyyətlə, internet informasiya ehtiyatlarının yaradılması formaları və qaydalarına münasibətdə subyektlərə iki yanaşma mövcuddur:

Birinci halda subyektin sərbəst hərəkət imkanı olur. Məsələn, publik hüquqi şəxslər və ictimai funksiyaları yerinə yetirən digər hüquqi şəxslər, normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə xidmət göstərən özəl hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər ictimai informasiyaları açıqlamaq məqsədilə həm ayrı-ayrılıqda, həm də birgə informasiya ehtiyatları yarada bilərlər. Bu, həmçinin “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 32.3-cü maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur.

İkinci halda subyekt yalnız müəyyən edilmiş forma və qaydalar daxilində hərəkət edir. Belə ki, dövlət orqanları və bələdiyyələri informasiya ehtiyatlarının yaradılmasında göründüyü qədər sərbəst deyillər. Qeyd edilən istiqamətdə formalar və qaydalar müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (mövcud qanunvericiliklə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu halda müvafiq subyektin üzərinə vəzifələr də qoyulur. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, dövlət orqanları və bələdiyyələr ictimai informasiyaları açıqlamaq üçün internet informasiya ehtiyatları yaradırlar. Belə ehtiyatların yaradılması formaları və qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 16 fevral 2007-ci il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin internet informasiya ehtiyatlarının yaradılması Formaları və Qaydaları”na əsasən bu vəzifələr xarakterinə görə 3 qrupda müəyyənləşir:

1. *Əsas konstitusion hüquqlardan sayılan müraciət hüququnun maksimum və səmərəli təmin edilməsi vəzifəsi.* Bu vəzifəyə əsasən, dövlət orqanları və bələdiyyələrin internet saytları integrasiya oluna bilən olmalı, yəni sayt üzərindən informasiya sorğularının qəbulu və saytdan informasiya sahibinin sənədlərinin reyestrinə müraciət edib məlumat əldə edilməsi imkanları təmin edilməlidir, eyni zamanda ictimai əhəmiyyət daşıyan informasiyaların tez və asan əldə edilməsi təmin olunmalıdır. Bu məqsədlə də informasiya sahibləri internet informasiya ehtiyatları ilə tanış olmaq imkanları barədə məlumatı əks etdirən müvafiq ünvanları və ya onlara edilən dəyişiklikləri müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən imperativ olaraq kütləvi informasiya vasitələrində açıqlamaq yolu ilə ictimaiyyətə çatdıraraq, ictimai informasiyaların tez və asan əldə edilməsi üçün şərait yaratmalı, gündəlik olaraq ehtiyat nüsxələrin yaradılması, fəaliyyətə gündəlik nəzarət və monitorinq, istifadəçilərlə əlaqənin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Həmçinin qeyd olunan vəzifə natamam, qeyri-dəqiq və ya çətinlik yaradan informasiyalar hesabına yerinə yetirilməməli, ehtiyatlara ən yeni və aktual informasiyaları yerləşdirilməli, onun yerləşdirildiyi vaxtı və açıqlanması tarixi göstərməli, bu məlumatlar qısa müddət üçün nəzərdə tutulduqda isə qüvvədə olma müddəti də qeyd olunmalı, səhvlər və qeyri-dəqiqliklər aşkar edildikdə, düzəliş edilmiş variant dərc edilməli və bu barədə zəruri şərh verilərək istifadəçilər məlumatlandırılmalıdırlar.

2. *Əlyetərliyin təmin olunması vəzifəsi.* Bu vəzifə, əsasən texniki maneələrin qarşısını almaq üçün profilaktik məqsəd daşıyır. Bu cür maneələrdən birincisi dillə bağlıdır. Dövlət orqanları və bələdiyyələrin internet saytları dövlət dilində və ən azı bir xarici dildə fəaliyyət göstərməlidir. Azərbaycan dilində olan versiyada yerləşdirilən kontentin seçilmiş digər dilə tərcümə edilərək yerləşdirilməsi internet informasiya ehtiyatının sahibi tərəfindən təmin edilir. Digər məsələ həmin ehtiyatların müxtəlif brauzerlərdə açılması və məlumatların düzgün oxunuşu təmin edilməklə, qanunvericiliyin tələblərindən irəli gələn bütün vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edən funksiyalara və xidmətlərə malik olması, sorğuların sürətli emalını təmin etmə və dayanıqlı xidmətini nəzərdə tutur. Əlyetərlik üçün digər şərt integrasiya imkanının mövcudluğu, yəni saytlar üzrə axtarış sistemi və digər saytlara keçidlərin olmasıdır. Bu məqsədlə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları mühiti yaradılmalı, informasiya ehtiyatı subyekti kompüterləşdirmə və avtomatlaşdırma prinsipinə uyğun iş rejiminə keçməli, yəni lokal şəbəkəyə malik olmalı, internetə çıxış təmin edilməli, subyektin elektron poçt ünvanı olmalı, elektron sənəd dövriyyəsi təmin edilməlidir.

3. *İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.* Burada söhbət informasiya ehtiyatının sanksiyalaşdırılmamış müdaxilədən etibarlı mühafizəsindən gedir. Bu məqsədlə müvafiq struktur bölmə yaradılır, yetərli sayda əməkdaşın ayrılması və onlara lazımi şəraitin təmin edilməsi həyata keçirilir, məlumatların, bağlantıların və sorğuların emalının, əlaqənin davamlılığı və məlumat bazalarının rezervlərinin təmin olunması zamanı təhlükəsizliyinin qorunması tədbirləri həyata keçirilir. Burada xüsusi qeyd edilməlidir ki, informasiya ehtiyatında yerləşdirilən əsas məlumatların tərkibi "İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun müəyyən edilir. Dövlət sirri təşkil edən və yayılması məhdudlaşdırılmış xidməti informasiyanın, habelə daxil olmasına məhdudiyyətlər müəyyən olunmuş informasiya ehtiyatları yerləşən informasiya sistemlərinin, rabitə şəbəkələrinin və fərdi kompüterlərin informasiya mübadiləsi üçün istifadə edilən digər informasiya sistemləri və

şəbəkələrinin, o cümlədən internet şəbəkəsinin tərkibinə daxil edilməsinə yol verilmir (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin İnternet informasiya ehtiyatlarının yaradılması Formaları və Qaydaları”). İnformasiya ehtiyatlarının və proseslərinin mühafizəsi hər bir halda təmin edilməli, müvafiq informasiyalar hər hansı səbəbdən internet informasiya ehtiyatlarına daxil edilibsə, bu zaman onun əldə olunmasını mümkünsüz edən tədbirlər görülməli, kənar müdaxilələrə səbəb ola biləcək əməliyyatlar isə əvvəlcədən qadağan edilməlidir.

İnternet informasiya ehtiyatları ilə bağlı məsələləri şərh edərkən, bir maraqlı məqama da toxunmaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin yuxarıda qeyd olunan Qaydalarında informasiya sahiblərinin internet informasiya ehtiyatlarını yaratması ilə bağlı müxtəliflik müəyyənləşdirməsinə, dövlət və bələdiyyə orqanları üçün daha çox vəzifələr nəzərdə tutmasına baxmayaraq, qanunverici fərqli yanaşma təqdim etmişdir. Belə ki, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 33-cü maddəsi həmin vəzifələrin bir neçəsini bütün informasiya sahiblərinə şamil edir. Mahiyyətinə nəzər salsaq, həmin vəzifələr (internet informasiya ehtiyatları ilə tanış olmaq imkanları barədə məlumatı əks etdirən müvafiq ünvanları və ya onlara edilən dəyişiklikləri kütləvi informasiya vasitələrində açıqlamaq yolu ilə ictimaiyyətə çatdırma, internet informasiya ehtiyatlarında ən yeni və aktual informasiyaları yerləşdirmə, köhnəlmiş, natamam, qeyri-dəqiq və ya çəşqinlik yaradan informasiyaları internet informasiya ehtiyatlarında yerləşdirməkdən imtina etmə, internet informasiya ehtiyatlarının etibarlı fəaliyyətini təmin etmə, internet informasiya ehtiyatlarında sənədin yerləşdirildiyi vaxtı və digər üsullarla açıqlanması tarixini göstərmə, internet informasiya ehtiyatlarında yerləşdirilən ictimai informasiyaların tez və asan əldə edilməsi üçün şərait yaratma) bütün informasiya sahiblərinin üzərinə qoyulmalıdır. Çünki bütün bunlar nəticə etibarilə həm insan hüquq və azadlıqlarının, həm də informasiya təhlükəsizliyinin təminatına xidmət edir. Ona görə də qanunvericinin mövqeyini daha məqsədəuyğun saymaq olar. Hətta sadalanan vəzifələr sırasına Nazirlər Kabinetinin Qaydalarında dövlət orqanları və bələdiyyələrin internet saytları üçün tələb olunan texniki tələblərə riayət olunması ilə bağlı vəzifələr də daxil edilsə, daha yaxşı olar. Məsələn, internet resursunun, müvafiq məlumat bazasının sanksiyalaşdırılmamış müdaxilədən etibarlı mühafizəsi və saytların təhlükəsizliyinin proqram təminatı sistem baxımından tam təmin olunması; saytların müxtəlif brauzerlərdə açılması və məlumatların düzgün oxunuşunun təmin olunması; saytların proqram təminatı və verilənlər bazasının lazım gəldikdə, yeni texnologiyalara keçmək üçün inteqrasiya edilə bilən olması və s.

İnformasiya ehtiyatlarını yaratmalı olan subyektlərin müxtəlifliyinə uyğun olaraq internet informasiya ehtiyatlarının yaradılması və idarə edilməsinə dair hüquq münasibətləri də dəyişkəndir. Sahibliyin birinci qrupu (dövlət orqanları və bələdiyyələr) üzrə internet informasiya ehtiyatı yaradılarkən, mövcud qanunvericiliyin tələbləri¹ nəzərə alınmaqla texniki tapşırıq hazırlayır, informasiya ehtiyatının texniki tapşırıqı uyğun hazırlanmasını audit etdikdən sonra internet informasiya ehtiyatı istifadəçilərə

¹ İndiki halda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 sentyabr 2012-ci il tarixli 189 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət orqanlarının internet informasiya ehtiyatlarının yaradılmasına və idarə edilməsinə dair Tələblər”də nəzərdə tutulur.

internet şəbəkəsinin informasiya məkanına daxilolma imkanı verilməsi üçün AZSNET¹ şəbəkəsində yerləşdirilir. Qeyd olunan münasibətlər üzrə qaydalara riayət edilməsinə ümumi nəzarət bir neçə icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təşkil edilən Koordinasiya Şurası tərəfindən həyata keçirilir. Bütün mübahisəli hallar müraciət edən orqan və ya “gov.az” domeninin inzibatçısı tərəfindən Koordinasiya Şurası çərçivəsində müzakirəyə çıxarılır, müvafiq qərar sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 mart 2006-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “GOV.AZ domeninin inzibatlaşdırılması Qaydaları”na 1 nömrəli Əlavəyə əsasən, heç bir domenə münasibətdə “amirlik” və “sahiblik” münasibətlərinin tətbiq edilməsinə yol verilmir. Burada əsas məqsəd informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi, mərkəzi hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, nəticələrinin tətbiq edilməsi kommersiya və hərbi məqsədlərlə bağlı olmayan sosioloji, statistik və sair tədqiqatların aparılması, xidməti yazışmaların həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikasına məxsus və beynəlxalq informasiya resurslarından istifadə etməkdən ibarətdir. AZSNET şəbəkəsindən şəxsi mənafe və məqsədlər üçün istifadə edərək, kommersiya və reklam fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə, milli maraqlarına ziyan vura bilən fəaliyyət növləri ilə, həmçinin qadağan edilmiş fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq, dövlət sirrini təşkil edən və tərkibində yayılması məhdudlaşdırılmış xidməti informasiya işlənən, habelə məhdudlaşdırılmış daxilolma növlü informasiya yerləşən informasiya sistemlərini, rabitə şəbəkələrini və fərdi kompüterləri internet şəbəkəsinə qoşmaq qadağandır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, informasiya sistemi informasiyanın yaradılması, yığılması, işlənməsi, saxlanması, axtarışı, yayılması zamanı hesablama və rabitə texnikasını tətbiq etməklə istifadə edilən üsul və vasitələr sistemi ilə sənədlərin nizamlanmış məcmusudur. İnformasiya sistemi *informativ və interaktiv hissələrdən* ibarət olur. **(BAX: Cədvəl 7.2) *Informativ hissə*** istifadə və müraciət üçün daim açıqdır, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məlumatlardan, informativ xidmətlərdən və interaktiv xidmətlər barədə məlumatlardan ibarətdir. *İnteraktiv hissə* isə fərdi məlumatların mühafizəsi, habelə elektron sistem vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatların və istifadə olunan elektron xidmətlərin dəqiq və ünvanlı həyata keçirilməsini hədəfləyir. İnformasiya sisteminin interaktiv hissəsi gücləndirilmiş xüsusi vasitələrlə ümumi giriş və ya ümumi əlyətərliyi məhdudlaşdıran müxtəlif autentifikasiya mexanizmləri ilə təchiz olunmalıdır.

Müasir informasiya sistemləri mürəkkəb texniki və texnoloji xarakter daşıyan struktur komponentlərindən təşkil olunmuşdur. İlk komponent olan informasiya siste-

¹ **AZSNET** – AzStateNet (Azerbaijan State Network) Ümumdünya İnternet Şəbəkəsinin bir hissəsidir və Azərbaycan Respublikasının mərkəzi və yerli dövlət hakimiyyəti orqanları üçün internet şəbəkəsinin seqmentidir. AzStateNet Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanı statusuna malik olan təşkilatlara məxsus, ərazi üzrə paylanmış şəbəkələrin və daxilolma serverlərinin cəmidir. AzStateNet şəbəkəsi və öz serverlərində yalnız Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə aid olan rəsmi məlumatları yerləşdirir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2006-cı il tarixli 91 N-li qərarı ilə təsdiq edilmiş Qaydalara əsasən, şəbəkənin idarəetmə mərkəzləri Azərbaycan Respublikasının Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyinin (XRİTDA) sərəncamındadır.

minin proqram-texniki vasitələri – müvafiq sistemdən istifadə üzrə xidmətlər göstərilməsini, müraciət edən və ya istifadəçilərin tələbləri üzrə informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsini, əgər informasiya sistemi elektron-interaktiv sistem üzrə fəaliyyət göstərsə, portalın fəaliyyətinin etibarlılığını və təhlükəsizliyini təmin edir. Informasiya sisteminin digər struktur komponenti informasiya sisteminin ehtiyat mərkəzidir ki, bu da sistemin fəaliyyətinin dayanıqlılığını və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə yaradılır. Ehtiyat mərkəzinə paralel olaraq, alternativ ehtiyat mərkəzi də yaradıla bilər və bu halda informasiya sisteminin proqram-texniki vasitələrinin nüsxəsi bu mərkəzdə saxlanılır. Informasiya sisteminin fəaliyyətinin etibarlılığını və təhlükəsizliyini, operativ və keyfiyyətli xidmət göstərilməsini, o cümlədən elektron informasiya mübadiləsinin təmin etmək üçün sistemin digər komponenti olan telekommunikasiya kanallarından istifadə olunur.

Müasir dövrdə artıq klassik informasiya sistemləri də daxil olmaqla bütün informasiya sistemləri elektron xarakter almış və ya almaqdadır. Bu baxımdan, müvafiq müraciət üçün tələb olunan sənədlərin siyahısı, şərtlər, xidmətlər üzrə xidmət haqqının məbləğləri, ödənişlərin elektron formada həyata keçirilməsi imkanının yaradılması barədə məlumatın olması, elektron müraciətin real vaxt rejimində göndərilməsi, qeydiyyatla alınması və münasib görüş vaxtının təyin edilməsi, zərurət yarandığı halda, subyekt üçün elektron kabinetin yaradılması informasiya sistemləri üçün vacib tələb hesab edilir. Bundan əlavə, informasiya sistemlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar aidiyyəti dövlət qurumu tərəfindən qanunvericiliyə zidd hesab edilməyən hallarda və qaydada vacib məlumatların (məsələn, şəxsin şəxsiyyətini, iş yerini, gəlirlərini və s.-ni təsdiq edən sənəd üzrə məlumatların) informasiya sisteminə ötürülməsi təmin edilir.

Informasiya sistemlərindən danışarkən, elektron sistem anlayışını aydınlaşdırmaq və bu terminlər arasında sərhədləri müəyyən etmək lazımdır. Əslində elektron sistem və informasiya sistemi bir sıra hallarda paralel və ya sinonim xüsusiyyətə malik ola bilərlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, elektron sistem – informasiya sistemlərinin qoşulduğu, informasiya sistemləri arasında əlaqəni, informasiya ehtiyatları üzrə mübadiləni təmin edən bir sistemdir. Elektron sistemə qoşulacaq informasiya sistemləri və ehtiyatları müəyyən edilmiş texniki tələblərə cavab verməli, bu istiqamətdə zəruri dəyişiklik və təkmilləşdirməyə açıq olmalıdır. Bu məqsədlə elektron sistemin operatoru müəyyən edilmiş texniki tələblərə uyğun olmayan informasiya sistemləri və ehtiyatlarının elektron sistemə qoşulmasından imtina etməli, istifadə qaydaları barədə iştirakçıları və istifadəçiləri məlumatlandırmalı və metodiki köməklik göstərməli, ötürülən məlumatların etibarlılığını, əlyetərliyini, təhrifolunmazlığını və konfidensiallığını təmin etməli, bu məlumatların təhlükəsizliyinə, həmin məlumatların sistemə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətdə ötürülməsinə nəzarət etməli, elektron sistemə qoşulmuş informasiya sistemləri və ehtiyatları ləğv edildikdə, mülkiyyətçisi dəyişdikdə və ya digər dəyişikliklər olduğu halda, eləcə də hər hansı bir xəta baş verdiyi halda dərhal müvafiq tədbirlər görməli, zərurət olduqda ehtiyat mərkəzin fəaliyyətə başlamasını təmin etməli, qanunla müəyyən edilmiş qaydada informasiya təhlükəsizliyini və fərdi məlumatların mühafizəsini təşkil etməlidir. Informasiya sisteminin fəaliyyətini təmin edən səlahiyyətli şəxs və ya elektron informasiya sistemləri üzrə operatorlar, həmçinin subyektlərin dayanıqlı, etibarlı və təhlükəsiz məlumat mübadiləsi aparmasını təmin etməlidir. Elektron sistem öz-özlüyündə “Elektron hökumət” portalına inteqrasiya olunmalıdır.

7.2. İnformasiya texnologiyaları və onların təminat vasitələri

Müasir dövrdə **informasiyalaşdırma** – informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, təqdim edilməsi, istifadə olunması əsasında subyektlərin informasiya tələbatlarının və bu sahədəki hüquqlarının təmin edilməsinin optimal şəraitinin yaradılması üçün təşkilati, sosial-iqtisadi və elmi-texniki prosesdir (“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsi). Ötən əsrin 90-cı illərinə qədərki arxiv, kitabxana və s. kimi klassik informasiya sistemlərindən fərqi olaraq, müasir informasiyalaşdırma prosesinin, həmçinin informasiya sistemlərinin informasiya texnologiyaları və onların təminat vasitələri olmadan fəaliyyətinin təşkili mümkün deyil. İnformasiya ehtiyatlarının reallaşdırılması, onları təşkil edən böyük informasiya selinin istər toplanma, istər emal, istər saxlanma və mühafizə, istərsə də açıqlanma mərhələlərində xüsusi texniki vasitələrin cəlb olunması günün tələbidir. Hətta informasiya ehtiyatının yaradılmasında istifadə olunmuş texnologiyalarda baş verən yeniliklərin nəzərə alınması, müvafiq yenilənmələrin həyata keçirilməsi imperativ tələb kimi, bir çox qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. Məhz bu baxımdan, informasiya hüququnun qarşısında internet informasiya ehtiyatları ilə əlaqəli münasibətlərin xarakteri və bu münasibətlərin tənzimlənməsində informasiya texnologiyaları və onların təminat vasitələrinin rolunun araşdırılması ən vacib məsələlərdən biri kimi kimi dayanır.

Müasir dövrdə informasiyanın subyektin ehtiyac duyduğu lazımi formaya salınması informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə həyata keçirilir. **İnformasiya texnologiyaları** – bir-biri ilə əlaqəli formada sistematik fəaliyyət göstərən və informasiyanın əldə edilməsi və emalını təmin edən texnoloji metodlar, istehsal prosesləri və texniki-proqram vasitələri toplusudur (“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsi). İnformasiya texnologiyalarının əsas texniki vasitəsi kompüterlər hesab olunur. Texnoloji nöqtəyi-nəzərdən ötürülmə, saxlanma, işlənmə obyektı olaraq kompüter texnologiyalarının funksiyası informasiya ehtiyatlarından istifadə olunmasının operativliyini təmin etmək, proseslərin etibarlılıq və operativlik əmsalını artırmaq üçün informasiya istehsal etməkdir.

İnformasiya texnologiyaları hazırkı inkişaf səviyyəsinə qədər təqribən 4 əsrlik bir yol keçmişdir. XX əsrin 60-cı illərində ilk müasir informasiya sistemləri yaradılmağa və təkmilləşməyə başlamış, XX əsrin sonlarından etibarən isə internetin kütləviləşməsi, Elmi-Texniki Tərəqqinin inkişafı, informasiya emalı üçün yeni texniki vasitələrin – ultramüasir proqram və sistemlərin yaradılması ilə əlaqədar informasiya texnologiyalarının inkişafı intensivləşmiş, xüsusən də kompüterlərin informasiya mühitində tətbiqi və telekommunikasiya vasitələrindən istifadə olunması informasiya texnologiyasının inkişafını yeni mərhələyə çatdırmışdır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə yeni anlayışlar meydana gələrək, gündəlik həyata daxil olmuş və o zaman qədər müşahidə olunmayan fərqli münasibətlər meydana çıxarmış, yeni xarakterli tənzimləmə norma və metodlarına zərurət yaranmış və beləliklə də informasiya hüququnun qarşısına yeni tələblər qoymuşdur. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərinin

sonuna qədər informasiya texnologiyalarının idarəetmədə tətbiqi dedikdə, dövlət strukturlarının kompüterləşməsi nəzərdə tutulurdusa, hazırda istifadə edilən e-dövlət anlayışı bilavasitə dövlətin əhaliyə göstərdiyi e-xidmətləri nəzərdə tutur. Əhalinin kommunal ödəmələrini, sənədləşmə prosedurlarını, qeydiyyatlarını, seçkilərdə iştirakını, ərizə və müraciətlərini elektron platforma üzərindən həyata keçirməsini e-xidmətlərə nümunə göstərmək olar.¹ Bu sahədə rəasional həll yollarının tapılması böyük həcmdə informasiyanın emalına əsaslanır ki, xüsusi texniki vasitələr cəlb olunmadan və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını tətbiq etməklə istifadəçilərin informasiya tələbatlarının ödənilməsi üçün optimal şərait yaradılmadan qeyri-mümkündür.

İnformasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələrinin yaradılması, istifadəsi barəsində hüquqa zidd olmayan qərarın verilməsində bərabərlik prinsipi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Başqa sözlə, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, məşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar, eləcə də təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatlar informasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələrinin yaradılması və istehsalında bərabər hüquqlara malikdirlər. Digər subyektlərdən fərqli olaraq, dövlətin üzərinə informasiya sistemlərinin, texnologiyalarının və onların təminat vasitələrinin yaradılması və istehsalı sahəsində pozitiv öhdəliklər qoyulmuş, müvafiq dövlət orqanları üçün informasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələri elmi və təcrübi-layihə işlərinin aparılmasına şərait yaratmasına dair vəzifə müəyyən edilmişdir. Məsələn, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rolə malik olan biometrik əyniləşdirmə sisteminin inkişafı bu gün dövlətin qarşısında dayanan vacib məsələlərdən biridir. Bu əmil cəmiyyətdə ictimai-siyasi və sosial-hüquqi münasibətlərin tələbidir. Belə ki, internet mühitində baş verən pozuntuların əsas səbəblərindən biri məhz subyekt haqqında identifikasiya mexanizmlərinin etibarlı və şəffaf olmamasıdır. Məhz bu sosial sifarişə cavab olaraq, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının biometrik identifikasiyanın həyata keçirilməsi, yeni nəsil sənədlərin tətbiqi haqqında Qətnaməsinə müvafiq olaraq, Azərbaycanda da “Biometrik əyniləşdirmə sisteminin yaradılması haqqında” Dövlət Proqramı qəbul olunmuşdur. Göründüyü kimi, mövcud sosial tələb əsasında informasiyalaşdırmanın aparıcı istiqamətlərinin, onun inkişafı üçün müvafiq tədbirlərin reallaşdırılması, informasiya sistemlərinin yaradılması müvafiq hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən edilir, sistemlər yaradılır və ya yaradılması üçün münbit şərait formalaşdırılır.

İnformasiya texnologiyaları və onların təminat vasitələri araşdırılarkən, informasiyanın saxlanması və axtarışı sahəsində proseslərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məlumdur ki, ilkin məlumat, yaxud mövcud ilkin materiallar əsasında yaradılan informasiya xarakteri daşımından asılı olmayaraq informasiyalar saxlanma və axtarısa məruz qalır, saxlanmanın, eləcə də axtarışın forma və üsulları mütəmadi olaraq təkmilləşdirilir. Lakin dəyişməyən, konstitusion səviyyədə qorunan formula var ki, bu da informasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələrinin yaradıcısı,

¹ Alıquliyev R.M., Niftəliyeva G.Y. E-dövlətin analizi texnologiyalarının müasir vəziyyəti, problemləri və perspektivləri // İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2017, №1, 59–70.

istifadəçisi və sahibinə münasibətdə bərabər yanaşmaya dair imperativ tələbdir. Qanunla müəyyənləşdirilmiş meyarlara cavab verən (məsələn, fəaliyyət qabiliyyətli) istənilən şəxs, mövcud mülki qanunvericiliyin norma və prinsiplərinə uyğun olaraq informasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələrinin sahibi, istifadəçisi və yaradıcısı ola bilər. Dövlət, eyni zamanda bu sahədə müəlliflik hüququna təminat verir və onun müdafiəsi Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Informasiya sistemləri və texnologiyalarının tətbiqi genişləndikcə yeni hüquqi anlayışların və yeni tipli tənzimlənmə forma və mexanizmlərinin də meydana gəlməsi labüddür. Məlumdur ki, müasir internet təkcə insanlarla əşyalar arasında deyil, həmçinin əşyaların öz aralarında da qarşılıqlı əlaqələrinin qurulmasını nəzərdə tutur və əşyaların interneti adlanan bu tandem – informasiya texnologiyaları sənayesinin növbəti inqilabi mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, əşyaların interneti dünyanı internet qədər, bəlkə daha artıq dərəcədə dəyişdirə biləcək potensiala malikdir.¹ Əşyaların interneti sadəcə texniki innovasiya deyil, cəmiyyətdə hər şeyi əhatə edən proses kimi hər bir əşyanın ayrıca İP ünvanına malik olacağı üçün insanlardan yeni spesifik vərdislər tələb olunacaqdır. Əşyaların interneti gündəlik həyata, sosial əlaqələrə, gündəlik xidmət sferalarına daxil olacağı üçün və bəzi məqamlarda sosial dəyərlərlə ziddiyyət təşkil edəcəyi şübhə doğurmur. Məhz bu məqamı əsas götürən bir sıra beynəlxalq təşkilatlar, xüsusən Avropa İttifaqı o qənaətdədir ki, müvafiq sistemin potensialının tam reallaşdırılması üçün cəmiyyətdə konsensus əldə edilməlidir.² Məsələn, əşyaların internetinin ilk mümkün tətbiq sahələrindən biri elektron sənədlər hesab edilir ki, bununla şəxsiyyət vəsiqəsi, xarici pasport, sürücülük vəsiqəsi, aviabilet kimi sənədlərə faktiki olaraq qanunsuz müdaxilə mümkünsüz olacaqdır. Bundan əlavə, subyektlərin müraciət hüququnun reallaşdırılmasında əşyaların interneti müstəsna perspektiv vəd edir. Belə ki, konsepsiya kitabxana, arxiv və ya hər hansı informasiya sistemindən tələb olunan materialları qısa zaman ərzində taparaq təqdim etməklə, vaxt itkisinin qarşısını alacaq, hüquqların reallaşdırılmasına maneələri minimuma endirəcəkdir. Göründüyü kimi, bu artıq yeni mərhələdir və mövcud normalar forma və aktualıq baxımından geri qaldığı üçün yeni yanaşma tələb edilməli olacaq və bu inqilabi dəyişikliklər yalnız informasiya hüquq münasibətlərini deyil, hüququn bütün sahələrini əhatə edəcəkdir. Başqa bir misal: mənzilin qapısı özü xəbərdarlıq edəcək ki, siz bu mənzilin sahibi deyilsiz, yaxınlaşmayın, əks halda kömək çağıracaq. Yaxud satışda olan qida məhsulu özü məlumat verəcək ki, artıq onun istifadə müddəti bitib və ya yararlılıq müddəti tezliklə başa çatır və s. Göründüyü kimi, mövcud **inzibati xətlər və ya cinayət qanunvericiliyindəki** müddəalarla yeni münasibətlərin tənzimlənməsi mümkün görünmür və köklü dəyişikliklər labüd olacaqdır.

Informasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələri sahəsində ən mühüm hüquqi münasibətlərdən biri də onların sertifikatı, yaradılması və istifadəsi sahəsində müşahidə edilir. Öncə bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki,

¹ Harald Sundmaeker, Patrick Guillemin, Peter Friess Sylvie Woelfflé. Vision and challenges for realising the Internet of things. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010, 229 p.

² Chaouchi H. The Internet of Things: Connecting Objects. John Wiley & Sons, 2010, 288 p.

informasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələrinin sertifikatlaşdırılması, yaradılması və istifadəsi xüsusi qaydalarla tənzimlənir ("İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsi). Sertifikatlaşdırma tətbiqinin subyektlərini iki qrupda təsnifləşdirmək olar və bu subyektlərdən hər birinə münasibətdə fərqli tələblər mövcuddur:

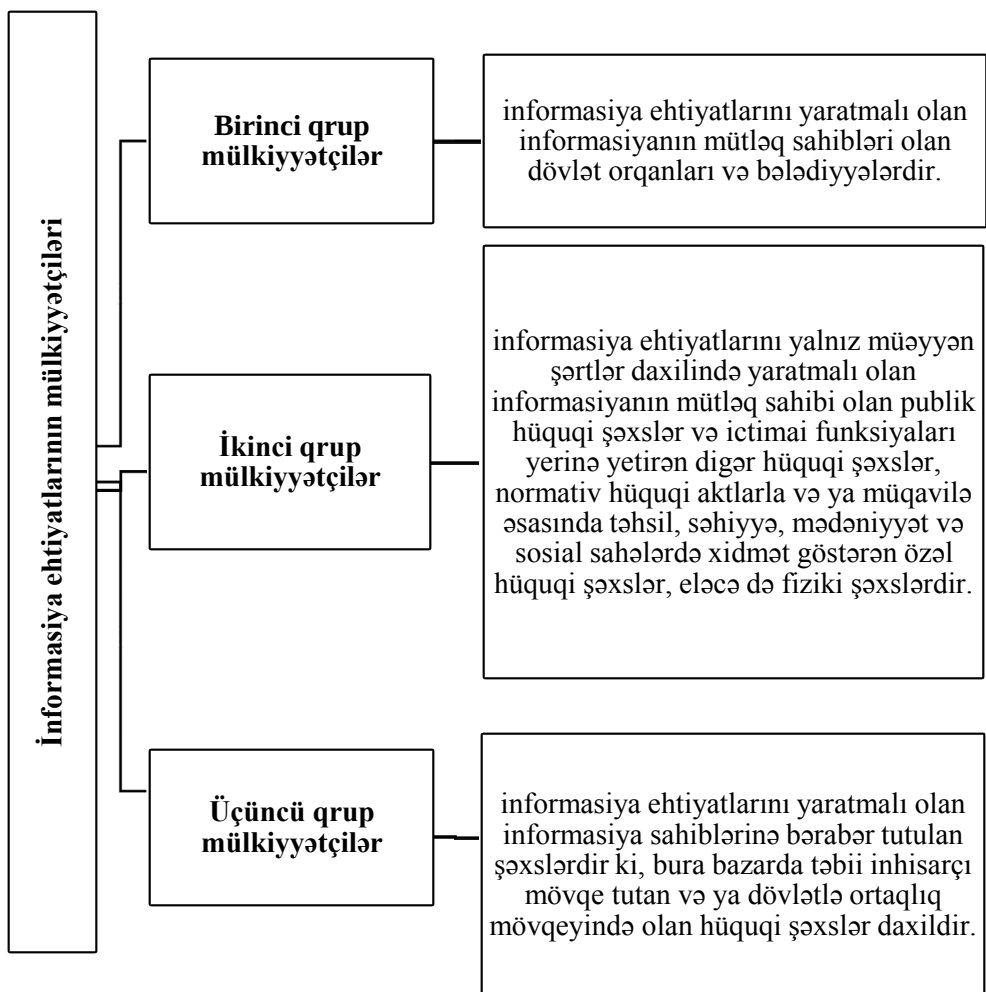
1. Fiziki və hüquqi şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş sistemlər;

2. Konfidensial informasiyanın işlənməsini həyata keçirən dövlət orqanları və təşkilatlara məxsus olan sistemlər. **(BAX: Cədvəl 7.3)**

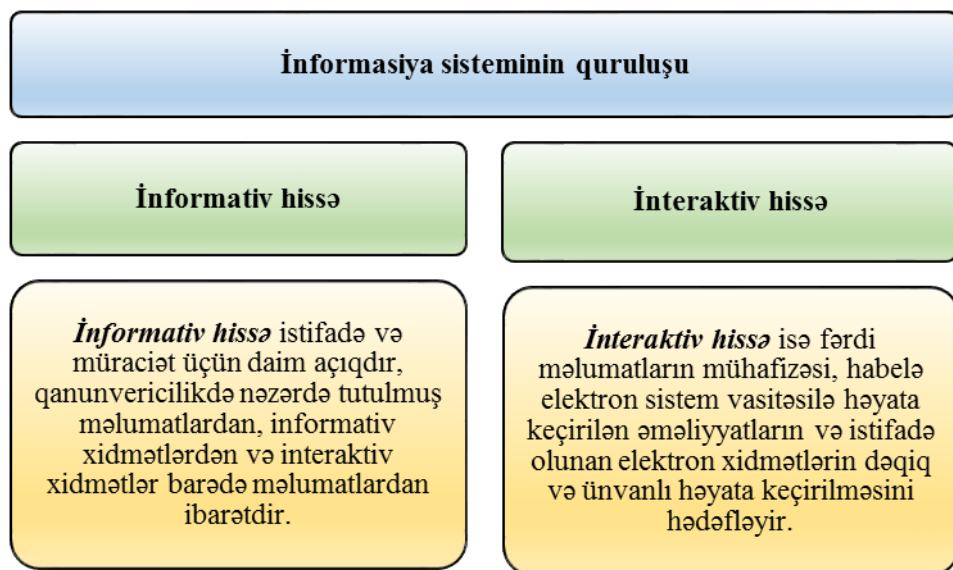
Birinci qrup sistemlər vətəndaşların və təşkilatların informasiya təminatı üçün nəzərdə tutulan informasiya sistemləri, verilənlər bazası və verilənlər bankını əhatə edir. Bu sistemlər ayrı-ayrı sahəvi qanunvericilik aktları ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada sertifikatlaşdırılmalıdır. Sertifikatlaşdırma üçün müraciət sərbəst və könüllü həyata keçirilməli, digər şəxslərin hüquqlarını və azadlıqlarını pozmamalıdır. Sertifikat alınması üçün müraciətlər qeyd edilən sahəvi qanunlarla müəyyənləşdirilmiş müddətdə cavablandırılmalı, imtina üçün əsaslar aidiyyəti normalarda qeyd edilən formada, əsaslı və dəqiq göstərilməli, yuxarı orqanlara və ya məhkəməyə şikayət və müraciətlərin müddəti və qaydası izah edilməlidir. İrquinə, milliyyətinə, dininə, dilinə, cinsinə, mənşəyinə, əmlak vəziyyətinə, qulluq mövqeyinə, əqidəsinə, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətinə əsaslanaraq, sertifikatlaşdırma məsələlərinin həlli yolverilməzdir. Sertifikatlaşdırma ilə bağlı informasiya xarakterli müraciətlər isə "Vətəndaşların müraciətləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu və "İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir.

Sertifikatlaşdırmanın tətbiqinin subyektlərinin ikinci qrupu olan dövlət orqanları və təşkilatları ilə bağlı da analogi qayda qüvvədədir. Lakin vətəndaşlar və hüquqi şəxslərin informasiya təminatı üçün nəzərdə tutulan informasiya sistemlərindən fərqli olaraq, burada söhbət əsasən konfidensial xarakterli məlumatlardan gedir. Konfidensial informasiyanın işlənməsini həyata keçirən dövlət orqanları, idarə, müəssisə və təşkilatların informasiya sistemləri ilə bərabər, həm də bu sistemlərin mühafizə vasitələri üçün xüsusi icazə tələb olunur. Bu qayda "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

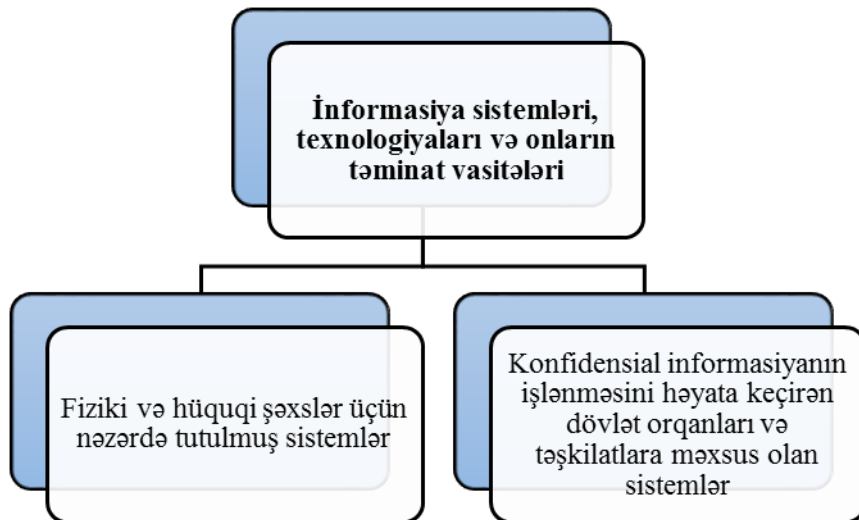
Cədvəl 7.1.

Cədvəl 7.2.

Cədvəl 7.3.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNFORMASIYA SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

8.1. Milli informasiya siyasətinin anlayışı və hüquqi təsbiti. Azərbaycan Respublikasında milli informasiya siyasətinin həyata keçirilməsinin prinsipləri

Ümumi anlamda, əsas məqsədi cəmiyyət üçün məqbul hesab edilən hakimiyyətin həyata keçirilməsinin şərt və üsullarını yaratmaq olan dövlət siyasətində mərkəzi rol dövlət hakimiyyət orqanlarına məxsusdur. Dövlət siyasəti geniş məzmunu malik olub, dövlətin və ictimaiyyətin mənafeələrinə xidmət edən bütün sahələri əhatə edir ki, burada informasiya sahəsi də xüsusi çəkiyə malikdir.

Hüquq ədəbiyyatında milli informasiya siyasətinə dair bir çox yanaşmalara rast gəlmək olar. Bəzi müəlliflər bütövlükdə, “informasiya siyasəti” anlayışından istifadə edərək, dövlətin informasiya siyasətini onun tərkib elementi kimi qiymətləndirirlər, digər qrup müəlliflər öz milli qanunvericilik aktları müstəvisində milli informasiya siyasətinin əhatə dairəsini müəyyənləşdirirlər. Başqa qrup müəlliflər isə daha ümumi mövqedən çıxış edərək hesab edirlər ki, dövlətin informasiya siyasəti aşağıdakıları əhatə edir:

- informasiyalaşdırmanın elmi əsaslandırılmış inkişaf konsepsiyasının işləyib hazırlanması;
- cari və gələcək dövrdə faydalı informasiyanın istifadəsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən olunması;
- qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün zəruri olan fəaliyyətin həyata keçirilməsi.

Milli informasiya siyasəti ilə bağlı məsələlər beynəlxalq hüquq normalarından da kənarda qalmamışdır. Belə ki, YUNESKO-nun “İnformasiya Hamı Üçün (Information for All) Proqramı” Milli İnformasiya Cəmiyyəti Siyasətində (MİCS) beş prioritet müəyyənləşdirir:

1. İnformasiya inkişaf üçün;
2. İnformasiya mədəniyyəti;
3. İnformasiyanın saxlanması;
4. İnformasiya etikası;
5. İnformasiyanın əlyətərliyi.¹

MİCS üçün rəhbər məqsədlərə isə aşağıdakılar daxil edilir: əlyətərliyin demokratikləşdirilməsi, imkanların inkişaf etdirilməsi, adekvat leqal və tənzimləyici şəraitin təmin olunması.

¹ National information society policy: A template. Developed by The Information For All Programme of UNESCO. Paris November 2009, p. 9-10.

YUNESKO inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün MİCS-in inkişafında aşağıdakı məsələlərin həllini zəruri hesab edir:

- genişəhatəli və ədalətli informasiya cəmiyyətinin qurulması;
- MİCS-in hökumət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən tətbiq olunan addımları cəlb edən elementləri;
- MİCS-in həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maliyyələşdirmə mənbələri;
- MİCS-in yaradılmasında və həyata keçirilməsində böyük marağı olan tərəflərin iştirakı şərtləri.¹(**BAX: Cədvəl 8.1**)

Göründüyü kimi, milli informasiya siyasəti bütövlükdə cəmiyyət üçün informasiyanın əlyətərliyinin təminatına yönəlmiş tədbirlər və qaydalar sistemini özündə birləşdirir. Həll olunan məsələlərin xarakterindən asılı olaraq informasiya siyasəti 2 yerə bölünür: **informasiya strategiyası və informasiya taktikası**.

İnformasiya strategiyası böyük həcmli informasiya problemlərinin həllinə yönəlmiş planlı fəaliyyət modelidir ki, bu model nəticə etibarilə informasiyalaşdırma proseslərinin uğurla başa çatmasına və informasiya hüquq və azadlıqlarının maneəsiz təminatına yönəlmişdir. **İnformasiya taktikası** isə informasiya strategiyasının əsasında formalaşır, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün icra olunan konkret tədbirləri əhatə edir. Bu o deməkdir ki, informasiya strategiyası “nə” və “niyə” suallarını cavablandırırsa, informasiya taktikası “necə” sualına cavab verir. Strategiyadan fərqli olaraq, informasiya taktikası çevikliyi ilə xarakterizə olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli 1146 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”nın icrası məqsədilə bir sıra dövlət proqramları – “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)” və s. qəbul edilmişdir ki, bu proqramlar dövlətin informasiya taktikasını əks etdirir.

Milli informasiya siyasətinin həyata keçirilməsi dövlətin fəaliyyətinin digər aspektləri nəzərə alınmadan qeyri-mümkündür. Belə ki, iqtisadi baxımdan səmərəsiz bir şəraitdə informasiyalaşdırma və elektronlaşdırma proseslərindən, informasiya əlyətərliyinin təminatından danışmaq bir qədər məntiqsiz olar. Digər tərəfdən, milli maraqları nəzərə almayan informasiya siyasəti uğurla icra oluna bilməz. Həmçinin beynəlxalq normalara riayət etmədən həyata keçirilən və hüquqi bazası olmayan informasiya siyasəti nəticədə maraqların toqquşmasına gətirib çıxaracaqdır. Başqa bir tərəf onda özünü büruzə verir ki, milli təhlükəsizlik qorunmadığı bir şəraitdə informasiya siyasətinin normal icrasına nail olmaq mümkünsüzdür. Təsadüfi deyil ki, “Milli təhlükəsizlik haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin olunması ayrıca bir sahə kimi nəzərdə tutulmuşdur: “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət, məənəviyyət və digər sahələr üzrə təmin olunur”. (maddə 15.1)

¹ National information society policy: A template. Developed by The Information For All Programme of UNESCO. Paris November 2009, p. 26.

Ona görə də dövlətin informasiya siyasəti beynəlxalq və milli maraqlar nəzərə alınmaqla, milli təhlükəsizlik təmin olunmaqla, iqtisadi və hüquqi tədbirlərlə qarşılıqlı əlaqəli formada həyata keçirilir:

Yuxarıdakı sxemdən açıq-aydın görünür ki, **milli informasiya siyasəti** dedikdə, dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən kompleks tədbirlər sistemi başa düşülür. Belə bir sual ortaya çıxır: Milli informasiya siyasətinin yalnız dövlət hakimiyyət orqanlarında çəmləşməsi insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması anlamına gətirə bilərmə? – Xeyr. Əslində hüquq və azadlıqların təminatı, hüquq pozuntularının qarşısının alınması və s. bu kimi vəzifələrin icrası üçün dövlət hər bir zaman idarəedici təsisat olaraq mövcud olmuşdur. Hüquqi dövlət ideyasının geniş vüsət aldığı bir dövrdə dövlətin rolu olmadan qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq mümkün deyil. Təbii ki, dövlət orqanlarının özünün də fəaliyyətinə nəzarət olunması vacib faktorlardan sayılır. Məhz ona görə də hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən biri kimi “qarşılıqlı məsuliyyət, yəni şəxsin dövlət qarşısında və dövlətin şəxs qarşısında məsuliyyəti” hər zaman rəhbər tutulur. Bununla yanaşı, açıq hökumət, ictimai nəzarət, vətəndaş cəmiyyəti və digər ideyaların ön plana çəkilməsi dövlətin milli informasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə mühüm təsirini göstərir.

Milli informasiya siyasətinin formalaşdırılması özbaşına bir proses olmayıb, bir neçə mərhələdən keçir. YUNESKO-nun proqramına görə, Milli İnformasiya Cəmiyyəti Siyasətlərinin formalaşdırılması prosesinə aşağıdakılar daxildir:

– qərar qəbul edən tərəflərdə MİCS-in yaradılmasının və ya yenilənməsinin əhəmiyyəti və zəruriliyinə diqqətin artırılması;

– MİCS-in formalaşdırılması üzrə dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinə kömək məqsədilə məsləhətçi ekspert qruplarının yaradılması;

– cəmiyyətin digər sosial elementlərinin (özəl sektor, sosial təşkilatlar və s.) işə cəlb olunması;

– informasiya cəmiyyətini dəstəkləyən milli və yerli şəraitlərin diaqnostikası. Burada milli kontekst təhlil olunur və dövlətin elektron hazırlıq səviyyəsi beynəlxalq kontekstlə əlaqəli şəkildə müqayisə olunur;

– gələcək inkişaf üçün əsas məqsədlər və istiqamətlər;

– MİCS-in tətbiqi üçün rəhbər müddəaların, büdcənin, heyətin və proqramların yaradılması;

– MİCS üçün strategiya və proqramların işlənilib hazırlanması.¹

Hər bir dövlət üzrə milli informasiya siyasəti ilk növbədə, hüquqi qaydada təsbit olunmalı və bu sahədə normativ baza yaradılmalıdır. Məhz həmin normativ mənbələr milli informasiya siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirir. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda milli informasiya siyasətinə anlayış verilməsə də, “informasiyalaşdırma” termini nəzərdə tutulmuşdur (maddə 2). Bu termin hər kəsin informasiya hüquqlarının təminatına yönəlmiş təşkilati, sosial-iqtisadi və elmi-texniki prosesi əhatə etdiyi üçün müəyyən mənada dövlətin informasiya siyasəti ilə eyni məna kəsb edir. Eyni zamanda, Qanunun 3-cü maddəsində göstərilən informasiyalaşdırma sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri də bilavasitə milli informasiya siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir ki, bu istiqamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

– milli informasiya fəzasının formalaşdırılması;

– informasiyalaşdırma üzrə fəaliyyətin başlıca istiqamətlərinin təyini və meydana çıxan münasibətlərin tənzimlənməsi;

– informasiya ehtiyatları, sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələri üzərində mülkiyyətin bütün formalarının inkişafına, informasiya məhsulları və xidmətləri bazarının formalaşmasına yardım edilməsi;

– dövlət informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması və mühafizəsi üçün zəruri olan şəraitin yaradılması;

– ərazi informasiya şəbəkələrinin yaradılması, onların beynəlxalq informasiya şəbəkələri ilə uzlaşması, qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi üçün lazımi təşkilati, hüquqi, texniki siyasətin təyin edilməsi;

– dövlət informasiya ehtiyatları əsasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların müvafiq informasiya ilə təmin olunması üçün şərait yaradılması;

– informasiya fəzasında milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

– informasiya məhsulları və xidmətləri bazarında informasiya münasibətlərinin subyektləri, o cümlədən xarici subyektlər tərəfindən inhisar fəaliyyəti və haqsız rəqabətin qarşısının alınması və yol verilməməsi;

¹ National information society policy: A template. Developed by The Information For All Programme of UNESCO. Paris November 2009, p. 43.

– informasiyalaşdırma mühitində dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması;

– informasiyalaşdırma mühitində elmi-texniki və istehsal siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi;

– informasiyalaşdırma layihələri və proqramlarının dəstəklənməsi, onların işlənməsi və həyata keçirilməsi üçün investisiyaların cəlb olunması sisteminin və stimullaşdırma mexanizminin yaradılması;

– informasiya prosesləri, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi sahəsində hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi.

Milli informasiya siyasətinin qeyd olunan bu istiqamətləri müxtəlif mərhələlərlə həyata keçirilmiş və keçirilməkdə davam edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli informasiya siyasəti vahid xarakter daşıyır və onun tərkibində ayrı-ayrı təşkilatların informasiya siyasətləri inkişaf edə bilər. Bu siyasətlər müstəqil olmayıb, milli informasiya siyasətinin tərkibinə daxildir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun informasiya siyasəti Fondun İcraçı Direktorunun 13 Mart 2017-ci il tarixli 3 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Burada irəli sürülən tələblər, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr hamısı ümumi milli informasiya siyasətinin məqsəd və vəzifələrinə uyğun şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Belə ayrı-ayrı informasiya siyasətlərinin təsdiqlənməsində əsas məqsəd cəmiyyət üzvləri üçün informasiya əlyətərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında milli informasiya siyasətinin həyata keçirilməsinin prinsipləri. Azərbaycan Respublikasında milli informasiya siyasəti bir sıra **prinsiplər** əsasında həyata keçirilir. Bu prinsiplər həm Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, həm də digər hüquq mənbələrinə əsaslanır. İlk öncə, onu qeyd etməliyik ki, informasiya hüququnun bütün ümumi prinsipləri (insan hüquq və azadlıqlarının təminatı, hüquq və qanun qarşısında bərabərlik, qanunçuluq, sosial ədalət və s.) milli informasiya siyasətində də rəhbər tutulmalıdır. Bundan başqa, müvafiq sahəvi mənbələrə əsasən, milli informasiya siyasətinin bir sıra prinsiplərini müəyyənləşdirmək olar. Həm 2003-2012-ci illər üzrə, həm də 2014-2020-ci illər üzrə Milli Strategiyalarda informasiyalaşdırma üzrə prinsiplər öz əksini tapmışdır:

– **“Birinci rəhbər” və ya liderlik prinsipi** – dövlət idarəetmə və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, təşkilat və müəssisələrin rəhbərləri informasiyalaşdırmanın həyata keçirilməsində maraqlıdırlar. Onlar bu fəaliyyəti bilavasitə idarə edir, İKT-nin inkişafını və geniş tətbiqini öz fəaliyyətləri ilə bilavasitə təmin etməlidirlər.

– **Şəffaflıq və cəlb olunma prinsipi** – həyata keçirilən fəaliyyət barədə ictimaiyyət geniş məlumatlandırılmalı, açıq ictimai müzakirələr təşkil edilməli və qərarların qəbulunda vətəndaşların, ictimai təşkilatların təklifləri nəzərə alınmalıdır.

– **Mərhələlilik prinsipi** – İKT-nin sürətli inkişafını nəzərə alaraq və mövcud imkanlardan səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədi ilə fəaliyyət ardıcıl və mərhələlərlə həyata keçirilməli, proqram və layihələr hazırlanarkən prioritetlər, maliyyə və nəticələrin qısa müddətdə əldə edilməsi əsas götürülməlidir.

– **Millilik prinsipi** – ölkədə yaşayan bütün xalqların mənafeyi nəzərə alınmaqla, milli informasiya ehtiyatlarının inkişafına, elmi və mədəni irsin müasir texnologiyalar

vasitəsilə qorunmasına, yerli İKT sənayesinin inkişafına, yerli istehsalçıların maraqlarına üstünlük verilməlidir. Eyni zamanda, Azərbaycanda yaşayan digər xalqların informasiya ehtiyatlarının formalaşması üçün şərait yaradılmalıdır.

– **Maarifləndirmə prinsipi** – ictimaiyyətin dəstəyini almaq, fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək və bütövlükdə İKT-nin tətbiqinin asanlaşdırılması üçün bu texnologiyalara dair bilik və məlumatlar əhatəli şəkildə əhaliyə çatdırılmalıdır.

– **İnnovativlik prinsipi** – elmi-texniki tərəqqinin yenilikləri nəzərə alınmalı, müasir elmi tədqiqatların aparılmasına diqqət artırılmalıdır.

– **Əməkdaşlıq prinsipi** – həyata keçirilən fəaliyyətdə dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti tərəfdaşlığına xüsusi fikir verilməlidir.

– **Sosialyönlülük prinsipi** – vətəndaşların sosial maraqlarının qorunması, hüquqlarının təmin olunmasına hərtərəfli şərait yaradılması əsas götürülməlidir.

– **Beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipi** – qlobal informasiya cəmiyyəti quruculuğunda, İKT sahəsi ilə bağlı beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsində ölkəmiz fəal iştirak etməli, ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq genişləndirilməli, həyata keçirilən fəaliyyətin ümumdünya informasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə sıx əlaqəsi təmin olunmalıdır. **(BAX: Cədvəl 8.2)**

Bununla yanaşı, müxtəlif qanunvericilik aktlarında konkret ictimai münasibətlərin dövlət tənzimləməsini nəzərdə tutan normalar da milli informasiya siyasətinin prinsiplərini müəyyənləşdirir. Məsələn, “KİV haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda senzuranın yolverilməzliyi prinsipi dövlətin informasiya siyasətində mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır və s.

8.2. Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və sosial dövlət ideyası milli informasiya siyasəti kontekstində

Hüquqi dövlət – dövlətin təşkilinin və fəaliyyətinin elə bir formasıdır ki, burada insan hüquq və azadlıqları təmin olunur, dövlət hakimiyyətinin fiziki şəxslər və onların müxtəlif birlikləri ilə əlaqələri hüquq əsasında qurulur. Hüquqi dövlətdə bütün hakimiyyət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti insanların, bütövlükdə cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənir. Məhz ona görə də insan hüquq və azadlıqlarının təminatı dövlətin ali məqsədi kimi konstitusion qaydada təsbit olunur.

Hüquqi dövlətin siyasi, iqtisadi, mənəvi əsaslarını hüququn və qanunun aliliyi, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və təminatı, hamılıqla qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik, dövlətin və şəxsin qarşılıqlı məsuliyyəti, hakimiyyətin bölünməsi, qanunların yerinə yetirilməsinə səmərəli nəzarətin mövcudluğu prinsipləri təşkil edir. Bu prinsiplər milli informasiya siyasətində rəhbər tutulan əsas müddəalar qismində çıxış edir.

Vətəndaş cəmiyyəti – cəmiyyətin inkişafının müəyyən pilləsində formalaşan insanların birliyi olub, özündə bu cəmiyyətin siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni sferalarında könüllü yaranan qeyri-dövlət strukturlarını birləşdirir. Vətəndaş cəmiyyəti qeyri-dövlət iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni-mənəvi, dini-əxlaqi, ailəvi, milli və başqa münasibətlərin məcmusu olub, azad vətəndaşların və könüllü formalaşmış

təşkilat və assosiasiyaların dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən onların fəaliyyətlərinə birbaşa müdaxilələri və özbaşına rəqlamentləşdirmələri qanunla məhdudlaşdıran özünümüdafiə sferasıdır.¹ Vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu o zaman mümkündür ki, sosial əlaqələrin bütün sahələrində, o cümlədən, iqtisadi, siyasi, mənəvi sferalarda şəxsiyyətin yaradıcılıq imkanlarının aktiv təzahürü şəraitində münasibətlər yaranır. Qısa sözlə desək, vətəndaş cəmiyyətində cəmiyyət dövlət üçün yox, dövlət cəmiyyət üçün fəaliyyət göstərir. Ona görə də dövlət öz informasiya siyasətini vətəndaşların maraqlarını nəzərə almadan həyata keçirərsə, nəticə etibarilə belə bir siyasəti uğursuz hesab etmək olar. Bununla bağlı, Fridrix Nauman Fondunun Şərqi Asiya və Şimali Afrika üzrə regional direktoru Ronald Meynardusun kiberoptimist və kiberpessimist yanaşmaya bölgüsünü qeyd etmək yerinə düşərdi. R.Meynardusa görə, kiberoptimistlər hesab edirlər ki, İKT-nin inkişafı vətəndaş cəmiyyətinə müsbət təsir göstərir. İnformasiya və biliklərin əlverişliliyi nəticə etibarilə vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin bərabər səviyyədə cəmiyyətin bütün sferalarında iştirakını təmin edəcəkdir. İKT-nin tətbiqi demokratik ünsürlərin inkişafını da şərtləndirəcəkdir.

Kiberpessimistlər isə tam əksinə çıxış edərək, internetin əks təsirə malik olduğunu söyləyirlər. Onların fikrincə, internet varlılar və kasıblar, siyasi həyatda aktiv iştirak edənlər və etməyənlər arasında uçuruma gətirib çıxaracaqdır. Bu mövqenin tərəfdarları öz şərhlərini statistik göstəricilər əsasında sübut etməyə çalışırlar: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının statistik məlumatına görə, XXI əsrin əvvəllərində 54,3 % amerikalı hər gün internetdən istifadə edirdisə, Afrikada bu rəqəm 0.4 % təşkil edirdi. İnkişaf etmiş dövlətlərin hegemonluğu onda özünü büruzə verir ki, kiberməkanda ingilis dilindən istifadə olunur.² Doğrudur, kiberpessimist mövqenin şərhini inkar etmək olmaz. Həqiqətən, müasir dünyada rəqəmsal bərabərsizlik hökm sürür. Lakin bu bərabərsizlik İKT-nin inkişafının və tətbiqinin nəticəsi deyil. Rəqəmsal bərabərsizliyin özünün səbəbləri qismində ənənəvi cəmiyyətdə mövcud olan fərqlilik və ənənəvi cəmiyyətin sərt, qeyri-obyektiv qanunları çıxış edir. Əksinə, informasiya cəmiyyətinin formalaşması və İKT-nin tətbiqində məhz həmin bərabərsizliyin aradan qaldırılması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Təsadüfi deyil ki, YUNESKO-nun hesabatlarında bilik cəmiyyətlərinin yaradılması ideyası, eləcə də mədəni irsin və linqvistik müxtəlifliyin qorunub saxlanması ilə bağlı məsələlər məhz İKT-nin tətbiqində bütün insanların bərabər iştirakının təminatına istiqamətlənmişdir. Bununla yanaşı, Prinsiplər Bəyannaməsində nəzərdə tutulan inkişaf məqsədilə İKT-nin tətbiqi üzrə dövlət idarəetmə orqanlarının və maraqlı tərəflərin birgə iştirakı prinsipi maraqlı tərəflər sırasında vətəndaş cəmiyyətini də tanıyır. Digər tərəfdən isə müasir dövrdə İKT-nin vətəndaş cəmiyyətinin elementlərinə müsbət təsirini inkar etmək düzgün olmazdı. Əksər hallarda informasiyalaşdırma prosesi vətəndaşların aktivliyinin artırılması ilə nəticələnir. Məsələn, elektron səsvermənin köməyi ilə seçici aktivliyini artırmaq mümkün olur və s.

¹ https://az.wikipedia.org/wiki/V%C9%99t%C9%99nda%C5%9F_c%C9%99miyy%C9%99ti

² The Political Impact of the Internet. By Ronald Meinardus.

<http://www.fnf.org.ph/liberalopinion/political-impact-of-the-internet.htm>

Milli informasiya siyasətində “Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı” (AHT) Təşəbbüsünə¹ xüsusi önəm verilməsi də vətəndaş cəmiyyətinin prinsiplərinin tam realizəsinə xidmət edir. Belə ki, Azərbaycan AHT Təşəbbüsünə 2011-ci ildə qoşulmuş və “Açıq Hökumət”in təşviqi və şəffaflığın artırılması ilə əlaqədar öz fəaliyyətini təkmilləşdirmək, bu sahədə aparılan təcrübə mübadiləsinə töhfə vermək və beynəlxalq səylərə qoşulmaq niyyətini elan etmişdir.² Bu niyyət “2012-2015-ci illərdə Açıq Hökumətin Təşviqi üzrə Milli Fəaliyyət Planı”nda da öz əksini tapmışdır. Plana əsasən, doqquz istiqamətdə görülməli tədbirlər şəffaflığın artırılmasına xidmət edirdi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, açıq hökumət prinsiplərinin tətbiqinin genişləndirilməsi, korrupsiyanın qarşısının alınması üzrə yeni mexanizmlərin tətbiqi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyətinin və ictimai nəzarətin gücləndirilməsi, sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi, “Açıq hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” və “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilən “Açıq hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”na istinad edərək, 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planının uğurla icra olunduğunu qeyd etməliyik. Belə ki, 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planında deyilir: “Dövlət xidmətlərinin göstərilməsində tətbiq edilən və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2015-ci il “Dövlət Xidmətləri Mükafatına” layiq görülmüş innovativ “ASAN xidmət” modeli bu yanaşmanın uğurlu nümunəsidir. Açıq hökumət prinsiplərindən biri olan ictimai iştirakçılığın genişlənməsi üçün qanunvericilik bazasını təmin edən “İctimai iştirakçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu və icrası dövlət orqanları yanında ictimai şuraların yaradılmasını, ictimai əhəmiyyət kəsb edən qanun layihələrinin müzakirəsində və dövlət orqanlarının fəaliyyətində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının daha sıx iştirakını təmin etmişdir.

Azərbaycan 2015-ci ildə Dünya İqtisadi Forumunun rəqabət qabiliyyəti indeksinə əsasən 148 ölkə arasında 40-cı yeri, Dünya Bankının “Doing Business” 2016-cı il hesabatında isə “Biznesə başlama” meyarı üzrə 189 ölkə arasında 7-ci yeri

¹ “Açıq Hökumət Tərəfdaşlığı” (AHT) Təşəbbüsü – 2011-ci ildə Vaşinqtonda ABŞ-ın liderliyi ilə aparıcı dövlətlərin birgə səyi ilə irəli sürülmüşdür. İlk yaranışında 8 dövlətin tərəfdaş çıxdığı bu Təşəbbüs hal-hazırda 75 iştirakçı dövləti əhatə edir. 2011-ci ilin sentyabrında imzalanan “Açıq Hökumət Bəyannaməsi”ndə elan edilir ki, bütün dünyada getdikcə xalqlar daha açıq, səmərəli, məsuliyyətli və şəffaf idarəetməyə sahib olmaq, vətəndaş iştirakçılığının genişləndiyi, vətəndaşın vəzifələndirildiyi, korrupsiya ilə səmərəli mübarizə aparıldığı sistem qurmaq istəyirlər. AHT-nin missiyası: Hökumətlər daha şəffaf, daha hesabatlı və vətəndaşlara münasibətdə daha məsuliyyətli olmalıdır. Bəyannaməni imzalayan siyasi liderlər həmin məqsədlərə çatmaq üçün 4 istiqamət üzrə öz üzərlərinə öhdəlik götürdükələrini bəyan etmişlər: 1) hökumətlərin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlara əlçatılığın artırılması; 2) idarəetmədə vətəndaş iştirakçılığının genişləndirilməsi; 3) dövlət idarəetməsində yüksək peşə etikasının tətbiqi; 4) hökumətin daha hesabatlı və açıq olması üçün yeni nəsil texnologiyaların tətbiq olunması. AHT-yə qoşulmaq üçün hər bir dövlət 4 meyar üzrə minimum tələblərə cavab verməlidir: fiskal şəffaflıq; məlumatların əlçatılığı; dövlət rəsmilərinin gəlir (əmlak) ilə bağlı məlumatların ictimailəşdirilməsi; vətəndaşların idarəetməyə cəlb olunması.

² <https://www.opengovpartnership.org/country/azerbaijan>

tutmuşdur. Dövlət orqanları tərəfindən açıq hökumətin təşviqi üzrə həyata keçirilən layihələr və təşəbbüslər prioritet müəyyən edilmiş, bu sahədə fəaliyyət göstərən vətəndaş cəmiyyəti institutlarına dəstək göstərilmişdir.

Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə tədbirlər uğurla həyata keçirilir və korrupsiyaya şərait yaradan halların aradan qaldırılması təmin edilməkdədir. Bu tədbirlər eyni zamanda iqtisadi sahədə aparılan islahatları tamamlamış və dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün yeni imkanlar yaratmışdır.”¹

“Açıq hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” ölkə ərazisində başlanmış tədbirlərin davam etdirilməsini illər üzrə müəyyənləşdirir ki, bütün bu tədbirlər Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərinin təminatına xidmət edir. Onların arasında “Açıq hökumət tərəfdaşlığı” vətəndaş cəmiyyəti platformasının yaradılması (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası tərəfindən) və fəaliyyətinin dəstəklənməsi, eləcə də ictimai iştirakçılığın genişləndirilməsi və vətəndaş cəmiyyətinin elementlərinin inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Onu da xüsusilə qeyd etməliyik ki, informasiya cəmiyyəti quruculuğunun ilkin dövrlərində İKT-nin tətbiqində konservativlik müşahidə olunurdu və yeni texnologiyalar yalnız texniki cəhətdən istifadə edilirdisə, hal-hazırda İKT vətəndaş cəmiyyətinin bütün institut və elementlərini əhatə etmişdir. Qeyri-hökumət orqanları öz saytlarını yaratmaqla, cəmiyyətə birbaşa təsir göstərmək və problemlərin beynəlxalq səviyyədə həllinə nail olmağa çalışırlar. Məsələn, GreenNet saytı (www.gn.apc.org) transmilli şəbəkələrin dəstəklənməsi üzrə bütün dünyada insanlara təsir göstərmək imkanına malikdir.

Həmçinin başqa bir misal: 1994-cü ildə Meksikanın Çyapas əyalətində avtoritar rejimə qarşı üsyan zamanı internet müasir vasitə kimi öz təsirini göstərmişdi. Belə ki, partizan qrupu Meksika hökumətinə qarşı çıxışlara rəhbərlik edirdi. Hərəkatın lideri Markosun “Çyapas-95” xəbərlər qrupu, müxtəlif internet saytları və Şimali-Amerika universitetləri tərəfindən dəstəklənməsi ilə müşayiət olunan virtual səfərbərlik onunla nəticələndi ki, Meksika hökuməti beynəlxalq aləmdə tənqid olunmağa başladı və regiondakı repressiyaya son qoyuldu.² Beləliklə, QHT-lər internet vasitəsilə insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı faktları yaymaqla, dövlət idarəetmə orqanlarına təsir edən bir qüvvəyə çevrildi. Artıq müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyətini İKT olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki İKT müasir vətəndaş cəmiyyətinin aparıcı qüvvəsidir. Məhz İKT-nin tətbiqi ilə vətəndaş cəmiyyətinin üzvlərinin aktivlik səviyyəsini artırmaq daha asan və operativ olur.

Hal-hazırda informasiya sahəsinin vətəndaş cəmiyyətinin şərtlərinə uyğun inkişafı **“e-vətəndaş cəmiyyəti”** anlayışının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında da e-vətəndaş cəmiyyəti inkişaf etmiş və QHT-lərin fəaliyyəti haqqında cəmiyyətə geniş informasiya çatdırmaq üçün “E-vətəndaş

¹ “Açıq hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”.
<http://www.e-qanun.az/framework/32647>

² Angela M.Crack. Global Communication and Transnational Public Spheres. 2008, p. 168-169.

cəmiyyəti” – www.qht.az portalı¹ yaradılmışdır. E-vətəndaş cəmiyyəti QHT-lərə müstəqil subdomen verməklə, onlara öz saytlarını bu baza üzərindən yaratmağı təşkil edir (ödənişsiz). Qeydiyyatla alınmış subdomenli saytın ən böyük üstünlüyü isə ondan ibarətdir ki, təşkilatın bazasına daxil edilən xəbərlər, həm də sosial şəbəkə funksiyası kimi bu portalda da yayımlanır. Belə e-vətəndaş cəmiyyətinin əsasında ictimai iştirakçılıq və ictimai nəzarət kimi rəhbər müddəalar dayanır. Qeyd olunan məsələlər öz hüquqi əsasını “İctimai iştirakçılıq haqqında” 22 noyabr 2013-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda və sair qanunvericilik aktlarında tapmışdır. Ölkə daxilində müəyyən olunmuş müxtəlif ictimai iştirakçılıq formalarının² həyata keçirilməsində İKT-nin tətbiqi vətəndaş cəmiyyəti institutlarının işini daha da asanlaşdırır və şəffaf, hər kəs üçün açıq olan cəmiyyətin bərqərar olmasını təmin edir.

Milli informasiya siyasəti və sosial dövlət modelinin inkişaf perspektivləri.

Sosial dövlət dedikdə, inkişaf etmiş, sosial ədalət təmin olunmuş, maddi sərvətlər, nemətlər, istehsal resursları qanun daxilində hər kəsə əlyetər olan və hər bir vətəndaşın layiqli həyat şəraiti əldə etməsinə təminat verən hüquqi, demokratik, müasir ictimai-siyasi sistem başa düşülür. Sosial dövlət anlayışı ilk dəfə 1850-ci ildə alman alimi Lorens Fon Şteyn tərəfindən işlədilmiş,³ 1949-cu ildə isə birinci dəfə Almaniya Konstitusiyasında leqallaşdırılmışdır.⁴ Hal-hazırda bütün demokratik dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında layiqli həyat səviyyəsi (maddə 12 – Dövlətin ali məqsədi) sosial dövlət ideyası kimi öz əksini tapmışdır.

Sosial dövlət “vətəndaş-cəmiyyət-dövlət” münasibətlərinin yeni bir forması, daha yüksək səviyyəsi olub, hər bir vətəndaşın, onun ailə üzvlərinin həyatı və rifahı naminə layihələrə üstünlük verir, insanların öz potensial imkanlarını reallaşdırmaq üçün hüquqi və iqtisadi müstəvidə qanuni şərait yaradır. Sosial dövlət öz vətəndaşlarının sosial, iqtisadi, hüquqi və mənəvi azadlıqlarını təmin edir, cəmiyyət üzvləri arasında sosial bərabərsizliyi minimuma endirməyə çalışır. Unutmamalıyıq ki, məhz həmin sosial bərabərsizlik rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirən amillərdən biri kimi çıxış edir. Ona görə də bütövlükdə informasiya sahəsində mövcud problemlərin həlli, o cümlədən informasiya hüquqlarının təminatı sosial dövlətin də inkişafını

¹ http://www.qht.az/index.php?action=page_view&page_id=1

² **İctimai iştirakçılıq** – dövlət və cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində dövlət siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, ümumdövlət və yerli səviyyədə qərarların qəbulunda, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının (bundan sonra – mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları), yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin təşkilində vətəndaşların və vətəndaş cəmiyyət institutlarının bu Qanunla müəyyən edilmiş formalarda iştirakı, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının ictimaiyyətlə məsləhətləşməsi və ictimai rəyin nəzərə alınmasıdır. İctimai iştirakçılığın formalarına aşağıdakılar aiddir: *ictimai şura; ictimai müzakirə; ictimai dinləmə; ictimai rəyin öyrənilməsi; hüquqi aktların layihələrinin ictimai müzakirəsi; yazılı məsləhətləşmə*. Qanun ictimai iştirakçılığın digər formalarda həyata keçirilməsini məhdudlaşdırmır (“İctimai iştirakçılıq haqqında” 22 noyabr 2013-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu – maddə 1 və 5).

³ https://az.wikipedia.org/wiki/Sosial_d%C3%B6vl%C9%99t

⁴ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi: Dərslik. Bakı, 2009, s. 56.

şərtləndirir. Digər tərəfdən isə qeyd etməliyik ki, informasiya cəmiyyətinin formalaşması sosial transformasiyaya gətirib çıxarmışdır. Sosial transformasiya – sosial sistemlərin və institutların bir formadan başqa formaya keçid alması deməkdir. İnformasiya cəmiyyətində sosial transformasiya insanların İKT-nin inkişafı ilə bərabər yeni sistemə uyğun inkişafını əhatə edir. Beləliklə, qlobal informasiya cəmiyyətində sosial dövlət modeli də mövcud tempə uyğun inkişaf edir. “Tempora mutantur et nos mutamur in illis”¹ prinsipi ilə öz dövlət siyasətini həyata keçirən respublikamızda sosial dövlət modelinin inkişaf perspektivləri açıq-aşkar müşahidə olunur. Təsadüfi deyil ki, həmin perspektivlər “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının əsas istiqamətləri sırasında ön plana çəkilmişdir. Onların bir neçəsinə nəzər salmaq yerinə düşərdi:

– *Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin (əlillər, qocalar, işsizlər, uşaqlar və s.) qayğısına əsas diqqət ayrılması.* Bu funksiyanın icrası informasiya cəmiyyəti çərçivəsində daha da geniş məzmun almışdır. Belə ki, dövrün tələbinə uyğun olaraq, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərə qayğının göstərilməsində İKT-nin imkanlarından istifadə ön plana çəkilir. Buna bariz misal olaraq, uşaqlar üçün e-kitabxanaların, uşaq portallarının yaradılması, əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası üçün layihələrin hazırlanması və s.-ni göstərmək olar. Məsələn, 2005-ci ilin dekabrında “Kor və zəif görən uşaqlar üçün İKT-yə çıxışın təmin edilməsi” layihəsi üzrə BMT ilə əməkdaşlıq sazişi imzalanmışdır. Layihənin 1-ci mərhələsində gözdən əlil insanlar üçün rəqəmsal fərqi aradan qaldırılması məqsədilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına ehtiyac müəyyən olunmuş, 2-ci mərhələdə model informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sinfi yaradılmışdır. Bu kateqoriyadan olan insanlar üçün yaradılan kitabxana və təlim mərkəzində onların audio materiallar və Brayl şriftli kitablardan istifadə imkanlarının təmin olunması işi də layihənin 3-cü mərhələsi kimi uğurla başa çatmışdır.²

– *Əməyin mühafizəsinin və insanların sağlamlığının təmin edilməsi.* Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da əməyin mühafizəsi istiqamətində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə genişlənir. Artıq bununla bağlı ölkədə müsbət nəticələr əldə olunmuşdur. İKT-nin geniş tətbiqi ilə əməyin mühafizəsindəki qeyri-qanuni halların tez bir zamanda üzə çıxarılmasına və aradan qaldırılmasına imkan yaradılır.

– *Ailəyə, ana və uşaqlara dəstək göstərilməsi.* İnternetdə uşaq hüquqlarının qorunması, gender bərabərliyinin təminatı və s. bu kimi problemlərlə bağlı sosial nəzarət mexanizminin inkişafı, habelə bu istiqamətdə tədbirlərin görülməsi informasiya cəmiyyətində sosial dövlət ideyasının prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir.

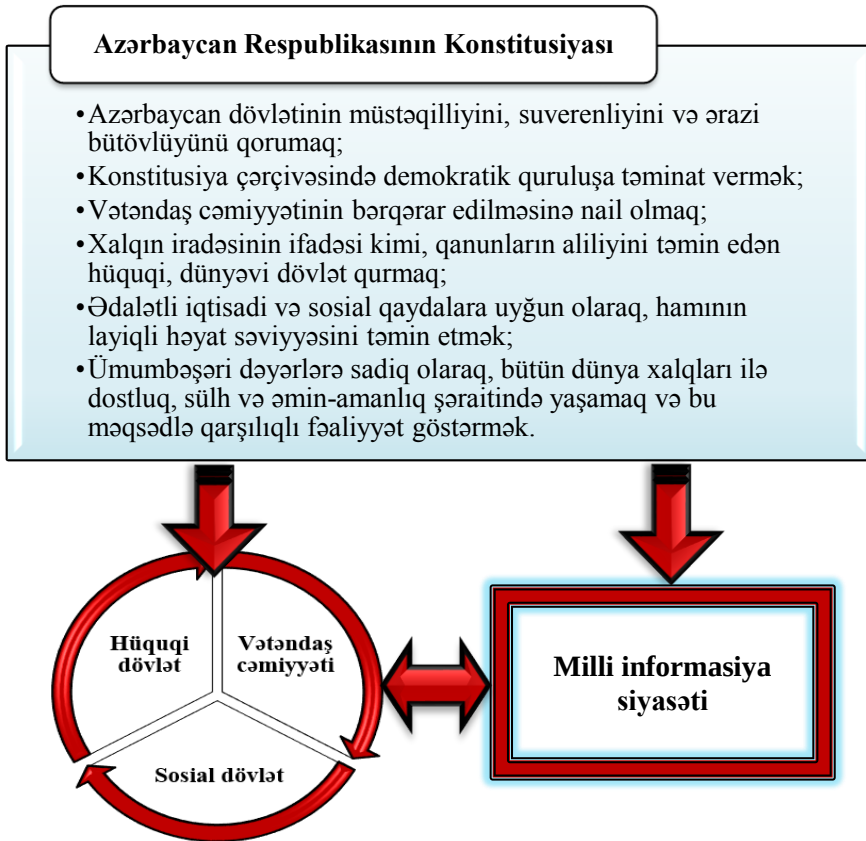
– *Müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması.* Müxtəlif elektron portalların yaradılması, e-təhsil və distant təhsilin inkişafı və s. həm informasiya cəmiyyətinin, həm də sosial dövlətin inkişafına zəmin yaradır.

¹ “Tempora mutantur et nos mutamur in illis” – Zaman dəyişir, biz də onunla birlikdə (bərabər) dəyişirik.

² Mehparə Əliyeva. Əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası dövlətin sosial siyasətinin prioritetidir. <http://respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/item/1021-aelillaerin-dzaemiyyaetae-inteqrasiyas-doevlaetin-sosial-siyasatının-prioritetidir>

– *Bütövlükdə, sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi.* Sığorta olunanların və sığorta edənlərin avtomatlaşdırılmış qaydada qeydiyyatının aparılması, pensiyaların təyin olunması zamanı elektron formalara üstünlük verilməsi, əmək və məşğulluq sahəsində milli informasiya sisteminin yaradılması və s. bu kimi tədbirlər sosial dövlət modelinin ölkə daxilində inkişafına təkan vermişdir.

Qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hüquqi dövlət, sosial dövlət və vətəndaş cəmiyyəti anlayışlarını bir-birindən təcrid olunmuş formada təsəvvür etmək mümkün deyil və onların inkişafında dövlətin milli informasiya siyasətinin xüsusi rolu vardır. Bu siyasətin müxtəlif istiqamətləri üzrə planlaşdırılan və icra olunan bütün tədbirlər nəticə etibarilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmuş dövlətin ali məqsədinin və bəyan olunmuş niyyətlərinin təmin edilməsini şərtləndirir:

8.3. Azərbaycan Respublikasında milli informasiya siyasətinin əsas istiqamətlərinin həyata keçirilməsində mərhələlilik

Azərbaycan Respublikasında milli informasiya siyasətinin həyata keçirilməsində şərti olaraq üç dövr ayırmaq olar:

1. Müstəqillik əldə olunduqdan Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiyanın qəbuluna qədər olan dövr;

2. 2003-cü ildən 2014-cü ilə qədər, yəni Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyanın qəbuluna qədər olan dövr;

3. 2014-cü ildən bu günə qədər davam edən dövr. (BAX: Cədvəl 8.3)

Birinci dövrdə müstəqilliyin yenidən əldə olunduğu bir dönmə olduğu üçün respublika daxilində bütün sahələrdə olduğu kimi, informasiya sahəsində də boşluqlar mövcud idi. Belə bir şəraitdə insan hüquq və azadlıqlarının normal təminatından söhbət gedə bilməzdi. Ona görə də hər şeydən əvvəl, keçmiş SSRİ-nin qalıqlarının təmizlənməsinə xüsusi diqqət ayrılırdı. “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 6 avqust 1998-ci il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə dövlət orqanlarına bu sahədə tapşırıqların verilməsi, senzuranın ləğvi, müvafiq qanunvericilik aktlarının (“Məlumat azadlığı haqqında”, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” və s. Azərbaycan Respublikası Qanunlarının) qəbul edilməsi kimi tədbirlər ölkədə məlumat azadlığının təmin olunmasına istiqamətlənmişdi. Tədrisən milli layihələr işlənib hazırlanmağa başlandı və bu layihələrdə İKT-nin tətbiqinə geniş yer verilirdi. Demək olar ki, respublika ərazisini bütünlüklə əhatə edən mobil telefon şəbəkəsi formalaşdırıldı və rabitə kanallarının rəqəmsal rejimə keçirilməsinə dair layihələr işlənib hazırlandı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, respublikada cari vəziyyəti mənfi xarakterizə edən bir çox amillər hökm sürürdü:

- ölkədə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı aparılan işlərin istiqamətlərini və onların prioritetlərini təyin edən, görülən işlərin əlaqələndirilməsini təmin edən məqsədyönlü dövlət siyasətinin hələlik tam müəyyən edilməməsi;

- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquqi normativ bazanın tam işlənilməməsi;

- bir tərəfdən ölkənin keçid iqtisadiyyatı dövrü yaşaması, digər tərəfdən isə Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-nin işğal olunması nəticəsində bir milyondan çox qaçqının və məcburi köçkünün mövcud olması ilə əlaqədar, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə hökumətin yetərinə maliyyə vəsaitləri ayırmaq imkanlarının olmaması;

- ölkənin keçid iqtisadiyyatı dövrü yaşaması ilə əlaqədar olaraq inkişaf etmiş ölkələrə “beyin axınının” mövcudluğu;

- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının imkanları və üstünlükləri barədə geniş əhali kütlələrinin az məlumatlı olması;

- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində yüksək səviyyəli mütəxəssislərin çatışmazlığı;

- ölkə miqyasında kompüterləşdirmənin səviyyəsinin aşağı olması;
- təhsilin bütün səviyyələrində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə əlaqədar olan fənlərin tədrisinin müasir dövrün tələblərinə cavab verməməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsinə görə şəhər və rayonlar arasında kəskin fərqin olması;
- Azərbaycan dilinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində geniş istifadə olunmasında ciddi problemlərin olması;
- İKT sahəsində Azərbaycan dilində ədəbiyyatın azlığı;
- ümummilli informasiya resurslarının formalaşması prosesinin həddən artıq ləng getməsi;
- Respublikanın informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində bir çox beynəlxalq integrasiya yönümlü layihələrdə fəal iştirak etməməsi;
- Respublikada qüvvədə olan telekommunikasiya tariflərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə maneələr yaratması;
- telekommunikasiya sahəsində innovasiyaların tətbiqini ləngidən və azad rəqabətə mane olan dövlət inhisarının mövcudluğu.¹

Sadəliklə bütün bu problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə 2003-2012-ci illər üzrə Milli Strategiyanın Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilməsi əsas etibarilə, ikinci mərhələnin başlanğıcı oldu. Bununla da ölkə daxilində milli informasiya siyasətinin əsas istiqamətləri sürətlə icra olunmağa başlandı. Bu Strategiyada əks olunan məqsəd və vəzifələr, habelə prioritet istiqamətlər “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)” və “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda (Elektron Azərbaycan) nəzərdə tutulmuş tədbirlərlə ardıcıl şəkildə həyata keçirildi.

Üçüncü mərhələyə gəldikdə isə, bu mərhələdə artıq formalaşmış informasiya cəmiyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi və müasir vətəndaşın cəmiyyətin aktiv üzvünə çevrilməsi müşahidə olunur. 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya və onun icrası üçün qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” mərhələlərlə icra olunmaqda davam edir.

Milli Strategiyaların informasiya sahəsində qanunlarla müqayisəsinə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Strategiyalarda müəyyən edilən fəaliyyət istiqamətləri “İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində nəzərdə tutulan dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri ilə uzlaşır. Bu istiqamətlərdən bir neçəsinə ayrı-ayrılıqda nəzər yetirək.

Milli informasiya fəzasının və milli informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması. Milli informasiya fəzası (məkani) dedikdə, informasiya ehtiyatlarının, informasiya sistemlərinin və informasiya texnologiyalarının, habelə bütövlükdə informasiya infrastrukturunun məcmusu başa düşülür ki, bu məkan dövlət hakimiyyəti və

¹ “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya”. // 2. Cari vəziyyəti xarakterizə edən amillər.

yerli özünüidarə orqanlarının, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması məqsədilə ümumi qaydalar əsasında idarə olunur. Ədəbiyyatda milli informasiya məkanının tərkibinə müxtəlif prizmalardan nəzər yetirilir. Məsələn, mülkiyyət və ya məkan xüsusiyyətlərinə görə: dövlət orqanlarının informasiya sistemləri (onların mülkiyyətində olan informasiya ehtiyatları, proqram-texniki, şəbəkə və idarəetmə vasitələri, informasiya xidmətləri və s.); özəl müəssisələrin informasiya sistemləri; ictimai təşkilatların informasiya sistemləri; ayrı-ayrı şəxslərin informasiya ehtiyatları və s. fərqləndirilir.

Təyinat sahəsi xüsusiyyətlərinə görə milli informasiya məkanında: elm, təhsil və mədəniyyət; maliyyə və iqtisadiyyat; səhiyyə və ekologiya; rabitə və nəqliyyat; sənaye, tikinti və aqrar təsərrüfat; hüquq-mühafizə, hərbi və s. tərkib elementləri ayrılır.

Zaman xüsusiyyətlərinə görə aktual və arxiv informasiya sistemləri olur. Daxil olma növünə, mühafizə və ya hüquqi rejiminə görə milli informasiya məkanında açıq və qapalı informasiya sistemləri fərqlənir.¹

2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiyada milli informasiya ehtiyatları istiqaməti üzrə nəzərdə tutulan bütün tədbirlər milli informasiya məkanının formalaşdırılması məqsədilə müəyyən olunmuşdur:

- vahid milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması;
- elektron informasiya məkanında Azərbaycan dilinin geniş istifadəsinin təmin olunması;
- milli tarixi, ədəbi və mədəni irsin qorunub saxlanması və təbliğində, o cümlədən kitabxana, muzey və arxiv işlərində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiq olunması;
- milli azlıqların mədəni inkişafına xidmət edən informasiya resurslarının formalaşdırılmasına şərait yaradılması;
- milli informasiya resurslarının beynəlxalq aləmə çatdırılması üçün onların ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiyası;
- Azərbaycan diasporuna elektron informasiya dəstəyinin təmin olunması;
- internetin Azərbaycan segmentinin genişləndirilməsi, milli axtarış saytlarının inkişaf etdirilməsi;
- Azərbaycan dilli proqram təminatının yaradılması və inkişaf etdirilməsi.

Həm 2005-2008-ci illər, həm də 2010-2012-ci illər üçün Elektron Azərbaycan Proqramlarında milli informasiya məkanının formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər planı mərhələli şəkildə əks olunmuşdur. 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyanın cari vəziyyəti xarakterizə edən bölməsində həmin proqramların uğurla icra edildiyi açıq-aşkar müşahidə olunur. Bu Strategiyada da milli informasiya məkanında təkmilləşdirilmənin vacibliyi qeyd olunur və qlobal informasiya məkanına inteqrasiya üçün digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi dövlətin üzərinə əsas vəzifələrdən biri kimi qoyulur.

¹ Əliyev E.A. Milli informasiya məkanının arxitektura və segmentləşdirilməsi modeli. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2014, №2, s. 71-72.

Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması, habelə onların müvafiq informasiya ilə təmin olunması üçün şərait yaradılması. Bu istiqamətin həyata keçirilməsi dövlətin “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması” kimi ali məqsədindən irəli gəlir. Əslində dövlət siyasətinin digər istiqamətləri də məhz hüquqların təmin olunması məqsədilə həyata keçirilir. Hər iki milli Strategiyada bununla bağlı fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təhsilin təkmilləşdirilməsi, İKT sahəsində milli kadrların hazırlanması və ölkədə minimal İKT savadlılığının təmin olunması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə sosial yönümlü sahələrin inkişaf etdirilməsi, elektron hökumətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi kimi istiqamətlər informasiya cəmiyyətinin qurulduğu ilkin dövrlərdə cəmiyyət üzvlərinin aktivliyini artırmaq məqsədi daşıyırdı (2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya). Sonradan 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyada öz əksini tapmış e-təhsil, e-səhiyyə, e-vətəndaş istiqamətləri bilavasitə insanların müxtəlif sahələr üzrə hüquqlarının təminatına yönəlmişdir.

İnformasiya iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi. Hər hansı bir yeni mühitdə iqtisadi məsələlər diqqətdən kənarda qalarsa, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq qeyri-mümkün olar. Çünki iqtisadi stimullaşdırma istənilən inkişaf üçün əvəzedilməz əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə informasiya sahəsində dövlət siyasətinin istiqamətləri sırasında aşağıdakılar xüsusi mövqeyə malikdir:

- informasiya ehtiyatları, sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələri üzərində mülkiyyətin bütün formalarının inkişafına, informasiya məhsulları və xidmətləri bazarının formalaşmasına yardım edilməsi;

- informasiya məhsulları və xidmətləri bazarında informasiya münasibətlərinin subyektləri, o cümlədən xarici subyektlər tərəfindən inhisar fəaliyyəti və haqsız rəqabətin qarşısının alınması və yol verilməməsi.

Məhz azad bazar rəqabətinin olduğu bir şəraitdə informasiya sahəsinin inkişaf etdirilməsi real ola bilər. Ona görə də 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya elektron iqtisadiyyat istiqaməti üzrə aşağıdakı tədbirlərin icrasını zərurət kimi müəyyənləşdirir: elektron ticarətin həyata keçirilməsi, elektron ödənişlərin geniş miqyasda istifadəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması; informasiya xidmətləri sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması; informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorlarında geniş tətbiq olunmasının stimullaşdırılması; biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçid üçün şəraitin yaradılması.

Eyni istiqamətlər 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyada da nəzərdə tutulmuşdur.

İnformasiya sahəsinin texniki cəhətdən inkişaf etdirilməsi. İKT-nin texniki vəziyyətinin aşağı olması informasiya əlyetərliyinin tam təmin olunmasında ən başlıca maneə qismində çıxış edir. Ona görə də ərazi informasiya şəbəkələrinin yaradılması, onların beynəlxalq informasiya şəbəkələri ilə uzlaşması, qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi üçün lazımı təşkilati, hüquqi, texniki siyasətin təyin edilməsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilməlidir. Bu məqsədlə telekommunikasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategi-

yada fəaliyyət istiqamətlərinə daxil edilmişdisə, artıq 2014-2020-ci illər üçün Strategiyada “İKT infrastrukturunu və xidmətləri” və “Yüksək texnologiyalar sektorunun inkişafı” fəaliyyət istiqamətlərinə xüsusi önəm verilirdi. Birinci istiqamətin tərkib hissəsi kimi yüksək keyfiyyətli genişzolaqlı şəbəkə infrastrukturunun qurulması və onun əsasında təhlükəsiz, ucuz, keyfiyyətli İT xidmətlərinin təqdim olunması, əhəlinin bu xidmətlərə çıxış imkanlarının yaradılması, cari və gələcək tələbatı nəzərə almaqla, beynəlxalq internet magistrallarına alternativ və təhlükəsiz birləşmələrin təmin olunması, regional data-mərkəzlər şəbəkəsinin genişləndirilməsi, müvafiq sahədə bazarın liberallaşdırılması nəzərdə tutulurdusa, ikinci istiqamətin əsas məqsədlərinə rəqabət qabiliyyətli və ixracçılu yüksək texnologiyalar sektorunun gücləndirilməsi, investisiya cəlb ediciliyinin yüksəldilməsi, ölkədə dünya səviyyəsinə uyğun elmtutumlu və yüksək texnoloji məhsulların yaradılması və onların tətbiqini təmin edən innovasiya sisteminin formalaşdırılması kimi məsələlərin həlli daxil edilirdi.

Informasiya sahəsində dövlət siyasətində elmi inkişafa üstünlük verilməsi.

Informasiyalaşdırma mühitində elmi-texniki və istehsal siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, habelə informasiyalaşdırma layihələri və proqramlarının dəstəklənməsi, onların işlənməsi və həyata keçirilməsi üçün investisiyaların cəlb olunması sisteminin və stimullaşdırma mexanizminin yaradılması istiqamətləri Qanunun 3-cü maddəsində əks olunmuşdur. Bunun əsasında Strategiyalarda elmi-texniki və istehsalat potensialının yüksəldilməsinə, yüksək texnologiyalar üzrə elmi-texniki potensialın gücləndirilməsinə, o cümlədən kadr hazırlığına yönəlmiş fəaliyyət istiqamətləri üzrə tədbirlər planlaşdırılmışdır.

Respublikamızda təbii sərvətlərin hasilatından əldə olunan vəsaitlərin böyük qisminin məhz elm və təhsilə, informasiya texnologiyalarının inkişafına yönəldilməsi inkişaf etmiş bir sıra dövlətlərin təcrübəsində özünü doğrultmuşdur. Elm və təhsil, yüksək ixtisaslı kadr potensialı bu gün hər bir dövlətin davamlı sosial-iqtisadi, mədəni-intellektual yüksəlişinin əsas təminatı qismində çıxış edir. Çağdaş dünya nizamında elmi-informativ biliklər inkişafın mühüm katalizatoruna, innovasiya yeniliklərinin başlıca təminatına, habelə iqtisadiyyatın lokomotivinə çevrilmişdir. Bunu ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Şimali Koreya, Finlandiya, İsrail və digər dövlətlərin iqtisadi inkişaf strategiyasına nəzərən əminliklə demək olar. Müasir dünyada rəqabətə tab gətirmək üçün ilk növbədə, təhsilə, zəngin biliklərə, informasiya texnologiyalarına arxalanmaq lazımdır. Elmtutumlu informasiyanın yaradılması, əldə edilməsi, istehsal prosesinə tətbiqi təkcə sosial-iqtisadi inkişafın deyil, həm də global rəqabətin mühüm şərtidir. Informasiya cəmiyyətinin əsas kapitalı bilik, informasiya və bu informasiyanın daşıyıcısı olan şəxs olub, yeni keyfiyyətli biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın yaranmasını, mükəmməl innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edir.¹

Innovasiya infrastrukturunu təşkil edən əsas elementlərdən biri İKT-profilli texnoparklardır. “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə Elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”da innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, o

¹ Hüseynova İ. İqtisadi sahədə keçid dövrünün başa çatması Azərbaycanın elmi əsaslar üzərində inkişafını zərurətə çevirir. // Strateji təhlil, Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, beynəlxalq münasibətlər üzrə analitik jurnal, 2011, № 1(2), s. 129-130.

cümlədən texnoparklar, texnologiyə mərkəzlər, biznes inkubatorları şəbəkəsinin genişləndirilməsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Texnoparkların əsas məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir: innovativ məhsulların kommersiyalaşdırılması; müvafiq sferada iqtisadi artımın stimullaşdırılması; elmi-texniki potensialdan istifadə intensivliyinin artırılması; regionun sosial-iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və s.¹

Bundan başqa, Elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyada deyilir ki, Azərbaycan Respublikasında elmin informasiya təminatının inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərə diqqət yetirilməlidir: ölkə kitabxanalarının elmin müxtəlif sahələrinə aid ədəbiyyatla təmin olunmasının yaxşılaşdırılması; informasiya mübadiləsi üçün qabaqcıl telekommunikasiya infrastrukturunun yaradılması; müasir informasiya texnologiyalarından, elektron jurnallardan, telekonfranslardan və s.-dən istifadənin inkişaf etdirilməsi; elmin müxtəlif sahələrində kompüter vasitəsilə sınaqların aparılması; fənlərarası yanaşma çərçivəsində elmi modellərdən və göstəricilərdən ibarət Milli İnformasiya Bankının təşkili; elmin təşkilini, idarə olunmasını və alınmış elmi nəticələrin tətbiqini gücləndirmək məqsədi ilə “elektron elm” modelinin hazırlanması; yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi.

Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi sahəsində müxtəlif hüquqi, texniki və təşkilati tədbirlər müəyyənləşdirilmiş və hal-hazırda da icra olunmaqda davam edir. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” yuxarıda sadalanan bir neçə istiqamətin həyata keçirilməsi məqsədilə təsdiq edilmişdir.

Müasir dövrdə informasiya mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması informasiya sahəsində hüquqların realizəsində ən böyük maneələrdən biridir. Ona görə də İKT sahəsinin inkişaf hədəfləri nəzərə alınmaqla, sektorun tələbatına uyğun təhsilin müxtəlif səviyyələri üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması milli informasiya siyasətinin əsas istiqamətləri sırasında xüsusi çəkiyə malikdir.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may tarixli 2007-ci il 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”na görə, Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi siyasəti dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

İnformasiya təhlükəsizliyi dövlətin xüsusi marağında olan bir istiqamət olduğu üçün “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6.6-cı maddəsi Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində əsas milli maraqlarını müəyyənləşdirir ki, bura daxildir: məlumatların qanuni yolla əldə edilməsi, ötürülməsi, hazırlanması və yayılması kimi vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi; informasiya ehtiyatlarının qorunması və inkişaf etdirilməsi; informasiya məkanının formalaşdırılması və onun qorunmasının təmin edilməsi; dünya rabitə və informasiya sisteminə daxil olma.

İnformasiya sahəsində əsas təhdidlər dedikdə, Qanun aşağıdakıları nəzərdə tutur: informasiya texnologiyaları sahəsində geriləmə və dünya informasiya məkanına daxil olmağa maneələrin mövcudluğu; informasiya azadlığı əleyhinə yönəlmiş qəsdlər;

¹ Əliyev Ə.Q., Şahverdiyeva R.O. İKT-texnoparkların fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi məsələləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2011, №2, s. 71-72.

dövlət sirlərinin aşkarlanmasına yönəlmiş qəsdlər; digər ölkələr tərəfindən informasiya təcavüzü, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan həqiqətlərinin təhrif edilməsi; informasiya sisteminə və ehtiyatlarına qarşı qəsdlər (maddə 7.9).

Qanunun 20-ci maddəsi Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün görülməli olan əsas tədbirlərin siyahısını müəyyənləşdirir. Bura daxildir:

- Azərbaycan Respublikasında informasiyanın, həmçinin dövlət informasiya ehtiyatlarının müdafiəsi sahəsində milli sistemin yaradılması və möhkəmləndirilməsi;
- dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarların qəbul edilməsinin informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə obyektiv və qabaqlayıcı məlumatların toplanılması;
- informasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
- dövlət sirlərinin qorunmasının hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- kibercinayətlərə qarşı mübarizə;
- informasiya təhlükəsizliyinin və azadlığının təmin olunması.

Analoji normalar Milli Strategiyalarda da öz əksini tapmışdır. 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiyada informasiya təhlükəsizliyinin təminatı dedikdə, informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin olunması, elektron cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması, milli maraqları nəzərə almaqla vətəndaşların və bütün təşkilatların təhlükəsiz olaraq informasiya əldə etmək və ondan istifadə etmək hüquqlarının təmin olunması üçün şəraitin yaradılması, o cümlədən vətəndaşların informasiya təhlükəsizliyini təmin edən mühitin yaradılması başa düşülür.

2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya isə bu siyahını bir qədər də genişləndirir və dövrün tələblərindən irəli gələrək, yeni fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdə tutur. Məsələn, elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanın həyata keçirilməsi; kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq texniki və metodiki vasitələrin yaradılması, tövsiyələrin hazırlanması və metodiki dəstəyin göstərilməsi; uşaqların qanunazidd və təhlükəli kontentdən qorunması üçün “təhlükəsiz internet” mexanizminin işlənilməsi və tətbiqi; dövlət və qeyri-dövlət informasiya infrastrukturunu subyektlərinin kibertəhlükəsizlik üzrə fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi; əhalinin, özəl və digər qurumların kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsi və informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması, bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanması və s.

Azərbaycanın müasir informasiya təminatı və təhlükəsizliyi siyasəti hüquqi, təşkilati-texniki və iqtisadi metodlarla təmin olunur. Hüquqi metodlar informasiya sahəsində münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktların, informasiya təminatı və təhlükəsizliyi ilə bağlı normativ metodiki sənədlərin işlənib hazırlanması və qəbulunu nəzərdə tutur. Təşkilati-texniki metodlara informasiya-telekommunikasiya sistemlərinin normal fəaliyyətinə təhlükə yaradan texniki qurğuların, proqramların aşkarlanması və s. daxildir. İqtisadi metodlar isə informasiya təminatı və təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində iqtisadi tədbirlərin görülməsi və onların maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədardır.¹

¹ Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı: Zərdabi LTD, 2016, s. 184.

Respublikamızda dövlət sirrinin qorunmasına dair hüquqi bazanın yaradılması və digər tədbirlərin icrası dövlətin təhlükəsizliyinə xələl gətirə biləcək hərəkətlərin qarşısını almaqla ölkə daxilində informasiya təhlükəsizliyini təmin etmiş olur. Burada “İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı xüsusi qeyd edilməlidir. Fərmana görə, Azərbaycan Respublikasının Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Departamentinin bazasında Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Agentlik elektron təhlükələrin qarşısının alınması istiqamətində, o cümlədən istifadəçilərə qarşı istifadə oluna biləcək proqramlar, texniki vasitələr barədə təlimatların hazırlanmasını, onlara tövsiyələrin verilməsini, metodiki dəstəyin göstərilməsini təmin edir, ümumi internet trafikində global kiberhücumların qarşısını almaq məqsədilə milli internet operatoru ilə birlikdə qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini icra edir və s.

İnformasiya sahəsində milli kontentin inkişaf etdirilməsi. Əslində milli informasiya məkanının formalaşdırılması istiqamətləri ayrı-ayrılıqda milli-mədəni irsin qorunub saxlanmasını əhatə edir. Lakin mədəni dəyərlərin bəşəriyyət üçün son dərəcə vacib olduğunu nəzərə alaraq, informasiya sahəsində milli informasiya siyasətinin ayrıca bir istiqaməti kimi milli kontentin inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verilməlidir. Bu istiqamət eyni zamanda, Azərbaycan xalqının dünyada tanınmasına xidmət edir. Məsələn, 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyada nəzərdə tutulan bəzi tədbirlər – Azərbaycan tarixi, vətənpərvərlik mövzuları, ədəbi və mədəni irs üzrə internet resurslarının (rəqəmli arxivlərin) yaradılması və inkişaf etdirilməsi, milli-mədəni nailiyyətlərə, yerli xalqların və milli azlıqların adət-ənənələrinə həsr olunmuş elektron resursların formalaşdırılması və s. milli-mədəni irsin qorunub saxlanmasında əvəzsiz rola malikdir. (BAX: Cədvəl 8.4)

8.4. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərə dair dövlətimizin informasiya-hüquqi siyasətinin əsas istiqamətləri

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərə dair dövlətimizin informasiya-hüquqi siyasətinin əsas istiqamətlərini əsasən belə müəyyən etmək olar: bu istiqamətdə həqiqi tarixi-hüquqi faktların, o cümlədən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin təcavüzkarlıqla və digər beynəlxalq cinayətlərlə müşayiət olunması faktlarının beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması; problemin həll edilməsi yollarının və xüsusiyyətlərinin beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilməsi; Azərbaycan dövlətçiliyinə və xalqına qarşı ermənilər tərəfindən törədilən, hazırda da Ermənistan Respublikası tərəfindən davam etdirilən beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsinə nail olunması.

İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, problemlə əlaqədar yerli və xarici alimlər tərəfindən də geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin tədqiqatlarda Ermənistanın işğalçılıq siyasəti və beynəlxalq hüquq normalarını ciddi şəkildə pozması faktları ətraflı şəkildə

təhlil edilmişdir.¹ Digər tərəfdən, Azərbaycanın işğal altında olan abidələrinin dağıdılması, məhv edilməsi və saxtalaşdırılmasının qarşısının alınması və bu istiqamətdə Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məqsədilə müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsində dövlət orqanları ilə yanaşı, Azərbaycanın ictimai təşkilatları, xüsusən də bu sahədə aparıcı mövqeyə malik olan və önəmli fəaliyyəti ilə seçilən Heydər Əliyev Fondunun rolu xüsusilə vurğulanmalıdır.

Məlumdur ki, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ilə əlaqədar BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 4 qətnamə (822, 853, 874, 884 nömrəli) qəbul edilmişdir. Lakin hələ də həmin qətnamələr yerinə yetirilməmişdir ki, bu da universal bir beynəlxalq təşkilat kimi BMT-nin nüfuzuna və onun beynəlxalq cəmiyyətdəki mövqeyinə ciddi zərbdır. ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində intensivləşən danışıqlar prosesi hələlik nəticə verməsə də, Azərbaycan Respublikası ötən müddətdə münaqişənin həllində məhz beynəlxalq hüquq normalarına əsaslandığını ən müxtəlif səviyyələrdə sübuta yetirə bilmişdir. Digər beynəlxalq təşkilatlar (Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı və s.) tərəfindən qəbul edilən qərarlar da bir daha bunu sübut edir.

İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlər beynəlxalq hüququn əsas, ümumtəanmış prinsiplərinin ciddi şəkildə pozulması ilə müşayiət edilir. Bu pozuntuların ən bariz nümunəsi Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazilərinin hərbi işğal faktorudur ki, bunu da əsasən iki aspektdən qiymətləndirmək olar. Bunlardan birincisi Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ regionunun işğalıdır. İkinci aspekt isə Dağlıq Qarabağ regionuna daxil olmayan və ona bitişik 7 rayonun (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan), habelə bir sıra digər ərazilərin işğalı ilə bağlıdır. Ermənistan tərəfindən işğal olunan bütün bu ərazilərin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tərkib hissəsi olmasına və beynəlxalq hüquqla qəbul olunmuş sərhədləri çərçivəsində mövcudluğuna baxmayaraq, tarixən Dağlıq Qarabağ regionu daha çox əsassız erməni iddialarının obyektinə çevrilmişdir. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı güc tətbiqi məsələsi beynəlxalq təşkilatların bununla bağlı qəbul olunan sənədlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası işğalçı qüvvələrin dərhal Kəlbəcər və digər işğal olunmuş rayonlardan çıxarılmasını tələb edən 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, Ağdam və digər işğal olunmuş rayonların işğalını pisləyən 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, işğal olunmuş ərazilərdən işğalçı qüvvələrin qoşunlarının çıxarılması və münaqişənin sülh danışıqları vasitəsi ilə həll olunmasına dair 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874, hərbi əməliyyatların

¹ Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. (Azərbaycan, fransız, ingilis, rus və türk dillərində). Bakı, 2018; Kruger H. The Nagorno-Karabakh Conflict. A Legal Analysis. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2010, 168 p.; Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Издательский дом Дмитрия Бурого, 2014, 208 с.; Церцвадзе Ф.Э. Забытый геноцид. Нью-Йорк, 2005, 132 с.; Kuznetsov O. The history of transnational Armenian terrorism in the twentieth century: A historico-criminological study. Berlin, Verlag Dr. Köster, 2016, 332 p.; Feigl E. A myth of terror. Armenian extremism: its causes and its historical context. Salzburg, Edition Zeitgeschichte, 1986, 144 p.; Gunter M.M. Armenian terrorism: a reappraisal // The Journal of Conflict Studies, 2007, Vol. 27, No 2, pp. 109-128; Heß M.R. Panzer im Paradies: Der Berg-Karabach-Konflikt zwischen Armenien und Aserbaidschan. Berlin, Verlag Dr. Köster, 2016, 171 s.; Kipke R. Konfliktherd Südkaukasus: Aserbaidschan im Fokus (sowjet-) russischer und armenischer Interessen. Wiesbaden, Springer VS, 2015, 128 s. və s.

yenidən başlanması ilə nəticələnən tərəflər arasında əldə edilmiş atəşkəsin pozulmasını, xüsusilə Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğal edilməsini, dinc əhaliyə qarşı hücumları və Azərbaycan Respublikası ərazisinin bombardman edilməsini pisləyən 12 noyabr 1993-cü il tarixli 884 nömrəli qətnamələrində ərazi əldə etmək məqsədilə gücdən istifadənin yolverilməzliyini təsdiq etmişdir.

Təhlil olunan vəziyyətlə bağlı digər beynəlxalq təşkilatların sənədlərini də qeyd etmək yerinə düşərdi. Məsələn, İslam Konfransı Təşkilatının (hazırkı İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı) Xarici İşlər Nazirləri Şurasının “Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə haqqında” 1994-cü il tarixli 11/22P nömrəli Qətnaməsinin və 1995-ci il tarixli 11/23P nömrəli Qətnaməsinin 5-ci bəndlərində və s. sənədlərində gücdən istifadə edərək Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin əldə edilməsinə, yəni işğalına dair mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Bütövlükdə qanunsuz güc tətbiq etmənin qadağan olunan forması kimi Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının qəbul etdiyi bütün müvafiq beynəlxalq sənədlərində birmənalı şəkildə pislənilir, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərin pozulmazlığının bərpası qəti şəkildə tələb olunur.

BMT Baş Məclisinin “Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında” 15 mart 2008-ci il tarixli Qətnaməsində ciddi narahatlıq ifadə edilərək qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafındakı hərbi münaqişə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaratmaqda davam etməklə Cənubi Qafqaz ölkələrində humanitar vəziyyətə mənfi təsir edir. Baş Məclis üzv dövlətləri Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq qaydada tanınmış sərhədləri çərçivəsində suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə çağırır. Qəbul edilən sənəddə BMT Baş Məclisi bir daha bəyan edir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış vəziyyəti heç bir dövlət qanuni saymamalı və bu vəziyyətin qalmasını təşviq etməməlidir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc yolla həlli ilə bağlı funksiyanın həyata keçirilməsində əsas rol ATƏT-ə (keçmiş ATƏM) məxsusdur. 1994-cü ildə Ermənistan və Azərbaycan arasında atəşkəs haqqında razılıq əldə edildikdən sonra ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm olaraq danışıqlar aparılmağa başlandı. 1994-cü ilin dekabrın 5-6-da ATƏT-in Budapeştdə keçirilən Zirvə toplantısında “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi” barədə qərar qəbul olundu. Bundan əlavə, 1996-cı ildə Lissabon Zirvə Toplantısında ATƏT-in Minsk qrupu və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin əsasını təşkil etməli olan prinsipləri tövsiyə etdi, lakin Ermənistan bu prinsipləri qəbul etmədi və ATƏT-in 54 üzv-dövləti arasında bu təklifin əleyhinə səs verən yeganə dövlət oldu. Bundan sonra ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri sözügedən prinsipləri ehtiva edən bəyanatla çıxış etdi. Həmin prinsiplər bunlardır: Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyü; Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyinetmə hüququna əsaslanan sazişlə müəyyən olunmuş və ona Azərbaycan daxilində ən yüksək özünüidarəetmə statusu verən hüquqi statusu; Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyinə, o cümlədən nizamlaşmanın müddəalarını bütün Tərəflərin yerinə yetirəcəyi ilə bağlı qarşılıqlı öhdəliklərə dair zəmanət.

Bununla belə, Lissabon Zirvə Toplantısında qəbul olunan prinsiplər hələ də öz realizəsini tapmamışdır. Bütövlükdə isə beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq Azərbaycanın

ərazi bütövlüyü və beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədləri çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı ATƏT-in Minsk Qrupu tərəfindən irəli sürülən bütün təkliflər Ermənistan tərəfindən beynəlxalq-hüquqi əsaslandırılmadan bu və ya digər formada müxtəlif bəhanələrlə rədd edilir.

2005-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş “ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə”yə dair 1690 (2005) sayılı Təvsiyədə xüsusilə hərbi əməliyyatlardan çəkinmə və Azərbaycan Respublikasının bütün işğal olunmuş ərazilərindən hərbi qüvvələrin geri çəkilməsi də daxil olmaqla, əlaqədar tərəfləri BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrinə əməl etməyə çağırış ifadə edilmişdir. Eyni zamanda, həmin tarixdə Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş “ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə”yə dair 1416 (2005) sayılı Qətnamənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisinin əhəmiyyətli hissələri hələ də erməni qüvvələri tərəfindən işğal altındadır və separatist qüvvələr hələ də Dağlıq Qarabağ bölgəsinə nəzarət edirlər. Eyni zamanda, Qətnamənin 3-cü bəndində göstərilir ki, Assambleya BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrini xatırladır və əlaqədar tərəflərin, xüsusilə silahlı əməliyyatlardan çəkinməklə və istənilən işğal olunmuş ərazilərdən silahlı qüvvələri çıxarmaqla, onlara riayət etməsini təkid edir.

Bundan əlavə, 26-31 avqust 2012-ci il tarixlərdə Tehran şəhərində keçirilmiş Qoşulmama Hərəkatının Dövlət və Hökumət Başçılarının 16-cı Zirvə Toplantısının Yekun Sənədinin 391-ci bəndində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll olunmamış qalmasının təəssüf hiss doğurduğu vurğulanmış, eləcə də bu münaqişənin beynəlxalq və regional sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaratmaqda davam etməsi aydın şəkildə qeyd olunmuşdur. 17-18 sentyabr 2016-cı il tarixlərdə Venesuela Bolivar Respublikasının Marqarita adasında keçirilən Qoşulmama Hərəkatının Dövlət və Hökumət Başçılarının 17-ci Zirvə Toplantısının Yekun sənədinin 500-cü bəndində isə göstərilmişdir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin (822, 853, 874, 884) qəbul edilməsinə baxmayaraq, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi həll edilməmiş qalır, habelə beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə təhlükə törətməkdə davam edir. Hər iki sənəddə BMT-nin Nizamnaməsində təsbit olunmuş güc tətbiq etməmək prinsipinin vacibliyi təsdiq edilir, habelə tərəfləri münaqişəni Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi və beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədlərinin pozulmazlığı çərçivəsində danışıqlar yolu ilə həllinə səy göstərməyə davam etməyə çağırır.

Ermənistanın apardığı məqsədyönlü təcavüz siyasəti nəticəsində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq 1990-1992-ci illər ərzində ümumi sahəsi 4400 km² olan Dağlıq Qarabağ bölgəsi (1991-ci ilədək Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsünə əsasən – Şuşa, Xocavənd, Əsgəran, Hadrut, Ağdərə rayonları və Xankəndi daxil olmuşdur) işğal edilmişdir. Belə ki, Xankəndi 26 dekabr 1991-ci il, Xocalı 26 fevral 1992-ci il, Şuşa 8 may 1992-ci il, Xocavənd 2 oktyabr 1992-ci il, Ağdərə 17 iyun 1993-cü ildə işğal olunmuşdur. Bundan əlavə, Dağlıq Qarabağ regionuna bitişik 7 rayon – Laçın (18 may 1992), Kəlbəcər (02 aprel 1993), Ağdam (23 iyul 1993), Füzuli (23 avqust 1993), Cəbrayıl (23 avqust 1993), Qubadlı (31 avqust 1993), Zəngilan (29 oktyabr 1993) bütövlükdə və ya əksər yaşayış məntəqələri ilə birlikdə ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Belə ki, Ağdam ərazisinin 62,8%-i, Cəbrayıl və Füzuli ərazisinin

ayrı-ayrılıqda 79,3%-i, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları isə bütövlükdə erməni işğalçılarının nəzarəti altındadır.¹ Hazırda ölkəmizdə 1 milyon 200 min nəfərdən çox qaçqın və məcburi köçkün vardır. Həmçinin təcavüz nəticəsində iyirmi min nəfər həlak, əlli min şəxs isə əlil olmuşdur. Bütövlükdə isə münafişə müddətində 6 mindən çox Azərbaycan Respublikası vətəndaşı itkin düşmüş, əsir və girov götürülmüşdür.²

Azərbaycan xalqına qarşı törədilən cinayətlərdən biri də soyqırımı cinayətidir. Ədəbiyyatda XX əsrdə azərbaycanlılara qarşı ermənilərin etnik təmizləmə siyasəti dörd mərhələ üzrə nəzərdən keçirilir: 1905-1907-ci illəri əhatə edən birinci mərhələ; 1918-1920-ci illəri əhatə edən ikinci mərhələ; 1948-1953-cü illəri əhatə edən üçüncü mərhələ; 1988-1993-cü illəri əhatə edən, müasir dövr üçün azərbaycanlılara qarşı soyqırımı, ərazi iddiaları və hərbi təcavüz üçün geniş zəmin yaratdığı dördüncü mərhələ. Təkcə 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında 16 mindən çox insan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 167 kənd (hazırda onların 35-i mövcud deyildir) dağıdılmışdır. Bütövlükdə, erməni daşnakları tərəfindən 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda və Azərbaycanın digər regionlarında 50 minə yaxın insan xüsusi işgəncələrlə qətlə yetirilmişdir.³ Quba şəhərindəki kütləvi məzarlıqda soyqırımı nəticəsində hədsiz amansızlıq və xüsusi qəddarlıqla öldürülən azərbaycanlılarla yanaşı ləzgilərin, yəhudilərin, tatların və digər milli azlıqlara mənsub olan minlərlə insanların zorakılığa məruz qaldığı aşkar edilmişdir. Nəhayət, 1988-ci ildə öz tarixi torpaqlarında yaşayan son 250 min azərbaycanlı bu ərazidən qovulmuş, bununla da bir xalq özünün təbii mühitindən (kökündən) birdəfəlik ayrı salınmışdır. Lakin 1988-ci ildə baş verən hadisələri təkcə deportasiya kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Belə ki, həmin hadisələr nəticəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti də kəskin formada davam etmişdir.

“1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli Fərmanında azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından ədalətsiz deportasiya siyasətinə dolğun hüquqi-siyasi qiymət verilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 690 nömrəli Fərmanı tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində xalqımızın üzləşdiyi beynəlxalq cinayətlərin, soyqırımı cinayətinin istənilən aspektdən araşdırılması, eləcə də sözügedən sənədin özündə də qeyd olunduğu kimi “Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımı faciələrini qeyd etmək” istiqamətində mühüm addım hesab olunmalıdır. Həmin sənəddə xalqımızın başına gətirilən bütün dəhşətlər tarixi faktlara söykənməklə təhlil olunaraq, onlara diqqət yetirilməsinin vacibliyi tam şəkildə əsaslandırılmışdır. Məhz bunun bariz nümunəsi kimi Fərmanda qeyd olunur: “Azərbaycanın XIX—XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə – 1918-ci il mart qırğınına

¹ www.tarix.gov.az/rayonlar.php?url

² www.human.gov.az

³ Həsənov Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri (azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və çin dillərində). Bakı, 2017, s. 10-14.

siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırımı hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir". Beləliklə, təhlil olunan sənədə tam məntiqi uyğun olaraq, hər il 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi elan edilmişdir. Quba şəhərində "Soyqırımı memorial kompleksi"nin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 dekabr 2009-cu il tarixli Sərəncamında qeyd edilir ki, Quba şəhərindəki kütləvi məzarlıqda soyqırımı nəticəsində hədsiz amansızlıq və xüsusi qəddarlıqla öldürülən azərbaycanlılarla yanaşı ləzgilərin, yəhudilərin, tatların və digər milli azlıqlara mənsub olan minlərlə insanların zorakılığa məruz qaldığı aşkar edilmişdir. Sərəncamla erməni millətçilərinin cinayətkar əməllərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Azərbaycan xalqının gələcək nəsillərinin milli yaddaşının qorunması və soyqırımı qurbanlarının xatirəsinin əbədləşdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycanın Quba şəhərində "Soyqırımı memorial kompleksi"nin yaradılması qərara alınmışdır. Nəhayət, "1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında" 18 yanvar 2018-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında isə qeyd edilir ki, erməni millətçiləri tarixin müxtəlif mərhələlərində mifik "Böyük Ermənistan" ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə soydaşlarımıza qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımları həyata keçirmişlər. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı Sovetinin mandatı altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş kütləvi qırğınlar nəticəsində Bakı şəhərində, habelə Bakı quberniyasına daxil olan digər şəhər və qəzalarda on minlərlə dinc sakin məhz etnik və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, mədəniyyət abidələri, məscid və qəbiristanlıqlar yerlə-yeksan edilmiş, sonrakı dövrlərdə isə daha da azğınlaşan erməni millətçiləri tərəfindən Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Şirvan, İrəvan və digər bölgələrdə kütləvi qətlər, talanlar və etnik təmizləmələr həyata keçirilmişdir.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin son və davam edən ən son mərhələsində Xocalı soyqırımını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Xocalı soyqırımı Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini zəbt etmək məqsədilə Ermənistanın apardığı işğalçılıq müharibəsinin gedişində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətlərinin miqyasına görə ən dəhşətli hesab edilməlidir. 1992-ci il fevralın 17-də Qaradağlı kəndində yaşanan soyqırımı miqyasına görə "ikinci Xocalı" da adlandırılır. Burada kəndin hər 10 sakinindən biri şəhid olmuşdur. 1992-ci ilin fevralında – Xocalı faciəsindən bir neçə gün əvvəl Qaradağlıda törədilən soyqırında 104 kənd sakini və 15 nəfər xüsusi müdafiə dəstəsinin üzvü əsir götürüldü, onlardan 67 nəfəri erməni faşistləri tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Öldürülənlərdən 10-u qadın, 8-i uşaq idi. Kənddə 200 yaşayış və 1 mədəniyyət evi, 320 yerlik orta məktəb və 25 carpayılıq xəstəxana binaları və digər obyektlər dağıdıldı. 800 nəfərə yaxın sakin məcburi köçkünə çevrildi. Bundan sonra, erməni silahlı dəstələri Xankəndində yerləşən keçmiş SSRİ Müdafiə Nazirliyinə məxsus 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikası və hərbi şəxsi heyətinin iştirakı və "köməkliyi" ilə 1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərini işğal etmişlər. Lakin şəhərin zəbt olunması faktı təkcə müvafiq əməlin təcavüz kimi qiymətləndirilməsini şərtləndirmir, həm də həmin coğrafi ərazidə baş verənlərin "soyqırımı" cinayəti kimi təsvif olunmasına əsas verir. Belə ki, sözügedən təcavüz nəticəsində 613 nəfər, xüsusilə 63 uşaq, 106 qadın,

70 qoca qətlə yetirilmişdir. 1275 nəfər əsir götürülmüş, 8 ailə bütövlüklə məhv edilmiş, 56 nəfər xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla diri-diri yandırılaraq başlarının dərisi soyulmuş, gözləri çıxarılmışdır. 1000 nəfərdən artıq dinc sakin, o cümlədən 76 uşaq müxtəlif dərəcəli güllə yarası alaraq şikəst olmuşdur. 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdir. 155 nəfər isə itkin düşmüşdür. Bütün bu statistik göstəricilər yalnız Xocalı sakinlərinə qarşı törədilən cinayətləri ifadə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xocalı faciəsi zamanı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən gəlmiş 300 nəfərdən artıq inşaatçı və digər sahə mütəxəssislərindən təxminən 100 nəfərdən artıq şəxs soyqırımı zamanı şəhid olmuşdur.

Xocalı soyqırımının törədilməsindən sonra soyqırımı siyasətini davam etdirən Ermənistan tərəfindən növbəti hədəf Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndi oldu. Ağdaban kəndi Kəlbəcər rayonunda, Ağdaban çayının sağ silsiləsində, Ağdaban dağının yamacında, Murovdağ silsiləsinin cənub ətəyində, rayon mərkəzindən 56 km şimal-şərqdə yerləşir. 1992-ci ilin aprelin 7-dən 8-nə keçən gecə Ermənistan silahlı birləşmələri, Dağlıq Qarabağdakı erməni yaraqlılarının köməyi ilə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə hücum edərək 130 evdən ibarət olan kəndi tamamilə yandırmış, 779 nəfər dinc sakinə divan tutmuş, 67 nəfəri amansızcasına qətlə yetirərək soyqırımı törətmişlər. Bir gecədə 8 nəfər 90-100 yaşlı qoca, 2 nəfər azyaşlı uşaq, 7 nəfər qadın diri-diri odda yandırılmış, 2 nəfər itkin düşmüş, 12 nəfərə ağır bədən xəsarəti yetirilmişdir. Ermənilər tərəfindən tarixi, memarlıq, mədəniyyət və dini abidələr dağıdılmış, məzarlıqlar təhqir olunmaqla məhv edilmişdir ki, bu da bilavasitə “mədəni soyqırımı” siyasətinin tərkib hissəsi hesab olunmalıdır. Məlumat üçün bildirək ki, rayon ən qədim dini, memarlıq və mədəniyyət abidələri ilə zəngindir.

Xocalı soyqırımının hüquqi baxımdan tanınmasına gəldikdə, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı, bir sıra dünya dövlətləri (Bosniya və Herseqovina, Çex Respublikası, İordaniya Həşimilər Krallığı, Pakistan İslam Respublikası, Kolumbiya Respublikası, Qvatemala Respublikası, Honduras Respublikası, Panama Respublikası, Peru Respublikası, Sudan Respublikası, Paraqvay Respublikası və s.), eləcə də ABŞ-in bir sıra ştatları (Arizona, Arkanzas, Konnektikut, Corciya, Havay, İndiana, Men, Massaçusets, Nebraska, Missisipi, Nyu-Cersi, Nyu-Meksika, Oklahoma, Pensilvaniya, Tennesi, Texas, Yuta, Qərbi Virciniya və s.) öz hüquqi-siyasi mövqeyini əks etdirərək, Xocalıda törədilən cinayətləri “soyqırımı” kimi tanıyıblar.

Ermənistanın ölkəmizə münasibətdə törətdiyi beynəlxalq hüquqazidd əməllərdən biri də müharibə cinayətləridir. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi müharibə cinayətlərini təhlil edərkən, ilk növbədə, ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurulmasına səbəb olan qəsdən hücumların edilməsini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş 1,7 milyon hektar ərazisinin 595,6 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, 247,4 min hektarı meşə ilə örtülü, 10,1 min hektarı isə həyətyanı sahələrdən ibarət olmuşdur. İşğal olunmuş torpaqlarda 42997 hektar sahəyə malik xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri – Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu, Arazboyu Dövlət Təbiət yasaqlığı, Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu, Laçın rayon Dövlət Təbiət yasaqlığı, Qubadlı rayon Dövlət Təbiət yasaqlığı və Daşaltı Dövlət Təbiət yasaqlığı mövcuddur. Bu ərazilərdə 155 növ faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən – 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13

müxtəlif növ tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, anhidrid və gəc, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları, 11 şirin yeraltı su və 10 mineral su yataqları yerləşir.¹

Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, təkcə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində ətraf mühit əleyhinə törədilmiş cinayətlər deyil, həm də Ermənistanın öz ərazisində olan “ekoloji böhran” da region dövlətləri, o cümlədən ölkəmiz üçün qarşısıalınmaz və nəticəsinin aradan qaldırılması qeyri-mümkün problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Ermənistan ərazisində yerləşməklə, Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyinə ciddi ziyan vuran ən problemli məsələlərdən biri də Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının radioaktiv zərərli tullantılarının birbaşa Araz çayına axıdılması hövzənin flora və faunasının məhvinə, təbii ekoloji tarazlıqda olan sistemlərin pozulmasına səbəb olmaqla, insan sağlamlığına və ümumilikdə genofondumuza böyük zərbə vurur.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2016-cı il tarixli “Azərbaycanın sərhəd rayonlarının sakinlərinin sudan qəsdən məhrum edilməsi haqqında” 2085 nömrəli Qətnaməsinin 8-ci bəndində Ermənistanın müvafiq davranışının Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü kimi üzərinə gətirdiyi öhdəliklərə uyğun gəlmədiyi birbaşa vurğulanmışdır. Həmçinin, 4-cü bənddə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və digər ətraf ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının Azərbaycan Respublikasının Aşağı Qarabağ bölgəsində yaşayan əhalisi üçün oxşar humanitar və ekoloji problemlər yaratdığı öz əksini tapmışdır. Məhz bu məqsədlə Ermənistan silahlı qüvvələrinin sözügedən regiondan dərhal çıxarılması və bu ölkənin hakimiyyətinin su resurslarından siyasi təsir və ya təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyi dayandırması tələb olunur.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi prosesində törədilən müharibə cinayətlərindən biri də qarşı tərəfin beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq girovlar götürməsidir. Azərbaycan Respublikası Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 1 fevral 2018-ci ilə olan rəsmi məlumatına görə qeydiyyatdan keçən itkin düşmüş şəxslərin sayı 3875 nəfərdir ki, onlardan 3165 nəfəri hərbi, 710 nəfəri isə mülki şəxsdir. İtkin düşmüş şəxslərdən 67 nəfərini uşaqlar (23 nəfər qız, 44 nəfər oğlan), 265 nəfərini qadınlar, 326 (o cümlədən 166 qadın) nəfərini isə qocalar təşkil edir. Bununla yanaşı, 871 nəfərin əsir-girov götürülməsi barədə məlumat mövcuddur ki, onlardan 602 nəfərini hərbi, 269 nəfərini mülki şəxs təşkil edir. Həmin şəxslərin 29 nəfəri uşaqlar (7 nəfər qız, 22 nəfər oğlan), 98 nəfəri qadınlar, 113 nəfəri (o cümlədən 64 nəfər qadın) isə qocalardan ibarətdir.² Eyni zamanda, həmin əsir və girovların çoxsaylı insan hüquqlarının kobudcasına pozulması, habelə onların meyitlərinin təhqir olunması ilə müşayiət olunan yüzlərlə faktların mövcudluğu da qeyd edilməlidir.

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi müharibə cinayətlərindən biri də dini, təhsil, incəsənət və elmi müəssisələrin, habelə tarixi abidələrin, incəsənət və elmi əsərlərin, bir sözlə mədəni mülkiyyətin ələ keçirilməsi, məhv edilməsi, yaxud onlara qəsdən zərər vurulmasıdır. Müharibə cinayətlərinin tərkib hissəsi kimi

¹ www.eco.gov.az/uploads/hesabat/Jurnal-1.pdf

² www.human.gov.az

ölkəmizin mədəni mülkiyyətinə qarşı müvafiq qəsdlər iki kontekstdə – həm Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində, həm də Ermənistan ərazisində olan müvafiq müəssisə, abidə və əsərlərə münasibətdə törədilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi müharibə cinayətlərindən biri də Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərə özünün mülki əhalisinin bir hissəsini köçürməsidir. Bununla bağlı, ayrı-ayrı beynəlxalq qurumların apardığı müşahidələr və tərtib etdiyi hesabatlar məhz bunun sübut edici vasitəsi qismində çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 2015-ci il məlumatlarına görə, Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ bölgəsinə 8500, Laçına 13000, Kəlbəcərə 700, Zəngilana 520, Cəbrayıla 280 nəfər olmaqla, cəmi 23000 nəfər şəxs qeyri-qanuni olaraq məskunlaşma üçün köçürülmüşdür.¹

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlərdən biri də hərbi zərurətlə əlaqədar olmayan əmlakın qanunsuz, lüzumsuz və genişmiqyaslı məhvi və mənimlənməsidir. Belə ki, 1988-1993-cü illər ərzində Ermənistanın Azərbaycan Respublikası torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində 900 yaşayış məntəqəsi, 6 minə yaxın kənd təsərrüfatı və sənaye obyektı, 150 000 ev, 7000 ictimai birlik, 693 məktəb, 855 uşaq bağçası, 85 musiqi məktəbi, 695 tibb müəssisəsi, 927 kitabxana, 44 məbəd, 473 tarixi abidə, saray və muzey, 40 000 muzey eskponatı, 2670 km. avtomobil yolu, 160 körpü, 2300 km. su kommunikasiyası, 2000 km. qaz kommunikasiyası, 15 000 km. elektrik xətti, 280 000 hektar meşə, 1 milyon hektar kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq, 1200 km. irriqasiya sistemi və s. dağıdılmış və məhv edilmişdir. Ümumilikdə, Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycana dəymiş ziyan təxminən 800 milyard ABŞ dollarından çox (bu rəqəm Beynəlxalq Qiymətləndiricilər Assosiasiyası tərəfindən dəqiqləşdirilir) qiymətləndirilir.²

Burada söhbət təkcə dövlət və ya ictimai mülkiyyətin dağıdılması və ya mənimlənməsindən getmir, həm də xüsusi mülkiyyətin qorunması və qanuni mülkiyyətçinin (və ya mülkiyyətçilərin) müvafiq əmlakla bağlı bütün hüquqların istifadəsindən məhrum edilməsindən gedir. Çünki şəxsin məcburiyyət qarşısında yaşadığı ərazini tərk etməsi həm də onun mülkiyyət hüququnun pozuntusu hesab olunmalıdır. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Böyük Palatasının *“Çıraqov və digərləri Ermənistanla qarşı”* işi üzrə çıxartdığı qərara (2015) əsasən, ərizəçilərin Laçın rayonundan məcburi köçürülməsi və iradələrindən asılı olmadan orada olmamasının, habelə onların məcburi köçməsinə uzun müddət keçməsinin həmin şəxslərin rayonla əlaqələrinin qırılması anlamına gələ bilməz. Bununla bağlı Məhkəmə mövqeyini onunla əsaslandırılmışdır ki, *“ərizəçilərin hamısı Laçın rayonunda anadan olmuşdur. 1992-ci ilin may ayında məcburi köçənədək onlar həyatın böyük hissəsini orada yaşamış və işləmişlər. Həmin rayonda onların, demək olar ki, hamısının nikahı bağlanmış və uşaqları anadan olmuşdur. Bundan əlavə, burada onlar yaşayış üçün qazanc əldə etmiş, onların əcdadları yaşamışlar. Həmçinin, onlar yaşadığı evləri tikmiş, onlara sahib olmuşlar. Buna görə də, aydındır ki, ərizəçilərin həmin rayonda kök salmış həyatı və evləri olmuşdur”* (bənd 206).

¹ www.human.gov.az

² www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/15.html

Müasir dövrdə beynəlxalq cinayətlərin tərkib hissəsini təşkil edən, eləcə də Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı törədilən beynəlxalq ictimai-təhlükəli əməllərdən biri də insanlıq əleyhinə cinayətlərdir. Ermənilərin və Ermənistanın azərbaycanlılara və Azərbaycan Respublikasına qarşı terrorçuluq hərəkətlərini isə üç aspektdən – beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənnis prinsiplərinin pozuntusu, törədilmiş beynəlxalq cinayətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan ictimai-təhlükəli əməl və sadəcə terrorçuluq kimi nəzərdən keçirmək olar. Lakin bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, miqyasına və nəticəsinə görə ermənilərin və Ermənistanın azərbaycanlılara və Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi terrorçuluq cinayətini “davamlı və sisteməlik terror kampaniyası” kimi xarakterizə etsək də, onu konkret bir mərhələ ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Digər tərəfdən, erməni terrorçuluğunun hədəfi qismində təkcə azərbaycanlılar və Azərbaycan dövləti olmamış, miqyasına görə global və universal xarakter kəsb etmiş və etməkdədir. Şübhəsiz ki, ermənilər öz terror siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif təşkilatı qruplardan istifadə etmişlər. Bütövlükdə isə erməni terrorunu bu və ya digər formada həyata keçirən çoxsaylı təşkilatlar – “Armenakan” partiyası, “Hnçak” partiyası, “Daşnaksütyun”- erməni federativ inqilab partiyası”, “Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu” (ASALA), “Geqaron”, “Erməni azadlıq hərəkəti” (AOD), “Erməni azadlıq cəbhəsi”, “Orli qrupu”, “Erməni soyqırımının ədalət komandoları”, “Erməni birliyi”, “Gənc ermənilər ittifaqı”, “9 iyun qrupu”, “İsveçrə qrupu”, “Demokratik cəbhə”, “İntiharçılar eskadronu”, “Apostol” mövcud olmuşdur və hazırda da fəaliyyətlərini davam etdirməkdədirlər.

Ermənistanın dövlət terror siyasəti və erməni terror təşkilatlarının fəaliyyətinin ən başlıcası sayılan azərbaycanlılara və Azərbaycan Respublikasına qarşı yönəlmiş cinayətkar fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət üzrə törədilən terror aktları da öz-özlüyündə üç hal üzrə təsnifləşdirilə bilər: nəqliyyat vasitələrinə qarşı və ya nəqliyyat vasitələrində törədilən terror cinayətləri; statusundan (yəni, mülki və ya hərbi şəxs olmasından) asılı olmayaraq fərdlərə qarşı törədilən terror cinayətləri; Mülki və dövlət obyektlərinə qarşı törədilən terror cinayətləri.

Göründüyü kimi, Ermənistan özünün işğalçılıq və hələ də davam edən beynəlxalq cinayətlər törətmək siyasətindən əl çəkmir, münaqişənin həlli ilə əlaqədar beynəlxalq təşkilatların qərarlarını yerinə yetirməkdən açıq-aşkar şəkildə imtina edir, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədləri çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı ATƏT-in Minsk Qrupu tərəfindən irəli sürülən bütün təklifləri beynəlxalq-hüquqi baxımdan əsaslandırmadan bu və ya digər formada müxtəlif bəhanələrlə rədd edir. Bununla da dünya və region üçün çox ciddi təhlükə olan belə bir problem hələ də həll edilməmiş qalır. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, Ermənistan tərəfindən güc tətbiq etməklə Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğalı, danışıqlar prosesinin süni şəkildə uzadılaraq işğal vəziyyətinin davamı, daha sonra işğala məruz qalmış Azərbaycan Respublikasını öz ərazilərindən güzəştlər etməyə məcbur etmə beynəlxalq hüququn kobud və ciddi şəkildə pozulmasıdır.

Nəhayət, törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət məsələlərinin həlli xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu zaman Azərbaycan Respublikasına, habelə etnik və milli qrup kimi azərbaycanlılara münasibətdə Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlərlə bağlı məsuliyyət məsələlərinin hüquqi həlli iki kontekstdə nəzərdən keçirilməlidir. Birinci halda, Ermənistanın məsuliyyəti məsələsi önə çəkilməlidir.

Beynəlxalq hüququn *jus cogens* və adət normalarının pozulması, habelə beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi Ermənistanın məsuliyyətini əsaslandıran əsas şərtidir. Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlərlə bağlı məsuliyyətin ikinci aspekti isə beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə fərdi məsuliyyət prinsipinin tətbiqi ilə bağlıdır. Bu məqsədlə, habelə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrində (822, 853, 874, 884 nömrəli) Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının ərazilərinə hücumu və işğalı faktlarının regional sülh və təhlükəsizliyə təhdid kimi qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq, BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə uyğun olaraq, *ad hoc* Beynəlxalq Cinayət Tribunalının yaradılması zəruridir. Həmin *ad hoc* Beynəlxalq Cinayət Tribunalında Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan xalqına qarşı beynəlxalq cinayətlərin törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərin mühakimə olunması təmin edilməli, baş verən beynəlxalq cinayətlərin həm də insan hüquqlarının pozuntusu kimi qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, bu istiqamətdə dövlətimiz tərəfindən aparılan informasiya-hüquqi siyasət nəinki problemin həllinə, həmçinin beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsipi və normalarının regionda bərpasına, nəhayət törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə beynəlxalq məsuliyyət tədbirlərinin görülməsinə gətirib çıxaracaqdır.

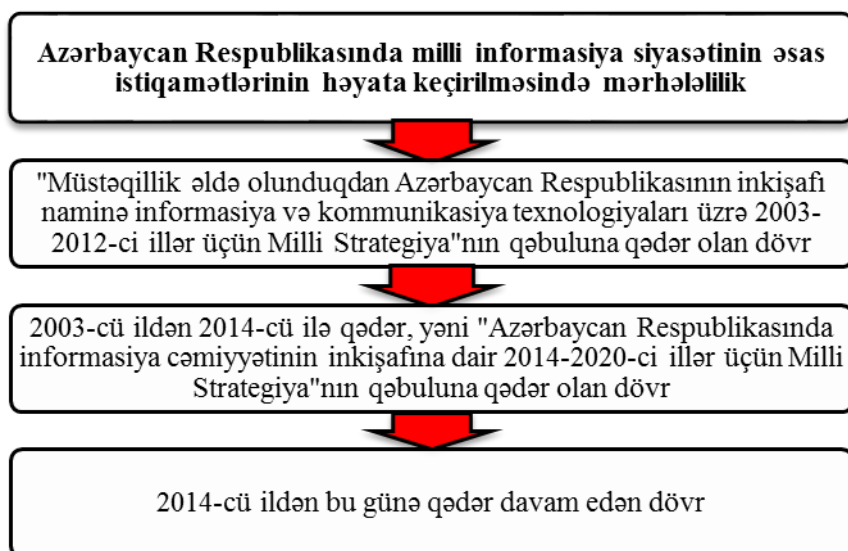
Cədvəl 8.1. YUNESKO-nun İnformasiya hamı üçün (Information for All) Proqramında milli informasiya siyasətinə yanaşma

Milli İnformasiya Cəmiyyəti üçün prioritet istiqamətlər
• İnformasiya inkişaf üçün; • İnformasiya mədəniyyəti; • İnformasiyanın saxlanması; • İnformasiya etikası; • İnformasiyanın əlyətərliyi.
Milli İnformasiya Cəmiyyəti Siyasətinin inkişafında həll edilməli məsələlər
• Genişəhatəli və ədalətli informasiya cəmiyyətinin qurulması; • Milli İnformasiya Cəmiyyəti Siyasətinin (MİCS) hökumət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən tətbiq olunan addımları cəlb edən elementləri; • MİCS-in həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maliyyələşdirmə mənbələri; • MİCS-in yaradılmasında və həyata keçirilməsində böyük marağı olan tərəflərin iştirakı şərtləri.
Milli İnformasiya Cəmiyyəti Siyasətlərinin formalaşdırılması prosesi
• Qərar qəbul edən tərəflərdə MİCS-in yaradılmasının və ya yenilənməsinin əhəmiyyəti və zəruriliyinə diqqətin artırılması; • MİCS-in formalaşdırılması üzrə dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinə kömək məqsədilə məsləhətçi ekspert qruplarının yaradılması; • Cəmiyyətin digər sosial elementlərinin (özəl sektor, sosial təşkilatlar və s.) işə cəlb olunması; • İnformasiya cəmiyyətini dəstəkləyən milli və yerli şəraitlərin diaqnostikası; • Gələcək inkişaf üçün əsas məqsədlər və istiqamətlər; • MİCS-in tətbiqi üçün rəhbər müddəaların, büdcənin, heyətin və proqramların yaradılması; • MİCS üçün strategiya və proqramların işlənilib hazırlanması.

Cədvəl 8.2.

“Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya” və “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”nın qarşılıqlı təhlili		
Meyarlar	<i>Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya</i>	<i>Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya</i>
Prinsiplər	Maarifləndirmə, şəffaflıq, bərabərlik, innovasiya, mərhələlilik, beynəlxalq əməkdaşlıq, millilik, “Birinci rəhbər” prinsipi	Maarifləndirmə, sosialyönlülük, şəffaflıq və cəlb olunma, bərabərlik, innovativlik, mərhələlilik, beynəlxalq əməkdaşlıq, millilik, liderlik prinsipi
Fəaliyyət istiqamətləri	• İKT və təhsilin təkmilləşdirilməsi; • İKT-dən istifadə etməklə sosial yönümlü sahələrin inkişaf etdirilməsi; • Telekommunikasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi; • Elektron hökumət; • İKT ilə əlaqədar hüquqi-normativ baza; • Elektron iqtisadiyyat; • Milli informasiya resursları; • Elmi-texniki və istehsalat potensialının yüksəldilməsi; • İnformasiya təhlükəsizliyi.	• İKT infrastrukturunu və xidmətləri; • Yüksək texnologiyalar sektorunun inkişafı; • Yüksək texnologiyaların inkişafı üzrə elmi-texniki potensialın gücləndirilməsi; • Elektron hökumətin inkişafı; • İKT - cəmiyyətin inkişaf amili kimi; • Kadr hazırlığı; • İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; • Milli kontentin inkişaf etdirilməsi.
Həyata keçirilmə mexanizmləri	Milli Strategiyanın gerçəkləşməsi üçün hər bir istiqamət üzrə fəaliyyət planları, milli İKT-proqramlar işlənib hazırlanır və konkret işlər layihələr vasitəsilə həyata keçirilir.	Milli Strategiyanın mərhələlərlə (2014-2017, 2018-2020-ci illər) həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Hər mərhələ qəbul edilən məqsədli dövlət proqramı əsasında yerinə yetirilir.

Cədvəl 8.3.

Cədvəl 8.4. Azərbaycan Respublikasında informasiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri

Milli informasiya fəzasının və milli informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması;
Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması, habelə onların müvafiq informasiya ilə təmin olunması üçün şərait yaradılması;
İnformasiya iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi;
İnformasiya sahəsinin texniki cəhətdən inkişaf etdirilməsi;
İnformasiya sahəsində dövlət siyasətində elmi inkişafa üstünlük verilməsi;
İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
İnformasiya sahəsində milli kontentin inkişaf etdirilməsi.

IX FƏSİL

İNFORMASIYA SAHƏSİNDƏ ƏSAS İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATI

9.1. İnformasiya cəmiyyətində əsas insan hüquq və azadlıqlarının inkişaf istiqamətləri

Hal-hazırda demək olar ki, bütün dünya dövlətləri insan hüquqları institutunu qəbul edir və öz dövlət siyasətində insan hüquq və azadlıqlarının təminatını rəhbər tutur. Təsadüfi deyil ki, “əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi” beynəlxalq-hüquqi tənzimetmənin, eləcə də milli qanunvericilik aktlarının təməlini təşkil edir. Qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması insan hüquqlarına da öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Hər kəs üçün açıq olan belə bir cəmiyyət insan hüquqları institutunun müsbət istiqamətdə təkamülünə gətirib çıxarmışdır. Hətta bir çox tədqiqatçılar “Yalnız informasiya cəmiyyəti fiziki imkanlarından asılı olmayaraq, hər bir kəsin əsas hüquq və azadlıqlarını təmin etmək iqtidarındadır” deyərək, bu barədə mövqelərini əsaslandırırlar.¹

İKT-nin insan həyatını bütünlüklə əhatə etməsi insan hüquqları institutuna da yanaşma tərzini dəyişmiş, “elektron vətəndaş”, “rəqəmsal vətəndaş”, “rəqəmsal hüquqlar” və s. yeni anlayışların meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Ədəbiyyatda mövcud nəzər-nöqtələrinin ümumiləşdirilməsi nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, “elektron vətəndaş” və “rəqəmsal vətəndaş” anlayışları mahiyyət etibarilə eynilik təşkil edir. **Elektron vətəndaş (e-vətəndaş)** informasiya cəmiyyətində İKT-dən istifadə etməklə, öz hüquq və azadlıqlarını elektron (rəqəmsal) imkanlar əsasında realizə edən cəmiyyət üzvüdür. İlk dövrlərdə “e-vətəndaş” yalnız internetdən istifadə ilə əlaqələndirilərək şərh olunurdusa, hal-hazırda bu termin geniş məzmunla malik olub, 9 elementi² əhatə edir:

- **Elektron çıxış və əlyətərlik** – cəmiyyətdə bütünlüklə elektron iştirakı nəzərdə tutur. İKT-nin istifadəçiləri nəzərə almalıdır ki, heç də hər bir kəsin internetə çıxış imkanları eyni səviyyədə deyil. Cəmiyyətin bir çox üzvləri ya belə imkanlardan məhrumdurlar, ya da məhdud imkanlara malikdirlər. Ona görə də İKT-nin inkişafını təmin etmək və genişləndirmək sahəsində hər bir kəs öz töhfəsini verməyə çalışmalıdır. Məhz bu, elektron vətəndaşlar üçün geniş qapıların açılmasına gətirib çıxaracaqdır.

- **Elektron ticarət** – malların elektron alışı və satışını əhatə edir. Elektron vətəndaş rəqəmsal alışı üstünlüklərini, eləcə də elektron satışın qanuni tərəflərini

¹ Məhərrəmov T. İnformasiya cəmiyyəti daha intellektual cəmiyyətdir. // Kaspi, 2010, 23 fevral, s. 8. http://anl.az/down/meqale/kaspi_az/2010/fevral/108222.htm

² Nine Themes of Digital Citizenship. // Digital Citizenship Website.

http://www.digitalcitizenship.net/Nine_Elements.html; Brasilina Passarelli, Joseph Straubhaar, Aurora Cuevas-Cerveró. Handbook of Research on Comparative Approaches to the Digital Age Revolution in Europe and the Americas. 2016, 530 p. and others.

bilməklə, elektron iqtisadiyyatda istehlakçıya çevrilməyi bacarmalıdır. Təbii ki, xarici dövlətə və ya hər hansı bir mağazaya getmədən tələb olunan məhsulların ünvana çatdırılması istənilən vətəndaşın maraq dairəsinə çevrilə bilər.

- **Elektron kommunikasiya** – informasiyanın elektron formada mübadiləsidir. Müasir cəmiyyətdə kommunikasiya vasitələrinin müxtəlifliyi insanların daha rahat və daha uyğun ünsiyyət-əlaqə vasitələri arasında seçim etməsi üçün geniş imkanlar açır.

- **Elektron savadlılıq** – İKT və onun tətbiqi haqqında məlumatların öyrədilməsi və öyrənilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamətin icrasında təhsilin böyük rolu vardır. Belə ki, orta təhsil məktəblərindən başlayaraq İKT haqqında insanların məlumatlandırılması, bu məlumatlandırmanın sonrakı təhsil pillələrində də inkişaf etdirilməsi bilavasitə elektron savadlılığın formalaşmasına təsir göstərir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyətin bir çox üzvləri təhsil müəssisələrindən kənarda qalırlar. Onların da KİV vasitəsilə və sair formalarda maarifləndirilməsi adaptasiya prosesini sürətləndirə bilər.

- **Elektron etikətlər** – davranışın elektron standartlarını əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, elektron savadlılıq elementinin olmaması və ya aşağı səviyyəli olması elektron etikətlərin də zəif olmasına gətirib çıxarır. Çünki yeni texnologiyalardan istifadə üzrə düzgün olmayan davranış qaydalarını seçən insanlar nəticə etibarilə səhv istiqamətə yönəlmə təhlükəsi ilə üzləşirlər.

- **Elektron məsuliyyət** – öz əməl və hərəkətlərinə görə elektron məsuliyyəti əh-tiva edir. İstənilən bir fəaliyyətin hüquqi əsası olmazsa və burada digər insan hüquqları pozularsa, bu fəaliyyəti qanuni saymaq olmaz. Ona görə də informasiya cəmiyyətində insan hüquqları qanuni şəkildə həyata keçirilməlidir. Hər bir şəxs bilməlidir ki, İKT-dən istifadə etməklə digər şəxslərə qarşı edilən qeyri-qanuni əməllər hüquqi məsuliyyətə və cəza tətbiqinə gətirib çıxaracaqdır.

- **Elektron hüquq və vəzifələr** – elektron dünyada yeni yaranan, eləcə də bu dün-yaya uyğunlaşdırılan insan hüquq və azadlıqları və vəzifələrindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, əsas insan hüquq və azadlıqları beynəlxalq səviyyədə təsbit olunmuşdur və bütün dövlətlərin qanunvericiliyində rəhbər tutulur. Eyni hal vəzifələrə də aiddir. İnformasiya cəmiyyətində hüquq, azadlıq və vəzifələrin mahiyyəti dəyişir, yəni onlar elektron formada daha aktiv realizə olunur.

- **Elektron səhiyyə** (elektron sağlamlıq və rifah) – yeni rəqəmsal dünyada fiziki və psixoloji cəhətdən insanın rifahını nəzərdə tutur. Bu element həm səhiyyə və digər sosial sahələrin elektronlaşdırılmasını, həm də İKT-nin insan sağlamlığına zərər vurmayacaq səviyyədə inkişafını əhatə edir.

- **Elektron təhlükəsizlik** – elektron hücum və s. təhlükəli meyllərdən qorunma üsul, vasitə və metodlarını ehtiva edir. E-vətəndaşın elektron təhlükəsizliyi bir çox kriptografik və s. dövlət səviyyəsində aparılan tədbirləri nəzərdə tutmur. Belə tədbirlər e-dövlətin əsas istiqamətlərindən sayılır. E-vətəndaşın elektron təhlükəsizliyi vətəndaşın özünün müdafiə üsullarını əhatə edir. Məsələn, spam və s. zərərli viruslardan qorunma üçün gərəksiz saytlara daxil olmama. Bunun üçün informasiya təhlükəsizliyi

mədəniyyətinin olması vacibdir. Belə mədəniyyət isə təhsil və məlumatlandırma əsasında formalaşır¹.

E-vətəndaşlığın elementlərindən açıq-aydın görünür ki, ənənəvi olaraq, mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqların fərqləndirilməsi informasiya cəmiyyətində də davam edir. Deməli, qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması insan hüquq və azadlıqlarının zamanın tələbinə uyğun olaraq, inkişaf tempini müəyyənləşdirir. Məsələn, elektronlaşdırmanın təsiri əmək hüquqlarının realizəsində dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Elektron informasiya sistemlərindən istifadə hər bir kəsə öz əmək fəaliyyəti ilə bağlı məlumatları asanlıqla əldə etmək üçün əlverişli şərait yaradır. Bundan başqa, müasir cəmiyyətdə baş verən yeniliklər əmək münasibətlərinin distant əmək münasibətləri formasında inkişafına təkan vermişdir. Distant əmək münasibətlərində işin yerinə yetirilməsi, işin nəticəsinin təhvil verilməsi İKT-nin xüsusən, kompüter şəbəkələrinin və internet texnologiyalarının köməyi ilə həyata keçirilir. Belə ki, distant əmək münasibətləri şəraitində işəgötürən və işçi bir-birindən yüzlərlə kilometr uzaqda ola bilər, internet isə bu halda işlərin nəticələrini göndərmək üçün vasitəçi rolunu oynayır, işəgötürənlə (sifarişçi ilə) işçi (icraçı) arasındakı pul hesablaşmaları bank, poçt və ya elektron ödəniş vasitəsilə həyata keçirilir.

Həmçinin başqa bir misal: Sahibkarlıq hüququ kimi vacib bir hüququn həyata keçirilməsi yeni şəraitə uyğun olaraq inkişaf edir, elektron ticarət², elektron ticarətin iştirakçıları³ kimi yeni anlayışların yaranmasını şərtləndirir. Müasir İKT-nin imkanlarından istifadə etməklə, iqtisadi hüquqlarını həyata keçirən hər bir kəs daha asan və sərfəli yollarla gəlir əldə etmək və ya istehlak tələbatlarını ödəmək imkanı qazanır (informasiya sahəsi ilə sıx bağlı olan hüquq və azadlıqlar növbəti paraqraflarda ətraflı şərh olunacaqdır). **(BAX: Cədvəl 9.1)**

Azərbaycan Respublikasında informasiya sahəsində əsas insan hüquq və azadlıqlarının ümumi xarakteristikası. Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin bütün istiqamətlərində insan hüquq və azadlıqlarının təminatının rəhbər tutulması konstitusion qaydada bəyan olunmuş “dövlətin ali məqsədi”ndən irəli gəlir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə daxilində mövcud problemlərin aradan qaldırılması işində əsas diqqət insan hüquq və azadlıqlarının realizəsi üçün normal şəraitin yaradılmasına yönəlmişdir. Bu məqsədlə qəbul edilən dövlət proqramları və fəaliyyət planlarında informasiya sahəsində hüquq və azadlıqlara xüsusi yer verilməsi respublikamızda informasiya cəmiyyəti quruculuğunun sürətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli 1880 nömrəli

¹ E-vətəndaşlığın elementlərinin şərhli zamanı ABŞ-ın Digital Citizenship Website (<http://www.digitalcitizenship.net/>) saytının məlumatlarından istifadə edilmişdir.

² **Elektron ticarət** – informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi (o cümlədən, internet şəbəkəsi vasitəsi ilə elektron kitabların, musiqinin, audio-video materialların, qrafik təsvirlərin, virtual oyunların, program təminatlarının yüklənməsi, reklamların yerləşdirilməsi, digər analogi iş və xidmətlər) üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdir (“Elektron ticarət haqqında” 10 may 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.1-ci maddəsi).

³ **Elektron ticarətin iştirakçıları** – elektron ticarətin həyata keçirilməsi zamanı satıcı (təchizatçı), alıcı (sifarişçi) və elektron sənəd dövriyyəsi vasitəçisi kimi çıxış edən hüquqi və fiziki şəxslərdir. Satıcı (təchizatçı) - malları satan (xidmətləri göstərən, işləri görən) elektron ticarət iştirakçısıdır, alıcı (sifarişçi) – malları alan (xidmətləri, işləri sifariş edən) elektron ticarət iştirakçısıdır, elektron sənəd dövriyyəsi vasitəçisi isə elektron sənədi göndərən və alan arasında elektron sənəd dövriyyəsi xidmətlərini göstərən fiziki və ya hüquqi şəxsdir (“Elektron ticarət haqqında” 10 may 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.2-1.0.5-ci maddələri).

Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı” və 27 dekabr 2011-ci il tarixli 1938 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”nda nəzərdə tutulan bir çox tədbirlər informasiya sahəsində hüquq və azadlıqların təminatı məqsədini daşıyır. Bu tədbirlərdən bir neçəsi barədə məlumat vermək yerinə düşərdi. Fəaliyyət Proqramında dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təmin edilməsi bu orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqaməti kimi nəzərdə tutulur: “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Fərmanında göstərilmişdir ki, modern və çevik idarəetmənin təmin edilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya şərait yaradan halların aradan qaldırılması üçün əhaliyə elektron xidmətlərin göstərilməsi zəruridir. Bu məqsədlə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəsmi internet sahifələrində elektron xidmət bölməsi yaradılmalı, xidmətin həyata keçirilməsi üçün tələb edilən sənədlərin siyahısı yerləşdirilməli və vətəndaşların həmin sənədlərlə birlikdə müraciətlərinin elektron qaydada qəbul edilməsi təmin edilməlidir. Həmin Fərmanın icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24 noyabr 2011-ci il tarixli qərarı ilə “Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən konkret sahələr üzrə elektron xidmətlər göstərilməsi Qaydaları” və “Elektron xidmət növlərinin Siyahısı” təsdiq edilmişdir. Dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər adı çəkilən Qaydalarla tənzimlənir, “Elektron xidmət növlərinin Siyahısı”nda isə hər bir dövlət qurumunun həyata keçirdiyi elektron xidmət növünün dəqiq siyahısı müəyyən edilir. Elektron hökumət portalı artıq yaradılmış və hazırda elektron xidmət göstərən bütün dövlət orqanlarının portala qoşulması məqsədi ilə tədbirlər davam etdirilir”.¹

Bundan əlavə, insan hüquqları sahəsində tədris, elmi-analitik və maarifləndirmə tədbirləri də birbaşa elektron vətəndaşlığın elementlərinin inkişaf etdirilməsini əhatə edir. Həmin tədbirlər bir tərəfdən informasiya savadlılığının artırılmasına istiqamətlənmişdirsə, digər tərəfdən isə bilavasitə informasiya sahəsində hüquqların yeni şərtlərlə realizəsinə imkan yaradır. Məsələn, kütləvi informasiya vasitələri üçün fikir və söz azadlıqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı təlimlərin təşkil edilməsi, “Informasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin izahı ilə bağlı maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, informasiya əldə etmək hüququnun səmərəli təmin edilməsi və s.

Fəaliyyət Proqramının daha bir üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, burada nəzərdə tutulan əhalinin müxtəlif qruplarının hüquqlarının müdafiəsi üzrə tədbirlər eyni zamanda mövcud rəqəmsal bərabərsizliyi də aradan qaldırması olacaqdır.

Fəaliyyət Proqramında göstərilən tədbirlərin Fəaliyyət Planında ardıcılıqla illər üzrə icrası nəzərdə tutulmuşdur. Yeri gəlmişkən, Azərbaycanda Milli Fəaliyyət Planı

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli 1938 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”. <http://www.president.az/articles/4017>

üzrə fəaliyyət Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə o vaxtkı Komissarı Tomas Hammarberqin istər ayrı-ayrı hesabatlarında, istərsə də çıxışlarında “ən yaxşı təcrübə” kimi dəyərləndirilmişdir.¹

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasında açıq hökumət quruculuğu, şəffaflığın artırılmasına yönəlmiş fəaliyyət istiqamətləri informasiya sahəsində hüquqların təminatında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də informasiya sahəsində hüquq və azadlıqların cari vəziyyəti barədə şərh verərkən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 iyul 2007-ci il tarixli 2292 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya”nın müddəalarına nəzər yetirməyi məqsədmüvafiq hesab edirik. Strategiyada deyilir ki, şəffaflıq təmin edildiyi təqdirdə ictimaiyyət dövlət orqanlarının qəbul edəcəyi qərarlar haqqında daha çox məlumata malik olur, ictimai diskussiyaya şərait yaranır, dövlət orqanlarına ictimai etimad güclənir, bu orqanların hesabatlılığı və məsuliyyəti daha da artır. Şəffaflıq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşməsinə, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin daha səmərəli surətdə təhlil edilməsinə və qiymətləndirilməsinə xidmət edir”.

Milli Strategiya şəxslərin məlumat azadlığından istifadəsini dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi şərtlərindən biri kimi qiymətləndirir. Ona görə də şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizənin əsas prinsipləri sırasında “informasiya azadlığının təmin edilməsi”nə xüsusi önəm verilir. Bu prinsipə görə, əldə edilməsi qanunla məhdudlaşdırılan informasiyalar istisna olmaqla, dövlət orqanları öz fəaliyyətləri barədə məlumatları ictimaiyyətə çatdırmalıdırlar. Dövlət orqanları şəxslərin, kütləvi informasiya vasitələrinin və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının onların fəaliyyətləri barədə informasiya ala bilmələri üçün zəruri tədbirlər görürlər.

Milli Strategiyada ictimai nəzarət, vətəndaş cəmiyyəti məsələlərinə xüsusi yer verilməsi diqqəti cəlb edən keyfiyyətlərdən hesab oluna bilər: “Şəffaflığın artırılması, vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlıq və maarifləndirmə tədbirləri vasitəsilə Milli Strategiyanın icrasına həmçinin ictimai nəzarət həyata keçirilir. İctimai nəzarətin səmərəli həyata keçirilməsi üçün informasiya əldə edilməsi, söz azadlığı və insan hüquqlarının qorunmasını gücləndirəcək siyasi, hüquqi və mədəni mühit təşviq olunaçaqdır”.²

Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı 2007-2011-ci illər üçün Fəaliyyət Planı informasiya sahəsində hüquqları təmin edən qanunvericiliyin tətbiqində səmərəliliyin artırılmasını, vətəndaşların dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyəti barədə məlumat əldə edə bilməsini, informasiya məsələləri üzrə müvəkkil institutunun fəaliyyəti üzrə təkliflərin hazırlanmasını nəzərdə tutmuşdur.

İnformasiya sahəsində hüquqların təminatında informasiya ombudsmanının rolu. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 42-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə

¹ Süleymanova E.T. Azərbaycanda insan hüquqlarının davamlı inkişafı uğurla həyata keçirilir. // “Respublika” qəzeti. 03.07.2015-ci il.

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 28 iyul tarixli 2292 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya”. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/13/f_13657.htm

müvəkkili (ombudsman) həmin Qanunun icrasına nəzarəti həyata keçirən subyektlərdən biri kimi öz fəaliyyətini “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” 28 dekabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada həyata keçirir. Bu maddənin icrası məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” 24 iyun 2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Qanunu ilə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir və adı çəkilən Qanunun 1-ci maddəsinə aşağıdakı bənd artırılmışdır:

“Müvəkkil informasiya sahibi olan dövlət orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının və vəzifəli şəxslərin “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərindən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməsinə nəzarəti həyata keçirir” (maddə 1.3). Ombudsmanın cəmiyyətə gətirdiyi ən mühüm yenilik ondan ibarətdir ki, cəmiyyətdə “insan hüquqları” anlayışına münasibət müsbət baxımdan tamamilə yeniləşmiş, hüquqi tərbiyə və hüquq mədəniyyəti yeni məzmununda formalaşmış, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində aidiyyəti dövlət qurumları ilə vətəndaş cəmiyyəti institutları arasında əlaqələndirilmiş iş üsulu yaranmış, vətəndaş fəallığı və təəsübkeşliyi xeyli artmışdır. Ombudsmanın təşəbbüsü ilə davamlı olaraq həyata keçirilən bütün tədbirlər, ardıcıl regional ictimai dinləmələr insan hüquqlarının təbliği, pozulmuş hüquqların bərpası istiqamətində müvafiq dövlət qurumları, QHT və KİV-lər, həmçinin beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq, o cümlədən insan hüquqları mədəniyyətinin formalaşdırılması müsbət təcrübə kimi hər il yeniliklərin və uğurlu nəticələrin əldə olunmasına, əhali arasında hüquq mədəniyyətinin yayılmasına öz töhfəsini verir və insan hüquqları sahəsində Azərbaycan təcrübəsini daha da inkişaf etdirir. Bu sahədə ardıcıl sistemli iş icmaların, əhalinin bütün qruplarından, ölkənin bütün bölgələrindən insanların iştirakının, ictimai fəallığının artırılması ilə davam edir.¹

Dünya təcrübəsində informasiya hüquqlarının müdafiəsi üzrə ya müstəqil informasiya ombudsmanı təsisatı fəaliyyət göstərir, ya da Ombudsman Aparatında ayrıca bir şöbə formalaşdırılır. Həm qanunvericilik, həm də təcrübə baxımdan, Azərbaycanda informasiya hüquqları digər hüquqlarla bərabər qorunur və ayrıca təsisat yaradılmamışdır. Bir çox KİV nümayəndələri tərəfindən bu, o qədər müsbət qarşılanmasa da, fikrimizcə, məlumat azadlığı əksər hallarda digər hüquqlarla qarşılıqlı şəkildə realizə olunduğu üçün müstəqil informasiya ombudsmanının yaradılmasına ehtiyac yoxdur. Sadəcə olaraq, ombudsman aparatında informasiya hüquqlarının müdafiəsi üzrə ayrıca bir şöbənin yaradılması, eləcə də ərazilər üzrə ayrı-ayrı regional mərkəzlərin sayının artırılması və onların əlaqələndirilmiş formada fəaliyyət göstərməsi daha məqsəduşğundur.

¹ Süleymanova E.T. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman). İnsan hüquqlarının təmin olunması dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir. // Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin Rəsmi İnternet Səhifəsi, Məqalələr bölməsi.
<http://www.ombudsman.gov.az/az/view/pages/29>

9.2. Məlumat azadlığının informasiya-hüquqi tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətləri

Məlumat azadlığının beynəlxalq-hüquqi və milli hüquqi təsbiti barədə əvvəlki fəsillərdə ətraflı şərh olunmuşdur. Bu baxımdan, cari paraqrafda məlumat azadlığının həyata keçirilməsi mexanizminə daha geniş yer veriləcəkdir. Hüquq ədəbiyyatına əsasən qeyd etmək lazımdır ki, məlumat azadlığı müxtəlif adlar altında – “informasiya əldə etmək hüququ”, “informasiya azadlığı”, “informasiyaya olan hüquq” və s. kimi izah edilir. Bəzi müəlliflər məlumat azadlığını informasiyalaşdırma prosesləri ilə əlaqələndirirlər,¹ bəziləri problemə sırf yeni texnologiyalar aspektindən yanaşırlar,² bəzi tədqiqatçılar bu azadlığa kompleks yanaşaraq, digər əlaqəli hüquqlarla (əqli mülkiyyət hüququ, yaradıcılıq azadlığı və s.) birgə şərh edirlər və s.³

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi məlumat azadlığını (konstitusion qaydada) və informasiya əldə etmək azadlığını (“İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu) nəzərdə tutur. Məsələ burasındadır ki, məlumat azadlığı daha geniş məzmunla malik olub, məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığını ehtiva edir. İnformasiya əldə etmək azadlığı isə sırf informasiyanın əldə edilməsi ilə bağlıdır. Deməli, ikinci anlayış məhdud səciyyə daşıyaraq, Konstitusiyada əks olunmuş məlumat azadlığının tərkib elementini təşkil edir. Hətta onu da deyə bilərik ki, məlumatın əldə edilməsi azadlığı heç də “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə məhdudlaşmır. Bir tərəfdən müxtəlif normativ hüquqi aktlarda müxtəlif sahələr üzrə informasiyanın əldə edilməsi azadlığı ilə bağlı normalar nəzərdə tutulmuşdur. Digər tərəfdən isə məlumatın əldə olunması yalnız informasiya sorğusu verməklə deyil, başqa yollarla da həyata keçirilir. Həmçinin məlumat azadlığını nəzərdə tutan beynəlxalq normalar da bu azadlığı ayrıca bir maddədə deyil, informasiya ilə bağlı olan digər hüquqlarla birlikdə nəzərdə tutur. Bütün qeyd olunanlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, konstitusion qaydada bəyan edilmiş məlumat azadlığı genişaspektli olub, özündə obyektini informasiya təşkil edən bir çox hüquq və azadlıqları birləşdirir. Lakin bu zaman sual yaranır: əgər məlumat azadlığı daha geniş məzmunla malikdirsə, informasiya sorğusu verməklə, məlumatın əldə olunması necə adlandırılmalıdır? – Qanunun mövqeyindən çıxış etsək, bu, “informasiya əldə etmək azadlığı” adlanır. Amma informasiyanın başqa üsullarla da əldə olunmasının mümkünliyünü nəzərə alaraq, qanunvericinin anlayışını o qədər də uğurlu hesab etmək olmaz. Fikrimizcə, bütün bu ziddiyyətlər ondan irəli gəlir ki, qanunverici “informasiya” və “məlumat” anlayışlarını fərqli izah edir (hətta bu yanaşmada da ziddiyyət vardır, bu barədə altıncı fəsildə bəhs olunmuşdur). Qanunverici informasiya əldə etmək dedikdə, qeydə alınmış və sənədləşdirilmiş informasiyanın əldə olunmasını nəzərdə tutur. Bunu informasiya

¹ Копылов В.А. Информационное право. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2002, 512 с.

² Nicola Lucchi. The Impact of Science and Technology on the Rights of the Individual. Sweden: Springer, 2016, 186 p.

³ Human Rights in the Global Information Society (Information Revolution and Global Politics). Edited by Rikke Frank Jorgensen, London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts, 2006, 323 p.; Alan McKenna. A Human Right to Participate in the Information Society. New York: Hampton Press, 2011, 262 p.

sorğusunun verilməsi ilə bağlı müddəalar bir daha təsdiq edir. Bəlkə də bu səbəbdən “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsinə baxmayaraq, “Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu hələ də qüvvədən düşməmişdir. İkinci Qanunun 9-cu maddəsində açıq məlumatın alınması qaydası və şərtlərinin hüquqi əsası qismində “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun nəzərdə tutulması bunu bir daha sübut edir. Deməli, “məlumat azadlığı”na daha geniş aspektdən yanaşan qanunverici “informasiya əldə etmək azadlığını” qeydə alınmış informasiyanın əldə olunması ilə əlaqələndirir. Təsadüfi deyil ki, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsi sənədləşdirilmiş informasiyadan¹ bəhs edir və bu cür informasiyanın informasiya sahiblərində olduğu 9-cu maddədə açıq-aşkar göstərilir. Eyni zamanda, 14-cü maddədə informasiyanın əldə etmə formalarına diqqət yetirdikdə, bu formaların hamısının sənədləşdirilmiş (qeydə alınmış) informasiya ilə bağlı olduğunu müəyyənləşdirmək olur. Sorğulanan informasiyanın informasiya sahibində olmaması sorğunun icrasından imtinaya gətirib çıxarır ki, bu da 21.1.2-ci maddədə göstərildiyi üçün tam qanunidir. Əslində belə normaların sayını artırmaq olar. Ziddiyyətlər də elə bu zaman üzə çıxır. “Məlumat” və “informasiya”, “məlumat azadlığı” və “informasiya əldə etmək azadlığı” kimi qarşılıqlı əlaqəli problemlərə aydınlıq gətirmək və ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün qeyd etdiyimiz normativ hüquqi aktların yenidən işlənməsini məqsədmüvafiq sayırıq.

Digər bir məsələ sırf “informasiya əldə etmək azadlığı” termini ilə bağlıdır. Bir çox sahələr üzrə informasiyanın əldə edilməsi azadlıq kimi müxtəlif normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuşdur. Lakin həmin hallarda bu azadlıq sorğu verməklə deyil, başqa üsullarla realizə olunur. Ona görə də hesab edirik ki, sənədləşdirilmiş informasiyanın əldə olunması üçün qanunverici “informasiyaya olan hüquq” anlayışından istifadə etsə, daha düzgün olar.

Qeyd olunanlara əsasən, informasiya azadlığı ilə bağlı olan hüquq və azadlıqları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirərək, onların informasiya-hüquqi tənzimlənməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə təhlillər aparmağı məqsəduyğun hesab edirik.

9.3. İnformasiyanın əldə olunmasının sorğu əsasında təmin edilməsi

İnformasiya sorğusunun anlayışı, məzmunu və predmeti. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun III fəslində informasiya sorğusunun təmin edilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Adı çəkilən Qanunun 3.0.6-cı maddəsinə uyğun olaraq, ***informasiya sorğusu*** – informasiya əldə etmək üçün yazılı və ya şifahi müraciətdir. Deməli, informasiya sorğusunun təqdim edilməsinin iki üsulu vardır:

¹ Maddi daşıyıcıda mətn, səs və ya təsvir formasında qeydə alınan və identifikasiya etmək imkan verən istənilən rekvizitli informasiya mənbəyindən, saxlanma yerindən, rəsmi statusundan, mülkiyyət növündən, mənsub olduğu təşkilat tərəfindən yaradılıb-yaradılmadığından asılı olmayaraq **sənədləşdirilmiş informasiya (sənəd)** hesab olunur (“İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7.2-ci maddəsi).

1. *şifahi* – informasiya sahibinin vəzifəli şəxsinə bilavasitə və ya telefonla müraciət etmək yolu ilə;

2. *yazılı* – sorğunu şəxsən təqdim etmək və ya informasiya sahibinə poçt, telefaks, yaxud elektron poçtla göndərmək yolu ilə (maddə 13). **(BAX: Cədvəl 9.2)**

Təqdim edilmə üsulundan asılı olaraq informasiya sorğusunun təmin edilməsi qaydası müəyyənləşdirilir. Belə ki, əgər sorğu yazılı təqdim olunursa, onda aşağıdakı məlumatların göstərilməsi məcburidir:

- sorğuçunun adı və soyadı;
- sorğu hüquqi şəxs tərəfindən təqdim edildikdə həmçinin hüquqi şəxsin adı;
- informasiya sahibinin sorğunu təmin edə bilməsi üçün sorğuçuya aid əlaqə məlumatları (poçt və ya elektron poçt ünvanı, telefon və ya telefaks nömrəsi);
- sorğu edilən informasiyanın məzmunu, yaxud sənədin növü və ya adı, sənədin sorğuçuya bəlli olan rekvizitləri;
- informasiyanın təqdim edilmə forması (maddə 15). İnformasiyanın təqdim olunma formaları Qanunun 14-cü maddəsində göstərilmişdir: sənədlə tanış olmaq üçün ayrılmış yerə daxil olma; sənədin üzünün köçürülməsi; informasiya sahibinin texniki imkanlarından istifadə etməklə sənədin surətinin çıxarılması və ya sənədin təsdiqlənmiş surətinin verilməsi; sorğuçunun öz texniki imkanlarından istifadə etməklə sənədin surətinin çıxarılması; sənədin tərcümə olunması; sənədin surətinin elektron daşıyıcılara köçürülməsi və s. Sorğuçu sadalanan formalardan hər hansı birini seçməkdə sərbəstdir və bunu yazılı informasiya sorğusunda göstərməlidir.

Ədəbiyyatda bəzi müəlliflərin yanaşmasına görə, sorğunun tərtib olunması zamanı insan hüquqlarını təsbit edən beynəlxalq və dövlətdaxili normaların göstərilməsi mütləq xarakter daşmalıdır, çünki bu cür istinad sorğuya baxan subyektin həmin normalara bir daha diqqətlə yanaşmasını, hətta bəzi hallarda sorğunun dərhal cavablandırılmasını şərtləndirir.¹

Yazılı sorğu fiziki şəxs və ya hüquqi şəxsin rəhbəri, yaxud onların səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən imzalanır və belə sorğunu qəbul etməkdən imtina qadağandır.

Qanunvericiliyə müvafiq olaraq, informasiyanı sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə əldə etmək hüququ bəyan edilmişdir. Ona görə də 15.6-cı maddə sorğuçunun informasiya əldə olunmasının zəruriliyini əsaslandırmağa borclu olmadığını nəzərdə tutur. Lakin burada bir neçə istisna hal vardır:

– Fərdi məlumat tələb olunduqda, yaxud dövlət və ya bələdiyyə qulluqçusu qulluq vəzifəsini yerinə yetirmək üçün sorğu verdikdə, informasiya əldə etməyin zərurəti əsaslandırılmalıdır (maddə 15.3). Həmçinin fərdi məlumatların əldə edilməsi üçün sorğu bilavasitə informasiya sahibinin vəzifəli şəxsinə verilməli və bu zaman şəxsiyyəti təsdiqləyən sənəd təqdim edilməlidir. Fikrimizcə, belə bir qaydanın imperativ formada nəzərdə tutulması şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun təminatı məqsədini daşıyır. Məhz şəxsiyyət vəsiqəsinin təqdim olunması və sorğunun bilavasitə təqdim edilməsi şərtləri kənar şəxslərin fərdi məlumatları əldə etməsinin qarşısını alır;

– Təkrar sorğu verilməsi zamanı sorğuda informasiyanı təkrar əldə etmək zərurəti əsaslandırılmalıdır (maddə 21.2.1);

¹ Яковлева О.А. Право на информацию – право на жизнь. Практическое руководство для граждан, экологических и других общественных организаций. Москва, 2003, с. 10.

– İnformasiyanın rəsmi təsdiq edilərək verilməsi sorğuçunun hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi və ya vəzifəsinin icrası üçün tələb olunursa, informasiya sahibi həmin informasiyanı, o cümlədən açıqlanmış informasiyanı rəsmi təsdiqlə birlikdə verməlidir (maddə 22.4). Bu halda da rəsmi təsdiqin verilməsi əsaslandırılmalıdır;

– İnsan həyatı, sağlamlığı, yaxud şəxsin azadlığı üçün real təhlükə yarandığı hallarda axtarılması və hazırlanması müəyyən vaxt tələb edən informasiya 48 saat ərzində (istirahət, səsvərmə, iş günü hesab edilməyən bayram günləri və ümumxalq hüzn günü istisna olmaqla) təqdim edilir (maddə 24.3). Belə zərurətin mövcudluğu informasiya sorğusunda əsaslandırılmalıdır.

Əgər informasiya sorğusu şifahi formada təqdim olunursa, sorğu şifahi cavablandırılır. Burada iki forma mövcuddur: informasiya sahibinin vəzifəli şəxsinə bilavasitə müraciət və telefonla müraciət. Son dövrlərdə informasiyanın əlyetərliyinin təminatı məqsədilə müxtəlif çağrı mərkəzlərinin və qaynar xətlərin yaradılması telefonla müraciətlərin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Demək olar ki, bütün dövlət orqanlarının qaynar xətləri daimi fəaliyyət göstərir və bu, həm asan və operativ formada məlumat əldə olunmasına xidmət edir, həm də dövlət orqanlarının işini asanlaşdırır.

Bəzən şifahi sorğu əsasında verilməli olan informasiya böyük vaxt tələb etdiyindən informasiya sahibinin əsas vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə maneələr yarada bilər. Belə halda sorğuçuya yazılı şəkildə müraciət etməsi təklif olunur (maddə 14.5.3 və 14.7). Bu, həmçinin vəzifəli şəxsin şifahi cavabı sorğuçunu qane etmədikdə də mümkündür (maddə 14.7).

Bundan başqa, Qanun müəyyən edir ki, savadsızlığı, yaxud fiziki çatışmazlığı üzündən yazılı sorğu ilə müraciət edə bilməyənlərin şifahi sorğusu informasiya sahibinin vəzifəli şəxsləri tərəfindən adları və soyadları, tutduqları vəzifə göstərilməklə yazılı şəkildə tərtib edilir və tarixi göstərilməklə qeydə alınır (maddə 17.4).

Göründüyü kimi, nə yazılı, nə də şifahi sorğunun təmin edilməsi ilə bağlı normalarda informasiya sorğusunun predmetinə dair birbaşa göstəriş müəyyən edilməmişdir. Ümumilikdə, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, bu predmetə informasiya sahiblərində olan sənədləşdirilmiş məlumatların daxil edilməsi nəticəsinə gəlmək olar. Lakin bu da birmənalı şəkildə qəbul edilməməlidir. Çünki Qanunda informasiya sorğusunun predmetinə dair bəzi məhdudiyyətlər nəzərdə tutulmuşdur:

Birincisi, informasiyanın əldə edilməsi dövlət və ictimai maraqlara zidd olmamalıdır. Belə maraqlar qismində qanunverici Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi, hərbi, maliyyə-kredit və valyuta siyasəti sahələrində maraqlarını, ictimai qaydanın, sağlamlığın və mənaəviyyatın mühafizəsini, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının, kommersiya və digər iqtisadi maraqlarının qorunmasını, məhkəmənin nüfuzunun və qərəzsizliyinin, cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırmanın normal gedişinin təmin edilməsini müəyyənləşdirir (maddə 2.4-1).

İkincisi, Qanun dövlət sirrini təşkil edən məlumatların informasiya sorğusunun predmetindən istisna olunmasını imperativ qaydada əks etdirir (maddə 4.2.1). Ona görə də tələb olunan informasiya əldə olunması qanunla məhdudlaşdırılan sənədin tərkibinə daxildirsə, onun ancaq açıq hissəsi sorğuçuya təqdim olunur (maddə 22.2). Əgər sorğunun predmeti bütünlüklə qanunla əldə olunması məhdudlaşdırılmış informasiyaya daxildirsə, belə halda mütləq sorğunun icrasından imtina edilməlidir (maddə 21.1.1).

Fikrimizcə, informasiya sorğusuna dair məhdudiyyətlərin qoyulması informasiyaya olan hüquqların pozulması kimi qiymətləndirilməməlidir. Beynəlxalq normaların özündə də bir neçə əsaslar üzrə hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması məqbul sayılır. Bu baxımdan, hesab edirik ki, milli qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər beynəlxalq əsaslara söykənir.

İnformasiyanın əldə olunmasının hüquqi formaları. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu informasiyanın əldə olunmasının iki hüquqi formasını nəzərdə tutur: Mütləq qaydada təqdim olunan informasiyalar və müqavilə yolu ilə təqdim olunan informasiyalar.

1. Mütləq qaydada təqdim olunan informasiyalar. Bu informasiyaların əldə olunması ödənişsiz, haqqı ödənilməklə və ya güzəştli şərtlərlə həyata keçirilir. Qanunla müəyyən olunmuş qaydada təqdim olunan informasiya sorğusunun icrası üçün heç bir xərc tələb olunmursa, sorğu ödənişsiz icra olunur. Qanunun 26-cı maddəsində də deyilir ki, sorğuçu informasiya ilə tanış olduqda, əllə üzünü köçürdükdə və ya öz texniki imkanlarından istifadə edərək surətini çıxardıqda, habelə texniki kömək göstərilməyən digər hallarda informasiyanın əldə olunmasına görə haqq ödəmir. Bir qayda olaraq, ictimai informasiyaların əldə edilməsinə görə ödəniş tələb olunmur (maddə 26.2). İnformasiya xidməti üçün haqq alınə bilər, bu şərtlə ki, ödəniş məbləği informasiyanın hazırlanması və təqdim edilməsi üçün çəkilən xərcdən artıq olmasın. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 iyul 2012-ci il tarixli 158 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “İnformasiyanın hazırlanıb təqdim olunmasına görə ödəniş Qaydaları”nda təqdim olunan informasiyanın həcminə uyğun olaraq, ödənişin edilməsi göstərilmişdir. Məsələn, 10 vərəq – A4 formatından böyük həcmdə olarsa və s. Bu halda informasiya sorğuçu tərəfindən informasiyanın hazırlanıb təqdim olunmasına görə məsrəflər tam ödənildikdən sonra təqdim edilir. İnformasiyanın əldə edilməsi üçün ödəniş bank, poçt, plastik kart və ya internet vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Ödənişlər zamanı müəyyən güzəştlər edilə bilər və bu, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 iyul 2012-ci il tarixli 158 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ödəniş zamanı edilə biləcək güzəştin Şərtləri” ilə müəyyən olunur. Belə ki, ödənişli informasiyanın verilməsi zamanı aşağıdakı şəxslərə güzəştlər edilir:

- elmi və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərə;
- ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələrinə.

Güzəştin həcmi informasiyanın hazırlanması və verilməsi üçün çəkilən xərclərin 50 faizindən az olmamalıdır.

2. Müqavilə yolu ilə təqdim olunan informasiyalar. Bu halda informasiyanın təqdim olunma müddəti informasiya sahibi ilə sorğuçunun qarşılıqlı razılığı əsasında müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 iyul 2012-ci il tarixli 158 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Haqq ödənilməklə göstərilən informasiya xidmətlərinin Siyahısı”na əsasən, informasiya sahibi sorğuçuya aşağıdakı hallarda haqq ödənilməklə informasiya xidmətləri göstərir:

– sorğuçuya artıq müvafiq informasiya verilibsə və sorğuda informasiyanı təkrar əldə etmək zərurəti əsaslandırılmayıbsa;

– sorğu edilən informasiya irihəcmli olduqda və ya sorğunun icrası informasiya sahibinin üzərinə qoyulmuş ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə ciddi maneə yaratdıqda və yaxud əsassız böyük məsrəflərə səbəb olduqda;

- sorğunun icrasını bir dəfəyə təmin etmək mümkün olmadıqda;
- sorğunun icrası informasiyanın sistemləşdirilməsi, təhlil edilməsi və ya sənədləşdirilməsi ilə əlaqədar xeyli vaxt tələb etdikdə.

İnformasiya əldə etmək istəyən şəxs müqavilənin bağlanması üçün informasiya sahibinə müraciət edir. İnformasiya sahibi 7 iş günü müddətində 2 nüsxədə müqavilə layihəsini hazırlayaraq imzalaması üçün sorğuçuya təqdim edir. Sorğuçu müqavilə layihələrini 3 gün müddətində imzalayaraq geri qaytarır və ya layihəyə dair təkliflərini bildirir. Həmin təkliflərə informasiya sahibi tərəfindən 3 gün müddətində baxılır. Təkliflər qəbul edildikdə müqavilə imzalanır, təkliflər qəbul edilmədikdə isə informasiya sorğuçusuna əsaslandırılmış cavab verilir. İmzalanmış müqavilənin bir nüsxəsi informasiya sahibində, digər nüsxəsi isə sorğuçuda qalır. İnformasiya sahibi ilə sorğuçu arasında müqavilə müəyyən müddətə və ya informasiyanın təqdim edilməsi müddətinə bağlanıla bilər. Tərəflər arasında bağlanmış müqavilədə təqdim edilən informasiyanın tərkibi, əldə edilməsi məqsədləri, istifadə sahələri və üsulları, habelə tərəflərin vəzifələri, öhdəlikləri, ödənişin məbləği və şərtləri göstərməlidir (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 iyul 2012-ci il tarixli 158 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Müqavilə yolu ilə informasiya sorğusunun təmin edilmə Şərtləri və Qaydaları”).

İnformasiya sorğusunun icra olunma qaydası. İnformasiya sorğularının icrasına nəzarətin təşkili məqsədilə onlar daxil olduğu gün informasiya sahibi tərəfindən qeydə alınır və sənədlərin reyestrinə sorğu haqqında məlumatlar daxil edilir. Yalnız aşağıdakı iki halda informasiya sorğusu qeydə alınmır və ona yazılı cavab verilmir:

- sorğu anonimdirsə. Hüquqi şəxslərin firma nişanları olan blankda göndərilədiyi, yaxud fiziki şəxsin əlaqə məlumatlarından ən azı birinin göstərilədiyi hallarda sorğu anonim sayılır;
- sorğu şifahi formada verilmişsə (maddə 18).

Qeydə alınmış informasiya sorğusu informasiya sahibinin vəzifəli şəxsi tərəfindən diqqətlə öyrənilir. Bu məqsədlə sorğunun qanuni tələblərə uyğun tərtib olunub-olunmadığı, tələb olunan informasiyanın informasiya ehtiyatlarında olub-olmadığı, tələb olunan informasiya informasiya ehtiyatlarında yoxdursa, sorğunun hara göndəriləcəyi, tələb olunan informasiya informasiya ehtiyatlarında varsa, onun əldə olunması məhdudlaşdırılan informasiyaya aid olub-olmadığı, tələb olunan informasiya açıqdırsa, amma alınması qanunla məhdudlaşdırılan informasiyanın tərkibinə daxildirsə, həmin informasiyanın ayrılıb verilmə imkanları, tələb olunan informasiyanın sorğuda göstərilən formada verilməsinin mümkün olub-olmadığı, informasiyanın ödənişli, ödənişsiz və ya güzəştli şərtlərlə təqdim olunması dəqiqləşdirilir və araşdırmanın nəticəsi barədə qərar qəbul edilir (maddə 19). “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 20-ci maddəsinə görə, informasiya sahibinin vəzifəli şəxsi araşdırmanın nəticəsindən asılı olaraq aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir:

1. Sorğunun icrasından imtina edir. Qanun sorğunun icrasından imtina üçün həm imperativ, həm də dispozitiv qayda müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, aşağıdakı hallarda imtina mütləq şəkildə nəzərdə tutulmuşdur:

- sorğu əldə edilməsi qanunla məhdudlaşdırılan informasiyaya aid olduqda, yaxud sorğuçunun bu informasiyanı əldə etməyə səlahiyyəti çatmadıqda və ya Qanunla tələb

edildiyi hallarda, sorğuçu şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd təqdim etmədikdə (məsələn, fərdi məlumatların əldə olunması zamanı);

- informasiya sahibi sorğulanan informasiyaya malik olmadıqda və yaxud həmin informasiyanın sahibini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkdiə;

- sorğusunun hansı informasiyanı əldə etmək istədiyini aydınlaşdırmaq mümkün olmadıqda (maddə 21.1).

Dispozitiv qaydaya əsasən isə informasiya sahibinə aşağıdakı hallarda sorğunun icrasından imtina səlahiyyəti verilir:

- sorğucuya artıq belə bir informasiya verilibsə və sorğuda informasiyanı təkrar əldə etmək zərurəti əsaslandırılmayıbsa;

- ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslər (o cümlədən publik hüquqi şəxslər), həmçinin normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə xidmət göstərən özəl hüquqi şəxslər və fiziki şəxslərdən sorğulanan informasiya ictimai funksiyaların yerinə yetirilməsi, yaxud normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə göstərilən xidmət nəticəsində yaranan və ya əldə edilən informasiyalara aid deyilsə;

- sorğu edilən informasiyanın həcmi iri olduğundan sorğunun icrası informasiya sahibinin üzərinə qoyulmuş ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə ciddi maneə yaradırsa və ya əsassız böyük məsrəflərə səbəb olursa;

- sorğunun icrasını bir dəfəyə təmin etmək mümkün deyilsə;

- sorğunun icrası informasiyanın sistemləşdirilməsini, təhlil edilməsini və ya sənədləşdirilməsini tələb edirsə (maddə 21.2).

Hər bir halda informasiya sorğusunun təmin edilməsindən imtina barədə cavab Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müvafiq maddələri də göstərilməklə, aydın və əsaslandırılmış şəkildə tərtib edilməlidir (maddə 21.3).

2. Sorğunun icrasını təmin edir. Əgər sorğunun predmetinə aid olan məlumatlarla bağlı heç bir məhdudiyyət müəyyən edilməmişdirsə, informasiya sahibi informasiyanın əldə olunmasına şərait yaradır, yaxud informasiyanı sorğucuya təqdim edir. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 24-cü maddəsinə görə, informasiya sorğusu ən qısa müddətdə, lakin 7 iş günündən gec olmayaraq icra edilir. İcra müddəti sorğunun qeydə alındığı günün sonrakı iş günündən hesablanır. Bu müddətdə həmin informasiya öz operativliyini itirərsə, sorğuya dərhal, bu mümkün olmadıqda isə 24 saatdan gec olmayaraq cavab verilməlidir. İnsan həyatı, sağlamlığı, yaxud şəxsin azadlığı üçün real təhlükə yarandığı hallarda axtarılması və hazırlanması müəyyən vaxt tələb edən informasiya 48 saat ərzində (istirahət, səsvərmə, iş günü hesab edilməyən bayram günləri və ümumxalq hüzn günü istisna olmaqla) təqdim edilir. Əgər sorğu natamam və ya qeyri-dəqiq tərtib olunubsa, vəzifəli şəxs müəyyən edilmiş çatışmazlıqlar barədə sorğucuya 5 iş günü ərzində məlumat verir. Bu zaman icra müddəti çatışmazlıqlar aradan qaldırıldıqdan sonra yenidən təqdim edildiyi günün sonrakı iş günündən hesablanır. İnformasiya sahibi həddən çox sorğu aldıqda və bu səbəbdən informasiyanı hazırlamaq üçün əlavə vaxt tələb olunduqda və ya sorğunun mahiyyətini dəqiqləşdirmək, yaxud informasiyanın aydınlaşdırılması üçün çoxsaylı sənədləri araşdırmaq lazım gəldikdə, o, icra müddətini əlavə olaraq 7 iş günü də uzada bilər. Bu halda sorğucuya müddətin uzadıldığı barədə səbəblərini göstərməklə 5 iş günü ərzində məlumat verilir (maddə 25).

Göstərilən müddət ərzində informasiya sorğusunun icrası təmin edilir ki, qanunverici aşağıdakı icra üsullarını nəzərdə tutur:

- elektron informasiya daşıyıcısında yazmaqla və ya sorğuda göstərilən elektron poçt ünvanı üzrə göndərməklə;
- sənədin surətini və ya sənəddən çıxarışı sorğuçuya bilavasitə təqdim etməklə və ya onun poçt ünvanına göndərməklə;
- telefaksla;
- şifahi formada;
- informasiya ilə tanış olmaq üçün ayrılmış yerə girməyə icazə verməklə;
- informasiya daşıyıcısının növünü nəzərə almaqla başqa üsullarla.

Sənədin surətini çıxararkən onun əslinə ziyan vurulacağı təqdirdə informasiya sahibi əlyazması və ya çap məhsulu ilə tanış olmaq və ya audio materialları dinləmək, audiovizual materialları seyr etmək və qeydlər götürmək üçün sorğuçuya şərait yaratmalıdır.

Sorğu edilən informasiya bir neçə dildə mövcud olduqda, sənəd sorğuda üstünlük verilən dildə təqdim edilir (maddə 16).

Bir qayda olaraq, yazılı sorğuların icrası zamanı məlumatın təqdim olunma forması sorğuda göstərilən qaydada həyata keçirilir. Lakin texniki imkanlar olmazsa, informasiya daşıyıcısının növündən asılı olaraq həmin formanın icrası mümkün deyilsə, bu halda sorğunun təmin olunmasının münasib formasını informasiya sahibi özü seçir və sorğuda göstərilən əlaqə məlumatları imkan verirsə, bu məsələ sorğuçu ilə müzakirə olunur (maddə 14.5 və 14.6).

3. Sorğunu aidiyyəti informasiya sahibinə göndərir. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 23-cü maddəsinə müvafiq olaraq, sorğu edilən informasiya informasiya sahibində yoxdursa, o, aidiyyəti informasiya sahibini müəyyənləşdirməli və informasiya sorğusunu ləngitmədən, lakin 5 iş günündən gec olmayaraq ona göndərməli, bu barədə sorğuçuya məlumat verməlidir.

Sorğu aidiyyəti üzrə göndərilirsə, sorğunun baxılma müddəti ilk daxil olduğu tarixdən deyil, göndərildiyi müvafiq informasiya sahibinə daxil olduğu günün sonrakı iş günündən hesablanır (maddə 24.6).

Qanuna görə, sorğuçu sorğunun icrasından imtina edilməsi, yaxud lazımınca icra olunmaması barədə məhkəməyə və ya Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinə (ombudsmana) şikayət etmək hüququna malikdir. İnformasiya sorğusunu icra edən informasiya sahibi sorğuçunun bu hüququnu ona izah edir və təqdim edilən cavabda (məlumatda) qeyd edir (maddə 27-1). Məlumat azadlığı üzrə müqayisəli təhlillər aparan Tobi Mendel bu normanı informasiyanın tez və asan yolla əldə olunmasının təminatında daha konkret və təcrübə aspektindən yararlı mexanizm kimi qiymətləndirir.¹ (**BAX: Cədvəl 9.3**)

Son dövrlərdə ombudsman institutunun inkişafı “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununa “İnformasiya əldə etmək hüququnun pozulmasına dair şikayətə baxılmasının xüsusiyyətləri” adlı yeni maddənin artırılmasını şərtləndirmiş-

¹ Toby Mendel. Freedom of Information: A Comparative Legal Survey. Second Edition Revised and Updated. UNESCO: Paris, 2008, p. 142.

dir. Həmin maddəyə görə, Müvəkkil informasiya əldə etmək hüququnun pozulmasına dair şikayətdə əks olunmuş halları 10 iş günü ərzində araşdırır. Əgər şikayət dəqiqləşdirmə tələb edirsə və ya şikayəti araşdırmaq üçün əlavə izahat və sənədlər toplamaq lazımdırsa, Müvəkkil bu barədə şikayətçiye yazılı məlumat verməklə şikayətə baxılması müddətini əlavə olaraq 10 iş gününə qədər uzadır. Müvəkkil aşağıdakı hallarda şikayətə baxmır: şikayət konkret informasiya sahibi olan dövlət orqanının, yerli özünüidarə orqanının və ya vəzifəli şəxsin fəaliyyəti barəsində olmadıqda; həmin iş üzrə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı olduqda; ərizəçi informasiya sahibi olan dövlət orqanının, yerli özünüidarə orqanının və ya vəzifəli şəxsin informasiya əldə etmək üçün yaratdığı imkanlardan kifayət qədər səmərəli istifadə etmədikdə.

Müvəkkil informasiya əldə etmək hüququnun pozulmasına dair şikayətdə əks olunmuş halların araşdırılması zamanı informasiya sahibi olan dövlət orqanı, yerli özünüidarə orqanı və ya vəzifəli şəxs tərəfindən “Informasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun aşağıdakı tələblərinə riayət edilib-edilmədiyini aydınlaşdırır və əgər hər hansı bir pozuntu aşkar olunarsa, o, həmin orqandan və ya vəzifəli şəxsdən pozuntuların aradan qaldırılmasını tələb edir. Müvəkkilin göstərişini aldıqdan sonra informasiya sahibi olan dövlət orqanı, yerli özünüidarə orqanı və ya vəzifəli şəxs Müvəkkilə 10 gün müddətində görülən tədbirlər barəsində yazılı məlumat verməlidir. Məlumat verilmədiyi və ya Müvəkkilin tələbləri yerinə yetirilmədiyi hallarda Müvəkkil müvafiq yuxarı orqana müraciət edir.

9.4. Ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququ və onun hüquqi tənzimlənməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Konstitusion qaydada təsbit olunan sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququnu ehtiva edir. İnsan inkişafının əsasında onun sağlamlığının qorunması dayanır ki, bunu ekoloji cəhətdən təmiz ətraf mühit olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhz ona görə də yalnız fərdlərin deyil, xalqların toplu şəkildə sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ üçüncü nəsil hüquqlardan¹ biri kimi tanınır. Bütün dünya üzrə ətraf mühitin qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirləri əhatə edən “iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılması”² davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişaf istiqamətində yeni tendensiya və çağırışları (“yaşıl istehsal”, “yaşıl həyat tərz”, “yaşıl istehlak”, “yaşıl davranış” və s.)

¹ **Üçüncü nəsil hüquqlar** – bir çox mənbələrdə həmrəylik hüquqları kimi adlandırılır. Bu hüquqların yaranması son dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Belə ki, müasir dövrdə obyektiv olaraq elə hüquqlar vardır ki, onlar ayrılıqda fərdə və ya fərdlər qrupuna deyil, bütövlükdə xalqa məxsusdur. Üçüncü nəsil hüquqlara sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, sülh hüququ, inkişaf hüququ, tərkisilahlıq hüququ və s. toplu hüquqlar daxil edilir.

² **Yaşıl iqtisadiyyat** dedikdə, klassik iqtisadiyyatın təbiətin qanunlarını nəzərə alan, ətraf mühitə heç bir mənfi təsir göstərməyən və təbii ehtiyatlardan səmərəli və yüksək qənaətlə istifadə edən istiqamətdə inkişafı nəzərdə tutulur. Konkret olaraq, yaşıl iqtisadiyyat ekoloji təhlükəsizliyi təmin edən mal və xidmətlərin istehsal və istehlakını, həmçinin yaşıl inkişafa yatırılan investisiyaları nəzərdə tutan bir anlayış kimi qəbul edilir.

meydana gətirmişdir. Fikrimizcə, qeyd olunan səbəblər ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququnun ayrıca bir qanunla tənzimlənməsini şərtləndirmişdir. Belə ki, “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” 12 mart 2002-ci il Azərbaycan Respublikasının Qanunu ətraf mühitin vəziyyətinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə dair dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarından, həmçinin məsul şəxslərdən tam, dəqiq, vaxtında informasiya almaqla bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Ətraf mühitə dair informasiya əldə etmək hüququnun predmetini ətraf mühitə dair informasiya təşkil edir. Adı çəkilən Qanunun 1-ci maddəsinə görə, **ətraf mühitə dair informasiya** – torpağın, suyun, yerin təkinin, atmosferin və canlı orqanizmlərin vəziyyəti, ətraf mühitə, insanların sağlamlığına təsir edən və ya təsir edə biləcək fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitin komponentlərində baş verən və baş verə biləcək dəyişikliklər, onların qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və səmərəli istifadəsinə yönəldilmiş tədbirlər və məsrəflər barədə məlumatlardır. Ətraf mühitə dair informasiya obyektlərinə isə – əhalinin sağlamlığı və ətraf mühitin mühafizəsi, onlara nəzarət, torpağın, suyun, yerin təkinin, atmosferin, meşələrin, yaşıllıqların, heyvanlar və bitkilər aləminin qorunması, təbii ehtiyatlardan, habelə təkrar xammaldan istifadə, bu sahədə qayda və standartları müəyyənləşdirmək, həmçinin ətraf mühitin vəziyyətinə təsir göstərə bilən qərar qəbul etmək səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanların, sahə strukturları, digər ixtisaslaşdırılmış fəaliyyət növləri daxildir. Deməli, insan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu ətraf mühiti təşkil edir və bununla bağlı olan bütün məlumatlar ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququnun predmetinə daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququnun təsbit edilməsi yalnız ayrı-ayrı şəxslərin müvafiq orqanlara sorğu ilə müraciət etməsi demək deyil. Bu hüququn həm aktiv, həm də passiv tərəfi vardır. *Passiv tərəf* onda özünü büruzə verir ki, qanunvericiliklə dövlət orqanlarının üzərinə ətraf mühitə dair informasiyanın ictimaiyyətə çatdırılması ilə bağlı vəzifələr qoyulmuşdur. Həmin vəzifələrin icrası həmin informasiyaların hər kəs üçün açıq və əlverişli olmasını şərtləndirir. Bununla da sorğu vermədən, müraciət etmədən ətraf mühit haqqında məlumat əldə etmək mümkün olur. Belə ki, “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsinə əsasən, ətraf mühitə dair informasiya verilməsi üzrə dövlət orqanları:

- Kütləvi informasiya vasitələrində ətraf mühitə dair vaxtaşırı verilən məlumatların vahid formasını və müddətlərini müəyyən edir;

- Ətraf mühitə dair elektron məlumat bankında olan açıq informasiyanın müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin) müəyyənləşdirdiyi qaydada və müddətdə ümumi rabitə vasitələri ilə artırılması üçün tədbirlər görür;

- Üç ildə bir dəfədən az olmayaraq ətraf mühitin vəziyyətinə dair milli məruzələri, habelə ətraf mühitin vəziyyəti (keyfiyyəti və çirklənməsi) barədə məlumatları dərc edir;

- İldə bir dəfədən az olmayaraq ətraf mühitin vəziyyətinə dair hesabatlar tərtib edir, onları ictimaiyyət üçün açıq olan elektron məlumatlar bankına daxil edir, çirklənmələrlə bağlı kadastr və registr sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görür.

Bununla yanaşı, hər bir şəxs ətraf mühitə dair informasiya almaq üçün müraciət və ya sorğu verməklə *aktiv formada* öz hüququnu həyata keçirə bilər. Ətraf mühitə dair informasiya almaq barədə müraciət və ya sorğu yazılı şəkildə təqdim edilməli, dəqiq və aydın tərtib olunmalı, sorğu edən barədə tam məlumatı əks etdirməlidir. Bu zaman müraciət edən informasiyanı almaqda hüquqi və ya digər maraqlarının göstərilməsi zəruri deyildir. Müraciəti və ya sorğunu almış dövlət və ya yerli özünüidarəetmə orqanları əlavə məlumat tələb edə bilərlər. Müraciət edən sorğunu dəqiqləşdirməməsi ətraf mühitə dair informasiyanın verilməsindən imtina üçün əsas ola bilər. Ətraf mühitə dair informasiya almaq üçün müraciət və ya sorğu aşağıdakılara göndərilir:

- açıq informasiya üzrə – müvafiq dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarına, onların strukturlarına, məsul şəxslərə;
- alınması məhdudlaşdırılan informasiya üzrə – təsnifatı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edilən dövlət hakimiyyəti orqanlarına (maddə 8).

Göründüyü kimi, ətraf mühitə dair informasiya əldə edilməsi qaydasına görə açıq və alınması məhdudlaşdırılan informasiya növlərinə bölünür. Açıq informasiyaya alınması məhdudlaşdırılmayan bütün məlumatlar aiddir (maddə 3). Alınması məhdudlaşdırılan informasiya növünün təsnifatı isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2003-cü il tarixli 26 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiya növünün Təsnifatı”na müvafiq olaraq, ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiya növləri mahiyyətinə və əlaqədar olduğu sahəyə görə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiyalar – dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının daxili yazışmalarına və fəaliyyətinin konfidensiallığına aid olduqda, dövlətin təhlükəsizliyi məsələləri ilə bağlı olduqda, beynəlxalq əlaqələr, ölkənin müdafiəsi məsələləri üzrə dövlət hakimiyyəti orqanlarının məxfi materiallarına istinad edildikdə, məhkəmə orqanlarında baxılan və ya ibtidai istintaq mərhələsində olan məsələlərə aid olduqda;

- fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyəti ilə əlaqədar ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiyalar. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətləri ilə əlaqədar onlara təqdim olunmuş və həmin şəxslərin fəaliyyətində aşağıdakılara mənfi təsir edə biləcək ətraf mühitə dair informasiyaların alınması məhdudlaşdırıla bilər: fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni iqtisadi maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə onların kommersiya və sənaye xarakterli məlumatlarının konfidensiallığına (bu zaman sahibkarın fəaliyyəti nəticəsində yaranan tullantılar haqqında məlumatlar kommersiya sirrinə aid edilə bilməz); əqli mülkiyyət hüquqlarına; fiziki şəxslərə aid şəxsi informasiyalara və arxivlərin konfidensiallığına (əgər müvafiq şəxs belə məlumatların açıqlanmasına razılıq verməyibsə).

- ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi ilə əlaqədar ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiyalar – açıqlanması ətraf mühit üçün təhlükə yaradacaq və ya onun komponentlərinə zərər vura biləcək məlumatlar; Azərbaycan

Respublikasının ərazisində, onun daxili sularında və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində, o cümlədən xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində nadir flora və fauna növlərinin çoxalma yerlərini açıqlayan məlumatlar; Azərbaycan Respublikasının ərazisində zəlzələlərin proqnozlaşdırılması haqqında məlumatlar; yerin təkinin sifarişlə yerinə yetirilmiş geoloji öyrənilməsi haqqında məlumatlar; yerin təkinin geoloji öyrənilməsinin məcmu kartoqramları haqqında məlumatlar; yekun hazırlıq mərhələsində olan materiallar haqqında məlumat və dəqiqləşdirilməmiş ilkin məlumatlar.

Sadalanan bu hallar ətraf mühitə dair informasiya almaq üçün edilən müraciətin müəyyən edilmiş müvafiq qayda ilə təmin edilməsini şərtləndirir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2003-cü il tarixli 26 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiya üzrə müraciət və ya sorğunun göndərildiyi dövlət hakimiyyəti orqanlarının Təsnifatı” ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiya üzrə müraciət və ya sorğunun göndərildiyi dövlət hakimiyyəti orqanlarının təsnifatını müəyyən edir. Həmin dövlət hakimiyyəti orqanları malik olduqları informasiya növlərinə uyğun olaraq aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyəti ilə əlaqədar ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiya üzrə müraciət və ya sorğunun göndərildiyi dövlət hakimiyyəti orqanları. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi və s.;

- əhəlinin sağlamlığı və ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi və fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyəti ilə əlaqədar ətraf mühitə dair alınması məhdudlaşdırılan informasiya üzrə müraciət və ya sorğunun göndərildiyi dövlət hakimiyyəti orqanları. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və s.

Qanuna görə, ətraf mühitə dair informasiya birdəfəlik sorğu, eləcə də müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edilən qaydada informasiya almaq istəyən şəxslə bağlanmış müqavilə əsasında verilə bilər (maddə 10).

Ətraf mühitə dair informasiya almaq barədə müraciət və ya sorğu qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada qeydiyyatla götürülür, baxılır və cavab verilir. Müraciət və ya sorğunun əhatə etdiyi məlumatlar vaxtında verilmədikdə əhəmiyyətini itirirsə, cavab dərhal, bu mümkün olmadıqda 24 saat ərzində verilir. Digər hallarda ətraf mühitə dair informasiya almaq üçün müraciət və sorğuya bir aydan gec olmayaraq, məlumat mürəkkəb olduqda isə (sorğu verənə ilkin cavab verməklə) iki ay ərzində cavab verilməlidir.

Ətraf mühitə dair informasiya almaq üçün müraciət və ya sorğuya cavabları dövlət və ya yerli özünüidarəetmə orqanlarının rəhbərləri, həmin orqanlarda ətraf mühitə dair informasiya üçün məsul olan vəzifəli şəxs verir. Cavabda sorğu edilən informasiya ilə bağlı konkret məlumatlar göstərilir və tələb olunduqda müvafiq sənədlərin surəti əlavə olunur. Ətraf mühitə dair informasiya barədə verilən cavabda həmin informasiyanın kommersiya məqsədilə ötürülməsi, satılması, çoxaldılması, dərc edilməsi şərtləri bildirilməli və ya qadağan olunması göstərilməlidir (maddə 9).

Ətraf mühitə dair informasiya almaq üçün müraciətin və ya sorğunun təmin edilməsindən imtinaya da Qanun icazə verir. Belə imtina cavab verən orqan tərəfindən əsaslandırılmalı və müraciət edənə ən gec 10 gün müddətində səbəbləri göstərməklə cavab verilməlidir (maddə 9). Qanun, həmçinin müraciət və sorğudan imtina əsaslarını da müəyyənləşdirir ki, bu əsaslar 7-ci maddədə öz əksini tapmışdır. Mahiyyət etibarilə, həmin əsaslar alınması məhdudlaşdırılan informasiyalarla bağlıdır. Məsələn, “dövlətin təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı olduqda”, “dövlət hakimiyyəti orqanlarının beynəlxalq əlaqələr və müdafiə məsələləri üzrə məxfi materiallarına istinad edildikdə” əsasları dövlət sirrini təşkil edən məlumatların qorunmasından irəli gəlsə, “məhkəmə orqanlarında baxılan və ya ibtidai istintaq mərhələsində olan məsələlərə aid olduqda” əsası istintaq və məhkəmə sirlərinin mühafizəsinə xidmət edir, “kommersiya sirrinə aid olduqda” əsası kommersiya sirrinin mühafizəsi ilə bağlıdır və s. Maraqlı cəhət ondadır ki, qanunverici yalnız kommersiya sirri ilə bağlı fərqli qayda müəyyən edir: “Mövcud informasiya müvafiq dövlət orqanına təqdim edilən zaman sahibkar tərəfindən kommersiya sirri elan edilmişdirsə, həmin informasiyanı saxlayan şəxs onun açıqlanmasından dəyər biləcək zərər barədə sahibinin mövqeyini öyrənmək üçün sorğu verməlidir. Bu sorğuya 15 gün müddətində cavab verilməlidir. Sahibkarın fəaliyyəti nəticəsində yaranan tullantılar və digər təsirlər kommersiya sirrinə aid edilə bilməz. İnformasiyanın açıqlanmasında ictimai maraq onun gizlədilməsi marağından yüksək olduğu hallar istisna edilməklə, müraciət və ya sorğu edənə səbəbləri bildirməklə, informasiyanın verilməsindən imtina oluna bilər” (maddə 7.2).

Ola bilər ki, verilən müraciətin və ya sorğunun predmetinə daxil olan informasiyanın verilməsinə məhdudiyyət qoyulan hissəsini ayırmaq mümkün olsun. Belə halda həmin informasiya onu verən orqan tərəfindən müəyyən edilən qaydada qismən də verilə bilər (maddə 7.3).

Nəhayət, ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququnun tənzimlənməsi ilə bağlı mühüm əhəmiyyətli məqam bu hüququn müdafiəsi ilə bağlı qeyd olunmalıdır. Qanunun 11-ci maddəsinə görə, ətraf mühitə dair açıq və alınması məhdudlaşdırılan informasiyadan istifadəyə icazə verilməməsindən, habelə açıq informasiyanın əsassız olaraq alınması məhdudlaşdırılan informasiyaya aid edilməsindən, informasiya verilməsindən yayınmaqdan və imtinadan, ona natamam və ya qeyri-dəqiq cavab verilməsindən, müraciət edənin digər hüquqlarının pozulmasından məhkəməyə müraciət edilə bilər. Bu zaman şəxsin ona dəyərən maddi və mənəvi zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ da vardır. Ətraf mühitə dair informasiyanın əsassız olaraq alınması məhdudlaşdırılan informasiya növünə aid edilməsi barədə mübahisələrə, həmçinin müraciət edənə həmin informasiyanın verilməsindən əsassız imtina və ya onun digər hüquqlarının pozulması nəticəsində dəyərən zərərin ödənilməsi haqqında iddialara məhkəmədə baxılır.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olunmasına xidmət edən “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu hüquqi aspektləri hərtərəfli əhatə edir. Lakin bu normaların tətbiqində tətbiqi üçün əlverişli şəraitin olması da vacib şərtidir. İlk növbədə, ətraf mühitin mühafizəsi mədəniyyətinin aşılınması məqsədilə ictimaiyyətin məlumatlandırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki informasiya savadlılığı aşağı olan şəxs dövlətin ona verdiyi hüquqdan yetərinə

yararlanmaya bilər və eyni zamanda digər şəxslərin hüquqlarını poza bilər. Təsadüfi deyil ki, “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ətraf mühitin mühafizəsinə dair qanunvericiliyin tətbiqi üzrə səmərəli monitorinq və nəzarət mexanizmlərinin yaradılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi, ekologiya və təbiətin mühafizəsi sahəsində elmi araşdırma fəaliyyətinin dəstəklənməsi, maarifləndirmə işlərinə geniş yer verilməsi xüsusi qeyd olunur və qarşıya məqsəd kimi qoyulur.

9.5. Vicdan, fikir və söz azadlığının informasiya-hüquqi tənzimlənməsi

Vicdan azadlığı və informasiya hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsi. Vətəndaş cəmiyyətinin mənəvi əsaslarından hesab olunan vicdan azadlığı bir çox beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 18-ci maddəsinə görə, hər bir insan düşüncə, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir: bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə, dini təlimdə, ibadətdə və dini mərasim qaydalarının yerinə yetirilməsində açıq və özəl qaydada etiqad etmək azadlığı daxildir.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktının 18-ci maddəsi vicdan azadlığını daha da genişləndirilmiş formada əks etdirir:

“1. Hər bir insan düşüncə, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquqa özü seçdiyi dinə və əqidəyə malik olmaq və ya öz istədiyi dini və əqidəni qəbul etmək azadlığı və öz dini və əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə, açıq və ya özəl qaydada etiqad etmək, ibadət etmək, dini və mərasim ayinləri və təlimini yerinə yetirmək azadlığı daxildir.

2. Heç kim öz seçiminə görə dininə və əqidəsinə malik olmaq və ya onları qəbul etmək azadlığını alçaldan məcburiyyətə məruz qalmamalıdır.

3. Öz dininə və əqidəsinə etiqad etmək azadlığına yalnız qanunla müəyyən edilən və ictimai təhlükəsizliyin, asayişin, sağlamlığın və əxlaqın, eyni dərəcədə digər şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi üçün zəruri olan məhdudiyyətlər qoyula bilər.

4. Hazırkı Paktda iştirak edən dövlətlər, valideynlərin və müvafiq hallarda qanuni qəyyumların öz uşaqlarına öz əqidələrinə uyğun olaraq dini və mənəvi tərbiyə vermələrinin təmin olunması azadlığına hörmətlə yanaşmağı öz öhdələrinə götürürlər”.

Vicdan azadlığının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi, həmçinin regional aktları (məsələn, 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsi) və vicdan azadlığı ilə əlaqəli olan ayrı-ayrı məsələləri əhatə edən müxtəlif beynəlxalq normaları – BMT-nin “Dözümsüzlüyün və din və ya əqidə əsasında ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” 1981-ci il Bəyannaməsi, “Milli və yaxud etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında” 1992-ci il Bəyannaməsi, YUNESKO-nun “Dözümlülüyün prinsipləri haqqında” 1995-ci il Bəyannaməsi və sair bu kimi beynəlxalq-hüquqi mənbələri əhatə edir.

Milli hüquqi tənzimlənmənin əsasını təşkil edən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsi vicdan azadlığını aşağıdakı kimi əks etdirir:

“1. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır.

II. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.

III. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir.

IV. Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır.

V. Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz”.

Qeyd olunan maddələrdən göründüyü kimi, vicdan azadlığı geniş məzmunla malik olub, özündə həm dini etiqad azadlığını, həm də düşüncə, əqidə azadlığını ehtiva edir. Təsadüfi deyil ki, Konstitusiyanın 48-ci maddəsi vicdan azadlığı adlanırsa, “Dini etiqad azadlığı haqqında” 20 avqust 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununda “dini etiqad azadlığı” ifadəsindən istifadə olunur (maddə 1). Lakin bu azadlıqların ayrılması və onların arasındakı sərhədin müəyyən edilməsi mümkün deyil. Çünki hər birinin təməlində “vicdan”, “əqidə” kimi kateqoriyalar dayanır. Ona görə də bütün bu kimi kateqoriyaları vicdan azadlığı müstəvisində şərh etmək məqsədəuyğundur. Nəzərə alsaq ki, vicdan azadlığının sırf dini etiqadla bağlı olan tərəfləri informasiya hüququnun predmetinə daxil deyil, bu azadlığın həyata keçirilməsi ilə bağlı problemləri məlumat azadlığı ilə uzlaşdırılmış şəkildə araşdırmaq daha düzgün olardı. Bu baxımdan, tədqiqat çərçivəsində vicdan azadlığının informasiya-hüquqi aspektləri şərh olunacaqdır.

İlk növbədə, vicdan və əqidə anlayışlarına aydınlıq gətirək. Vicdan – insanın öz davranışına və ümumilikdə yaxşıya və ya pisə verdiyi daxili qiymətdir.¹ Vicdan, əxlaqi özünə nəzarət, insanın cəmiyyət və özü qarşısında özfəaliyyəti, əməlləri və davranışı üçün mənəvi məsuliyyətidir. Əqidə isə ümumi anlamda insanın obyektiv aləm, həyat və ümumiyyətlə, varlıq haqqındakı düşüncə və inamını, etiqadını ehtiva edir. Göründüyü kimi, hər iki anlayış məzmun etibarilə çox yaxındır, məhz ona görə də dini etiqad azadlığının elementlərini (dünyəvilik, tolerantlıq, multikulturalizm və s.) şərh edən əksər müəlliflər vicdan azadlığı və dini etiqad azadlığına təcrid olunmuş vəziyyətdə deyil, əlaqəli şəkildə yanaşırlar.² Təbii ki, hər hansı bir dinə etiqad etməyi şəxs öz daxili inamına əsasən müəyyənləşdirir. Sadəcə olaraq, konkret dinə etiqad olunması insanın daxili aləmi ilə məhdudlaşmayıb, şəxsin öz əqidəsini və etiqad etdiyi dini təbliğ etməsinə gətirib çıxarır. Məhz belə təbliğ isə informasiyanın yayılması və ya ötürülməsi formasında olur. Ona görə də vicdan azadlığı informasiya hüquqları ilə sıx əlaqəyə malikdir və dini etiqadla bağlı təbliğat işində müəyyən edilən qayda və məhdudiyyətlər cəmiyyətdə informasiya hüquqlarının pozulması hallarının qarşısının alınmasına da xidmət edir. İlk öncə onu qeyd etməliyəm ki, dini

¹ The role and freedom of conscience. By Bruce Sabalaskey, 2000, <https://www.ourladyswarriors.org/articles/conscience.htm>

² Richard Moon. Freedom of Conscience and Religion. Irwin Law Inc.: 2014, 240 p.; McCrudden Ch. Multiculturalism, freedom of religion, equality, and the British constitution: The JFS case considered // International Journal of Constitutional Law, 2011, Vol. 9, Issue 1, pp. 220-229.; Adriansen C.V. Tolerance and Religious Freedom: The Struggle in Peru To Tolerate Multiple Cultures in Light of Principles of Religious Freedom // Brigham Young University Law Review, 2007, No 3, pp. 775-790.

etiqad azadlığı ilə bağlı təbliğat, yəni məlumatların yayılması və ötürülməsi həm ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən, həm də dini qurumlar¹ tərəfindən həyata keçirilə bilər. Buna qanunverici birbaşa icazə verir. Eyni zamanda, bu cür təbliğat aşağıdakı fəaliyyət zamanı aparıla bilər:

- *Dini ayin və mərasimlərin təşkili və aparılması.* “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinin tələbləri nəzərə alınmaqla ibadətlər, dini ayinlər və mərasimlər ibadətqahlarda və onlara məxsus ərazidə, ziyarətqahlarda, qəbiristanlıqlarda, dini qurumların idarələrində, vətəndaşların mənzillərində və evlərində maneəsiz keçirilir (maddə 21);

- *Dini təyinatlı ədəbiyyat (kağız və elektron daşıyıcılarında), audio və video materiallar, mal və məmulatlar və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarının əldə olunması, istifadəsi, istehsalı, idxalı, ixracı və yayılması.* Qanuna görə, dini qurumlar, dini qurum olmayan digər hüquqi və fiziki şəxslər müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı ilə dini təyinatlı ədəbiyyatı (kağız və elektron daşıyıcılarında), audio və video materialları, mal və məmulatları və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarını istehsal, idxal, ixrac edə bilərlər. Lakin bunun üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin) razılığı tələb olunur. Bununla yanaşı, həmin dini təyinatlı məlumat materialları nəzarət markası ilə markalandıqdan sonra onların sərbəst yayılmasına icazə verilir. Nəzarət markasının forması, uçotu, istifadəsi və verilməsi qaydaları, habelə nəzarət markasının alınmasına görə ödənilən haqqın məbləği müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi nəzarət markalarının hazırlanmasını təmin edir. Nəzarət markası ilə markalanmış dini təyinatlı ədəbiyyatın (kağız və elektron daşıyıcılarında), audio və video materialların, mal və məmulatların və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarının satışı ilə bağlı digər qayda ondan ibarətdir ki, bu satış yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının) razılığı ilə yaradılmış ixtisaslaşdırılmış satış məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir. Vətəndaşlar və dini qurumlar nəzarət markası ilə markalanmış dini təyinatlı materialları əldə edə və onlardan istifadə edə bilərlər. Burada dil məhdudiyyəti qoyulmamışdır. İstənilən dildə olan dini məlumatları əks etdirən material nəzarət markası ilə markalanmışdırsa, onun yayılması və istifadəsinə icazə verilir (maddə 22);

- *Maarifləndirmə fəaliyyəti.* Belə fəaliyyət həm müxtəlif mədəni-maarif fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı, həm də dini təhsil müəssisələrində icra oluna bilər.

¹ **Dini qurumlara** – dini mərkəz və idarələr, dini təhsil müəssisələri və dini icmalar, onların birlikləri daxildir. Dini qurumlar öz mərkəzi (idarələri) ilə təmsil olunurlar. Dini icma – dinə birlikdə ibadət etmək və digər dini tələbatı ödəmək məqsədilə könüllülük əsasında birləşmiş yetkinlik yaşına çatmış dindar şəxslərin yerli dini qurumudur. Azərbaycan Respublikasında islam dini qurumları öz tarixi islam dini mərkəzində – Qafqaz Müsəlmanları İdarəsində birləşirlər. Din xadimləri və dini ixtisaslar üzrə digər kadrlar hazırlanması üçün dini təhsil müəssisələrini yalnız dini mərkəz və idarələr yarada bilərlər (“Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-10-cu maddələri).

Göründüyü kimi, qanunvericilik vicdan azadlığının realizəsinin informasiya-hüquqi-aspektləri üçün geniş imkanlar açmışdır. Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, vicdan azadlığı insanın daxili aləmi ilə əlaqəli olduğu üçün dini təbliğat, dini çağırışlar və s. bu kimi fəaliyyət adı altında insan hüquq və azadlıqlarını pozan müxtəlif qeyri-qanuni əməllərin “pərdələnməsi”, dövlət və cəmiyyətin təhlükəsizliyinə qəsd hallarının, dini ekstremizmin¹ planlaşdırılması da qaçılmazdır. Bu baxımdan, qanunverici tərəfindən müxtəlif qadağa və məhdudiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi mütləq xarakter daşıyır. Həm Konstitusiya, həm də “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda vicdan azadlığının informasiya-hüquqi tərəfi barədə aşağıdakı məhdudiyyətlər nəzərdə tutulmuşdur:

– Heç kəs öz dini etiqadını ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz. Dini etiqadın və dini həyat tərzinin zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq ediləcəyi ilə hədələməklə, habelə irqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik yaratmaq məqsədilə təbliğinə yol verilmir. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır (Konstitusiyanın 48-ci maddəsi və Qanunun 1-ci maddəsi). Bu hallardan hər hansı birinin olması dini qurumun dövlət qeydiyyatından imtina üçün əsas kimi çıxış edir (maddə 12). Eyni zamanda, hər hansı bir dini qurumun fəaliyyətində bu hallardan biri aşkar olunarsa, həmin qurum qanunla müəyyən edilmiş qaydada ləğv olunur (maddə 12-1). Bu cür təbliğatın aparılması ilə bağlı həm inzibati, həm də cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir;

– Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən dini təbliğat aparılması qadağandır (maddə 1). İslam dininə aid ayin və mərasimlərin aparılması yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Xaricdə dini təhsil almış Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına islam dininə aid ayin və

¹ **Dini ekstremizm (dini ekstremist fəaliyyət)** – dini düşmənçilik, dini radikalizm və ya dini fanatizm zəminində aşağıdakı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini ehtiva edir: Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası quruluşunun, o cümlədən onun dünyəvi xarakterinin zorla dəyişdirilməsinə və ya ərazi bütövlüyünün parçalanmasına, yaxud hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsinə yönələn hərəkətlərin törədilməsi; qanunsuz silahlı birləşmələrin və ya qrupların yaradılması, həmin birləşmə və ya qruplarda iştirak edilməsi; terror fəaliyyətinin həyata keçirilməsi; Azərbaycan Respublikasının hüddullarından kənarda silahlı münaqişələrdə iştirak edilməsi; milli, sosial və ya dini nifrətin salınması, milli ləyaqətin alçaldılması, milli, irqi, sosial və ya dini mənsubiyyətindən asılı olaraq vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına və ya üstünlüklərinin müəyyən edilməsinə yönələn hərəkətlərin törədilməsi; şəxsin hər hansı dinə (dini cərəyana) etiqad etməyə, o cümlədən dini ayin və mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini ayin və mərasimlərdə iştirak etməyə, habelə dini təhsil almağa məcbur edilməsi; yuxarıda sadalanan əməllərin törədilməsinə açıq çağırışların edilməsi; dini ekstremist materialların, yəni dini ekstremist fəaliyyəti həyata keçirməyə çağıran və ya belə fəaliyyəti əsaslandıran, yaxud belə fəaliyyətin zəruriliyinə bəraət qazandıran materialların hazırlanması, saxlanması və ya yayılması; dini ekstremizmin maliyyələşdirilməsi. **Dini radikalizm** – hər hansı dini etiqad çərçivəsində ifrat dini baxışlara bağlılığı ifadə edən, həmin dini baxışların müstəsnalığının təsbit edilməsində barışmaz mövqe nümayiş etdirən və yayılmasında aqressiv üsul və vasitələrdən istifadə edilməsi ilə səciyyələnen davranışdır. **Dini fanatizm** – dini ekstremizmin ideoloji əsaslarından biri olmaqla, dini inamın hər hansı tənqidi yanaşmanı istisna edən və dini normalara kor-koranə riayət etmə ilə müşayiət edilən ifrat dərəcəsidir (“Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında” 4 dekabr 2015-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsi).

mərasimlərin aparılması qadağandır (maddə 21). Fikrimizcə, belə məhdudiyyətin qoyulmasında əsas məqsəd dövlət, cəmiyyət və şəxsiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin, ümumilikdə dövlət və ictimai maraqların qorunmasına xidmət edir. Yuxarıda adları çəkilən beynəlxalq normalar baxımdan da bu, yol verilən sayılır. Çünki “yalnız qanunla müəyyən edilən və ictimai təhlükəsizliyin, asayışın, sağlamlığın və əxlaqın, eyni dərəcədə digər şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi üçün zəruri olan məhdudiyyətlər”ə icazə verilir;

– İbadətgahlardan kənarda, ictimai yerlərdə dini süarların və digər dini atributların (şəxsin üstündə gəzdirdiyi dini atributlar istisna olmaqla) nümayiş etdirilməsi qadağandır. Dini bayraqlar yalnız ibadətgahların, dini mərkəz və idarələrin qapalı yerlərində yerləşdirilə bilər (maddə 21). Bu qayda Konstitusiyaya ilə dövlətin dünyəvililiyinin elan edilməsindən və dinin dövlətdən ayrı olması müddəasından irəli gəlir.

Qanunla müəyyən edilmiş qadağa və məhdudiyyətlər Azərbaycan Respublikasında vicdan azadlığının pozulması kimi qiymətləndirilməməlidir. Əksinə, bütün bunlar nəinki vicdan azadlığının, həm də digər insan hüquq və azadlıqlarının normal şəraitdə həyata keçirilməsinin təminatına yönəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər Azərbaycan tolerantlıq mühitinin təşəkkül tapmasına, multikulturalizmin, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun qurulmasına, islam dəyərlərinin dünyada təbliğinə böyük töhfələr vermişdir. 2016-cı ildə ölkədə Multikulturalizm ilinin,¹ ardınca 2017-ci ildə İslam həmrəyliyi ilinin elan olunması,² IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının 2017-ci ildə Bakı şəhərində keçirilməsi və s. bu kimi mühüm addımlar respublikamızın vicdan azadlığının qorunması sahəsində geniş əhatəli siyasətini əks etdirir. **(BAX: Cədvəl 9.4)**

Fikir və söz azadlığının informasiya-hüquqi tənzimlənməsi. İnformasiya hüququnun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsindən bəhs edərkən, 1948-ci il Bəyannaməsində, 1966-cı il Paktında və 1950-ci il Avropa Konvensiyasında fikir və söz azadlığına dair normalar tərəfimizdən nəzərdən keçirilmişdir. Bununla yanaşı, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin “Söz və İnformasiya Azadlığına dair” Bəyannaməsi, “KİV-də siyasi müzakirələrin azadlığı haqqında” Bəyannaməsi, “Nifrət nitqi” üzrə üzv dövlətləri üçün R(97) 20 Nömrəli Təvsiyəsi və s. regional sənədləri də misal göstərmək olar. Bütün bu beynəlxalq və regional normalar milli hüquq sistemlərində fikir və söz azadlığının tənzimlənməsi zamanı rəhbər tutulur. Demokratik əsaslara söykənən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında fikir və söz azadlığı 47-ci maddədə öz əksini tapmışdır:

I. Hər kəsin fikir və söz azadlığı vardır.

II. Heç kəs öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz.

III. İrqi, milli, dini, sosial və hər hansı digər meyara əsaslanan ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqata və təbliğata yol verilmir.”

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, keçmiş SSRİ dövründə respublikamızda fikir və söz azadlığının təminatı heç də ürəkaçan olmamışdır. Ona görə də bu azadlığın

¹ 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı. <http://www.president.az/articles/17437>

² 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 yanvar 2017-ci il tarixli Sərəncamı. <http://www.president.az/articles/22420>

konstitusion qaydada təsbiti bir çox yeniliklər üçün əsas rolunu oynadı. “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 avqust 1998-ci il Fərmanı bu sahədə atılan ilk addımlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir. Fərman senzuranın ləğvi, normativ bazanın formalaşdırılması, beynəlxalq normalarla uyğunluğun təminatı kimi tədbirlərin icrasını nəzərdə tutur ki, bunların hamısı söz, fikir və məlumat azadlığının qorunması sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2000-ci ildə Mətbuat və İnformasiya Nazirliyinin ləğvi ilə dövlət mətbuat üzərində nəzarət funksiyasından da imtina etdi. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun və Mətbuat Şurasının yaradılması, jurnalistlərin sosial vəziyyəti və mətbu orqanların maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması və digər tədbirlər ölkə daxilində fikir və söz azadlığının təminatında mühüm rol oynamışdır.

Fikir və söz azadlığının realizəsi. Ümumilikdə, fikir və söz azadlığı bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və ayrılmaz vəhdətdə olan bir neçə elementi özündə birləşdirir:

Birincisi, bu, hər bir insanın öz fikirləri, ideyaları və mülahizələrini kütlə qarşısında söyləmək və onları istənilən qanuni üsullarla yaymaq azadlığıdır.

İkincisi, fikir və söz azadlığı, mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına imkan yaradan informasiya strukturlarını yaratmaq və onlardan istifadə hüququnu nəzərdə tutur.

Üçüncüsü, bu azadlıq informasiya mənbələrinə buraxılma azadlığıdır və qanunla fikir və söz azadlığına dair məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsini şərtləndirir.¹

Fikir və söz azadlığının informasiya-hüquqi tənzimlənməsini sadalanan elementlər üzrə şərh etmək məqsədəmüvafiq hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, fikir və söz azadlığının konstitusion qaydada təsbit olunması hələ bu azadlığın reallaşdırılmasının təminatı demək deyil. Şəxs öz fikir və mülahizələrini açıqlamadığı halda təminat mexanizmini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Çünki bu zaman həmin fikirlər daxili xarakter daşıyaraq, xarici ifadə formasına malik olmur. Məhz açıqlanmaqla, yəni müxtəlif üsullarla ötürülmək və yayılmaqla fikir və söz azadlığından istifadə xarici təzahür formasını almış olur. Bu da söz azadlığı və məlumat azadlığının sıx qarşılıqlı əlaqəsini bir daha sübut edir. Lakin belə əlaqə birtərəfli deyil, ikili təsir formasında mövcud olur, yəni bu hüquqlardan hər hansı birinin mövcudluğu digərindən asılı deyil. Əksinə, məlumatı yaymaq hüququ olan şəxsin fikirlərinə dair sərbəstliyinin olmaması, hər hansı bir məhdudiyyətlərin qoyulması bilavasitə məlumatın yayılmasına da öz təsirini göstərir. Keçmiş SSRİ dövründə senzuranın mövcudluğu mövqeyimizi əsaslandırmaq üçün ən bariz nümunədir.

Fikir və söz azadlığını həyata keçirən şəxs öz əqidəsini ifadə edir. Ona görə də əksər tədqiqatçılar “ifadə azadlığı” anlayışından istifadə edirlər. Həmçinin fikir və söz azadlığını əks etdirən beynəlxalq sənədlərin hamısında həm fikir və söz azadlığı, həm də məlumat azadlığı eyni maddədə əks olunmuşdur və əsas etibarilə, “fikrini ifadə etmək azadlığı” ifadəsindən istifadə olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fikir və ideyalar ifadə olunmaqla, fikir və söz azadlığı realizə olunur. Bu baxımdan, “ifadə azadlığı” terminindən istifadəni normal qəbul etmək olar. Lakin bu, həmin anlayışın

¹ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi: Dərslik. Bakı, 2009, s. 215-216.

məlumat azadlığı ilə eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarmamalıdır. İkinci daha geniş olub, məlumatların əldə edilməsi, axtarılması və s. bu kimi hüquqları da ehtiva edir. Ümumiyyətlə, ifadə azadlığı (və ya fikir və söz azadlığı) və məlumat azadlığını bir-birindən təcrid olunmuş formada təsəvvür etmək mümkün deyil. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin bir çox qərarlarının təhlilinə əsasən, deyə bilərik ki, əksər hallarda onlardan biri digərinin təminatında xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Məsələn, Autronik İsveçrəyə qarşı (1990) məhkəmə işində problem dövlət orqanlarının iddiaçı şirkətə xaricdən yayım ötürülməsinə icazə verməkdən imtina etdiyi zaman şirkətin ifadə azadlığına müdaxilənin edilib-edilməməsi idi. Məhkəmə iddiaçının ideya və məlumatları qəbul etmək imkanının məhdudlaşdırılması vasitəsilə ifadə azadlığına edilmiş müdaxiləni asanlıqla aşkarlamışdı. Eynilə, Xurşid Mustafa və Tarzibaçı İsveçə qarşı (2008) məhkəmə işində Məhkəmə İsveç məhkəməsinin dəstəklədiyi mülk sahibinin icarəçiyə mənzilindən kənarda peyk çanağı quraşdırmağa icazə verməməsi əsasında, yenə də onların məlumat almaq hüququna əngəlin törədildiyinə əsaslanmaqla, ifadə azadlığına müdaxilə olunduğu qərarına gəlmişdi.¹

Fikir və söz azadlığının informasiya-hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı digər bir məqam bu azadlığın realizəsinin kütləvi informasiya vasitələri ilə sıx əlaqəsində özünü büruzə verir. Hər bir kəs fikir və ideyalarını şifahi və yazılı (kağız, elektron və ya digər formalarda) formada söyləyə və yayı bilər ki, bu da kütləvi informasiya vasitələri ilə mümkün olur. “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, kütləvi informasiya vasitələri – dövrü mətbu nəşrlər, teleradio proqramları, informasiya agentlikləri, internet, kinoxronika proqramları və digər yayım formalarıdır (maddə 3). Kütləvi informasiya vasitələri (KİV) hər bir ölkədə ictimai fikri formalaşdırıcı bir institutdur. Bu baxımdan, bəzən “media” adlandırılan KİV cəmiyyətdə böyük təsir gücünə malikdir. Təsədüfi deyil ki, medianı bir çox hallarda “dördüncü hakimiyyət” adlandırırlar. Avropa Məhkəməsinin Qərarlarında da mətbuatın qanunun aliliyi ilə idarə olunan dövlətdə aparıcı rol oynaması barədə mülahizələrə rast gəlinir.² (KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi növbəti fəsillərdə şərh olunacaqdır).

Qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məlumat azadlığı və ifadə azadlığının beynəlxalq normalar əsasında təsbiti daha düzgündür. Çünki fikrini ifadə etmək azadlığını məlumatı əldə etmək və yaymaq hüququndan təcrid olunmuş formada təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, məlumat azadlığı ilə fikir və söz azadlığı əksər hallarda birgə realizə olunur. Onlar biri digərinin yaranma şərti kimi çıxış edir və ya əksinə. Digər tərəfdən isə fikir və söz azadlığının kütləvi informasiya vasitələrində yazılı və ya şifahi formada həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı prinsipinin Konstitusiyanın 47-ci maddəsində deyil, 50-ci maddəsində nəzərdə tutulmasını da o qədər uğurlu hal saymaq olmur. Bu baxımdan, hər iki azadlığın yeni redaktədə vahid norma altında təqdim olunması daha məqsədəmüvafiqdir.

¹ Toby Mendel. Freedom of Expression: A Guide to the Interpretation and Meaning of Article 10 of the European Convention on Human Rights. Council of Europe, 2012, p. 9.

² Monika Makovey. İfadə azadlığı: İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 10-cu maddəsinin tətbiqinə dair məlumat kitabçası. 2-ci nəşr, yanvar 2004, s. 5.

Fikir və söz azadlığı ilə bağlı məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi də xüsusi təhlil olunmalıdır. Həm beynəlxalq normalarda, həm də dövlətdaxili tənzimlənmədə bir sıra qadağa və məhdudiyyətlər nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlar hüquq və azadlıqların pozulması kimi şərh olunmamalıdır. Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsində ifadə azadlığına qoyulmuş məhdudiyyətləri qiymətləndirmək üçün aşağıdakı şəkildə üç hissəli test yaradılmışdır:

- ***Məhdudiyyətlər qanunda nəzərdə tutulmalıdır;***
- ***Məhdudiyyətlər legitim maraqlardan birinin (Konvensiyanın 10.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan) müdafiəsinə yönəlməlidir;***
- ***Məhdudiyyətlər demokratik cəmiyyət baxımından mütləq xarakter daşımalıdır. (BAX: Cədvəl 9.5)***

Avropa Məhkəməsi bu qaydaları ifadə azadlığına yalnız açıq-aydın əsaslandırılmış məhdudiyyətlərə icazə verilməsi baxımından dəqiq şərh etmək zərurəti olduğunu dərhal bəyan etmişdir: “Maddə 10-da öz əksini tapdığı kimi, ifadə azadlığı bir sıra ətraflı şərh edilməli olan istisnalara malikdir və hər hansı məhdudiyyət zərurəti inandırıcı şəkildə müəyyən olunmalıdır”.¹

Məhdudiyyətlərin qanunla nəzərdə tutulması. Qanunçuluq prinsipinin mahiyyətindən irəli gələn bu şərt məhdudiyyətin yalnız qanunla müəyyən edilməsinin yolverilənliyini nəzərdə tutur. Bu, Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sisteminin təməlini təşkil edir. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” 24 dekabr 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən:

– Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş insan hüquqları və azadlıqları yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər.

– İnsan hüquqlarını və azadlıqlarını məhdudlaşdıran qanunda məhdudlaşdırılan hüquq və ya azadlıq, habelə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq maddəsi göstərilməlidir.

– İnsan hüquqlarına və azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətlər həmin hüquqların və azadlıqların mahiyyətini dəyişməməlidir.

– İnsan hüquqlarına və ya azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və bu Konstitusiya Qanununda nəzərdə tutulan qanuni məqsədə yönəlməli və həmin məqsədə mütənasib olmalıdır.

Lakin Avropa Məhkəməsinin qərarlarına nəzər salsaq, görürük ki, qanunilik tələbi ilə bağlı təcrübədə müxtəlif yanaşmalar vardır. Maraqlı tərəf onda özünü büruzə verir ki, Avropa Məhkəməsi “qanun” anlayışını daha geniş məzmununda şərh edir. Sanoma Vitgevers B.V Niderlanda qarşı (2010) məhkəmə işində Konvensiyanın 8-ci maddəsindən 11-ci maddəsinədək göstərilən “qanuna uyğun” və “qanunla müəyyən edilmiş” sözləri ilə bağlı Məhkəmə bildirdi ki, o, həmişə “qanun” terminini özünün “formal” mənasında deyil, “substantiv” mənasında nəzərdə tutur. Buraya həm “yazılı qanun”, həm də “yazılmamış qanun”lar daxildir. “Qanun” həm “qanunla müəyyən edilmiş hüquq”, həm də hakimlərin verdiyi “hüquq” kimi anlaşılmalıdır. Di Stefano

¹ Toby Mendel. Freedom of Expression: A Guide to the Interpretation and Meaning of Article 10 of the European Convention on Human Rights. Council of Europe, 2012, p. 33-34.

İtaliyaya qarşı (2012) məhkəmə işində Böyük Palatanın qəbul etdiyi qərarla deyilirdi ki, “qanunla nəzərdə tutulmuş” ifadəsindən irəli gələn tələblərdən biri müəyyənlikdir. Buna görə də norma vətəndaşların davranışlarını tənzimləmək üçün kifayət qədər dəqiqliklə hazırlanmadığı təqdirdə “qanun” kimi nəzərə alına bilməz.¹ Hələ bu işdən neçə il öncə Rekvensi Macarıstana qarşı (1999) məhkəmə işində Avropa Məhkəməsi “qanunla müəyyən edilmiş” anlayışını və onunla bağlı müəyyənlik prinsipini birbaşa formada yerli qanunvericiliklə əlaqələndirmişdi: “Konstitusiyanın müddəaları ümumi xarakterli olduğu üçün onlardan tələb olunan dəqiqlik səviyyəsi digər qanunvericiliklərə nəzərən daha aşağı ola bilər. Bu müddəaları şərh etmək üçün qanunla müəyyənləşdirilən tələblərə cavab verən daha müfəssəl yerli qanunvericilik bazası mövcuddur”.² Məhz bunu rəhbər tutaraq, Məhkəmə əksər işlərdə (məsələn, Gaweda Polşaya qarşı (2002))³ məhz qanunda göstərilmiş dəqiq tələblərə riayət olunmasını vacib saymışdır.

Fikrimizcə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin “qanunla müəyyən olunma” şərtini öz milli qanunvericiliyimiz əsasında təhlil etmək daha məqsədmüvafiqdir. Əvvəlki fəsillərdə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin şaquli və üfqi quruluşu, o cümlədən sistemi barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Bütün hüquq və azadlıqlar, eləcə də fikir və söz azadlığı üçün müəyyən edilən məhdudiyyətlər beynəlxalq hüquq normaları nəzərə alınmaqla, birbaşa olaraq qanun və qanun qüvvəli aktlarda nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, fikir və söz azadlığına dair qadağalardan ən başlıcası şəxsin öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və əqidəsindən dönməyə məcbur edilməməsidir. Hesab olunur ki, belə məcburiyyətə məruz qalmamaq öz rəyində qalmaq azadlığı üzrə neqativ (əks) azadlığı əks etdirir.⁴ Bu, Konstitusiyanın 47-ci maddəsində açıq formada bəyan edilir. Həmçinin başqa misal: Öldə olunması məhdudlaşdırılan müxtəlif informasiya sirləri ilə bağlı qanunla məhdudiyyətlər müəyyən edilmişdir və s.

Məhdudiyyətlərin legitim maraqlardan birinin müdafiəsinə yönəlməsi. Avropa Konvensiyasının 10.2-ci maddəsi bu maraqlara aşağıdakıları daxil edir: dövlət təhlükəsizliyi və dövlətin ərazi bütövlüyü, ictimai asayiş, iğtişaşların və cinayətlərin qarşısının alınması, sağlamlığın və ya məənəviyyatın müdafiəsi, digər şəxslərin nüfuzu və ya hüquqlarının müdafiəsi, konfidensial məlumatların açıqlanmasının qarşısının alınması, ədalət mühakiməsinin nüfuzunun və qərəzsizliyinin təmin edilməsi.

“Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Qanununun 3-cü maddəsinin məzmunundan çıxarış etməklə, həm fikir və söz azadlığının, həm də məlumat azadlığının aşağıdakı məqsədlər üçün məhdudlaşdırılması yolveriləndir: dövlət təhlükəsizliyi mənafeləri üçün, sağlamlığın və məənəviyyatın, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün, cinayətin qarşısının alınması məqsədi ilə, iğtişaşların qarşısının

¹ Toby Mendel. Freedom of Expression: A Guide to the Interpretation and Meaning of Article 10 of the European Convention on Human Rights. Council of Europe, 2012, p. 35.

² Toby Mendel. Freedom of Expression: A Guide to the Interpretation and Meaning of Article 10 of the European Convention on Human Rights. Council of Europe, 2012, p. 36.

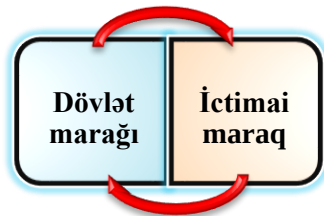
³ Freedom of expression in Europe: Case-law concerning Article 10 of the European Convention on Human Rights. Council of Europe Publishing, March 2007, p. 8-9.

⁴ Monika Makovey. İfadə azadlığı: İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 10-cu maddəsinin tətbiqinə dair məlumat kitabçası. 2-ci nəşr, yanvar 2004, s. 7.

alınması üçün, ictimai təhlükəsizliyin qorunması üçün, dövlətin ərazi bütövlüyü mənafe­lərinin təmin edilməsi məqsədi ilə, digər şəxslərin nüfuzu və ya hüquqlarının müdafiəsi üçün, məxfi qaydada əldə edilmiş məlumatın açıqlanmasının qarşısının alınması və ya məhkəmənin nüfuzunun və qərəzsizliyinin təmin edilməsi üçün.

Göründüyü kimi, sadalanan bu halların hamısı dövlət və ictimai maraqların qorunmasına xidmət edir. Nədir ictimai və dövlət maraqları? Onlar arasında hansı fərqlər vardır? – Ümumi anlamda, ictimai maraq – cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin mənafe­lərini vahid şəkildə birləşdirən bir anlayışdır, dövlət marağı – dövlət haki­miyyət orqanlarının fəaliyyətinin əsasını, habelə dövlət siyasətinin təməlini təşkil edir. Tarixən dövlət marağı üstünlüyə malik olmuşdur, çünki müxtəlif dövrlərdə dövlət orqanlarının fəaliyyəti və məqsədləri cəmiyyətin maraqları ilə üst-üstə düşməmişdir. Lakin hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olduğu bir dövrdə dövlətin əsas məqsədi insan hüquq və azadlıqlarının təminatı olduğu üçün dövlət bütövlükdə cəmiyyətin mənafe­lərini müdafiə edir. Bu baxımdan, müasir demokratik dövlətlərdə dövlət və ictimai maraqlar üst-üstə düşür. Məsələn, “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respub­likasının milli təhlükəsizliyi – dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlü­yünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiy­yətin və dövlətin hüquq və mənafe­lərinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir.

Beləliklə, dövlət maraqları ictimai maraqlarla qarşılıqlı əlaqədə olub, biri digərin­dən üstün deyil. İctimai mənafe­ləri əks etdirən istiqamətlər dövlət orqanları tərəfindən qanuni formaya salınmazsa, onların müdafiəsindən söhbət gedə bilməz. Eyni zamanda, dövlət öz fəaliyyətində cəmiyyətin maraqlarını rəhbər tutmazsa, burada demokratiklik prinsipi birbaşa şəkildə pozulmuş olacaqdır. Söylənilənlər dövlət və ictimai marağı aşağıdakı formada təsvir etməyə imkan verir:

Məhdudiyyətlərin demokratik cəmiyyət baxımından mütləq xarakter daşması.

Demək olar ki, bütün müasir dövlətlərin qanunvericiliyində fikir və söz azadlığı demokratiyanın, vətəndaş cəmiyyətinin əsas və zəruri elementi, eləcə də təminatçısı kimi qiymətləndirilir. Avropa Məhkəməsinin əksər qərarlarında dəfələrlə vurğulanır ki, ifadə azadlığı demokratik cəmiyyətin mühüm dayaqlarından, onun tərəqqisi və hər bir fərdin inkişafı üçün əsas şərtlərdən birini təşkil edir.¹

¹ Lingens Avstriyaya qarşı, 1986, ərizə No. 9815/82, A seriyaları, s. 103.; Toma Lüksemburqa qarşı, 2001, ərizə No. 38432/97, Qərar və qəraradlar toplusu, 2001-III.; Maronek Slovakiyaya qarşı, 2001, ərizə No. 32686/96, Qərar və qəraradlar toplusu, 2001-III.; Dixand və başqaları Avstriyaya qarşı, 2002, ərizə No. 28114/95, Qərar və qəraradlar toplusu, 1999-VI. və s.

Hətta ayrı-ayrı dövlətlərdə demokratik dövlət üçün zəruri olan məhdudiyyətlər barədə mövqelərə də rast gəlmək olur. Məsələn, Şri-Lanka Ali Məhkəməsinin sədrinin sözlərinə görə: “Fikir və söz azadlığı yalnız öz fikir və mülahizələrini ifadə etməklə məhdudlaşmayıb, həmçinin şəxsin nə eşitmək və nəyi oxumaq istəklərini də ehtiva edir. Ona görə də müasir demokratik dövlətdə müxtəlif ziddiyyətli məlumat mənbələrinin artmasının qarşısı alınmalıdır”.¹

Fikir və söz azadlığına dair məhdudiyyətlərin “demokratik toplumda zəruri” olub-olmadığı hər zaman yoxlanılmalıdır.

Söz və fikir azadlığına qoyulan məhdudiyyətlərdən danışarkən, *nifrət nitqi* ilə bağlı təcürbi və hüquqi problemlərə toxunmaq məqsədamüvafiq sayılır. Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin Təvsiyəsinin 97(20) verdiyi anlayışa görə: “Nifrət nitqi dedikdə, irqi nifrət, ksenofobiya, anti-semitizm və ya aqressiv millətçilik və etnosentrizmlə ifadə olunan dözümsüzlük, azlıqlara, miqrantlara və immiqrant mənşəli şəxslərə ayrı-seçkilik və düşmənçilik də daxil olmaqla, dözümsüzlüyə əsaslanan nifrətin digər formalarını yayan, təhrik edən, təşviq edən və ya əsaslandırان ifadənin bütün formaları başa düşülür”.²

Beynəlxalq hüquq normalarını rəhbər tutan Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi də nifrət nitqinə qarşı çıxır. Belə ki, həm Konstitusiyanın 47-ci maddəsi irqi, milli, dini, sosial və hər hansı digər meyara əsaslanan ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqat və təbliğatı qadağan edir, həm də 57-ci maddənin tənqid hüququnu nəzərdə tutan bəndində təhqir və böhtanın tənqid sayılmaması imperativ formada müəyyən edilir. Eyni zamanda, konkret sahəvi normalarda da nifrət nitqinin yolverilməzliyi əks olunmuşdur. Məsələn, “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qorunan sirləri yaymaq, mövcud konstitusiyalı dövlət quruluşunu zorakılıqla çevirmək, dövlətin bütövlüyünə qəsd etmək, müharibəni, zorakılığı və qəddarlığı, milli, irqi, sosial ədaləti, yaxud dözülməzliyi təbliğ etmək, mötəbər mənbə adı altında vətəndaşların şərəf və ləyaqətini alçaldan şayiələr, yalan və qərəzli yazılar, pornoqrafik materiallar çap etdirmək, böhtan atmaq, yaxud digər qanunazidd əməllər törətmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə olunması kütləvi informasiya azadlığından sui-istifadə kimi qiymətləndirilir və bunlara yol verilmir.

Nifrət nitqinin bütün dünyada pislənməsinə baxmayaraq, hələ də bu problemin qarşısı alınmamışdır. Hətta insan hüquq və azadlıqlarını pozan belə çıxışların geniş vüsət alması “nifrət cinayətləri” anlayışının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. ATƏT-in bu cinayətlərlə bağlı mövqeyinə görə, nifrət cinayətləri – zərərçəkənin, mülkün və ya törədilən cinayətin məqsədinin, həqiqi və ya hiss edilən irqi, milli və ya etnik kök, dil, rəng, din, cinsiyyət, yaş, zehni, yaxud fiziki qüsurlu olmaq, cinsi meyl və ya başqa buna bənzər amillərə əsaslanan xüsusiyyətlərə malik qrupla həqiqi və ya

¹ Sandra Coliver. The article 19 - Freedom of expression Handbook: International and Comparative Law, Standards and Procedures. August 1993, p. 56.

² Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on “hate speech”. / Adopted on 30 October 1997 by Committee of Ministers of Council of Europe. https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/

o şəkildə qəbul edilən əlaqəni, bağlı olmağı, aid olmağı, dəstəyi və ya üzv olması səbəbi ilə seçildiyi, insanlara və ya mala qarşı cinayətləri də əhatə edəcək şəkildə törədilən bütün cinayətlərdir.¹ Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə əsasən deyə bilərik ki, müxtəlif cinayətlər üzrə ayrı-seçkiliyin tərkib elementi kimi müəyyən edilməsi ilə (məsələn, irqi ayrı-seçkilik, yəni aparteid – maddə 111, bərabərlik hüququnu pozma – maddə 154 və s.), eləcə də cinayətin ayrı-seçkilik zəminində törədilməsinin ağırlaşdırıcı hal kimi nəzərdə tutulması ilə (maddə 61) nifrət cinayətləri birbaşa qadağan olunmuşdur. Bu cür qadağanedici normaların əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında müəyyən edilmiş rəhbər müddəalar dayanır.

Göründüyü kimi, ayrı-seçkilik zəminində törədilən əməlləri əhatə edən nifrət cinayətləri yalnız söz və fikir azadlığının realizəsi ilə bağlı olmayıb, daha geniş xarakter daşıyır. Ona görə də cari fəsil çərçivəsində bu cinayətlərə ətraflı şəkildə deyil, fikir və söz azadlığının şərh kontekstində yanaşmaq daha düzgün olardı. Belə ki, sırf fikir və söz azadlığının realizə olunması ilə törədilən cinayətləri şərti olaraq iki qrupda ayırmaq olar:

1. *Kütləvi informasiya vasitələrindən cinayətin törədilməsi vasitəsi kimi istifadə olunan, müxtəlif obyektə – ictimai münasibətlərə qəsd edən cinayətlər.* Məsələn, təcavüzkar müharibəni başlamağa açıq çağırışlar (Cinayət Məcəlləsinin 101-ci maddəsi) sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərə, milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması isə (Cinayət Məcəlləsinin 283-cü maddəsi) dövlətin konstitusiya quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlərə daxildir. Lakin hər iki cinayətin törədilməsində kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə olunarsa, daha ağır cəza tətbiq edilir. Təbii ki, kütləvi informasiya vasitəsindən istifadə edilməklə, bu cinayətlərin törədilməsi fikir və söz azadlığının qeyri-qanuni formada realizəsi deməkdir.

2. *Hər bir halda kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə edilməklə törədilən şərəf və ləyaqətə qəsd edən cinayətlər.* Bu cinayətlər fikir və söz azadlığının həm şifahi, həm də yazılı formada həyata keçirilməsi zamanı icra edilə bilər. Məsələn, təhqir (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 148-ci maddəsi), böhtan (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 147-ci maddəsi) və Azərbaycan dövlətinin başçısının – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şərəf və ləyaqətini ləkələmə və ya alçaltma (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 323-cü maddəsi) cinayətləri.

Son dövrlərdə fikir və söz azadlığının normal şərtlər altında həyata keçirilməsi məqsədilə həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə bir sıra tədbirlər icra olunur. Belə ki, 47 ölkəni birləşdirən Avropa Şurası tərəfindən Gənclər Sektorunda 2012-2017-ci illər üzrə prioritet təşəbbüs kimi “*No Hate Speech Movement*” – “*Nifrət Nitqinə Yox Hərəkəti*” kampaniyası reallaşdırılmağa başlanmışdır. Bu kampaniya bərabərliyi, ləyaqəti, insan hüquqlarını, müxtəlifliyi müdafiə edir və dəstəkləyir. Kampaniyanın məqsədi gəncləri və gənclər təşkilatlarını bu cür insan haqları pozuntularını üzə çıxarmaq və belə hallara qarşı çıxış etmək üçün zəruri bacarıqlarla təmin etməklə, irqçilik və ayrı-seçkilik məzmunlu nifrət nitqinin onlayn ifadəsinə qarşı mübarizə aparmaqdır.

¹ Hate crime Laws: A Practical Guide. Warsaw, 2009, 68 p.; Preventing and responding to hate crimes: A resource guide for NGOs in the OSCE region. Warsaw, 2009 76 p.

Azərbaycanı Avropa Gənclər Forumunda tam hüquqlu üzv olaraq təmsil edən, Avropa Şurasının Gənclər üzrə Məşvərət Şurasının üzvü seçilmiş Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatları Milli Şurası bu kampaniyanın Azərbaycan üzrə milli əlaqələndiricisi olaraq, 2013-cü ilin may ayından etibarən “Nifrət Nitqinə Yox Hərəkəti”na qoşulmuş və bu çərçivədə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Bunlar sırasına Beynəlxalq Gənclər Gününə həsr edilən Gənclər Həftəsi, “Nifrət Nitqinə Yox Hərəkəti” fotosərgisi, Qəbələ rayonunda “Nifrət Nitqinə Yox Hərəkəti” Beynəlxalq Gənclər Forumu, “Nifrət Nitqinə Yox Hərəkəti” adlı beynəlxalq forumu, “Qərbdən – Şərqə Nifrət Nitqinə Yox” regional forumu və bir sıra müxtəlif tədbirlər aiddir.¹

9.6. Müraciət hüququnun realizəsində informasiya-hüquqi aspektlər

Müraciət hüququ və müraciət hüququnun subyektləri. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 57-ci maddəsində müraciət hüququ əsas insan hüquq və azadlıqları sırasına əks olunmuşdur. Bu hüququn həyata keçirilməsi zamanı müəyyən informasiyanın ötürülməsi və ya əldə olunması mövcud olduğu üçün müraciət hüququnun informasiya-hüquqi aspektləri barədə şərh vermək məqsədmüvafiq sayılır. Lakin burada bir məqamı qeyd etməliyik. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4.2.3.-cü maddəsinə müvafiq olaraq, həmin Qanun “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənən təklif, ərizə və şikayətlərə şamil edilmir. Belə bir sual ortaya çıxır: Adı çəkilən norma müraciətin məzmununa daxil olan informasiyanın məlumat azadlığına aid edilməməsi deməkdirmi? Müraciət hüququnun realizəsi zamanı şəxs informasiya proseslərində iştirak etmiş olurmu, yoxsa yalnız öz konstitusion hüququnu həyata keçirir? Müraciət hüququ məlumat azadlığının realizəsində təminədiçi rolə malikdirmi? – Bütün bu kimi sualları cavablandırmaq məqsədilə müraciət hüququnun informasiya-hüquqi aspektlərinə nəzər salmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 57-ci maddəsində deyilir:

“I. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, habelə fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ vardır. Hərbi qulluqçılar bu hüquqdan yalnız fərdi qaydada istifadə edə bilərlər. Hər bir müraciətə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətlərdə yazılı cavab verilməlidir.

II. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların fəaliyyətini və ya işini tənqid etmək hüququ vardır. Tənqiddə görə təqib qadağandır. Təhqir və böhtan tənqid sayıla bilməz”.

Bu maddənin əsasında qəbul edilmiş “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” 30 sentyabr 2015-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının müraciət etmək hüququnun həyata keçirilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir, vəzifəli şəxslərin müraciətlərə baxması qaydasını müəyyən edir. Həmin

¹ “Nifrət nitqinə yox hərəkəti”. Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatları Milli Şurasının rəsmi saytı. http://www.nayora.az/youth_partnership,64/lang,az/

Qanun və 57-ci maddənin qarşılıqlı təhlili əsasında müraciət hüququ ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirmək olar. Hər iki hüquqi mənbəyə görə, müraciət hüququnun subyektləri qismində Azərbaycan Respublikası vətəndaşları çıxış edir. Qanunda müraciət hüququnu reallaşdıran vətəndaş **“müraciət edən şəxs”** kimi adlandırılır: “Müraciət edən şəxs – fiziki və ya hüquqi şəxsdir” (maddə 3.0.1). Sual yaranır: Əgər müraciət hüququ yalnız vətəndaşlara aid olan bir hüquqdursa, niyə Qanunda ümumi anlayış verilmiş və vətəndaş deyil, fiziki və hüquqi şəxs nəzərdə tutulmuşdur? – Çünki Konstitusion normalar ümumi səciyyə daşıyır. Onlar ayrı-ayrı münasibətləri tənzimləyən qanunlarla konkretləşdirilir. Eyni qayda müraciət hüququ ilə bağlı məsələlərə də şamil edilə bilər. “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5.9-cu maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, bu Qanunun müddəaları əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və xarici hüquqi şəxslərin müraciətlərinə də şamil edilir.

Bundan əlavə, müraciət edən şəxslərlə bağlı digər qaydalar da müəyyən edilmişdir:

- “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun müddəaları vətəndaşların məhkəmə icraatı və ya inzibati icraat çərçivəsində etdikləri müraciətlərə şamil edilmir;

- Hərbi qulluqçuların xidmətlə əlaqədar bilavasitə rəislərinə və ya böyük rəislərinə müraciət etmə və onlara baxılması qaydası Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi və İntizam Nizamnaməsi ilə tənzimlənir;

- Referendumun və seçkilərin bilavasitə təşkili və keçirilməsi ilə əlaqədar müraciətlərin edilməsi və onlara baxılması qaydası Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi ilə tənzimlənir;

- Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinə (ombudsmana) insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərin verilməsi və bu şikayətlərə baxılması qaydası “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu ilə tənzimlənir;

- İnformasiya əldə edilməsi üçün sorğunun verilməsi və informasiya əldə edilməsi haqqında sorğuya baxılması qaydası “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir;

- Məişət zorakılığı barədə şikayətdə cinayət tərkibinin əlamətləri olmadıqda şikayətlərə baxılması qaydası “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir (maddə 5).

Müraciət hüququnun digər subyektı qismində isə **müraciətə baxan subyektlər** çıxış edirlər. Müraciətə baxan subyekt – fiziki və hüquqi şəxslərin müraciətlərinə baxmaq və qərar qəbul etmək səlahiyyəti olan dövlət və bələdiyyə orqanları, dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan və ya paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə və ya bələdiyyəyə məxsus olan hüquqi şəxslər və büdcə təşkilatlarıdır (maddə 3.0.6).

Müraciət hüququnun obyektləri və onların növləri. (BAX: Cədvəl 9.6)
Müraciət hüququnun obyektini yazılı və ya şifahi formada verilmiş müraciətlər təşkil edir. Qanuna görə, **müraciət** – müraciətə baxan subyektə və ya onun vəzifəli şəxsinə şəxsən və ya nümayəndə vasitəsilə yazılı (o cümlədən elektron) formada göndərilən (təqdim edilən) və ya şifahi formada edilən fərdi və ya kollektiv təklif, ərizə, şikayətdir. Deməli, qanunverici müraciətin üç növünü fərqləndirir:

1. Təklif – qanunların və digər normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi, dövlət və bələdiyyə orqanlarının və digər müraciətə baxan subyektlərin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, elm, təhsil, mədəniyyət, hüquq, sosial-iqtisadi, yaradıcılıq və başqa sahələrlə bağlı məsələlərin həlli barədə edilən müraciətdir. Məsələn, elm sahəsində tədqiqat aparan hər hansı bir müəllifin qanunvericilikdə olan boşluq və ziddiyyətlərlə bağlı qanunverici orqana təqdim etdiyi təklif.

2. Ərizə – hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi ilə bağlı tələbləri nəzərdə tutan müraciətdir. Məsələn, sosial müavinət almaq məqsədilə müvafiq orqanlara edilən müraciət.

3. Şikayət – pozulmuş hüquq və azadlıqların bərpası və müdafiəsi ilə bağlı tələbləri nəzərdə tutan müraciətdir. Məsələn, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının hər hansı bir hərəkətindən yuxarı orqana verilən şikayət.

Müraciətlər formasına görə yazılı və şifahi olur. Yazılı müraciət – kağız üzərində və ya elektron¹ formada tərtib edilmiş müraciətdirsə, şifahi müraciət – vətəndaşların fərdi və kollektiv qəbulu zamanı və ya müraciətə baxan subyektin nümayəndəsinin iştirakı ilə canlı yayımlanan teleradio proqramları zamanı, habelə telefon müraciət xidməti vasitəsilə edilən müraciətdir.

Subyektinə görə isə müraciətlər fərdi və kollektiv müraciətlərə bölünür. Fərdi müraciət – bir subyekt tərəfindən verilir. Kollektiv müraciətlərə – isə eyni məsələyə dair iki və daha çox şəxsin birgə müraciəti, yaxud ictimai iştirakçılığın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan müraciətlər daxildir. Həm Konstitusiyaya, həm də “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu fərdi və ya kollektiv şəkildə müraciət etmək hüququnu təsbit edir. Lakin burada bir istisna hal vardır ki, hərbi qulluqçuların kollektiv qaydada müraciətlərdə iştirakına yol verilmir.

Məzmununa görə müraciət edən subyektin bəlli olduğu və anonim müraciətlər fərqləndirilir. Birinci halda müraciət qanunda nəzərdə tutulmuş tələblərə cavab verirsə, müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə baxılır və təmin edilir. Belə ki, Qanunun 6.3-cü maddəsinə uyğun olaraq, aşağıdakılar müraciətin subyekti barədə məlumatları ehtiva edir və yazılı müraciətdə öz əksini tapmalıdır: müraciətə baxan subyektin adı və ya onun vəzifəli şəxsinin adı, soyadı, vəzifəsi (vəzifəli şəxsin elektron ünvanına göndərilən müraciətlər istisna olmaqla); müraciət edən fiziki şəxsin adı, atasının adı, soyadı və ünvanı (yaxud işlədiyi yer), hüquqi şəxsin adı və hüquqi ünvanı; müraciət nümayəndə vasitəsilə təqdim edildikdə, nümayəndənin adı, soyadı, atasının adı və ünvanı.

Anonim müraciət isə – müraciətə baxan subyektə və ya onun vəzifəli şəxsinə vətəndaşın soyadı, adı, atasının adı, ünvanı, şəxsi və ya elektron imzası (hüquqi şəxslərə münasibətdə hüquqi şəxsin adı və hüquqi ünvanı, onun rəhbərinin imzası) olmadan yazılı formada göndərilən müraciətdir. Müraciət hüquqi şəxslərin firma rekvizitləri olan blankda göndərildiyi, yaxud fiziki şəxsin əlaqə məlumatlarından ən azı birinin göstərildiyi hallar istisna olmaqla, yuxarıda qeyd olunan 6.3-cü maddənin tələblərinə cavab vermədikdə anonim sayılır. Anonim müraciətlər müraciətə baxan subyektlər və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən qəbul edilmir və onlara baxılmır (maddə 6).

¹ **Elektron müraciət** – müraciətə baxan subyektin və ya onun vəzifəli şəxsinin elektron ünvanına göndərilən və ya rəsmi internet saytı vasitəsilə daxil edilən müraciətə deyilir.

Verilmə ardıcılığına görə müraciətlər ilkin və təkrar müraciətlərə ayrılır. İlkin müraciət – konkret məsələ üzrə ilk dəfə verilən təklif, ərizə və ya şikayətdir. Təkrar müraciət isə – eyni şəxsin eyni məsələ ilə bağlı eyni müraciətə baxan subyektə və ya onun vəzifəli şəxsinə göndərdiyi növbəti müraciətə deyilir.

Müraciətlərin verilməsi və onlara baxılma qaydası. “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə əsasən, müraciətlərin verilməsi və onlara baxılması qanunla müəyyən olunmuş prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

– *Vətəndaşların müraciət hüququnun sərbəst və könüllü həyata keçirməsinə şərait yaradılması.* Qanuna görə, vətəndaşlar müraciət etmək hüququnu sərbəst və könüllü həyata keçirirlər (maddə 1.1). Bu o deməkdir ki, heç kəs fərdi və ya kollektiv müraciətin verilməsinə məcbur edilə bilməz.

– *Qanunçuluq.* Bütün hüquq sahələri üçün ümumi prinsip olan qanunçuluq vətəndaşların müraciətlərinə baxılması zamanı da rəhbər tutulur. Məhz ona görə də müraciətə baxan subyekt müraciətə baxılması və təmin olunması məsələlərini qanunla müəyyən olunmuş qaydada və müddətlərdə həyata keçirir. Həmçinin müraciətin məzmununa dair tələblər də qanunvericilik qaydasında tənzimlənir.

– *Müraciətlərə dair tələblərin vahidliyi.* Qanunverici müraciətə dair bir sıra tələblər irəli sürmüşdür ki, bunlar bütün yazılı müraciətlərə şamil edilir. Qoyulan tələbləri şərti olaraq ümumi və xüsusi tələblərə ayıra bilərik. Ümumi tələblər bütün hallarda yazılı müraciətlər üçün nəzərdə tutulur. Belə ki, 6-cı maddəyə görə, yazılı müraciətlər şəxsən və ya nümayəndə vasitəsilə təqdim edilə bilər. Müraciətin mətni oxunaqlı olmalı, müraciətdə edilən təklif və ya tələb aydın ifadə edilməlidir. Müraciətin mətnində təhqir və böhtana yol verilməməlidir. Bu, ümumi şəkildə bütün müraciətlər üçün müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda, müraciətin anonimliyinə yol verilməməsi və məzmununda şəxs haqqında məlumatları əks etdirməsi (yuxarıda qeyd olunmuş 6.3-cü maddə) də ümumi tələb kimi irəli sürülür. Xüsusi tələblər isə müraciətin təqdim olunma formasından asılı olaraq müəyyən edilir. Əgər yazılı müraciət kağız formasında təqdim olunursa, onu fiziki şəxs və ya hüquqi şəxsin rəhbəri, yaxud onların səlahiyyətli nümayəndəsi imzalamalı və tarix qoymalıdır (maddə 6.5). Yazılı müraciət nümayəndə vasitəsilə təqdim edildikdə, müraciətə nümayəndənin səlahiyyətlərini təsdiqləyən sənədin surəti əlavə olunmalıdır (maddə 6.6). Əgər müraciət elektron formada göndərilirsə, elektron imza ilə təsdiq olunmalıdır. Elektron müraciət həmin müraciətə baxan subyektin və ya onun vəzifəli şəxsinin elektron ünvanına göndərilir və ya onun rəsmi internet saytına daxil edilir. Müraciətə baxan subyektin rəsmi internet saytına daxil edilən müraciətdə vətəndaşın elektron və ya poçt ünvanı göstərməlidir (maddə 6.7-6.8).

– *Fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin qorunması.* Bu prinsipin təminatı məqsədilə qanunverici bir tərəfdən müraciət edən şəxs üçün bir sıra hüquqlar müəyyənləşdirir, digər tərəfdən isə başqa şəxslərin hüquqlarının qorunması üçün qadağa və məhdudiyyətlər nəzərdə tutur. Məsələn, müraciət hüququnun sərbəst və könüllü həyata keçirilməsi (maddə 1.2), eləcə də müraciətlərə baxılması zamanı vətəndaşın hüquqları (maddə 14) ilə bərabər, vətəndaşın öz müraciət hüququnu

həyata keçirməsi zamanı digər şəxslərin hüquqlarını və azadlıqlarını pozmaması vəzifəsi (maddə 1.2), təhqir və böhtana yol verilməməsi kimi öhdəliklər müəyyən olunmuşdur.

– **Müraciətlərə baxılmasında ayrı-seçkiliyə və süründürməçiliyə yol verilməməsi.** Qanunun 1.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, irqinə, milliyyətinə, dininə, dilinə, cinsinə, mənşəyinə, əmlak vəziyyətinə, qulluq mövqeyinə, əqidəsinə, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətinə görə şəxsin müraciət etmək hüququnu məhdudlaşdırmaq qadağandır. Eyni zamanda, müraciətə baxan subyektlər üçün bir çox vəzifələr müəyyən edilmişdir ki, bu da ayrı-seçkiliyə və süründürməçiliyə yol verilməməsi prinsipinin təminatına yönəlmişdir. Müraciətə baxan subyektlər və onların vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilən və təminat verilən qaydada vətəndaşların yazılı və şifahi formada təkliflər vermək, ərizə ilə müraciət etmək, vəzifəli şəxslərin qanunazidd hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət etmək hüquqlarının sərbəst həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılmasını təmin etməlidirlər (maddə 12.1); Müraciətə baxan subyektlər və onların vəzifəli şəxsləri Qanunla müəyyən edilmiş qaydada verilən yazılı müraciətləri mütləq qəbul etməli, qeydiyyatda almalı və onlara baxılmasını təmin etməlidirlər. Qanunun tələblərinə uyğun olaraq verilən müraciəti qəbul etməkdən imtina qadağandır (maddə 7.1); Vətəndaşlar əvvəlcədən məlumat verilən günlərdə və saatlarda qəbul edilməlidirlər. Vətəndaşın müraciəti ilə əlaqədar təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi tələb edildikdə, müraciətə baxan subyektin rəhbəri və ya digər vəzifəli şəxsləri onları dərhal qəbul etməlidirlər (maddə 11.3); Dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların fəaliyyətinin və ya işinin tənqid edilməsi ilə bağlı, yaxud vətəndaşın və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının bərpası və müdafiəsi məqsədilə edilən müraciətə görə vətəndaşı təqib etmək qadağandır (maddə 12.4) və s.

Qanunvericiliklə müddətlərin müəyyən olunması da süründürməçiliyin qarşısının alınması məqsədini daşıyır. Bir tərəfdən 12-ci maddədə müraciətə obyektiv, hərtərəfli və vaxtında baxılmasını təmin edilməsi müraciətə baxan subyektlər üçün vəzifə kimi nəzərdə tutulur, digər tərəfdən isə ayrı-ayrı maddələrdə müraciətlərə baxılması zamanı müddətlərin imperativ qaydada göstərilməsi məhz həmin məqsədə nail olmağa xidmət edir.

– **Müraciətə baxan subyektlərin və onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi.** Bu prinsipin qanunvericilikdə əks olunması respublikamızda açıq hökumətin bərqərar edilməsi ilə əlaqədardır və şəffaflığın təminatı müraciət hüququna malik subyektlərin bir çox informasiya hüquqlarının reallaşdırılmasında özünü büruzə verir. Belə ki, 14-cü maddəyə görə, müraciət edən subyektin informasiyanın əldə olunması ilə bağlı aşağıdakı hüquqları vardır: ictimai informasiya və fərdi məlumatların əldə edilməsi məqsədilə sorğu vermək; müraciətin baxılmasına dair sənədlərin və materialların digər şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafələrinə toxunmaması və ya qanunla dövlət sirri təşkil edən məlumatlara və ya qanunla qorunan digər məlumatlara aid edilməməsi şərti ilə həmin sənəd və materiallarla tanış olmaq; müraciətin qeydiyyat nömrəsi və daxilolma tarixi barədə, müraciət aidliyyəti üzrə göndərildikdə həmin məktubun qeydiyyat nömrəsi və göndərilmə tarixi barədə məlumat

almaq; müraciətə baxılması barədə yazılı cavab və ya müraciətin aidiyyəti üzrə göndərilməsinə dair məlumat almaq. Bundan əlavə, subyektin müraciətin məzmununda vətəndaşın ailə və şəxsi həyatına aid sirr olan, habelə peşə və ya kommersiya sirri olan sənədlərin və ya məlumatların məxfiliyinin təmin olunmasını tələb etmək hüququ nəzərdə tutulmuşdur.

– *Vətəndaşların müraciət etmək hüququ ilə dövlət maraqlarının uzlaşdırılması.*

Bu prinsip həm beynəlxalq normalarda, həm də dövlətdaxili hüquqda öz əksini tapmış hüquq və azadlıqların qanuni əsaslarla məhdudlaşdırılmasının mümkünliyündən irəli gəlir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinə əsasən, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənəsib olmalıdır. Eyni zamanda, “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda deyilir ki, vətəndaşın müraciətində göstərilən məsələlər “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq dövlət sirri təşkil edən məlumatlara və ya qanunla qorunan digər məlumatlara aid edildikdə, müraciətin bu səbəbdən mahiyyəti üzrə cavablandırılmasının mümkünlüyü barədə müraciət edənə məlumat verilir (maddə 7.12). Qeyd olunan normalar müraciət hüququ ilə dövlət maraqlarının uzlaşdırılmasına təminat verir.

Yuxarıda sadalanan prinsiplər nəzərə alınmaqla, təqdim olunan müraciətlərə baxılır və təmin edilir. Müraciətin formasından asılı olaraq ona baxılması qaydasında fərqli cəhətlər müəyyən edilmişdir.

Yazılı müraciətlərə baxılması qaydası. Yazılı müraciətlərə baxılması zamanı ilk növbədə, onların qeydiyyatı aparılır. Qanuna görə, vətəndaşların müraciətləri ilə bağlı kargüzərlik müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin) müəyyən etdiyi qaydada aparılır və müraciətə baxan subyektin rəhbəri tərəfindən təmin edilir (maddə 7.2). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyun 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət və bələdiyyə orqanlarında, dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan və ya paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə və ya bələdiyyəyə məxsus olan hüquqi şəxslərdə və büdcə təşkilatlarında vətəndaşların müraciətləri ilə bağlı kargüzərliyin aparılması qaydası” vətəndaşların müraciətlərinin qeydiyyat məsələlərini tənzimləyir. Hər bir halda, vətəndaşın müraciətinə onun daxil olma tarixi və qeydiyyat nömrəsi qoyulur. Müraciət edən şəxsin tələbi ilə ona müraciətin qeydiyyat nömrəsi, tarixi və onun icraçısına dair məlumat bildirilir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yazılı müraciətlər kağız və elektron formada təqdim olunur. Bu formadan asılı olmayaraq, müraciətlərin qəbulu, qeydiyyatı və cavablandırılmasının kağız formasında ya elektron formada icrası müraciətə baxan subyekt tərəfindən müəyyən edilə bilər. Bu o deməkdir ki, həmin subyekt müraciətlərin qəbul edilməsi və cavablandırılması işini habelə elektron formada həyata keçirmək hüququna malikdir (maddə 7.3).

Bir qayda olaraq, elektron müraciətlərə müraciətə baxan subyektlər və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən müraciət edənin göstərdiyi elektron ünvan vasitəsilə elektron qaydada və ya müraciət edənin xahişi ilə poçt ünvanı vasitəsilə yazılı cavab verilməklə baxılır. Elektron müraciətdə müraciət edənin elektron ünvanı göstərilmədikdə, müraciətə poçt vasitəsilə yazılı cavab verilir.

Son dövrlərdə ölkə ərazisində elektron hökumət quruculuğu işlərinin uğurla həyata keçirilməsi müraciət hüququnun əksər hallarda elektron qaydada realizə olunmasına geniş imkanlar açmışdır. Elektron Azərbaycanın qurulmasına dair dövlət proqramlarında bütün dövlət orqanlarının rəsmi internet səhifələrində elektron müraciət altbölmələrinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur və buna müvafiq olaraq hal-hazırda bu iş demək olar ki, başa çatdırılmışdır. Bundan əlavə, Elektron Hökumət Portalında qeydiyyatdan keçən hər bir vətəndaş ayrı-ayrı dövlət orqanlarına müraciət hüququnu bu portal vasitəsilə asanlıqla reallaşdırma bilər. Hətta elektron müraciətlərin verilməsi işini asanlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif istiqamətdə yeni layihələr tətbiq olunur. Məsələn, “Ünvanlı dövlət sosial yardımı sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 23 fevral 2015-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanına əsasən, ünvanlı dövlət sosial yardımı üzrə Vahid Elektron Müraciət və Təyinat Alt Sistemi (VEMTAS) yaradılmışdır. Burada əsas məqsəd şəffaflığın təmin olunmasından ibarətdir. Belə ki, ünvanlı sosial yardımın alınması üçün artıq vətəndaşın özünün sənəd toplamasına gərək qalmır. Əlaqəli dövlət orqanlarının məlumatları elektron informasiya sistemlərinə daxil etməsi ilə artıq şəxslər haqqında informasiya həmin sistemlərdə toplanır.¹ Şəxs isə yalnız Elektron Hökumət Portalı vasitəsilə özünə lazım olan informasiyaya çıxış əldə edərək, ünvanlı sosial yardım üçün müraciət edir.

Bununla yanaşı, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların müraciət hüququnun təmin edilməsi məqsədilə elektron xidmətlərin tətbiq olunmasını misal göstərmək olar (“Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların müraciətlərinin qəbulu üzrə inzibati rəqlament” – 7 dekabr 2015-ci il).²

Qanunvericilik vətəndaşların müraciətlərinə baxılması üçün konkret müddətlər müəyyənləşdirir. Bir qayda olaraq, vətəndaşların müraciətlərinə ən gec 15 iş günü, əlavə öyrənilmə və yoxlanılma tələb edən müraciətlərə isə ən gec 30 iş günü müddətində baxılır (maddə 10.1). Lakin bəzi istisna qaydalar vardır:

– Əgər məlumatın verilməsi barədə müraciətə yuxarıda göstərilən müddətlərdə baxılması nəticəsində lazım olan məlumat öz əhəmiyyətini itirə bilərsə, həmin müraciətə dərhal, bu mümkün olmadıqda, müraciətin daxil olduğu andan 24 saat keçənədək baxılmalıdır (maddə 10.4);

– Hərbi qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin müraciətlərinə daxil olduğu gündən etibarən ən gec 15 iş günü ərzində baxılır (maddə 10.3);

– Korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalar barədə müraciət daxil olduqda dövlət orqanının rəhbəri müraciət üzrə xidməti araşdırma təyin edir. Xidməti araşdırmanı müvafiq dövlət orqanında daxili nəzarət xidməti aparır. Xidməti araşdırma 20 iş günü müddətində başa çatdırılmalı və nəticəsi barədə məlumat dövlət orqanının rəhbərinə təqdim olunmalıdır. Əlavə materialların və məlumatların əldə edilməsi tələb olunduqda dövlət orqanı rəhbərinin bu müddəti 10 iş günü uzatmaq hüququ vardır. Dövlət orqanları istisna olmaqla, digər müraciətə baxan subyektlərdə korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalar barədə müraciətlərə 20 iş günü müddətində baxılır (maddə 9).

¹ Vahid Elektron Müraciət və Təyinat Alt Sistemi ilə bağlı ümumi və hesabat xarakterli məlumat. <https://www.e-gov.az/az/news/read/406>

² <http://www.diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=484> və ya <https://www.e-gov.az/az/services/read/3105/0>

Müraciətə baxılma müddətinin axımı müraciətin müraciətə baxan subyektə daxil olduğu gündən başlanır (maddə 10.5). Bu, həmin müraciətin subyektin kargüzarlıq xidmətində qeydə alınması ilə müəyyən edilir, yəni müddətin axını kargüzarlıq xidmətində qeydə alındığı gündən hesablanır (“Dövlət və bələdiyyə orqanlarında, dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan və ya paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə və ya bələdiyyəyə məxsus olan hüquqi şəxslərdə və büdcə təşkilatlarında vətəndaşların müraciətləri ilə bağlı kargüzarlığın aparılması Qaydası” – maddə 3.2).

Beləliklə, yuxarıda göstərilən müddətlərdə müraciətlərə baxılır və müəyyən qərar qəbul edilir. Müraciətə baxan subyektlər və ya onların vəzifəli şəxsləri müraciətdə irəli sürülən məsələlərin həlli onların səlahiyyətinə aid olmadıqda, müraciəti 3 iş günündən gec olmayaraq aidiyyəti üzrə göndərir və müraciət edənə bu barədə məlumat verirlər. Lakin bəzi hallarda müraciəti aidiyyəti üzrə göndərmək mümkün olmur ki, bu da Qanunda birbaşa göstərilmişdir: “Vətəndaşların müraciətlərini aidiyyəti üzrə baxılmaq üçün qanunazidd hərəkətindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilən müraciətə baxan subyektə və ya onun vəzifəli şəxslərinə göndərmək qadağandır” (maddə 7.13). Belə olan halda vətəndaşa qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəməyə müraciət etmək hüququ izah olunur.

Qanunun 7-ci maddəsinə müvafiq olaraq, müraciətdə göstərilən məsələ bir neçə müraciətə baxan subyektin səlahiyyətinə aid edildikdə isə müraciətin surəti 3 iş günündən gec olmayaraq həmin subyektlərə göndərilir. Müraciətə baxan subyekt və ya onun vəzifəli şəxsi müraciətdə göstərilən məsələnin həlli ilə əlaqədar əlavə məlumatların öyrənilməsi üçün aidiyyəti üzrə sorğu göndərdikdə həmin sorğuya 7 iş günündən gec olmayaraq cavab verilməlidir.

Qeyd olunan məsələlərin həllindən sonra müraciətə dövlət dilində cavab verilir. Əgər cavab məktubu xarici ölkə ərazisinə göndərilirsə, təşkilatın dövlət dilində yazılmış cavab məktubuna müraciətin daxil olduğu xarici dilə qeyri-rəsmi tərcüməsini də əlavə etmək hüququ vardır (“Dövlət və bələdiyyə orqanlarında, dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan və ya paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə və ya bələdiyyəyə məxsus olan hüquqi şəxslərdə və büdcə təşkilatlarında vətəndaşların müraciətləri ilə bağlı kargüzarlığın aparılması Qaydası” – maddə 3.4). Bununla da müraciət baxılmış hesab olunur. Çünki Qanuna görə, müraciətin baxılmış hesab edilməsi üçün əsas şərt müraciətə baxılaraq, müraciət edən şəxsə (və ya şəxslərə) əsaslandırılmış cavabın verilməsidir (maddə 7.5).

Müraciətə baxılması nəticəsində aşağıdakı qərarlardan biri çıxarılır:

– *Müraciət tam təmin olunur.* Əgər müraciətin cavablandırılması üçün heç bir məhdudiyyət yoxdursa, müraciətin tərtib olunmasında qanunla müəyyən edilmiş bütün qaydalara riayət edilmişdirsə, müraciət tam təmin olunur;

– *Müraciət qismən təmin olunur.* Hər hansı bir səbəb üzündən (məsələn, müraciətin dövlət sirrinə aid olan hissəsi və ya müraciətə baxan subyektinə səlahiyyətinə aid olmayan hissəsi və s. cavablandırılmır) müraciətə qismən cavab verilə bilər;

– *Müraciət rədd edilir.* Məsələn, qanunla müəyyən edilmiş imperativ qaydaya görə, anonim müraciətlər rədd edilir. Müraciət təmin edilmədikdə, bunun səbəbləri mütləq göstərilməli, müraciət edən şəxsə şikayət vermək qaydası izah edilməlidir.

– *Müraciət baxılmamış saxlanılır.* Qanunun 8-ci maddəsinə görə, müraciət aşağıdakı hallarda baxılmamış saxlanılır: müraciətin edilməsi və ona baxılması başqa

qanunvericilik aktları ilə tənzim olunarsa, yəni 5-ci maddəyə əsasən, “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun şamil edilmədiyi hallarda; müraciət qanunla müəyyən olunmuş tələblərə cavab vermədikdə; müraciətdə göstərilən məsələ ilə əlaqədar məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı olduqda; vətəndaşın təkrar müraciətlərinə bir il ərzində 3 dəfə mahiyyəti üzrə əsaslandırılmış cavab verildikdə və təkrar müraciətdə məsələnin həlli üçün yeni məlumatlar olmadıqda; müraciət təqdim olunmuş subyektin səlahiyyətinə aid olmadıqda və onun aidiyyəti üzrə göndərilməsi mümkün olmadıqda və ya müraciətdə olan məlumatlar onun həlli və ya aidiyyəti üzrə göndərilməsi üçün kifayət etmədikdə; müraciət etmiş şəxs “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 14.0.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, müraciətə baxılmasının dayandırılması barədə ərizə ilə müraciət etdikdə.

Sadalanan hallardan hər hansı biri olduqda, müraciətə baxan subyekt və ya onun vəzifəli şəxsi müraciət edən şəxsə səbəblər göstərilməklə müraciətin (anonim müraciət istisna olmaqla) baxılmamış saxlanması barədə beş iş günündən gec olmayaraq məlumat verir (maddə 8.2). Müraciətin baxılmamış saxlanmasına əsas verən hallar aradan qaldırıldıqda, müraciətə baxan subyekt ona baxılmanı təmin etməlidir (maddə 8.3).

Şifahi müraciətlərə baxılması qaydası. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şifahi müraciətlər üç formada təqdim olunur:

- vətəndaşların fərdi və kollektiv qəbulu zamanı;
- müraciətə baxan subyektin nümayəndəsinin iştirakı ilə canlı yayımlanan teleradio proqramları zamanı;
- telefon müraciət xidməti vasitəsilə.

Vətəndaşların fərdi və kollektiv qəbulu vətəndaşların qəbulu cədvəlinə uyğun olaraq, ayda bir dəfədən az olmamaqla təmin edilməlidir. Bunun üçün vətəndaş şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd və ya şəxsiyyətini müəyyən edən rəkvizitlər və ya elektron imza olduqda elektron xidmətlər vasitəsilə qəbula yazılır. Qəbula gəlmiş vətəndaş şəxsiyyətini təsdiq edən sənədi təqdim etməlidir. Vətəndaşları müraciətə baxan subyektlərin rəhbərləri və ya digər vəzifəli şəxsləri qəbul edirlər.

Vətəndaşın şifahi müraciəti ilə bağlı qəbula dair qeydiyyat-nəzarət vərəqəsində qeyd aparılır. Şifahi müraciətdəki məsələlərin həlli əlavə araşdırma aparılmasını tələb etmədikdə, vətəndaşın razılığı ilə müraciət qəbul zamanı şifahi qaydada cavablandırılır. Qəbul zamanı vətəndaşın müraciətini şifahi qaydada cavablandırmaq mümkün olmadıqda, müraciət yazılı şəkildə təqdim olunur. Vətəndaşın qəbulu zamanı onun müraciətində qaldırılan məsələnin digər müraciətə baxan subyektlərin və onların vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətinə aid olduğu aşkar edilərsə, müraciət edən şəxsə aidiyyəti üzrə müraciət etmə qaydası izah olunur. Müraciətə baxan subyektlərin rəhbərlərinin və digər vəzifəli şəxslərinin səyyar və videoqəbullar, o cümlədən onlayn konfranslar keçirmək hüququ vardır. Bu cür qəbul zamanı təqdim edilən müraciətlərin qəbul edilməsi, qeydiyyatı və ona baxılması vətəndaşların qəbulu üçün müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir (maddə 11).

Müraciətə baxan subyektin nümayəndəsinin iştirakı ilə canlı yayımlanan teleradio proqramları zamanı müraciətlərin verilməsi qaydası “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 15-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Həmin maddəyə görə, canlı yayımlanan teleradio proqramları vasitəsilə edilən şifahi müraciət üzrə əlavə araşdırma aparmadan izah verilməsi mümkün olduqda, müraciətə baxan

subyektin həmin proqramda iştirak edən nümayəndəsinin qeydiyyat aparmadan müraciəti canlı yayımda cavablandırmaq hüququ vardır. Müraciətin dərhal cavablandırılması mümkün olmadıqda isə müraciətin qəbul edilməsi, qeydiyyatı və ona baxılması qaydası yazılı müraciətlər üçün müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilir.

Telefon müraciət xidməti vasitəsilə şifahi müraciətlərin edilməsi, qəbulu, qeydiyyatı və cavablandırılması müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin) müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir (maddə 15.3). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Telefon müraciət xidməti vasitəsilə şifahi müraciətlərin edilməsi, qəbulu, qeydiyyatı və cavablandırılması Qaydası” telefon müraciət xidməti vasitəsilə edilən şifahi müraciətlərin qəbulu, qeydiyyatı və cavablandırılması ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Bu Qaydanın müddəaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 fevral 2015-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət orqanlarında çağrı mərkəzlərinin fəaliyyətinin təşkili Qaydaları” ilə əhatə olunmayan dövlət orqanlarına şamil edilir. Fikrimizcə, artıq birinci fəsilə çağrı mərkəzlərinə edilən müraciətlərlə məlumat azadlığının uzlaşdırılmasına dair sualı cavablandırmaq olar. Belə ki, “Telefon müraciət xidməti vasitəsilə şifahi müraciətlərin edilməsi, qəbulu, qeydiyyatı və cavablandırılması Qaydası”na əsasən, bu Qaydanın müddəaları dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan və ya paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə və ya bələdiyyəyə məxsus olan hüquqi şəxslərə və büdcə təşkilatlarına, həmçinin “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5.8-ci maddəsinə əsasən siyahısı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş ictimai əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərə, habelə normativ hüquqi aktlar və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə xidmət göstərən özəl hüquqi şəxslərə və fərdi sahibkarlara şamil edilir. Qeyd olunan subyektlər bilavasitə “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Qanunla müəyyənləşdirilmişdir. Beləliklə, bu Qayda yalnız müraciətlərə şamil edilir və burada məlumat azadlığının realizə formasından bəhs etmək məqsədmüvafiq deyil. Lakin “Dövlət orqanlarında çağrı mərkəzlərinin fəaliyyətinin təşkili Qaydaları”na görə isə Çağrı Mərkəzinin təyinatı təmsil etdiyi dövlət orqanının fəaliyyəti ilə bağlı (orqanın səlahiyyətlərinə dair) sualların (sorguların, o cümlədən elektron xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı müraciətlərin) birbaşa və ya araşdırıldıqdan sonra cavablandırılmasından, məlumatlandırma və məsləhət xidməti göstərilməsindən, şikayətlərin (məlumatların, təkliflərin) qəbulu və yönəldilməsindən ibarətdir. Deməli, qanunvericinin mövqeyindən çıxış etsək, edilən müraciətin məzmunundan asılı olaraq çağrı mərkəzlərinə daxil olan zənglər həm məlumat azadlığının, həm də müraciət hüququnun reallaşdırılması məqsədilə icra edilir. Lakin fikrimizcə, telefon vasitəsilə çağrı mərkəzlərinə müraciət olunması hər bir halda informasiya almaq məqsədi daşıyır və burada müraciət hüququnun realizəsindən deyil, informasiya sorgusunun verilməsindən danışmaq daha düzgündür.

9.7. Yaradıcılıq azadlığının informasiya-hüquqi tənzimlənməsi

Yaradıcılıq azadlığının beynəlxalq və milli hüquqi təsbiti. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin (1948) 27-ci maddəsinə görə: “Hər bir insan cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək, incəsənətdən zövq almaq, elmi tərəqqidə iştirak etmək və ondan bəhrələnmək hüququna malikdir. Hər bir insan, müəllifi olduğu elmi, ədəbi və bədii əsərlərin nəticəsi olan mənəvi və maddi mənafeələrini müdafiə etmək hüququna malikdir.”

Qeyd olunan maddə yaradıcılıq azadlığını tənzimləyən milli hüquq normalarının yaradılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 40-cı maddəsi mədəniyyət hüququnu – hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququnu təsbit edir, 51-ci maddə yaradıcılıq azadlığının rəhbər müddəalarını müəyyənləşdirir. Həmin maddədə deyilir:

“I. Hər kəsin yaradıcılıq azadlığı vardır.

II. Dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verir.”

Məhz bu normanın əsasında yaradıcılıq azadlığının realizəsini tənzimləyən bir çox qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Məsələ burasındadır ki, informasiya hüquq sahəsi yeni yarandığı, həmçinin yaradıcılıq nəticələri ilə bağlı münasibətlər mülki-hüquqi xarakterə də malik olduğu üçün həmin qanunvericilik aktlarının sahəvi bölgüsündə hələ dəyişiklik edilməmişdir. “Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik sahələrinin ümumhüquqi təsnifatı haqqında” 22 aprel 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarına görə, yaradıcılıq azadlığı ilə bağlı bir qrup münasibətlər (müəlliflik hüququ, əqli mülkiyyət, ixtiralar və istehsalatda istifadə olunan digər yaradıcılıq nəticələri (istehsalat sirlərinin qorunması), sənaye nümunələri, mal nişanları və xidmət nişanları, patent işi və s.) mülki qanunvericiliyə aid edilmişdir, digər qrup münasibətlər isə (incəsənətin və mədəniyyətin digər növləri, kitabxana fondu və kitabxana işi, kütləvi informasiya vasitələri və s.) mədəniyyət haqqında qanunvericiliyə daxil olunmuşdur. Həmin qanunvericilik aktlarının yaradıcılıq azadlığına dair müddəalarına nəzər salaq. **(BAX: Cədvəl 9.7)**

“Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. Ədəbi-bədii yaradıcılıq növlərini tənzim edən bu Qanun yaradıcılıq fəaliyyətinə aşağıdakı kimi anlayış verir: “Yaradıcılıq fəaliyyəti – mədəni sərvətlərin yaradılmasına yönəlmiş fəaliyyətdir” (maddə 1.0.24).

Qanun həm mədəni həyatda iştirak etmək hüququnu, həm də yaradıcılıq azadlığını nəzərdə tutur ki, bu hüquq və azadlıqlar bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında mədəni həyatda iştirak etmək hüququ dövlət tərəfindən təmin edilir. Hər kəs öz mədəniyyət kimliyini və ona uyğun həyat tərzini müəyyən etməkdə, yaradıcılıq fəaliyyətini seçməkdə, mədəni sərvətlərin yaradılmasında, mədəni nemətlərdən bərabər istifadə etməkdə tam sərbəstdir (maddə 7). Mədəni həyatda iştirakını şəxs öz yaradıcılıq fəaliyyəti ilə reallaşdırmış olur. Azərbaycan Respublikasında istənilən şəxs öz maraqlarına və bacarıqlarına uyğun peşəkar əsasda və azad yaradıcılıq (həvəskar) əsasında istənilən yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul

olmaq, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq özünün yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrini müəlliflik hüququ ilə qorumaq, mədəni sərvətləri nümayiş etdirmək, bu Qanunun tələbləri nəzərə alınmaqla, mülkiyyətində olan mədəni sərvətləri satmaq, bağışlamaq, habelə həmin məqsədlər üçün xarici ölkələrə aparmaq hüququna malikdir (maddə 9).

Göründüyü kimi, Qanun ədəbi-bədii yaradıcılıq fəaliyyətinin iki formasını fərqləndirir: peşəkar və həvəskar yaradıcılıq fəaliyyəti. Hər iki növ yaradıcılıq fəaliyyəti dövlət tərəfindən dəstəklənir (maddə 24).

Bundan başqa, Qanun mədəniyyət sahəsində məlumat azadlığını da tənzim edir. Belə ki, 17-ci maddəyə görə, “Məlumat azadlığı haqqında”, “İnformasiya, informasiya-laşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” və “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarının tələblərinə əməl olunmaqla, hər kəsin mədəniyyət sahəsində istədiyi məlumatı axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. Bu maddənin tələblərinə əməl olunmaqla, mədəniyyət sahəsində məlumat mübadiləsi kütləvi informasiya və digər yayım vasitələri ilə aparıla bilər.

“Elm haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bu Qanun elmi yaradıcılıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələləri tənzim edir. Qanunun 1-ci maddəsi bununla bağlı bir çox anlayışların məzmununu açır:

– *Elm* – hadisələrin və gerçəkliyin mahiyyəti haqqında obyektiv biliklərin və informasiyaların əldə edilməsi, toplanması, sistemləşdirilməsi, işlənməsi, yayılması və təbiiqindən ibarət olan insan fəaliyyəti sahəsidir (maddə 1.0.4);

– *Elmi fəaliyyət* – elmi biliklərin əldə edilməsinə, təbiiqinə və təbliğinə yönəlmiş elmi tədqiqat və yaradıcılıq prosesidir (maddə 1.0.9);

– *Elmi yaradıcılıq* – bilavasitə elmi tədqiqat, elmi-texniki, elmi-təcrübi və elmi innovasiya prosesidir (1.0.26).

Qanun elmi fəaliyyətin informasiya təminatını müəyyənləşdirir. 26-cı maddəyə uyğun olaraq, elmi fəaliyyətin subyektləri əldə olunması qanunla məhdudlaşdırılan informasiya istisna olmaqla, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, elmi və elmi-texniki informasiyalara sərbəst çıxış əldə etmək, informasiya mübadiləsini həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Dövlət:

– elmi informasiyanın toplanılmasını, təhlilini, saxlanılmasını və yayılmasını həyata keçirən informasiya mərkəzlərinin, fondların və sistemlərinin yaradılmasına, elmi fəaliyyət subyektlərinin elm, texnika və innovasiya sahəsində beynəlxalq informasiya fondları və mərkəzləri ilə əlaqəsinin qurulmasına, elmi nəticələrin çap olunmasına, nüfuzlu xarici elmi jurnallar, kitab və digər elmi-texniki materialların əldə edilməsinə şərait yaradır;

– elmi irsin toplanılması, saxlanılması, sistemləşdirilməsi və qorunması məqsədilə elmi arxivlərin müasir tələblərə uyğun maddi-texniki baza və infrastrukturunun yaradılmasını təmin edir və arxiv mənbələrindən, əldə olunması qanunla məhdudlaşdırılan informasiya qorunmaqla, istifadə olunmasına təminat verir.

Eyni zamanda, Qanunun 31-ci maddəsində elmi yaradıcılıqla bağlı elmi işçilərin hüquqları sırasında bir sıra informasiya xarakterli hüquqlar müəyyən edilir: “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, elmi nəticələr haqqında informasiya əldə etmək, əldə olunması qanunla məhdudlaşdırılan informasiya istisna olmaqla, elmi nəticələr haqqında ictimaiyyəti məlumatlandırmaq və s.

Bu cəhətdən, *“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu* da qeyd edilməlidir. Həm Konstitusiyada, həm də sahəvi qanunlarda ədəbi-bədii, elmi və digər yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrini müəlliflik hüququ ilə qorumaq hüququ yaradıcılıq azadlığının tərkib elementi kimi qeyd olunur. Ona görə də *“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda* müəlliflik hüququnun obyektləri ilə bağlı bütün normalar yaradıcılıq azadlığını tənzimləyir. Qanunun 5-ci maddəsində də deyilir ki, müəlliflik hüququ təyinatından, dəyərindən və məzmunundan, habelə ifadə formasından və üsulundan asılı olmayaraq yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan həm açıqlanmış, həm də açıqlanmamış, obyektiv formada mövcud olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə şamil edilir. Müəlliflik hüququnun yaranması və həyata keçirilməsi üçün əsərin qeydiyyata alınması, yaxud hər hansı başqa üsullarla rəsmiləşdirilməsi tələb olunmur.

Qanun yaradıcılıq məhsulu və ona bərabər olan informasiyaya dair hüquqları da müəyyənləşdirir ki, bura daxildir:

– Şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlar. Məsələn, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ); əsərdən öz adı ilə, təxəllüslə, yaxud adsız (anonim) istifadə etmək və ya bu cür istifadəyə icazə vermək hüququ (ad hüququ); əsərinin mənasının dəyişilməsinə, təhrif olunmasına və müəllifin şərəf və ləyaqətinə xələl gətirən hər hansı başqa hərəkətlərə qarşı çıxmaq hüququ (şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ); istifadədən götürmək də daxil olmaqla, əsərinin istənilən formada açıqlamaq və ya açıqlanmasına icazə vermək hüququ (açıqlama hüququ). Şəxsi hüquqlar bölünməz olub, əmlak hüquqlarından asılı olmayaraq, müəllifə məxsusdur və əmlak hüququnun başqasına verildiyi hallarda da müəllifdə qalır (maddə 14).

– Əmlak (iqtisadi) hüquqları. Məsələn, əsərin birbaşa və ya dolayı yolla surətini çıxarmaq (surətçıxarma hüququ); əsərin orijinalını və ya nüsxələrini satış, yaxud mülkiyyət hüququnun başqa cür verilməsi yolu ilə yaymaq (yaymaq hüququ); əsərin orijinalını və ya nüsxələrini kirayəyə vermək (kirayə hüququ); əsərin nüsxələrini (o cümlədən müəllifin, yaxud əsərə müstəsna müəlliflik hüquqlarının sahibinin razılığı əsasında istehsal edilmiş nüsxələri) yaymaq məqsədi ilə idxal etmək (idxal hüququ); əsəri kütləvi nümayiş etdirmək (kütləvi nümayiş hüququ) və s. Müəllifin əsərdən istifadənin hər növünə görə müəllif qonorarı almaq hüququ vardır (qonorar almaq hüququ) (maddə 15).

– İncəsənət əsəri ilə təmasda olmaq hüququ. Təsviri sənət əsərinin müəllifinin, habelə yazıçının və ya bəstəkarın mülkiyyətçidən və ya digər hüquq sahibindən öz əsərinin və ya əlyazmalarının surətini çıxarmaq ixtiyarının həyata keçirilməsinə imkan verilməsini tələb etmək hüququ vardır (təmasda olmaq hüququ) (maddə 16).

– İzləmə hüququ. Təsviri sənət əsərlərinin orijinallarının və ya yazıçı və bəstəkarın əlyazmalarının mülkiyyət hüququnun birinci dəfə başqa şəxsə keçməsindən sonra hər dəfə onların orijinallarının açıq (hərrac, təsviri sənət əsərləri qalereyası, bədii salon, mağaza vasitəsi ilə və s.) satışı zamanı müəllifin və ya onun vərəsələrinin, əgər sonrakı satış qiyməti əvvəlki satış qiymətindən 20% çox olarsa, satış qiymətinin 5%-ni almaq hüququ (izləmə hüququ) vardır.

Yaradıcılıq azadlığının azad şəkildə həyata keçirilməsinə dövlət tərəfindən təminat verilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında birbaşa nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də bu hüququn qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasının və ya pozulmasının qarşısının alınması tədbirləri dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı müəllifin hüquqlarının pozulması ilə bağlı “plagiat”¹ və “piratçılıq”² anlayışlarından istifadə olunur. “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” 22 may 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa görə, **piratçılıq** – pirat məhsulun hazırlanması (istehsalı) və yayılması, pirat məhsul isə hüquq sahibinin razılığı olmadan hazırlanan (istehsal edilən) və yayılan nüsxələrdir (maddə 1.0.9-1.0.10). “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq, **elmi plagiat** – müəllifini, götürülmə mənbəyini göstərmədən başqasının əsərlərini, elmi kəşf və ixtirasını, səmərələşdirici təklifini, innovasiya məhsulunu tam və ya qismən mənimsəmək, yaxud özününkü kimi təqdim etməkdir (maddə 1.0.23).

Deməli, piratçılıq – intellektual mülkiyyətin maddi formada qeyri-qanuni mənimsənilməsidir, plagiatlıq – intellektual mülkiyyətin qeyri-maddi formada qanunsuz mənimsənilməsidir. Hər iki mənimsənilmənin müxtəlif forma və növləri vardır.

Plagiatın növləri və onların qarşısının alınmasının hüquqi, texniki və təşkilati təminatı. (BAX: Cədvəl 9.9) Plagiatın təsnifatı müxtəlif meyarlara görə aparılır. Məhz həmin meyarlardan asılı olaraq konkret plagiat növünün xüsusiyyətləri və onunla mübarizə tədbirləri müəyyənləşdirilir. Məsələn, tətbiq sahəsinə görə, incəsənətdə, bədii ədəbiyyatda, elm və təhsildə plagiat halları fərqləndirilir ki, bunların hər birinin spesifik cəhətləri vardır.

Formasına görə plagiatın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: mətn tipli mənbələrdən ideyaların mənimsənilməsi; audio mənbələrdən ideyaların mənimsənilməsi; video ideyaların mənimsənilməsi; kompüter proqramlarında plagiatlıq; qrafik tipli mənbələrdən ideyaların mənimsənilməsi.³

Fikrimizcə, informasiya plagiatının şərhı üçün plagiatın məzmununa görə təsnifatına nəzər yetirmək məqsədəmüvafiqdir. Bütün hallarda məzmununa görə plagiat prosesin baş vermə üsuluna görə iki növə bölünür:

1. Köçürmə plagiatlıq və ya Copy & Paste plagiatlıq;

2. Dəyişməklə plagiatlıq və yaxud intellektual plagiatlıq. (BAX: Cədvəl 9.8)

Köçürmə plagiatlıq və ya Copy & Paste plagiatlıq şəxsin heç bir əməyi olmadan və ya cüzi əməyi olmaqla müəlliflik hüququnu mənimsəməsi prosesinə deyilsə, intellektual plagiatlıq dedikdə, şəxsin mənimsəmək istədiyi əsəri dəyişdirməklə yeni formada öz adına təqdim etməsi başa düşülür. Birinci halda plagiatlıq açıq şəkildə özünü ifadə edir, ona görə də daha asanlıqla aşkarlana bilir, ikinci halda isə yeni mətnə bu və ya digər dərəcədə plagiat iştirakçının intellektual əməyi olduğundan, plagiatlıq aktının müəyyən edilməsi çətinlik törədir.

Copy & Paste plagiatlıq özü də mənbədən istifadə dərəcəsinə görə birbaşa köçürmə, qismən köçürmə və dəyişdirməklə köçürmə kimi növlərə ayrılır. Birbaşa köçürmə – adından göründüyü kimi mətnin sadəcə köçürülməsidir. Bu köçürmədə yeni mətnlə mənbə tamamilə üst-üstə düşür. Qismən köçürmə dedikdə, mətnin üzərində mexaniki

¹ **Plagiatlıq** – latın dilində “plagio” sözündən götürülüb, “oğurlayıram” mənasını verir. “Plagium” Qədim Roma qanunlarında azad insanın köləliyə satışını bildirirdi. Müasir anlamda “plagiat” sözü Avropa dillərində XVII əsrdə istifadə edilməyə başlanmışdır.

² **Piratçılıq** – tarixən dəniz quldurlarının adı ilə bağlı meydana gəlmiş və sonradan XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, müəlliflik hüquqlarının pozulması hallarında istifadə edilməyə başlanmışdır.

³ Əliquliyev R.M., Ağayev N.B., Alıquliyev R.M. Plagiatlıqla mübarizə texnologiyaları. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2015, s. 53.

dəyişikliklər etməklə köçürülməsi nəzərdə tutulur. Bu halda köçürülmə aşağıdakı formalarda ola bilər:

- ləğvetmə ilə köçürmə – mətnin və ya cümlənin bir hissəsinin ləğv edilməklə köçürülməsi;

- cümlələrin parçalanması və ya birləşdirilməsi yolu ilə köçürmə – mənbədə rast gəlinən mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrə parçalanması və ya sadə cümlələrin mürəkkəb cümlələrdə birləşdirilməsi yolu ilə mətnlərin hazırlanması;

- əvəzetmə ilə köçürmə – əlifbanın, durğu işarələrinin, sözlər arasında məsafənin dəyişdirilməsi ilə ilkin mənbənin “yeni” mətn ilə əvəz edilməsi.

Dəyişdirməklə köçürmə əvvəlkilərdən fərqli olaraq, mətn üzərində müəyyən dəyişikliklərin aparılması ilə icra olunur. Bu köçürməni dəyişdirmə formasına görə iki yerə ayırmaq olar:

- sintaksis dəyişilmə ilə köçürmə – cümlələrin mənalарını saxlamaqla sintaksis çevrilmələr vasitəsilə yeni formada ifadə edilməsidir;

- frazaların dəyişdirilməsi ilə köçürmə – cümlələrin mənalарını saxlamaqla müəyyən frazaların və ya söz birləşmələrinin yerini dəyişməklə onları yeni formada ifadə edilməsidir.¹

İntellektual plagiatlıq isə:

- mətn üzərində dəyişiklik – mətnlə manipulyasiya;

- digər dildə olan mənbələrdən tərcümə yolu ilə mənimsənilməni – çevirmə – tərcümə;

- mənbənin növündən və elmi istiqamətindən asılı olmayaraq ideyanın öz tədqiqat istiqamətinə uyğunlaşdırılması – ideyalardan istifadəyə görə plagiatlıq kimi növləri özündə birləşdirir.

Mətnlə manipulyasiya və ya sözdəyişmə plagiatlıq bəzən rərayt və ya rəraytınq adlandırılır. Termin ingilis sözü “rewrite – yenidən yazmaq” sözündən götürülüb. Bu termin altında adətən mətni filoloji cəhətdən yenidən işləməklə, onun ilkin ideya və mənasının saxlanması aktı başa düşülür. Bu növ plagiatlıq xüsusiyyətinə görə ideya plagiatlığına daha yaxın olduğundan Copy & Paste plagiatlığına nisbətən daha çətin müəyyən ediləndir. Çevirmə-tərcümə plagiatlıqda digər dildə yazılmış mətn ya maşın tərcüməsi vasitəsilə – avtomatik, yaxud da lüğətlərdən istifadə edilməklə birbaşa tərcümə yolu – manual tərcümə ilə mənimsənilir. İdeyalardan istifadəyə görə plagiatlıq dedikdə isə mənbənin növündən və elmi istiqamətindən asılı olmayaraq ideyanın öz tədqiqat istiqamətinə uyğunlaşdırılması aktı başa düşülür. Bu növ plagiatlıq aktının müəyyən edilməsi ideyanı mənimsəyənin öz tədqiqat sahəsini nə dərəcədə bilməyindən asılıdır və təbii ki, “mətn manipulyasiyası” plagiatlıq növündən fərqlənir. Bu fərq əsasən ideyada verilmiş cümlələrin sadəcə dəyişdirilməsi ilə deyil, onu tədqiqat sahəsinin terminologiyasına və metodlarına uyğunlaşdıraraq verilməsi ilə müəyyən edilir. Məhz bu səbəbə görə ideyanın haradan mənimsənilməsinin müəyyənləşdirilməsi əksər hallarda mövcud üsullarla mümkün olmur.²

¹ Əliquliyev R.M., Ağayev N.B., Əliquliyev R.M. Plagiatlıqla mübarizə texnologiyaları. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2015, s. 58-62.

² Əliquliyev R.M., Ağayev N.B., Əliquliyev R.M. Plagiatlıqla mübarizə texnologiyaları. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2015, s. 62-69.

Yuxarıda verilən plagiat növləri bilavasitə ideyaların verildiyi mənbələrə əsaslanmaqla onların qeyri-qanuni mənimsənilməsi ilə həyata keçirilir. Lakin bununla yanaşı, elmi etikanın prinsiplərinin pozulması nəticəsində baş verən plagiat formalarına da təcrübədə çox rast gəlinir:

– “Razılaşdırılmış” plagiat – müxtəlif (rəhbər, dostluq, qohumluq) səbəblərdən ideyalara həmmüəlliflikdir;

– “Sifarişli” plagiat – ideyalara müəyyən haqq ödəməklə müəllif və ya həmmüəllif olmaqda özünü bürüzə verir;

– “Anonim” plagiat – rəsmi və qeyri-rəsmi sənədlər, təlimatlar, göstərişlər istifadə üçün açıq olduğundan, onların hazırlanmasında digərlərindən qeyri-qanuni istifadə halları baş verir. Bir çox hallarda bu sənədlərin hazırlanmasına xüsusi maliyyə vəsaitləri cəlb edilməsinə baxmayaraq, onlar mövcud olan digər işlərin yuxarıda qeyd edilən plagiatlıq üsullarından biri ilə yaradılır və heç bir halda müəllif göstərilir;

– “Administrativ” plagiat – səlahiyyətli şəxslərin müxtəlif plagiatlıq üsullarından istifadə etməklə ideyalara sahib olmaq prosesidir. Bu növ plagiatlıqda adətən razılaşdırılmış və sifarişli plagiat üsullarından istifadə edilir və plagiat aktını həyata keçirən şəxs öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək plagiatlığın aşkarlanması prosesinə müdaxilə edir.¹ Fikrimizcə, belə bölgünün aparılması bir qədər mübahisəlidir. Məsələn, “razılaşdırılmış plagiatı” digər plagiatlarla bərabər tutub, buna görə məsuliyyət müəyyənləşdirmək bir qədər düzgün hesab olunmur. Bu, plagiatın hüquq ədəbiyyatında və qanunvericilikdə verilən anlayışı ilə də ziddiyyət təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, plagiatla görə məsuliyyət müəyyən edən normalarda da “məcbur etmə” faktı ön plana çəkilir. Şəxsin öz razılığı ilə hər hansı bir ideyaya həmmüəllif olması hüquqazidd əməl kimi qiymətləndirilmir. Ona görə də plagiatın təsnifatının aparılmasının qanunvericiliyə uyğun formada uzlaşdırılması daha məqsədmüvafiqdir.

Beləliklə, yaradıcılıq azadlığına, eləcə də əqli mülkiyyət hüququna qəsd edən plagiatlıq geniş aspektli olduğu üçün onunla mübarizə tədbirləri hüquqi, texniki və təşkilati istiqamətlərdə inkişaf etdirilməlidir. İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, bu cür əməllərə görə sanksiyaların müəyyən edilməsi çəkəndirmə prinsipinə əsasən onların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Ona görə də plagiatın müxtəlif formalarına görə mülki, inzibati və cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir (Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 185-188-ci maddələri, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 165-166-cı maddələri). Eyni zamanda, nəzərə almalıyıq ki, plagiat yalnız milli hədudlarda həyata keçirilmir. Əksər hallarda xarici müəlliflərin ideyaları “oğurlanır”. Ona görə də plagiatın aradan qaldırılmasına yönəlmiş milli hüquqi tədbirlərdə beynəlxalq normalar mütləq şəkildə rəhbər tutulmalı, eləcə də bütün dövlətlər bu problemin həlli istiqamətində qarşılıqlı əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməlidirlər. YUNESKO tərəfindən hazırlanmış “Kiberməkanda çoxdilliliyin inkişafı və istifadəsi və hamı üçün əlyeterliliyinin təmin olunması haqqında Təvsiyələr”də üzv ölkələrə təvsiyə olunur ki, müəllif hüquqlarına dair milli qanunvericiliyi yeniləşdirdinsinlər və müəlliflərlə cəmiyyətin maraqları arasındakı tarazlığı nəzərə almaqla onu kiberməkana

¹ Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnformasiya cəmiyyətində intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması problemləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №2, s. 7-8.; Əliquliyev R.M., Ağayev N.B., Əliquliyev R.M. Plagiatlıqla mübarizə texnologiyaları. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2015, s. 70-71.

uyğunlaşdırırsınlar.¹ Belə tövsiyənin verilməsi son dövrlərdə plagiatın geniş yayılmasında internetin xüsusi rolundan irəli gəlir.

“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” 9 aprel 2013-cü il tarixli Dövlət Proqramına əsasən, Azərbaycan dilində antiplagiat sistemin yaradılması plagiat hallarının qarşısının alınmasında mühüm rola malikdir. Bundan əlavə, cəmiyyət üzvlərinə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasının da plagiat hallarının qarşısının alınmasına istiqamətlənmişdir. Belə ki, informasiya mədəniyyətinə malik olan istifadəçi digər şəxslərin hüquqlarını pozmadan məlumatı axtarmaq, əldə etmək, istifadə etmək və s. bu kimi hüquqlarını realizə edir. Bununla bağlı, e-elmin² və vətəndaş elmini³ əhəmiyyəti xüsusi vurğulanmalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, elmi materialların elektron qaydada əlyetərlik səviyyəsinin təmin olunması və buna nəzarətin təşkili də plagiat hallarının qarşısının alınmasına dəstək ola bilər. Belə əlyetərliklə bağlı “Açıq arxivlər təşəbbüsü”nün (OAI – Open Archives Initiative)⁴ mühüm əhəmiyyəti vardır. “Açıq arxivlər təşəbbüsü” 1999-cu ilin oktyabrında ABŞ-in Santa-Fe şəhərində elektron elmi nəşrlərin inkişaf mexanizmləri üzrə keçirilmiş işçi görüşdə rəsmiləşdirilmişdir. Onun 2000-ci ildə ABŞ, Böyük Britaniya və Almanianın elmi, universitet, kitabxana və informasiya cəmiyyətlərinin daxil olduğu Koordinasiya Komitəsi yaradılmışdır. Komitə OAI-nin əsas məqsəd və vəzifələrini, Açıq Arxivlərin yaradılması standartlarının işlənməsini və tətbiqi məsələlərini təqdim etmişdir. Konseptual baxımından, OAI şəbəkə rejimində “bilik-əmtəə” qeyri-kommersiya prinsipi əsasında elmi və texniki fəaliyyətin nəticələrinə geniş istifadəçi kütləsinin açıq girişinin təmin edilməsidir.

Müəlliflər işlərini Açıq Arxivlərdə yerləşdirməklə nəticədə kommersiya nəşriyyatlarından azad olur və aldıkları nəticələrin elmi ictimaiyyətə daha tez çatdırılması imkanı əldə edirlər. Bu elmi infrastruktur müəlliflərə elmi materiallarının elektron versiyalarını Açıq Arxivlərə daxil etmək (özünüarxivləşdirmə)⁵ və uyğun sahələr üzrə informasiya fəzasının bir hissəsi etmək imkanı verir.⁶

¹ Recommendation concerning the Promotion and Use of Multilingualism and Universal Access to Cyberspace. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17717&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

² **E-elmin məqsədi** – respublikanın elmi qurumlarında İKT-nin geniş tətbiq edilməsi, vahid milli onlayn infrastrukturun, elmi informasiya fəzasının formalaşdırılması və bununla da elmi təşkilat, kollektiv və alimlərin qarşılıqlı sıx əlaqəsinə, elmi idarəçiliyin və tədqiqat işlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, elmin bütün sahələrinin müasir dünya standartları səviyyəsində inkişaf etdirilməsinə və dünya elmi məkanına inteqrasiyasına nail olmaqdır.

³ **“Vətəndaş elmi” (citizen science)** – əksəriyyətinin ixtisas üzrə ilkin hazırlığı olmayan çoxlu sayda həvəskar vətəndaşın elmi tədqiqatların aparılmasına könüllü cəlb olunması konsepsiyasıdır. **“Vətəndaş alim” (citizen scientist)** – bu konsepsiyanın reallaşdırılmasını həyata keçirən həmin həvəskar iştirakçılardır. Könüllülərin iştirak etdiyi bu layihələr “e-vətəndaş elmi” (e-citizen science, eCs) adlandırılır. E-vətəndaş elminə e-elmin inkişafının yeni istiqaməti kimi baxmaq olar.

⁴ <https://www.openarchives.org/>

⁵ **Özünüarxivləşdirmə** – elektron sənədin ümumi əlyetər veb-səhifəyə depozitə (məsələn, OAI ilə daha yaxşı uyğunlaşa bilən e-Prints arxivdə) qoyulmasıdır. Həmin sistemdə sənədi xarakterizə edən məlumatlar (tarix, müəllifin adı, məqalənin adı, jurnalın adı və s.) və sənədin tam mətni yerləşdirilir.

⁶ Əliquliyev R.M., Ələkbərov R.Q., Aliquliyev R.M., Fətəliyev T.X. Elektron elm: müasir vəziyyəti, problemləri və inkişaf perspektivləri. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2015, s. 38-40.

Sadalanan hüquqi, texniki və təşkilati tədbirlərin planlaşdırılması plagiat hallarının aradan qaldırılmasına xidmət edir ki, bu da nəticə etibarilə yaradıcılıq azadlığının normal və təhlükəsiz şəraitdə realizəsinə şərait yaradacaqdır.

Pirətçiliğin növləri və onların qarşısının alınması tədbirləri. Yaradıcılıq azadlığına qəsd edən digər qeyri-qanuni fəaliyyət qismində piratçılıq son illərdə çox geniş yayılmışdır. Elm və texnikanın inkişafı, habelə informasiya cəmiyyətinin formalaşması ilə əlaqədar olaraq, piratçılığın yeni forma və növləri meydana gəlmişdir. Bu forma və növlər haqqında müxtəlif mövqelərə rast gəlmək olar. Belə ki, piratçılıq əsas etibarilə, əqli mülkiyyət hüququna qəsd etdiyi üçün həmin sahənin tədqiqatçıları əqli mülkiyyətin qorunması problemlərini şərh edərək, piratçılığın musiqili, audiovizual və kompüter piratçılığı kimi növlərini təhlil edirlər.¹ İnformatika sahəsinin mütəxəssisləri isə problemə texniki aspektdən yanaşaraq, kompüter texnologiyaları və proqram təminatı sistemində piratçılığın növlərini ayırırlar. Nəzərə alsaq ki, son dövrlərdə informasiya piratçılığı geniş vüsət almışdır və virtual məkanın cinayətkar məqsədlər üçün istifadə bu cür piratçılığın inkişafında təkanverici qüvvəyə çevrilmişdir, piratçılığın bütün növlərinin informasiya hüquqlarına qarşı yönəldiyi nəticəsinə gələ bilərik. “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda verilən anlayışdan da görünür ki, piratçılığın obyektlərini audiovizual əsər, fonogram, kompüter proqramı, məlumat toplusu və kitabın nüsxələri təşkil edir. İstənilən obyektin sahibinin razılığı olmadan istehsalı, satılması və yayılması yalnız əqli mülkiyyət hüququnu deyil, eyni zamanda, yaradıcılıq azadlığını və məlumatın yayılması, ötürülməsi, istehsalı formasında təzahür edən informasiya hüquqlarını pozmuş olur. Ona görə də mövcud nəzər-nöqtələrini ümumiləşdirərək, piratçılığın aşağıdakı növlərini ayırmaq olar:

- **Fərdi piratlar** – istifadəçilərin sifarişi əsasında piratçılıq fəaliyyətini şəxsi məqsədlər üçün icra edirlər. Bu növ piratçılıq bir qayda olaraq gəlir məqsədilə həyata keçirilir. Məsələn, məhdud sifarişçi dairəsi olan fərdi pirat hər hansı bir məhsulun bir neçə nüsxəsini hazırlayır, kompüterlərdə qeyri-qanuni əldə edilmiş proqram məhsullarını yükləyir, sistemdə dəyişikliklər edir və s.

- **Kontrafakt məhsulların istehsalı və yayılması.** “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, kontrafakt məhsullara əmtəə nişanları, coğrafi göstəricilər və ya onları qarışdıracaq dərəcədə oxşar nişanlarla qeyri-qanuni təchiz olunan mallar daxildir. Kontrafakt məhsullar öz istehsal formasına görə iki növə bölünür: orijinal məhsuldan fərqlənən və orijinalından fərqlənməyən məhsul. Birinci halda adətən məhsulun nüsxələrini hazırlayanda, sadəcə ondan istehsalçı haqqında məlumatlar silinir, ikinci halda isə “istehsalçı” leqal yolla əldə etdiyi nüsxənin çoxaldılması ilə fəaliyyət göstərir.

- **İnternet-piratçılıq** – internet vasitəsilə həyata keçirilən piratçılıq fəaliyyətidir. Bu növ piratçılığın aşkar edilməsi və qarşısının alınması təcrübəsində problemlər hökm sürür. Çünki internet və kiberməkanın tənzimlənməsində mövcud boşluqlar, eləcə də dövlətlər tərəfindən şəbəkə istifadəçilərinin hərəkətlərinə nəzarətin texniki və təşkilati baxımdan zəif olması internetin piratlar üçün ən asan və rahat vasitəyə

¹ İmanov K.S. Azərbaycanda əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatının təkmilləşdirilməsi zərurəti. Bakı, 2016, s. 11-18.

çevrilməsinə daha da təkan verir. Digər tərəfdən isə bir çox saytlar audio, video və proqram məhsullarından azad istifadəyə icazə verirlər ki, bu da nəticədə piratların həmin məhsulların qeyri-qanunu nüsxələrlə satmasına gətirib çıxarır. Sadə vətəndaşların daha çox keyfiyyətə deyil, kəmiyyətə üstünlük verməsini nəzərə alsaq (yəni ucuz məhsul əldə etməyə meylliliyi), bu məsələnin də internet piratların fəaliyyətinin genişlənməsinə təkan verdiyi nəticəsinə gələ bilərik. Ona görə də fikrimizcə, internet piratçılığın qarısının alınması fəaliyyəti yalnız hüquqi, texniki və təşkilati tədbirlərin icrası ilə kifayətlənməməli, maarifləndirmə işini də əhatə etməlidir.

• **Xüsusi şəbəkə texnologiyaları vasitəsilə piratçılıq.** Bu texnologiyalar əsasən P2P (peer-to peer) texnologiyaları adlanır. Bu tip şəbəkədə informasiya mübadiləsi, mərkəzi serverə müraciət etmədən işçi stansiyalar arasında aparılır. Müasir P2P texnologiyaları Gnutella, FreeNet, Napster və s. sistemlərdə tətbiq edilir. Əslində bu sistemlər adətən musiqilərin mübadiləsi üçün nəzərdə tutulsa da, proqram təminatı nöqtəyi-nəzərindən musiqi fayllarının şəbəkə vasitəsilə ötürülməsi ilə digər tip faylların – mətn, qrafik və s. faylların ötürülməsində əsaslı fərq yoxdur.¹

• **E-mail vasitəsilə piratçılıq.** Bir qayda olaraq, adi istifadəçilər e-mail vasitəsilə müxtəlif məhsullardan qeyri-qanuni istifadə edirlər. Əslində bu cür piratçılıq fərdi piratçılıqla oxşardır. Çünki e-mail vasitəsilə piratçılıqda da müəyyən gəlir məqsədləri ola bilər. Lakin əsas fərq ondan ibarətdir ki, fərdi piratlar müxtəlif üsullarla pirat məhsulu yayırsa, e-mail vasitəsilə piratçılıq yalnız elektron poçtlarla həyata keçirilir. Eyni zamanda, e-mail vasitəsilə piratçılıq xüsusi qruplar (spam-qruplar) şəklində birləşərək, reklam vasitəsilə pirat məhsullarının yayılmasını da əhatə edir. E-mail vasitəsilə piratçılığı internet auksionlar vasitəsilə piratçılıqdan fərqləndirmək lazımdır. İkinci daha böyük həcmli informasiya məhsullarının qeyri-qanuni satılmasını ehtiva edir.

• **Haker-piratçılıq.** Bu növ piratçılıqda hakerlər aşağıdakı üsullardan istifadə edirlər: dövlət və ya şəxsi kommersiya müəssisələrinin serverlərinə daxil olub, informasiyanı əldə edərək digərlərinə ötürürlər; kommersiya məqsədilə yaradılmış proqram məhsullarının kodlarını, seriya nömrələrini və s. əldə etməklə, onların qeyri-qanuni yayılmasını təşkil edirlər; xüsusi dinamik dəyişən saytlarla pirat məhsullar hazırlanır, yəni pirat məhsul təklif edilən saytdan deyil, digər saytdan köçürülür. (**BAX: Cədvəl 9.10**)

Piratçılığın qeyd olunan növləri insan hüquq və azadlıqlarına qəsd etdiyi üçün onların qarşısının alınması həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili səviyyədə qarşıda duran əsas problemlərdən hesab olunur. Belə əməllərə leqal anlayış verilməsi, müəyyən sanksiyaların müəyyənləşdirilməsi və s. tədbirlər piratçılığa qarşı mübarizədə hüquqi bazanı təşkil edir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, əqli mülkiyyət hüququnun qorunmasına dair bütün hüquqi sənədlər piratçılığın da aradan qaldırılmasını qarşıya vəzifə kimi qoyur ki, bunlardan “Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haqqında” 9 sentyabr 1886-cı il tarixli Bern Konvensiyasını (1979-cu ildə dəyişdirilmiş 24 iyul 1971-ci il tarixli Paris aktı), “Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (ÜÖMT) Müəlliflik Hüququna dair Müqaviləsi”ni (20 dekabr 1996-cı

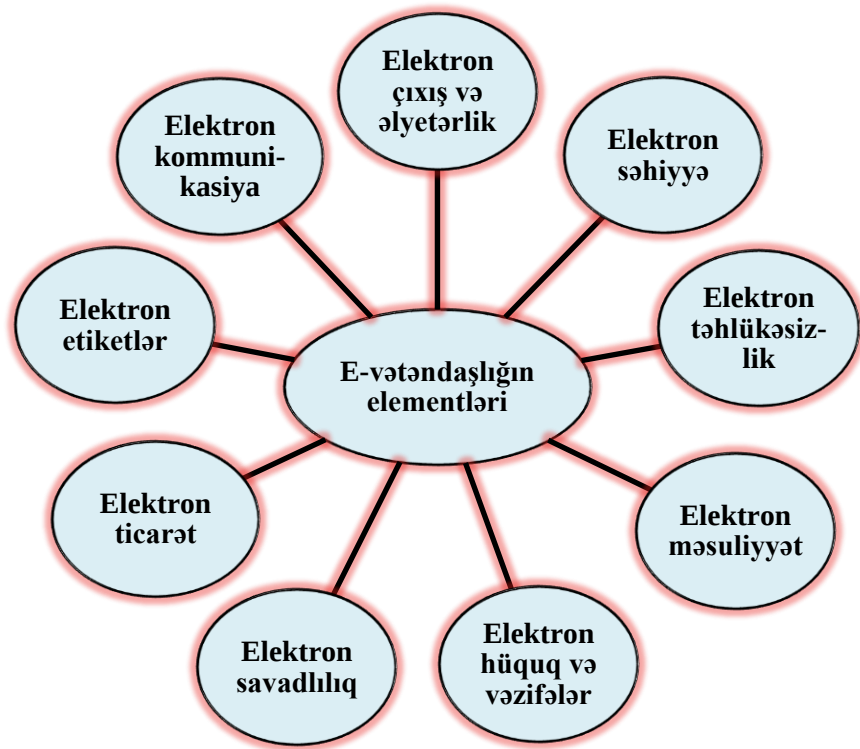
¹ Əliquliyev R.M., Ağayev N.B., Aliquliyev R.M. Kompüter proqramları piratçılığı və antiplagiat sistemlərindən istifadə problemləri. // İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2015, №1, s. 4.

ildə Diplomatik Konfransda qəbul edilmişdir) və s. beynəlxalq sənədləri misal göstərmək olar. Azərbaycan Respublikası müəlliflik hüquqlarının qorunması məqsədilə həmin beynəlxalq aktlara qoşulmuşdur.

Pirətçılığa qarşı mübarizə sahəsində “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və pirətçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu xüsusi mövqeyə malikdir. Qanun əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi, əqli mülkiyyət hüquqları sahiblərinin maraqlarının qorunması və bu sahədə hüquqpozmaların, o cümlədən müvafiq əqli mülkiyyət obyektlərinin nüsxələrinin qeyri-qanuni istehsalı və yayılmasının qarşısının alınması ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir. **(BAX: Cədvəl 9.11)**

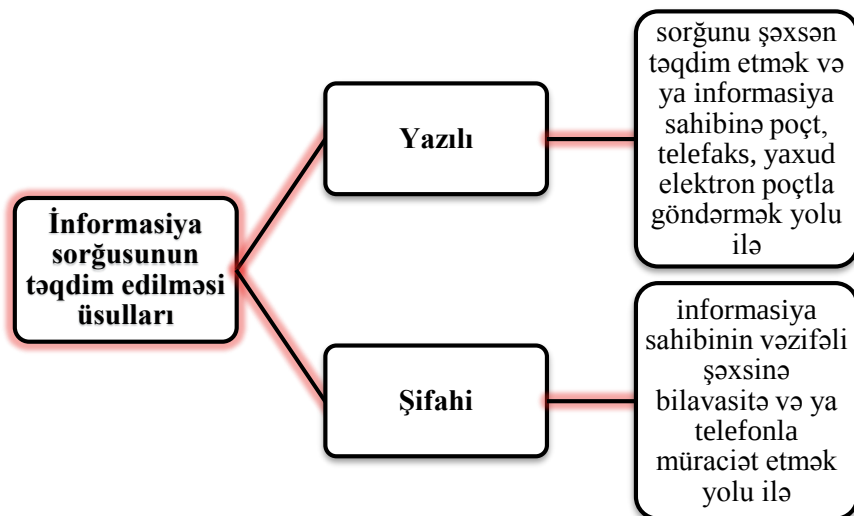
Pirətçılığa qarşı mübarizə yalnız hüquqi tədbirlərin deyil, eyni zamanda texniki və təşkilati fəaliyyətin həyata keçirilməsi sayəsində uğurla nəticələnə bilər. Ona görə də son illərdə respublikamızda əqli mülkiyyət obyektlərinin “Elektron xidmət” bölməsi vasitəsilə qeydiyyatdan keçirilməsinə daha çox üstünlük verilir ki, bu bilavasitə pirətçılıq hallarının aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Müəlliflik Hüquqları Agentliyinin 2016-cı ilin yekunları üzrə görülmüş işlər barədə ətraflı Hesabatında göstərilən nəticələr də bunu bir daha təsdiq edir.¹

Cədvəl 9.1.

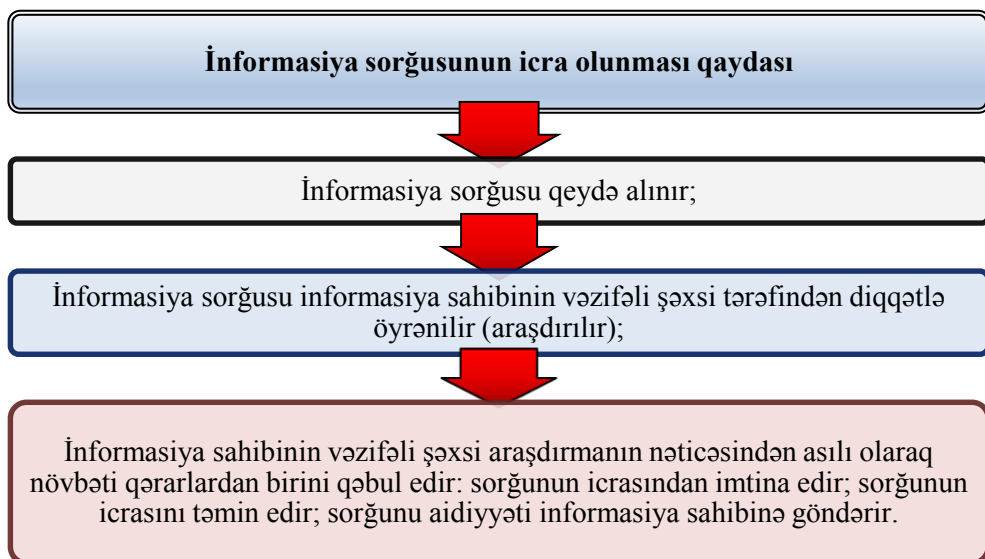

¹ Azərbaycan Respublikasının Müəlliflik Hüquqları Agentliyinin 2016-cı ilin yekunları üzrə görülmüş işlər barədə ətraflı Hesabatı. <http://www.copag.gov.az/copag/az/content/category/7>

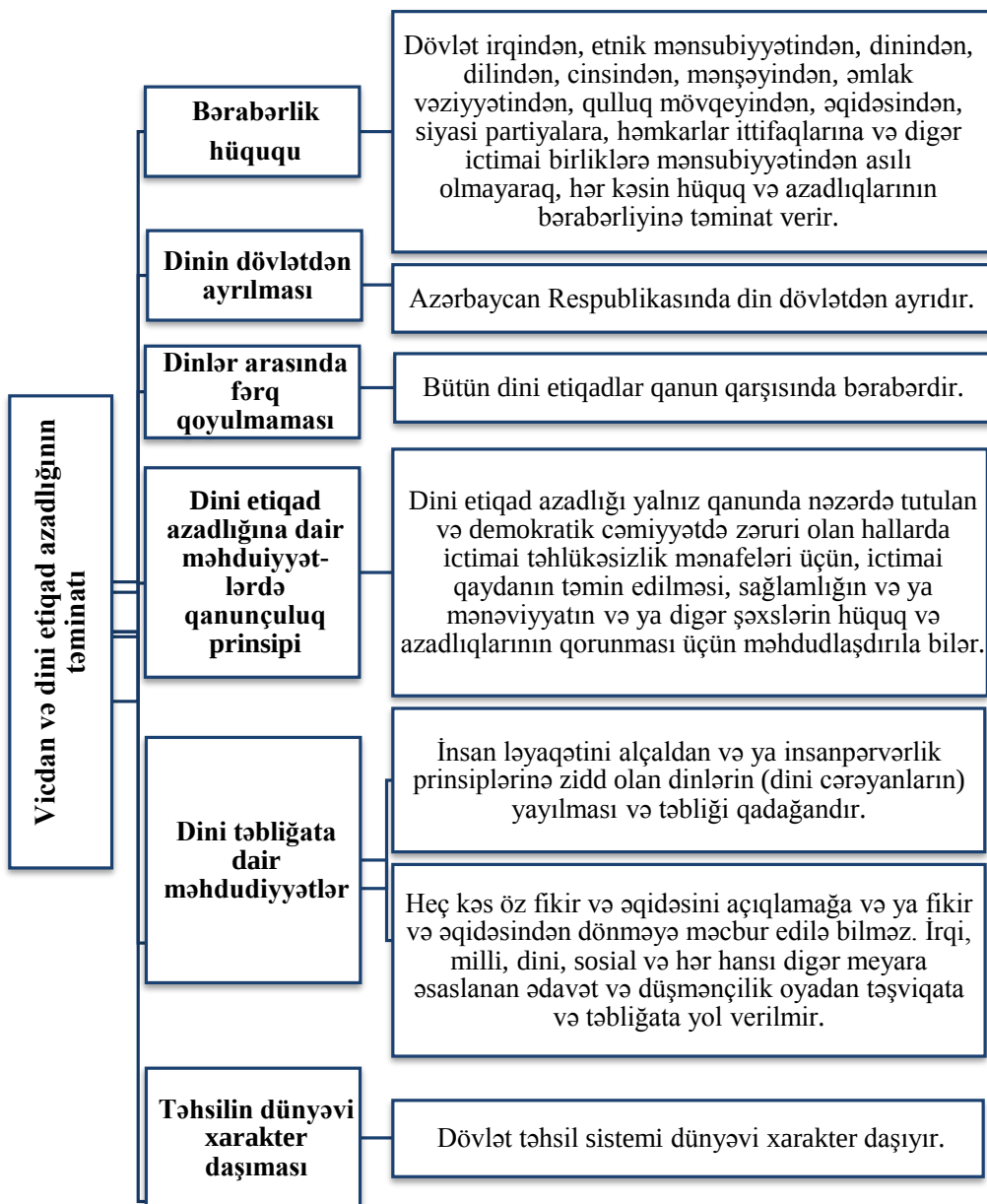
Cədvəl 9.2.

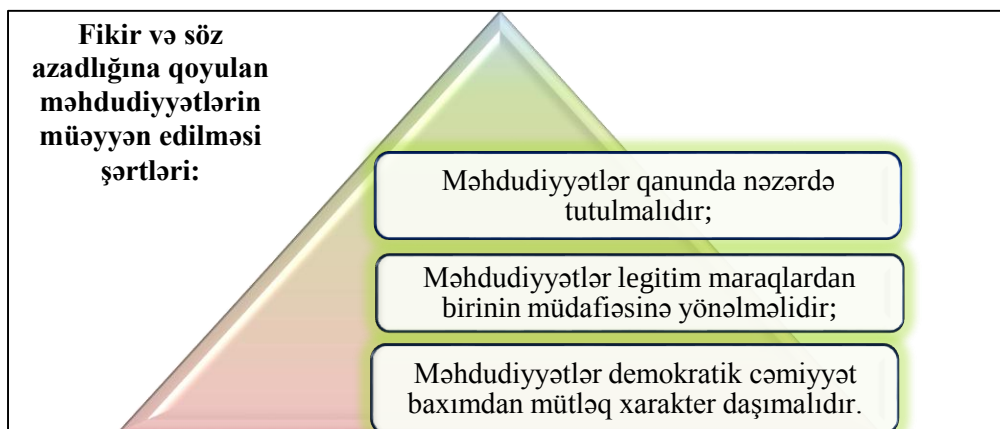
Cədvəl 9.3.

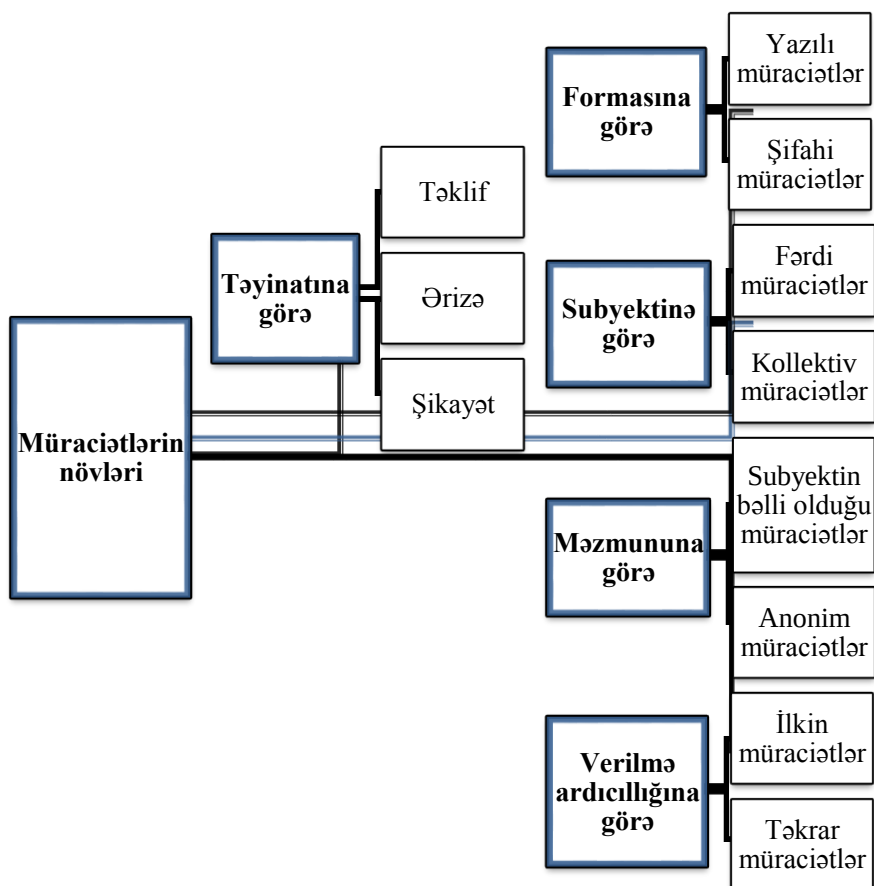
Cədvəl 9.4.

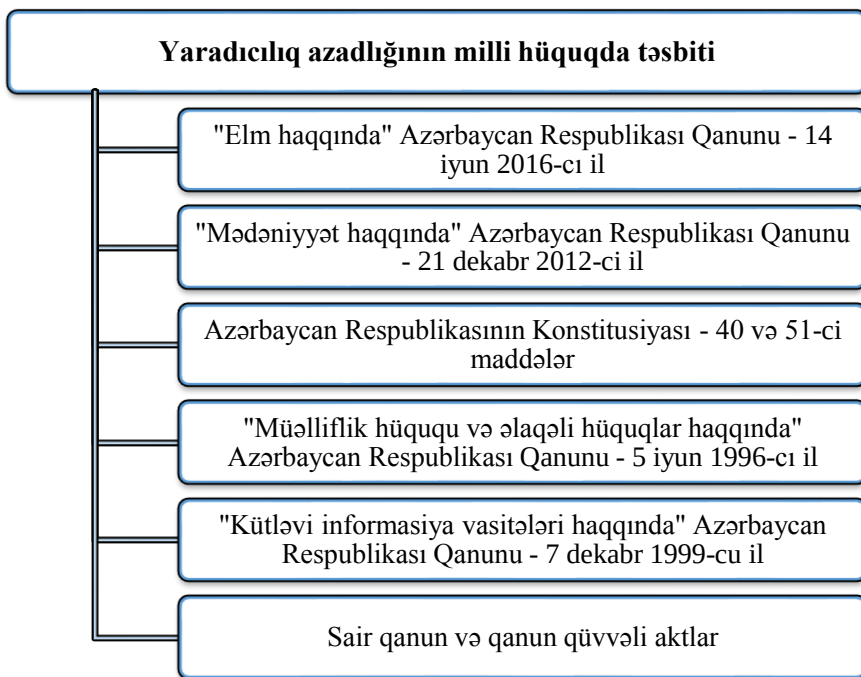
Cədvəl 9.5.

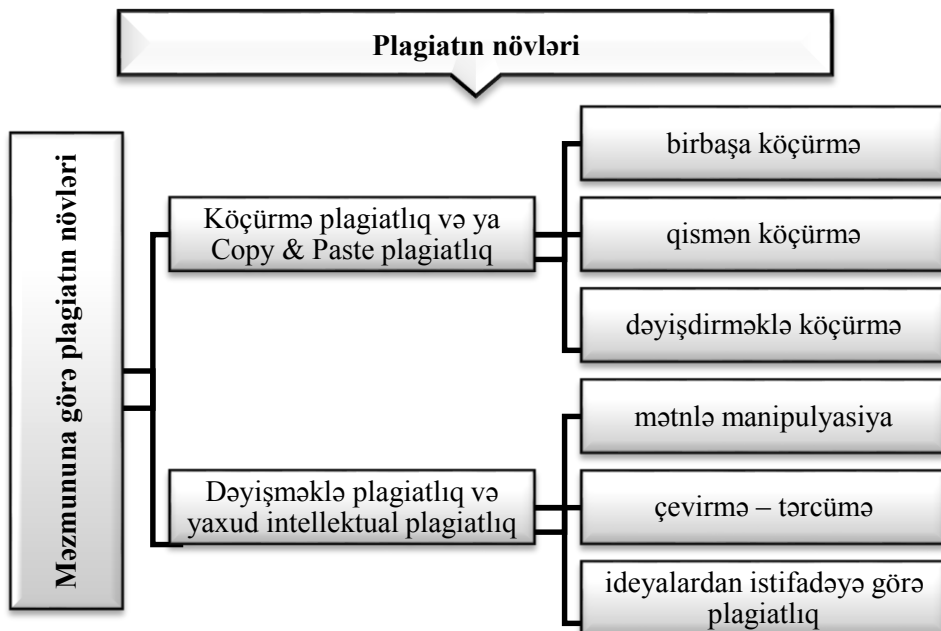
Cədvəl 9.6.

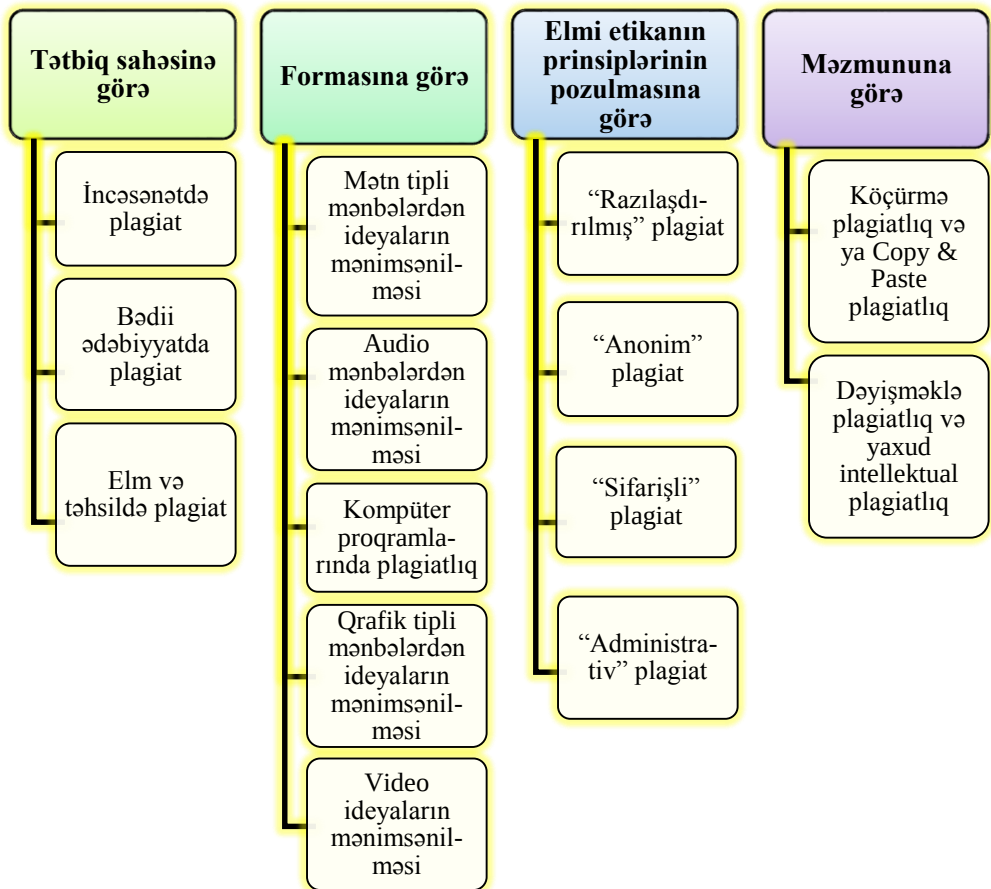
Cədvəl 9.7.

Cədvəl 9.8.

Cədvəl 9.9

Cədvəl 9.10.

Piratçılığın növləri	Fərdi piratlar
	İnternet-piratçılıq
	Haker-piratçılıq
	E-mail vasitəsi ilə piratçılıq
	Xüsusi şəbəkə texnologiyaları vasitəsi ilə piratçılıq
	Kontrafakt məhsulların istehsalı və yayılması

X FƏSİL

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ (KİV) SAHƏSİNDƏ İNFORMASIYA HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

10.1. Kütləvi informasiyanın anlayışı, mahiyyəti və vasitələri

Axtarılması, əldə olunması, hazırlanması, ötürülməsi, istehsalı və yayımı qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmayan, ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məlumatlar **kütləvi informasiya** hesab edilir. Müvafiq məlumatların tapılması, emalı, hərəkəti və dövriyyəsinin təmin edən vasitələr, dövrü mətbu nəşrlər, teleradio proqramları, informasiya agentlikləri, internet, kinoxronika proqramları və digər yayım formaları isə kütləvi informasiya vasitələri hesab edilir.

Kütləvi informasiyaya anlayış verərkən sadalanan vasitələr əslində kütləvi informasiya vasitələri sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin əsasını təşkil edir. İnformasiya hüquq münasibətləri ictimai-siyasi, hüquqi-tarixi proseslər nəticəsində fərqli forma və məqamlara transformasiya olaraq bu sərhədlərdə müəyyən dəyişikliklərə səbəb olsa da, ümumi anlayışlara ciddi təsir etmir və demək olar ki, informasiyanın, kütləvi informasiya vasitələrinin mövcud olduğu bütün dövrlərdə və dövlətlərdə media sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Çünki informasiya qlobal dəyərdir və mətbuatla bağlı məsələlərdə, milli dəyərləndirmə həddləri, yalnız azad mətbuatın təmin olunmasında və qorunmasında demokratik cəmiyyətin maraqları ilə məhdudlaşır.¹

Media özü kifayət qədər həssas bir sfera olduğu üçün KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətləri tipik münasibətlər hesab edilir və ümumilikdə digər hüquq sahələrində olduğu kimi, iradə daxilində reallaşan, məqsədyönlü, sabit, təkrarlanan xarakterə malikdir. Media sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin dairəsi kifayət qədər genişdir, bu baxımdan tənzimlənməsi də kifayət qədər mürəkkəb və çox aspektlidir. Bu mürəkkəblik ilk olaraq özünü onda göstərir ki, müvafiq münasibətlər bütün hallarda tərəflərin hər ikisinin eyni zamanda hüquq və vəzifələrini əhatə edir.

Ümumilikdə, tənzimləyici və mühafizəedici, maddi və prosessual xarakterli olan KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətləri üzrə öhdəliklər qarşılıqlı xarakter daşımalı, konkret hüquq normalarına əsaslanmalı, dövlət tərəfindən məcburetmə qüvvəsi ilə təmin edilməlidir. KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi dedikdə isə dövlətin iradəsini hüquq subyektlərinə çatdırmaq, hüquqi vasitələr məcmusu ilə KİV subyektlərinin fəaliyyətinə təsir etmək, vahid ictimai qayda yaradılmasına yönəlmiş, vahid və mürəkkəb proses başa düşülür. Media münasibətlərinin nizamlanması, xüsusən də yeni media texnologiyalarının qlobal tənzimlənməsi media məzmununda mədəni müxtəlifliyin təmin edilməsi və senzura olmadan ictimaiyyətə

¹ European Court of Human Rights. Thoma v. Luxembourg. 29 March 2001, Application No. 38432/97. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-59363%22%5D%7D>

açıq giriş və müxtəlif fikir və ideyalar təmin etməkdir. Bundan başqa, tənzimlənmə medianın müstəqilliyini qoruyaraq onu maliyyə gücləri və siyasi hegemonluqdan qoruyur.¹ Ona görə də tənzimlənmə hökumətlərin və digər orqanların kütləvi informasiya vasitələrinin nəzarətinə və rəhbərliyinə əsaslanır. Medianın tənzimlənməsi qanun və qaydalar vasitəsilə müəyyən edilmiş “ictimai maraqları” müdafiə etmək üçün müdaxilə və ya rəqabətin və effektiv media bazarının təşviqi və ya ümumi texniki standartların yaradılması kimi müxtəlif hədəflərə malik ola bilər. Bu mənada KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətləri özü məhz bu davranış modelinin hüquq subyektlərinin (həm fərdi, həm kollektiv subyektlər) fərdi davranış aktına çevrilməsi vasitəsidir. Başqa formada ifadə etsək, tərəflərin dövlət tərəfindən mühafizə edilən, hüquq və vəzifələrlə əlaqədə olduğu ictimai münasibətlərdir.

KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətləri imperativ (qadağalar, vəzifələrə və cəzalara əsaslanan göstərişlər, subordinasiya qaydaları), dispozitiv (tərəflərin hüquq bərabərliyi, icazələrə əsaslanan əlaqələndirmə metodu) və stimullaşdırıcı metodlarla (dövlət və cəmiyyət üçün konkret arzuolunan davranışın həyata keçirilməsini tövsiyə edən metod) tənzimlənir.

KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin təsnifatı müxtəlif meyarlar əsasında aparıla bilər.

Fəaliyyət forması və məqsədinə görə təsnifat. (BAX: Cədvəl 10.1) KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin fəaliyyət forması və məqsədinə görə təsnifat dedikdə, yaradılma, istehsal və yayılma formasında üç mərhələdə ümumiləşdirilən², məlumatların axtarılması, əldə olunması və toplanması, hazırlanması (emalı, istehsalı), ötürülməsi və yayımı üzrə konkret münasibətlər başa düşülür. Bir məqamı xüsusi fərqləndirmək lazımdır ki, sadalanan meyarlar üzrə münasibətlərə peşəkar formada yanaşmaq vacibdir, yəni burada münasibətlər insan və vətəndaşın şəxsi azadlıqları ilə yanaşı peşə fəaliyyəti fonunda reallaşır.

1. KİV sahəsində məlumatların axtarılması üzrə münasibətlər. Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya azaddır. Jurnalistlərin məlumatları qanuni yollarla axtarması da məhz kütləvi informasiya azadlığının əsas formalarından biridir. Məlumatların axtarılması sahəsində informasiya hüquq münasibətləri fəaliyyət azadlığı, peşə müstəqilliyi prinsipinə əsaslanır. Azərbaycan Respublikasında məlumatların axtarışı sahəsində münasibətlər üçün hüquqi təməl Konstitusiyanın 50-ci maddəsinin I hissəsi və II hissəsinin birinci cümləsi hesab edilir. Həmin maddənin ümumi məzmununa görə, hər kəsin qanuni yolla istədiyi məlumatı axtarmaq (...) azadlığı vardır və kütləvi informasiyanın azadlığına təminat verilir. Bundan başqa, 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 19-cu, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsinin I hissəsi, 1966-cı il “Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 19-cu maddəsinin 2-ci bəndində məlumatların axtarılması hüququ təsbit olunmuşdur. İnformasiyanın axtarılması

¹ Löwstedt Anthony, Al-Wahid Sulaiman. Cultural diversity and the global regulation of new media technologies. International Journal of Media & Cultural Politics, 2013, p. 195-200.

² Council of Europe's report identifies strategies to tackle disinformation. // European Platform of Regulatory Authorities, 11 December 2017. https://www.epra.org/news_items/council-of-europe-s-report-identifies-strategies-to-tackle-disinformation

– məlumata çıxış hüququ ilə bağlıdır və beynəlxalq məhkəmə təcrübəsinə görə, sosial keşikçi funksiyalarını yerinə yetirən mətbuatın bu hüququna maneə yaratmaq ilkin senzuranın qoyulması ilə analogiya kimi qiymətləndirilməlidir.¹ Bu anlamda milli və beynəlxalq təcrübəyə əsasən subyekt bütün hallarda məlumatların axtarılması formasını seçməkdə müstəqildir. Lakin müvafiq axtarış forması üçün kütləvi informasiya vasitəsinə demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən rəsmiyyət, şərt və s. formada məhdudiyyətlər qoyula bilər və bu hal beynəlxalq praktikada da pozuntu hesab edilmir. Həmçinin media fəaliyyəti bəzən sosial məsuliyyəti inkar etməsi ucbatından daxili sosial problemlər, eləcə də beynəlxalq münacişələrin optimal şəkildə həll edilməsi imkanlarına mane ola bilər. Lakin bir daha xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu məhdudlaşdırma yalnız qanunla müəyyənləşdirilmiş hallarda qaydada mümkündür. Məlumatların axtarılması aşağıdakı 3 halda məhdudlaşdırıla bilər:

1) *İbtidai araşdırma məlumatlarının mühafizəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə.* Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyinə əsasən, ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılması qanunda göstərilmiş konkret istisnalar nəzərə alınmaqla yolverilməzdir. Məhz bu baxımdan, jurnalist tərəfindən ibtidai araşdırma məlumatlarının müvafiq olaraq müstəntiqin, təhqiqatçının, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun və ya məhkəmənin icazəsi olmadan axtarılması pozuntu hesab edilir. Bu hal özünü daha çox istintaq orqanlarının razılığı olmadan proses iştirakçılarının axtarılması, yaxud istintaqın istiqamətləri və taktikasına dair məlumatların axtarışı üzrə münasibətlərdə göstərir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, media müstəqil fəaliyyət sahəsidir, qeyri-qanuni üsullara əl atmadan, hadisə yerində olmaq, hadisədən sonra şahidləri, zərər çəkmiş şəxsi, eksperti tapıb müsahibə almaq media nümayəndəsinin hüququdur. Məhz bu amili nəzərə alaraq, həm kütləvi informasiya vasitələrinin məlumat almaq hüququnun pozulmaması, həm də eyni zamanda ibtidai araşdırma məlumatlarının mühafizəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə müstəntiq və ya təhqiqatçı cinayət mühakimə icraatının tələblərini rəhbər tutaraq şahidə, iltizam alırlar, mülki iddiaçıya və mülki cavabdehə, onların nümayəndələrinə, mütəxəssislərə, ekspertlərə, tərcüməçilərə, hal şahidlərinə, müdafiəçilərə və digər şəxslərə onların razılığı olmadan ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının yolverilməzliyi barədə yazılı xəbərdarlıq edir və onlardan bu barədə iltizam alırlar. Lakin KİV üçün informasiya hüquq münasibətlərində müvafiq məlumatların axtarılmasına görə məsuliyyət müəyyən edilməsə də, bu hal medianın ibtidai araşdırma məlumatlarının sərbəst axtarma imkanına rəvac verməməlidir.

2) *Şəxsi və ailə həyatının sirlərinin yayılmasının yolverilməzliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə.* Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinə əsasən, qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç kəs onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz. Kütləvi informasiya azadlığı və jurnalist hüquqlarının təminatı meyarları da şəxsi həyata dair məlumatların icazəsiz və qanuna zidd olaraq axtarılması üçün əsas vermir və qanunvericilikdə bu amil müvafiq azadlıq və hüquqlardan sui-istifadə hesab edilir.

¹ European Court of Human Rights. Társaság a Szabadságjogokért v. Hungary. 14 April 2009, Application No. 37374/05. <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%20>

Məlumdur ki, beynəlxalq hüquqda şəxsi həyata müdaxilənin mümkün hesab edildiyi məqamlar vardır. Məsələn, 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 32-ci maddəsində əks olunmuş müvafiq istisnaların məzmununa baxdıqda şəxsi həyata müdaxilə imkanına yalnız milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaş və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığı, yaxud məənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallara münasibətdə yalnız dövlət hakimiyyəti orqanları malikdir. Göründüyü kimi, sadalanan şərtlərdə KİV azadlığının təmini yaxud jurnalist hüquqlarının həyata keçirilməsinin təminatı kimi şəxsi həyata müdaxilə imkanı tanınmamışdır. Lakin təəssüf doğuran məqamdır ki, media münasibətləri üzrə müasir proseslərin gedişatı göstərir ki, jurnalistin sensasiya istəyi adətən şəxsi həyata qəsd etməmək niyyətinə üstün gəlir. Məhz bu baxımdan, istər milli, istərsə də beynəlxalq qanunvericilikdə formalaşmış və möhkəmlənmiş mövqe ondan ibarətdir ki, istənilən şərtlər daxilində hər bir insan belə müdaxilə və belə qəsdlərdən qanunla qorunmaq hüququna malikdir.

3) *Digər sirlərin qorunmasının təmin edilməsi məqsədi ilə.* Məlumdur ki, dövlətin hərbi, xarici-siyasi, iqtisadi, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı olub, dövlət tərəfindən mühafizə edilən və yayılması Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən məlumatlar – dövlət sirri hesab edilir. Qanunvericiliklə müəyyən olunmuş əsaslarla və qaydada dövlət sirrinə aid edilmiş və məxfiləşdirilmiş hər hansı bir məlumatın axtarılması yolverilməzdir. Silahlı Qüvvələr və qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılmış digər silahlı birləşmələr, iqtisadiyyat, xarici siyasət, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində siyahısı qanunvericiliklə konkretləşdirilmiş məlumatların axtarılması birbaşa qanunvericiliklə qadağan edilməsə də, media orqanını, yaxud jurnalistin özünü şübhəli şəxs kimi cinayət prosesinin subyektinə çevirə bilər. Təsədüfi deyil ki, beynəlxalq hüquq da milli qanunvericilikdə tətbiq edilən təcrübədən fərqli yanaşma nümayiş etdirməyərək gizli əldə edilmiş məlumatları birmənalı formada pozuntu kimi tanıyır və bu sahədə məhdudlaşdırmanı informasiya azadlığına maneə hesab etmir (məsələn, Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsinin 2-ci hissəsi). Dövlət sirri və şəxsi həyatın sirlərinə münasibətdə digər sirlərin daha az universal xarakter daşması, digər tərəfdən media fəaliyyəti sahəsinin geniş diapazonu peşə, kommersiya, bank və s. sirlərə fərqli yanaşma müəyyən etsə də, sirlər də imperativ formada qorunur. Lakin burada əsas vəzifə media orqanının yox, müvafiq sirlərlə işləyən, yaxud həmin sirlərin aid olduğu subyektlərin üzərinə qoyulur.

10.2. KİV sahəsində məlumatların əldə olunması və toplanılması üzrə münasibətlər

KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin fəaliyyət forması və məqsədinə görə təsnifatına əsasən, məlumatların axtarılması üzrə münasibətlərin sonrakı mərhələsi mediada məlumatların əldə olunması və toplanılması hesab edilir. Bir çox hallarda münasibətlərin axtarılması ilə əldə olunması və toplanması arasında fərq qoyulmasa da, əslində bu anlayışlar arasında tamamilə dəqiqləşmiş hüquqi və linqvistik sərhədlər vardır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində axtarmaq – əldə etməyə çalışmaq, toplamaq isə yığmaq¹ mənalarını ifadə edir. Aydın ki, mənə baxımdan “əldə etmək” “axtarmaq”ın məntiqi nəticələrindən biridir (müsbət sonluqlu). Hüquqi anlamda isə “axtarmaq” “cəhd”, “hazırlıq”, “əldə etmək”, “toplamaq” isə artıq istifadəsində, sahibliyində, yaxud mülkiyyətində olma anlamını ifadə edir.²

Deməli, informasiyanı əldə etmək, yaxud toplamaqdan söhbət gedirsə, bu onu göstərir ki, müvafiq informasiya mövcuddur, jurnalist, yaxud media orqanının isə müvafiq informasiyaya əlçatanlığı təmin edilib və onun üzərində mülkiyyət formalarından biri reallaşmış və ya reallaşmaq üzrədir. Beləliklə, media sahəsində informasiya hüquq münasibətləri üzrə məlumatların əldə edilməsi və toplanılması dedikdə, müvafiq informasiyaların hər hansı şəxsin özündən, ailə üzvlərindən, yaxın qohumlarından, tanışlarından, şəxsin əlaqəli olduğu yerlərdən (onun evindən, işindən, müalicə olunduğu və ya müayinə olunduğu səhiyyə müəssisəsindən və s.) açıq və ya gizli üsullarla şifahi və yazılı formada alınması başa düşülür.³

Informasiya əldə etmək və toplamaq hüququ Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 19-cu maddəsi, Mülki və siyasi hüquqları haqqında Beynəlxalq Paktın 19-cu maddəsi, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 10-cu maddəsi başda olmaqla bir sıra beynəlxalq sənədlərdə və demək olar ki, bütün milli konstitusiyalarda, eləcə də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Lakin bütün bu sadalanan normativ mənbələrdə xüsusi olaraq vurğulanır ki, dövlət və cəmiyyət qarşısında hər bir şəxs onun hüquq və azadlıqlarından bilavasitə irəli gələn vəzifələr daşıyır. Media sahəsində məlumatların əldə olunması və toplanılmasına dair münasibətlər üzrə vətəndaşların (şəxslərin) indiki halda vəzifəsi informasiyanın əldə edilməsi və toplanması üzrə azadlıqlardan sui-istifadəyə yol verməməkdir. Belə ki, istədiyi qanuni forma və üsullarla informasiya əldə etmək və toplamaq hüququna malik olan hər bir insan başqa şəxslərin hüquqlarına və nüfuzlarına hörmət olunması, dövlət təhlükəsizliyi, ictimai asayışı, əhəlinin sağlamlığının və məənəviyyatının qorunması vəzifələrinə əməl etməli, qanunla müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirməlidir. Məlumatların toplanması sahəsində media-hüquq münasibətləri üzrə ən həssas sahə fərdi münasibətlərlə bağlıdır. Fərdi məlumatlarla işləyərkən, media mənsubu fəaliyyətini qanunçuluq, konfidensiallıq, könüllülüyün məcburiliklə uzlaşdırılması prinsiplərinə uyğun həyata keçirməyə borcludur. Müvafiq fərdi məlumatlar bu prinsiplər, eləcə də qanun çərçivəsində toplansa belə, KİV-də fərdi məlumatların

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, səh. 355.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, səh. 84.

³ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. / F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2001, s. 371.

toplanılması, işlənməsi və mühafizəsi prosesində insanın həyat və sağlamlığı üçün təhlükə yaradılmasına, onun şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına yol verilmir.

Ümumiyyətlə, kütləvi informasiya vasitələri üçün informasiyanın əldə edilməsinə o şərtlə icazə verilir ki, bu, dövlətin siyasi, iqtisadi, hərbi, maliyyə-kredit və valyuta siyasəti sahələrində maraqlarının qorunması, ictimai qaydanın, sağlamlığın və mədəniyyətin mühafizəsi, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının, kommərsiya və digər iqtisadi maraqlarının qorunması, məhkəmənin nüfuzunun və qərəzsizliyinin, cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırmanın normal gedişinin təmin edilməsi məqsədlərinə zidd olmasın.

Jurnalistin məlumatı əldə etməsi və toplanılması üzrə informasiya hüquq münasibətləri 2 formada reallaşır:

1. İnformasiyanı KİV-ə subyektin özünün göndərməsi yolu ilə.

İnformasiya sahibi 5 halda öz təşəbbüsü ilə mediaya məlumat göndərir:

1) Fəaliyyəti üzrə şəffaflığı təmin etmək, cəmiyyətin maraqlarını daha asan və daha operativ şəkildə təmin etmək məqsədi ilə – buraya büdcə proqnozları, dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin icrası barədə hesabatlar, dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin və ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərin fəaliyyəti barədə hesabatlar, dövlət və bələdiyyə satınalmalarının şərtləri, nəticəsi, kreditlər, qrantlar onların şərtləri və istifadəsi haqqında, ətraf mühitin vəziyyətinə dair, eləcə də digər ümumiləşdirilmiş statistik məlumatlar daxildir. İnformasiya sahibi bu məlumatları KİV-ə press-reviz kimi göndərir, yaxud müvafiq subyektin səlahiyyətli şəxsi özü mətbuat konfransı keçirməklə informasiyanı interaktiv formada mediaya ötürür. Əgər KİV-lə müvafiq subyekt arasında müqavilə öhdəliyi yoxdursa, hər hansı dövlət məcburiyyət tədbirindən söhbət gedə bilməz və göndərilmiş press-reviz və ya müsahibə media üçün heç bir öhdəliyə səbəb olmur.

2) Çoxsaylı informasiya sorğularını azaltmaq, eləcə də elan xarakterli informasiyaları yaymaq məqsədi ilə – informasiyanın sahibi bu məqsədlə ictimai rəy sorğusunun nəticələrinə, kütləvi tədbirlərin proqramlarına, dövlət orqanlarının və bələdiyyələrin göstərdikləri xidmətlə bağlı dəyişikliklərə, əmtəə bazarında hökmran mövqe tutan, hüquqi şəxslər tərəfindən malların və xidmətlərin təklif edilməsi şərtləri və qiymətlərinə, əhaliyə göstərilən ictimai xidmətlərə dair məlumatları mediaya ötürür. Bu halda da əgər KİV-lə müvafiq subyekt arasında müqavilə öhdəliyi, eləcə də dövlət məcburiyyəti yoxdursa, media orqanı həmin məlumatların sonrakı müqəddəratına dair qərar verməkdə sərbəstdir.

3) Reklam-marketing planına uyğun olaraq – bu halda da əgər qarşılıqlı öhdəlikləri formalaşdıran müqavilə yoxdursa, həmin məlumatlara dair münasibətlərin sonrakı mərhələsində kütləvi informasiya vasitələri hərəkət və seçimlərində azaddırlar. Müvafiq müqavilə mövcuddursa, bu halda münasibətlər “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq hazırlanır və yayılır.

4) Əməliyyat-axtarış və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi – bu münasibətlər “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” və “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunları ilə tənzimlənir. Burada jurnalistin, yaxud medianın üzərinə hər hansı vəzifə qoyulmasa da, adətən kütləvi informasiya vasitələri bu kimi məlumatları əldə etdikdən sonra müvafiq orqanlarla əməkdaşlıq edərək, yaxud bilməyərəkdən həmin məlumatları sadəcə reytingli xəbər formatında qəbul edərək yayımlayırlar.

5) İctimai maraq kəsb etməsi, yanlış məlumatların yayılmasının qarşısının alınması və ya cinayətə görə məsuliyyətin labüdlüyünün nümayiş etdirilməsi ilə əlaqədar – ibtidai araşdırma məlumatları ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən və ya ibtidai araşdırmanı aparan orqan tərəfindən bilavasitə və ya kütləvi informasiya vasitələri ilə açıqlana bilər. Bu zaman açıqlanan məlumat cinayət hadisəsi ilə bağlı əldə edilmiş ibtidai araşdırma nəticələrindən ibarət olmalı, davam edən ibtidai araşdırmanın maraqlarına, cinayət prosesinin digər iştirakçılarının şəxsi həyat toxunulmazlığı hüququna zidd olmayan həddə olmalı, təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun olaraq şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayətə aidiyyəti ilə bağlı hissədə onun cinayəti törətməkdə şübhəli bilinməsinə dair Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsində (maddə 222.6) müəyyənləşən həddi keçməməlidir. Bu halda yetkinlik yaşına çatmayan şübhəli, təqsirləndirilən və ya zərər çəkmiş şəxslərin şəxsiyyəti barədə məlumatların açıqlanmasına yalnız həmin şəxslərin və onların qanuni nümayəndələrinin razılığı ilə yol verilir.

2. İnformasiyanı KIV-in özünün öz təşəbbüsü ilə əldə etməsi.

Kütləvi informasiya vasitələri öz təşəbbüsləri ilə informasiyanı iki formada əldə edir:

1) Jurnalistin informasiyanı hadisə yerindən əldə etməsi. Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya, eləcə də informasiyanın əldə olunması azaddır və kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətdəki iqtisadi, siyasi, ictimai və sosial vəziyyət haqqında, dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, idarə, müəssisə və təşkilatların, ictimai birliklərin, siyasi partiyaların, vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti barədə operativ və doğru-dürüst məlumatlar almaq hüququna malikdirlər. Məhz bu müddəaların işığında jurnalist media üçün maraq kəsb edən, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara zidd olmayan bütün hallara dair informasiya əldə edə və toplaya bilər. Bu məqsədlə jurnalist kütləvi tədbirlərdən, hər hansı hadisənin baş verdiyi yerdən informasiya toplamaqda sərbəstdir və o, baş verən hadisələrin təsvirini dəqiq və konkret faktlar əsasında verməyə borcludur. Jurnalist, faktların təhrif olunmasına yol vermir.¹ Hadisə yerindən məlumatların toplanması və əldə edilməsi adətən qeyri-kommersiya xarakteri daşıyır, informasiya təmini qayəsi ilə bərabər, xəbər və sensasiya formatına xidmət edir. Qeyd etdiyimiz kimi, jurnalistin əldə edə, toplayacağı məlumatlar qanunla dövlət təhlükəsizliyinin, ədalət mühakiməsinin və ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarına zidd xarakterli olması mümkündür. Lakin həmin məlumatların məxfiliyinin qorunması, yayılmasının və medianın əlinə keçməsinə məsuliyyət daha çox səlahiyyətli şəxslərin üzərinə düşür. Məsələn, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmənin tələbi ilə istintaq və məhkəmə hərəkətlərinin iştirakçıları müvafiq məlumatların yayılmamasını öhdələrinə götürür və onlara bu barədə yazılı iltizam verirlər. Əgər iltizam alınmışsa, həmin şəxslər, alınmamışdırsa iltizamı almalı olan şəxslər bu məlumatların yayılmasına görə də məsuliyyət daşıyırlar. Müvafiq tədbirləri görmək əvəzinə zor tətbiq etməklə və ya belə zor tətbiq etmə hədəsi ilə jurnalistləri məlumat yaymağa və ya məlumat yaymaqdan imtinaya vadar etmə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur və jurnalistlərin qanuni peşə fəaliyyətinə mane olma sayılır.

¹Azərbaycan Respublikası Jurnalistin peşə etikası kodeksi, II maddə.

2) Jurnalistin araşdırması (təhqiqatı). Kütləvi informasiya vasitələrinin məlumat almaq hüququ çərçivəsində jurnalist media təhqiqatı və sorğular vasitəsi ilə məlumatları əldə edərək toplayır ki, bu da jurnalist araşdırması hesab edilir. Jurnalist araşdırma apararkən kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunvericiliyin tələblərini rəhbər tutaraq, əgər varsa aid olduğu media orqanının rəhbərliyinin göstərişlərinə (araşdırmanı öz təşəbbüsü ilə başlamadıqda) və öz daxili inamına əsaslanaraq zəruri yazılı və şifahi sorğular verir, danışqlar aparır, müsahibələr edir, media təhqiqatı çərçivəsində digər müvafiq hərəkətləri həyata keçirir. Məlumatın əldə edilməsi barəsində jurnalistin yazılı sorğusuna Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada həmin məlumat öz operativliyini itirərsə dərhal, bu mümkün olmadıqda isə 24 saatdan gec olmayaraq müddətdə baxılır. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, xəbərlər müvəqqəti məhsuldur və onun nəşrinin (yayımının) hətta qısa müddətə gecikməsi onun bütün dəyərini və marağını itirəcəkdir. Tələb olunan informasiyanı adları çəkilən orqanların rəhbərləri, onların müavinləri, mətbuat xidmətinin işçiləri, yaxud digər səlahiyyətli şəxslər verə bilərlər və bu qaydanın pozulmasına görə jurnalist Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun şəkildə şikayət etmək hüququna malikdir.

Jurnalist araşdırması adətən ümumi problem kimi hər kəsə bəlli olan, lakin qaynaq və səbəbi açılmayan ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, humanitar məsələlərin tədqiqinə, həmçinin ayrı-ayrı fərdlərin şikayətləri üzrə cəmiyyətin bu kimi problemlərdən sığortalanmasına, insanların əməyə, cəmiyyətdə birgə yaşayış normalarına, qanunlara hörmət ruhunda maariflənməsinə yönəlir. Ayrı-ayrı hallarda jurnalist tədqiqatı sensasiya və reytingə yönəlmiş xəbər və faktın araşdırılmasına yönəli bilər ki, istər bu halda, istərsə də yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlar üzrə də araşdırmanın gedişində hər hansı şəxsin şəxsi həyatına aid məlumatların, habelə onun gizli saxlanılmasını lazım bildiyi digər şəxsi xarakterli məlumatların ehtiyac olmadan toplanılmasına və onlardan istifadə edilməsinə yol verilmir. Həmçinin qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, üçüncü şəxslər haqqında məlumat almaq məqsədilə elektron formada və ya kağız üzərində aparılan informasiya ehtiyatlarına daxil olmaq qadağandır. Jurnalist araşdırması nəticəsində şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması, şəxsi və ya ailə sirrinin yayılması nəticəsində hər hansı şəxsə vurulan ziyan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilməlidir. Eyni zamanda jurnalistin faktları şəxsən öz materiallarının taleyi və ya işlədiyi redaksiyanın mənafeyi naminə seçib istifadə etməsi jurnalistin peşə etikasına ziddir.

10.3. KİV-də məlumatların hazırlanması (istehsalı) üzrə münasibətlər

Qanuni yolla istədiyi məlumatı axtarmış, əldə etmiş, toplamış hər bir KİV (yaxud fərdi qaydada fəaliyyət göstərən jurnalist) media sahəsində informasiya hüquq münasibətləri üzrə sonrakı münasibətlər mərhələsini seçməkdə azad və sərbəstdir – ya məlumatı özü hazırlayır (emal edir), ya da başqa kütləvi informasiya vasitəsinə (yaxud fərdi qaydada fəaliyyət göstərən jurnalistə) ötürə (sata, bağışlaya) bilər. Lakin bütün hallarda kütləvi informasiya vasitəsi şəxsi toxunulmazlığa münasibətdə informasiya toxunulmazlığı prezumpsiyasına riayət etməli, nəzərə almalıdır ki, qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, hər kəs onun haqqında toplanmış məlumatlarla tanış olmaq hüququna malikdir. Hər kəsin onun barəsində toplanmış və həqiqətə uyğun olmayan, tam olmayan, habelə qanunun tələbləri pozulmaqla əldə edilmiş məlumatların düzəldilməsini və ya çıxarılmasını (ləğv edilməsini) tələb etmək hüququ vardır. İnformasiya toxunulmazlığı prezumpsiyasının təmin edilməsi şərti ilə KİV sahəsində məlumatların hazırlanması üzrə münasibətləri 2 istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür:

1) *Dil münasibətləri üzrə.* Kütləvi informasiya vasitələrində məlumatların hazırlanması üzrə münasibətlərdən danışarkən ilk toxunmalı məqam dil münasibətləri ilə bağlıdır. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində kütləvi informasiya vasitələri dövlət dilindən istifadə edirlər (“Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 6-cı maddəsi). Qanunvericiliyə əsasən, proqramlarda (verilişlərdə) dövlət dilindən istifadə təmin edilməlidir (“Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 32-ci maddəsi). Lakin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının kütləvi informasiyanın istehsalında əhalinin danışdığı başqa dillərdən, habelə dünyada geniş yayılmış digər dillərdən istifadə etmək hüququ vardır. Məsələn, ictimai yayım proqramlarına (“Proqramların dili” dedikdə, qaçan sətirlər (subtitrlər) və təsviri (mətni) açıqlayan səs başa düşülür) respublikanın ərazisində yaşayan milli azlıqların dillərində verilişlər daxil edilir. Həmçinin xarici dildə hazırlanan proqramlar, bu dildəki tədris və retranslyasiya edilən proqramlar istisna edilməklə, Azərbaycan dilində subtitrlərlə müşayiət olunur, bədii, sənədli filmlər, çıxışlar və s. Azərbaycan dilinə tərcümə edilir. Həmçinin dünya ölkələrinin ən yaxşı bədii, sənədli və cizgi filmlərinin Azərbaycan dilinə çevrilərək və (və ya) Azərbaycan dilində subtitrlə müşayiət edilərək tamaşaçılara çatdırılmasına şərait yaradılmalıdır. Azərbaycan dilinə çevrilmədən Azərbaycan dilində subtitrlə müşayiət edilərək yayımlanan həmin verilişlərin həcmi müvafiq dövlət orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Lakin bütün hallarda kütləvi informasiya vasitələrində (mətbuat, televiziya, radio və s.) informasiyanın emalı (hazırlanması, istehsalı) zamanı dövlət dilinin qorunması və inkişafı təmin edilməli, yəni dövlət dilinin normalarına riayət olunmalıdır. Bundan başqa, hər bir KİV qurumunun vəzifəsidir ki, dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək, onun tarixən müəyyən olmuş hüquqlarını məhdudlaşdırmaq kimi cəhdlərə yol və imkan verməsin.

2) *İctimai əxlaq məsələləri.* Kütləvi informasiya vasitələrində məlumatların hazırlanması üzrə münasibətlər arasında ən mühüm meyarlardan biri mənəvi-əxlaqi

norma və adətlərlə bağlıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyub inkişaf etdirən maarifləndirici, məlumatlandırıcı və əyləndirici proqramlar vasitəsilə vətəndaşların maraqlarının təmin olunması medianın əsas vəzifələrindəndir. (“İctimai televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun, 7.0.2.-ci maddəsi). Həmçinin milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, əxlaq normalarına riayət edilməsi kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən hesab edilir. Kütləvi informasiya vasitələri sahəsində məlumatların hazırlanmasına dair informasiya-hüquq münasibətləri üzrə mənəvi-əxlaqi amillərdən danışarkən 6 məsələ üzrə ehtiyatlılıq nümayiş etdirilməsi vacibdir:

a) *Uşaqlara münasibətdə ehtiyatlılıq.* Media orqanı informasiyanın emalı (hazırlanması) zamanı uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların fiziki, əqli və mənəvi inkişafına ziyan vura bilən informasiyaları mümkün qədər istifadə etməməyə çalışmalıdır. Lakin hazırlanacaq materialın mahiyyəti bu tip informasiyanın üzərində qurulmuşsa, material hazırlanarkən proqramların onların baxa biləcəyi vaxtda göstərilməməsi üçün tədbirlər görülməli, materialda müvafiq veriliş bloklarına salınmamaqları üçün qeydlər olmalı, göstərilmə vaxtı məhdudlaşdırılmış proqramların anonsunda, eləcə də yayımından əvvəl bu barədə mütləq məlumat verilməlidir. Bundan əlavə, tamamilə kommersiya məqsədi güdən uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların fiziki, əqli və mənəvi inkişafına zərərli təsir göstərən reklam xarakterli informasiyalar emal edilərkən onların maraqlarına ciddi zərbə vuran elementlərdən istifadə olunmamalı, tutarlı səbəblər olmadan, uşaqlar və yetkinlik yaşına çatmayanlar qorxulu vəziyyətlərdə göstərilməməlidirlər. Həmçinin uşaqların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyətinə təhlükə törədə bilən hər hansı fəaliyyətə dair açıq və gizli təbliğat xarakteri daşıyan məlumatlar da xüsusi diqqət və ehtiyatlılıq tələb edir. Lakin bütün hallarda uşaqların maraqları və mənafeləri üçün müvafiq məlumatların hazırlanması zamanı istisnalar yol veriləndir. Məsələn, vicdanlı şəkildə uşaq zorakılığı ilə bağlı şübhələri səsləndirmək imkanı istənilən şəxs üçün cinayət ittihamının və ya zərərə, yaxud çəkilmis xərcələrə görə kompensasiya ödəmək öhdəliyinin “mənfi təsiri” olmadan əlçatan olmalıdır.¹

b) *Milli və ailə dəyərlərinə münasibətdə ehtiyatlılıq.* Media ana dilinin inkişafına, milli adət-ənənələrin qorunub saxlanmasına, cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərlər sisteminin, ictimai şüurun və beynəlxalq aləmdə ölkə haqqında təsəvvürün formalaşmasına böyük təsir göstərir.² Məhz bu anlamda informasiyanın istehsalı prosesində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması imperativ şərtədir. Bu şərtə isə ardıcıl və sistemli şəkildə əməl olunmalı, müvafiq təcrübənin formalaşdırılması üçün hüquqi baza yaradılmalıdır. Məsələn, Azərbaycanda müvafiq dövlət orqanı erotikanı və qəddarlığı əks etdirən proqramlar üçün xüsusi qaydalar müəyyənləşdirir, proqramı hazırlayanlar qanun qarşısında birbaşa məsuliyyət daşıyır, terrorizm, zorakılıq və qəddarlığın təbliği qadağan edilir, müvafiq xarakterli sosial yayımlar təşkil olunur. Bundan əlavə,

¹ European Court of Human Rights. Juppala v. Finland. 2 December 2008, Application No. 18620/03). file:///C:/Users/User/Downloads/003-2572513-2789200.pdf

² Akademik Ramiz Mehdiyev. Azərbaycanın efir məkanı: problemlər və vəzifələr, “Azərbaycan” qəzeti, 07 oktyabr 2009.

məlumatlar emal edilərkən ictimai qaydanı pozan və ya ictimai əxlaqa zidd dini mərasimlər, rituallar və etnik ənənələrlə bağlı sətiraltı təbliğata yol verilməməlidir.

c) *Tarixi-mənəvi irsə münasibətdə ehtiyatlılıq.* Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77 və 40-cı maddələrinə əsasən, hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorunmalıdır. “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, tarix və mədəniyyət abidələri xalqın milli sərvətidir və dövlət tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasına təminat verir, onların elmi tədqiqi və təbliği üçün zəruri olan qurumların yaradılmasını, fəaliyyətini və inkişafını təmin edir, abidələrdən səmərəli istifadə üçün şərait yaradır. Həmçinin daşınar abidələrin elmi-təbliğət və mədəni mübadilə məqsədilə Azərbaycan Respublikasından xaricə müvəqqəti aparılması məqsədi ilə müvafiq informasiyalar hazırlayarkən mümkün qədər diqqətliklə nümayiş etdirilməli, mediada sonradan yanlış məlumatlar yayaraq abidələrin tələyinə təsir edəcək, sui-istifadəyə səbəb olacaq hallara yol verilməməlidir. Bundan başqa, tarix və mədəni abidələrə qarşı vandalizm aktına səbəb ola biləcək məlumatlar (məsələn, hər hansı bir qazıntı zamanı xəzinə tapılması həmin tarixi bölgəyə axına və gizli qazıntılara səbəb ola bilər) hazırlanarkən xüsusi diqqət və ehtiyatlılıq nümayiş etdirilməlidir. Əks halda, medianın qeyd edilən mövzuda materialı pozuntu hesab edilən əməlin törədilməsi zamanı pozuntunun törədilməsinə kömək edən səbəb və şərait kimi dəyərləndirilə bilər.

d) *İctimai mədəniyyət əleyhinə cinayətlərin profilaktikası.* Mövcud milli cinayət qanunvericiliyi ictimai mədəniyyət əleyhinə cinayətlər kimi pornoqrafik materialları və ya əşyaları qanunsuz yayma, fahişəliyə cəlb etmə, əxlaqsızlıq yuvaları saxlama, qumarxana təşkil etmə və ya saxlama, qəbir üzərində təhqiredici hərəkət, tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama əməllərini tanıyır. Özündə ictimai mədəniyyət əleyhinə cinayətlərə dair informasiyaları ehtiva edən məlumatların – xəbərlərin emalı zamanı media orqanı eyni zamanda profilaktik tədbir və təbliğata yer ayırmalıdır. Xüsusən kriminal xəbər buraxılışları üzrə məlumatların işlənməsi zamanı yalnız mövcud xam materialın işlənməsi ilə kifayətlənməyib, eyni zamanda istər xəbərin özündə, istər təqdimatında, istərsə də xəbərdən çıxışda, yaxud hər üç qeyd edilən mərhələdə profilaktik xarakterli təbliğati ifadələrə yer ayrılmalıdır. Şəxslərin azad sahibkarlıq hüququna tam təminat verilməsi reyting və reklam bazarı uğrunda bütün vasitələrdən istifadə imkanları kimi anlaşılmamalıdır. Eyni zamanda dövlət də bu həssas sektora müdaxilə etməməklə bağlı neqativ öhdəlikdən əlavə, effektiv formada plüralizmə dəstək vermək üçün müvafiq qanunvericilik və inzibati çərçivə yaratmaq kimi pozitiv öhdəlik daşıyır.¹

e) *Dövlətin ictimai siyasi həyatında, xalqın dövlətçilik tarixində xüsusi rolu olan şəxslərə, simvol və rəmzlərə dair məlumatlara münasibətdə ehtiyatlılıq.* Media sahəsində informasiya hüquq münasibətləri üzrə mənəvi-əxlaqi amillər sırasında xüsusi diqqət tələb edən meyarlardan biri də müəyyən kateqoriyadan olan şəxslərə münasibətdə informasiyaların yayılma hazırlanma xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dövlətin ictimai-siyasi həyatı, xalqın dövlətçilik tarixində xüsusi rolu olan bu şəxslərə

¹ European Court of Human Rights. Centro Europa 7 S.r.l. and Di Stefano v. Italy. 7 June 2012, Application No. 38433/09. file:///C:/Users/User/Downloads/001-111399.pdf

münasibətdə informasiyaların hazırlanması forma və qaydaları, eləcə də müvafiq məhdudlaşdırmalar hüquq ənənəsindən asılı olaraq, həm adətlərdə, həm də normativ aktlarda əksini tapa bilər. Qanunvericilik formasında təşəkkül tapan qaydalar ya konkret şəxsə ya şəxslər qrupuna, ya da konkret dövlət vəzifəsinə münasibətdə aid ola bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında mediada müvafiq xüsusi yanaşma konkret şəxsə deyil, konkret vəzifəyə – Azərbaycan Respublikası Prezidentinə münasibətdə müəyyən edilib. Belə ki, Azərbaycan dövlətinin başçısının şərəf və ləyaqətini kütləvi çıxışda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə, kütləvi informasiya vasitəsində və ya kütləvi nümayiş etdirildiyi halda internet informasiya ehtiyatında ləkələmə və ya alçaltma Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində təhqir və ya böhtan maddələri ilə deyil, ayrıca müddə ilə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Prezidentin şərəf və ləyaqətinin qorunması üçün tədbirlər görmək isə Azərbaycan Respublikasında birbaşa Ədliyyə Nazirliyinin vəzifələri sırasındadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəaliyyəti, habelə onun rəhbərliyi altında həyata keçirilən siyasət haqqında tənqid heç bir məsuliyyət yaratmasa da, media bu məsələdə ikiqat həssaslıq nümayiş etdirməli, tənqidin, şərəf və ləyaqətin sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirməlidir.

Bir sıra milli təcrübələrdə isə dövlətin ictimai siyasi həyatında, xalqın dövlətçilik tarixi rolu olan şəxslərə dair informasiyaların yayımına münasibətdə xüsusi yanaşma vəzifəyə deyil, konkret şəxsiyyətə aid edilir. Məsələn, Türkiyə Cümhuriyyətində kütləvi informasiya vasitələrində Mustafa Kamal Atatürkün özünə və xatirəsinə təhqir və hörmətsizlik¹ kimi dəyərləndirilə biləcək informasiya, yaxud digər material jurnalistin 3 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilməsinə səbəb ola bilər.

Simvol və rəmzlərə yanaşma isə daha çox dövlətçilik ənənələri və adətləri ilə bağlı formalaşmış və adətlərdən qaynaqlanaraq qanunvericilik formasında təşəkkül tapmışdır. Belə ki, əgər ABŞ-da dövlət bayrağı formasında çimərlik geyimləri, müxtəlif reklam xarakterli illüstrasiyalar media materiallarında sərbəst yer alır və bununla bağlı xüsusi tənzimlənməyə ictimai ehtiyac duyulmur. Azərbaycan Respublikasında isə Dövlət bayrağı və ya Dövlət gerbi barədə bütün formalarda məlumatlar da jurnalistdən xüsusi həssaslıq tələb edir. KİV-də müvafiq dövlət rəmzlərinə dair təhqiredici hərəkət kimi qiymətləndirilə bilən istənilən material – informasiya və görüntü cinayət məsuliyyətinə səbəb ola bilər.

f) Ayırı-seçkilik və ədavət. Mediada ayırı-seçkiliyin bütün formaları və dözümsüzlük rədd edilməli, əksinə kütləvi informasiya vasitələri ayırı-seçkiliyə qarşı təbliğatda ciddi təşviqat vasitəsi olmalıdır.² Bu, ilk növbədə, onunla izah olunur ki, jurnalist fəaliyyəti yalnız ümumbəşəri dəyərlərin üstünlüyündə humanist ideyalar, sülh, demokratiya, sosial inkişaf, insan hüquqlarının müdafiə edildiyi şəraitdə mümkündür. Məhz bu anlamda jurnalist, qanunsuz ayırı-seçkiliyi müdafiə edən mülahizələri inkar edərək, öz fəaliyyətini əmin-amanlığı qorumaq problemlərinin həllinin işıqlandırılmasına yönəldir, bütün xalqların, etnik qrupların fərdi xüsusiyyətlərinə, dilinə, ləhcəsinə, dininə, milli mədəniyyət nümunələrinə hörmətlə yanaşır, ayırı-seçkiliyə yol

¹ Atatürk Aleyhinə İşlənən Suçlar Hakkında 5816 Numaralı Kanun, Madde 1.

² Principles on Conduct of Journalism. The International Federation of Journalists Mission.
<https://www.ifj.org/who/rules-and-policy/principles-on-conduct-of-journalism.html>

vermir. Qeyd olunan şərtlər jurnalist üçün yalnız mədəni və sosial öhdəlik səviyyəsində deyil, eyni zamanda qanunvericilik səviyyəsində məsuliyyət yaradan hərəkət kimi təsbit edilmişdir. Belə ki, cinayət qanunvericiliyinə əsasən, kütləvi informasiya vasitələrində milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınmasına, milli ləyaqətin alçaldılmasına, yönələn hərəkətlər ictimai təhlükəli əməl kimi tövsiyə edilir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi də presedentlərində dəfələrlə təkrar etmişdir ki, insanlara hücum hər zaman zorakılıq aktına və ya digər cinayət aktlarına çağırış deyildir. Kimisə təhqir etməklə, onu lağa qoymaqla və ya əhalinin konkret qruplarına iftira atmaqla da insanlara hücum etmək olar.¹ Bu baxımdan, jurnalist kütləvi informasiya vasitələrində ayrı-seçkiliyin təhlükə yaratdığını anlamalı və irq, cins, dil, din, siyasi düşüncə və ya digər fikirlər əsasında bu cür ayrı-seçkiliyə yol verməmək üçün əlindən gələni etməyi öhdəsinə götürməlidir.²

10.4. KİV sahəsində məlumatların ötürülməsi üzrə münasibətlər

KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin fəaliyyət forması və məqsədinə görə təsnifatında **məlumatların ötürülməsi** mühüm əhəmiyyətə malik mərhələdir. Ötürülmə həm bilavasitə əldə olunma mərhələsindən, həm də istehsal mərhələsindən sonra mümkündür. KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətləri üzrə ötürülmə dedikdə, məlumatın xam formada, yaxud emal olunmuş vəziyyətdə professional məqsədlə müəyyən şəxslər (informator) və ya KİV tərəfindən digər media orqanına göndərilməsidir. Ötürülmə bağışlama, alqı-satqı və digər müqavilələr üzrə müəyyənləşdirilən şərtlərlə, həmçinin məcburi formada mümkündür.

İnformasiyanın bağışlama üzrə ötürülməsi – həm emal edilmiş, həm də xam materialın əvəzsiz formada ötürülməsi ilə mümkündür. Bağışlanmanın ümumi hüquqi prinsiplərinə uyğun olaraq, bağışlama informasiyanı alan tərəfindən heç bir cavab xidməti ilə şərtləndirilmir və qarşı tərəfin müvafiq informasiyanı qəbul etməsi ilə bağışlanma baş tutmuş sayılır. Mülki-hüquqi prinsiplərə uyğun olaraq, bağışlayan tərəf bağışlanmanı şərtləndirmədiyi üçün bu halda “istinad” institutu da məcburi olmur, lakin adətən təcrübədə KİV xəbəri onlara ötürmüş media orqanına istinad edərək məlumatı yayımlayır.

İnformasiyanın alqı-satqı üzrə ötürülməsi isə bilavasitə kommersiya fəaliyyəti hesab edilir, klassik formalı alqı-satqı abunə üsulu ilə professional fəaliyyət formasında mümkündür.

Klassik alqı-satqı üzrə münasibətlərdə ötürmənin qarşı subyekt qismində fərdi informatorlar (bu barədə ayrıca bəhs ediləcək) və digər media orqanları çıxış edir. Burada Mülki Məcəllənin 29-cu fəslindən müəyyənləşdirilən əsas müddəalar və bu Məcəlləyə zidd olmayan, lakin ondan fərqli qaydalar müəyyənləşdirən müqavilələr

¹ European Court of Human Rights. *Ejdeland and others v. Sweden*. 9 February 2012, Application No. 1813/07. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-109046%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-109046%22]})

² IFJ Declaration of Principles on the Conduct of Journalists. Article 7. // Adopted by 1954 World Congress of the International Federation of Journalists - IFJ. Amended by the 1986 World Congress. <https://www.ifj.org/who/rules-and-policy/principles-on-conduct-of-journalism.html>

əsasında hərəkət edilir, yəni satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əşyanı qəbul edib əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiyməti) ödəməyi öhdəsinə götürür.

Abunəlik üzrə ötürmə də alqı-satqı formasıdır, lakin burada daha fərqli və adətən daha uzunmüddətli şərtlər mövcud olmaqla yanaşı, həm də məhsulun verilməsi üzrə öhdəliklər birdəfəlik deyil, hissə-hissə icra edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ötürmə münasibətləri üzrə abunəliklə media orqanının özünün satışı üzrə abunəliyi (məsələn, qəzetə abunəliyi) eyniləşdirmək olmaz. Ötürmə üzrə abunəlik yayım sayılmır, ötürməni qəbul etmiş tərəf, abonent məlumatı professional məqsədlə alır və bu informasiyaları olduğu kimi, yaxud təkrar emal edərək yayımlamaqda sərbəstdir. Lakin bütün hallarda informasiyanın ötürülməsi üzrə abunəlikdə istinad institutu məcburidir. Məlumatların abunəlik üzrə satılması ilə adətən, media qurumu kimi informasiya agentlikləri məşğul olurlar və informasiya agentliklərinin xəbər və materialları kütləvi informasiya vasitələrində və digər kütləvi informasiya agentliklərində yayılarkən mütləq həmin informasiya agentliyinə istinad edilməlidir.

Informasiyanın digər müqavilə şərtləri ilə ötürülməsi isə mülki qanunvericiliyin mülki hüquq subyektlərinin bərabərliyi, iradə sərbəstliyi, mülki dövriyyə iştirakçılarının əmlak müstəqilliyi və toxunulmazlığı, müqavilələr azadlığı prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Bu cür ötürülmə kommersiya məqsədi daşıyır, qarşılıqlı yardımlaşma xarakterində reallaşır.

Ötürmə sahəsində münasibətlərin ən vacib subyektlərindən biri fərdi informatorlar hesab edilir. *Fərdi informatorlar* – təsadüfi şəxslər, daimi agentlər və stringerlər ola bilər.

Təsadüfi şəxslər informasiya hüquq münasibətləri üzrə mühüm həlqələrdən hesab edilir, onlar özlərinin əldə etdikləri və hazırladıqları materialları əvəzsiz bağışlama və alqı-satqı üzrə media orqanlarına ötürürlər. Müvafiq materiallar dərc edilərkən (əfırə verilərkən) onların məzmununu təhrif etməyən ixtisara və redaktəyə yol verilir, informatorun adı adətən gizli saxlanılır. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallardan başqa, redaksiya oxucuların (dinləyici, tamaşaçı) müvafiq mövzuda müraciətlərinə cavab verməyə məcbur deyildir və kütləvi informasiya vasitəsinin redaksiyası imtina etdiyi materialı dərc etməyə (əfırə verməyə) məcbur edilə bilməz.

Daimi agentlər isə adətən barəsində informasiya verdikləri müəssisə, təşkilat, və ya hər hansı birliyin daxilində, yaxud onunla əlaqəli olurlar, yəni müvafiq informasiyalar daxildən sızdırılır. Bu şəxslər tərəfindən informasiya ötürülməsi alqı-satqı və digər müqavilə öhdəlikləri üzrə həyata keçirilir. Alqı-satqı münasibətləri yuxarıda bəhs edilmiş ümumi qaydada həyata keçirilir. Daimi agentlərin digər müqavilə öhdəlikləri üzrə informasiya ötürməsi qanuna zidd olmayan formada, yalnız qanuni məqsəd və maraqlar uğrunda reallaşır, əks halda məlumatlar qeyri-qanuni üsul vasitələrlə əldə edilmiş informasiyalar hesab edilir. Lakin cari məsələ üzrə də istisna durumlar var. Məsələn, heç bir qeyri-qanuni üsul və vasitələr istifadə edilməsə də belə, dövlət qulluqçularının medianın daimi agenti ola bilməsi məsələsi dilemma vəziyyəti yaratmaqdadır. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində hesab edilir ki, demokratik cəmiyyətdə dövlət qulluqçularının missiyası hökumətə öz funksiyalarını yerinə yetirməkdə kömək etmək olduğuna görə sədaqət və qoruma öhdəliyi onlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb

edir.¹ Digər tərəfdən milli qanunvericiliklə dövlət qulluqçusunun elmi və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, qulluq keçdiyi dövlət orqanı rəhbərinin icazəsi olmadan pedaqoji və başqa ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmağa icazəsi yoxdur. Lakin dövlət sektorunun dövlət məmuru və ya işçisi tərəfindən iş yerində qanunsuz davranış və qanun pozuntusu barədə xəbər verilməsi müəyyən hallarda özünü qoruma xarakteri daşıya bildiyi üçün məqbul hesab edilə bilər. Bu halda məxfiliyin qorunması öhdəliyi nəzərə alınaraq, açıqlama ilk növbədə şəxsin ali və ya digər səlahiyyətli orqanına edilməlidir. Aydın ki, yalnız bu mümkün olmadıqda informasiya son çarə kimi ictimaiyyətə açıqlana bilər.²

Daimi agentlər medianın və jurnalistin informasiya mənbəyi hesab edildiyi üçün onların adları adətən gizli saxlanılır. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində hesab edilir ki, jurnalist mənbələrinin qorunması mətbuat azadlığının əsas şərtlərindən biridir. Bu cür qoruma olmaması mənbələri ictimai maraq doğuran məsələlər haqqında ictimaiyyəti məlumatlandırmaqda mətbuata yardım etməkdən çəkindirə bilər. Nəticədə mətbuatın mühüm ictimai nəzarətçi rolu zəifləyər və onun dəqiq və etibarlı məlumatlar təmin etmək imkanı mənfəəti təsir görə bilər.³

Kütləvi informasiya vasitəsinin məsul şəxsi, yaxud jurnalist istintaqda və ya məhkəmə icraatında olan işlə əlaqədar qanunla müəyyən edilmiş hallardan başqa, informasiya mənbəyini açıqlamağa məcbur edilə bilməz. Bu halda müəllifi açıqlanmayan təsvirə, məqaləyə, şəkilə və ya karikaturaya görə məsuliyyət buraxılışa məsul redaktorun, yaxud jurnalistin üzərinə düşür. Lakin bütün hallarda nəzərə alınmalıdır ki, qanunun aliliyi prinsipi ilə idarə edilən demokratik dövlətdə dövlət orqanının yanlış metodlardan istifadə etməsindən ictimaiyyət xəbərdar edilməlidir⁴ və dövlət daha çox informasiyanın yayılmasının yaratdığı reaksiyanı deyil, reaksiyaya səbəb olan hala diqqət yetirilməlidir.

Daimi agentlərin adının açıqlanması məhkəmə tərəfindən yalnız insan həyatının müdafiəsi, ağır cinayətin qarşısının alınması, ağır cinayət törətməkdə ittiham olunan, yaxud təqsirli bilinən şəxsin müdafiəsi məqsədi ilə tələb edilə bilər.

Stringerlik – KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətləri üzrə fərdi informasiya torluğun sonuncu forması hesab edilir. İngiliscədən stringer – ip atan, kəmənd atan, şallaqlayan, düyün vuran kimi hərfi tərcümə olunur (String⁵ – ip, kəmənd, düyün). Lüğəti mənada isə stringer – ştatdan kənar müxbir anlamındadır. Stringer konkret bir kütləvi informasiya vasitəsinin daimi ştatında olmayan, ştatdan kənar (Frilancer, free-azad, lance-nizə) fəaliyyət göstərən, bütün növ məlumatları əldə olan bütün vasitələrlə əldə edərək, müxtəlif media orqanlarına peşəkar səviyyədə mütəmadi informasiyalar ötürən və buna görə dəyərli vəsait alan şəxsdir. Hüquq münasibətlərinin subyekti kimi

¹ European Court of Human Rights. *Guja v. Moldova*. 12 February 2008, Application No. 14277/04. file:///C:/Users/User/Downloads/003-2266532-2424493.pdf

² European Court of Human Rights. *Guja v. Moldova*. 12 February 2008, Application No. 14277/04. file:///C:/Users/User/Downloads/003-2266532-2424493.pdf

³ European Court of Human Rights. *Christine Goodwin v. the United Kingdom*. 11 July 2002, Application No. 28957/95. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-60596%22%7D>

⁴ European Court of Human Rights. *Voskuil v. the Netherlands*. 22 November 2007, Application No. 64752/01. file:///C:/Users/User/Downloads/001-83413.pdf

⁵ Новый англо-русский словарь. В.К.Мюллер. Москва: Медиа, 2006, с. 772.

stringer yalnız alqı-satqı və uzunmüddətli müqavilə öhdəlikləri üzrə informasiya ötürür və heç bir quruma tabe olmayan müstəqil şəxsdir.

Məlumatların ötürülməsi münasibətləri sahəsində digər mühüm amil ***məcburi ötürmədir***. Yuxarıda sadalananlardan fərqli olaraq burada subyektin iradə sərbəstliyi, yaxud müqavilə azadlığından söhbət gedə bilməz və qanunvericilik ötürmənin yeganə subyekti kimi media orqanının üzərinə konkret xarakterli məlumatları hüquq-mühafizə orqanlarına göndərmək – ötürmək vəzifəsi qoya bilər. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual qanunvericiliyinin tələbinə əsasən, cinayətin törədilməsi və ya onun törədilməsinə hazırlıq faktına dair müvafiq kütləvi informasiya vasitəsinə məlum olmuş, cinayət işinin başlanması üçün səbəb hesab edilən kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları mətbuatda, radioda, televiziya da əks etdirildikdən sonra cinayət təqibi orqanlarına göndərməlidir. Həmçinin törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatları dərc etmiş və ya aidiyyəti üzrə göndərmiş kütləvi informasiya vasitələrinin vəzifəli şəxsləri, habelə həmin məlumatların müəllifləri onlarda olan və cinayət haqqında məlumatı təsdiq edən sənədləri təhqiqatçıya, müstəntiq, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora və ya məhkəməyə təqdim etməlidirlər.

10.5. KİV sahəsində məlumatların yayımı üzrə münasibətlər

KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin fəaliyyət forması və məqsədinə görə təsnifatında sonuncu mərhələ **informasiyanın yayımı üzrə münasibətlər** hesab edilir. KİV sahəsində məlumatların yayımı üzrə münasibətlərə 3 istiqamətdə yanaşma mövcuddur:

- 1) Yayım sahəsində dövlət siyasəti üzrə münasibətlər;***
- 2) Məcburi yayım anlayışı üzrə münasibətlər;***
- 3) Yayım sahəsində məhdudlaşdırmalar üzrə münasibətlər***

Yayım sahəsində dövlət siyasəti üzrə münasibətlər dedikdə, informasiya məkanının vahid inkişaf konsepsiyası və məqsədli dövlət proqramlarının hazırlanması, yayımı tənzimləmək üçün qanunvericilik bazasının yaradılması, həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin tələblərinin yerinə yetirilməsinə, eləcə də xarici yayımçıların ölkə ərazisində peyk vasitəsilə yayımına, uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların fiziki, əqli və mənəvi inkişafına ziyan vura bilən informasiyalara, həmçinin terrorizmin, zorakılığın, qəddarlığın, milli, irqi və dini ayrı-seçkiliyin təbliğinə yol verilməməsinə nəzarət, yayım sahəsində müvafiq dövlət orqanının formalaşdırılması, yayımçıların reyestri, texniki və keyfiyyət standartları və normalarının müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Azərbaycan Respublikasında informasiya yayımı sahəsində dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” və “Teleradio yayımı haqqında” Qanunlar, digər normativ hüquqi aktlar və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq həyata keçirilir. Təsis forması, maliyyələşməsi, idarəetmə xüsusiyyətləri, fəaliyyət perspektivlərinə əsaslanaraq 4 yayımçılıq forması mövcuddur: dövlət yayımçısı, bələdiyyə yayımçısı, ictimai yayımçı və özəl yayımçı. Bu formalardan hər biri qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada təsis olunur.

Dövlət yayımçısı – dövlət büdcəsi, reklamdan daxilolmalar və qanunla qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir, dövlətin və cəmiyyətin mənafeyinə yönəlmiş məlumatlandırıcı, maarifləndirici və əyləndirici proqramlar yayımlayır. Maddi-texniki təminatın minimum səviyyəsi təmin olunduğu üçün dövlət büdcəsindən maliyyələşən kanallar öz fəaliyyətini reklam cəlbətmə istiqamətində yox, əhalini düşündürən, cəmiyyət üçün aktual olan mövzuların işıqlandırılmasına, Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti, xalqımızın adət-ənənələri, mənəvi dəyərlərimizin təbliğinə yönəltməlidirlər.¹

Bələdiyyə yayımçısı – vətəndaşların qanun çərçivəsində yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil və sərbəst şəkildə həll etmək hüququnun həyata keçirilməsi və yerli əhalinin mənafeyi naminə fəaliyyət çərçivəsində, qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada bir və ya bir neçə yerli özünüidarəetmə orqanı tərəfindən, yaxud fiziki və hüquqi şəxslərlə birlikdə təsis olunur və reyestrdən keçir. Bələdiyyə yayımçısı yerli büdcə, reklamdan daxilolmalar və qanunla qadağan olunmayan digər mənbələr, habelə yerli rəy sorğusu yolu ilə qəbul edilən qərarla müəyyənləşdirilmiş abonent haqqı hesabına maliyyələşdirilir, təmsil olunduğu ərazinin, bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyinə yönəlmiş məlumatlandırıcı, maarifləndirici və əyləndirici proqramlar yayımlayır. Qanunla müəyyən edilmiş ərazi həddləri daxilində yerli özünüidarəetmə forması olan bələdiyyələr teleradio fəaliyyətinin hüquqi rejimini “Teleradio yayımı haqqında” Qanunun müddəalarını nəzərə almaqla, müstəqil şəkildə müəyyənləşdirirlər.

İctimai yayımçı – ictimai televiziya və radio yayımının məqsədi Azərbaycan Respublikası əhalisinin, bütövlükdə cəmiyyətin, habelə onun ayrı-ayrı təbəqələrinin sosial, elm, təhsil, mədəniyyət, əyləncə və digər sahələrdəki ümumi maraqlarını təmin etməyə, söz və fikir azadlığını, müxtəlif baxış və əqidələri əks etdirməyə yönəlmiş, doğru məzmunlu informasiyalar hazırlamaq, bu informasiyaları müasir texniki və keyfiyyət standartlarına uyğun şəkildə yayımlamaqdır. Kənar müdaxilə olmadan müstəqil fəaliyyət göstərən hüquqi şəxs kimi ictimai yayımçı qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və formada yaradılır, müvafiq qanunla və həmin qanunda müəyyən olunmuş qaydada təsdiq olunan nizamnamə ilə tənzimlənir və qanunla başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, abonent haqqı hesabına maliyyələşdirilir. İctimai yayımçı verilişlərinin forma və məzmununu özü müəyyən edir və yayımladığı proqramlar üçün qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada məsuliyyət daşıyır.

Özəl yayımçı. Hər kəs öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər. Özəl yayımçı da məhz bu konstitusion hüquq çərçivəsində, Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və ya nizamnamə kapitalı Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına məxsus olan hüquqi şəxslər tərəfindən təsis edilə bilər. Özəl yayımçıların dövlət qeydiyyatı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə həyata keçirilir. Özəl yayımçı qanunla qadağan edilməyən bütün mənbələr hesabına

¹ Akademik Ramiz Mehdiyev. Azərbaycanın efir məkanı: problemlər və vəzifələr, “Azərbaycan” qəzeti, 07 oktyabr 2009.

maliyyələşdirilə bilər. Bu isə reklam və reyting uğrunda mübarizə ilə şərtlənir. Deməli özəl yayımcı ictimai və dövlət yayımcısından daha parlaq və daha rəngarəng informasiyalar yayımlamalıdır ki, ən azı reklam hesabına maliyyələşməsinə təmin edə bilsin. Məhz bu baxımdan, sayı günü-gündən artan özəl (kommersiya) yayımcılar getdikcə ictimai (eləcə də dövlət – müəllif) yayımı daha çox üstələyir. Ekran efirə nəzarət həm hakimiyyət fəaliyyətinə, həm də bazara nəzarət imkanı yaradır.¹ Məhz bu amilə əsaslanaraq ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərə, habelə ictimai mənəviyyət əleyhinə olan cinayətlərə görə əvvəllər məhkum edilmiş, habelə məhkumluğu ödənilməmiş, həmçinin fəaliyyət qabiliyyətsizliyi, yaxud fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması məhkəmə tərəfindən təsdiq edilmiş şəxslər, siyasi partiyalar, dini qurumlar teleradio fəaliyyəti sahəsində özəl yayımın təsisçisi ola bilməzlər. Yazılı mediada isə bu məhdudiyyət təsisçinin ali təhsilli və Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olması ilə məhdudlaşdırılır.

Məcburi yayım anlayışı üzrə münasibətlər. Yayım – məlumat azadlığının ən vacib tərkib hissələrindən biri olmaqla azaddır. Hər kəsin qanuni yolla istədiyi məlumatı yaymaq azadlığı vardır. Həmçinin kütləvi informasiyanın da müvafiq azadlığına təminat verilir və bu azadlıq media orqanları və jurnalistlərin qanuni yolla əldə etdiyi informasiyanı yaymaq hüququna dövlət tərəfindən təminat verilməsinə əsaslanır. Eyni zamanda cinayət qanunvericiliyi ilə jurnalisti məlumat yaymağa vadar etmə jurnalistlərin qanuni peşə fəaliyyətinə mane olma hesab edilir və bu əməl cinayət tərkibi yaradır. Lakin bütün bunların fonunda bir sıra istisnalar var ki, KİV fəaliyyətində həmin istisnalar ictimai əxlaq, ictimai qayda və cəmiyyətin mənafeyinə xidmət məqsədi ilə məcburetmə xarakteri daşıyır. Məcburi yayım münasibətləri 4 halda tətbiq edilir:

1. *Təkliz və cavab hüququ çərçivəsində məcburi yayım.* Hər kəsin irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verilir və bu əsaslara görə onlara güzəştlər və ya imtiyazlar verilə, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz. Məhz bu çərçivədə hər kəsin kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilən və onun hüquqlarını pozan və ya mənafeələrinə xələl gətirən məlumatı təkliz etmək və ya ona cavab vermək hüququna təminat verilir. Bu hal bir qayda olaraq vurulmuş maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsi ilə bağlı digər hüquqların bərpası məqsədi ilə reallaşdırılır. Kütləvi informasiya vasitəsində fiziki və hüquqi şəxslərin şərəf və ləyaqətini ləkələyən, böhtan və təhqir xarakterli məlumatlar verildikdə, fikirlər təhrif olunduqda, fiziki şəxsin özünün və ya nümayəndəsinin, hüquqi şəxsin rəhbərlərinin, yaxud səlahiyyətli nümayəndəsinin həmin kütləvi informasiya vasitəsində bir ay müddətində cavab vermək, həqiqətə uyğun olmayan məlumatın təkliz olunmasını, düzəliş verilməsini, habelə üzr istənilməsinə tələb etmək, yaxud birbaşa məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır. Cinayət-Prosessual Qanunvericiliyə əsasən, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsi ləkələyən cinayət təqibi haqqında məlumatlar dərc edən kütləvi informasiya vasitəsi vətəndaşın təqsirsizliyini şübhə altına almadan bir ay müddətində iş üzrə yekun qərarı haqqında məlumat verməlidir. Subyekt öldüyü, yaxud fəaliyyət qabiliyyətini itirdiyi

¹ Qulu Məhərrəmli. Jurnalistikanın əsasları. Dərslik. Bakı: Qanun, 2012. səh. 390, 392.

hallarda onun hər hansı qohumu müvafiq tələblə çıxış etməyə haqlıdır. Göstərilən halda kütləvi informasiya vasitəsi tərəfindən icrası məcburi olan müvafiq tələbi, həmçinin ərazi və ya ixtisaslaşdırılmış prokuror verməyə haqlıdır. Təzkizdə hansı məlumatın həqiqətə uyğun olmadığı, həmin kütləvi informasiya vasitəsində nə vaxt və necə dərc olunduğu göstərilir. Dövri mətbu nəşrdə təzkiz bir qayda olaraq məlumatın və ya materialın verildiyi səhifədə həmin şriftlə yığılır və “Təzkiz” başlığı aktında dərc olunur. Gündəlik və həftəlik yayılan mətbu nəşrlər təzkiz, cavab və ya düzəliş haqqında tələbin daxil olduğu gündən sonrakı nömrədə, digər dövri nəşrlər isə hazırlanan və ya yaxın günlər üçün planlaşdırılan buraxılışda təzkizi, cavabı və ya düzəlişi dərc etməlidirlər. Təzkiz, cavab və ya düzəliş radio və televiziya ilə tələbin alındığı gündən sonrakı müvafiq verilişdə oxunur. Bu tələbi etmiş fiziki şəxsin özünə və ya nümayəndəsinə, hüquqi şəxsin rəhbərinə və ya onun səlahiyyətli nümayəndəsinə efirdə (ekranda) cavabla çıxış etmək imkanı verilə bilər.

2. *Dövlət orqanlarının informasiyalarının məcburi yayılması.* Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün yayımçılar insanların həyatı, sağlamlığı və yaşayış məntəqələrinin normal fəaliyyəti üçün təhlükə törədən fəvqəladə hallar, təbii fəlakətlər və qəzalar barədə dövlət orqanlarının informasiyalarını dərhal və pulsuz olaraq əhaliyə çatdırmağa borcludurlar. İnsanların həyatı, sağlamlığı və ya yaşayış məntəqələrinin normal fəaliyyəti üçün təhlükə yaradan fəvqəladə hallar, təbii fəlakətlər və qəzalar barədə dövlət orqanlarının informasiyalarının dərhal və pulsuz olaraq yayımlanmaması yayımçı tərəfindən qanunvericiliyin pozulması hesab edilir. Bundan başqa, dini ekstremizm əleyhinə xüsusi əməliyyatın aparılma zonasında kütləvi informasiya vasitələri işçilərinin fəaliyyəti əməliyyat aparan orqan tərəfindən müəyyən edilir və ictimaiyyətə məlumatlar əməliyyat aparan orqanın müəyyən etdiyi formada və həcmdə verilir (“Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 9-cu maddə).

Həmçinin teleradio məhsullarının istehsalı və yayımı üzrə dövlət sifarişi yerinə yetirilən zaman müvafiq məhsulların istehsalı və yayımı üzrə dövlət sifarişlərinin yerləşdirilməsi və icrası qaydaları müvafiq dövlət orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bundan başqa, “Televiziya və radio yayımı haqqında” Qanunun tələblərini pozmuş yayımçı ona tətbiq edilmiş müvafiq məsuliyyət tədbirinin məzmunu barədə məlumatı müvafiq dövlət orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş vaxt ərzində özünün televiziya və radio kanalında yayımlamağa borcludur. Qanunun tələblərini pozmuş yayımçı ona tətbiq edilmiş müvafiq məsuliyyət tədbirinin məzmunu barədə məlumatı müəyyən edilmiş vaxt ərzində özünün televiziya və (və ya) radio kanalında yayımlamamasına görə inzibati məsuliyyət yaradır.

3. *Uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların fiziki, əqli və mənəvi inkişafına mümkün ziyanın profilaktikası məqsədi ilə məcburi yayım.* Uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların fiziki, əqli və mənəvi inkişafına ziyan vura bilən informasiya yükü ola bilən proqramlarla bağlı xüsusi tədbirlər informasiyanı yayan media orqanı və jurnalistin vəzifəsidir. Bu vəzifənin icrası ilə əlaqədar göstərilmə vaxtı məhdudlaşdırılmış proqramların yayımı uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların baxmasına qadağa qoyulduğunu bildirən xüsusi simvollar, yazılar, yaxud proqramın xüsusiyyəti barədə digər xəbərdaredici nişanlarla müşayiət olunmalıdır. Bu nişanlar həm verilişdən öncə bir neçə saniyəlik pərdə (fon) formasında, həm də yayım boyunca xüsusi işarə ilə

(məsələn 18+) işarələnməlidir. Yetkinlik yaşına çatmayanların fiziki, əqli və mənəvi inkişafına ziyan vura bilən və kodsuz yayımlanan, o cümlədən erotikanı və qəddarlığı əks etdirən proqramlar üçün müəyyən edilmiş xüsusi qaydaların pozulması yayımçı tərəfindən qanunvericiliyin pozulması hesab edilir.

4. *Məcburi yayımlanan istinad məlumatları.* İnformasiyanın məcburi yayımı sahəsində münasibətlərin digər forması istinad məlumatları ilə bağlıdır. Lakin bu halda informasiya təkrar xarakterli olur və hər dəfə məcburi yayım zamanı müvafiq təkrar materiallar yayımlanır. Mətbu nəşrin hər buraxılışında istinad məlumatları dedikdə, nəşrin adı, təsisçi (həmtəsisçi) barədə məlumat, baş redaktorun (redaktorun) soyadı və adı, sıra sayı və çapdan çıxdığı tarix, çapa imzalanma vaxtı (qrafiklə təyin olunmuş və faktiki vaxt), rabitə idarələri vasitəsilə yayılan nəşrlərin indeksi, tiraj, qiymət (nəşr kommersiya qaydasında yayılırsa), yaxud “Sərbəst qiymət” və ya “Pulsuz” qeydləri, redaksiyanın və dövrü nəşrin çap olunduğu mətbəənin ünvanları barədə informasiyalar nəzərdə tutulur. Teleradio fəaliyyətində isə istinad məlumatı dedikdə verilişin adı, efir vaxtı, müəllifin və efirə buraxılış üçün icazə vermiş baş redaktorun (redaktorun) adı və soyadı, yayımçının adı və ünvanı, yayımçının müəyyənləşdirdiyi digər məlumatlar nəzərdə tutulur. Yayımçı gün ərzində yayım aparılırsa, azı dörd dəfə, başqa hallarda isə yayımın əvvəlində və sonunda öz adını və başqa məlumatları (çağırış kodunu, emblemini və s.) elan etməlidir. İstinad məlumatının göstərilmədiyi kütləvi informasiya vasitələri məhsullarının çapı və yayılması, habelə istinad məlumatlarının qəsdən yanlış göstərilməsi qadağan edilir.

5. *Seçki prosesləri ilə bağlı məcburi yayım.* Seçki Məcəlləsinin tələblərinə əsasən, prezidentliyə namizədlərin, namizədləri qeydə alınmış siyasi partiyaların, siyasi partiya bloklarının, təşviqat qruplarının seçkiqabağı təşviqatı pulsuz aparmaq pulsuz efir vaxtı, pulsuz dərc üçün müvafiq yer almaq hüququ vardır. Seçkiqabağı təşviqat səsvermə gününə 23 gün qalmış qeydə alınmış namizədlərin, siyasi partiyaların, siyasi partiyalar bloklarının referendum üzrə təşviqat qruplarının verdikləri ərizələr əsasında pulsuz nəşr səhifələrindən istifadə məqsədilə onların arasında Mərkəzi Seçki Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi qaydada püşkatma bir həftə müddətində keçirilir. Qeydə alınmış namizədlərə, siyasi partiyalara və siyasi partiyaların bloklarına, referendum üzrə təşviqat qruplarına müvafiq olaraq pulsuz efir vaxtı və ya dövrü nəşrlərdə yer ayıran teleradio verilişləri təşkilatları və dövrü nəşrlərin redaksiyaları Mərkəzi Seçki Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi formada ayrılış efir vaxtının və ya dövrü nəşrlərdə yerin həcmnin və dəyərinin qeydiyyatını aparmalı və bu qeydiyyat barədə səsvermə gününə azı 5 gün qalmış və səsvermə günündən ən tezi 5 gün sonra onların qeydiyyatını həyata keçirən seçki komissiyasına məlumat verməlidirlər. Dövrü nəşrlərin redaksiyaları dövrü nəşrlərdə pulsuz dərc üçün müvafiq səhifələr ayırırlar və qeydə alınmış namizədin, siyasi partiyanın, siyasi partiyalar blokunun, referendum üzrə təşviqat qrupunun seçkiqabağı təşviqat materiallarının verilməsini malların, işlərin və xidmətlərin reklamları ilə və ya digər proqramların verilməsi ilə dayandırmaq qadağan edilir.

6. *Sosial xarakterli məcburi yayım.* Dövlət və ictimai teleradio yayımçıları tərəfindən insanın immun çatışmazlığı virusu infeksiyasının profilaktikası barədə maarifləndirici verilişlərin, sosial reklam çarxlarının nümayişi üçün ayda 20 dəqiqədən

az olmayan efir vaxtı ayrılmalı və həmin verilişlərin daha əlverişli vaxtda yayımı təmin edilməlidir.

Yayım sahəsində məhdudlaşdırmalar üzrə münasibətlər. Hər bir KİV-in fikrini ifadə etmək azadlığı çərçivəsində informasiyanı yaymaq azadlığı var. Bu azadlığın həyata keçirilməsi yalnız o məhdudiyyətlərə məruz qala bilər ki, onlar müstəsna olaraq başqalarının hüquq və azadlıqlarının lazımı qaydada tanınması və onlara hörmət edilməsinin təmin edilməsi və demokratik cəmiyyətdə əxlaq qaydalarının, ictimai asayişin və ümumi rifahın ədalətli ödənilməsi naminə qanunla müəyyən edilmişdir. Lakin bütün hallarda hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırması ilə bağlı problemlərin həlli zamanı qanunverici beynəlxalq hüquq və konstitusiya normalarını rəhbər tutmalı, humanizm, həmrəylik və əxlaq prinsipləri ilə əlaqələndirilməlidir.¹ 1950-ci il Avropa Konvensiyası müvafiq istiqamətdə məhdudlaşdırmaya daha detallı münasibətlər üzrə yanaşmış, bu istiqamətdə sanksiyaların yalnız milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişasın və ya cinayətin qarşısını almaq, sağlamlığın və məənəviyyatın qorunması, digər şəxslərin nüfuzu və hüquqlarının müdafiəsi, gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün mümkün hesab etmişdir. Lakin bütün hallarda informasiyanın əhatəliliyi, obyektivliyi, tam və doğrudurüstlüyü, vətəndaşların öz fikir və baxışlarını sərbəst ifadə etməsi, ideoloji və siyasi plüralizm, tərəfsizlik və qərəzsizlik, insanların şəxsi və ailə həyatına müdaxilənin yolverilməzliyi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, peşə etikasına və əxlaq normalarına riayət edilməsi, proqramların keyfiyyətliyi prinsiplərinə əməl olunmalıdır.

Məhdudlaşdırma şərtsiz (məsələn, dövlət sirlərinə münasibətdə), həmçinin müəyyən şərtlərlə (məsələn, Azərbaycan Respublikası CPM-nin 222.7-ci maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan şübhəli, təqsirləndirilən və ya zərər çəkmiş şəxslərin şəxsiyyəti barədə məlumatların açıqlanmasına yalnız həmin şəxslərin və onların qanuni nümayəndələrinin razılığı ilə yol verilir) tətbiq edilir. Kütləvi informasiya vasitəsinin redaksiyası və jurnalistlərin informasiyanı yayımına dair məhdudiyyətləri pozması media azadlığından və jurnalist hüquqlarından sui-istifadəyə görə məsuliyyətə səbəb olur. Lakin bütün hallarda vəziyyət hərtərəfli araşdırılmalı, jurnalistdən öncə qarşı tərəfin məsuliyyət daşıyıb-daşımaması öyrənilməlidir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində də qeyd olunduğu kimi, başqa bir şəxs tərəfindən müsahibə zamanı verilən bəyanatların yayılmasına yardım etməyə görə jurnalistin cəzalandırılması mətbuatın ictimai maraq kəsb edən məsələlərin müzakirəsinə şərait yaratmasına mane ola bilər və belə hərəkət etmək üçün xüsusilə güclü səbəblər olmadığı halda buna yol verilməməlidir.² Bu anlamda jurnalist sirr təşkil edən məlumatları yaymışdırsa, nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət sirri ilə bağlı məlumatların yayılması üzrə jurnalist özü də təqsirli olsa da, əsas məsuliyyət dövlət aparatının üzərinə düşür. Belə ki, məxfi məlumatın və ya sirrin açıqlanmaması üçün xidmət orqanlarını təşkil etmək və işçi heyətə təlim keçmək əsasən dövlətlərin üzərinə düşən məsələdir.

¹ Əliyev Ə.İ İnsan hüquqları. Bakı: 2013, səh. 175.

² European Court of Human Rights. Jersild v. Denmark. 8 July 1993, Application No. 15890/89. file:///C:/Users/User/Downloads/001-45611.pdf.

Bu baxımdan, hakimiyyət qurumları məlumat sızmasına görə cavabdeh tərəflərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün istintaq işini başlamalıdır.¹

KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin məlumatların məzmununa görə təsnifatı. KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin məzmununa görə təsnifat dedikdə, xəbər, reklam, elan, təbliğati-maarifçilik və əyləncə xarakterli məlumatlarla iş üzrə münasibətlər başa düşülür.

1) *Xəbərlə iş üzrə münasibətlər.* Xəbər özündə yeni informasiya məzmunu kəsb edən mətbu, audio, audiovizual məlumat yüküdür. Hüquqi baxımdan, xəbər digər informasiyalardan yükünə görə fərqlənməsə də, xüsusi münasibətlərlə tənzimlənir. İlk olaraq ona görə ki, mediada xəbər məhdud istifadə müddətli əmtəədir və onların nəşrinin həтта qısa müddət üçün gecikməsi, onun bütün dəyərini və marağını korlaya bilər.² Xəbər buraxılışları rəsmi, sosial, şou xarakterli olunmaqla çap mediasında, xəbər adətən konkret səhifələrdə, teleradioda isə konkret qrafiklə yayımlanır. Teleradio yayımında xəbərlərin buraxılışı və siyasi informasiya proqramları sponsorların maliyyə köməyi ilə hazırlana bilməz. Xəbər proqramları, xəbərlə zəngin aktual siyasi verilişlər reklamla kəsilə bilməz.

2) *Əyləncə xarakterli məlumatlarla iş üzrə münasibətlər.* KİV-in əyləndirmə funksiyasına uyğun olaraq mediada əyləncə xarakterli informasiyalar yayılır və bu xüsusi münasibətlərlə tənzimlənir. Əyləncə xarakterli informasiyalar yazılı, foto, video və audiovizual formada olmaqla, teleradioda musiqi, sənədli və bədii film, serial formalarında, yazılı mətbuatda isə məqalə, krossvord, oyun və s. formalarında yayımlanır. Bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsi daha çox mühafizəedici xarakterli olur. Mühafizəedici xarakterli dedikdə, yetkinlik yaşına çatmayanların fiziki, əqli və mənəvi inkişafına ziyan vura bilən, erotikanı və qəddarlığı əks etdirən informasiya yükünün yayılmasının qarşısının alınması nəzərdə tutulur. Beynəlxalq təcrübədə bu kimi pozuntulara, xüsusən cinsi münasibətlərin ən kobud şəkildə təsvir olunmaqla vurğulayan informasiyaların (foto, audiovizual və s.) yayılmasına münasibətdə milli orqanların yerli adət-ənənələrə əsaslanan qiymətləndirmə sərbəstliyi tanınır. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin müvafiq presedentinə əsasən məhkəmələrin mənəviyyatın qorunması üçün ədəbsiz material paylaşıqları üçün cərimənin tətbiq edilməsini “zəruri” hesab etmək hüququ var.³ Lakin mətbuatda əyləncə səhifəsində, yaxud əyləncəli teleradio proqramında, filmlərdə kiminsə kəskin tənqidi, gülüş hədəfinə çevrilməsi ləyaqətinin təhqir edilməsinə yönəlmiş birbaşa bəyanatdan çox zərər kimi başa düşülməlidir.⁴

İnsanların istirahət hüququnun həssaslığını qəbul edərək medianın əyləncəli informasiyaların gücündən sui-istifadəsinin qarşısının alınması da mühüm münasibət-

¹ European Court of Human Rights. Stoll v. Switzerland. 10 December 2007, Application No. 69698/01. file:///C:/Users/User/Downloads/003-2208290-2355248.pdf

² European Court of Human Rights. Mosley v. the United Kingdom. 10 May 2011, Application No. 48009/08. http://www.menschenrechte.at/orig/11_3/Mosley.pdf

³ European Court of Human Rights. Müller et al. v. Switzerland. 24 May 1988, Application No. 10737/84. <http://www.servat.unibe.ch/dfr/em107378.html>

⁴ European Court of Human Rights. Bodrožić v. Serbia. 23 June 2009, Application no. 32550/05. file:///C:/Users/User/Downloads/001-93159.pdf

lərdən hesab edilir: 30 dəqiqədən az çəkən seriallar, əyləncəli proqramlar, sənədli filmlər reklamla kəsilə bilməz, əgər bu proqram və verilişlər 30 dəqiqədən çox çəkərsə, müstəqil hissələrdən ibarət televerilişlərdə, idman proqramlarında, fasilələrlə gedən tədbirlərin və tamaşaların yayımında reklam yalnız müstəqil hissələrin arasında, ya da fasilələrdə verilə bilər. 45 dəqiqədən ən azı 20 dəqiqə çox çəkərsə, yalnız 45 dəqiqədən sonra reklamla kəsilə bilər. Filmlər bir və ya bir neçə 45 dəqiqədən azı 20 dəqiqə çox çəkərsə daha bir reklam fasiləsinə icazə verilir.

3) *Təbliğati-maarifçilik xarakterli məlumatlarla iş üzrə münasibətlər.* Məzmunca təbliğati maarifçilik xarakterli olan informasiyalar sülhün və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinin, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, sağlamlığın təmin edilməsi, qanunçuluğun və ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin bərqərar olunması, vətəndaşların qanunlara dönmədən hörmət ruhunda tərbiyə edilməsi, mülkiyyətin, iqtisadi fəaliyyətin, ətraf mühitin, milli-mədəni irsin, ailə dəyərlərinin qorunmasına xidmət edir. Müharibəni, zorakılığı və qəddarlığı, milli, irqi, sosial ədaləti, yaxud dözülməzliyi təbliğ etmək, vətəndaşların şərəf və ləyaqətini alçaldan çap etdirmək, yaymaq və ya digər qanuna zidd əməllər törətmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə olunmasına yol verilmir. Mediada təbliğati-maarifçilik xarakterli məlumatlar könüllü, məcburi və şərt formasında yayımlana bilər:

– Könüllü formada təbliğati-maarifçilik xarakterli informasiyalar hər bir media orqanının şəxsi təşəbbüsü ilə yayımlanır;

– Məcburi formada təbliğati-maarifçilik xarakterli informasiyalar – hüquqi aktlarla media üzərinə qoyulmuş sosial öhdəliklərə əsaslanır. Məsələn, dövlət və ictimai teleradio yayımçıları tərəfindən insanın immun çatışmazlığı virusu infeksiyasının profilaktikası barədə maarifləndirici verilişlərin, sosial reklam çarxlarının nümayişi üçün ayda 20 dəqiqədən az olmayan efir vaxtı ayrılması və həmin verilişlərin daha əlverişli vaxtda yayımı təmin edilməsi barədə imperativ normativ aktı göstərmək olar;

Tənbeh formasında təbliğati-maarifçilik xarakterli informasiyalar üzrə isə müvafiq məzmunlu informasiya yükü olan proqramlar media fəaliyyəti üzrə qanunvericiliyin pozulmasına görə tətbiq edilən inzibati məsuliyyət tədbiri kimi çıxış edir. Məsələn, Türkiyə təcrübəsində¹ müvafiq qanunvericiliyin tələblərini pozmuş televiziya müəyyən zaman kəsiyində bu tip informasiya yükü daşıyan proqramları yayımlamaq tədbirinə məruz qalır.

4) *Reklam və elan xarakterli məlumatlarla iş üzrə münasibətlər.* Reklam istehlakçısının diqqətini reklam obyektinə müxtəlif vasitə və üsullardan istifadə olunmaqla istənilən formada cəlb etmək, marağını formalaşdırmaq və saxlamaq, əmtəəni bazarda tanıtmmaq və satışını stimullaşdırmaq məqsədi ilə yayımlanan məlumatdır. Kütləvi informasiya vasitələrində reklam ümumi reklam qaydaları ilə tənzimlənsə də, özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu ilk olaraq ona görədir ki, kütləvi informasiya vasitəsində reklam beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində ifadə azadlığının formalarından

¹ T.C. 6112 Sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun.
<https://www.rttuk.gov.tr/haberler/3787/158/6112-sayili-radyo-ve-televizyonlari-kurulus-ve-yayin-hizmetleri-hakkinda-kanun-yururluge-girdi.html>

biri hesab edilir.¹ Məhz qeyd edilən prizmadan yanaşaraq mediada reklam sahəsində münasibətlərə texniki və hüquqi tələblərlə yanaşılır. Texniki tələblər – reklam sahəsində ilkin tələbləri əhatələyən münasibətlərdir. Məsələn, teleradio proqramlarında yayımlanan reklam və teleticarət, ümumi həcmi bir saatda 12 dəqiqədən çox olmamaqla asan başa düşülən olmalı və həmin proqramların elementlərindən vizual və akustik şəkildə fərqlənməli, reklam və teleticarət ayrı-ayrı verilişlərin arasına blok şəkildə salınmalıdır. Müstəqil hissələrdən ibarət televerilişlərdə, idman proqramlarında, fasilələrlə gedən tədbirlərin və tamaşaların yayımında reklam yalnız müstəqil hissələrin arasında, ya da fasilələrdə verilə bilər. Ayrıca verilişlərdə bir reklam blokunun sonu ilə o biri reklam blokunun əvvəli arasındakı zaman kəsiyi 15 dəqiqədən az, teleticarət üçün ayrılmış blokun fasiləsiz həcmi bir saatda 10 dəqiqədən, gün ərzində belə blokların sayı isə 6-dan çox ola bilməz. Həmçinin mediada texniki və digər vasitələrdən istifadə etməklə hazırlanmış, istehlakçının şüuruna özünün dərk etmədiyi şəkildə təsir göstərən gizli reklamın yayımlana, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, silahların, pornoqrafiyanın, tütün məmulatlarının, qanunvericiliklə reklamı qadağan olunan digər məhsulların, istehsalına və satışına icazə verilməyən tibb vasitələrinin, xidmət göstərilməsinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən icazə verilməyən müalicə metodlarının, profilaktika, diaqnostika və reabilitasiyanın (hətta onlar patent alsalar belə), həkim resepti əsasında buraxılan dərman vasitələrinin, habelə saat 7.00-dan saat 23.00-dək spirtli içkilərin reklamına yol verilmir. Hüquqi tələblər isə – törəmə xarakterli münasibət olaraq, reklamlarda insanların ləyaqətinə, dini və siyasi əqidəsinə, sağlamlığına və təhlükəsizliyinə, ətraf mühitin qorunmasına ziyan vuran hərəkətlərin təqdim olunması, uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların fiziki, əqli və mənəvi inkişafına zərərli təsir göstərməsini önləməyi hədəfləyir.

Yayımcıların öz məhsullarının anonsu, kommunal xidməti təşkilatlarının və xeyriyyəçilərin yayımladıqları elanlar reklam sayılmır. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sessiyalarının, rəsmi dövlət tədbirlərinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Milli Məclis və Konstitusiya Məhkəməsi sədrlərinin çıxışları reklam materiallarının verilməsi məqsədi ilə kəsilə bilməz, habelə reklam materialları titrlər vasitəsilə yayımlana bilməz (“Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 35.16-cı maddəsi).

10.6. KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin təşkilati münasibətlər üzrə təsnifatı

KİV sahəsində informasiya hüquq münasibətlərinin ümumi təsnifatının aparıldığı sonuncu meyar təşkilatı – media orqanının yaradılması və fəaliyyətinə xitam verilməsi münasibətləri ilə bağlıdır. (BAX: Cədvəl 10.2)

1. Kütləvi informasiya vasitəsinin yaradılması üzrə hüquq münasibətləri. Kütləvi informasiya vasitələrini dövlət orqanları, bələdiyyələr, siyasi partiyalar (yalnız mətbu nəşrlər üçün), ictimai birliklər, idarə, müəssisə və təşkilatlar, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan vətəndaşlar təklikdə və ya başqaları ilə birlikdə

¹ European Court of Human Rights. *Casado Coca v. Spain*. 24 February 1994, Application no. 15450/89. <http://www.openmediacoalition.it/documenti/echr-case-of-casado-coca-v-spain/index.html>

təsis etmək hüququna malikdirlər. Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən, habelə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi məhkəmə tərəfindən təsdiq edilən şəxslər, dövlət qeydiyyatından keçməyən, yaxud fəaliyyəti qanunla qadağan olunan ictimai birliklər və siyasi partiyalar kütləvi informasiya vasitəsi təsis edə bilməzlər.

Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsinə əsasən, dövlətin media üzərində hökmranlıq hüququ əldə etməsi jurnalistlərə təzyiq göstərərək ictimaiyyətin əldə etmək hüququna malik olduğu informasiya və ümumi maraq doğuran fikirlərin yayılmasına xidmət edən ifadə azadlığının başlıca roluna xələl gətirərək onların redaksiya azadlığını məhdudlaşdırmasına şərait yaradır.¹ Məhz bunun qarşısını almaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasında mətbu nəşrlərin təsis edilməsi üçün dövlət orqanlarından icazə tələb olunmur. Mətbu nəşr təsis etmək istəyən hüquqi və ya fiziki şəxs nəşrin çapından 7 gün əvvəl müvafiq icra hakimiyyəti orqanına rəsmi müraciət etməyə, mətbu nəşrin adı, məqsədi, dövriliyi, hüquqi ünvanı, təsisçisinin, varsa redaktorunun (baş redaktorunun) adı, soyadı, təsisçisi, yaxud redaksiyası hüquqi şəxsdirsə, qeydiyyatdan keçirilmiş nizamnaməsini təqdim etməyə borcludur. Dini mətbu nəşrlərin təsis edilməsi üçün isə əlavə olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanının rəyi sənədlərə əlavə olunur. Kütləvi informasiya vasitəsinin adında dövlət təşkilatlarının, beynəlxalq qurumların, idarə və müəssisələrin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının adından istifadə olunmasına həmin qurumların razılığı ilə yol verilir. Yaxın qohumlarının və ya vərəsələrinin icazəsi olmadan şəxsiyyətlərinin adlarını özündə əks etdirən və ya əvvəl təsis edilmiş digər mətbu nəşrlə eyni və ya oxşar ada malik olan mətbu nəşrlərin təsis edilməsinə yol verilmir. Xarici dövlətlərin hüquqi (nizamnamə kapitalının və ya səhmlərinin 30 faizindən çoxunun xarici dövlətlərin hüquqi şəxslərinə və vətəndaşlarına məxsus olduğu və ya təsisçilərinin 1/3 hissəsindən çoxunun xarici dövlətin hüquqi şəxsi və ya vətəndaşı olan) və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində kütləvi informasiya vasitəsi təsis etməsi dövlətlərarası müqavilə ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının informasiya qanunvericiliyində mətbu nəşrin statusu və hüquqi vəziyyəti informasiya agentliklərinə də şamil edilsə də, teleradio yayımı orqanlarının yaradılması üzrə fərqli münasibətlər formalaşdırmışdır. Çünki məlumatları səs və təsvirlə çatdırmaq imkanına malik olduğundan bu media mətbuata nisbətən daha çevik və güclü təsirə malikdir.² Azərbaycan Respublikasında sərhədsiz televiziya yayımı dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, Respublikanın ərazisində teleradio yayımı yalnız yayım üçün lisenziya aldıqdan, teleradio yayımçısı kimi reyestrdən keçdikdən, texniki rabitə vasitələrindən istifadə etməklə lisenziyada göstərilən kanal və tezlikdə yayım aparmaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə müqavilə bağladıqdan sonra yayım fəaliyyətinə başlaya bilər. Lisenziya (dövlət və ictimai teleradio yayımı istisna olmaqla) qayda və şərtləri müsabiqədə iştirak etmək barədə ərizələrin qəbul müddətinin başa çatmasından ən azı bir ay əvvəl rəsmi mətbuat orqanında dərc edilən, müsabiqə əsasında verilir. Beynəlxalq informasiya hüququ mediada lisenziya

¹ European Court of Human Rights. Centro Europa 7 S.r.l. and Di Stefano v. Italy. 7 June 2012, Application No. 38433/09. file:///C:/Users/User/Downloads/001-111399.pdf

² European Court of Human Rights. Centro Europa 7 S.r.l. and Di Stefano v. Italy. 7 June 2012, Application No. 38433/09. file:///C:/Users/User/Downloads/001-111399.pdf

məsələsinə birmənalı yanaşmır. İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında Avropa Konvensiyasına görə, ifadə azadlığına dair tələblər dövlətlərin radio-yayım, televiziya və kinematografiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olmur. Lakin məhkəmə presedentlərində bu qənaətə də gəlinmişdir ki, dövlət radio və ya televiziya yayım şirkətinə mövcud tezliklər üzərində monopoliya hüququ verən lisenziya rejimi xaraktercə məhdudlaşdırıcı olduğu üçün kəskin ehtiyacın mövcudluğu nümayiş etdirilmədiyi müddətcə ona haqq qazandırıla bilməz.

Azərbaycanda lisenziya üzrə müsabiqə şərtləri auditoriyanın və dövlətin mənafeyi nəzərə alınmaqla formalaşdırılır və iddiaçılar müvafiq orqanın müəyyən etdiyi məbləğdə birdəfəlik haqq ödəməlidirlər. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı boş qalan istifadəyə yararlı efir radiotezliklərinin siyahısını orqanın sorğusuna əsasən, yaxud özü ildə bir dəfədən az olmayaraq müsabiqə keçirən orqana təqdim edir, bu siyahısı ildə bir dəfədən az olmayaraq kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilir. Müsabiqənin nəticələrinə görə, qalib elan edilən yayımçı texniki rabitə vasitələrindən istifadə etməklə lisenziyada göstərilən tezlikdə yayım aparmaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə müqavilə bağlayır və müəyyənləşdirilmiş qaydada və məbləğdə istifadə haqqı ödəyir. Lisenziya alınması üçün tələb olunan sənədlərin siyahısı “Televiziya və radio yayımı haqqında” Qanunun 17-ci maddəsində müəyyən edilmişdir. Əgər ərizə buna hüququ olmayan şəxs tərəfindən verilsə, eyni ad altında başqa teleradio yayımçısı fəaliyyət göstərsə, təsisçinin nizamnamə kapitalında xarici fiziki və ya hüquqi şəxsin payı olarsa, texniki və yaradıcılıq imkanları müsabiqənin şərtlərinə uyğun gəlməzsə, iddiaçının teleradio yayımı üçün əvvəllər aldığı lisenziyanın fəaliyyətinə xitam verilməsinin bir ili tamam olmazsa, iddiaçının sənədləri qəbul edilmədən geri qaytarılır və bu barədə ona üç gün ərzində yazılı və ya şifahi məlumat verilir. Müvafiq nöqsanlar aradan qaldırılsa, iddiaçı təkrar ödənişsiz sənədlərini yenidən müsabiqəyə təqdim edə bilər. Ərizə və sənədlərdə həqiqətə uyğun olmayan və ya təhrif olunmuş məlumatlar olarsa, iddiaçı artıq bir teleradio yayımının təsisçisidirsə lisenziya verilməsindən imtina edilir, bu qərar nəticələr elan olunduğu gündən etibarən 15 gün ərzində, səbəbləri göstərilməklə, iddiaçıya yazılı şəkildə təqdim olunur və iddiaçı cavabı aldığı gündən bir ay müddətində inzibati qaydada və (və ya) məhkəməyə şikayət edə bilər. Müsabiqədə qalib gələn iddiaçı isə müsabiqənin elan olunduğu vaxtdan ən gec 60 gün sonra forması müvafiq dövlət orqanı tərəfindən müəyyən olunmuş lisenziyanı alır. Qeyd edilməlidir ki, lisenziya yayımçının hüquqi varislərinə, yaxud təsis etdiyi digər hüquqi şəxslərə şamil edilmir.

Adətən 6 il müddətinə verilən lisenziya teleradio yayımı sahəsində yeganə hüquqi sənəd olmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə, habelə digər fiziki və hüquqi şəxslərlə teleradio yayımı sahəsində müqavilələr bağlamaq üçün əsasdır. Lisenziyanın müddətini uzatmaq istəyən teleradio yayımçısı müddətinin bitməsinə azı 6 ay qalmış ərizə verdikdə, müsabiqə keçirilmədən dövlət rüsumunu ödəmək şərti ilə daha 6 il uzadılır. Lakin lisenziyanın verilməsi və media orqanının fəaliyyətə başlaması ilə məsələ bitmir. Belə ki, yalnız yayımçı ilə retranslyasiyanı aparan qurum arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilən teleradio yayımı, lisenziyada müəyyən edilmiş tezlikdə və yayım zonasında aparıla bilər. Yayımın texniki vasitələrinin sahibi və ya onun istismarını həyata keçirən təşkilat həmin vasitələri yayım üçün lisenziyası olmayan üçüncü şəxsin istifadəsinə verə bilməz.

Dövlət və ictimai teleradio yayımı isə qeyd edilən prosedurlardan azaddır. Belə ki, ictimai yayım fəaliyyətinə dövlət tərəfindən müddətsiz və ödənişsiz lisenziya verilir və tezlik ayrılır, bu sahə ayrıca normativ hüquqi aktla, “İctimai televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir. Bu isə ictimai yayımın məqsədinin spesifikliyi ilə bağlıdır. Belə ki, dövlət ictimai televiziya yaratmağa qərar verdiyi zaman yerli qanunda göstərilən prinsiplərə riayət etməli və sistemin plüralist xidmət göstərəcəyinə dair təminat verməlidir. Xüsusilə özəl stansiyaların hələ də orijinal alternativ təklif etmək gücündə olmadığı və bu səbəbdən ictimai və ya dövlət təşkilatlarının ölkə, yaxud region ərazisində yeganə və ya aparıcı yayım olduğu şəraitdə bu, demokratiyanın düzgün işləməsi yəni, qərəzsiz, müstəqil və tarazlaşdırılmış xəbər, informasiya və şərhlərin ötürülməsi və bununla yanaşı, daha geniş spektrdə fikir və düşüncələrin ifadə edilə bildiyi ictimai müzakirə üçün platformanın təmin edilməsi üçün zəruridir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün seçiləcək üsullar yerli şəraitə uyğun olaraq fərqlənməlidir və buna görə də onlar dövlətin mülahizə sərbəstliyinə daxildir.¹

İctimai yayımçı qanunla müəyyənləşdirilmiş məqsədlərini həyata keçirmək üçün proqramlar hazırlayarkən cəmiyyətdəki siyasi əqidələri, dini baxışları, ictimai fikir və rəyin müxtəlif cərəyanlarını, habelə ölkə vətəndaşlarının hüquq bərabərliyini nəzərə almalıdır.

2. KİV-in istehsalına və yayımına xitam verilməsi və ya fəaliyyətinin dayandırılması, teleradio fəaliyyəti üzrə lisenziyanın qüvvəsinin müvəqqəti dayandırılması və lisenziyanın qüvvəsinə xitam verilməsi

Təsis prosesində olduğu kimi, fəaliyyətinə xitam vermə prosesi üzrə münasibətlərdə də mətbu nəşrin statusu və hüquqi vəziyyəti teleradio yayımı orqanlarından fərqlənir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı əcnəbi və ya ali təhsili olmayan şəxs mətbu nəşrin redaktoru (baş redaktoru) vəzifəsinə təyin edildikdə, kütləvi informasiya azadlığından və jurnalist hüququndan sui-istifadə etməyə görə inzibati məsuliyyətə cəlb edildikdən sonra həmin əməli il ərzində təkrar törətdikdə, mətbu nəşrin fəaliyyətinin iki ay müddətinə dayandırılması barədə məhkəmə qarşısında iddia qaldırır. Dövlətin bütövlüyünə, ölkənin təhlükəsizliyinə və ictimai asayişə ciddi zərbə vuran çağırışlar və ya informasiyalar, habelə pornoqrafik materiallar dərc etdikdə, kütləvi informasiya vasitəsinin xarici ölkənin dövlət orqanı, fiziki və ya hüquqi şəxsi tərəfindən qanuna zidd şəkildə maliyyələşdirilməsini aşkar etmiş qurumların məlumatları daxil olduqda, kütləvi informasiya vasitəsi məhkəmənin qərarı ilə qərəzli yazılara görə il ərzində iki dəfə məsuliyyətə cəlb edildikdə isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onun istehsalına və yayımına xitam verilməsi barədə məhkəmə qarşısında iddia qaldırır. Bundan başqa, mətbu nəşrin təsisçisi müvafiq icra hakimiyyəti orqanına rəsmi müraciət etmədən yayıldıqda, yaxud müraciətdə göstərilən məlumatların doğru olmadığı aşkarlandıqda, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həmin nəşrin fəaliyyətinə xitam verilməsi barədə müvafiq məhkəmə qarşısında məsələ qaldırır. Kütləvi informasiya vasitələrinin istehsalına və yayımına xitam verilməsi və ya fəaliyyətinin dayandırılması ilə bağlı mübahisələrə apellyasiya instansiyası məhkəmələri tərəfindən

¹ European Court of Human Rights. Manole and Others v. Moldova. 13 July 2010, Application No. 13936/02. file:///C:/Users/User/Downloads/001-99901.pdf

baxılır. Bununla bağlı, ərizə müvafiq inzibati orqan tərəfindən verilə bilər və bu halda müvafiq kütləvi informasiya vasitəsi cavabdeh qismində məhkəmə icraatına cəlb olunur. Məhkəmə tərəfindən ərizəyə onun daxil olduğu vaxtdan 15 gün müddətində baxılmalı və onun mahiyyəti üzrə qərar qəbul edilməlidir. Mübahisə ilə bağlı iş üzrə məhkəmə qərarından həmin qərarın tam formada təqdim olunduğu gündən 3 gün müddətində Ali Məhkəməyə şikayət verilə bilər (Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 128-ci maddəsi).

Teleradio yayımçıları istifadə haqqını müəyyənləşdirilmiş müddətdə ödəməzsə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı xüsusi razılığın (lisenziyanın) qüvvəsinin istifadə haqqı ödənilənədək dayandırılması barədə teleradio yayımı sahəsində müvafiq dövlət orqanına müraciət edir. Xüsusi lisenziyanın qayda və şərtlərini və ya qanunvericiliyin tələblərini pozduqda, lisenziyanın qüvvəsi və ya hər hansı proqramın yayımı teleradio yayımı sahəsində müvafiq dövlət orqanının qərarı ilə bir ayadək müddətə müvəqqəti dayandırılır.

Lisenziya yayımçının bilərəkdən təqdim etdiyi həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar əsasında alındıqda, yayım lisenziya alındıqdan sonra altı ay müddətində həyata keçirilmədikdə, lisenziyanın müəyyən edilmiş yayım zonası bir il müddətində tam təmin edilmədikdə, lisenziyanın sahibinin müflisləşməsi məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsi ilə təsdiq olunduqda, teleradio yayımı texniki cəhətdən mümkün olmadıqda, yayım ardıcıl olaraq 30 gün və ya bir il ərzində 60 gün əsassız həyata keçirilmədikdə, yayımçı bir il müddətində azı üç dəfə teleradio yayımı sahəsində məsuliyyətə cəlb edildikdə, lisenziyanın sahibi olan hüquqi şəxs ləğv edildikdə və ya fiziki şəxs vəfat etdikdə lisenziyanın qüvvəsinə teleradio yayımı sahəsində müvafiq dövlət orqanının qərarı ilə xitam verilir. Dövlət quruluşunu zorakılıqla devirməyə, dövlətin bütövlüyünə və ölkənin təhlükəsizliyinə qəsd etməyə, milli, irqi və dini ədavəti qızışdırmağa, kütləvi iğtişaslar törətməyə və terrorizmə açıq çağırışlar teleradio yayımçısı tərəfindən müdafiə olunduqda və ya bu çağırışları səsləndirməyə bilərəkdən şərait yaradıldıqda, lisenziyanın qüvvəsinə teleradio yayımı sahəsində müvafiq dövlət orqanının iddiası əsasında məhkəmənin qərarı ilə xitam verilir.

Teleradio yayımına lisenziyanın verilməsindən və müddətinin uzadılmasından imtina olunması ilə bağlı mübahisələrə apellyasiya instansiyası məhkəmələri tərəfindən baxılır. Müvafiq lisenziyanın verilməsindən və ya müddətinin uzadılmasından imtina olunması haqqında qərara (inzibati akta) qarşı iddia ərizəsi teleradio yayımını həyata keçirmək iddiasında olan şəxs tərəfindən verilə bilər. İddia ərizəsi imtina haqqında qərar (inzibati akt) barədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada maraqlı tərəfə məlumat verildiyi vaxtdan 30 gün müddətində verilə bilər.

Klassik KİV-in fəaliyyətindən fərqli olaraq, yeni jurnalistikanın inkişafı, media-nın hüquqi idarəciliyini əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qoymuş, əvvəllər rolu tamaşaçı, yaxud dinləyici olmaqla məhdudlaşan şəxslər artıq xəbər və məlumatların toplanması, hesablanması, təhlili və yayılması prosesində fəal rol oynamağa başlamışlar. Bu mənada hazırkı təsnifat üzrə müasir KİV-in hərəkətverici qüvvəsi olan internet saytlarında – internet informasiya ehtiyatlarında yayılması qadağan edilən informasiyanın yerləşdirilməsinin qarşısının alınması üzrə münasibətlər də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əvvəlcə qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq informasiya hüququ “qadağan

edilən informasiya” anlayışını qəbul etmir və analogi termin kimi “informasiya pozuntusu” ifadəsinə üstünlük verir.

Müasir media hüququnda üç müxtəlif növ “informasiya pozuntusu” tanınır:¹

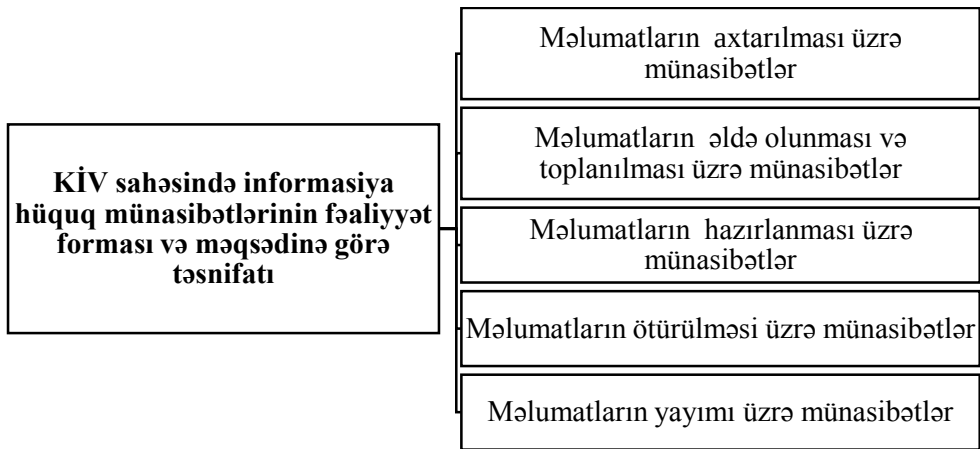
1) yanlış məlumatlar – texniki olaraq yanlış xarakter daşıyır və paylaşıldıqda heç bir zərərə səbəb olmur, yaxud subyektiv cəhətdən zərərə hesablanmır;

2) səhv məlumatlar – zərərin yaranmasına səbəb olur, məqsədli yayılır;

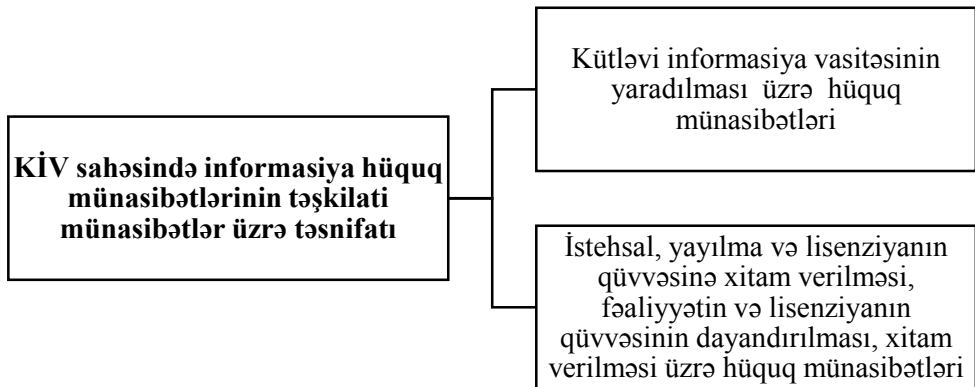
3) zərərli məlumatlar – həqiqəti əks etdirir, lakin paylaşılan zaman zərərə səbəb olur.

Hər bir halda “informasiya pozuntu”sunun törədilməsinə görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyət yaranır.

Cədvəl 10.1.

Cədvəl 10.2.

¹ Council of Europe’s report identifies strategies to tackle disinformation. // European Platform of Regulatory Authorities, 11 December 2017. https://www.epra.org/news_items/council-of-europe-s-report-identifies-strategies-to-tackle-disinformation

XI FƏSİL

VİRTUAL MƏKANIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

11.1. İnternetin anlayışı, mahiyyəti və tənzimlənməsinin əsas prinsipləri

Qeyd olunduğu kimi, kiberməkan abstrakt xarakter daşıyan virtual reallığı əks etdirir və müasir yanaşma tərzinə görə, virtual məkan “İnternet” müstəvisində şərh olunur. İnternet və onun əhatə etdiyi problemlər bir çox elmlərin və tədris fənlərinin tədqiqat obyektini təşkil edir. Biz informasiya hüququ çərçivəsində texniki, tarixi problemlərə səthi yanaşmağı və əsas etibarilə internetdə insan hüquqları və hüquqi tənzimlənmə məsələlərinə aydınlıq gətirməyi məqsədmüvafiq hesab edirik.

İnternet şəbəkəsini yaratmaq ideyası görkəmli Amerika alimi **Cozef Karl Robnet Liklayderin** (1915-1990) adı ilə bağlıdır. O, 1962-ci ildə yazdığı “Qalaktika Şəbəkəsi” konsepsiyasında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan kompüterlərdən ibarət global şəbəkə yaratmaq ideyasını irəli sürürdü. Müəllif bu şəbəkə vasitəsilə hər kəsin istənilən kompüterdə olan verilənlərə və proqramlara anı giriş əldə etməsinin mümkünlüyünü göstərirdi. Öz mahiyyətinə görə, həmin konsepsiya müasir internetin missiyasına çox yaxın idi. Məhz bu xidmətlərinə görə C.Liklayderi haqlı olaraq “İnternetin atası” adlandırırlar.¹

Beləliklə, 1969-ci ildə ARPANET adlı bir kompüter şəbəkəsi olaraq meydana gələn İnternet müasir dünyada cəmiyyət həyatını bütünlüklə əhatə etmişdir.² Bu da onun elmi tədqiqatların obyektı qismində hərtərəfli araşdırılmasını şərtləndirir. Ümumilikdə, müasir ədəbiyyatda “**İnternet**” anlayışı ilə əlaqədar iki əsas yanaşma mövcuddur: texniki və sosial yanaşmalar. (**BAX: Cədvəl 11.1**) Texniki yanaşmaya görə, İnternet global informasiya infrastrukturunu hesab olunur. Məsələn, Vikipediyada deyilir: “İnternet TPC/IP protokolu istifadə edərək müxtəlif qurğuları birləşdirən, qarşılıqlı əlaqəli kompüter şəbəkələrinin global sistemidir. Başqa sözlə, İnternet şəbəkələrin şəbəkəsidir. Bu global şəbəkəyə bir-biri ilə optik, elektron, wi-fi və s. vasitələrlə global və ya lokal şəkildə bağlanmış şəxsi, biznes, hökumət, təhsil və s. şəbəkələr daxildir.”³

¹ Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternet cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №1, s. 35.

² Barry M. Leiner, Vinton G. Cerf, David D. Clark, Robert E. Kahn, Leonard Kleinrock, Daniel C. Lynch, Jon Postel, Larry G. Roberts, Stephen Wolff. Brief History of the Internet. https://www.internetsociety.org/sites/default/files/Brief_History_of_the_Internet.pdf; Raphael Cohen-Almagor. Internet History. // International Journal of Technoethics, 2(2), p. 45-64.; İnternetin yaranma tarixi. // Azərbaycan Respublikasının İlk Elektron Ensiklopediyası. <http://azens.az/menu-tekkholozhiya/item/960-internetin-yaranma-tarixi>

³ İnternet. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0internet>

Eyni zamanda, tətbiqi kibernetika sahəsinin mütəxəssislərinin verdiyi anlayışlar da internetin texniki xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.¹

Sosial yanaşma isə interneti cəmiyyətin həyatında hərəkətverici qüvvə kimi, müasir ictimai münasibətlərin cərəyan etdiyi bir məkan kimi qiymətləndirir. Demək olar ki, bütün beynəlxalq və regional sənədlərdə internet sosial aspektdən şərh olunur. Məsələn, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin Üzv Dövlətlərə Internet istifadəçiləri üçün İnsan Hüquqları Bələdçisinə dair Təvsiyəsində deyilir: “Internetin ictimai xidmət dəyəri var. İnsanlar, icmalar, dövlət orqanları və özəl şirkətlər öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün internetə etibar edir və onların internet xidmətlərinin əlyetər olmasına, ayrı-seçkiliyə yol verilmədən təmin edilməsinə, münasib, təhlükəsiz, etibarlı və davamlı olmasına dair qanuni gözləntiləri olur. Bundan əlavə, internetdən istifadə zamanı heç bir kəs öz hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində qanunsuz, zəruri olmayan və ya qeyri-proporsional müdaxiləyə məruz qalmamalıdır”.²

Bir qayda olaraq, informatika sahəsinin mütəxəssisləri birinci, humanitar elmlərin (o cümlədən hüquq elmlərinin) tədqiqatçıları isə ikinci yanaşmaya üstünlük verirlər. Lakin qarışıq mövqelərə də rast gəlinir. Məsələn, R.M.Əliquliyev və R.Ş.Mahmudov texniki və sosial yanaşmaları ümumiləşdirərək yazırlar: “Internet mühiti – sadəcə, bir-biri ilə əlaqədə olan kompüterlər və kompüter şəbəkələri demək deyil, həm də bu mühitdə qarşılıqlı əlaqədə olan insanlar, onların fəaliyyətinin məhsulu olan məlumatlar, veb-səhifələr, kataloqlar, naviqasiya marşrutları, kompüter viruslarından və s. ibarətdir. Internet qlobal informasiya məkanının, cəmiyyətinin ən mühüm atributu və əsas təkanverici qüvvəsidir.³ Beləliklə, internetə verilən müxtəlif anlayışlar onun beynəlxalq və milli hüquqda olan leqal anlayışının müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Internetin yaradıldığı ilk dövlət olan ABŞ-ın Federal Şəbəkə Şurasının 24 oktyabr 1995-ci il tarixli Qətnaməsində “Internet” termininə aşağıdakı kimi anlayış verilir: “Internet – qlobal informasiya sistemidir, yəni:

a) Internet protokolu (İP), yaxud İP-nin sonrakı genişlənməsi və ya əvəzedicisi əsasında yaradılan qlobal unikal ünvan məkanı ilə qarşılıqlı əlaqədədir;

b) Ötürmənin idarə edilməsi protokolu və Internet protokolu birləşməsindən və ya onun sonrakı genişlənməsindən, yaxud digər birgə Internet protokollarından istifadə etməklə kommunikasiyaları dəstəkləmək iqtidarındadır;

¹ Ланде Д.В., Снарник А.А., Безсуднов И.В. Интернетика. Навигация в сложных сетях: модели и алгоритмы. Москва: Книжный дом: «Либроком», 2009, с. 14.

² Recommendation CM/Rec (2014) 6 of the Committee of Ministers to member States on a Guide to human rights for Internet users. / Adopted by the Committee of Ministers on 16 April 2014 at the 1197th meeting of the Ministers' Deputies. https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-cm-rec-2014-6-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-a-guide-to-human-rights-for-internet-users-adopted-by-the-committee-of-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/

³ Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. Internetin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və təsir imkanlarına dair bəzi baxışlar. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №1, 2012, s. 42.

c) Burada göstərilən kommunikasiya və onunla əlaqəli olan digər infrastruktur üzərində qurulan yüksək səviyyəli xidmətləri ictimai və şəxsi əsaslarda təmin, istifadə, yaxud əlyetər edir”.¹

Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin informasiya cəmiyyətinə dair əsas anlayışları verilirəkən, internetin şərhində ABŞ-ın adı çəkilən qətnaməsi əsas götürülmüşdür. Belə ki, həmin mənbəyə görə: “Internet:

1. Bütün dünya üzrə dövlət, akademik, kommersiya, hərbi, kooperativ və s. şəbəkələri özündə birləşdirən və TCP/IP protokoluna əsaslanan qlobal kompüter şəbəkəsidir.

2. Yüksək səviyyəli kommunikasiya xidmətini təmin edən və tərkib hissələri TCP/IP protokoluna əsasında unikal ünvan fəzası ilə məntiqi əlaqədə olan qlobal informasiya sistemidir.

3. Bütün dünyanı əhatə edən qarşılıqlı əlaqəli kompüter şəbəkələridir. Internet TCP/IP protokolu əsasında kompüterlərə, informasiya resurslarına, elektron poçt xidmətlərinə, elanlar lövhələrinə və müxtəlif diskussiya qruplarına çıxışı təmin edir”.

Bəs milli qanunvericilik internetin anlayışı ilə bağlı hansı yanaşmaya üstünlük verir? – Nə “Telekommunikasiya haqqında” 14 iyun 2005-ci il Azərbaycan Respublikası Qanunu, nə də “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu internetə anlayış vermir. Belə ki, ikinci Qanunda “internet informasiya ehtiyatı” nəzərdə tutulmuşdur: “İnternet informasiya ehtiyatı – internet şəbəkəsində yaradılan, informasiyanın yayılması üçün istifadə olunan, müraciət edilməsi üçün domen adına və sahibi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş digər işarələnməyə malik olan informasiya ehtiyatıdır”. Verilən bu anlayış internetin sosial və hüquqi mahiyyətini açmır və araşdırmanın hüquq ədəbiyyatına istinadən aparılmasını zəruri edir. İnformasiya hüquq elmi çərçivəsində bizi texniki deyil, sosial yanaşma daha çox maraqlandırdığı üçün internetlə bağlı texniki problemlərə səthi araşdırmanı məqsədmüvafiq sayırıq. Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, əgər internetin texniki təminatı aşağı səviyyədə olarsa, bu, sosial aspektə də öz təsirini göstərəcəkdir. Çünki sosial yanaşma baxımından, internetdə yaranan ictimai münasibətlərin obyektini yalnız şəbəkədə dövr edən informasiya təşkil edir. İnformasiya mübadiləsinin texniki səviyyəsi zəif olan şəraitdə insanlar arasında münasibətlərin normal realizəsindən söhbət gedə bilməz. Ona görə də tədqiqat zamanı internetin yaradılması və fəaliyyətinin əsaslandığı prinsiplərə aydınlıq gətirmək lazımdır.

İnternetin tənzimlənməsinin rəhbər prinsipləri onun idarə edilməsi məqsədilə müəyyən olunsun da, mahiyyət etibarilə şəbəkədə əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir. Avropa Şurasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 28 may 2003-cü ildə qəbul edilmiş “İnternetdə kommunikasiya azadlığı haqqında” Bəyannamədə yeddi prinsip əks olunmuşdur:²

¹ Federal Networking Council. https://en.wikipedia.org/wiki/Federal_Networking_Council; Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternetin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və təsir imkanlarına dair bəzi baxışlar. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №1, 2012, s. 41-42.

² Declaration on freedom of communication on the Internet. / Adopted by the Committee of Ministers on 28 May 2003 at the 840th meeting of the Ministers' Deputies. <http://www.osce.org/fom/31507>

1. *İnternet üçün məzmun qaydaları.* Üzv dövlətlər internetdə yayılan informasiyanın məzmununu, əgər belə informasiyanın başqa formada təqdim edilməsi mümkün deyilsə, məhdudiyyətlərə məruz qoymamalıdırlar. Lakin bu prinsip internet informasiya ehtiyatlarında məlumatların yerləşdirilməsinə dair məhdudiyyətlərin müəyyən olunmasını bütünlüklə istisna edə bilməz. Faktiki olaraq, bütün dövlətlərdə müxtəlif sahələr üzrə müxtəlif qadağalar nəzərdə tutulmuşdur. Belə qadağaları informasiya azadlığının pozulması kimi qiymətləndirmək düzgün deyil. Çünki beynəlxalq normaların özündə də ictimai və dövlət maraqları üçün məhdudlaşdırmalara icazə verilir. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda göstərilir ki, internet informasiya ehtiyatının¹ və onun domen adının² sahibi³ həmin informasiya ehtiyatında aşağıdakı yayılması qadağan edilən informasiyanın yerləşdirilməsinə yol verməməlidir:

- terrorçuluğun təbliği və maliyyələşdirilməsi, terrorçuluğun həyata keçirilməsinin üsul və vasitələri, terrorçuluq məqsədi ilə təlim təşkil etmə və ya keçirmə barədə məlumatlar, habelə terrorçuluğa açıq çağırışlar;

- zorakılığın və dini ekstremizmin təbliğinə dair məlumatlar, milli, irqi və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınmasına, dövlətin konstitusiyaya quruluşunun zorla dəyişdirilməsinə, ərəzi bütövlüyünün parçalanmasına, hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsinə və ya saxlanmasına, kütləvi iğtişaşların təşkil edilməsinə yönələn açıq çağırışlar;

- dövlət sirri təşkil edən məlumatlar;

- odlu silahın, onun komplekt hissələrinin, döyüş sursatının, partlayıcı maddələrin və qurğuların hazırlanma qaydası və ya üsulları barədə məlumatlar;

- narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının hazırlanma və ya istifadə üsulları və qaydası, onların qanunsuz əldə edilməsi yerləri, habelə tərkibində narkotik maddələr olan bitkilərin kultivasiya yerləri və ya üsulları barədə məlumatlar;

- pornoqrafiyaya, o cümlədən uşaq pornoqrafiyasına aid məlumatlar;

- qumar və digər qanunsuz mərc oyunlarının təşkilinə və həmin oyunlarda iştiraka təhrik edən məlumatlar;

- intihar problemlərin həlli üsulu qismində təbliğ edən, intihara bəraət qazandıran, onu əsaslandıran və ya törədilməsinə təhrik edən, intiharın törədilməsi üsullarını izah edən və ya qrup şəklində bir neçə şəxsin intihar etməsini təşkil etmək məqsədi ilə yayılan məlumatlar;

- təhqir və ya böhtan xarakteri daşıyan, habelə şəxsi həyatın toxunulmazlığını pozan məlumatlar;

¹ **İnternet informasiya ehtiyatının sahibi** – internet informasiya ehtiyatından istifadə edilməsi, o cümlədən burada informasiya yerləşdirilməsi qaydalarını sərbəst olaraq müəyyən edən, internet informasiya ehtiyatına sahiblik və istifadə hüquqlarına malik olan şəxsdir (“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsi).

² **Domen adı** – internet şəbəkəsində yerləşdirilən informasiya ehtiyatına müraciətin təmin olunması üçün verilən unikal simvol düzülüşüdür (“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsi).

³ **Domen adının sahibi** – müqaviləyə əsasən domen adına müddətli sahiblik edən şəxsdir (“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsi).

- əqli mülkiyyət hüquqlarını pozan məlumatlar;
- Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə yayılması qadağan edilən digər informasiya (maddə 13-2.3).

Qanun sadalanan informasiyaların yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə bir sıra təminedicilərin normaları nəzərdə tutur. Birincisi, internet informasiya ehtiyatının və onun domen adının sahibi həmin informasiya ehtiyatında yayılması qadağan edilən informasiyanın olduğunu aşkar etdikdə və ya bu barədə ona müraciət daxil olduqda, belə informasiyanın informasiya ehtiyatından götürülməsini təmin edir (maddə 13-2.4).

İkincisi, host provayder¹ öz informasiya sistemlərində yerləşdirilmiş internet informasiya ehtiyatlarında yayılması qadağan edilən informasiya aşkar etdikdə və ya ona bu barədə məlumat daxil olduqda, dərhal onun informasiya ehtiyatının sahibi tərəfindən götürülməsi üçün tədbirlər görür (maddə 13-2.5).

Üçüncüsü, Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yayılması qadağan edilən informasiyanın internet informasiya ehtiyatında yerləşdirilməsi hallarını bilavasitə aşkar etdikdə və ya fiziki, hüquqi şəxslərdən, yaxud dövlət qurumlarından daxil olmuş əsaslandırılmış məlumatlar əsasında müəyyən etdikdə, bu barədə internet informasiya ehtiyatının və onun domen adının sahibinə və host provayderə yazılı xəbərdarlıq edir. Xəbərdarlıq edildiyi vaxtdan 8 saat ərzində yayılması qadağan edilən informasiya internet informasiya ehtiyatından götürülməlidir. Əks halda, Nazirlik həmin orqanın yerləşdiyi yer üzrə rayon (şəhər) məhkəməsinə internet informasiya ehtiyatına müraciətin məhdudlaşdırılması barədə müraciət edir. Məhkəmə internet informasiya ehtiyatına müraciətin məhdudlaşdırılması barədə müraciətə 5 günədək müddətdə baxır və qərar qəbul edir. Qərar qəbul edildikdən dərhal sonra qüvvəyə minir və qərardan şikayətin verilməsi onun icrasını dayandırmır. Məhkəmə internet informasiya ehtiyatına müraciətin məhdudlaşdırılması haqqında qərar qəbul etdikdə, Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi həmin informasiya ehtiyatını “Yayılması qadağan edilən informasiyanın yerləşdirildiyi informasiya ehtiyatlarının Siyahısı”na daxil edir. Internet informasiya ehtiyatı “Yayılması qadağan edilən informasiyanın yerləşdirildiyi informasiya ehtiyatlarının Siyahısı”na daxil edildikdən dərhal sonra host provayder və internet provayderlər² internet informasiya ehtiyatına müraciəti məhdudlaşdırmalı və bu barədə internet informasiya ehtiyatının sahibinə məlumat verməlidirlər. Bəzi hallarda dövlətin və cəmiyyətin qanunla qorunan maraqlarına təhdid yarandığı və ya insanların həyat və sağlamlığı üçün real təhlükə olduğu təxirəsalınmaz hallarda internet informasiya ehtiyatına müraciət müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin) qərarı əsasında müvəqqəti olaraq məhdudlaşdırılır və eyni zamanda internet informasiya ehtiyatına müraciətin məhdudlaşdırılması barədə məhkəməyə müraciət edilir. İnformasiya ehtiyatına müraciətin müvəqqəti məhdudlaşdırılması barədə qərar məhkəmə tərəfindən internet informasiya ehtiyatına

¹ **Host provayder** – internet informasiya ehtiyatının istifadəsinin təmin edilməsi üçün öz informasiya sistemlərində yerləşdirilməsi xidmətini göstərən təchizatçıdır (“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsi).

² **İnternet provayder** – internet şəbəkəsinə telekommunikasiya vasitələri ilə qoşulmaq üçün texniki imkan təmin edən təchizatçıdır (“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsi).

müraciətin məhdudlaşdırılması barədə müraciətə baxılanadək və ya həmin qərar ləğv edilənədək qüvvədə qalır (maddə 13-3).

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı normalar 10 mart 2017-ci il tarixli dəyişikliklərlə Qanuna əlavə olunmuşdur. Hər bir yeni normanın cəmiyyətin hüquq düşüncəsində adaptasiyası müəyyən zaman tələb edir. Ona görə də edilən dəyişikliklər cəmiyyət tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Qanunvericinin bu addımının senzura yolu açacağını vurğulayan bir çox əleyhdarlar o qədər də əsaslı olmayan fikirlər irəli sürür, “internet informasiya ehtiyatına müraciətin məhdudlaşdırılması” ifadəsinin qeyri-müəyyənliyini iddia edərək, yalnız qanunsuz informasiyaya məhdudiyyətin, yoxsa bütünlüklə veb-sayta¹ məhdudiyyətin qoyulmalı olmasının məlum olmadığını yazırlar. Fikrimizcə, problemə belə sərt yanaşmağa gerek yoxdur. Əslində qanunverici öz mövqeyini açıq-aydın ifadə edir: İlkin olaraq yayılması qadağan edilən informasiyanın aradan qaldırılması tələb olunur, əgər buna əməl olunmazsa, internet informasiya ehtiyatına müraciət məhdudlaşdırılır. Internet informasiya ehtiyatı isə müraciət edilməsi üçün domen adına və sahibi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş digər işarələnməyə malik olan informasiya ehtiyatı hesab olunduğu üçün deməli, müraciətin məhdudlaşdırılması bütün informasiya ehtiyatına şamil edilir. Bundan başqa, qanunverici məhdudiyyətlərin müəyyən olunması səlahiyyətini məhkəmə orqanlarına vermişdir. Müstəqil hakimiyyət olan məhkəmənin obyektivliyi və qərəzsizliyini şübhə altına almaq bütövlükdə hüquq sisteminə qarşı yönəlmiş bir mövqe kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki məhz dövlət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət və çəkəndirmə prinsiplərinin təminatı üçün həlledici qərarlar məhkəmə hakimiyyətinə həvalə edilir. Bütün bunları nəzərə alaraq, qanunvericiliyə edilən dəyişikliyi senzura kimi şərh etmək məntiqsiz olar. Çünki senzura dövlətin kütləvi informasiya vasitələrinin məzmunu və yayılması üzərində nəzarətidir. Burada isə dövlət orqanlarına deyil, məhkəməyə geniş səlahiyyət verilmişdir. Çünki məhkəmə qərarı olmadan heç bir dövlət orqanı hər hansı bir internet ehtiyatının fəaliyyətinə məhdudiyyət qoya bilməz. Onda belə bir sual ortaya çıxır: İstənilən qanuni dəyişikliyin edilməsini mövcud şərait tələb edir. Adı çəkilən dəyişikliklərin edilməsində qanunvericinin məqsədi nədir? – Internetin bütün sahələri əhatə etdiyi bir dövrdə milli qanunlarda internet informasiya ehtiyatları ilə bağlı çox az normalar var idi. Təcrübədə kibercinayətlərin sayının artması və bir çox terminlərin meydana çıxması qanunvericinin bu məsələlərə öz münasibətini şərtləndirdi. Ona görə də edilən dəyişikliklərlə bir çox terminlərin anlayışı verildi. O ki qaldı internet informasiya ehtiyatlarına qoyulan məhdudiyyətlərə, yayılması qadağan edilən informasiyalara nəzər salsaq, onların hamısının insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına, o cümlədən cinayət əməllərinin törədilməsinə vəs ilə olacaq məlumatlardan ibarət olduğu nəticəsinə gəlirik.

2. Özünütənzimləmə və birgətənzimləmə. Üzv dövlətlər hər iki istiqamətdə həvəsləndirmə tədbirlərinin icrasını öhdələrinə götürürlər. Internetdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi beynəlxalq qurumların və dövlətdaxili orqanların başlıca vəzifəsi olsa da, istifadəçilərin özü tərəfindən tənzimlənmə həyata keçirilə bilər. Məhz ona görə

¹ **Veb-sayt** (ing. *website*, web - hörümçək toru, site - “yer”) – HTTP/HTTPS protokolları vasitəsilə internetdə müraciət etmək mümkün olan, vahid mövzulu veb-səhifələrin sistemidir. Veb-saytların ümumi yığımları Ümumdünya hörümçək torunu yaradır.

də İnternetlə bağlı araşdırma aparan bütün tədqiqatçılar müxtəlif süzgeclərdən (filtrlərdən) və reyting qiymətləndirməsindən istifadənin özünütənzimləmədə mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu, habelə bununla bağlı provayderlərin üzərinə bir sıra öhdəliklərin qoyulmasının zəruriliyini qeyd edirlər.¹

Xarici dövlətlərdə özünütənzimləmə məqsədilə bir çox tədbirlər planı reallaşdırılır. Məsələn, Kanadada könüllülərin işə cəlb olunması, valideynlərin uşaqların özünütənzimləməsinə kömək göstərməsi və s. bu kimi tədbirlər həyata keçirilir.² Mahiyyət etibarilə, özünütənzimləmənin irəli sürülməsində əsas məqsəd ayrı-ayrı şəxslərin internetdə hüquqazidd əməllərdən qorunmasından ibarətdir. Bir çox dövlətlərdə milli qanunlarda özünütənzimləmə ilə bağlı qaydalara rast gəlmək olar. Azərbaycanda ayrı-ayrı qanunlarda hüquq və azadlıqlarla bağlı vətəndaşların özü üçün müəyyən qaydalar müəyyən olunmuşdur. Məsələn, təkzib, düzəliş və cavab vermək hüququ ("KİV haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 44-cü maddəsi) və s. Lakin bu tip normalar internet informasiya ehtiyatlarından istifadə üzrə qaydaların müəyyən edilməsinə maneçilik törətmir. Fikrimizcə, özünütənzimləmə məqsədilə bir çox qaydaların rəsmiləşdirilməsi daha düzgün olar. Ədəbiyyatda bununla bağlı yetərinəcə məlumat vardır. Məsələn, internet provayderlər və serverlər tərəfindən təklif olunmuş "Şəbəkə etiketi"³ görə, 10 rəhbər prinsip və ya qayda müəyyən olunmuşdur ki, onlara internetdən istifadə zamanı əməl olunmalıdır:

- Kompüterdən başqa bir insana zərər vermək üçün istifadə etməyin;
- Başqasının işinə müdaxilə etməyin;
- Başqa birinin faylları ilə əlaqəli deyilsiniz, onlara müdaxilə etməyin;
- Kompüteri oğurluq məqsədilə istifadə etməyin;
- Kompüteri yalançı şahidlik üçün istifadə etməyin;
- Ödəmədiyiniz bir proqramı istifadə edə və ya köçürə bilməzsiniz;
- Başqa birinin kompüterinin ehtiyatlarını icazəsiz istifadə etməyin;
- Başqasının intellektual yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsini təhrif etməyin;
- Yazdığınız proqramın sosial nəticələrini nəzərə alın;
- Kompüterinizi başqalarının mənafeyini hesaba alaraq və onlara hörmət göstərərək istifadə edin.⁴

Yuxarıda sadalanan qaydalar başqa şəxslərin hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin əksedicisidir. Lakin özünütənzimləmə üçün yalnız bunlarla kifayətlənmək olmaz. Əhalinin spamlar, viruslarla bağlı maarifləndirilməsi, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində öz rolunu dərk etməsi, məlumatı axtarmaq, əldə etmək mədəniyyətinin formalaşdırılması və s. mühüm tədbirlər kimi qeyd olunmalıdır. Hesab edirik ki, 16-18 noyabr 2005-ci ildə Tunisdə keçirilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya

¹ Dr. Marcel Machill, Jens Waltermann. Self-regulation of Internet Content. Bertelsmann Foundation, Gütersloh. Repro Zentrum Rosenberger GmbH & Co., Bielefeld, 1999, 59 p.

² Paul A. Pierlot. Self-regulation of Internet content: A Canadian perspective. https://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/8k/8k_2.htm#s12

³ **Şəbəkə etiketi (network etiquette)** – elektron yazışmalarda, şəbəkə konfranslarında, internetdə və texnika ilə iş zamanı (yazılmamış) davranış qaydalarıdır.

⁴ Rinaldi A. The Net: User Guidelines and Netiquette. 1995. <https://www.ietf.org/rfc/rfc1855.txt>

Sammitinin qərarı ilə respublikamızda yaradılmış İnternet İdarəçilik Forumu¹ bu istiqamətdə öz fəaliyyətini uğurla həyata keçirir. Artıq internetdə uşaqların təhlükəsizliyi² ilə bağlı vəsaitlər dərc edilmiş və özünütənzimləmə qaydaları barədə ətraflı təbliğat işinə başlanmışdır.

3. Dövlət nəzarətinin olmaması. Dövlət hakimiyyət orqanları sərhədlərindən asılı olmayaraq, internetdə informasiyanın və başqa kommunikasiya növlərinin ictimai əlyetərliyini ümumi blok qoymaqla və ya süzgəcdən keçirməklə inkar etməməlidir. Bu, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin müdafiəsi üçün, xüsusilə də məktəb və kitabxana kimi yerlərdə süzgəclərin qurulmasına mane olmur. “İnternetdə kommunikasiya azadlığı haqqında” Bəyannamə birbaşa şəkildə Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsinin 2-ci bəndini rəhbər tutaraq, həmin bənddə göstərilən məzmunu malik olan hər hansı bir materialın əlyetərliyinə məhdudiyyət qoyulmasını məqbul sayır. Lakin burada bütövlükdə veb saytın bağlanmasıdan söhbət getmir. Deməli, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində məhkəmə qərarına əsasən, veb-saytın bağlanması cəza tədbiri kimi qiymətləndirmək olar.

Ümumiyyətlə, dünya dövlətlərinin təcrübəsinə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İngilis-Amerikan və Qərbi Avropa modellərində internetdə istifadəçilərə daha çox sərbəstlik verildiyi halda, Şərq dövlətlərində dövlətin nəzarətinin və rolunun əhəmiyyətli dərəcədə olması müşahidə edilir.

4. İnformasiya cəmiyyətində fərdlərin iştirakına maneələrin aradan qaldırılması. Bu prinsip Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsində bəyan olunan müddəaların icrasına xidmət edir və ayrı-ayrı şəxslərin informasiya əlyetərliyinin, eləcə də internetə çıxış imkanlarının ayrı-seçkilik qoyulmadan təminatını nəzərdə tutur.

5. Xidmət sahələrinin İnternetlə təmin olunma azadlığı. Bu prinsip xidmət sahələrinin internetlə təmin olunmasında xüsusi icazə sisteminin mövcudluğunu istisna edir. Yalnız bu yolla İnternetlə təmin olunma azadlığına nail olmaq mümkündür.

6. Proвайder xidmətlərinin İnternet materiallarının məzmunu ilə bağlı məhdud məsuliyyəti. Üzv dövlətlər provayder xidmətlərinin milli qanunvericiliklə informasiyanın ötürülməsi və ya internetə çıxış funksiyalarını məhdudlaşdırarkən, onların internet materiallarının məzmununa müdaxilə etməyəcəklərinə təminat verməlidirlər. Lakin bu, hüquq pozuntularının qarşısını almaq və ya onları aradan qaldırmaq üçün qərar vermə hallarına aid deyil. Göründüyü kimi, beynəlxalq müstəvidə də hüquqazidd əməllərin qarşısının alınması məqsədilə məhdudlaşdırmalara icazə verilir. “Telekommunikasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda deyilir ki, qanunvericilikdə başqa qayda müəyyən edilməyibsə, telekommunikasiya şəbəkələri ilə ötürülən məlumatların məzmununa görə operatorlar və provayderlər məsuliyyət daşıyırlar (maddə 43.3).

7. Anonimlik. Bu prinsiplə bağlı iki aspekt nəzərdə tutulmuşdur: Birincisi, ifadə azadlığının sərbəst həyata keçirilməsi, habelə bu cür realizənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə onların şəxsiyyəti açıqlanmır. İkincisi isə ayrı-ayrı şəxslərin şəxsi həyatının digərləri tərəfindən açıq müşahidə olunmaması üçün anonimlik qoruna bilər.

¹ Azərbaycan İnternet Forumunun rəsmi internet sahifəsi - <http://aif.az/>

² Uşaqların İnternetdə təhlükəsizliyi / SAFENET. <http://aif.az/archives/project/safenet>

Hər bir halda dövlət təhlükəsizliyi, ictimai mənafeələr və cinayət təqibinin maraqlarına xidmət edən şəraitdə anonimliyin pozulması yolverilən sayılır. (**BAX: Cədvəl 11.2**)

Bundan başqa, ədəbiyyatda fərqli yanaşmalara da rast gəlinir. Məsələn, Richard A. Spinello internet-münasibətlərin tənzimlənməsində hüquqi prinsiplərlə yanaşı, mənəvi və əxlaqi prinsiplərin xüsusi rolundan bəhs edir.¹ Fikrimizcə, əxlaqi prinsiplər “etik qaydalar” adı altında internetdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki məhz etiklik hər kəsin virtual məkanda hüquqları pozulmadan və digər istifadəçilərin hüquqlarını pozmadan davranışını müəyyən edir. Internetlə bağlı ilk etik kodeks “RFC1855” (Request for Comments) 1995-ci ildə Beynəlxalq “Internet Society” Təşkilatı tərəfindən dərc olunmuşdur.²

“İnternetin universallığı” ideyasını ortaya qoyan YUNESKO bu şəbəkənin söykəndiyi dörd əsas prinsipi müəyyənləşdirir: insan hüquq və azadlıqlarına əsaslanma, açıqlıq, əlyetərlik və maraqlı tərəflərin geniş dairəsi.³

Şəffaflıq prinsipinə xüsusi önəm verən R.Ş. Mahmudov internetin tənzimlənməsi ilə bağlı tətbiq edilən və ya müzakirə obyektı olan digər mühüm rəhbər prinsiplərə aşağıdakıları daxil edir ki,⁴ bu cür şərhı bəzi əlavə və dəqiqləşdirmələrlə əsaslı və hərtərəfli saymaq olar:

- **ICANN⁵-in fəaliyyətinin rəhbər prinsipləri.** 1998-ci ildə ABŞ hökuməti tərəfindən hazırlanmış İnternetin idarə edilməsinə dair “Ağ kitab” ICANN-in yaradılması ilə bağlı aşağıdakı rəhbər prinsipləri müəyyən edir:

- *Stabilitet* – internetin fəaliyyəti pozulmamalıdır, xüsusilə bu, “əsas” serverlər də daxil olmaqla, onun əsas strukturlarının işinə aiddir.

- *Rəqabət* – yaradıcı yanaşmanı və çevikliyi dəstəkləmək vacibdir, çünki bu, internetin daha da inkişaf etməsinə imkan verəcəkdir.

- *Qərarların qəbulu* – yeni sistem İnternetin əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir sıra qayda və prinsiplərini (“aşağıdan” təşkil etməni, açıqlığı və s.) özündə əks etdirməlidir.

- *Təmsilçilik* – yeni struktura bütün maraqlı tərəflər (coğrafi (müxtəlif ölkələr) və peşə (müxtəlif peşə cəmiyyətləri) baxımından) daxil edilməlidir.

- **Kompleks yanaşma prinsipi.** Bu prinsip yalnız texniki deyil, həm də hüquqi, sosial, iqtisadi və internetin fəaliyyəti və təkamülü ilə bağlı aspektlərin inkişafına dair müzakirəsini nəzərdə tutur.

- **Texnoloji neytrallıq prinsipi.** Bu prinsipin internetin tənzimlənməsi məsələlərinə adekvatlığı şübhə doğurmasa da, telekommunikasiya normaları sahəsindəki

¹ Richard A. Spinello. Cyberethics: Morality and law in cyberspace. Sudbury, Mass: Jones & Bartlett Learning, 2011. pp. 3-4.

² Netiquette Guidelines. <https://www.ietf.org/rfc/rfc1855.txt>

³ Rolf H. Weber. Principles for governing the Internet: A comparative analysis. UNESCO Series on Internet Freedom. Paris, 2015, p. 85.

⁴ Mahmudov R.Ş. İnternetin tənzimlənməsi metodlarının bəzi aspektləri haqqında. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №1, 2011, s. 50-51.

⁵ ICANN – (tələffüzü <ay-kan>) (az. İnternet adlarının və nömrələrinin verilməsi üzrə Assosiasiya - en. Internet Corporation for Assigned Names and Numbers) – 1998-ci ildə ABŞ Ticarət Nazirliyi tərəfindən yaradılmış qeyri-kommersiya qurumudur. O, üst səviyyə domen (TLD) adlarının verilməsinə nəzarət edir, internetin ünvan fəzasına, protokolların parametrlərinin müəyyənləşdirilməsinə, domen adları sistemə və kök serverləri sistemə cavabdehlik daşıyır.

mövcud normalardan yenilərinə keçərkən çətinliklərin olması qaçılmazdır. Bu, artıq İnternet-telefoniya (VoIP) kimi sahələrdə özünü göstərir.

• **Çoxtərəfli alyanslar.** İnternetin tənzimlənməsi ilə bağlı danışıqlar prosesinin gedişi göstərir ki, bu prosesdə bütün maraqlı tərəflərin iştirakı daha yaxşı səmərə verir. Spamlarla, kibercinayətkarlıq halları ilə səmərəli mübarizə aparmaq, internetin vahid standartlarının hazırlanması və digər bir sıra məsələlər müxtəlif maraqlı tərəflərin – dövlətlərin, özəl sektorun, vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin, istehlakçıların iştirakını tələb edir. Bu baxımdan, “çoxtərəfli alyanslar” internetin tənzimlənməsində mühüm rəhbər prinsiplərdən biri kimi çıxış edir.

• **Beynəlxalq yanaşma.** Bu prinsipə görə, internet qlobal şəbəkə kimi fəaliyyət göstərdiyi üçün onun tənzimlənməsi də qlobal yanaşma tələb edir və beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməni şərtləndirir.

• **Orijinal arxitekturun dəstəklənməsi.** Bu prinsipə görə, bütün tənzimləmə tədbirləri internetin baza arxitekturu, o cümlədən açıq standartlardan istifadəni dəstəkləməlidir. Baza arxitekturunun dəyişdirilməsi hər hansı bir müzakirənin predmeti olmamalıdır.

Fikrimizcə, internetin tənzimlənməsi prinsipləri ilə bağlı dəqiqləşdirmələrin aparılmasına ehtiyac vardır. Belə ki, müvafiq bəyannamə və tövsiyələrdə göstərilən prinsiplərdən əlavə, beynəlxalq ümumi hüququn, insan hüquqları institutunun və eləcə də informasiya cəmiyyətinin əsaslandığı rəhbər başlanğıclar internet üçün də prinsiplər qismində tanınmalıdır. Çünki artıq qlobal şəbəkəyə çevrilmiş internetin məhdud çərçivədə tənzimlənməsi qarşıya çıxan problemlərin həllinə maneçilik törədə bilər.

Beləliklə, internetin virtual xarakterini nəzərə alaraq, onun tək hüquqi deyil, geniş aspektli tənzimlənmə mexanizmi elmi ədəbiyyatda daim müzakirə obyektinə olmuşdur. Həm beynəlxalq, həm də milli hüquq sistemlərində “virtual” xarakterli internet daim “real” xarakterli normativ tənzimlənməyə məruz qalmışdır ki, bunun özü ayrıca mübahisə predmetinə çevrilmişdir. İnternetin lokal səviyyədə deyil, qlobal miqyasını əsas götürərək qeyd edə bilərik ki, hüquq sahələri arasında beynəlxalq hüquq və ya beynəlxalq insan hüquqları virtual məkanın tənzimlənməsi üçün daha əlverişlidir. Lakin bu, milli hüquqi tənzimlənməni istisna etməməlidir. Sadəcə olaraq, ikincinin beynəlxalq normalarla uzlaşdırılması tənzimlənmənin uğuruna təsir göstərən başlıca faktor rolunu oynayır. Məhz belə hüquqi tənzimlənmənin nəticəsi olaraq, yeni bir hüquq sahəsi – internet hüququ meydana gəlmişdir. İnternet hüququ – qlobal səviyyədə əlaqələndirilmiş şəbəkə sistemlərini və informasiya ehtiyatlarını, eləcə də internet mühitində yaranan münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının məcmusudur. Nəzərə alınmalıdır ki, müasir dövrdə İnternet şəbəkəsinin tənzimlənməsi üzrə vahid məcburi ümumi qaydalar yoxdur. Bəzi tədqiqatçıların şərhinə görə, hüquq sahəsindəki ənənəvi baxışlara əsasən, biz internet hüququnu nə ayrıca hüquq sahəsi, nə də hüququn yarım sahəsi hesab edə bilmərik. Belə ki, hüquq sahəsi hər hansı bir hüquq sistemi daxilində mövcud olan və öz daxilində eyni predmet və metod üzrə hüquq normalarını cəmləyən bir məfhumdur. Hüququn yarım sahəsi isə bir sahə üzrə müxtəlif hüquq institutlarını birləşdirən sistem kimi izah olunur. İnternet hüququnda isə qeyd olunan əlamətlərin heç biri yoxdur. Fikrimizcə, bu qəbildən olan yanaşmalar artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir və dövrün tələblərinə cavab vermir. Müasir dövrdə internet hüququ kompleks hüquq sahəsi olaraq “yaşamaq hüququ” qazanmışdır.

11.2. İnternetin tənzimlənməsi problemlərinə ümumi yanaşma

İnternetin tənzimlənməsinə dair tədqiqatlarla bağlı müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, bu sahədə nəinki xarici ədəbiyyata müraciət etmək olur, eyni zamanda Azərbaycan alimlərinin yetərinə əsaslı və hərtərəfli araşdırmalarını asan və rahat üsullarla (İKT-dən istifadə etməklə) əldə etmək mümkündür.

Hüquq ədəbiyyatında internetin tənzimlənməsi problemləri barədə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. V.B.Naumov bu problemlərə aşağıdakıları daxil edir:

- internet şəbəkəsində yurisdiksiya problemləri;
- internet-provayderlərin məsuliyyətinin müəyyən edilməsi problemləri;
- internet şəbəkəsində münasibətlərin özünü-tənzimlənməsi sahəsində təşəbbüsün işlənməsi və həyata keçirilməsi problemləri.¹

Lakin daha geniş yanaşma təqdim edən tədqiqatçılar da vardır. Məsələn, R.M.Əliquliyev və R.Ş.Mahmudov həmin problemlərə domen adları sisteminin idarə edilməsi, spamlarla mübarizə, fərdi məlumatların qorunması və s. problemləri də daxil edirlər.² N.N.Kovalyovanın mövqeyinə görə, internetin hüquqi tənzimlənməsi aşağıdakı problemləri əhatə edir: internetə sərbəst bağlanma və şəbəkədə informasiya mübadiləsi; müəlliflik hüquqlarının və digər əqli mülkiyyət obyektlərinin hüquqi mühafizəsi; fərdi məlumatların, xüsusilə şəbəkə operatorları tərəfindən toplanmış (ünvan, telefon və s.) fərdi məlumatların müdafiəsi; dövlət orqanlarının İnternetə qoşulması və vətəndaşların bu orqanların fəaliyyəti barədə informasiya ilə təmin olunması; təhqiiredici və qeyri-əxlaqi informasiyaların, habelə milli, irqi, dini nifaq yaradan məlumatların yayılmasının qarşısının alınması; elektron sənəd dövriyyəsi, elektron imza, informasiya məhsullarında, informasiyanın ötürülməsi vasitələrində məlumatların həqiqiliyinin təsdiq olunması; elektron kommertiya; informasiya təhlükəsizliyi: kompüter virusları, şəbəkə və serverdən məlumatların qeyri-qanuni çıxarılması, informasiyaya icazəsiz çıxış və s.; kriptomüdafiə üsul və vasitələrinin tətbiqi; yurisdiksiya: şəbəkədə yaranan münasibətləri tənzim etmək üçün hansı dövlətin qanunları tətbiq olunmalıdır.³

Hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflər ümumiyyətlə, “İnternetin hüquqi tənzimlənməsi” ifadəsindən imtina edərək, “İnternetin idarə olunması” məsələsini irəli sürürlər.⁴ Bu cür yanaşma ondan irəli gəlir ki, əksər tədqiqatçılar internetin tənzimlənməsində sərt qaydaları məqbul saymırlar və dövlətlərin milli qanunvericiliyinin beynəlxalq normalara uyğun olmasını məcburi hesab edirlər. Digər qrup müəlliflər isə əksinə, dövlətin internetin hüquqi tənzimlənməsinə və idarə olunmasına müdaxiləsini məcburi sayırlar: “İnternetin son illərdəki hədsiz sürətli inkişafı sübut etdi ki, hüquqi və etik tənzimlənmə olmadan bu məkanın normal koordinasiyası mümkünsüzdür. Bu sahəyə dövlətin qanuni şəkildə müdaxiləsi mütləqdir”.⁵

¹ Наумов В.Б. Право и Интернет: Очерки теории и практики. Москва: Книжный дом “Университет”, 2002, с. 9.

² Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternetin tənzimlənməsi problemləri: Ekspres informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası. Bakı: “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2010, 115 s.

³ Ковалева Н.Н. Информационное право России: Учебное пособие. М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2007, с. 165.

⁴ Savin A.I. EU Internet law. Edward Elgar Publishing, 2013, p. 10.

⁵ Məcidli S.T. İnternet hüququ və etikası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, s. 17.

Fikrimizcə, hər hansı bir problemin tənzimlənməsi məsələsini ortaya qoyuruqsa, bu zaman ilk növbədə obyekt, predmet və metodları müəyyən etməliyik.

İnternet özü global şəbəkədir, onun tənzimlənməsi dedikdə, həmin global şəbəkədə baş verən münasibətlər və əlaqələrin nizama salınması nəzərdə tutulur. İnternetin geniş tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, son illərdə “internet münasibətlər”, “internetdə informasiya hüquq münasibətləri”, “virtual məkanda informasiya hüquq münasibətləri” və s. bu kimi anlayışlar meydana gəlmişdir. Sual yaranır: İnternet hüquq münasibətləri və informasiya hüquq münasibətləri eyni anlayışlardırmı? Əgər fərqlidirsə, onları necə ayırmaq olar? İnternet hüquq münasibətləri yalnız texniki aspektdən şərh olunmalıdır, yoxsa sosial baxımdan da bu münasibətlərin quruluş elementləri təhlil edilməlidir? – Bu kimi suallara beynəlxalq və milli hüquqi tənzimləyicinin mövqeyindən cavab tapmaq çətinlik törədir. Çünki həm beynəlxalq hüquqda, həm də milli hüquqda internet hüquq münasibətləri sırf texniki xüsusiyyətlər üzrə nəzərdə tutulmuşdur. Yalnız YUNESKO-nun mövqeyi bu global şəbəkənin bütün aspektlərdə izahına imkan verir.¹ “Telekommunikasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda internet xidməti telekommunikasiya xidmətinin² bir növü kimi göstərilir (maddə 23) və ona aşağıdakı kimi anlayış verilir:

“*İnternet telekommunikasiya xidməti* – beynəlxalq standartlarla müəyyən olunan İnternet protokol əsasında global informasiya şəbəkəsində göstərilən telekommunikasiya xidmətidir” (maddə 29).

Ona görə də qarşıya qoyduğumuz sualların cavablandırılması üçün hüquq ədəbiyyatına nəzər yetirmək lazımdır. V.A.Kopilov, J. Kulesza, Graham J.H. Smith kimi bir çox Avropa, Amerika və rus müəlliflərinin fikrincə, internet münasibətləri dedikdə, virtual məkanda yaranan münasibətləri başa düşürlər. Onların fikrincə, bu münasibətlərin subyektləri qismində şəbəkə operator və provayderləri, internet istifadəçiləri və başqaları çıxış edir, obyektinə isə informasiya hüquqları, domen adları, informasiya sistemləri və s. daxildir.

Virtual münasibətlərdən bəhs edən İ.L.Baçilo isə bu münasibətləri adi hüquq münasibətlərindən fərqləndirən cəhətləri müəyyənləşdirir: “Birincisi, onlar informasiya texnologiyalarının əsasında formalaşır: İkincisi, virtual subyektlər arasında yaranır”.³

Ümumilikdə, əcnəbi və yerli tədqiqatçıların mövqeyinin təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əksər müəlliflər internetin hüquqi tənzimlənməsi zamanı texnoloji aspektlərin nəzərə alınmasını mütləq sayırlar. Bəzi müəlliflər, hətta “texniki informatika” ifadəsindən istifadə edərək, onun hüquqla qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edir,

¹ UNESCO Series on Internet Freedom. <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/resources/publications-and-communication-materials/publications/publications-by-series/unesco-series-on-internet-freedom/>

² **Telekommunikasiya** – elektrik və ya elektromaqnit rabitə vasitələri (kabel, optik və radio əlaqəsi və digər vasitələr) ilə hər hansı signalın, səs və təsvirin məsafəyə ötürülməsi və qəbul edilməsidir. Telekommunikasiya şəbəkəsi telekommunikasiyanın təmin edilməsi üçün vahid texniki və texnoloji sistemdə birləşdirilmiş müxtəlif növ vasitə və qurğuların məcmusudur. Telekommunikasiya xidməti müvafiq telekommunikasiya şəbəkəsi vasitəsilə hüquqi, fiziki şəxslərin və qanuni əsaslarla fəaliyyət göstərən digər subyektlərin telekommunikasiyaya olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyətdir (“Telekommunikasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsi).

³ Рассолов М. М. Информационное право: Учеб. пособие. Москва, 1999, с. 175.

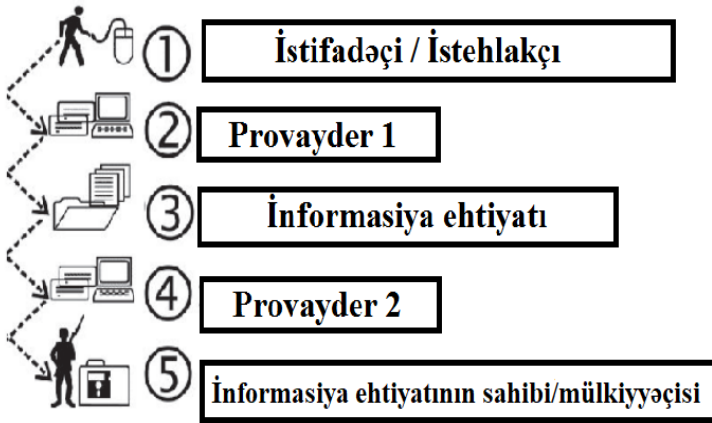
hakimlərin işini asanlaşdırmaq üçün hüquqi bazanın texniki anlayışları rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürürlər.¹ Təbii ki, internetlə bağlı qanunların yaradılmasında texniki anlayışlara diqqət yetirilməlidir. Lakin bu zaman hakimlərin məhkəmə işini aparmaq üçün məlumatlı olması məsələsini ortaya qoymağa gərək yoxdur. İstənilən mülki, cinayət və inzibati işdə həm hakimin, həm də istintaq orqanlarının mütəxəssisin köməyindən yararlanmaq hüququ vardır. Ona görə də əsas ümumi anlayışların qanunverici tərəfindən leqallaşdırılması daha vacib hesab olunur.

Göründüyü kimi, adı çəkilən problem müəlliflər tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edilir. Fikrimizcə, internet hüquq münasibətlərini informasiya hüquq münasibətləri ilə eyniləşdirmək olmaz. Doğrudur, internet müasir cəmiyyətimizdə informasiya proseslərinin həyata keçirilməsinin unikal vasitəsi hesab olunur. Lakin informasiya məkanının daha geniş mahiyyətindən irəli gələrək, informasiya hüquq münasibətləri geniş məzmunla malikdir və virtual məkandan kənarda da formalaşa bilər. Lakin internet hüquq münasibətləri bilavasitə İnternet üzərində yaranır. Digər tərəfdən isə internet yalnız informasiya hüquqlarının realizəsi məqsədilə istifadə olunmur. Hal-hazırda bütün fəaliyyət sahələrinin (kommersiya və s.) internetdən istifadə etməklə, həyata keçirilməsi mümkündür. Ona görə də internetdə yaranan bu münasibətlərin hamısının informasiya hüquq münasibətlərinə daxil edilməsi bir qədər məntiqsiz olar. Onların internet hüquq münasibətlərinə də aid olunması düzgün deyil. Çünki bu halda bütün sahələr üzrə internetdən bir vasitə kimi istifadə olunduğu bir dövrdə digər hüquq sahələrinin predmeti və obyektini inkar etmiş olarıq. Məsələn, elektron qaydada alqı-satqı həyata keçirən subyektlərin münasibətləri hər bir halda mülki hüquqla tənzimlənir, yəni mülki hüququn ənənəvi alqı-satqı müqaviləsi yeni forma – “elektron müqavilə” formasını almış olur. Belə olan təqdirdə, həmin münasibəti internet hüquq münasibəti hesab etmək məntiqli hesab oluna bilməz. Bəs onda internet hüquq münasibətlərinin ayrılmasına nə gərək vardır? – Bütün hüquq sahələri üzrə münasibətlər yetərinə tənzimlənir, eləcə də informasiya hüququ internet informasiya ehtiyatlarından istifadə etməklə həyata keçirilən informasiya hüquq münasibətlərini əhatə edir. Deməli, virtual məkanın nə qədər sərhədsiz olması iddiası irəli sürülsə belə, internet hüquq münasibətləri əsas etibarilə texniki yönümdə və informasiya təhlükəsizliyi istiqamətində araşdırılmalıdır. Bu o deməkdir ki, internet mühitində formalaşan və internet hüququ ilə tənzimlənən internet hüquq münasibətləri yalnız internet xidmətlərinin göstərilməsi zamanı meydana çıxır. Sadəcə olaraq, artıq bütün telekommunikasiya vasitələrində (hətta universal telekommunikasiya xidmətində²) internetdən istifadə olunduğu üçün telekommunikasiya xidmətinin bütün subyektləri (operator, provayder, abunəçi) internet hüquq münasibətlərinin də subyektləri hesab olunurlar. Lakin burada bir məsələ var. İnternetin texniki istiqamətlərinin olması onun hüquqi tənzimlənməsini

¹ Yves Pouillet. How to regulate Internet : new paradigms for Internet governance self-regulation: value and limits. <http://www.crid.be/pdf/public/4656.pdf>

² **Universal telekommunikasiya xidməti** – Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində müəyyən müddət ərzində və keyfiyyətlə, əlverişli qiymətlə hər hansı telekommunikasiya xidməti istifadəçisinə göstərilməsi operatorlar, provayderlər üçün icbari olan telekommunikasiya xidmətidir. Dövlət universal telekommunikasiya xidmətinin göstərilməsinə təminat verir (“Telekommunikasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 31-ci maddəsi). Məsələn, yerli, şəhərlərarası və beynəlxalq telefon rabitəsi xidməti; sorğu məlumat xidməti; ixtisaslaşdırılmış təcili yardım xidmətləri; kollektiv istifadəli internet xidməti və s.

istisna etmir. Digər tərəfdən isə müvafiq telekommunikasiya xidmətlərinin göstərilməsi qanunvericiliyin tələbləri və operator, provayder ilə abunəçi arasında bağlanan müqavilə əsasında həyata keçirilir. Texniki baxımdan, yaranan bu münasibətlərdən savayı, internetin minlərlə istifadəçisi vardır. İnternet xidmətlərinin göstərilməsi üzrə yaranan belə münasibətin subyekti olan “abunəçi” ilə “istifadəçi”ni eyniləşdirmək olmaz. Bir abunəçi ilə bağlanan müqavilə əsasında təqdim olunan internet xidmətindən istənilən sayda istifadəçi yararlanı bilər. Bu baxımdan, V.B.Naumovun təqdim etdiyi sxemi¹ əsaslı hesab etmək olar:

Bəs istifadəçilərin internetdən istifadə qaydaları necə tənzimlənməlidir? Bununla bağlı normativ mənbə varmı? – Əvvəllər Azərbaycanda “İnternet rabitəsi xidmətlərindən istifadə Qaydaları” mövcud idi. Lakin 03 mart 2015-ci il tarixdə bu qaydalar ləğv olundu və səbəb kimi həmin qaydaların dövrün tələblərinə cavab verməməsi, Azərbaycanda internetin tam azad olması, bu sahədə nəzarətə ehtiyac duyulmadığı qeyd olunurdu.² “Telekommunikasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda isə şərh etdiyimiz məsələ ilə bağlı heç bir norma yoxdur. Yalnız müxtəlif konfrans və seminarların nəticəsi olaraq, internetdən istifadə qaydaları və etik şərtlər barədə müxtəlif maarifləndirici materialların nəşrinə geniş yer verilir ki, bunlar hüquqi əsası olmadığı üçün ümumməcburi xarakterə malik deyil. Ona görə də fikrimizcə, sırf internetdən istifadə ilə bağlı qaydaları müəyyənləşdirən normaların qəbul olunmasına, həmin normaların beynəlxalq hüquq tərəfindən bəyan olunmuş prinsiplərlə uzlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Ümid edirik ki, gələcəkdə qəbul olunacaq İnformasiya Məcəlləsində bütün bu məsələlər öz həllini tapacaqdır.

Beləliklə, internetin tənzimlənməsində mövcud olan problemlər hədsiz dərəcədə geniş əhatəyə malikdir. İKT-nin sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə müxtəlif sosial şəbəkə vasitələrinin (Facebook, WhatsApp, İnstagram və s.) istifadəsi, hətta mobil versiyalara daha çox müraciət edilməsi qeyd olunan problemin aktuallığını bir daha təsdiq

¹ Наумов В. Б. Право и Интернет: Очерки теории и практики. Москва: Книжный дом “Университет”, 2002, с. 12.

² “İnternet rabitəsi xidmətlərindən istifadə qaydaları” ləğv edilib. <http://xeberler.az/new/details/internet-rabitesi-xidmetlerinden-istifade-qaydalari-legv-edilib--9232.htm>

edir. İnformasiya hüququnun tədqiqat obyektı çərçivəsində daha çox zəruri hesab etdiyimiz problemlərin növbəti paraqraflarda şərhini məqsədmüvafiq hesab edirik.

11.3. Yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi ilə bağlı problemlər

Yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi ilə bağlı problem eksterritorial xarakterə malik olduqda, məsələn, münaqişədə müxtəlif dövlətlərin vətəndaşları iştirak etdikdə və ya beynəlxalq tranzaksiya həyata keçirildikdə yaranır. Ona görə də internetlə bağlı məsələlər beynəlxalq məzmunu malikdir və İnternetin tənzimlənməsi beynəlxalq aləmdə müzakirə olunan məsələlərdən biri hesab olunur. Bu cür müzakirələr bir çox bəyannamə və konvensiyaların qəbulu ilə nəticələnmişdir ki, onlar sırasında həm universal, həm də regional mənbələrə rast gəlinir. İnformasiya cəmiyyətinin qurulması, o cümlədən informasiya hüquqlarının təminatı sahəsində qəbul edilmiş bütün beynəlxalq bəyannamələrdə internetlə bağlı məsələlər də öz əksini tapmışdır. Regional səviyyədə isə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən 2003-cü ildə qəbul edilmiş “İnternetdə kommunikasiya azadlığı haqqında” Bəyannamə, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin üzv Dövlətlərə İnternet istifadəçiləri üçün İnsan Hüquqları Bələdçisinə dair Təvsiyələri və s. bu kimi sənədlər internet hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi üzrə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lakin heç bir beynəlxalq norma internetdə yurisdiksiya problemini bütünlüklə əhatə etmir. Yalnız 23 noyabr 2001-ci ildə Budapeştdə qəbul edilmiş “Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiya”da yurisdiksiya ilə bağlı norma nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyanın 22-ci maddəsinə görə, hər bir Tərəf hazırkı Konvensiyada nəzərdə tutulmuş və aşağıdakı hallarda törədilmiş hər hansı cinayətə münasibətdə yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi üçün zəruri qanunvericilik və digər tədbirləri görür:

- a) onun ərazisində törədildikdə;
- b) bu Tərəfin bayrağı altında üzən gəmidə törədildikdə;
- c) bu Tərəfin qanunlarına əsasən qeydə alınmış təyyarədə törədildikdə;
- d) Tərəfin vətəndaşlarından biri tərəfindən törədildikdə, əgər cinayət törədilmə yerində cinayət cəzasına səbəb olursa və ya hər hansı dövlətin ərazi yurisdiksiya hüddullarından kənarda törədilibsə.

Hər bir Tərəf “b”-“d” bəndlərində müəyyən edilmiş yurisdiksiya normalarını tətbiq etməmək və ya yalnız konkret hallarda tətbiq etmək hüququnu özündə saxlayır.

Konvensiya ilə nəzərdə tutulmuş güman edilən cinayət əməlinə münasibətdə yurisdiksiyaya dair bir neçə Tərəf iddialı olduqda, maraqlı Tərəflər, zərurət yarandıqda, cinayət təqibini həyata keçirmək üçün daha münasib yurisdiksiyanı seçmək məqsədilə məsləhətləşmələr aparırlar.

Həmçinin Konvensiya müvafiq Tərəfin öz daxili qanunvericiliyinə uyğun həyata keçirilən cinayət yurisdiksiyasını istisna etmir.

Adı çəkilən Konvensiya sırf kibercinayətlərlə bağlı olduğu üçün internetdə yurisdiksiya problemini aradan qaldırmır. Hal-hazırda dünya təcrübəsində məhz hansı dövlətin qanunvericiliyinin tətbiqi ilə bağlı müzakirələr davam etməkdədir. Bu da dövlət-daxili hüququn “üstünlük qazanması”na gətirib çıxarır. Vahid beynəlxalq-hüquqi tən-

zimetmənin olmaması ayrı-ayrı dövlətlərin İnternetə çıxış hüququnu müxtəlif bəhanələr altında məhdudlaşdırmasına səbəb olmuşdur. Hətta bəzi dövlətlər hesab edirlər ki, əgər informasiya resursu onların vətəndaşları üçün əlyətərlidirsə, deməli, serverin fiziki yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq, onların yurisdiksiyasına aiddir. Məsələn, Fransa və Avstraliya məhkəmələrinin qərarlarına görə, ABŞ saytları həmin dövlətlərin yurisdiksiyasında yerləşir, ona görə də bu ölkələrin qanunlarına tabe olmalıdır. Nəticədə bütün dünyada provayderlər çətin vəziyyətə düşürlər. Onlar fiziki olaraq yerləşdiyi dövlətlərlə yanaşı, bir sıra digər dövlətlərin yurisdiksiyasına da əməl etməli olurlar.¹

Yurisdiksiya problemini qabarıq şəkildə göstərən iki əyani və tez-tez istinad edilən məhkəmə işi 1996-cı ildə Almaniyada baxılan “CompuServe” şirkəti və 2001-ci ildə Fransada “Yahoo!” şirkəti ilə bağlı baxılan işlərdir. Birinci işdə Almaniya məhkəməsi tələb etdi ki, ABŞ-ın CompuServe şirkəti pornoqrafik materiallara çıxışı bağlasın. Şirkət Almaniya qanunvericiliyinə riayət etmək üçün özünün ABŞ-dakı mərkəzi serverindən bu cür materialları silməli oldu. Nəticədə pornoqrafik materialların qanunla qadağan olunmadığı ölkələrdə də (ABŞ da daxil olmaqla) vətəndaşlar bu materiallardan istifadə etməkdən məhrum oldular. “CompuServe” şirkəti bu sahədə ən sərt normalara tabe olmaq məcburiyyətində qaldı. Bu iş belə bir tendensiya yaratdı ki, internet ən məhdudlaşdırıcı normalara tabe olacaqdır. “Yahoo!” şirkəti ilə bağlı işdə isə nasizmi təbliğ edən materialların yayılmasını qadağan edən Fransa qanunvericiliyinin pozulması məsələsi ortaya qoyulmuşdu. Fransa qanunları vətəndaşlarına nasizmi təbliğ edən “Yahoo!”-nın saytına daxil olmağı qadağan edir. Baxmayaraq ki, həmin sayt ABŞ-da fəaliyyət göstərir, bu ölkədə müvafiq materialların yerləşdirilməsi qanunidir.²

Müəlliflərin mövqeyinə görə, yurisdiksiya məsələsindəki qeyri-müəyyənliklər bir sıra problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır: dövlətin öz ərazisində sosial münasibətləri tənzimləməsi üçün öz hüquqi səlahiyyətlərini yerinə yetirməsi mümkün olmur; ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslər öz məhkəmə hüquqlarından istifadə edə bilmirlər; internetin hüquqi təhlükəsizliyini təmin etmək olmur; elektron kommersiyanın inkişafı ləngiyir; internetin hüquqi baxımdan təhlükəsiz zonalara parçalanması təhlükəsi yaranır. Müəlliflər sadalanan bu problemlərin dörd vasitə ilə həllini təklif edirlər: beynəlxalq xüsusi hüququ modernləşdirməklə; milli qanunları unifikasiya etməklə; arbitrajdan istifadə etməklə; internet istifadəçilərinin kimliyini və yerini müəyyən etmək üçün texniki imkanlardan (ilk növbədə geolokasiya proqram təminatından istifadə etməklə).³

Əslində beynəlxalq hüquqda yurisdiksiya problemi hələ internet yaranmamışdan əvvəl mövcud olmuş və bu kollizion normaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. “Kolliziya” latın dilində “collisio” sözündən götürülüb, hərfi mənası “toqquşma” de-

¹ Svantesson Dan J.B. Solving the internet jurisdiction puzzle. NY: Oxford University Press, 2017, pp. 29-30.

² Mahmudov R.Ş. İnternetin tənzimlənməsinin aktual məsələləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №2, 2010, s. 54.

³ Kohl U. Jurisdiction and the Internet: Regulatory Competence over Online Activity. UK: Cambridge University Press, 2007, pp. 231-240; 259-265.

məkdir. Hüquqda kolliziya dedikdə isə eyni münasibəti tənzimləyən iki hüquq normasının müxtəlif məzmunu malik olmasına görə müxtəlifliyi (toqquşması) başa düşülür. Həmin münasibətin tənzimlənməsi üçün ilkin olaraq kollizion normalardan birini seçmək zərurəti meydana çıxır. Kollizion hüquq normaları öz-özlüyündə ziddiyyəti həll etmir, sadəcə hansı dövlətin qanunvericiliyinin tətbiq edilməli olduğunu göstərir. Məsələn, *lex loci contractus* – əqdin bağlandığı yerin qanunu, *lex loci actus* – aktın edildiyi yerin qanunu, *lex patrie* – vətəndaşlıq qanunu, *lex domini cillii* – yaşayış yerinin qanunu, *lex rei sitae* – əşyanın olduğu yerin qanunu və s.¹

Azərbaycan Respublikasında “Telekommunikasiya haqqında” Qanun internet xidmətinə dair məsələləri də əhatə etdiyi üçün həmin Qanunun maddələrini yurisdiksiya probleminə tətbiq etmək olar. Belə ki, 53-54-cü maddələrə görə, telekommunikasiya sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, telekommunikasiya operatorlarının xarici telekommunikasiya operatorları ilə bağladığı müqavilələrə müvafiq olaraq həyata keçirilir. İkinci növ müqavilələrdə, yəni telekommunikasiya sahəsində beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edən Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri ilə xarici hüquqi və fiziki şəxslər arasında bağlanan müqavilələrdə tətbiq edilən hüquq göstərilməlidir. Xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikasının ərazisində telekommunikasiya sahəsində fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr ilə müəyyən olunmuş qaydada tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin telekommunikasiya operatorları, provayderləri arasında mübahisələr Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı müvafiq beynəlxalq müqavilələrdə və tərəflər arasında bağlanmış müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş qaydada həll olunur.

Deməli, qanunverici həm ikitərəfli, həm də beynəlxalq mənbələri kolliziyaların həll edilməsində əsas vasitə kimi müəyyən edir.

Fikrimizcə, internetdə yurisdiksiya problemlərinin həlli üçün ilkin olaraq kollizion normaların tətbiqi, daha sonradan hamı üçün məcburi olan unifikasiya olunmuş maddi hüquq normalarının yaradılması zəruridir. Dünyada integrasiya və qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi dövlətlərin özünün maddi hüquq normalarının unifikasiyasına marağını artırır. Çünki tez-tez internetdə öz vətəndaşını hüquqların pozulması hallarından müdafiə edən, eləcə də daha təhlükəli informasiya müharibələrindən, psixoloji hücumlardan qorunmağa çalışan dünya dövlətləri vahid hüquqi tənzimləmənin mövcudluğuna ehtiyac duyurlar. Bu məqsədlə interneti tənzimləyən maddi hüquq normaları qəbul edilməli və onların unifikasiyası müxtəlif səviyyələrdə: ikitərəfli, regional və universal səviyyələrdə həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda, unifikasiyanın Internetin münasibətlərinin əhatə etdiyi sahələr (internetdə uşaq hüquqları, spamlarla mübarizə və s.) üzrə aparılması maddi hüquq normalarının tətbiqi işini asanlaşdırır. Məhz bu, internetdə baş verən hüquq pozuntularının da qarşısını almış olacaqdır. **(BAX: Cədvəl 11.3)**

¹ Наумов В.Б. Право и Интернет: Очерки теории и практики. Москва: Книжный дом “Университет”, 2002, с. 13.

11.4. İnternetdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması problemləri

Bütün sahələrdə olduğu kimi, internetin tənzimlənməsində də insan hüquq və azadlıqları rəhbər istiqamət hesab olunur. Bu, nəinki universal sənədlərdə, həmçinin regional qaydada öz təsbitini tapmışdır. Məsələn, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin üzv Dövlətlərə İnternet İstifadəçiləri üçün İnsan Hüquqları Bələdçisinə dair Təvsiyəsində deyilir: “Avropa Şurasının üzv Dövlətləri yurisdiksiyaları altında olan hər bir kəsin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında təsbit edilmiş insan hüquqları və əsas azadlıqlarını təmin etmək öhdəliyi daşıyır. Bu öhdəlik internetdən istifadə kontekstində də keçərlidir. Avropa Şurasının ifadə azadlığı, məlumat azadlığı, toplaşmaq azadlığı, kibercinayətdən qorunma və şəxsi həyata hörmət və fərdi məlumatların qorunması hüququnu əhatə edən digər konvensiya və sənədləri də mövcuddur.

Dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək, onları qorumaq və dəstəkləmək öhdəliklərinə özəl şirkətlərə nəzarət də daxildir. Universal və ayrılmaz insan hüquqları və onlarla əlaqəli standartlar istənilən özəl sektor subyekti tərəfindən İnternet istifadəçilərinə tətbiq edilən ümumi müddəalar və şərtlər üzərində üstünlüyə malikdir”.¹

İnternetdə şəxsi toxunulmazlıq hüququnun və fərdi məlumatların qorunması. Müasir cəmiyyətdə məlumatların yayılması, ötürülməsində başlıca vasitəyə çevrilmiş İnternetdə şəxsi toxunulmazlıq hüquqlarının pozulmasına və şəxsi həyata dair məlumatların qeyri-qanuni üsullarla və qeyri-qanuni məqsədlər üçün istifadəsinə də az rast gəlinmir. Ona görə də bu problemin həlli dünya ictimaiyyətinin qarşısında dayanan vacib məsələlərdən biridir. Əslində hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında fərdi məlumatların qorunması sahəsində həm hüquqi istiqamətdə, həm də təcrübi baxımdan böyük uğur əldə olunmuşdur. Hüquqi baza bəzəsində fərdi məlumatların təhlili zamanı yetərincə məlumat verilmişdir. O ki qaldı təcrübi tərəflərə, ölkə daxilində elektronlaşdırma proseslərinin sürətlə həyata keçirilməsi, elektron imzanın tətbiqi və digər müxtəlif kriptografik üsullardan istifadə hal-hazırda şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna müdaxilələrin sayını xeyli aşağı salmışdır.

Fərdi məlumatların qorunması məqsədilə operatorlar və internet provayderlər üçün məsuliyyət müəyyən edilməsi də müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bu cür məsuliyyət “Telekommunikasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda, “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda və digər normativ hüquqi aktlarda ayrı-ayrı maddələrdə hüquq və vəzifələrin, qadağaların nəzərdə tutulması şəklində ifadə olunur.

¹ Recommendation CM/Rec (2014)6 of the Committee of Ministers to member States on a Guide to human rights for Internet users. / Adopted by the Committee of Ministers on 16 April 2014 at the 1197th meeting of the Ministers' Deputies.

https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-cm-rec-2014-6-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-a-guide-to-human-rights-for-internet-users-adopted-by-the-committee-of-101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/

İnternetdə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması problemi. Şəxsi toxunulmazlıq hüququndan fərqli olaraq, əqli mülkiyyət hüquqlarının virtual məkanda müdafiəsində çoxsaylı ziddiyyətlər mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyinin sədri K.S.İmanov internetdə əqli mülkiyyət hüquqları problemini iki istiqamətdə şərh edir: “Müəlliflik hüququ obyektlərindən internetdə istifadə edilməsi məsələlərinə və onların internetə artan miqراسiyasına hətta ötəri nəzər yetirsək, belə bir qənaətdə gəlmək olar ki, global şəbəkədə hüquq sahibləri ilə istifadəçilər arasında və hüquq sahibləri ilə internet-provayderlər arasında getdikcə daha da artan münaqişələr yer alır. Birincinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquq sahibləri intellektual məhsulun yaradılması və yayılmasından tam gəlir əldə edə bilmirlər. Çünki rəqəmsal dövrdə istifadəçilər üçün məlumatın, yəni rəqəmsal məzmunun surətini çıxarmaq ucuz başa gəlir və onlar uzaq məsafələrdə və böyük həcmdə məlumatların mübadiləsinə aparmaq imkanına malikdirlər. Bu halda nüsxələrin mükəmməl dəqiqliklə və sıfır həddində olan məsrəflə çoxaldılması və onların ani sürətdə və yenə də sıfır məsrəflə yayılması üçün görünməmiş imkanlar var. İkinci münaqişə isə ondan ibarətdir ki, hüquq sahibləri çox vaxt faktiki hüquq pozucuları olan istifadəçilərə qarşı onların anonimliyi və qeyri-leqal məzmun mübadiləsinin geniş yayılması səbəbindən iddia irəli sürə bilmirlər və buna görə də günahı provayderlərin üzərinə qoyurlar”.¹

İnternetdə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə bağlı ən başlıca problem ondan irəli gəlir ki, internetin açıqlığı, yəni məlumatların asan əldə edilməsi əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması hallarını daha da artırır. Hətta müəlliflər bu cür ziddiyyəti “İnternet – Copyright” konfliktini kimi adlandırırlar.²

İnternetdə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına dair iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmaya görə, internetdə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına ehtiyac yoxdur, bu internetin inkişafına mane ola bilər. Ən yaxşı halda şəxsin qeyri-əmlak hüquqlarının tanınması kifayət edir. İkinci yanaşma isə əksinə, İnternetdə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını zəruri sayır, bu məqsədlə “hüquqların kollektiv idarə edilməsi” üsulunu təklif edir. Bu üsul o vaxt tətbiq edilir ki, müəlliflik və əlaqəli hüquqların fərdi qaydada müdafiəsi çətin olur. Belə halda əqli mülkiyyətin obyektlərindən istifadə olunur, əvəzində hüquq sahiblərinə müəyyən olunmuş qaydada haqq ödənilir.³

Beləliklə, internetdən əldə edilən informasiyanı asanlıqla redaktə edib yeni formaya salmaq olur. Eyni zamanda, müasir kompüter proqramlarının köməyiylə istənilən faylın formatını dəyişərək, istənilən istiqamətdə istifadə etmək mümkündür. Bütün bunlar internetin əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulmasında başlıca vasitəyə çevrildiyini bir daha təsdiq edir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, hələ İnternet yaranmadığı dövrdə də müəlliflik hüquqlarının obyektlərindən plagiat və piratçılıq məqsədlə istifadə edilirdi. Deməli, bu problem heç də virtual məkanın yaratdığı bir problem deyil. Sadəcə olaraq, internetin inkişafı cinayətkarların işini daha da asanlaşdırmışdır. Fikrimizcə, əvvəlki dövrlə müqayisədə hal-hazırkı vəziyyətdə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına daha operativ və

¹ İmanov K.S. İnternet və müəlliflik hüququ: maraqların toqquşması və kompromisin axtarışı. Bakı, 2016, s. 4.

² Fiordalisi E. The Tangled Web: Cross-Border Conflicts of Copyright Law in the Age of Internet Sharing. // Loyola University Chicago International Law Review, 2015, Vol. 12, Issue 2, pp. 197-213.

³ Dutfield G. Global intellectual property law: commentary and materials / Graham Dutfield [and others]. Northampton, MA: Edward Elgar Pub., 2005, pp. 238-252.

çevik formada nail olmaq olar. Çünki internetdə aparılan bütün əməliyyatlar qeydə alınır və belə qeydiyyat vasitəsilə informasiyadan istifadə edən subyektlər barədə daha asan şəkildə məlumat əldə etmək olur. Lakin burada bir qarışıqlıq mövcuddur. İnternetdən hər hansı materialı əldə edən şəxsin hərəkətləri qeydə alınsa da, həmin informasiyadan sonradan hansı məqsədlə istifadə olunacağı və şəxsin sonrakı davranışını izləmək qeyri-mümkündür. Hətta müxtəlif saytlarda “dinləmək”, “oxumaq” və ya “yükləmək” bölmələrinin əlavə olunması ilə yüklənən məlumatları müəyyənləşdirsək belə, həmin məlumatlara istinadın “sonrakı taleyini” müşahidə edə bilmərik. Ona görə də hesab edirik ki, internetdə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması üçün yalnız texniki tədbirlər deyil, eyni zamanda antiplagiat proqramlarının hazırlanması və müxtəlif dillərdə olan proqramların əlaqələndirilmiş formada fəaliyyəti zəruridir. Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması işinin kompleks təşkil olunmasını təklif edən müəlliflər də bu mövqedən çıxış edirlər.¹

Bundan əlavə, əqli mülkiyyətin obyektləri qismində yalnız əsərlərin çıxış etmədiyi üçün digər obyektlərin də qorunmasına dair texniki, təşkilati və hüquqi tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır. Azərbaycan Respublikası Müəlliflik hüquqları Agentliyinin sədri K.S.İmanov “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyasının “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi” bölməsinə istinad edərək, virtual məkanda əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə bağlı görülmüş tədbirlərdən aşağıdakılar barədə şərh verir:

– İKT və əqli mülkiyyətin qarşılıqlı təsiri və əqli mülkiyyət hüququ ilə qorunan obyektlərin global rəqəmsal şəbəkəyə çıxışı nəzərə alınaraq, onlayn lisenziyalaşmaya və onestop-shops formatında xidmətlərin göstərilməsinə əsaslanan rəqəmsal hüquqları idarəetmə sisteminin yaradılması, qeydiyyatdan keçirilmiş əsərlər haqqında elektron məlumat bazasının zənginləşdirilməsi;

– “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Qanuna uyğun olaraq, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquq obyektlərinin nüsxələrinə yapışdırılan nəzarət markalarının verilməsi prosedurunun elektron qaydada həyata keçirilməsi (yeni elektron xidmətlərin yaradılması) və həmin nüsxələr barədə elektron məlumat bankının formalaşdırılması;

– “İT-İP” cütüyü² və onun innovasiyalardakı əhəmiyyəti” mövzusunda İqtisadi İnkişaf və Nəqliyyat, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirlikləri ilə birgə layihənin həyata keçirilməsi və müvafiq materialların dərc edilməsi;

– Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar obyektlərinin nüsxələrinə yapışdırılan nəzarət markalarının fərdiləşdirilməsi üzrə elektron sistemin yaradılması;

– Smart tipli mobil telefon vasitəsilə nəzarət markası yapışdırılan müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar obyektlərinin (audiovizual əsər, fonogram, kompüter proqramı, kitab) nüsxələrinin orijinallığını müəyyən edən “Track & Trace” Sisteminin (nəzarət markalarının və nüsxələrin qanuniliyinin “izlənməsi” sistemi) yaradılması.³

Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə bağlı YUNESKO-nun fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. 2006-cı ilin yanvarında təşkilat “Rəqəmsal əsrdə hüquq və cəmiyyət” tədqiqat layihəsinə start verdi. Layihənin əsas məqsədi əqli mülkiyyət sahibləri

¹ Бабкин С.А. Интеллектуальная собственность в Интернет. Москва: Центр ЮрифоР, 2006, 512 с.

² “İT-İP” cütüyü – İnformasiya Texnologiyaları və Əqli Mülkiyyət birləşməsinə ifadə edir.

³ İmanov K.S. İT-İP: Əqli mülkiyyətin gələcəyinə baxış. Bakı, 2016, s. 18-19.

və istifadəçilər arasında kompromisin əldə olunması idi. İlk fəaliyyət rəqəmsal formada ifadə olunan əqli mülkiyyət obyektlərinə dair hüquqlarla bağlı sorğunun keçirilməsi ilə başladı. Sorğunun nəticələrinə əsasən, bir çox maraqlı faktlar üzə çıxarıldı. Məsələn, sorğuda iştirak edən hüquq sahiblərinin 51%-i hesab edirdi ki, piratçılığın artmasında əsas səbəb qismində yalnız qanunvericilikdəki boşluqlar deyil, həmçinin istehlakçıların hüquq düşüncəsinin aşağı səviyyədə olması çıxış edir. Həmçinin başqa bir misal: İstifadəçilərin 46%-i və hüquq sahiblərinin 44%-i qeyri-kommersiya məqsədləri üçün pirat məhsulların yayılmasının ümumiyyətlə cəzaya məruz qalmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Əksinə kommersiya məqsədilə pirat məhsul istehsalına görə daha sərt cəzalar müəyyən olunmasını zəruri sayırdılar.¹

İnternetdə əqli mülkiyyət hüququnun qorunması ilə bağlı digər diqqəti cəlb edən məqam ondan ibarətdir ki, respublikamızda yuxarıda sadalanan mühafizə və müdafiə fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də bəzi hüquqi problemlər mövcuddur. Belə ki, müəlliflik hüququnu tənzimləyən bir çox normalarda elektronlaşma ilə əlaqədar dəyişikliklər edilsə də, hələ də qanunverici “elektron əsər”ə öz münasibətini bildirməmiş, eyni zamanda bəzi normalar köhnə redaksiyada qalmaqda davam edir və yenilənməsinə ehtiyac vardır. Məsələn, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda əsərlərin və ya fonoqramların elektron (rəqəmli də daxil olmaqla), optik və ya maşınla oxunan digər formada müvəqqəti, yaxud daimi saxlanma üçün yazılması da sürətçixarma sayılır (maddə 4). Həmçinin “dərc edilmə” (istifadəyə buraxılma) elektron-informasiya sistemləri vasitəsi ilə əsərdən və fonoqramdan istifadəyə imkan yaradılmasını da əhatə edir. Lakin qeyd olunan bu anlayışlarla bağlı digər maddələrdə heç bir dəyişiklik edilməmişdir. Bundan əlavə, əsərin kütləvi nümayişinin izahı zamanı qanunverici onun internetdə yayımlanmasından yan keçmişdir:

“Kütləvi ifa – əsərlərin, ifaların, fonoqramların, yayım təşkilatlarının verilişlərinin həm canlı ifadə, həm də müxtəlif texniki vasitələrin və proseslərin köməyi ilə (efirlə və ya kəbellə vermə istisna olmaqla) deklamasiya, oyun, oxu və başqa üsulla elə tərzdə təqdim edilməsidir ki, ailə dairəsinə və ya ailənin yaxın tanışları sırasına daxil olmayan şəxslər tərəfindən qavranıla bilsin.

Kütləvi nümayiş – əsərin, ifanın yayım təşkilatının verilişinin orijinalının və ya bir nüsxəsinin bilavasitə, yaxud plyonkanın, slaydın, kadrın, yaxud başqa qurğuların və ya proseslərin köməyi ilə (efirlə və ya kəbellə vermə istisna olmaqla) ekranda elə tərzdə nümayiş etdirilməsidir ki, ailə dairəsində və ya ailənin yaxın tanışları sırasına daxil olmayan şəxslər tərəfindən qavranıla bilsin. Audiovizual əsərin ayrı-ayrı təsvirlərinin ardıcıl olmayan nümayişi də onun kütləvi nümayişi sayılır” (maddə 4).

Dolayı yolla şərh edərək, qanunvericinin “başqa qurğuların və ya proseslərin köməyi ilə” ifadə altında internetdə yayımlanmanı nəzərdə tutduğu nəticəsinə gəlmək olar. Qeyd olunan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün əqli mülkiyyət hüququnu tənzimləyən qanunvericilik aktlarının yenidən işlənməsinə zərurət vardır. Çünki

¹ Туликов А. Интеллектуальная собственность в киберпространстве: правообладатели и общество готовы к диалогу. // Интеллектуальная собственность в киберпространстве: Сборник аналитических материалов проекта “Право и общество в цифровую эпоху”. МОО ВПП ЮНЕСКО “Информация для всех”. Составитель: Евгений Альтовский, 2006, с. 9-12.

internetdə yayımlanan əsər üzərində müəlliflik hüquqlarının qorunması məqsədilə bu cür yayımlanmaya aid tənzimləmə mexanizmi ayrıca şəkildə təsbit olunsaydı, daha düzgün olardı. (Bax: Cədvəl 11.3)

11.5. İnternetdə diffamasiya problemi

“Diffamasiya” terminin latın mənşəyə malik olub, “diffamare” – “açıqlamaq, təhqir etmək, gözdən salmaq” və “fama” – “nüfuz” sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Bu sözdən formalaşmış “defamation”¹ sözü də ingilis dilində eyni mənanı kəsb edir. Bu terminin hüquqi təsbiti hələ orta əsrlərdə ilk dəfə İngiltərədə reallaşdırılmışdır və hal-hazırda orada yazılı böhtan (libel) və şifahi təhqiramiz ifadələri, şəratmanı (slander) əks etdirən iki qanun hüquqi qüvvəyə malikdir: “Böhtan haqqında” 1819-cu il Cinayət Aktı² və “Diffamasiya haqqında” 1996-cı il Aktı.³

Diffamasiya müasir dövrün ən aktual müzakirə obyektlərindən biridir. Ümumi anlamda, diffamasiya – şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuza qarşı yönələn, şəxsi cəmiyyətin adı üzvünün gözündə aşağı salan, habelə, cəmiyyətin qəbul etdiyi etik normaları qəsdən, nalayiq formada pozan və siyasi, mədəni, maarifləndirici, ədəbi və s. dəyəri olmayan təhqiramiz ifadələrin kütləvi yayılmasıdır. Diffamasiyanın elementləri və tərkib hissələri haqqında hüquq ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər vardır. Həmin mövqelərin təhlilinə əsasən, belə bir qənaətdə gələ bilərik ki, ifadənin, fikrin diffamativ (gözdənsalıcı) xarakter daşması üçün onun aşağıdakı elementləri özündə birləşdirməsi zəruridir:

- Fikir yalan olmalıdır, yəni o, həqiqətə əsaslanmayan xarakter daşmalıdır;
- Fikir faktlara aid olmalı, mülahizə səciyyəli olmamalıdır;
- Fikrin ifadəsi nəticəsində real zərər vurulmalıdır, yəni o, konkret maddi və ya mənəvi itiriblərə səbəb olmalıdır;
- Fikir kütləvi şəkildə yayılmalıdır. Yəni o, bir və daha çox üçüncü şəxsə (şəxslər dairəsinə) (fikri yayan və fikrin aid olduğu şəxslər istisna olmaqla) hər hansı formada açıq formada yayılmalıdır.⁴

Müasir dünyada artıq bir çox dövlətlərdə diffamasiyaya dair qanunlar qəbul edilmişdir ki, bu qanunlar şərəf və ləyaqətin, işgüzar nüfuzun müdafiəsinə istiqamətlənmişdir. Digər qrup dövlətlərdə isə diffamasiya ilə bağlı məsələlər mülki və cinayət məəcəllələrində nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası ikinci qrup dövlətlərə daxildir. Belə ki, respublikamızda diffamasiyaya yol verilməməsi həm cinayət qanunvericiliyində təhqir və böhtana görə məsuliyyət müəyyən edilməsi ilə, həm də Mülki Məcəllədə şərəf, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun qorunması ilə bağlı normaların nəzərdə tutulması ilə leqallaşdırılmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında “Təhqir

¹ **Defamation** – qarayaxma, şər kimi tərcümə olunur.

² The UK Criminal Libel Act, 1819.

<http://legislation.data.gov.uk/ukpga/Geo3and1Geo4/60/8/introduction/data.htm?wrap=true>

³ The UK Defamation Act, 1996.

http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/31/pdfs/ukpga_19960031_en.pdf

⁴ Walker T. Reputation Matters: A Practical Legal Guide to Managing Reputation Risk. New Zealand: Simpson Grierson, 2012, pp. 11-18.

və böhtan tənqid sayıla bilməz” müddəası, “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsində “mötəbər mənbə adı altında vətəndaşların şərəf və ləyaqətini alçaldan şayiələr, yalan və qərəzli yazılar, çap etdirmək, böhtan atmaq, yaxud digər qanunazidd əməllər törətmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə olunması”nın kütləvi informasiya azadlığından sui-istifadə kimi qiymətləndirilməsi və bunlara yol verilməməsi və s. bu kimi müxtəlif normalar qanunvericinin diffamasiyaya qarşı mənfi münasibətini əks etdirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1938 nömrəli 27 dekabr 2011-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”nda “diffamasiyaya görə cinayət məsuliyyətinin aradan qaldırılması məqsədilə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması” normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində planlaşdırılan tədbirlərdən biri kimi öz əksini tapmışdı. Bu məqsədlə Mətbuat Şurası tərəfindən “Diffamasiya haqqında” qanun layihəsi hazırlanmış və Milli Məclisin müzakirəsinə çıxarılmışdı. Layihədə qarşıya qoyulan başlıca dəyişiklik Qanunun qüvvəyə minməsi ilə birlikdə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 147, 148 və 323-cü maddələrinin qüvvədən düşməsi idi, yəni layihə cinayət diffamasiyasını deyil, mülki diffamasiyanı¹ dəstəkləyirdi. Qısa sözlə desək, qanun diffamasiyanın dekriminallaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. “Article 19” İnsan Hüquqları Təşkilatı bu qanun layihəsini alqışlayaraq, həmin layihənin ölkədə diffamasiyanı dekriminallaşdırmaq (cinayət əməli saymamaq) və mülki diffamasiyaya dair aydın və mütərəqqi normalar müəyyən etmək məqsədini daşdığını vurğulasa da,² sözügedən qanun layihəsi Milli Məclisin gündəliyindən çıxarılmış və onun qəbulundan imtina etməklə qanunverici təhqir və böhtan kimi əməllərin ictimai təhlükəli əməl kimi ayrı-ayrı şəxslərə qəsd etməsi mövqeyini bir daha təsdiqləmişdir. Nəzərə almalıyıq ki, qeyd olunan 148, 148 və 323-cü maddələrin köhnə redaksiyasında internet informasiya ehtiyatları ilə bağlı tərkib elementi təsbit edilməmişdi. “Diffamasiya haqqında” qanun layihəsinin qəbulundan imtina edən qanunverici mövcud boşluğu doldurmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində dəyişiklik edərək, həmin maddələrə “internet informasiya ehtiyatları” sözlərini əlavə etmiş və eyni zamanda, 148-1-ci maddəni də yeni tərkib kimi nəzərdə tutmuşdur:

- “Böhtan, yəni yalan olduğunu bilə-bilə hər hansı şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən və ya onu nüfuzdan salan məlumatları kütləvi çıxışlarda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə, kütləvi informasiya vasitəsində və ya kütləvi nümayiş etdirildiyi halda internet informasiya ehtiyatında yayma...” (maddə 147);

- “Təhqir, yəni kütləvi çıxışlarda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə, kütləvi informasiya vasitəsində və ya kütləvi nümayiş etdirildiyi halda internet informasiya ehtiyatında şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətini nalayiq formada qəsdən alçaltma...” (maddə 148);

¹ Məzmununa görə diffamasiyanın iki növü fərqləndirilir: **cinayət və mülki diffamasiya**. Cinayət diffamasiyası təhqir və böhtana görə cinayət qanunvericiliyində cinayət tərkiblərinin nəzərdə tutulmasını əhatə edir. Mülki diffamasiya şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki icraat çərçivəsində müdafiəsinə yönəlmişdir (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 23-cü maddəsi).

² Diffamasiya haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa dair Memorandum. London, oktyabr 2006, 19 s. <http://www.osce.org/az/fom/23942?download=true>

- İnternet informasiya ehtiyatında saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablardan¹ istifadə edərək kütləvi nümayiş etdirməklə böhtan atma və ya təhqir etmə...” (maddə 148-1);

- Azərbaycan dövlətinin başçısının – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şə-
rəf və ləyaqətini kütləvi çıxışda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə, kütləvi informasiya
vasitəsində və ya kütləvi nümayiş etdirildiyi halda internet informasiya ehtiyatın-
da ləkələmə və ya alçaltma...” (maddə 323).²

Beləliklə, milli hüquq sistemimizdə mülki və cinayət diffamasiyasının hər ikisi mövcuddur. Sadəcə olaraq, internetdə təhqir və böhtan hallarının artması səbəbindən qanunvericiliyə yeni norma və elementlər daxil edilmişdir.

Beynəlxalq təcrübə isə fərqli yanaşma tərzinə üstünlük verir. Belə ki, diffama-
siya işləri kontekstində İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi vurğulamışdır ki,
mətbuatın vəzifəsi faktlar barədə sadəcə məlumat verməklə məhdudlaşmır. Onun və-
zifəsi ictimaiyyəti məlumatlandırmaq və ictimai əhəmiyyətli məsələlərin müzakirə-
sinə şərait yaratmaq üçün faktları və hadisələri şərh etməkdən ibarətdir.³ “Diçand və
başqaları Avstriyaya qarşı” işində isə Məhkəmə daha konkret münasibət bildirmiş-
dir: “Jurnalist azadlığı... mümkün olan dərəcədə şışirtməyə, yaxud həтта provokasi-
yaya əl atma imkanını da əhatə edir”.⁴ Analoji mövqə “Karataş Türkiyəyə qarşı”
işində də öz əksini tapmışdır.⁵

AŞ PA-nın “Diffamasiyanın dekriminallaşdırılmasına doğru” 1814(2007) Töv-
siyəsində də diffamasiyaya görə təqib olunanların cinayət məsuliyyətindən müdafiə-
si məsələsi gündəmə gətirilmişdir.⁶ Beləliklə, hazırda beynəlxalq aləmdə ifadə azad-
lığı baxımından haqq qazandırılmayan cinayət diffamasiyası qanunlarının mülki dif-
famasiya naminə “intiharı” tendensiyası müşahidə olunur.⁷ Artıq bir çox dövlətlərdə
cinayət diffamasiyası dekriminallaşdırılmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, respublikamızda bu məsələ ilə bağlı qanunverici öz
mövqeyini açıq və konkret formada bildirmişdir. Çünki hüquqi bazanın yaradılması
prosesində əhalinin düşüncə tərz, mənəvi dəyərlər verdiyi qiymət və s. etik aspektlər
də nəzərə alınmalıdır. Əgər diffamasiya yalnız mülki formada qəbul edilərsə, bu,

¹ Bu maddədə “**saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablər**” dedikdə, internet informasiya ehtiyatlarında, o cümlədən sosial şəbəkələrdə istifadəçinin şəxsiyyətini eyniləşdirməyə imkan verməyən, yəni ad, soyad və ya ata adına dair yalan məlumat yerləşdirilmiş və ya belə məlumatlar gizlədilmiş, habelə digər şəxsə aid məlumatlardan onun razılığı olmadan istifadə edilməklə yaradılmış istifadəçi adlar, profil və ya hesablər başa düşülür (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 148-1-ci maddəsinin qeydi).

² Azərbaycan dövlətinin başçısının – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəaliyyəti, habelə onun rəhbərliyi altında yeridilən siyasət haqqında tənqidi mülahizələrlə bağlı kütləvi çıxışlara 323-cü maddənin qüvvəsi şamil edilmir (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 323-cü maddəsinin qeydi).

³ European Court of Human Rights. The Sunday Times v. United Kingdom. 26 April 1979, Application No. 6538/74. [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"dmdocnumber":\["695461"\],"itemid":\["001-57584"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

⁴ European Court of Human Rights. Dichand and others v. Austria. 26 February 2002, Application No. 29271/95. <file:///C:/Users/User/Downloads/001-60171.pdf>

⁵ European Court of Human Rights. Karatas v. Turkey. 8 July 1999, Application No. 23168/94. <https://www.legal-tools.org/doc/62840b/pdf/>

⁶ Towards decriminalisation of defamation. / Recommendation 1814 (2007). Parliamentary Assembly of the Council of Europe. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17587&lang=en>

⁷ Carver R. Freedom of Expression, Media Law and Defamation. A Reference and Training Manual for Europe. Media Legal Defence Initiative & International Press Institute. Oxford Brookes University, pp. 18-19.

nəticədə İnternetdə və digər kütləvi informasiya vasitələrində təhqir və böhtan hallarının sayının artmasına gətirib çıxarar. Eyni zamanda, belə halların yalnız mülki qaydada mübahisələndirilməsi bir çox vətəndaşların “müəyyən mənada ehtiyat edərək”, məhkəməyə müraciət etməməsinə gətirib çıxaracaqdır. Ona görə də cinayət məsuliyyətinin müəyyən olunması ilə dövlət öz vətəndaşlarını çoxsaylı təhqir və böhtan hallarından qorumağa çalışır. Cinayət diffamasiyasına görə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının əleyhinə çıxış edən mövqelərə¹ gəldikdə isə, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin yuxarıda qeyd etdiyimiz maddələrində yalnız azadlıqdan məhrum etmə deyil, alternativ cəzalar (cərimə, islah işləri) də nəzərdə tutulur. Bu isə məhkəməyə imkan verir ki, edilən təhqir və böhtanın xarakterindən, vurulmuş zərərin dərəcəsindən asılı olaraq sanksiyalar arasında seçim etsin. Qeyd olunanları ümumiləşdirərək hesab edirik ki, Respublikamızda bugünkü vəziyyət üçün cinayət diffamasiyasının ləğv edilməsinə ehtiyac yoxdur.

Diffamasiyanın sırf internetlə bağlı aspektlərinə gəldikdə isə, son dövrlərdə sosial şəbəkələrdə, müxtəlif xəbər saytlarında təhqir və böhtan hallarının geniş yayıldığı qeyd etmək lazımdır. Bu halların qarşısını almaq məqsədilə təhqir və ya böhtan xarakteri daşıyan məlumatlar internet informasiya ehtiyatlarında yayılması qadağan olunan informasiya qismində tanınmışdır (“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-2.3.9-cu maddəsi). **(Bax: Cədvəl 11.3)**

İnternetdə təhqir və böhtan faktları ilə bağlı müzakirələrin obyektini kimi informatorun anlayışı, onun hüquqi statusu ilə bağlı məsələlərə də toxunmaq yerinə düşərdi. Informator (ingilis dilində “whistleblower” – “fit çalan”) – özəl və ya ictimai olan təşkilat daxilində qanunsuz, qeyri-etik və ya düzgün olmayan məlumatı və ya fəaliyyəti hər cür ifşa edən şəxsə deyilir. Dünyada tanınmış informatorlardan “Wikileaks”, “Openleaks” və “Wall Street Journal”ın adlarını çəkmək olar. Milli qanunvericilikdə informator anlayışı ilə bağlı heç bir norma nəzərdə tutulmamışdır. Lakin “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-ci maddəsinə əsasən, kütləvi informasiya vasitəsi redaksiyasının və ya jurnalistin şəxsin gizli saxlanmaq şərti ilə verdiyi məlumatı yayılan xəbər və materiallarda açıqlamasına yol verilmir. Bu müddəanı informator üçün yol açan bir norma kimi qiymətləndirmək olarmı? – Fikrimizcə, xeyr. Çünki informator tərəfindən verilən məlumatların hər hansı bir şəxsin şərəf, ləyaqəti və işgüzar nüfuzuna qəsd edəcəyi şübhə altında olan bir məsələdir. Respublikamızda kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən İnternetdə bu cür informasiyanın mənbəyi göstərilmədən yayılması hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. Təcrübi baxımdan da, anonim formada hər hansı bir göz önündə olan şəxs haqqında informasiya vermək KİV-i deyil, hüquq mühafizə orqanlarını maraqlandırmalıdır. Ona görə də belə məlumatların həmin orqanlara təqdim olunması informatorun özünün də təhlükəsizliyinin təminatına xidmət edir.

¹ Mhiripiri N.A., and Tendai C. Media law, ethics, and policy in the digital age. Pennsylvania: Hershey, 2017, pp. 2-3.

11.6. İnternetin tənzimlənməsi metodları

İnternetin tənzimlənməsində mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması zərurəti bununla bağlı yeni metodların işlənilib hazırlanmasını şərtləndirir. Hal-hazırda bu metodları əks etdirən vahid normativ mənbə yoxdur. Lakin internetdə ayrı-ayrı problemlərin həllinə dair beynəlxalq və milli sənədlər qəbul edilmişdir. Ümumi olaraq, ədəbiyyatda həmin metodların üç qrupda təsnifləşdirilməsinə dair fikirlər vardır: yanaşmalar, rəhbər prinsiplər və analogiyalar. Fikrimizcə, sadalananların metod kimi qiymətləndirilməsi bir qədər qarışıqlığa gətirib çıxara bilər. Ənənəvi olaraq, metod tənzim etdiyi obyektə təsir üsulu kimi qiymətləndirilir, bu baxımdan, yanaşma və prinsiplərin metodlar sırasına daxil edilməsi məqbul sayıla bilməz. Analogiyalara gəldikdə isə, müəlliflər “İnternet – telefon”, “İnternet – poçt” və “İnternet – televiziya” analogiyasını fərqləndirərək, onlar arasında ümumi cəhətlərin olmasını qeyd edir və qanunvericilik bazasının zəif olduğu şəraitdə analogiyaların tətbiqini mümkün sayır.¹ Fikrimizcə, belə analogiyaların tətbiqinə yalnız qanun icazə verdiyi halda yol verilə bilər.

İnternetin tənzimlənməsində mövcud problemlərin aradan qaldırılması üzrə fəaliyyət birtərəfli xarakter daşımamalı, həm hüquqi, həm texniki, həm də digər sahələri əhatə etməlidir. Məsələn, internetə çıxış hüququnun normal şərtlərlə həyata keçirilməsi üçün artıq bir çox dövlətlərdə İnternetə genişzolaqlı çıxış hər bir vətəndaşın ayrılmaz hüququ kimi elan olunmuşdur. Bu sahədə ilk ölkə Finlandiyadır. 2010-cu ilin iyulun 1-də qüvvəyə minən qanunla internet-provayderlərin üzərinə bütün vətəndaşlara genişzolaqlı internetə² çıxışı təmin etmək öhdəliyi qoyulmuşdur və hal-hazırda Finlandiyada vətəndaşların Qlobal Şəbəkəyə saniyədə 1 Mbit sürətlə daxil olmaq hüququ vardır. Bu hüquq Finlandiyada konstitusion qaydada da bəyan edilmişdir.³

BTİ-nin qərarına əsasən, 2015-ci ilədək bütün dövlətlər genişzolaqlı internetin milli inkişaf strategiyası və planını qəbul etməlidirlər. Həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə tövsiyə edilir ki, genişzolaqlı internetə daxilolma qiymətləri orta aylıq gəlirlərin 5%-ni keçməsin. Artıq bir çox dövlətlərdə internetin inkişaf planı hazırlanıb həyata keçirilir. Azərbaycanda da genişzolaqlı internetin inkişaf etdirilməsi layihəsi reallaşdırılır. Layihədə “hər evə optika” prinsipi üzrə ölkənin bütün yaşayış məntəqələrində yüksək sürətli fiber-optik kabel şəbəkəsi üzərindən keyfiyyətli genişzolaqlı internet xidmətlərinin təşkili və telekommunikasiya şəbəkəsinin modernləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu layihə çərçivəsində 2015-ci ildən etibarən Bakı şəhərində əhalinin ən azı 100 mbit/s, digər iri şəhərlər və rayon mərkəzlərində ən azı 30 mbit/s,

¹ Kurbalija J. An introduction to internet governance. Malta: Msida, Diplo Foundation, 2016, pp. 28-33.

² **Genişzolaqlı internet xidməti** – Assimetrik Rəqəmli Abonent Xətti (ADSL) texnologiyasından istifadə etməklə göstərilən internet xidmətləridir. “Genişzolaqlı” termini bir saniyə ərzində şəbəkə vasitəsi ilə ötürülə bilən informasiyanın həcmi müəyyənləşdirən bir termdir. Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqının (BTİ) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının müəyyən etdiyi normaya görə, 1.5 Mbit/s-dən yüksək sürətə malik olan şəbəkə genişzolaqlı sayılır.

³ Right to Internet access. https://en.wikipedia.org/wiki/Right_to_Internet_access; Internet in Finland. https://en.wikipedia.org/wiki/Internet_in_Finland; Finland makes broadband a “legal right”. <http://www.bbc.com/news/10461048>

qəsəbə və kənd yerlərində ən azı 10 mbit/s sürətli genişzolaqlı İnternetlə təmin edilməsi məqsədi qoyulmuşdur.¹

Son vaxtlar bir çox dövlətlər genişzolaqlı internetin kompleks inkişafına dair strategiyalar hazırlamağa başlamışlar. İnternetin inkişaf strategiyası perspektiv xarakter daşılmalı və beş ildən çox olmayan müddəti əhatə etməlidir. Çünki texnoloji yeniliklər çox sürətlə dəyişir. Dünya təcrübəsində də bu cür müddət məhdudiyyəti tətbiq edilir. BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası, Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı, Dünya Bankı tərəfindən genişzolaqlı İnternetin inkişafı üzrə milli strategiyaların, planların hazırlanmasına dair müxtəlif tövsiyələr, təlimatlar hazırlanmışdır.

“Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”ya əsasən, İKT infrastrukturuna və xidmətlərinə universal, hər yerdən ədalətli və münasib qiymətlərlə çıxışın təmin edilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas məsələlərindən biridir. Yüksək keyfiyyətli genişzolaqlı şəbəkə infrastrukturunun qurulması və onun əsasında təhlükəsiz, ucuz, keyfiyyətli İT xidmətlərinin təqdim olunması, əhalinin bu xidmətlərə çıxış imkanlarının yaradılması, cari və gələcək tələbatı nəzərə almaqla, beynəlxalq internet magistrallarına alternativ və təhlükəsiz birləşmələrin təmin olunması, regional data-mərkəzlər şəbəkəsinin genişləndirilməsi, müvafiq sahədə bazarın liberallaşdırılması bu strateji istiqamətin əsas tərkib hissələrindəndir. Sadalanan məqsədlərin realizəsi üçün genişzolaqlı internetin universal xidmətlər siyahısına daxil edilməsi başlıca istiqamət kimi müəyyən edilmiş və bütün sahələrin genişzolaqlı internetlə təmin olunması qarşıya bir vəzifə kimi qoyulmuşdur. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda isə qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün illər üzrə konkret istiqamətlər nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, ölkə ərazisini əhatə edən yüksəksürətli optik şəbəkəyə əsaslanan genişzolaqlı internet infrastrukturunun qurulması və onun normativ hüquqi əsaslarının yaradılmasına dair tədbirlərin görülməsi Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin üzərinə qoyulmuşdursa, tibb müəssisələrinin genişzolaqlı internetə qoşulmasının təmin olunması üçün tədbirlərin görülməsi və Milli Səhiyyə şəbəkəsinin yaradılmasına dair təkliflər hazırlanması üzrə Səhiyyə Nazirliyi üçün də vəzifələr müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, internetdə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün:

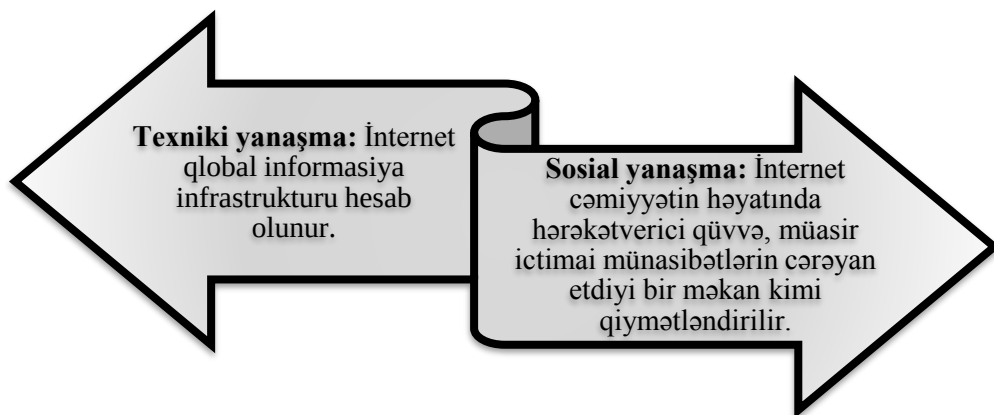
Birincisi, problemin mahiyyəti və əhatə sferası – obyekt, predmet və səbəb müəyyənəldirilməlidir;

İkincisi, problemin həllinin optimal üsul və vasitələri axtarılıb tapılmalıdır;

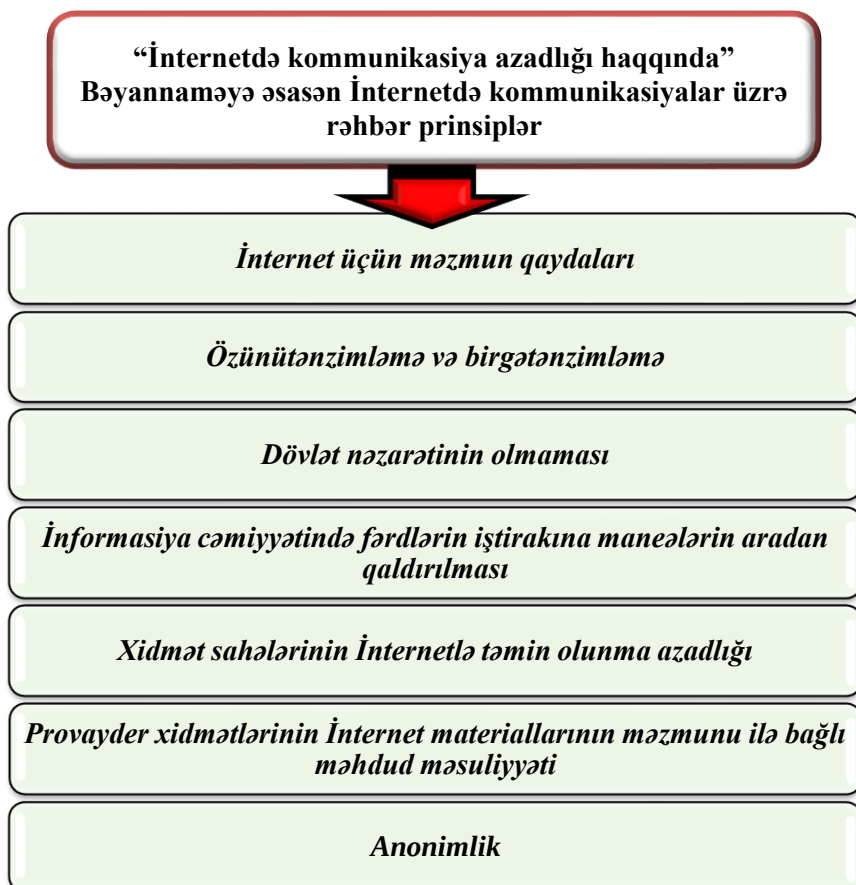
Üçüncüsü, problemin həlli məqsədilə ümumi qəbul olunmuş prinsiplərə riayət olunmaq şərti ilə texniki, təşkilati və hüquqi tədbirlər görülməlidir. Bu cür tədbirlərin hazırlanması və icrası milli və beynəlxalq hüquq normalarının uzlaşdırılması yolu ilə mümkün ola bilər.

¹ Mahmudov R.Ş. Genişzolaqlı İnternetin inkişaf perspektivləri: mövcud vəziyyət, problemlər və həlli yolları. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2014, №1, s. 21-22.

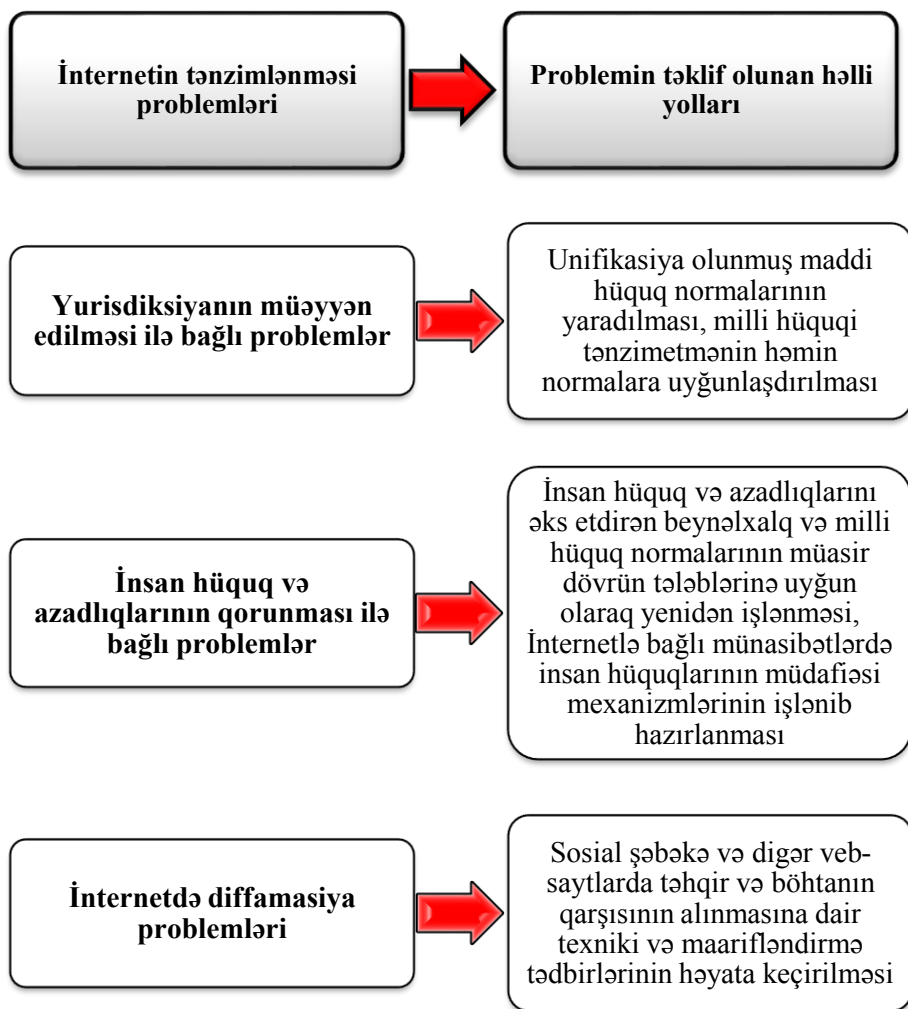
Cədvəl 11.1. “İnternet” anlayışına dair yanaşmalar

Cədvəl 11.2.

Cədvəl 11.3.

XII FƏSİL

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ İNFORMASIYA-HÜQUQİ MƏSULİYYƏT

12.1. İnformasiya təhlükəsizliyinin anlayışı və mahiyyəti

Ənənəvi olaraq, **informasiya təhlükəsizliyi** dedikdə, informasiya və ona xidmət edən infrastrukturun informasiya münasibəti iştirakçılarına yolverilməz, ziyan vura bilən təbii və ya süni xarakterli, təsadüfi və ya qəsdli (əvvəlcədən planlaşdırılmış) təhdidlərdən mühafizəliliyi nəzərdə tutulur.¹ Qısa sözlə desək, bu anlayış informasiya münasibətlərinin subyektlərinin maraqlarının mühafizəsi və müdafiəsini əhatə edir. Hüquq ədəbiyyatında informasiya təhlükəsizliyinin mahiyyəti onun üç əsas elementi ilə əlaqələndirilir:

1. Əlyetərlik – istənilən zaman lazımi informasiyanın əldə edilə bilmə imkanı, eləcə də müxtəlif informasiyanın əldə edilməsinə yönəlmiş müraciətin cavablandırılması üçün uyğun xidmətlərin həmişə hazır olması deməkdir.

2. Tamlıq – informasiyanın təhrifsiz şəkildə (dəyişdirilmə, modifikasiya olunma, saxtalaşdırılma və s. bu kimi sanksiyalaşdırılmış hərəkətlərin qarşısının alındığı şəraitdə) mövcud olmasını nəzərdə tutur.

3. Konfidensiallıq – informasiyanın məzmunundan irəli gələrək, ona müraciət etmə ilə bağlı məhdudiyyətləri nəzərdə tutur. (**BAX: Cədvəl 12.1**)

Göründüyü kimi, “informasiya təhlükəsizliyi” anlayışı iki sözün – “informasiya” və “təhlükəsizlik” terminlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Deməli, informasiya təhlükəsizliyi hüquqi aspektdən informasiyanın əlyetərliyinin, tamlığının və konfidensiallığının pozulmasına yönəlmiş təhlükələrin qarşısının alınması məqsədini daşıyır.² Bəs həmin təhlükələr nədən ibarətdir? İnformasiya təhlükəsizliyinin təminatı dedikdə nə başa düşülür və onun məzmununa hansı tədbirlər daxildir? – Bu kimi sualların cavablandırılması üçün ilk növbədə, qanunvericilik normalarına nəzər yetirmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlər bir çox hüquq normalarında öz əksini tapsa da, heç bir qanunda informasiya təhlükəsizliyinə konkret anlayış verilmir. Hətta “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun “Əsas anlayışlar” adlı 2-ci maddəsində də leqal yanaşma nəzərdə tutulmamışdır. Həmin Qanunun 17-19-cu maddələrində informasiyanın mühafizəsindən bəhs olunur. 17-ci maddənin şərhinə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, informasiyanın mühafizəsi informasiya təhlükəsizliyinin təminatına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Burada sadalanan aşağıdakı məqsədlər mahiyyət etibarilə informasiya sahəsində olan təhdid və təhlükələrin qarşısının alınmasına xidmət edir:

¹ <http://www.sciencecert.az/concepts.html>

² Nəzərə almaq lazımdır ki, informasiya təhlükəsizliyi bir çox elmlərin tədqiqat obyektidir. Mövzu çərçivəsində yalnız hüquqi aspektlərin şərh olunması, texniki və digər istiqamətlər barədə qısa formada məlumat verilməsini məqsədamüvafiq hesab edirik.

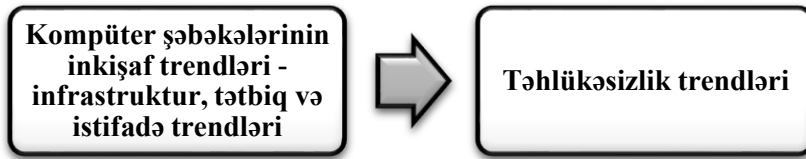
- informasiyanın məhvinin, itməsinin, saxtalaşdırılmasının qarşısının alınması;
- dövlətin, ictimaiyyətin, vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- informasiyanın məhvi, modifikasiyası, surətinin çıxarılması, təcrid edilməsi ilə bağlı sanksiyalaşdırılmamış hərəkətlərin qarşısının alınması;
- dövlət sirri təşkil edən və konfidensial informasiyanın qorunması;
- informasiya proseslərində habelə informasiya sistemlərinin, texnologiyalarının və onların təminat vasitələrinin işlənməsi, istehsalı, tətbiqi zamanı fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının təmin olunması.

Beləliklə, “informasiya təhlükəsizliyi” və “informasiyanın mühafizəsi” anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsini təmin hissəyə və ya ümuminin xüsusiyyətinə nisbəti kimi qiymətləndirmək olar. Birinci anlayış geniş səciyyəyə daşıyaraq vahid tam halında ikinci termini də özündə ehtiva edir. Ona görə də informasiya təhlükəsizliyi yalnız informasiyanın mühafizə edilməsi kimi qiymətləndirilməməlidir. Bu anlayış eyni zamanda, təhlükəsiz informasiya mübadiləsinin də əhatə edir. Çünki subyektlər arasında informasiya mübadiləsinin normal olmadığı bir şəraitdə informasiya cəmiyyətinin məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq mümkün deyil. Məhz bu baxımdan, həm Milli Strategiyalarda, həm də Dövlət Proqramlarında təhlükəsiz informasiya mübadiləsinin təmin olunması əsas vəzifələrdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə dövlət orqanlarının vahid konfidensial multiservis rabitə şəbəkəsi inkişaf etdirilmişdir. Lakin bu şəbəkə dövlət orqanları arasında təhlükəsiz və operativ informasiya mübadiləsinin təmin olunması məqsədini daşıyır. Adi vətəndaşlar arasında təhlükəsiz informasiya mübadiləsi necə təmin olunmalıdır? – Hesab edirik ki, bütövlükdə informasiyanın konfidensiallığının, tamlığının və əlyetərliyinin qorunmasına yönəlmiş tədbirlər nəticə etibarilə, bütün istiqamətlərdə təhlükəsiz informasiya mübadiləsinə təminat verir. Bundan irəli gələrək, həm 2003-2012, həm də 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyalarda informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması əsas vəzifələr və fəaliyyət istiqamətləri sırasında göstərilmişdir.

Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, zaman keçdikcə “informasiya təhlükəsizliyi” anlayışına yanaşma da dəyişir. Əgər internetin yarandığı ilkin dövrlərdə bu anlayış bilavasitə texniki aspektləri – informasiya infrastrukturunun sıradan çıxarılmasının qarşısının alınması ilə bağlı məsələləri əhatə edirdisə, hal-hazırda informasiya hücumlarının məqsədi dəyişdiyi (müxtəlif konfidensial məlumatların əldə olunması) üçün artıq “informasiya təhlükəsizliyi”nə dair fərqli yanaşma formalaşmışdır. Ona görə cari dövrdə kompüter şəbəkə və sistemlərinin təhlükəsizliyi ilə yanaşı, ötürülən informasiyanın mühafizəsi də mütləq şəkildə təmin olunmalıdır. Bütün bunlar yeni təhlükəsizlik trendlərinin¹ meydana gəlməsinə səbəb olur. Qeyd etməliyik ki, hər bir inkişaf trendi öz daxilində digər inkişaf trendini formalaşdırır və bu da nəticə etibarilə uyğun təhlükəsizlik trendinin yaradılmasını şərtləndirir. Məsələn, portativ və fərdi mobil qurğuların yaradılması infrastruktur inkişaf trendi olaraq, tətbiq və istifadə trendlərini artırmışdır. Hər bir mobil qurğu da kiberhücumlar üçün yeni imkan yaradır. Ona görə bunun qarşısının alınması üçün mobil qurğularda kiberhücumların qarşısını

¹ **Təhlükəsizlik trendləri** dedikdə, zaman keçdikcə kompüter şəbəkələrinin infrastruktur, tətbiqi və istifadə sahəsində baş verən inkişaf nəticəsində təhlükəsizliklə bağlı baş verən dəyişikliklər (yeni boşluqların, təhdidlərin, hücum növlərinin yaranması) nəzərdə tutulur.

ala biləcək yeni proqram və digər təhlükəsizlik tədbirləri planlaşdırılır və həyata keçirilir.

Son dövrlərdə elektron dövlət quruculuğu ilə əlaqədar yaranan digər bir anlayış isə “elektron təhlükəsizlik”dir. “İnformasiya təhlükəsizliyi” və “elektron təhlükəsizlik” eyni anlayışlardırmı? – Elektron təhlükəsizlik – kompüterlər, şəbəkələr, proqramlar və verilənlərə gözlənilməyən və icazəsiz giriş, onların dəyişdirilməsi və dağıdılmasından mühafizəni nəzərdə tutur. Elektron təhlükəsizlik anlayışı, həmçinin informasiya texnologiyalarının təhlükəsizliyi kimi də ifadə oluna bilər. Göründüyü kimi, elektron təhlükəsizlik əsas etibarilə texniki aspektləri əhatə edir. İnformasiya təhlükəsizliyi isə daha geniş səciyyə daşıyır. Doğrudur, informasiya təhlükəsizliyinin təminatına yönəlmiş tədbirlərin böyük bir hissəsini texniki-təşkilati tədbirlər təşkil edir. Lakin informasiya təhlükəsizliyi yalnız bu növ tədbirlərin icrası ilə deyil, başqa fəaliyyət istiqamətlərinin də həyata keçirilməsi ilə təmin olunur.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək, “informasiya təhlükəsizliyi” anlayışının məzmununa aşağıdakı istiqamətləri daxil etmək olar:

- **Hüquqi istiqamət.** Müvafiq qanunvericilik bazası formalaşdırmadan informasiya təhlükəsizliyinin təminatına yönəlmiş tədbirlərin icrası qeyri-mümkündür. Bu sahədə hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi – informasiya təhlükəsizliyi sahəsində vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılmasına, informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına, kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılmasına, milli maraqları nəzərə almaqla vətəndaşların və bütün təşkilatların təhlükəsiz olaraq informasiya əldə etmək və ondan istifadə etmək hüquqlarının təmin olunması üçün şəraitin yaradılmasına, habelə vətəndaşların informasiya təhlükəsizliyini təmin edən mühitin yaradılmasına xidmət edir.

- **Nəzəri-konseptual istiqamət.** Cəmiyyətdə baş verən bütün hadisə və proseslərin şərhini nəzəri və empirik biliklərin qarşılıqlı təhlili əsasında vermək olar. Ona görə də “informasiya təhlükəsizliyi” və onunla bağlı yaranan yeni terminlərin elmi izahı, eləcə də mövcud problemlər istiqamətində tədqiqatlar genişləndirilməli və bu tədqiqatların nəticələri hüquqi bazaya aprobeasiya olunmalıdır. Belə olan halda informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı hüquqi yanaşma da formalaşmış olacaqdır.

- **Texniki-təşkilati istiqamət.** Əvvəlki fəsilərdə qeyd olunduğu kimi, informasiya cəmiyyətinin vacib elementlərindən biri yüksək səviyyəli informasiya infrastrukturunun mövcudluğudur. Təbii ki, normal texniki təminat olmadan təhlükəsiz informasiya mübadiləsinə həyata keçirmək mümkün deyil. Şəbəkədə, informasiya sistemlərində yaranan boşluqlar nəticə etibarilə informasiyanın tamlığının pozulmasına, konfidensiallığının qorunmamasına, eləcə də əldə edilmə ilə bağlı ləngimə və maneələrin artmasına səbəb olur. Ona görə də Milli Strategiyada nəzərdə tutulan aşağıdakı

texniki-təşkilati xarakterli tədbirlər bilavasitə informasiya təhlükəsizliyinin təminatına yönəlmişdir: ölkənin milli informasiya məkanının və kritik infrastrukturunun, o cümlədən informasiya infrastrukturunun informasiya təhlükəsizliyini təmin edən sistemin inkişaf etdirilməsi; “e-hökumət” infrastrukturunun informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; dövlət və qeyri-dövlət informasiya infrastrukturunu subyektlərinin kibertəhlükəsizlik üzrə fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi; ölkənin informasiya əlaqələrində xarici ölkələrdən texniki və texnoloji asılılığın azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. Texniki baxımdan, informasiya təhlükəsizliyinin təminatında kriptografiyanın böyük rolu vardır. Hazırda kriptografiya konfidensiallığın təmin edilməsi, tamlığa nəzarət, autentifikasiya və rəqəmsal imza kimi informasiya təhlükəsizliyi funksiyalarının təmin edilməsi üçün ən səmərəli vasitədir.

- **Beynəlxalq-hüquqi istiqamət.** Qlobal informasiya məkanının, internetin bütün dünyanı əhatə etməsindən irəli gələrək, “informasiya təhlükəsizliyi” problemi artıq yalnız milli çərçivədə deyil, həm də beynəlxalq istiqamətdə həll olunmanı tələb edir. Təsədüfi deyil ki, dünya rabitə və informasiya sisteminə daxil olma Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli maraqlarından biridir (“Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6.6-cı maddəsi). Bu baxımdan, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın təmin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin bir çox kibercinayətlər milli sərhədlərdən kənara çıxır ki, belə əməllərlə mübarizənin gücləndirilməsi milli normaların beynəlxalq normalara uzlaşdırılması və beynəlxalq qurumlarla qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində reallaşdırılır. Başqa bir məsələ digər ölkələr tərəfindən informasiya təcavüzü, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan həqiqətlərinin təhrif edilməsi təhdidi ilə bağlıdır. Bu cür təhdidlərin qarşısının alınmasında da beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

- **Sosial istiqamət.** İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında insan faktorunun təsiri heç də az deyil. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə olan təhdidlərin əksəriyyəti insan hüquq və azadlıqlarına qəsd edir. Məhz bu baxımdan, cəmiyyətdə maarifləndirmə işinin gücləndirilməsi informasiya təhlükələrinin də sayının azalmasına gətirib çıxara bilər. Kibermühitdə öz hüquq və azadlıqlarını, müdafiə üsullarını bilən hər bir kəs informasiya təhlükələrindən qorunma imkanına malik olur. Milli Strategiyalarda qarşıya məqsəd kimi qoyulan elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanın həyata keçirilməsi, kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq texniki və metodiki vasitələrin yaradılması, tövsiyələrin hazırlanması və metodiki dəstəyin göstərilməsi, əhalinin, özəl və digər qurumların kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsi və informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması, bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanması kimi tədbirlər cəmiyyət üzvlərinin informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı savadlılıq səviyyəsinin qaldırılmasına xidmət edir. **(BAX: Cədvəl 12.2)**

Yuxarıda göstərilən istiqamətlərin dairəsini genişləndirmək olar. Məsələn, iqtisadi və s. istiqamətlərdə aparılan tədbirlərdə də informasiya təhlükəsizliyinin təminatı vacib şərt kimi rəhbər tutulur. Lakin informasiya hüququ fənni çərçivəsində yalnız sadaladığımız istiqamətləri qeyd etməyi məqsəduyğun sayırıq. Növbəti paraqraflarda bu istiqamətlərin məzmunu ayrı-ayrılıqda ətraflı şərh olunacaqdır.

12.2. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə beynəlxalq və milli təcrübənin müqayisəli təhlili

Mənbələrə görə, ilk dəfə 1988-ci ilin noyabr ayının əvvəlində universitetlər, elmi-tədqiqat institutları və hərbi idarələr də daxil olmaqla, **ARPANET**-in minlərlə qovşağını sıradan çıxaran ilk kompüter virusu meydana gəldi və böyük itkilərə səbəb oldu. Yaradıcısı – Robert Morrisin adına uyğun olaraq, “Morris soxulcanı” adlandırılan bu virusun vurduğu ziyan təxminən 100 milyon dollar həcmində qiymətləndirilmişdi.¹ “Morris soxulcanı”nın vurduğu ziyan informasiya təhlükəsizliyinin səthi yanaşılmalı bir problem olmadığını bir daha sübut etdi və bununla da informasiya təhlükəsizliyinin təminatı məsələsi bütün dünya üzrə gündəmə gətirildi ki, bunun nəticəsi olaraq, 30 noyabr **“Beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi günü”** kimi elan edildi. Artıq demək olar ki, bütün dövlətlərdə bu gün qeyd olunur.

İnternetin qlobal xarakterini nəzərə alsaq, informasiya təhlükəsizliyinin təminatı ilk növbədə milli deyil, beynəlxalq səviyyədə ön plana çəkilməlidir. Məhz ona görə də beynəlxalq səviyyədə qlobal informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə bir sıra proqramlar, layihələr, mexanizmlər işlənilib hazırlanmışdır. Onlardan BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 2002-ci il tarixli 57/239 sayılı qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması” və ona əlavə olan “Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması üçün elementlər”², 22 yanvar 2001-ci il tarixli 55/63 sayılı qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “İnformasiya texnologiyalarından cinayətkar məqsədlər üçün sui-istifadə” bəyannaməsi, “Kibercinayətkarlıq haqqında” 23 noyabr 2001-ci il tarixli Budapeşt Konvensiyası və s. beynəlxalq sənədləri misal göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası öz daxili və xarici siyasətində kibercinayətkarlıqla mübarizəyə xüsusi diqqət yetirir. 2017-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Prokurorluğunun və Beynəlxalq Prokurorlar Assosiasiyasının (BPA), həmçinin Avropa İttifaqının və Avropa Şurasının birgə təşkilatçılığı ilə Bakıda kibercinayətkarlıqla mübarizəyə dair beynəlxalq konfransın keçirilməsini misal olaraq göstərmək olar. Həmin tədbir çərçivəsində kibercinayətlərin formaları, bu növ cinayətlərin ibtidai istintaqı və cinayət təqibi, ortaya çıxan problemlər və onların həlli yolları, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə törədilən çirkli pulların yuyulması və digər cinayətlər, elektron sübutların əldə edilməsi, ekspertizası və onların məhkəmə təcrübəsində istifadəsi, o cümlədən kibercinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq mövzuları geniş müzakirə edilib, praktik məsələlərlə bağlı iştirakçıların sualları ətraflı cavablandırılmışdır. Sonda konfransın yekunlarını özündə əks etdirən və kibercinayətkarlığa, çirkli pulların yuyulmasına və korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində hüquq mühafizə və

¹ Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N., Yusifov F.F. Cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinə dair bəzi konseptual baxışlar. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2011, №2 (4), s. 3.

² Creation of a global culture of cybersecurity: resolution / United Nations General Assembly (UNGA) Resolution 57/239, 31 January 2003. <https://www.sbs.ox.ac.uk/cybersecurity-capacity/content/unga-creation-global-culture-cybersecurity>

maliyyə nəzarəti orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi və əməkdaşlığa dair qərarlar qəbul edilmişdir.¹

Bundan əlavə, informasiya təhlükəsizliyinin beynəlxalq çərçivədə təminatında **Kompüter İnsidentləri üzrə Yardım Komandalarının** (Computer Emergency Response Team, CERT) xüsusi rolu vardır. İlk dəfə 1988-ci ildə ABŞ-da Karneqi-Mellon Universitetində yaradılan bu komanda sonralar bütün dünya ölkələrində də formalaşdırıldı. Hal-hazırda əksər dövlətlərdə belə komandalar fəaliyyət göstərir ki, onların əsas məqsədi bilavasitə informasiya təhlükəsizliyinin təminatından ibarətdir. Bütün bu komandalar Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Milli Mübarizə Mərkəzlərinin Beynəlxalq Birliyində² birləşirlər. Həmçinin Azərbaycan Respublikası da bu Birliyin tam hüquqlu üzvüdür və ölkəmizdə **Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyinin Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Mübarizə Mərkəzi** yaradılmışdır. Mərkəzin əsas vəzifə və funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- kompüter təhlükəsizliyinə müasir təhdidlər haqqında istifadəçilərdən, kompüter texnikası və proqram təminatı istehsalçılarından, xarici ölkələrdəki analoji strukturlardan alınan informasiyanın, eləcə də konkret kompüter insidentlərinə, kompüter sistemlərinin qorunması üçün tətbiq edilən proqram-texniki vasitələrin effektivliyinə aid materialların toplanması, təhlili və müvafiq məlumat bazalarında yığılması;

- kompüter təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında dövlət orqanlarındakı istifadəçilər üçün informasiya sistemlərinə qanunsuz müdaxilə hallarının qarşısının alınmasını təmin edən ən səmərəli proqram-aparat vasitələrinin tətbiq edilməsinə dair tövsiyələrin işlənilib hazırlanması, istifadəçilərə məsləhət xidmətləri və texniki kömək göstərilməsi;

- kompüter sistemlərinə xaker hücumlarının qarşısını almaq üçün məlumatların operativ qəbulu və təcili kömək göstərilməsi, internet şəbəkəsinin və digər informasiya sistemlərinin, o cümlədən lokal və korporativ sistemlərin istifadəçilərinə kompüter təhlükəsizliyinə yaranan təhdidlər haqqında vaxtında məlumat verilməsi və kompüter insidentlərinin təhqiqatında dövlət orqanlarına kömək etmək;

- kompüter təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair proqram və texniki vasitələrin seçilməsində məsləhətlər verilməsi, kompüter sistemlərinin qorunması üçün proqram vasitələrinin nöqsanları və çatışmazlıqları aşkar edildikdə proqram təminatı satıcıları ilə əməkdaşlıq;

- dövlət müəssisələrinin informasiya təhlükəsizliyi bölmələrinin yaradılmasında və müvafiq normativ sənədlərin işlənilib hazırlanmasında onlara kömək göstərilməsi;

- kompüter cinayətləri və informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi təminatı məsələlərinə dair müvafiq qurumlarla, xarici ölkələrdəki “CERT” şöbələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq, informasiya və iş təcrübəsi mübadiləsi;

- dövlət orqanlarının müvafiq bölmələri ilə kompüter insidentləri haqqında zəruri informasiyanı vaxtında əldə etmək üçün qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək və kompüter

¹ Kibercinayətkarlıqla mübarizəyə dair konfrans başa çatıb. <http://xalq.info/gundem/1722-kibercinaytkarliqla-mubarizy-dair-konfrans-basa-catib.html>

² <https://www.cert.org/>

hüquq pozuntularının (xaker və virus hücumlarının) qarşısının alınmasında köməklik göstərmək və təlimat keçirmək.¹

Respublikamızda informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində **Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin** böyük rolu vardır. Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında əlaqələndirici qurum olan bu Mərkəz Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 26 sentyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı əsasında yaradılmışdır. Mərkəzin fəaliyyətinin üstün cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, burada preventiv fəaliyyət yalnız bir istiqamətdə aparılmır. <https://www.cert.az/> portalını istifadəçilərə təqdim edən Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi həm kiberhücumlarla bağlı araşdırmalar aparır, həm də mövcud və yarana biləcək elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanı həyata keçirir, kibertəhlükəsizlik sahəsində istifadəçilərin maarifləndirilməsini təmin edir, elektron təhlükələrin qarşısının alınması istiqamətində, o cümlədən istifadəçilərə qarşı istifadə oluna biləcək proqramlar, texniki vasitələr barədə təlimatlar hazırlayır, onlara tövsiyələr verir, metodiki dəstəyin göstərilməsini təmin edir. Belə ki, Mərkəzin saytının “Maarifləndirmə” bölməsində müxtəlif istiqamətlərdə metodiki tövsiyələr verilir, “Xəbərdarlıq”² bölməsində isə bütün subyektlər üçün xəbərdaredici məlumatlar yerləşdirilir. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, bu cür faydalı məlumatlar əhaliyə heç də tam bəlli deyil. Öz mövqeyimizin təsdiqi kimi Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyinin Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Mübarizə Mərkəzinin “Dövlət orqanlarının internet informasiya resurslarından istifadə üzrə 2017-ci ilin Statistikasını” qeyd etmək yerinə düşərdi. Həmin Statistika görə, 2017-ci il üzrə dövlət orqanlarının rəsmi internet resurslarından ən çox müraciət olunan domenlər sırasında informasiya təhlükəsizliyinin təminatı üzrə yaradılmış veb-səhifələrin heç biri yoxdur.³ Ona görə də belə məlumatların müxtəlif linklər şəklində və ya “daha cəlbedici” xəbər başlıqları altında gündəlik istifadə olunan saytlarda və ya sosial şəbəkələrdə paylaşılması daha məqsədəuyğundur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə respublikamızda elektron sənəd dövriyyəsi üstünlük təşkil etdiyi üçün bu, elektron sənəd mübadiləsi zamanı informasiya təhlükəsizliyinin təminatı problemini gündəmə gətirir. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” 9 mart 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu elektron sənədlərlə bağlı konkret qaydalar müəyyənləşdirir ki, bu da informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Qanunda elektron sənədlərin saxlanması və mühafizəsi üçün imperativ qaydaların müəyyən edilməsi, eləcə də elektron imza ilə bağlı sertifikatlaşdırmanın nəzərdə tutulması məhiyyət etibarilə elektron sənəd dövriyyəsində “informasiya sızma”sının, informasiyanın müxtəlif məqsədlərlə məhvinin və korrupsiyasının qarşısını alır. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, informasiyanın müəyyən müddətdən sonra əhəmiyyətini itirməsin-

¹ Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Mübarizə Mərkəzinin rəsmi saytı. <https://cert.gov.az/az/pages/2>

² <https://www.cert.az/news/cat23/>

³ Dövlət orqanlarının internet informasiya resurslarından istifadə üzrə 2017-ci ilin Statistikası. // Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Mübarizə Mərkəzinin rəsmi saytı. <https://cert.gov.az/az/news-view/437>

dən irəli gələrək, onun daşıyıcılarının qanuni qaydada məhv edilməsi və ya utilizasiyası da mümkündür. Təsadüfi deyil ki, əvvəlki fəsillərdə informasiya hüququnun predmetini müəyyənləşdirərkən bura informasiyanın utilizasiyası ilə bağlı münasibətlərin də daxil edilməsi təklif olunmuşdur. Bu növ münasibətlər informasiya təhlükəsizliyi baxımından da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, əksər hallarda elektron tullantıların düzgün qaydada utilizasiya olunmaması məlumat sızmalarına gətirib çıxarır. Ona görə də bu sahədə tədbirlər daha da gücləndirilməlidir. Məsələn burasındadır ki, mövcud qanunvericilik aktlarında informasiyanın məhvi ilə bağlı normalar əsas etibarilə kağız daşıyıcılarda əks olunan məlumatlara şamil edildiyi üçün elektron məlumatların məhv edilməsi ilə bağlı bir çox çətinliklər vardır. Yalnız Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17 dekabr 2010-cu il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Fərdi məlumatların informasiya sisteminin dövlət qeydiyyatı ləğv edildikdə, həmin informasiya sistemində olan məlumatların məhv edilməsi Qaydası”nda informasiya sistemində olan elektron fərdi məlumatların məhv edilməsi üsulları nəzərdə tutulmuşdur: elektron informasiya daşıyıcısının mexaniki təsir üsulu ilə məhv edilərək bərpası mümkün olmayan vəziyyətə salınması; elektron informasiya daşıyıcısının bərpası mümkün olmayan qaydada formatlanması; xüsusi proqram təminatı vasitəsilə elektron informasiya daşıyıcısında olan məlumatların bərpası mümkün olmayan qaydada silinməsi. Məhv etmə zamanı mərhələli şəkildə bir neçə üsuldən istifadə edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2005-ci il tarixli “Dövlət hakimiyyəti orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrində kargüzarlığın aparılmasına dair Təlimat”da isə ümumiyyətlə elektron sənədlərlə bağlı məsələlərə toxunulmur, yalnız kağız sənədlərin məhv edilmək üçün ayrılması aktları barədə qeyd olunur. Doğrudur, əldə olunması məhdud olan informasiyalarla bağlı normativ hüquqi aktlarda (məsələn, dövlət sirri haqqında qanunvericilik) ümumilikdə sənədlərin məhvi barədə müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Lakin elektron sənədlərin məhv edilməsi üsullarının fərqli olmasından irəli gələrək, bununla bağlı normaların “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-cu maddəsinə (Elektron sənədin mühafizəsi) daxil edilməsi daha məqsədəuyğun olar.

Son dövrlərdə informasiya təhlükəsizliyinin təminatı istiqamətində aparılan tədbirlərdən biri də Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tapşırığına uyğun olaraq, “Təhlükəsiz İnternet” xidmətinin yaradılmasıdır. Bu filtrasiya xidməti vasitəsilə bütün yaş kateqoriyasına aid istifadəçilər təhlükəli məzmunlardan qoruna bilərlər. Geniş seçim imkanı təqdim edən xidmət sayəsində valideynlər azyaşlılara psixoloji zərər yetirə biləcək cinayətkarlıq, zorakılıq, irqçilik, diskriminasiya və ekstremizmi təbliğ edən oyun və filmlərin daxil olduğu resurslara nəzarət edə bilərlər. Xidmətə qoşulduqdan sonra təqdim olunmuş siyahıdan təhlükəli hesab edilən kontentləri “qara siyahı”ya daxil edərək, istifadəni məhdudlaşdırmaq mümkündür. Həmçinin istənilən zaman filtri deaktiv edərək, “qara siyahıya” daxil edilən resursu aktivləşdirmək də olar.¹ Bu tip xidmətlərdə məhdudiyyət qoyulan veb-səhifələrin siyahısı mütəmadi olaraq yenilənməlidir. Çünki “bədniyyətli” insanların İKT-dən istifadə edərək, müxtəlif qeyri-qanuni əməllər törətməsi istiqamətində aktiv inkişaf müşahidə olunur.

¹ <https://www.cert.az/news/2017/mavi-balina-adli-oyunla-bagli>

Fikrimizcə, Təhlükəsiz Internet Xidmətlərinin özünün də işləmə mexanizmində problemlər yarana bilər. Birincisi, internet məkanında veb-səhifələr saniyələrlə artmaqdadır. Həmin veb-səhifələrin operativ aşkar olunması bir qədər çətin ola bilər. İkincisi isə virusların və digər ziyanverici proqramların yalnız həmin veb-səhifələr vasitəsilə deyil, adi çatlaşma vasitəsilə də ötürülməsi mümkündür. Daha çox azyaşlıların mənfi xarakterli saytlara girişinə məhdudiyyət qoyan belə xidmətlər sadəcə onların “təhlükəli hesab edilən” istiqamətlərdən uzaqlaşdırılması məqsədi daşıyır. Lakin “Qadağan olunmuş əməl daha cəlbədicidir” deyimini, eləcə də azyaşlıların və yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, onların internet şəbəkəsinə qoşulmuş digər kompüterlərdən məhz həmin qadağan olunmuş saytlara daxil olmasını istisna etmək mümkün deyil. Hesab edirik ki, müxtəlif bədnəsiyyətli veb-səhifələrə daxil olmanın nəticəsinin nə olacağını və bundan hansı ziyan vurulacağını dərk edən yeniyetmə və ya azyaşlı özü qeyri-iradi olaraq belə veb-səhifələrdən uzaq olmağa çalışacaqdır. Bu baxımdan, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ingilis müəlliflərinin həm valideynlər, həm də uşaqlar üçün təklif etdiyi şüarlardan istifadə (“Üzbəüz edə bilmədiyin hərəkəti onlayn üsulla etmə”, “Daxil etdiyin məlumatı sistemdən silmək mümkün deyil”, “Uşaqlarınıza internet təhlükəsizliyini erkən yaşlardan öyrədin”, “Sosial şəbəkələrdə onların valideyni kimi deyil, dostu kimi iştirak edin” və s.)¹ və həmçinin kompüter insidentləri ilə mübarizə aparan orqanların işinin gücləndirilməsi daha məqsədyönlü hesab edilə bilər.

Həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında biometrik informasiya texnologiyaları da böyük imkanlara malikdir. Təcrübədən məlumdur ki, informasiya-kommunikasiya sistemlərində, xüsusən də internet mühitində baş verən cinayətlərin, qeyri-etik davranışın əsas səbəblərindən biri istifadəçilərin zəruri hallarda identifikasiyası mexanizmlərinin mükəmməl olmamasıdır. 2001-ci ilin 11 sentyabrında ABŞ-da baş verən terror hadisəsindən sonra BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası insanların onlara məxsus biometrik məlumatlara əsasən identifikasiyasının həyata keçirilməsi, yeni nəsil sənədlərin tətbiqi haqqında qətnamə qəbul etmişdir. Hal-hazırda bir sıra dövlətlərdə Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı və digər qurumlar tərəfindən qəbul edilmiş yeni standartlara, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının tövsiyələrinə uyğun olaraq, biometrik texnologiyaları nəzərdə tutan elektron pasportların istehsalı və tətbiqi, biometrik identifikasiya sistemlərindən sərhədkeçmə nəzarətində və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsində, ictimai asayişin mühafizəsində istifadəsi təşkil edilmişdir. İdarələrarası və dövlətlərarası informasiya sistemləri yaradılmış, müəyyən təcrübə toplanmış, müvafiq proqram-texniki vasitələrin istehsalçıları arasında ixtisaslaşma və rəqabət güclənmişdir. Bu sahədə konkret layihələrin icrasına, müvafiq blankların və proqram-texniki vasitələrin istehsalına başlanılmışdır.

¹ How do I keep my children safe online? What the security experts tell their kids. // Professionals from the internet security world explain the advice they give to their own offspring. <https://www.theguardian.com/technology/2014/aug/11/how-to-keep-kids-safe-online-children-advice>; How to keep children safe on the internet. <https://www.techadviser.co.uk/feature/security/how-keep-your-kids-safe-online-3411255/>; Keeping Your Child Safe on the Internet. // By Anne Reeks. <http://www.parenting.com/article/keeping-your-child-safe-on-the-internet>

Biometrik texnologiyaların tətbiqi pasport-viza və şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənədlərin mühafizə dərəcəsinin və şəxsin başqa fərdi məlumatlarla sənəd almasına nəzarətin gücləndirilməsini, kritik infrastrukturun və digər obyektlərin mühafizə rejiminin təkmilləşdirilməsini, identifikasiya işlərinin dəqiqliyini və müxtəlif informasiya resurslarında şəxs barədə fərdi məlumatların kompleks əlaqələndirilməsini təmin edir. Məhz ona görə də bir çox müəlliflər hesab edirlər ki, milli eyniləşdirmə sisteminin iki vacib elementinin – biometrik eyniləşdirmə sisteminin və elektron imza infrastrukturunun yaradılması, onların imkanlarının səmərəli şəkildə birləşdirilməsi və istifadəsi təkcə bu problemin həllində deyil, ümumiyyətlə, informasiya məkanının təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayacaqdır.¹

2007-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında biometrik eyniləşdirmə sisteminin yaradılması üzrə 2007-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur ki, bu Proqram əsasında şəxsin şəkli, barmaq izi, səs, DNT və digər biometrik məlumatlar üzrə informasiya sistemləri arasında məlumat mübadiləsinin təşkili – fərdi məlumatlar, o cümlədən biometrik informasiya, həmçinin miqrasiyanın monitorinqi, informasiya təminatı və mühafizəsi sahələrində normativ hüquqi bazanın beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi, biometrik informasiya sahəsində standartlaşmanın və sertifikatlaşdırmanın təşkili, biometrik texnologiyalar əsasında elektron pasport-viza və şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənədlərin istehsalının və tətbiqinin təşkili, şəxsin başqa fərdi məlumatlarla sənəd alması imkanının aradan götürülməsi, toplanan informasiyanın dəqiqliyinin təmin olunması, yeni nəsil pasport-viza sənədlərinin fərdiləşdirilməsi ilə şəkil, barmaq izi və digər biometrik məlumatlar üzrə milli informasiya resurslarının formalaşdırılması, mövcud biometrik məlumatların standartlara uyğunlaşdırılması, səs və DNT üzrə biometrik məlumatların qeydiyyatı və istifadəsi üzrə aparıcı xarici dövlətlərin təcrübəsinin və qabaqcıl texnologiyaların mənimsənilməsi, bu sahədə fəaliyyətin təşkili və s. bu kimi istiqamətləri əhatə edir.

Hesab etmək olar ki, yaxın gələcəkdə onlayn biometrik servislərin tətbiqi cəmiyyətin təhlükəsizliyinin yüksək səviyyədə təmin olunması üçün geniş imkanlar yaradacaqdır.

12.3. İnformasiya təhlükəsizliyinin obyektləri

Bir qayda olaraq, informasiya təhlükəsizliyinin obyektləri qismində şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət qeyd olunur. Bu cür yanaşmanı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may tarixli 2007-ci il 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”nda da müşahidə etmək olar. Belə ki, Konsepsiya informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin bilavasitə dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına yönəlməsi ilə bağlı müddəa ilə obyektlərin dairəsini müəyyənləşdirmişdir. Qısa şəkildə, **dövlətin informasiya təhlükəsizliyi** – onun milli təhlükəsizliyinin, konstitusion quruluşunun, ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin, qorunmasına, **cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyi** – onun maddi və mənəvi

¹ Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N., Yusifov F.F. Cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinə dair bəzi konseptual baxışlar. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2011, №2(4), s. 6.

rifahının qorunmasına, **şəxsiyyətin informasiya təhlükəsizliyi** isə – insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir. (BAX: Cədvəl 12.3)

Hüquq ədəbiyyatında hər üç obyekt ayrı-ayrılıqda təhlil olunur. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, onlardan hər hansı birinə qəsd edən təhdid eyni zamanda, digərinə də qəsd edə bilər. Məsələn, informasiya müharibələrinin təsir dairəsi hər üç obyekti əhatə edə bilər. Ona görə də aparılan mübarizə tədbirləri kompleks, sistemli şəkildə aparılmalıdır ki, bu da “informasiya təhlükəsizliyi” institutunun geniş əhatəli olmasını bir daha təsdiq edir.

Dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması. Əvvəlki fəsillərdə qeyd olunduğu kimi, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təminatında əsas diqqət dövlət sirrinin qorunması ilə bağlı məsələlərə yönəldilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarında informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə tədbirlər haqqında” 29 dekabr 2004-cü il tarixli Fərmanı dövlət sirrini təşkil edən və yayılması məhdudlaşdırılmış xidməti informasiyanın müxtəlif informasiya sistemləri və şəbəkələrinə, rabitə şəbəkələrinə, o cümlədən İnternet şəbəkəsinin tərkibinə daxil edilməsini birbaşa olaraq qadağan edir. Hətta açıq dövlət informasiya ehtiyatlarının mülkiyyətçiləri və istifadəçiləri üçün göstəriş müəyyən edilmişdir ki, onlar İnternet şəbəkəsi də daxil olmaqla, informasiya mübadiləsi üçün istifadə edilən informasiya sistemləri və şəbəkələrinə, rabitə şəbəkələrinə qoşan texniki vasitələrin dövlət sirri təşkil edən məsələlərin müzakirə olunduğu və məxfi danışıqların aparılması nəzərdə tutulan yerlərdən kənarda yerləşdirilməsini həyata keçirsinlər. Lakin bu o demək deyil ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət orqanları müasir İKT-nin imkanlarından istifadədən məhrumdur. Sadəcə təhlükəsizliyin təminatı məqsədilə adı çəkilən Fərman Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin üzərinə Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları üçün İnternet şəbəkəsi seqmentinin yaradılmasını vəzifə kimi qoyur və respublikada fəaliyyət göstərən bütün dövlət orqanları İnternet şəbəkəsi ilə əlaqəni, ondan istifadəni və həmin şəbəkədə informasiyanın yerləşdirilməsini yalnız Azərbaycan Respublikasının Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin sərəncamında olan Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları üçün İnternet şəbəkəsi seqmenti vasitəsilə həyata keçirə bilərlər. Belə bir qaydanın müəyyən olunması dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin qorunmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin nəzdində fəaliyyət göstərən Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyi informasiya ehtiyatlarında baş verən dəyişiklikləri daha operativ aşkarlayıb, preventiv tədbirləri həyata keçirmək imkanına malikdir.

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, dövlət orqanlarının internet informasiya ehtiyatları ilə bağlı fərqli qaydalar müəyyən olunmuşdur və bu, dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təminatına xidmət edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 sentyabr 2012-ci il tarixli 189 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət orqanlarının internet informasiya ehtiyatlarının yaradılmasına və idarə edilməsinə dair Tələblər”ə əsasən, dövlət orqanlarının internet informasiya ehtiyatında informasiyanın yerləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və silinməsi üzrə bütün hərəkətlərin uçotu, onların yerinə yetirilməsinin dəqiq vaxtı, məzmunu və yerinə yetirən səlahiyyətli şəxs barədə

informasiyanın qeydiyyatını əks etdirən loq jurnallar¹ yaradılmışdır. Bu cür loq jurnallar informasiyanı icazəsiz məhv edilmədən, dəyişikliklərdən, müdaxilələrdən və digər qeyri-qanuni hərəkətlərdən mühafizə edir.

Beləliklə, dövlətin informasiya təhlükəsizliyi dövlətin ümumi maraqlarının qorunmasına xidmət edir ki, bu da dövlət sirrinin mühafizəsi üçün xüsusi hüquqi rejimin müəyyən olunması, dövlət orqanlarının informasiya ehtiyatlarının qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada yaradılması və fəaliyyət göstərməsi, habelə informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması üzrə müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə reallaşdırılır.

Cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması. Əslində dövlətin informasiya təhlükəsizliyi hər zaman qanunvericilik baxımından ön plana çəkilməsinə baxmayaraq, dolayı şəkildə cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinə xüsusi diqqət yetirilir. Bunu müxtəlif normativ hüquqi aktların təhlilindən də açıq-aydın müşahidə etmək olur. Demək olar ki, bütün istiqamətlərdə qanunverici cəmiyyətdə maddi və mənəvi dəyərlərin qorunmasını rəhbər prinsiplərdən biri kimi əks etdirir və bu informasiya təhlükəsizliyi siyasətində də özünü büruzə verir. Digər tərəfdən isə ayrı-ayrı vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönəlmiş tədbirlər də nəticə etibarilə cəmiyyətin ümumi maraqlarına xidmət edir. Qısa sözlə desək, cəmiyyətin təhlükəsizliyi məzmununa görə şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin davamını göstərir. Məsələn, Milli Strategiyalarda nəzərdə tutulan əməkdaşlıq, şəffaflıq və cəlb olunma, sosialyönlülük və digər bu kimi prinsiplər ayrı-ayrı vətəndaşların informasiya cəmiyyəti quruculuğunda aktiv iştirakını tələb edir ki, bütün bunlar nəticə etibarilə müasir vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında həlledici rol oynayır. Tək bir fərdin mövqeyi topluya nisbətə çox az çəkiyə malik olduğu üçün ayrı-ayrı dövlətlər müxtəlif informasiya hücumlarını həyata keçirdiyi zamanda geniş kütləyə təsir göstərməyə çalışır və bu da nəticədə dövlətin milli təhlükəsizliyini “sarsıdır”. Ona görə də cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyi hər zaman dövlətin xüsusi marağında olan milli təhlükəsizlik obyektini kimi çıxış edir. Fikrimizcə, bu istiqamətdə KİV-in rolu çox böyükdür. Kütləvi xarakterindən irəli gələrək, cəmiyyətə mühüm təsir göstərmək imkanına malik olan sosial media vasitələrinə xüsusilə nəzarət olunmalıdır ki, cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinə qəsd edən təhdidlərin (məsələn, “beyinlərin yuyulması”) səviyyəsi aşağı düşsün. Misal olaraq, Vikipediyanı göstərə bilərik. Nəzərə almaq lazımdır ki, vətəndaşların informasiya tələbatları yalnız respublikamızın deyil, digər dövlətlərin də marağında ola bilər. Google kimi böyük axtarış serverinin viki-mühiti dəstəkləməsi və istənilən informasiya axtarışında ilk olaraq Vikipediya ensiklopediyasındakı məlumatların istifadəçiyə təqdim olunması vətəndaşların informasiya tələbatlarında Vikipediyanın əsas rol oynadığını sübut edir. Bu baxımdan, əksər müəlliflər Vikipediyanı cəmiyyətə təsir göstərən manipulyativ sosial media vasitəsi kimi qiymətləndirirlər.² Deməli, Azərbaycan haqqında təhrif olunmuş məlumatların

¹ **Loq-jurnallar** – serverin işi haqqında sistem informasiyasını və istifadəçilərin davranışları haqqında informasiyanı özündə birləşdirir: istifadəçilərin müraciət tarixi və vaxtı, istifadəçinin kompüterinin IP-ünvanı, istifadəçinin brauzerinin adı, müraciət olunan sahifənin URL ünvanı və istifadəçi istinadları və s.

² Ələkbərova İ.Y. Vikipediya ensiklopediyası manipulyativ sosial media vasitəsi kimi. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №1, s. 82.

Vikipediya daxil edilməsi və ya müxtəlif digər sosial hadisələr barədə yanlış məlumatların əks etdirilməsi həmin məlumatlara istinad edən gənc vətəndaşların yanlış istiqamətə yönəlməsinə və nəticədə ictimai şüurun “korlanmasına” səbəb ola bilər. Ona görə də viki-mühitdə cəmiyyətə qarşı yönələn təhlükələrin qarşısını almaq hər bir dövlətin marağında olmalı, informasiya portalı kimi fəaliyyət göstərə biləcək yeni şəbəkə yaradılmalı və ya Vikipediya öz rəsmi dilində olan informasiyanın əlavə olunması işi milli səviyyədə gücləndirilməlidir. Çünki istənilən halda vətəndaş ilkin informasiya mənbəyi kimi öz ana dilində olan məlumatları axtarırsa verir, sonra isə xarici mənbələrə keçid edir. Belə olduğu təqdirdə, istifadəçi öz dövlət dilində oxuduğu informasiyanı xarici mənbə ilə müqayisə etmək və yanlış informasiyanın qarşısını almaq məqsədilə tədbirlər görmək imkanına da malik olur. Məsələn, Çin Xalq Respublikası Vikipediyanın təhlükəsinin qarşısını almaq üçün 2005-ci ildə özünün virtual ensiklopediyası olan “Hudun”¹ yaratmış və Çin istifadəçilərinin çoxunu Vikipediya uzaqlaşdıraraq bu ensiklopediyaya cəlb etməyi bacarmışdır. Fikrimizcə, Azərbaycanda da bu sahədə fəaliyyətə daha çox diqqət ayrılması, Vikipediya bütün sahələr üzrə Azərbaycan dilində məlumatların artırılması cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin təminatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız milli, siyasi deyil, sosial, iqtisadi və digər elmi informasiyanın da yerləşdirilməsi vacibdir. Çünki insanlara psixoloji təsir göstərilməsi adi elmi məlumatın məzmununda belə qaçılmaz haldır.

Şəxsiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması. Qeyd olunduğu kimi, şəxsiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin təminatı onun hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir. Burada təhlükə, təhdid dedikdə, yalnız ənənəvi cəmiyyətdə mövcud olan fiziki, cismani, maddi təhlükələrdən deyil, psixoloji, mənəvi təhlükələrdən danışmaq daha düzgün olar. Çünki informasiya insan həyatının vacib bir ünsürü olduğu üçün onun vasitəsilə insanın beynini “iflic” vəziyyətinə belə gətirmək çox asandır. Digər tərəfdən isə informasiya təsiri nəticəsində şəxsi “idarə etmək”, mənəvi cəhətdən “məhv etmək” mümkündür. Bütün bunlar da sonda cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini təhlükə altına alır. Ona görə də milli strategiyalarda, dövlət proqramlarında əhalinin maarifləndirilməsi, e-təhsil, e-vətəndaş, kadr hazırlığı və s. bu kimi tədbirlərə daha çox diqqət yetirilir.

Bəzi tədqiqatçılar şəxsiyyətə təsir edən informasiya təhlükələrini 2 qrupa ayırırlar:

– **İnformasiyanın həcmi ilə bağlı təhlükələr.** İKT-nin, xüsusən də internetin meydana çıxması nəticəsində yaranan informasiya bolluğu insan üçün müxtəlif problemlər yaradır. Informasiya mənbələrinin artması insanların davranışına, sağlamlığına və psixologiyasına zərər vurur. Informasiya ilə həddən çox yüklənən insanlar stress vəziyyətinə düşürlər. Bu isə insan təfəkküründə “informasiya yorğunluğu sindromu” adlanan psixoloji xəstəliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Informasiya bolluğu insanın “dayanıqlı”lığını zəiflədir, qərar qəbul etməsini çətinləşdirir. Şəxsiyyət o zaman dayanıqlı hesab edilir ki, o, mənimsədiyi informasiyanı kritik təhlil etmək, qiymətləndirmək, həmçinin bu informasiyanın əsasında obyektiv qərar qəbul etmək iqtidarında olsun. Lakin böyük həcmli, eyni zamanda müxtəlif daşıyıcılardan (çap, elektron, audio, video və s.) informasiyanı qəbul və emal etmək, onun həqiqiliyini,

¹ <http://www.hudong.com>

mötəbərliyini müəyyən etmək asan deyil. Belə bir şəraitdə adekvat qərar qəbul etmək çətinlik tələb edir.

– *İnformasiyanın məzmunu ilə bağlı təhlükələr.* İnformasiyanın məzmunu da insanın psixi və ya fiziki sağlamlığına təsir göstərir. Hazırda internet vasitəsilə ekstremizmin, sektantlığın təbliği, mistik və ezoterik bilik və təcrübənin, magiya və şamançılığın yayılması təhlükəli həddə çatıb. Bu isə sosial və şəxsi dezadaptasiya, bəzi hallarda isə insanın psixikasının pozulması ilə nəticələnir. İnternet vasitəsilə etika və əxlaq normalarına zidd informasiyanın yayılması, zərərli vasitələrin (siqaretin, narkotiklərin, spirtli içkilərin və s.) təbliği edilməsi daha təhlükəlidir. Uzun müddət davam edən belə təsir cəmiyyətdə mənəvi-psixoloji atmosferi formalaşdırır, kriminal mühitə şərait yaradır, psixi xəstəliklərin artmasına səbəb olur.¹

Fikrimizcə, informasiya bolluğunun təhlükə kimi qiymətləndirilməsi düzgün deyil. Əksinə, belə bolluq insanlara istədiyi informasiyanı seçmək və istifadə etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Əgər əvvəllər məlumat seçimi konkret sərhədlərlə məhdudlaşırdısa, hal-hazırda dünyanın istənilən nöqtəsində olan hər hansı informasiya mənbəyinə daxil olmaq və məlumatlardan istifadə etmək çox rahatdır. Ona görə də şəxsiyyətə qəsd edən təhlükələr sırasında informasiya bolluğunu deyil, keyfiyyətsiz informasiyanın çox olmasını qeyd etmək lazımdır. Məhz keyfiyyətsiz informasiya ondan istifadə edən insanların psixikasına mənfi təsir göstərə bilər. Burada həmin informasiyanın ekstremizmi, irqçiliyi, mistik və ezoterik bilik və təcrübəni və s. mənfi istiqamətləri təbliği etməsi əsas şərt deyil. Həqiqətə uyğun olmayan, savadsızlıqla müşayiət olunan məlumatlar da insanı səhv istiqamətə yönləndirə bilər. Belə mənfi xarakterizə olunan amillərin nəticəsidir ki, artıq “informasiya ekologiyası”² anlayışı meydana gəlmişdir və bu, insanın psixikasının lazımsız və yanlış informasiyadan müdafiə olunması məqsədini daşıyır. Eyni zamanda, “informasiya-psixoloji təhlükəsizlik” problemi aktual tədqiqat obyektinə çevrilməyə başlamışdır. İnformasiya-psixoloji təhlükəsizlik dedikdə, şəxsiyyətin, müəyyən qrupun və ya bütöv cəmiyyətin informasiya-psixoloji təsirlərdən qorunma səviyyəsi nəzərdə tutulur.³ Digər bir məsələ ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi onun hüquq və azadlıqlarının qorunmasını əhatə edir. Deməli, şəxsiyyətə qarşı yönəlmiş informasiya təhlükələri məhz bu hüquq və azadlıqlara qəsd edir. Məsələn, kibermühitdə mövcud olan müxtəlif qeyri-qanuni əməllər şəxsin fərdi məlumatlarının qorunması məsələsini gündəmə gətirir. Müxtəlif informasiya sistemlərində insanlar haqqında müxtəlif məlumatların toplanması və saxlanması həmin məlumatlardan istifadə edərək insanlara zərər vurmaq təhlükəsinə şərait yaradır. Ona görə də belə informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin təminatı dövlətin qarşısında duran vacib vəzifələrdən biridir.

Hesab edirik ki, istifadəçidə informasiya mədəniyyəti ilə yanaşı, informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin mövcudluğu da onun qeyd olunan təhlükələrdən

¹ Mahmudova R.Ş. Cəmiyyətdə informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələləri haqqında. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2013, №1(7), s. 32-33.

² Dr. David Casagrande. Information ecology. <https://www.lehigh.edu/~dac511/pages/research/infoecol.html>; Information ecology. Human Ecosystems Kuchka. <http://kuchka.org/information-ecology>

³ Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. Москва: Изд-во РАГС, 1998, с. 14.

qorunmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İnformasiya təhlükəsizliyinə dair texniki bilik və bacarıqlar, insanın mənəvi-psixoloji sağlamlığı üçün təhlükəli olan informasiya təsirləri və onlardan qorunma üsulları barədə bilik və bacarıqlar, informasiya resurslarından istifadə zamanı hüquqi və etik normalara əməl edilməsi insanın informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin əsasını təşkil edir.¹

İnformasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması istiqamətində əsas mənbə – BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 2002-ci il tarixli 57/239 sayılı qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş *“Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması”* və ona əlavə olan *“Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması üçün elementlər”*dir. Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyəti bütün iştirakçılardan – informasiya sistemləri və şəbəkələrini yaradan, onlara sahib olan, idarə edən, xidmət edən və istifadə edən dövlət orqanlarından, müəssisələrdən və digər təşkilatlardan, fərdi istifadəçilərdən bir-birini tamamlayan aşağıdakı doqquz elementə əməl etmələrini tələb edəcək:

– *Məlumatlılıq*. İştirakçılar informasiya sistemlərinin və şəbəkələrin təhlükəsizliyinin zəruriliyi haqqında və təhlükəsizliyin yüksəldilməsi üçün onların nə edə biləcəkləri barədə məlumatlı olmalıdırlar;

– *Məsuliyyət (cavabdehlik)*. İştirakçıların hər biri informasiya sistemlərinin və şəbəkələrin təhlükəsizliyi üçün öz rollarına uyğun olaraq cavabdehlik daşıyırlar. İştirakçılar öz siyasətlərini, fəaliyyətlərini, tədbirlərini və prosedurlarını müntəzəm olaraq nəzərdən keçirməli və onların tətbiq edildikləri mühitə uyğunluqlarını qiymətləndirməlidirlər;

– *Reaksiya*. İştirakçılar təhlükəsizliyə aid insidentlərin qarşısının alınması, onların aşkarlanması və onlara cavab verilməsi üzrə vaxtında və birgə tədbirlər görməlidirlər. Onlar lazımi hallarda təhdidlər və boşluq faktorları haqqında məlumat mübadiləsi etməli və belə insidentlərin qarşısının alınması, onların aşkarlanması və onlara cavab verilməsi işində operativ və səmərəli əməkdaşlığı nəzərdə tutan prosedurlar tətbiq etməlidirlər. Bu, transsərhəd informasiya mübadiləsini və əməkdaşlığı nəzərdə tutmaqla mümkündür;

– *Etika*. İnformasiya sistemləri və şəbəkələri müasir cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etdiyindən, iştirakçıların digərlərinin qanuni maraqlarını nəzərə alması və onların hərəkətlərinin və hərəkətsizliyinin başqalarına ziyan vurma bilməsini qəbul etməsi zəruridir;

– *Demokratiya*. Təhlükəsizlik elə təmin edilməlidir ki, bu fikir və ideyaların mübadiləsinin sərbəstliyi, azad informasiya axını, informasiya və kommunikasiyanın konfidensiallığı, şəxsi xarakterli informasiyanın lazımi şəkildə qorunması, açıqlıq və aşkarlıq daxil olmaqla demokratik cəmiyyətdə qəbul edilən dəyərlərə uyğun olsun;

– *Riskin qiymətləndirilməsi*. Bütün iştirakçılar riskin dövrü olaraq qiymətləndirilməsini yerinə yetirməlidirlər. Bu təhdidləri yaradan faktorları aşkarlamağa imkan verir; texnologiya, fiziki və insan faktorları, tətbiq edilən metodika və üçüncü tərəflərin təhlükəsizliyə təsir edən xidmətləri kimi əsas daxili və xarici faktorları əhatə etmək üçün yetərinə geniş bazaya malikdir; riskin yol verilən səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir; mühafizə edilən informasiyanın xarakteri və əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla

¹ İmamverdiyev Y.N. E-dövlət mühitində informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyəti problemləri. // İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2015, №1, s. 81.

informasiya sistemlərinə və şəbəkələrinə potensial ziyan riskini nizamlamağa imkan verən lazımi nəzarət alətlərini seçməyə kömək edir;

– *Təhlükəsizliyin təminatı vasitələrinin layihələndirilməsi və tətbiqi*. İştirakçılar təhlükəsizlik mülahizələrini informasiya sistemlərinin və şəbəkələrin planlaşdırılması, layihələndirilməsi, istismarı və istifadəsinin vacib elementi kimi nəzərdə tutmalıdırlar;

– *Təhlükəsizliyin idarə edilməsi*. İştirakçılar fəaliyyətlərinin bütün səviyyələrini və əməliyyatlarının bütün cəhətlərini əhatə edən riskin dinamik qiymətləndirilməsinə söykənərək, təhlükəsizliyin idarə edilməsinə kompleks yanaşmanı qəbul etməlidirlər;

– *Yenidən qiymətləndirmə*. İştirakçılar informasiya sistemlərinin və şəbəkələrin təhlükəsizliyi məsələlərini yenidən nəzərdən keçirməli və təkrar qiymətləndirməlidirlər, təhlükəsizliyin təmin edilməsi siyasətinə, təcrübəsinə, tədbirlərinə və prosedurlarına lazımi dəyişikliklər etməlidirlər. Bu zaman əvvəlki təhdidlərin və boşluq faktorlarının dəyişməsi və yenilərinin meydana çıxması nəzərə alınmalıdır.¹ **(BAX: Cədvəl 12.4)**

Göründüyü kimi, “Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması üçün elementlər” yalnız istifadəçilər üçün deyil, konkret dövlətlər üçün bir sıra vəzifələr müəyyənləşdirir. Bu da informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin dövlətin marağında olan problem olmasını bir daha təsdiq edir. Məhz ona görə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə informasiya təhlükəsizliyi üzrə ümummilli hazırlıq və maarifləndirmə səviyyəsinin artırılması strateji məqsədlər sırasında əks olunmuşdur. Milli strategiyalarda isə informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin yüksəldilməsi belə maarifləndirmə işi üzrə gözlənilən nəticələrdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, şəxsiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin təminatı üçün informasiya ekologiyasının aradan qaldırılması, informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, fərdi məlumatların mühafizəsi üzrə tədbirlərin gücləndirilməsi, kibermühitin insan psixologiyasına mənfi təsir üsullarının aradan qaldırılması və s. bu kimi tədbirlər planlaşdırılmalı və icra olunmalıdır.

12.4. İnformasiya-hüquqi məsuliyyət və onun növləri

“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 20-ci maddəsində informasiyalaşdırma mühitində subyektlərin hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə görə, informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, istifadə olunması, işlənməsi, informasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələrinin istehsalı və tətbiqi sahəsində fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi qanun pozuntularının qarşısının alınması, pozulmuş hüquqların bərpa edilməsi, dəymiş ziyanın ödənilməsi məqsədini daşıyır və bu müdafiə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə

¹ Creation of a global culture of cybersecurity: resolution / United Nations General Assembly (UNGA) Resolution 57/239, 31 January 2003. <https://www.sbs.ox.ac.uk/cybersecurity-capacity/content/unga-creation-global-culture-cybersecurity>; İmamverdiyev Y.N. E-dövlət mühitində informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyəti problemləri. // İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2015, №1, s. 82-83.

müəyyən edilmiş qaydada müvafiq orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Konkret müdafiə qaydasının müəyyən edilməsi **“informasiya-hüquqi məsuliyyət”** institutunun formalaşmasını şərtləndirir. Əslində 20-ci maddədə iki istiqamətdə məsuliyyət forması nəzərdə tutulmuşdur:

Birincisi, vəzifəli şəxslər üçün – vətəndaşların informasiya ilə işləmək hüququnun əsassız olaraq məhdudlaşdırılmasına görə qanunla müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyət müəyyən olunmuşdur.

İkincisi isə informasiya istifadəçiləri üçün – informasiya mülkiyyətçisi və ya sahibinin hüquqlarına riayət edilməməsinə, eləcə də informasiyanı korlamaqla və ya dağıtdırməklə onun sahibinə ziyan vurulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.

Fikrimizcə, informasiya-hüquqi məsuliyyətin mahiyyətini açmaq üçün Qanunun bu maddəsi yetərli ola bilməz. Məzmunca daha geniş anlayış olan informasiya-hüquqi məsuliyyət digər normativ hüquqi aktlara istinad etməklə şərh olunmalıdır. İlk öncə, informasiya-hüquqi məsuliyyətə və ona səbəb olan informasiya-hüquq pozuntusuna qısaca şərh verək. Ümumi anlamda, hüquqi məsuliyyət hüquq pozuntusunun törədilməsinə görə yaranır və dövlət məcburiyyəti xarakteri daşıyır. Konkret hüquq pozuntusu ilə şəxslərin hüquqlarının pozulduğu və onlara ziyan dəydiyi üçün hüquqi məsuliyyət həmin pozuntunun bərpası və dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün müəyyən olunmuş sanksiyada ifadə olunur. Ənənəvi olaraq, hüquq pozuntularının xarakterindən asılı olaraq dörd növ – cinayət, inzibati, mülki və intizam məsuliyyəti fərqləndirilir. Lakin müasir dövrdə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət, konstitusiyə-hüquqi məsuliyyət kimi anlayışlara da rast gəlinir. Bəs informasiya-hüquqi məsuliyyət hansı növə aiddir və necə tənzimlənir? – Məsələ burasındadır ki, informasiya sahəsində münasibətlərin realizəsi zamanı törədilən hüquq pozuntularına görə sanksiyalar informasiya qanunvericilik aktlarında təsbit olunmamışdır. İctimai təhlükəli olan informasiya-hüquq pozuntuları cinayət qanunvericiliyində, inzibati xətanın əlamətləri ilə səciyyələnən pozuntular inzibati qanunvericilikdə, müxtəlif deliktlər mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur və s. Belə olan halda informasiya-hüquqi məsuliyyətin ayrıca bir institut kimi fərqləndirilməsinə ehtiyac varmı? – Leqal aspektdən yanaşsaq, xeyr. Lakin informasiya sahəsinin sərhədsiz olmasını, informasiya-hüquq pozuntuları ilə bağlı problemlərin və kolliziyaların mövcudluğunu nəzərə alsaq, həmin problemlərin cinayət, mülki və inzibati hüquq sahələri üzrə şərhli mümkün deyil. Məsələn, kibertəhlükələr, informasiya təhdidləri nəinki konkret vətəndaşa qarşı yönəlik, hətta böyük bir xalqın mənəviyyatına mənfi təsir göstərir. Belə təhlükələrin qarşısının alınması üzrə təklif və tövsiyələrin işlənməsi isə yalnız informasiya hüquq elmi çərçivəsində mümkün ola bilər. Bütün bunları rəhbər tutaraq, informasiya-hüquqi məsuliyyətin müstəqil bir hüquqi institut kimi təhlilini məqsədyönlü hesab edirik.

Kibercinayətlər və onlara qarşı mübarizə. İKT-nin sürətli inkişafı nəticəsində formalaşan anlayışlardan olan **“kibercinayətkarlıq”** çox geniş məzmunla malikdir. Ədəbiyyatda həmçinin “kompüter cinayətkarlığı” terminindən də istifadə olunur. Fikrimizcə, ikinci anlayış texniki aspektdən yanaşmanın nəticəsidir və birinci anlayış daha geniş olduğu üçün məqbul hesab olunmalıdır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində əvvəllər “Kompüter informasiyası sahəsində cinayətlər” ifadəsi nəzərdə tutulmuşdusa, hal-hazırda kibercinayətlərə görə məsuliyyət

müəyyənləşdirən fəsil “Kibercinayətlər” adlanır. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, kiberməkan çox geniş əhatə dairəsinə malikdir və burada yalnız kompüter informasiyası ilə bağlı cinayətlər törədilmir, eyni zamanda kibermühitdən istifadə edərək, digər qeyri-qanuni əməllər (dələduzluq, müəlliflik hüquqlarını pozma, təhqir, böhtan və s.) icra olunur, yəni kiberməkanda mövcud əlaqələr və texniki vasitələr ənənəvi cinayətlərin törədilməsinin yeni üsulları qismində çıxış edə bilər. Bəs belə olan halda “kibercinayət” anlayışının hədləri artırmı? Cinayət Məcəlləsində yalnız kompüter informasiyası ilə bağlı cinayətlərin kibercinayətlər qismində tanınmasında qanunvericinin mövqeyi doğrudurmu? – “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyaya nəzər salsaq, burada kibercinayətlər fərqli qaydada qruplaşdırılır:

1. *Kompüter verilənləri və sistemlərinin məxfiliyi, tamlığı və istifadə imkanlarına qarşı cinayətlər* – qanunsuz daxil olma, qanunsuz ələ keçirmə, verilənlərə müdaxilə, sistemlərə müdaxilə, qurğulardan qanunsuz istifadə;

2. *Kompüter vasitələrindən istifadə ilə bağlı cinayətlər* – kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə saxtalaşdırma, kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə dələduzluq;

3. *Məlumatların məzmunu ilə bağlı cinayətlər* – uşaq pornoqrafiyası ilə bağlı cinayətlər;

4. *Müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər* – müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər (**BAX: Cədvəl 12.5**).

Göründüyü kimi, Konvensiya kibercinayətləri kompüter cinayətlərinə və kompüter vasitəsilə törədilən cinayətlərə bölür. Əslində Konvensiyanın mövqeyi ilə razılaşmaq olar. Çünki yuxarıda sadalanan cinayətlərin hamısı kiberməkanda törədilir. Təbii ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində həmin əməllərin hamısı sanksiyalaşdırılmışdır. Sadəcə olaraq onlar kibercinayətlər fəslində deyil, müxtəlif fəsilərdə nəzərdə tutulmuşdur. Müasir dövrdə İKT-nin bütün insan həyatını əhatə etdiyini və onlardan kriminal məqsədlər üçün istifadənin geniş vüsət aldığına əsaslanaraq, informasiya texnologiyaları cinayət əməllərinin törədilməsi üçün ən asan üsul kimi qiymətləndirilməlidir. Belə olan təqdirdə kibermühitdən istifadə etməklə törədilən bütün cinayətlərin kibercinayət kimi qəbul olunması bir qədər məntiqi sayılmaz. Çünki cinayət əməllərinin obyektı və motivi (məqsədi) fərqli olur. Digər tərəfdən isə kiberməkanda törədilən bir çox əməllərin ənənəvi üsullarla da törədilməsi mümkündür. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 171-1-ci maddəsində nəzərdə tutulan uşaq pornoqrafiyasının dövriyyəsi – uşaq pornoqrafiyasını yayma, reklam etmə, satma, başqasına vermə, göndərmə, təklif etmə, əldə edilməsinə şərait yaratma, yaxud yaymaq və ya reklam etmək məqsədilə hazırlama, əldə etmə və ya saxlama ilə müşayiət olunur. Belə pornoqrafik məhsullar isə yalnız kiberməkanda deyil, müxtəlif nəşrlər, əşya və materiallar formasında da yayıla bilər. Bütün bunlara istinad edərək, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin yanaşmasını məqbul saymaq olar. Sadəcə olaraq İKT-nin inkişaf etdiyi mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, bir çox ənənəvi cinayətlərin törədilməsi üsulları ilə bağlı dəyişikliklərin edilməsi məqsədəmüvafiqdir. Digər bir məsələ isə ondan ibarətdir ki, terrorizm və s. bu kimi təhlükəli cinayətlər Konvensiyanın normalarından kənarda qalmışdır. Twitter, Youtube və digər şəbəkələrdə müxtəlif terrorçuluğa

açıq çağırışların (məsələn, İŞİD) yayılması kompüter vasitəsilə törədilən cinayətlərin siyahısının artırılmasını tələb edir.

Adı çəkilən Konvensiya ilə yanaşı, başqa rəsmi təsnifatlar da vardır. Belə təsnifatlardan biri 1991-ci ildə İnterpolun işçi qrupu tərəfindən hazırlanmışdır. Bu təsnifatda bütün kodlar “Q” hərfi ilə başlayan eyniləşdiriciyə (identifikatora) malikdir. Onlar özləri də qəsdin növündən asılı olaraq 6 qrupa bölünür ki, burada da “A”, “F”, “D”, “R”, “S”, “Z” hərflərindən istifadə olunur. Məsələn, “QA” hərf birləşməsindən ibarət kod – İcazəsiz (sanksiyalaşdırılmamış) giriş və ələ keçirməni, “QF” birləşməsindən ibarət kod – kompüter dələduzluğunu, “QR” kodu – qanunsuz surətçıxarmanı (piratçılığı) əks etdirir və s. Bu kodların hər birinin cinayətin törədilmə üsulundan asılı olaraq öz təsnifatı aparılır. Hər bir təsnifatda ardıcılıq cinayətin ictimai təhlükəsinin azalması istiqamətində gedir (*Kibercinayətlərin İnterpol təsnifatı və kodları* – **BAX: Cədvəl 12.6**) Avtomatlaşdırılmış axtarış-informasiya sisteminə daxil edilmiş İnterpol kodlaşdırması bir çox kibercinayətlərin aşkar edilməsində geniş imkanlara malikdir.

Qeyri-rəsmi təsnifatlardan isə Debra Littlejon Şinderin verdiyi təsnifatı daha geniş şərh kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, D.L.Şinder kibercinayətlərin iki kateqoriyasını¹ fərqləndirir: zorakılıqla törədilən və zorakılıqla müşayiət olunmayan (qeyri-zorakı) cinayətlər. Müəllif zorakılıqla törədilən cinayətlərə kiberterrorçuluğu, hədə-qorxu ilə (təhdidlə) hücumu,² kibertəcavüzü,³ uşaq pornoqrafiyasını daxil edir.

Zorakılıqla müşayiət olunmayan kibercinayətləri isə D.L.Şinder müxtəlif subkateqoriyalara ayırır: qanunsuz daxil olma,⁴ kiberoğurluq, kiberdələduzluq, dağıdıcı kibercinayətlər⁵ və digər kibercinayətlər.

D.L.Şinder hər subkateqoriyanın tərkibində müxtəlif cinayətləri qruplaşdırır. Məsələn, kiberoğurluğun plagiat, qanunsuz mənimsəmə, piratçılıq, fərdi məlumatların ələ keçirilməsi və s. növlərini fərqləndirir.⁶ Digər kibercinayətlərə isə internet-qumarxanaların təşkili, internet qaçaqmalçılığı, internet vasitəsilə narkotik vasitələrin

¹ Debra Littlejohn Shinder. Scene of the Cybercrime: Computer Forensics Handbook. Canada: Syngress Publishing, Inc., 2002, p. 19-33.

² D.L.Şinderin verdiyi anlayışa görə, **hədə-qorxu ilə (təhdidlə) hücum (assault by threat)** – e-mail vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu kibercinayət insanların özü və onların yaxınlarının həyatı ilə bağlı hədələməklə törədilir və həmçinin müəssisələrə və ya dövlət qurumlarına e-poçtla göndərilən bomba təhdidlərini də əhatə edə bilər.

³ D.L.Şinderin verdiyi anlayışa görə, **kibertəcavüz (cyberstalking)** – cinayətin qurbanında mütəmadi şəkildə qorxu yaradan və real həyatda mövcud olan fiziki təcavüz və digər şiddətli davranışa səbəb ola biləcək ifadə və təhdidləri əks etdirən elektron təcavüz formasıdır.

⁴ D.L.Şinderin verdiyi anlayışa görə, **özbaşına (qanunsuz) müdaxilə (cyber trespass)** – zamanı cinayətkar kompüter və şəbəkə resurslarını qanunsuz əldə edir, lakin burada informasiyanın zədələnməsi və korlanması məqsədi olmur. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayan hakerlərin “özünü yaşdırlarına sübut etmək” və ya müxtəlif “fərdi çağırışlar” məqsədilə törətdiyi əməllər.

⁵ D.L.Şinderin verdiyi anlayışa görə, **dağıdıcı kibercinayətlər (destructive cybercrimes)** – şəbəkənin dağıdılması və məlumatların zədələnməsi və ya məhv edilməsi ilə müşayiət olunur. Bu növ əməllərə şəbəkəyə müdaxilə və məlumatların və proqramların silinməsi, veb-server və veb-səhifələrə müdaxilə, şəbəkə və kompüterlərə viruslar və digər ziyanverici proqramlarla ziyan vurulması, Dos hücumları daxildir.

⁶ Debra Littlejohn Shinder. Scene of the Cybercrime: Computer Forensics Handbook. Canada: Syngress Publishing, Inc., 2002, p. 24.

dövriyyəsi və s. əməllər daxil edilir. Müəllif tərəfindən digər kibercinayətlərin ayrıca bir subkateqoriya kimi göstərilməsi cəmiyyət inkişaf etdikcə kiberməkanda meydana çıxan yeni cinayət əməllərinin də təsnifatına daxil edilməsinə imkan verir (Qeyd etmək lazımdır ki, kibercinayətlər haqqında cinayət hüquq elmində ətraflı məlumat verildiyi üçün bu məsələyə cinayətlərin adını qeyd etməklə toxunmağa üstünlük veririk). **(BAX: Cədvəl 12.7)**

Kibercinayətlərin törədilməsinin müxtəlif üsulları vardır. 2016-cı ilin məlumatına görə,¹ informasiya təhlükəsizliyinin ən zəif nöqtəsi insan faktorudur və ona qarşı yönəlmiş hücumların geniş yayılan 4 növünə Azərbaycanda çox təsadüf edilir:

1. Sosial mühəndislik (Social engineering, Human hacking). Sosial mühəndislik – insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olaraq onlardan məlumat toplamaqdır. Bu növün əsas amillərindən biri saxta profillərdən (başqa adla və ya hər hansı bir saxta şirkət, kampaniya və s.), virtual dostluq və tanışlıqdan istifadə edib istifadəçini aldatmaqdan ibarətdir. Əsas məqsədi tanışlıq, virtual dostluq və ya hər hansı digər etibar qazanmış mənbədən sui-istifadə etməklə məlumatın toplanmasıdır. Ona görə də istifadəçilərin onlara gələn məktubların ünvanına xüsusi diqqət yetirməsi vacibdir. Hətta bir hərf dəyişməklə belə saxta sayt yaradıla bilər. (məsələn, www.facebook.com saytı əvəzinə www.facabook.com və s.)

2. “Brute-forcing”. “Brute-force” – istifadəçinin hər hansı e-mail hesabına və ya digər hesabındakı şifrələr toplusuna edilən hücumdur. Bu zaman istifadəçiyə aid olan məlumatlardan (məsələn, ad, soyad, valideyn və ya övladın adı və doğum tarixləri, maşın nömrəsi, telefon nömrəsi və s.) istifadə edərək manual (əl ilə bir-bir) və ya avtomatik şəkildə müxtəlif vasitələrlə hesabdakı şifrələr yoxlanılır və şifrə (parol) tapılır. Bəs brute-force hücumunun məqsədi nədir? – Social engineering kimi bu hücumlar da istifadəçi haqqında məlumatların toplanması və sonradan həmin məlumatların qeyri-qanuni məqsədlərlə istifadəsi məqsədini daşıyır. Elektron təhlükəsizlik Mərkəzinin tövsiyələrinə görə, belə hücumlardan qorunmaq üçün şifrələrin təhlükəsizliyi qaydalarına riayət olunmalıdır. Məsələn, sosial şəbəkələrdə, maillərdə və ya digər hesablarda eyni şifrə istifadə olunmaması.² Çünki belə hal bir hesabdakı şifrənin sındırıldığı halda digər hesabların da “ələ keçməsi”nə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda, yaxşı olar ki, şifrələrin qoyulması zamanı istifadəçi özünə aid məlumatlardan istifadə etməsin. Məsələn, bir qayda olaraq, şifrə qismində ad və ona bitişik formada doğum tarixinin ili, ayı və ya günü istifadə olunur. Belə tip şifrələrin aşkar olunması daha asan olduğu üçün cinayətkarın işi də asanlaşmış olur. Ona görə də istifadəçilərin bu cür şifrələrdən uzaq olması daha məqsədar və müvafiq hesab edilir. Bundan əlavə, istifadəçiyə məxsus şifrənin bədniyyətinin əlinə keçməməsi üçün ikiqat autentifikasiyadan³ istifadə olunması müasir və uğurlu bir vasitə kimi

¹ İnformasiya təhlükəsizliyi və ona qarşı yönəlmiş hücumlar. // Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin rəsmi saytı. <https://www.cert.az/news/2016/informasiya-tehlukesizliyi-ve-ona-qarsi-yonelmis-hucumlar>

² İnformasiya təhlükəsizliyi və ona qarşı yönəlmiş hücumlar. // Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin rəsmi saytı. <https://www.cert.az/news/2016/informasiya-tehlukesizliyi-ve-ona-qarsi-yonelmis-hucumlar>

³ **İkiqat autentifikasiya (two-factor authentication – 2FA)** – multi-faktor autentifikasiyanın bir növüdür, eyniləşdirmə üçün eyni anda iki müxtəlif komponentdən istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, şifrənin yığılması + mobil telefona daxil olan zəng və ya sms.

qiymətləndirilir. İlk dövrlərdə daha çox şifrənin yığılması və sonradan mobil qurğuya sms (mesaj) gəlməsi üsulu tətbiq edilirdisə, 2015-ci ildən etibarən iqiqat autentifikasiya üçün iqiqat biometrik şifrələrdən istifadəyə başlandı. Bu o deməkdir ki, yalnız bioloji markerə çevrilmiş barmaq izi deyil, eyni zamanda gözün torlu qışası da identifikasiya üçün istifadə olunur.¹ Mobil bankçılıqda geniş yayılmış bu üsul artıq yeni telefonların son modellərində tətbiq edilir. Hesab edirik ki, biometrik məlumatlar eyniləşdirmə üçün daha “etibarlı” xarakterə malikdir və bu sahədə tədqiqatların davam etdirilməsi və təcrübəyə tətbiqi informasiya təhlükəsizliyinin təminatında əvəzsiz rola malik ola bilər. Digər tərəfdən isə müxtəlif şifrələrin yadda saxlanmasına nisbətə biometrik məlumatlardan istifadə etməklə eyniləşdirmə daha asan və rahat olar.

3. Zıyanverici proqramlar (malware) vasitəsilə yoluxdurma. Zərərverici yoluxdurma texnikası istifadəçiyə video, şəkil, musiqi, kino, hər hansı fayl, link göndərməklə kompüterə zıyanverici proqram (troyanlar,² casus proqramları,³ soxulcanlar,⁴ viruslar⁵ və botnetlər⁶) yüklənməsinə nail olmaqdır. Bu proqramların əsas məqsədi hədəfdən informasiyanın oğurlanmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, istifadəçilərin internetdən normal istifadəsinə mane olan zıyanverici proqramlar artmaqda davam edir və onlara qarşı mübarizə tədbirləri gücləndirilməkdədir. Məsələn, Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi botnetlərdən qorunmaq üçün firewall⁷ quraşdırmaq, əməliyyat sistemini, brouzerləri və digər proqram

¹ Mountain America offers dual biometric log-in for mobile banking.
<https://www.nfcworld.com/2015/05/18/335271/mountain-america-offers-dual-biometric-log-in-for-mobile-banking/>

² **Troyan** – xüsusilə yoluxduğu kompüterdən məlumatların toplanması, onların dəyişdirilməsi, kompüterin bədnıyyətlərinə nəzarətinə keçməsi və toplanmış məlumatları nəzarəti altında olduğu tərəfə ötürməsi ilə səciyyələnən zıyanverici proqramdır. Troyanların fəaliyyəti adətən, iki mərhələdən ibarət olur. Birinci mərhələ – hər hansı üsulla kompüterə göndərilmiş zıyanverici proqramı özündə saxlayan faylın kompüterə yüklənməsidir. Bu prosesə misal olaraq daxilində troyan gizlədilmiş hər hansı şəklın açılması və bu zaman həmin zıyanverici proqramın kompüterə quraşdırılmasını göstərmək olar. Növbəti mərhələdə kompüterə quraşdırılmış zıyanverici proqram sayəsində kompüterin IP ünvanı müəyyən olunur və yoluxmuş kompüter bədnıyyətlilər tərəfindən idarə olunan sistemin nəzarəti altına keçir. Bundan sonra yoluxmuş kompüter ona nəzarət edən sistem tərəfindən verilən əmrləri qəbul edir və həmin əmrlərə uyğun fəaliyyət göstərir.

³ **Casus proqramları** – adlanan spyware-lər kompüterə zıyan vurmur, onlar adətən məlumatları oğurlayırlar.

⁴ **Soxulcanlar (worms)** – zıyanverici proqramların ümumi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirsə də, öz yayılma xüsusiyyəti ilə onlardan fərqlənir. Belə ki, viruslardan fərqli olaraq, soxulcanlar özünü hər hansı fayla əlavə etməklə deyil, müstəqil şəkildə şəbəkə vasitəsilə yoluxur.

⁵ **Virus proqramları və ya kompüter virusları** – texniki vasitələrlə bir kompüterdən digər kompüterə keçməyə cəhd edən, verilənlərin korlanması ilə (dəyişdirilməsi və ya silinməsi) nəticələnən və ya istifadəçinin işinə mane olan, digər proqramlarda gizlənmiş kiçik həcmli proqramlardır. Virus proqramı özünü təxminən bioloji virus kimi aparır: özü-özünə çoxalır, sistem faylları daxilində maskalanır və kompüterə və ya sistemə zıyanlı təsirlər göstərir (əməliyyatlar yerinə yetirir).

⁶ **Botnet** – ingilis dilində “robot” və “network” sözlərindən götürülüb, bəd niyyətliliyə istifadəçinin xəbəri olmadan yoluxmuş kompüterini məsafədən idarə etməyə imkan verən ziyankar proqramlarla – botlarla yoluxmuş kompüterlərdən ibarət şəbəkədir. Bot istifadəçinin kompüterində gizli quraşdırılan və bədnıyyətliliyə yoluxmuş kompüterin resurslarından istifadə etməklə müəyyən əməlləri yerinə yetirməyə imkan verən proqramdır. Botnetlər adətən spam göndərilməsi, konfidensial informasiyanın toplanması, xidmətdən imtina hücumları (Dos-hücum), fişinq üçün istifadə edilir.

⁷ **Firewall** – ingilis dilində “fire” və “wall” sözlərindən götürülüb, internetdən gələn təhlükələrə qarşı müdafiə üçün sistemə və şəbəkəyə girişi məhdudlaşdıran və ya əngəlləyən təhlükəsizlik sistemidir.

təminatlarını istehsalçıların rəsmi veb sahifəsindən mütəmadi şəkildə yeniləmək, naməlum istifadəçilərdən faylları qəbul etməmək, tanınmayan resurslara malik əlavələri (faylları) qəbul etməmək, faylları endirərkən ehtiyatlı olmaq və s. bu kimi tövsiyələr verir.¹

4. Fişinq (Phishing). Fişinq – ingilis dilindən tərcümədə “balıq ovu” deməkdir və qlobal şəbəkədə balıq ovunu xatırladan fırıldaqçılığın bir növüdür. Belə ki, fırıldaqçı (fişer) internetdə “tələ” quraraq, bu tələyə düşən internet istifadəçilərini aldatmaqla məşğul olur. Fişer müxtəlif üsullarla internet istifadəçilərindən bank hesablarını, kredit kartlarını və internetə çıxış üçün lazım olan informasiyaları öyrənir. Fişinq kibercəldəduzlğun xüsusi növüdür, istifadəçiləri aldatma yolu ilə adətən maliyyə xarakterli fərdi məlumatların təqdim olunmasına məcbur etməyə yönəlir. Dələduz bank saytı kimi görünən (və ya maliyyə əməliyyatları aparılan istənilən digər sayt kimi, məsələn, eBay) saxta veb-sayt yaradır. Sonra cinayətkarlar istifadəçiləri bu sayta aldadıb aparmağa cəhd edirlər ki, bu saytda onlar login, parol və ya PIN-kod kimi konfidensial məlumatları daxil etsinlər. Çox zaman dələduzlar bunun üçün həmin saytlara istinadları spamın köməyi ilə yayırlar.² Bəs belə saxta veb-saytları qanuni veb-sahifələrdən necə ayırmaq olar? – Bununla bağlı, Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin istifadəçilər üçün hazırladığı tövsiyələrdə fişinq təhlükəsini müəyyən etmə və ondan müdafiə üsulları sadalanır.³ Məsələn, istifadəçiyə gələn məktubda “Dəyərli müştərilərimiz” şəklində ifadələrin olması məktub göndərəninin istifadəçini tanımadığını göstərir. Hətta veb-ünvanları yazarkən kiçik bir hərf səhvi belə istifadəçini “tələ”yə sala bilər. Açılan sahifə onun daxil olmaq istədiyi veb-sayta çox bənzəyər bilər. Ona görə də istifadəçi diqqətli və ehtiyatlı olmazsa, müəyyən mərhələyə qədər məlumatlar çoxdan oğurlanmış ola bilər (məsələn, www.microsoft.com əvəzinə, www.micrsoft.com daxil etdiyiniz zaman qarşınıza axtardığınız sayta çox bənzəyən sahifə çıxar bilər və s.).

İKT inkişaf etdikcə kibercinayətlərin törədilmə üsulları da artır və buna adekvat olaraq onlarla mübarizə tədbirləri də gücləndirilməlidir. Çünki bu növ cinayətlər yüksək latentlik səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və bu latentlik onların törədilmə üsullarının xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Demək olar ki, əksər tədqiqatçılar latentlik dərəcəsindən asılı olaraq kibercinayətlərin 4 növünü fərqləndirir:⁴

Əvvəlcədən müəyyən olunmuş təhlükəsizlik qaydaları əsasında daxil olan və ötürülən şəbəkə trafikini monitoring edən və ona nəzarət edən şəbəkə təhlükəsizliyi sistemi olan Firewall həm proqram təminatı (software), həm də aparat təminatı (hardware) kimi tətbiq oluna bilər. Firewall şəbəkəni təhlükəsiz saxlamağa imkan verir.

¹ İnformasiya təhlükəsizliyi insidentlərinin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin tövsiyələri. // Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi, 2014. <https://www.cert.az/s/u/document/tovsiye.pdf>, s. 4.

² <https://az.wikipedia.org/wiki/Fi%C5%9Finq>

³ İnternet vasitəsilə saxtakarlıqların qurbanı olmamaq üçün istifadəçilərin diqqət etməli olduğu amillər. // Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi, 2014. <https://www.cert.az/s/u/document/phishing.pdf>, s. 3-4.

⁴ Платошин Ю.А. Сущность латентной преступности. // Право и образование, 2011, №5, с. 171-176.; К вопросу о латентности киберпреступлений. <https://infourok.ru/statya-k-voprosu-latentnosti-kiberprestupleniy-1460496.html>

Birinci qrupa baş vermə faktı haqqında nə hüquq mühafizə orqanlarının, nə də zərər çəkmiş şəxslərin heç bir məlumatının olmadığı cinayətlər daxildir. Buna “təbii latentlik” deyilir. Bu növ cinayətlərdə “aşkara çıxarma problemi” hökm sürür.

İkinci qrupa kibercinayətin baş verməməsi barədə məlumat vermək vəzifəsi daşıyan şəxslərin hüquq mühafizə orqanlarını məlumatlandırmaması ilə bağlı cinayətlər daxildir. Bu isə “süni latentlik” kimi qiymətləndirilir və “məlumat verilməməsi problemi” mövcud olur.

Üçüncü qrupa törədilmiş kibercinayət barəsində hüquq mühafizə orqanlarına məlumat verilsə də, istintaqı aparan şəxslərin peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olmasından irəli gələrək, əmələ düzgün qiymət verilməməsi və əməldə cinayət tərkibi əlamətlərinin aşkar edilməməsi nəticəsində latent qalan cinayətlər daxildir. Bu isə ədəbiyyatda “sərhəd və ya hissəvi latentlik” adlandırılır.

Dördüncü qrup kibercinayətlər baş vermə halı barəsində hüquq mühafizə orqanlarının məlumatının olduğu, lakin müxtəlif təsəvvürlərdən irəli gələrək qeydiyyatı aparılmayan cinayətlər (gizlədilən və ya ört-basdır edilən cinayətlər) hesab olunur.

İnformasiya müharibələri kibertəhlükələrin növü kimi. *İnformasiya qarşিদurması* – tərəflərin xüsusi metodlardan, informasiya ehtiyatlarına təsir üsulları və vasitələrindən istifadə etməklə qarşı tərəfin informasiya ehtiyatlarının məhvini və ya nəzarətdə saxlanmasına yönəlmiş informasiya əməliyyatlarıdır. *İnformasiya hücumu* – icazə olmadan istənilən formada informasiyanın köçürülməsi, dəyişdirilməsi və məhvini, həmçinin proqram təminatlarına, məxfi informasiyanın saxlandığı texniki qurğulara və insan psixologiyasına yönəlmiş əməliyyatlardır. *İnformasiya müharibəsi* isə özündə informasiya hücumu və informasiya qarşিদurması kimi əməliyyatları birləşdirən daha təhlükəli informasiya təsiri forması olub, qarşı tərəfin informasiyasına, informasiya proseslərinə və sistemlərinə zərər vurmaqla informasiya üstünlüyü əldə etmək, qarşı tərəfin iqtisadi, hərbi potensialını ələ keçirmək, ictimai şüura informasiya təsiri göstərməklə insanların davranışlarını dəyişmək uğrunda həyata keçirilən məqsədyönlü fəaliyyətdir.¹ İnformasiya müharibəsində informasiya həm silah, həm də məqsəd, həm də müdafiə obyektı kimi çıxış edir. Mənbələrdə informasiya müharibəsi kombinə edilmiş kibercinayətlərə aid olunur.²

Ədəbiyyatda “şəbəkə müharibəsi” və “kibermüharibə” terminlərini irəli sürən mövqelər də vardır ki, bu qrup müəlliflər şəbəkə müharibəsini daha çox ictimai səviyyəli konseptual münəqişə kimi qiymətləndirərək, onun iqtisadi, siyasi və sosial sferaları əhatə etdiyini, kibermüharibənin isə əksinə hərbi məqsəd daşdığını iddia edirlər.³

İnformasiya müharibəsinin iki istiqamətdə aparılması ilə bağlı fikirlərə də rast gəlinir: informasiya-texniki müharibə və informasiya-psixoloji müharibə. İnformasiya-texniki müharibədə müxtəlif növ informasiya sistemlərinə (verilənlər bazası,

¹ Ələkbərova İ. Y. İnformasiya müharibəsinin bəzi modelləri haqqında. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №1, 42.

² Understanding Cybercrime: A Guide For Developing Countries. ICT Applications and Cybersecurity Division Policies and Strategies Department, ITU Telecommunication Development Sector Draft April 2009, p 57.

³ John Arquilla and David Ronfeldt. Cyberwar is coming! // National Security Research Division, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reprints/2007/RAND_RP223.pdf p. 27-30.

analitik sistemlər və s.), telekommunikasiya vasitələrinə, kompüter şəbəkəsinə və s. texniki vasitələrə hücum əməliyyatları nəzərdə tutulur. Nəticədə informasiya sistemlərinin ələ keçirilərək nəzarətdə saxlanması və ya məhv edilməsi əməliyyatları reallaşdırılır. İnformasiya-psixoloji müharibədə isə hədəf ayrı-ayrı insanlar, sosial qruplar, təşkilatlar, bir və ya bir neçə dövlətin vətəndaşları, dünya ictimaiyyətidir.¹ Əslində belə bölgünün aparılması bir qədər məntiqi ziddiyyət doğurur. Bir tərəfdən informasiya müharibəsinin məqsəd və strategiyasının (siyasi, hərbi, iqtisadi və s.) vacib məqam olmasını nəzərə alsaq, bu cür təhlükəli əməliyyatlar sisteminin yalnız texniki istiqamətdə xarakterizə olunması onun əsl mahiyyətini açmağa imkan vermir. Çünki hər bir halda həyata keçirilən fəaliyyətin məqsədi əsas faktor hesab olunur. Digər tərəfdən isə müasir dövrdə psixoloji informasiya müharibəsinin özü belə informasiya sistemlərindən istifadə etmədən mümkün deyil və burada da texniki əməliyyatlar həyata keçirilir. Ona görə də informasiya müharibəsinin məqsəd və strategiya aspektindən fərqləndirilməsi daha düzgün olar. İnformasiyanın ələ keçirilməsi, korlanması, dəyişdirilməsi, məhv edilməsi və s. bu kimi texniki əməliyyatlar isə informasiya müharibəsinin həyata keçirilməsinin üsulları kimi qəbul olunmalıdır.

İnformasiya müharibəsinin fundamental paradigmasının aşağıdakı informasiya əməliyyatlarından ibarət olması qeyd edilir:

1. İnformasiya təqdimatından imtina (Denial of Information), dağıtma və ya məhv etmə (Degradation or Destruction).

2. Aldatma və imitasiya (Deception and Mimicry), təhrif (Corruption) – bilərəkdən yanlışlığa yönəldən informasiyanın ötürülməsi əməliyyatı nəzərdə tutulur.

3. Ayırma və məhv etmə (Disruption and Destruction) – daxildən disfunksiya yaradan və informasiyanın məhvinə yönəlmiş əməliyyatdır.

4. Təxribat əməliyyatları (SUBversion) – destruktiv prosesə səbəb olan informasiyanın daxil edilməsi əməliyyatıdır.²

İnformasiya müharibəsini daha çox texniki istiqamətdə izah edən yuxarıdakı bölgü informasiya-hüquqi aspektdən qarşıya çıxan sualları cavablandırmaq üçün yetərli deyil. Fikrimizcə, bu məsələ ilə bağlı ABŞ tədqiqatçısı Martin Libikin təsnifatı daha dolğun səciyyə daşıyır. Belə ki, o, informasiya müharibəsinin 7 formasını fərqləndirir:³

1. *Komanda-nəzarət müharibəsi (Command and Control Warfare)* – komandanlıq və icraçılar arasındakı əlaqə kanallarına istiqamətlənmiş informasiya müharibəsidir. Bu növ müharibədə əvvəlki dövrlərdə geniş yayılmış anti-rəhbər (anti-head) və müasir dövrdə inkişaf etmiş, İKT-dən istifadə etməklə icra olunan antineek əməliyyatlardan istifadə olunur.

2. *Kəşfiyyat müharibəsi (Information Based Warfare)* – mühüm informasiyanın toplanması və bu zaman hücum edən tərəfin öz informasiya resurslarını mühafizə etməsi prosesidir.

¹ Ələkbərova İ.Y. İnformasiya müharibəsinin bəzi modelləri haqqında. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №1, 44.

² Ələkbərova İ.Y. İnformasiya müharibəsinin bəzi modelləri haqqında. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №1, s. 43.

³ Martin C. Libicki. What Is Information Warfare? Washington, 1995, pp. 7-8.

3. *Elektron müharibə (Electronic Warfare)* – elektron kommunikasiya vasitələrinə qarşı yönəlmiş müharibədir. Elektron kommunikasiya vasitələri dedikdə, radio əlaqə, radarlar, kompüter şəbəkəsi nəzərdə tutulur. Elektron dövlətin formalaşdırılmasından sonra geniş vüsət alan bu növ müharibələrin əsas obyektini kriptografik istiqamətlər təşkil edir. Məhz belə növ müharibələrin artmasının nəticəsidir ki, respublikamızda da dövlət əhəmiyyətli informasiya resurslarının mühafizəsi üçün xüsusi qaydalar müəyyənəşdirilmişdir.

4. *Psixoloji müharibə (Psychological Warfare)* – insanların psixologiyasına təsir edən müharibə növüdür. M. Libiki psixoloji müharibənin 4 kateqoriyasını fərqləndirir: milli iradəyə qarşı yönəlmiş əməliyyatlar, rəhbərliyə (komandanlığa) qarşı yönəlmiş əməliyyatlar, hərbi qüvvələrdə əsgərlərə qarşı yönəlmiş və buna oxşar digər əməliyyatlar, mədəniyyətlərin müharibəsi.¹

5. *Haker müharibəsi (Hacker Warfare)* – qarşı tərəfin mülki obyektlərinə yönəlmiş diversiya əməliyyatlarıdır. Hakerlərin silahı viruslardır.

6. *İqtisadi informasiya müharibəsi (Economic Info-Warfare)* – M. Libiki bu müharibəni iki formada təsvir edir: informasiya blokadası və informasiya imperializmi. Tədqiqatçı informasiya blokadasını iqtisadi blokadanın bir versiyası kimi qiymətləndirərək, informasiyanın kəsilməsini iqtisadi sahənin – ticarət əlaqələrinin də kəsilməsi ilə nəticələnməyini əsaslandırır. İnformasiya imperializmini isə müəllif ümumi iqtisadi imperializm siyasətinin bir hissəsi kimi şərh edir və ticarətin özünü də bir müharibə kimi qiymətləndirir. O iddia edir ki, ticarət sahəsində üstünlüyün əldə olunması nəticə etibarilə həmin dövlətlərdə bilik üstünlüyünə gətirib çıxarır və belə hakim mövqeni əldən verməmək üçün bu dövlətlər daima “zəif” dövlətlərə “təzyiq göstərməyə” cəhd edirlər.²

7. *Kibermüharibə (Cyberwar)*. Sonuncu təsnifat olan kibermüharibə müasir dövrümüzün ən aktual probleminə çevrilmişdir. Xüsusilə, informasiya terrorizmi təhlükəli xarakteri ilə fərqlənir. Məlum olduğu kimi, bütün dövlətlər elektron dövlət quruculuğuna keçdiyi üçün bütün informasiyalar informasiya sistemlərində yerləşdirilir. Artıq hər hansı bir dövlətin informasiya sahəsinə “hücum” etməklə, həmin dövləti yalnız siyasi, hərbi deyil, həmçinin iqtisadi, sosial və digər istiqamətlərdə də “iflic” etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, tədricən dünya üzrə virtuallaşmanın sürətlənməsi insanları bir çox real varlıqlardan uzaqlaşdırır və bu da simulyasiya müharibələrinin formalaşmasını şərtləndirmişdir. Belə müharibələrdə real döyüş meydanındakı hərbi əməliyyatlar kompüter modeli ilə əvəz olunur. Hadisələrin gedişatına əsasən israrla deyə bilərik ki, yaxın gələcəkdə simulyasiya müharibəsi real müharibə ilə eyni məna kəsb edəcəkdir. Bütün bunlar həqiqətən də real müharibədən qat-qat təhlükəlidir. Hesab edirik ki, 2003-cü ildə yaradılan və virtual aləm kimi bir milyondan çox aktiv istifadəçisi olan “Second life”³ mövqeyimizi əsaslandırmaq üçün bariz nümunə kimi götürülə bilər. İnsanları tədricən real aləmdən uzaqlaşdıran bu şəbəkə “güclü” dövlətlər üçün “zəif” dövlətlərə asan və operativ psixoloji təsir vasitəsi rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda, bu məsələ ilə bağlı müxtəlif virtual

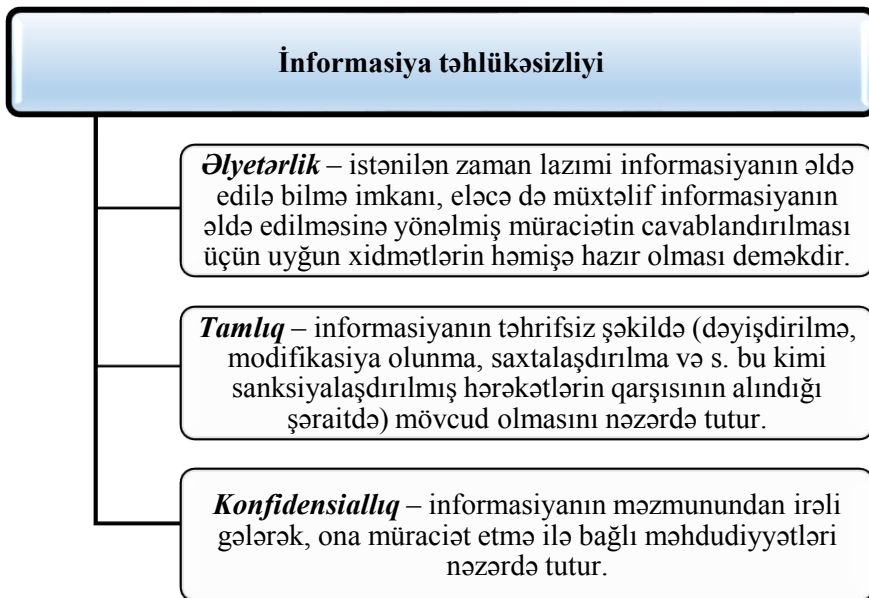
¹ Martin C. Libicki. What Is Information Warfare? Washington, 1995, p. 35.

² Martin C. Libicki. What Is Information Warfare? Washington, 1995, p. 67-74.

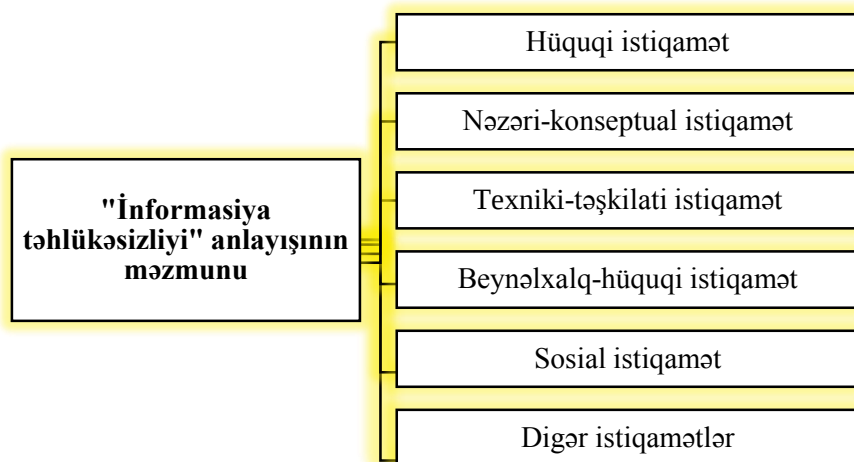
³ <http://secondlife.com/>

oyunların təsiri də az deyil. Məsələn, son dövrlərdə geniş yayılmış “Mavi balina” oyununun nə qədər intihar faktlarına səbəb olması göz qabağındadır. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, “informasiya müharibəsi” nəzəri anlayış olmaqdan daha çox, təcrübi istiqamətdə təhlil olunmalı, onunla mübarizə tədbirləri yalnız beynəlxalq deyil, milli səviyyədə də aparılmalıdır. Hal-hazırda dövlətlər öz informasiya sistemlərinin məxfiliyini elektron vasitələrlə yetərinə qorumağa nail olurlar və bu da siyasi, hərbi və iqtisadi sahədə törədilən kibərhücumların sayını azaltmışdır. Lakin psixoloji hücumların necə təhlükəli olması və daha ağır nəticələrə gətirib çıxarması Dünya ictimaiyyətinin diqqətindən bir qədər kənarda qalmışdır. Hesab edirik ki, belə psixoloji hücumlar xalqların məənəviyyatının pozulması nəticəsində sonda bütün sahələrə (hərbi, siyasi, iqtisadi) öz mənfi təsirini göstərə bilər. Bu istiqamətdə respublikamızda aparılan işləri təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin gördüyü işlər vətəndaşlarda psixoloji təsir vasitələrindən qorunmaq üçün “immunitet” formalaşdırmış olur.

Cədvəl 12.1.

Cədvəl 12.2.

Cədvəl 12.3. İnformasiya təhlükəsizliyinin obyektləri

Dövlətin informasiya təhlükəsizliyi	• <i>Dövlətin informasiya təhlükəsizliyi</i> – onun milli təhlükəsizliyinin, konstitusion quruluşunun, ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunmasına xidmət edir.
Cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyi	• <i>Cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyi</i> – onun maddi və mənəvi rifahının qorunmasına xidmət edir.
Şəxsiyyətin informasiya təhlükəsizliyi	• <i>Şəxsiyyətin informasiya təhlükəsizliyi</i> isə – insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir.

Cədvəl 12.4.

Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması üçün elementlər	
Məlumatlılıq	• İştirakçılar informasiya sistemlərinin və şəbəkələrin təhlükəsizliyinin zəruriliyi haqqında və təhlükəsizliyin yüksəldilməsi üçün onların nə edə biləcəkləri barədə məlumatlı olmalıdırlar.
Məsuliyyət (cavabdehlik)	• İştirakçıların hər biri informasiya sistemlərinin və şəbəkələrin təhlükəsizliyi üçün öz rollarına uyğun olaraq cavabdehlik daşıyırlar. İştirakçılar öz siyasətlərini, fəaliyyətlərini, tədbirlərini və prosedurlarını müntəzəm olaraq nəzərdən keçirməli və onların tətbiq edildikləri mühitə uyğunluqlarını qiymətləndirməlidirlər.
Reaksiya	• İştirakçılar təhlükəsizliyə aid insidentlərin qarşısının alınması, onların aşkarlanması və onlara cavab verilməsi üzrə vaxtında və birgə tədbirlər görməlidirlər. Onlar lazımi hallarda təhdidlər və boşluq faktorları haqqında məlumat mübadiləsi etməli və belə insidentlərin qarşısının alınması, onların aşkarlanması və onlara cavab verilməsi işində operativ və səmərəli əməkdaşlığı nəzərdə tutan prosedurlar tətbiq etməlidirlər.
Etika	• İnformasiya sistemləri və şəbəkələri müasir cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etdiyindən, iştirakçıların digərlərinin qanuni maraqlarını nəzərə alması və onların hərəkətlərinin və hərəkətsizliyinin başqalarına ziyan vura bilməsini qəbul etməsi zəruridir.
Demokratiya	• Təhlükəsizlik elə təmin edilməlidir ki, bu fikir və ideyaların mübadiləsinin sərbəstliyi, azad informasiya axını, informasiya və kommunikasiyanın konfidensiallığı, şəxsi xarakterli informasiyanın lazımi şəkildə qorunması, açıqlıq və aşkarlıq daxil olmaqla demokratik cəmiyyətdə qəbul edilən dəyərlərə uyğun olsun.

Cədvəl 12.4. davamı

Riskin qiymətləndirilməsi	•Bütün iştirakçılar riskin dövrü olaraq qiymətləndirilməsini yerinə yetirməlidirlər. Bu təhdidləri və zəifliklərin faktorlarını aşkarlamağa imkan verir; riskin yolverilən səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir; mühafizə edilən informasiyanın xarakteri və əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla informasiya sistemlərinə və şəbəkələrinə potensial ziyan riskini nizamlamağa imkan verən lazımi nəzarət alətlərini seçməyə kömək edir və s.
Təhlükəsizliyin təminatı vasitələrinin layihələndirilməsi və tətbiqi	•İştirakçılar təhlükəsizlik mülahizələrini informasiya sistemlərinin və şəbəkələrin planlaşdırılması, layihələndirilməsi, istismarı və istifadəsinin vacib elementi kimi nəzərdə tutmalıdırlar.
Təhlükəsizliyin idarə edilməsi	•İştirakçılar fəaliyyətlərinin bütün səviyyələrini və əməliyyatlarının bütün cəhətlərini əhatə edən riskin dinamik qiymətləndirilməsinə söykənərək, təhlükəsizliyin idarə edilməsinə kompleks yanaşmanı qəbul etməlidirlər.
Yenidən qiymətləndirmə	•İştirakçılar informasiya sistemlərinin və şəbəkələrin təhlükəsizliyi məsələlərini yenidən nəzərdən keçirməli və təkrar qiymətləndirməlidirlər, təhlükəsizliyin təmin edilməsi siyasətinə, təcrübəsinə, tədbirlərinə və prosedurlarına lazımi dəyişikliklər etməlidirlər. Bu zaman əvvəlki təhdidlərin və boşluq faktorlarının dəyişməsi və yenilərinin meydana çıxması nəzərə alınmalıdır.

Cədvəl 12.5.

“Kibercinayətkarlıq haqqında” 23 noyabr 2001-ci il tarixli Budapeşt Konvensiyasında kibercinayətlər 4 qrupa bölünür:

Kompüter verilənləri və sistemlərinin məxfiliyi, tamlığı və istifadə imkanlarına qarşı cinayətlər – qanunsuz daxil olma, qanunsuz ələ keçirmə, verilənlərə müdaxilə, sistemlərə müdaxilə, qurğulardan qanunsuz istifadə;

Kompüter vasitələrindən istifadə ilə bağlı cinayətlər – kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə saxtalaşdırma, kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə dələduzluq;

Məlumatların məzmunu ilə bağlı cinayətlər – uşaq pornoqrafiyası ilə bağlı cinayətlər;

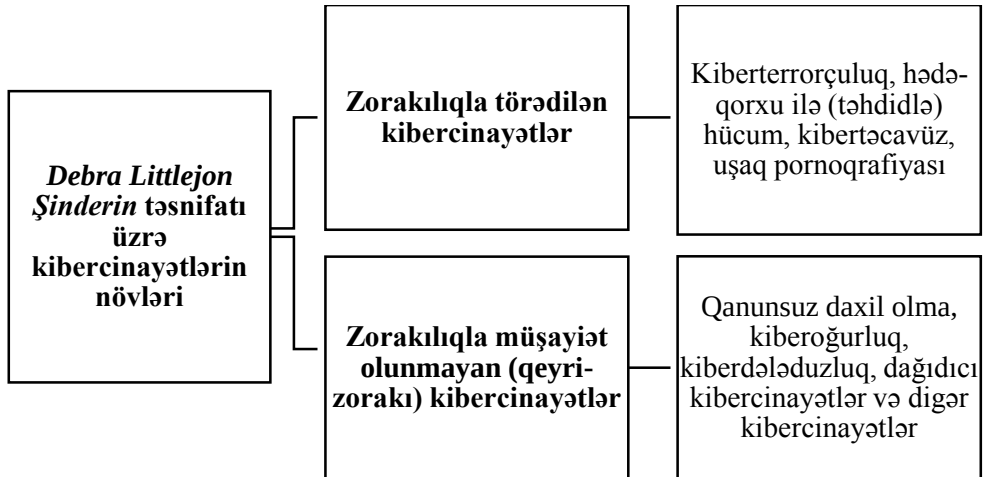
Müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər – müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər.

Cədvəl 12.6.

Kibercinayətlərin	İTERPOL təsnifatı və kodları
QA – İcazəsiz (sanksiyalaşdırılmamış) giriş və ələ keçirmə	• QAH – kompüter abordajı • QAI – ələ keçirmə • QAT – vaxtın oğurlanması • QAZ – icazəsiz giriş və ələ keçirmənin digər növləri
QD – kompüter verilənlərinin dəyişdirilməsi	• QDL – məntiqi bomba • QDT – troya atı • QDV – kompüter virusu • QDW – kompüter soxulcanı • QDZ – verilənlərin dəyişdirilməsinin digər növləri

QF – kompüter dələduzluğu	• QFC – ATM-lərlə dələduzluq • QFF – kompüter saxtalaşdırması • QFG – oyun avtomatları ilə dələduzluq • QFM – giriş-çıkış proqramları ilə manipulyasiyalar • QFP – ödəmə vasitələri ilə dələduzluq • QFT – telefon dələduzluğu • QFZ – kompüter dələduzluğunun digər növləri
QR – qanunsuz olaraq surət çıxarılması (piratçılıq)	• QRG – kompüter oyunları • QRS – digər proqram təminatları • QRT – yarımkeçirici məmulatların topoqrafiyası • QRZ – digər növ qanunsuz surət çıxarmalar
QS – kompüter sabotajı	• QSH – avadanlıq təminatı ilə • QSS – proqram təminatı ilə • QSZ – sabotajın digər növləri
QZ – digər kompüter cinayətləri	• QZB – kompüter elan lövhələrinin istifadəsi ilə həyata keçirilən cinayətlər • QZE – kommersiya sirri hesab olunan məlumatların oğurlanması • QZS – konfidensial informasiyanın ötürülməsi • QZZ – kompüter cinayətlərinin digər növləri

Cədvəl 12.7.

İSTİFADƏ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 46 cildə. Bakı: Azər nəşr, 1997-2013.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s; III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s; IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
3. Əliquliyev R.M., Niftəliyeva G.Y. E-dövlətin analizi texnologiyalarının müasir vəziyyəti, problemləri və perspektivləri // İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2017, №1, 59–70.
4. Aslanova A. Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin fərdi məlumatlar seqmentinin yaradılması: beynəlxalq və milli təcrübənin təhlili. // Strateji təhlil, Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, beynəlxalq münasibətlər üzrə analitik jurnal, 2011, № 1(2), s.140-159.
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2001, 950 s.
6. Azərbaycan Respublikasının Müəlliflik Hüquqları Agentliyinin 2016-cı ilin yekunları üzrə görülmüş işlər barədə ətraflı Hesabatı. <http://www.copag.gov.az/copag/az/content/category/7>
7. Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları. Statistik məcmuə. Rəsmi nəşr. Bakı, 2016. http://www.stat.gov.az/source/information_society/
8. Diffamasiya haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa dair Memorandum. London, oktyabr 2006, 19 s. <http://www.osce.org/az/fom/23942?download=true>
9. Dövlət orqanlarının internet informasiya resurslarından istifadə üzrə 2017-ci ilin Statistikaı. // Kompüter İnsidentlərinə Qarşı Mübarizə Mərkəzinin rəsmi saytı. <https://cert.gov.az/az/news-view/437>
10. Elektron Hindistan üzrə rəqəmsal idarəçilik strategiyaları. <http://e-society.az/elektron-hindistan-uzr%C9%99-r%C9%99q%C9%99msal%20idar%C9%99cilik-strategiyaları/>
11. Əhmədov M. Kitabxanalarımızda informasiya texnologiyalarının tətbiqi onları keyfiyyətcə yeni təsisatə çevirəcəkdir. // Xalq qəzeti, 2007, 14 mart, s. 4.
12. Ələkbərova İ.Y. İnformasiya müharibəsinin bəzi modelləri haqqında. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №1, s. 41-47.
13. Ələkbərova İ.Y. Vikipediya ensiklopediyası manipulyativ sosial media vasitəsi kimi. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №1, s. 78–87.
14. Əliquliyev R.M., Ağayev N.B., Əliquliyev R.M. Kompüter proqramları piratçılığı və antiplagiat sistemlərindən istifadə problemləri. // İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2015, №1, s. 3-9.
15. Əliquliyev R.M., Ələkbərov R.Q., Əliquliyev R.M., Fətəliyev T.X. Elektron elm: müasir vəziyyəti, problemləri və inkişaf perspektivləri. Bakı: “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2015, 127 s.
16. Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N., Yusifov F.F. Cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinə dair bəzi konseptual baxışlar. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2011, 2(4), s. 3-9.

17. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnformasiya cəmiyyətində intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması problemləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №2, s. 4-14.
18. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasının multidisiplinar elmi-nəzəri problemləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №2, s. 3-18.
19. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternet cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №1, s. 35-45.
20. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternetin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və təsir imkanlarına dair bəzi baxışlar. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №1, 2012, s. 41-51.
21. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternetin tənzimlənməsi problemləri: Ekspres informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası. Bakı: "İnformasiya Texnologiyaları" nəşriyyatı, 2010, 115 s.
22. Əliquliyev R.M., Ağayev N.B., Əliquliyev R.M. Plagiatlıqla mübarizə texnologiyaları. Bakı: "İnformasiya Texnologiyaları" nəşriyyatı, 2015, 165 s.
23. Əliyev E.A. İnformasiya sistemlərində fərdi məlumatların həyat tsiklinin tənzimlənməsi problemləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2011, №1, s. 56-69.
24. Əliyev E.A. Milli informasiya məkanının arxitektura və segmentləşdirilməsi modeli. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2014, №2, s. 69-77.
25. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Azərbaycan, fransız, ingilis, rus və türk dillərində. Bakı, 2018, 176 s.
26. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2013, 507 s.
27. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslük. Bakı, 2009, 490 s.
28. Əliyev Ə.Q., Şahverdiyeva R.O. İKT-texnoparkların fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi məsələləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2011, №2 (4), s. 71-80.
29. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2006, 509 s.
30. Hacızadə M.E. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması amilləri və onun Azərbaycanda inkişaf meylləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №2, s. 71-81.
31. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı, "Zərdabi LTD", 2016, 700 s.
32. Həsənov Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri (azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və çin dillərində). Bakı, 2017, 400 s.
33. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti: Dərslük. Bakı: Azərbaycan, 2005, 631 s.
34. Həsənov R.T., Həsəni A.R. Qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın idarə edilməsində informasiyanın rolu və informasiya iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2010, №1, s. 32-40.
35. Hüseynova İ. İqtisadi sahədə keçid dövrünün başa çatması Azərbaycanın elmi əsaslar üzərində inkişafını zərurətə çevirir. // Strateji təhlil, Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, beynəlxalq münasibətlər üzrə analitik jurnal, 2011, № 1(2), s. 126-139.
36. İmamverdiyev Y.N. E-dövlət mühitində informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyəti problemləri. // İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2015, №1, s. 80-88.

37. İmamverdiyev Y.N. İnformasiya cəmiyyətində milli kriptografiya siyasətinin formalaşdırılması problemləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №1, s. 12-23.
38. İmanov K.S. Azərbaycanda əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatının təkmilləşdirilməsi zərurəti. Bakı, 2016, 24 s.
39. İmanov K.S. İnternet və müəlliflik hüququ: maraqların toqquşması və kompromisin axtarışı. Bakı, 2016, 59 s.
40. İmanov K.S. IT-IP: əqli mülkiyyətin gələcəyinə baxış. Bakı, 2016, 32 s.
41. İmanov K.S. Virtual məkan və müəlliflik hüququnun inkişafı. Bakı, 2016, 16 s.
42. İnformasiya təhlükəsizliyi insidentlərinin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin tövsiyələri. // Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi, 2014, <https://www.cert.az/s/u/document/tovsiye.pdf>,
43. İnformasiya təhlükəsizliyi və ona qarşı yönəlmiş hücumlar. // Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin rəsmi saytı. <https://www.cert.az/news/2016/informasiya-tehlukesizliyi-ve-ona-qarsi-yonelmis-hucumlar>
44. “İnternet rabitəsi xidmətlərindən istifadə qaydaları” ləğv edilib. <http://xeberler.az/new/details/internet-rabitesi-xidmetlerinden-istifade-qaydalari-legv-edilib--9232.htm>
45. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı. <http://www.president.az/articles/17437>
46. İnternet İdarəçilik Forumunun rəsmi saytı. <http://aif.az/archives/project/igf>
47. İnternet vasitəsilə saxtakarlıqların qurbanı olmamaq üçün istifadəçilərin diqqət etməli olduğu amillər. // Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi, 2014. <https://www.cert.az/s/u/document/phishing.pdf.pdf>
48. İnternet. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0internet>
49. İnternetin yaranma tarixi. // Azərbaycan Respublikasının İlk Elektron Ensiklopediyası. <http://azens.az/menu-tekkholozhiya/item/960-internetin-yaranma-tarikhi>
50. Kibercinayətkarlıqla mübarizəyə dair konfrans başa çatıb. <http://xalq.info/gundem/1722-kibercinaytkarliqla-mubarizy-dair-konfrans-basa-catib.html>
51. Mahmudov R.Ş. Distant əmək münasibətləri: beynəlxalq təcrübə və Azərbaycanda tətbiq edilməsi perspektivləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2010, №1, s. 56-62.
52. Mahmudov R.Ş. Genişzolaqlı İnternetin inkişaf perspektivləri: mövcud vəziyyət, problemlər və həlli yolları. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2014, №1, s. 21-32.
53. Mahmudov R.Ş. İnternetin tənzimlənməsinin aktual məsələləri. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №2, 2010, s. 51-63.
54. Mahmudova R.Ş. Cəmiyyətdə informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələləri haqqında. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2013, №1(7), s. 32-38.
55. Mehparə Əliyeva. Əlillərin cəmiyyətə integrasiyası dövlətin sosial siyasətinin prioritetidir. <http://respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/item/1021-aelillaerin-dzaemiyyaetae-integrasiyas-doevlaetin-sosial-siyasaetinin-prioritetidir>

56. Məcidli S.T. İnternet hüququ və etikası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, 222 s.
57. Məhərrəmli Q.M. Jurnalistikanın əsasları: Dərslik. Bakı: Qanun, 2012, 392 s.
58. Məhərrəмова T. İnformasiya cəmiyyəti daha intellektual cəmiyyətdir. // Kaspi, 2010, 23 fevral, s. 8. http://anl.az/down/meqale/kaspi_az/2010/fevral/108222.htm
59. Monika Makovey. İfadə azadlığı: İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 10-cu maddəsinin tətbiqinə dair məlumat kitabçası. 2-ci nəşr, yanvar 2004, 66 s.
60. Nəhmətova B.A. Elektron dövlət antikorrupsiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi: beynəlxalq təcrübə, problemlər və həllər. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №1, s. 72-80.
61. Süleymanova E.T. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman). İnsan hüquqlarının təmin olunması dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir. // Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin Rəsmi İnternet Səhifəsi, Məqalələr bölməsi, <http://www.ombudsman.gov.az/az/view/pages/29>
62. Süleymanova E.T. Azərbaycanda insan hüquqlarının davamlı inkişafı uğurla həyata keçirilir. // "Respublika" qəzeti. 03.07.2015-ci il.
63. Talıbov R. Asiya ölkələri beynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 312 s.
64. Tayvan Hökuməti məlumatlarının 78%-ni açıq edib. <https://www.e-gov.az/az/news/read/402>
65. Uşaqların İnternetdə təhlükəsizliyi / SAFENET. <http://aif.az/archives/project/safenet>
66. Vahid Elektron Müraciət və Təyinat Alt Sistemi ilə bağlı ümumi və hesabat xarakterli məlumat. <https://www.e-gov.az/az/news/read/406>
67. Altınok Ramazan. İnternet, Demokrasi və Devlet. // Türk İdare Dergisi, 2001, Sayı: 433, s. 137-163.
68. Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında 5816 Numaralı Kanun. <https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/kanunlar/ataturk-aleyhine-islenen-suclar-hakkinda-kanun-5816/1>
69. Bilgi toplumu ve bilgi yönetimi. İstanbul: Etap Yayın Evi, 2010, 470 s.
70. Bruce Bimber. İnternet ve siyasal Dönüşüm: Hızlandırılmış Çoğulculuk. // Cogito Dergisi, 2002, No. 30, s. 166-174.
71. Demokan Demirel. E-Devlet ve Dünya Örnekleri, Sayıştay Dergisi, Sayı: 61, 2006, s. 85-94.
72. Erdoğan Tosun G. Elektronik Demokrasi, Çağdas Kamu Yönetimi II. // Edit. Muhittin Acar, Hüseyin Özgür, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004, 423 s.
73. Hasret Aktaş. Bir Siyasal İletişim Aracı Olarak İnternet. Konya: Tablet Kitabevi, 2004, 317 s.
74. İbrahim Kırçova. E-Devlet Uygulamaları ve Ekonomiye Etkileri, İstanbul: İTO Yayınları, 2003, 179 s.
75. İhsan Sezal. Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar. Ankara: Akçağ Yayınları, 1981, 159 s.
76. İnce N.M. Elektronik Devlet: Kamu Hizmetlerinin Sunulmasında Yeni İmkanlar. Ankara: DPT Yayını, 2001, 384 s.

77. Kösecik Muhammet, Naci Karkın. Elektronik Devlet: Amaçlar, Sorunlar ve Uygulamalar. Ankara: Gazi Kitabevi, 2004, s. 97-129.
78. Kuran N.H. Türkiye İçin E-devlet Modeli. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 11 s.
79. Levent Yanık. Değişimin Rotası e-Türkiye.
<http://www.teknoturk.org/docking/yazilar/t>
80. Marquardt K., Gökçe, O. E-devlet: Kavramın Anlamı ve Kapsamı. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2008, 193 s.
81. Murat Erdal. Elektronik Devlet e-Türkiye ve Kurumsal Dönüşüm. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2004, 333 s.
82. Mustafa K. Öktem, Uğur Ömürgönlüşen. Kamu Yönetimi, Gelişimi ve Güncel Sorunları. Ankara: İmajYayınevi, 2004, 266 s.
83. Odabaş H. E-devlet Sürecinde Elektronik Belge Yönetimi. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği, 2009, 480 s.
84. Prof. Dr. B.Zakir Avşar, Prof. Dr. Gürsel Öngören. Bilişim Hukuku. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği, 2010, 346 s.
85. Samuel P.Huntington. Üçüncü Dalga/Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma. Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993, 382 s.
86. Seda Akçam. Avrupa Birliği'nde Bilgi Toplumuna Geçiş Çalışmaları. Ankara: TOBB, 2006, 30 s.
87. Semih Bilge. ABD İç Gelir İdaresinde (IRS) Elektronik Vergi Yönetimi Uygulaması. // Vergi Sorunları Dergisi, 2005, Sayı: 199, s. 190-204.
88. T.C. 6112 Sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun. <https://www.rtuk.gov.tr/haberler/3787/158/6112-sayili-radyo-ve-televizyonlarin-kurulus-ve-yayin-hizmetleri-hakkinda-kanun-yururluge-girdi.html>Ali Arifoğlu, Abdullah Kömes, Ali Yazıcı, Kemal Akgül, Ahmet Ayvalı (Der.) E-Devlet Yolunda Türkiye. // Türkiye Bilişim Derneği (TBD). Kamu-İB, 2002, 172 s.
89. T.C. Sayıştay Başkanlığı. E-Dönüşüm Türkiye Projesi Çerçevesinde Yürütülen Faaliyetler. / Performans Denetimi Raporu, Ankara, 2006, 158 s.
90. Uçkan Özgür. E-Devlet, E-Demokrasi ve Türkiye. İstanbul: Literatur Yayınları, 2003, 356 s.
91. Yenal Ünal. Bilgi toplumunun tarihçesi. // Tarih Okulu, Sonbahar, 2009, Sayı V, s. 123-144.
92. Yıldız M. Uluslararası Kuruluşların Türkiye'nin E-devlet Siyasetlerine Etkisi. // Amme İdaresi Dergisi, 2007, 40 (2), s. 39-55.
93. Abdoullah Fath-Allah, Laila Cheikhi, Rafa E. Al-Qutaish and Ali Idri. E-government Maturity Models: A Comparative Study. // International Journal of Software Engineering & Applications (IJSEA), 2014, 5(3), pp. 71-91.
<http://airccse.org/journal/ijsea/papers/5314ijsea06.pdf>
94. Adriansen C.V. Tolerance and Religious Freedom: The Struggle in Peru To Tolerate Multiple Cultures in Light of Principles of Religious Freedom // Brigham Young University Law Review, 2007, No 3, pp. 775-790.
95. Alan McKenna. A Human Right to Participate in the Information Society. New York: Hampton Press, 2011, 262 p.

96. Alshehri M., Drew S. Implementation of E-Government: Advantages and Challenges.<http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/40620/72631-1.pdf?sequence=1>
97. Angela M.Crack. Global Communication and Transnational Public Spheres. 2008, 233 p.
98. Arno R. Lodder, Anja Oskamp. Introduction: law, information technology, and artificial intelligence. Netherlands: Springer, 2006, 198 p.
99. Asma Al-Hashmi. ve Abdul Basit Darem. Understanding Phases of E-government Project. https://www.csi-sigegov.org/emerging_pdf/17_152-157.pdf
100. Bank Secrecy Act. https://en.wikipedia.org/wiki/Bank_Secrecy_Act
101. Barry M. Leiner, Vinton G. Cerf, David D. Clark, Robert E. Kahn, Leonard Kleinrock, Daniel C. Lynch, Jon Postel, Larry G. Roberts, Stephen Wolff. Brief History of the Internet. https://www.internetsociety.org/sites/default/files/Brief_History_of_the_Internet.pdf
102. Bell D. The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting, Basic Books, 1976, 507 p.
103. Bertot John Carlo, Jaeger Paul T. The E-Government Paradox: Better Customer Service Doesn't Necessarily Cost Less. // Government Information Quarterly, 2008, Vol. 25, pp. 149–154.
104. Brasilina Passarelli, Joseph Straubhaar, Aurora Cuevas-Cerveró. Handbook of Research on Comparative Approaches to the Digital Age Revolution in Europe and the Americas. 2016, 530 p.
105. Carver R. Freedom of Expression, Media Law and Defamation. A Reference and Training Manual for Europe. Media Legal Defence Initiative & International Press Institute. Oxford Brookes University, 56 p.
106. Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture, Wiley, 2000, 624 p.
107. Center for Democracy and Technology, E-Government Handbook, <http://www.infodev.org/infodev-files/resource/InfodevDocuments-16.pdf>
108. Chaouchi H. The Internet of Things: Connecting Objects. John Wiley & Sons, 2010, 288 p.
109. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - The Role of E-Government for Europe's Future. Commission of the European Communities, 2003. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52003DC0567>
110. Complaining to the telecommunications ombudsman. <https://www.ombudsman-services.org/sectors/communications/complaints-we-deal-with>
111. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Adopted by European Court of Human Rights, 1950. <http://www.echr.coe.int/pages/home.aspx?p=basictexts>
112. Council of Europe's report identifies strategies to tackle disinformation. // European Platform of Regulatory Authorities, 11 December 2017. https://www.epra.org/news_items/council-of-europe-s-report-identifies-strategies-to-tackle-disinformation

113. Creation of a global culture of cybersecurity: resolution / adopted by the General Assembly. <http://dag.un.org/handle/11176/169345>
114. Darrel C. Menthe. Jurisdiction in Cyberspace: A Theory of International Spaces. // Michigan Telecommunications and Technology Law Review, 1998, Volume 4, Issue 1, p. 69-103.
115. Debra Littlejohn Shinder. Scene of the Cybercrime: Computer Forensics Handbook. Canada: Syngress Publishing, Inc., 2002, 749 p.
116. Declaration of Principles, Building Information Society: A Global Challenge in New Millenium? World Summit on Information Society. Geneva, 2003, Doc. WSIS-03/GENEVA/DOC/4-E.
117. Declaration on freedom of communication on the Internet. // Adopted by the Committee of Ministers on 28 May 2003 at the 840th meeting of the Ministers' Deputies. <http://www.osce.org/fom/31507>
118. Donna M.Evans, David C.Yen. E-Government: Evolving Relationship of Citizens and Government, Domestic, and International Development. // Government Information Quarterly, 2006, Vol. 23, Issue 2, pp. 207-235.
119. Dorothy J. Glancy. The invention of the right to privacy. // Arizona Law Review, 1979, Volume 21 (1). <http://law.scu.edu/wp-content/uploads/Privacy.pdf>
120. Dr. David Casagrande. Information ecology. <https://www.lehigh.edu/~dac511/pages/research/infoecol.html>
121. Dr. Marcel Machill, Jens Waltermann. Self-regulation of Internet Content. Bertelsmann Foundation, Gütersloh. ReproZentrum Rosenberger GmbH & Co., Bielefeld, 1999, 59 p.
122. Dutfield G. Global intellectual property law: commentary and materials / Graham Dutfield [and others]. Northampton, MA: Edward Elgar Pub., 2005, 384 p.
123. E-Japan Strategy. January 22, 2001. IT Strategy Headquarters, http://japan.kantei.go.jp/it/network/0122full_e.html
124. Electronic Communications Privacy Act. https://en.wikipedia.org/wiki/Electronic_Communications_Privacy_Act
125. Europe's Digital Competitiveness Report. / European Commission. Commission Staff Working Document, Brussels, 2010, Vol. 1, 2010, 202 p.
126. European Commission, Smarter, Faster, Better eGovernment: 8th e Government Benchmark Measurement, European Commission Directorate General for Information Society and Media, Brussels, 2009, 175 p.
127. European Communities, Study on Mutual Recognition of eSignatures: Update of Country Profiles UK Country Profile. IDABC, Brussels, 2009, 43 p.
128. European Court of Human Rights. Bodrožić v. Serbia. 23 June 2009, Application No. 32550/05. file:///C:/Users/User/Downloads/001-93159.pdf
129. European Court of Human Rights. Casado Coca v. Spain. 24 February 1994, Application No. 15450/89. <http://www.openmediacoalition.it/documenti/echr-case-of-casado-coca-v-spain/index.html>
130. European Court of Human Rights. Centro Europa 7 S.r.l. and Di Stefano v. Italy. 7 June 2012, Application No. 38433/09. file:///C:/Users/User/Downloads/001-111399.pdf

131. European Court of Human Rights. *Christine Goodwin v. the United Kingdom*. 11 July 2002, Application No. 28957/95.
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-60596%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60596%22]})
132. European Court of Human Rights. *Dichand and others v. Austria*. 26 February 2002, Application No. 29271/95. file:///C:/Users/User/Downloads/001-60171.pdf
133. European Court of Human Rights. *Ejdeland and others v. Sweden*. 9 February 2012, Application No. 1813/07.
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-109046%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-109046%22]})
134. European Court of Human Rights. *Guja v. Moldova*. 12 February 2008, Application No. 14277/04. file:///C:/Users/User/Downloads/003-2266532-2424493.pdf
135. European Court of Human Rights. *Jersild v. Denmark*. 8 September 1992, Application No. 15890/89. file:///C:/Users/User/Downloads/001-45611.pdf
136. European Court of Human Rights. *Juppala v. Finland*. 2 December 2008, Application no. 18620/03). file:///C:/Users/User/Downloads/003-2572513-2789200.pdf
137. European Court of Human Rights. *Karatas v. Turkey*. 8 July 1999, Application no. 23168/94. <https://www.legal-tools.org/doc/62840b/pdf/>
138. European Court of Human Rights. *Manole and Others v. Moldova*. 13 July 2010, Application No. 13936/02. file:///C:/Users/User/Downloads/001-99901.pdf
139. European Court of Human Rights. *Mosley v. the United Kingdom*. 10 May 2011, Application No. 48009/08.
http://www.menschenrechte.ac.at/orig/11_3/Mosley.pdf
140. European Court of Human Rights. *Müller et al. v. Switzerland*. 24 May 1988, Application No. 10737/84. <http://www.servat.unibe.ch/dfr/em107378.html>
141. European Court of Human Rights. *Observer and Guardian v The United Kingdom*. 12 July 1990, Application No. 13585/88. <https://www.ucpi.org.uk/wp-content/uploads/2018/03/The-Observer-and-The-Guardian-v-United-Kingdom-Application-No.-1358588-1992-14-E.H.R.R.-153.pdf>
142. European Court of Human Rights. *Stoll v. Switzerland*. 10 December 2007, Application No. 69698/01. file:///C:/Users/User/Downloads/003-2208290-2355248.pdf
143. European Court of Human Rights. *Társaság a Szabadságjogokért v. Hungary*. 14 April 2009, Application no. 37374/05. <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%20>
144. European Court of Human Rights. *The Sunday Times v. United Kingdom*. 26 April 1979, Application No. 6538/74.
<https://www.eui.eu/Projects/CentreForJudicialCooperation/Documents/2011-10-28-29/ECtHRSundayTimesvUK.pdf>
145. European Court of Human Rights. *Thoma v. Luxembourg*. 29 March 2001, Application no. 38432/97.
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-59363%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59363%22]})
146. European Court of Human Rights. *Voskuil v. the Netherlands*. 22 November 2007, Application No. 64752/01. file:///C:/Users/User/Downloads/001-83413.pdf
147. *Export of cryptography from the USA*.
https://en.wikipedia.org/wiki/Export_of_cryptography_from_the_United_States

148. Federal Networking Council.
https://en.wikipedia.org/wiki/Federal_Networking_Council
149. Finland. https://en.wikipedia.org/wiki/Internet_in_Finland; Finland makes broadband a “legal right”. <http://www.bbc.com/news/10461048>
150. Fiordalisi E. The Tangled Web: Cross-Border Conflicts of Copyright Law in the Age of Internet Sharing. // *Loyola University Chicago International Law Review*, 2015, Vol. 12, Issue 2, pp. 197-213.
151. Frank Webster. *Theories of the information society*. Third edition. New York: Routledge, 2006, 316 p.
152. Freedom of expression in Europe: Case-law concerning Article 10 of the European Convention on Human Rights. Council of Europe Publishing, 2007, 188 p.
153. Gibson W. *Burning chrome*. Canada, 1982.
http://project.cyberpunk.ru/lib/burning_chrome/
154. Gibson W. *Neuromancer*. First edition, 1984, 271 p.
155. Harald Sundmaeker, Patrick Guillemin, Peter Friess Sylvie Woelfflé. Vision and challenges for realising the Internet of things. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010, 229 p.
156. Harald Sundmaeker, Patrick Guillemin, Peter Friess Sylvie Woelfflé. Vision and challenges for realising the Internet of things, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010, 229 p.
157. *Hate crime Laws: A Practical Guide*. Warsaw, 2009, 68 p.
158. Hee Joon Song. *E-Government in Developing Countries: Lessons Learned from Republic of Korea*. UNESCO: Bangkok, 2006, 87 p.
159. Helen Margetts. *E-Government in Britain: A Decade on*. // *Parliamentary Affairs*, 2006, Vol. 59 No: 2, pp. 250-265.
160. How do I keep my children safe online? What the security experts tell their kids. // Professionals from the internet security world explain the advice they give to their own offspring.
<https://www.theguardian.com/technology/2014/aug/11/how-to-keep-kids-safe-online-children-advice>;
161. How to keep children safe on the internet.
<https://www.techadvisor.co.uk/feature/security/how-keep-your-kids-safe-online-3411255/>
162. *Human Rights in the Global Information Society (Information Revolution and Global Politics)*. Edited by Rikke Frank Jorgensen, London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts, 2006, 323 p.
163. IFJ Declaration of Principles on the Conduct of Journalists. // Adopted by 1954 World Congress of the International Federation of Journalists - IFJ. Amended by the 1986 World Congress. <https://www.ifj.org/who/rules-and-policy/principles-on-conduct-of-journalism.html>
164. In Historic Decision, Canada Declares Internet Access a Fundamental Right for All.
<https://www.commondreams.org/news/2016/12/22/historic-decision-canada-declares-internet-access-fundamental-right-all>
165. *Information ecology. Human Ecosystems* Kuchka.
<http://kuchka.org/information-ecology>

166. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted by UN General Assembly Resolution 2200 (XXI) A-C, 1966.
<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CCPR.aspx>
167. Irving Fang. *A History of Mass Communication: Six Information Revolutions*. Boston: Focal Press, 1997, 280 p.
168. James S.L.Yong. *Promoting Citizen-Centered Approaches to E-Government Programmes - Strategies & Perspectives from Asian Economies*. 2nd APEC High-Level Symposium on Government, Acapulco, Mexico, October 6-8 2004, 8 p.
<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan045461.pdf>
169. Jane E. Fountain. *Bureaucratic Reform and E-Government in the United States: An Institutional Perspective*. // Routledge NCDG Working Paper, 2007, No. 07-006, 39 p.
170. Jeongwon Yoon. *Korea's E-Government Strategy 2007*. Korea: National Information Society Agency, 2007, 32 p.
171. John Arquilla and David Ronfeldt. *Cyberwar is coming!* // National Security Research Division,
https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reprints/2007/RAND_RP223.pdf
172. Joseph E. Stiglitz, Peter R. Orszag, Jonathan M. Orszag. *The Role of Government in a Digital Age*. The Computer & Communications Industry Association (CCIA), 2000.
<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan002055.pdf>
173. *Keeping Your Child Safe on the Internet*. // By Anne Reeks.
<http://www.parenting.com/article/keeping-your-child-safe-on-the-internet>
174. Kohl U. *Jurisdiction and the Internet: Regulatory Competence over Online Activity*. UK: Cambridge University Press, 2007, 348 p.
175. Kurbalija J. *An introduction to internet governance*. Malta: Msida, Diplo Foundation, 2016, 260 p.
176. Lourdes Torres, Vicente Pina, Basilio Aceretee. *Government Developments on Delivering Public Services Among EU Cities*. // *Government Information Quarterly*, 2005, Vol. 22, pp. 217-238.
177. Ma Lianjie Et al. *E-Government In China: Bringing Economic Development Through Administrative Reform*. // *Government Information Quarterly*, 2005, No. 22, 2005, pp. 20-37.
178. Martin C. Libicki. *What Is Information Warfare?* Washington, 1995, 104 p.
179. McClure D.L. *Electronic Government: Federal Initiatives Are Evolving Rapidly. But They Face Significant Challenges*. 2000,
<https://www.gao.gov/new.items/a200179t.pdf>
180. McCrudden Ch. *Multiculturalism, freedom of religion, equality, and the British constitution: The JFS case considered* // *International Journal of Constitutional Law*, 2011, Vol. 9, Issue 1, pp. 220-229.
181. Mhiripiri N.A., and Tendai C. *Media law, ethics, and policy in the digital age.*, Pennsylvania: Hershey, 2017, 330 p.
182. Michael Hagen. *A Typology of Electronic Democracy*. // University of Giessen.
www.unigiessen.de/fb03/vinci/labore/netz/hag-en.htm
183. Miriam Lips, John Taylor, Joe Organ. *Managing Citizen Identity Information in E-Government Service Relationships in the UK: The Emergence of a*

- Surveillance State or a Service State? // *Public Management Review*, 2009, Vol.11, Issue 6, p. 833-859.
184. Mohamed A. Nour Et Al. A Context-Based Integrative Framework for E-Government Initiatives. // *Government Information Quarterly*, 2008, Vol. 25, pp. 448-461.
 185. Mohsen A. Khalil, Bruno D. Lanvin ve Vivek Chaudhry, World Bank The eGovernment Handbook for Developing Countries: A Project of Infodev, The Center For Democracy & Technology, The World Bank, Washington DC, 2002, 194 p.
 186. Mountain America offers dual biometric log-in for mobile banking. <https://www.nfcworld.com/2015/05/18/335271/mountain-america-offers-dual-biometric-log-in-for-mobile-banking/>
 187. National information society policy: A template. Developed by The Information For All Programme of UNESCO. Paris November 2009, 143 p.
 188. Netiquette Guidelines. <https://www.ietf.org/rfc/rfc1855.txt>
 189. Nicola Lucchi. The Impact of Science and Technology on the Rights of the Individual. Sweden: Springer, 2016, 186 p.
 190. Nine Themes of Digital Citizenship. // Digital Citizenship Website. http://www.digitalcitizenship.net/Nine_Elements.html
 191. OECD E-Government Studies: E-Government for Better Government, OECD Publications, Paris, 2005, 150 p.
 192. Official Information Act 1982 of New Zealand. <http://www.legislation.govt.nz/act/public/1982/0156/latest/DLM64785.html>
 193. Paisley Currah, Richard M. Juang, and Shannon Price Minter. Transgender Rights. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006, 368 p.
 194. Paul A. Pierlot. Self-regulation of Internet content: A Canadian perspective. https://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/8k/8k_2.htm#s12
 195. Peter F. Drucker. The Age of Discontinuity, Guidelines to our changing society. New York: Harper & Row, 1969, 394 p.
 196. Preventing and responding to hate crimes: A resource guide for NGOs in the OSCE region. Warsaw, 2009 76 p.
 197. Principles on Conduct of Journalism. The International Federation of Journalists Mission. <https://www.ifj.org/who/rules-and-policy/principles-on-conduct-of-journalism.html>
 198. Raphael Cohen-Almagor. Internet History. // *International Journal of Technoethics*, 2(2), p. 45-64.
 199. Recommendation CM/Rec (2014)6 of the Committee of Ministers to member States on a Guide to human rights for Internet users. / Adopted by the Committee of Ministers on 16 April 2014 at the 1197th meeting of the Ministers' Deputies. https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-cm-rec-2014-6-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-a-guide-to-human-rights-for-internet-users-adopted-by-the-committee-of-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/

200. Recommendation concerning the Promotion and Use of Multilingualism and Universal Access to Cyberspace. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17717&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
201. Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on “hate speech”. / Adopted on 30 October 1997 by Committee of Ministers of Council of Europe. https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/
202. Richard A. Spinello. *Cyberethics: Morality and law in cyberspace*. Sudbury, Mass: Jones & Bartlett Learning, 2011. 244 p.
203. Richard Labelle. *ICT Policy Formulation and eStrategy Development: A Comprehensive Guidebook*, United Nations Asia-Pacific Development Information Programme (UNDP-APDIP), Elsevier Publications, New Delhi, 2005, 115 p.
204. Richard Moon. *Freedom of Conscience and Religion*. Irwin Law Inc.: 2014, 240 p.
205. Richard R. Bartle. *Designing Virtual Worlds*. New Riders, 2003, 741 p.
206. Right to Internet access. https://en.wikipedia.org/wiki/Right_to_Internet_access
207. Rinaldi A. *The Net: User Guidelines and Netiquette*. 1995. <https://www.ietf.org/rfc/rfc1855.txt>
208. Rolf H. Weber. *Principles for governing the Internet: A comparative analysis*. UNESCO Series on Internet Freedom. Paris, 2015, 91 p.
209. Sally Burch. *The Information Society/ The Knowledge Society*. <http://vecam.org/archives/article517.html>
210. Samuel D. Warren, Louis D. Brandeis. *The Right to Privacy*. // *Harvard Law Review*, 1890, Vol. 4, No. 5, p. 193-220.
211. Sandra Coliver. *The article 19 - Freedom of expression Handbook: International and Comparative Law, Standards and Procedures*. August 1993, 285 p.
212. Savin A. I. *EU Internet law*. Edward Elgar Publishing, 2013, 286 p.
213. Shiller Hebert I. *Information Inequality: The Deepening Social Crisis in America*. New York: Routledge 1995, 149 p.
214. *Social Transformation in an Information Society: Rethinking Access to You and the World*. by William H. Dutton, Director, Oxford Internet Institute, UNESCO 2004, 144 p.
215. Steve Clift. *E-Democracy E- Book*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2000, 74 s.
216. Svantesson Dan J.B. *Solving the internet jurisdiction puzzle*. NY: Oxford University Press, 2017, 579 p.
217. Taiwan is ranked No.1 in the 2015 Index. <http://2015.index.okfn.org/place/taiwan/>
218. *The National Information Infrastructure Agenda for Action*, 1993, https://archive.org/stream/04Kahle000911/04Kahle000911_djvu.txt
219. *The Political Impact of the Internet*. By Ronald Meinardus. <http://www.fnf.org.ph/liberalopinion/political-impact-of-the-internet.htm>
220. *The role and freedom of conscience*. By Bruce Sabalaskey, 2000. <https://www.ourladyswarriors.org/articles/conscience.htm>

221. The UK Criminal Libel Act, 1819.
<http://legislation.data.gov.uk/ukpga/Geo3and1Geo4/60/8/introduction/data.htm?wrap=true>
222. The UK Defamation Act, 1996.
http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/31/pdfs/ukpga_19960031_en.pdf
223. The Universal Declaration of Human Rights. Adopted by UN General Assembly Resolution 217 A, 1948. <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
224. Toby Mendel. Freedom of Expression: A Guide to the Interpretation and Meaning of Article 10 of the European Convention on Human Rights. Council of Europe, 2012, 91 p.
225. Tony E Wohlers, Lynne Louise Bernier. Setting Sail into the Age of Digital Local Government: Trends and Best Practices. New York: Springer, 2016, 122 p.
226. Toward knowledge societies. UNESCO World Report, 2005, 226 p.
227. Towards decriminalisation of defamation. / Recommendation 1814 (2007). Parliamentary Assembly of the Council of Europe.
<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17587&lang=en>
228. Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992). Declaration on the right of access to information, 161 p.
229. Understanding Cybercrime: A Guide For Developing Countries. ICT Applications and Cybersecurity Division Policies and Strategies Department, ITU Telecommunication Development Sector Draft April 2009, 225 p.
230. UNESCO Series on Internet Freedom.
<http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/resources/publications-and-communication-materials/publications/publications-by-series/unesco-series-on-internet-freedom/>
231. United Nations. E-Government Survey 2016.
<https://www.un.org/development/desa/en/>
232. United Nations. E-Government Survey 2018: Gearing e-government to support transformation towards sustainable and resilient societies. 270 p.
233. United Nations. Global E-government Readiness Report 2004. Towards Access for Opportunity: Towards Access for Opportunity.
<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN019207.pdf>
234. United Nations. Global E-Government Survey 2003, 112 p.
235. United Nations. World Public Sector Report 2003: eGovernment at the Crossroads, United Nations Publication, New York, 2003, 242 p.
236. US General Accounting Office. Electronic Government: Opportunities and Challenges Facing the First Gov Web Gateway. GAO-01-087T, Washington DC, 2000, p. 237-261. <https://www.gao.gov/products/164158>
237. US Office of Management and Budget. E-Government Strategy: Simplified Delivery of Services to Citizens, Washington DC, 2002, 22 p.
238. W. Lambert Gardiner. Virtual Reality/Cyberspace: Challenges to Communication Studies. // Canadian Journal of Communication, 1993, Vol 18 (3), <http://www.cjc-online.ca/index.php/journal/article/view/762/668>

239. Walker T. Reputation Matters: A Practical Legal Guide to Managing Reputation Risk. New Zealand: Simpson Grierson, 2012, 234 p.
240. Webster F. Theories of the Information Society. Third edition. Routledge, 2006, 323 p.
241. William Heath, Europe's Readiness for eGovernment, Kable Limited Publishing, London, 2000, 112 p.
242. William L. Prosser. Privacy. // California Law Review, 1960, Volume 48 (3), p. 383-423.
243. Worldbank. Building Blocks of eGovernment: Lessons from Developing Countries. // The World Bank Public Sector Premnotes, Washington DC, 2004, No: 91, 4 p.
244. www.itu.int - Beynəlxalq Kommunikasiya İttifaqı
245. Yves Pouillet. How to regulate Internet: new paradigms for Internet governance self-regulation: value and limits. <http://www.crid.be/pdf/public/4656.pdf>
246. Актуальные проблемы информационного права: Учебник. Под ред. Бачило И.Л., Лапина М.А. Москва: Юстиция, 2016, 534 с.
247. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2-х т, Том 1. Москва: Юридическая литература, 1981, 355 с.
248. Бабкин С.А. Интеллектуальная собственность в Интернет. Москва: Центр ЮринфоР, 2006, 512 с.
249. Бачило И.Л. Глобальная информатизация и право // Проблемы информатизации, 1999, №3, с. 10-19.
250. Бачило И.Л. Информационное право: учебник для магистров. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 2013, 564 с.
251. Бачило И.Л. Информация как предмет правоотношений // НТИ. Сер. 1, 1997, № 9, с. 17-25.
252. Бачило И.Л., Лопатин В.Н., Федотов М.А. Информационное право. СПб.: Юридический центр Пресс, 2001, 789 с.
253. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Образец социального прогнозирования. Москва: Академия, 2004, 578 с.
254. Белл Д. Наступление постиндустриального общества. Опыт социального прогноза. Москва: Экзамен, 1973, 118 с.
255. Беляева М.Г. Особенности трудовых отношений в условиях дистанционной занятости // Трудовое право, 2008, № 5, с. 21-24.
256. Бжезинский З. Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство. Москва: Международные отношения, 2004, 288 с.
257. Боер В.М. Правовая информированность и формирование правовой культуры личности (вопросы теории): Дис. ... канд. юрид. наук. СПб., 1993, 178 с.
258. Боер В.М., Павельева О.Г. Информационное право: Учеб. пособие. Ч. 1. СПб.: ГУАП, 2006, 116 с.
259. Бондаренко С. Цифровое неравенство. // Наука и жизнь, 2001, № 6, <http://www.nkj.ru/archive/articles/6053/>
260. В Канаде доступ в интернет признали базовой потребностью человека. <http://nv.ua/techno/gadgets/v-kanade-dostup-v-internet-priznali-bazovoj-potrebnostju-cheloveka-352247.html>

261. Винер Н. Кибернетика и общество. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1958, 200 с.
262. Винер Н. Кибернетика. Москва: Наука, 1983, 344 с.
263. Галатенко В.А. Основы информационной безопасности: Курс лекций: Учебное пособие. 3-е изд. Под редакцией академика РАН В.Б. Бетелина. Москва: ИНТУИТ.РУ, 2006, 208 с.
264. Городов О.А. Информационное право: Электронный учебник. Москва: Книжная индустрия, 2012, оперативная память 512 Мб.
265. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. Москва: Изд-во РАГС, 1998, 125 с.
266. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Москва: АСТ, 2004, 602 с.
267. Гэлбрейт Дж. Экономическая теория и цели общества. Москва: Прогресс, 1976, 406 с.
268. Дракер П. Посткапиталистическое общество. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. под ред. В.Л.Иноземцева. Москва: Academia, 1999, 168 с.
269. Интеллектуальная собственность в киберпространстве: Сборник аналитических материалов проекта “Право и общество в цифровую эпоху”. МОО ВПП ЮНЕСКО “Информация для всех”. Составитель: Евгений Альтовский, 2006, 31 с.
270. Информационное право и становление основ гражданского общества в России. // Материалы теоретического семинара по информационному праву 2007 г. // Ответственный редактор: И.Л.Бачило. Москва, 2008, 254 с.
271. Информационное право: Учебник / Л.Л.Попов, Ю.И.Мигачев, С.В.Тихомиров. Москва: Норма, Инфра-М, 2010, 496 с.
272. Информационные системы: учеб. пособие. Е.В. Бурцева, И.П.Рак, А.В.Селезнев, А.В.Терехов, В.Н.Чернышов. Тамбов: Изд-во Тамб. Гос. Техн. Ун-та, 2009, 128 с.
273. К вопросу о латентности киберпреступлений. <https://infourok.ru/statya-k-voprosu-latentnosti-kiberprestupleniy-1460496.html>
274. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура, Москва: ГУ ВШЭ, 2000, 608 с.
275. Кабанов Ю.А. Информационное пространство как новое (гео)политическое пространство: роль и место государств. // Сравнительная политика, 2014, № 4 (17), с. 54-59.
276. Канада признала доступ к высокоскоростному интернету неотъемлемым правом. <https://apparat.cc/news/canada-high-speed-internet/>
277. Ковалева Н.Н. Информационное право России. Москва: Дашков и К, 2008, 359 с.
278. Ковалева Н.Н. Информационное право России: Учебное пособие. Москва: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2007, 360 с.
279. Койбаев Б.Г., Золоева З.Т. Правовые аспекты информатизации регионов: опыт Канады. // Гуманитарные и юридические исследования, 2015, с. 151-154. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-aspekty-informatizatsii-regionov-opyt-kanady>

280. Концепция Информационного кодекса Российской Федерации. / Под ред. Бачило И.Л. Москва: ИГП РАН-Изд-во “Канон+”, 2014, 192 с.
281. Копылов В.А. Информационное право. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрист, 2002, 512 с.
282. Кудрявцев М.А. Российское информационное законодательство: “Двуликий Янус” кодификации. // Систематизация и кодификация информационного законодательства. / Отв. ред. И.Л.Бачило. Сб. науч. работ. Москва: ИГП РАН-Изд-во “Канон+”, 2015, с. 59-68.
283. Кузнецов П.У. Основы информационного права: Учебник для бакалавров. Москва: Проспект, 2016, 312 с.
284. Ланде Д.В., Снарник А.А., Безсуднов И.В. Интернетика. Навигация в сложных сетях: модели и алгоритмы. Москва: «Либроком», 2009, 264 с.
285. Литвак Н.В. К вопросу о классификации концепции информационного общества // Социологические исследования, 2010, № 8 с. 3-12.
286. Масуда Е. Информационное общество как постиндустриальное общество. Москва: ЭКСМО ПРЕСС, 2003, 448 с.
287. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. Москва: Прогресс, 1966, 462 с.
288. Михельсон К.К. Информационное право. Конспект лекций: Учебное пособие. Москва: Проспект, 2016, 144 с.
289. Наумов В. Б. Право и Интернет: Очерки теории и практики. Москва: Книжный дом “Университет”, 2002, 432 с.
290. Новый англо-русский словарь. В.К.Мюллер. Москва: Медиа, 2006, 960 с.
291. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. 22-е изд. Москва: Русский язык, 1990, 921 с.
292. Петрова Е.А. Зарубежный опыт информатизации и особенности его реализации в России. // Фундаментальные исследования, 2007, № 11, с. 31-35, <https://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=3673>
293. Платошин Ю.А. Сущность латентной преступности. // Право и образование, 2011, №5, с. 171-176.
294. Поцепцов Г.Г., Чукут С.А. Информационная политика: Учебное пособие. Киев, 2008, 663 с.
295. Прокопенко А.Н., Дрога А.А. Понятие «тайна» с точки зрения современной российской юридической науки // Современные проблемы права, № 1, 2011, с. 99-102.
296. Рассолов И.М. Право и Интернет: Теоретические проблемы. Москва: Норма, 2009, 383 с.
297. Решетов Ю.С. Характерные черты реализации права. // Вестник экономики, права и социологии, 2013, № 3, с. 152-158.
298. Рябцева Е.Е., Тризно Т.А. Государственная информационная политика Канады: Политико-правовой аспект регулирования. // Каспийский регион: политика, экономика, культура, 2013, № 3 (36), с. 139-146.
299. Систематизация и кодификация информационного законодательства. / Отв. ред. И.Л.Бачило. Сб. науч. работ. Москва: ИГП РАН-Изд-во “Канон+”, 2015, 216 с.

300. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2002, 461 с.
301. Суслов Д., Царик Ю. Информационное общество. Интеллектуальный клуб «Аркс» БГУ. <http://www.contrtv.ru/common/1566/?search=%2>
302. Сухарев А.Я., Крутских В.Е., Сухарева А.Я. Большой юридический словарь. Москва: Инфра-М, 2003, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/17378>
303. Телешина Н.Н. Виртуальные пространства как новая юридическая конструкция: к постановке проблемы. // Юридическая техника, 2013, №7 (Ч.2), с. 740-747.
304. Тихомиров Ю.А. Публичное право: Учебник. Москва: БЕК, 1995, 339 с.
305. Тоби Мендел. Свобода информации: Сравнительное правовое исследование. ЮНЕСКО: Париж, 2008, 182 с.
306. Тоффлер Э. Третья волна. Москва: АСТ, 2004, 784 с.
307. Тоффлер Э. Шок будущего. Москва: АСТ, 2001, 560 с.
308. Туликов Алексей. Интеллектуальная собственность в киберпространстве: правообладатели и общество готовы к диалогу. // Интеллектуальная собственность в киберпространстве: Сборник аналитических материалов проекта “Право и общество в цифровую эпоху”. МОО ВПП ЮНЕСКО “Информация для всех”. Составитель: Евгений Альтовский, 2006, с. 9-12.
309. Тэпскотт Д. Электронно-цифровое общество, Москва:Рефл-бук, 1999, 432 с.
310. Урсул А.Д. Информация, методологические аспекты. Москва: Наука, 1979, 293 с.
311. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. Москва: Аспект Пресс, 2004, 400 с.
312. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: Учебное пособие для ВУЗов. Москва: “ОМЕГА”, 2005, 382 с.
313. Чернов А.А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы. Москва: Дашков и К, 2003, 232 с.
314. Чубукова С.Г., Элькин В.Д. Основы правовой информатики (юридические и математические вопросы информатики): Учебное пособие. Изд. второе, исправленное, дополненное / Под ред. доктора юридических наук, профессора М.М. Рассолова, профессора В.Д. Элькина. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ», 2007, 287 с.
315. Чугунов А.В. Развитие информационного общества: теории, концепции и программы: Учебное пособие. СПб.: СПбГУ, 2007, 98 с.
316. Шапцев В.А. Информационная экология человека. Постановка проблемы. // Математические структуры и моделирование, 1999, вып.3. с. 125-133.
317. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. Москва: Иностранная литература, 1963, 832 с.
318. Яковлева О.А. Право на информацию – право на жизнь. Практическое руководство для граждан, экологических и других общественных организаций. Москва, 2003, 32 с.
319. <http://eco.gov.az/uploads/hesabat/Jurnal-1.pdf>
320. <http://en.unesco.org/themes/building-knowledge-societies>
321. <http://secondlife.com/>

- 322. <http://virtualaz.org/>
- 323. <http://www.abgs.gov.tr/dokuman/Berlin%20Konferansi.htm>.
- 324. <http://www.azerbaijan-news.az/>
- 325. <http://www.azstat.org/MESearch/search?departament=24&lang=az>
- 326. <http://www.diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=484> və ya
<https://www.e-gov.az/az/services/read/3105/0>
- 327. <http://www.dictionary.com/browse/virtual-environment>
- 328. <http://www.e-qanun.az>
- 329. <http://www.hudong.com>
- 330. <http://www.human.gov.az/>
- 331. <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>
- 332. <http://www.itu.int/en/ITU-R/information/Pages/default.aspx>
- 333. http://www.qht.az/index.php?action=page_view&page_id=1
- 334. <http://www.nayora.az/lang.az/>
- 335. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/15.html>
- 336. <http://www.sciencecert.az/concepts.html>
- 337. <http://www.tarix.gov.az/rayonlar.php?url>
- 338. <http://www.undp.org/>
- 339. <http://www.virtualkarabakh.az/index.php?lang=3>
- 340. <https://az.wikipedia.org/wiki/Fi%C5%9Finq>
- 341. https://az.wikipedia.org/wiki/V%C9%99t%C9%99nda%C5%9F_c%C9%99miyy%C9%99ti
- 342. <https://cert.gov.az/az/pages/2>
- 343. <https://en.wikipedia.org/wiki/Information>
- 344. https://en.wikipedia.org/wiki/Tadao_Umesao
- 345. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az>
- 346. <https://president.az/>
- 347. <https://publicadministration.un.org/wsis10/>
- 348. https://www.azer.com/aiweb/categories/caucasus_crisis/index/cc_articles/goble/goble_2008/goble_special/goble_assumption.html
- 349. <https://www.cert.az/maariflendirme>
- 350. <https://www.cert.az/news/2017/mavi-balina-adli-oyunla-bagli>
- 351. <https://www.cert.az/news/cat23/>
- 352. <https://www.cert.az/news/cat23/>
- 353. <https://www.cert.org/>
- 354. <https://www.eff.org/cyberspace-independence>
- 355. <https://www.opengovpartnership.org/country/azerbaijan>

Qeydlər üçün

Qeydlər üçün

**Əmir Əliyev, Gülnaz Rzayeva, Aytəkin İbrahimova,
Bəhruz Məhərrəmov, Şahin Məmmədrzalı**

İNFORMASIYA HÜQUQU

Texniki redaktor:
Hüseyn Kərimov

Tərtibatçı dizayner:
Sədaqət Kərimova

Çapa imzalanmışdır: 26.04.2019.
Ölçü: 70x100 1/16. Çap vərəqi: 28. Sifariş: 039/19. Say: 500 ədəd.

Bakı, Az1122, H.Zərdabi 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az